ISSN: 2181-1865

Vol. 5 Issue 04 (2025)

AKTUAR MOLIYA VA BUHGALTERIYA HISOBI JURNALI

08.00.01 IQTISODIYOT NAZARIYASI
08.00.02 MAKROIQTISODIYOT
08.00.03 SANOAT IQTISODIYOTI
08.00.04 QISHLOQ XO'JALIGI IQTISODIYOTI
08.00.05 XIZMAT KO'RSATISH TARMOQLARI IQTISODIYOTI
08.00.06 EKONOMETRIKA VA STATISTIKA
08.00.07 MOLIYA, PUL MUOMALASI VA KREDIT
08.00.08 BUHGALTERIYA HISOBI, IQTISODIY TAHLIL VA AUDIT
08.00.09 JAHON IQTISODIYOTI
08.00.10 DEMOGRAFIYA. MEHNAT IQTISODIYOTI
08.00.11 MARKETING
08.00.12 MINTAQAVIY IQTISODIYOT
08.00.13 MENEJMENT
08.00.14 IQTISODIYOTDA AXBOROT TIZIMLARI VA TEXNOLOGIYALARI
08.00.15 TADBIRKORLIK VA KICHIK BIZNES IQTISODIYOTI
08.00.16 RAQAMLI IQTISODIYOT VA XALQARO RAQAMLI INTEGRATSIYA
08.00.17 TURIZM VA MEHMONXONA FAOLIYATI

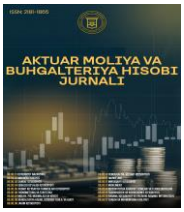

AKTUAR MOLIYA VA BUXGALTERIYA HISOBI ILMIY JURNALI

Vol. 5 **Issue** 04 | **ISSN**: 2181-1865

Available online https://finance.tsue.uz/index.php/afa

АКТУАР МОЛИЯ ВА БУХГАЛТЕРИЯ ҲИСОБИ ИЛМИЙ ЖУРНАЛИ

SCIENTIFIC JOURNAL OF ACTUARIAL FINANCE AND ACCOUNTING

НАУЧНЫЙ ЖУРНАЛ АКТУАРНЫХ ФИНАНСОВ И УЧЕТА

Электрон илмий журнал | Electronic scientific journal

МУАССИС | FOUNDER

Тошкент давлат иқтисодиёт университети

Tashkent State University of Economics

ТАҲРИР КЕНГАШИ РАИСИ | CHAIRMAN OF THE EDITORIAL BOARD

Шарипов Конгратбой Авезимбетович – т.ф.д., профессор

Sharipov Kongratboy Avezimbetovich – doctor of technical sciences, professor

БОШ МУҲАРРИР | EDITOR-IN-CHIEF

Бурханов Актам Усманович – и.ф.д., профессор

Burkhanov Aktam Usmanovich – DSc, professor

БОШ МУҲАРРИР ЎРИНБОСАРИ | DEPUTY CHIEF EDITOR

Абдусаломова Нодира Баходировна – и.ф.д., профессор

Abdusalomova Nodira Bakhodirovna – DSc, professor

МАСЪУЛ КОТИБ | EXECUTIVE SECRETARY

Усманов Бунёд - и.ф.ф.д. (PhD), доцент

Usmanov Bunyod - PhD, associate professor

ВЕБ-АДМИНИСТРАТОР | WEBMASTER:

Хуррамов Азизбек | Xurramov Azizbek

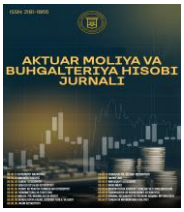

AKTUAR MOLIYA VA BUXGALTERIYA HISOBI ILMIY JURNALI

Vol. 5 **Issue** 04 | **ISSN**: 2181-1865
Available online https://finance.tsue.uz/index.php/afa

Таҳририят ҳайъати ва Жамоатчилик кенгаши аъзолари

1. Н.Х. Жумаев (Ташкент)
2. О.К. Иминов (Ташкент)
3. Петрос Голицыс (Великобритания)
4. М.П. Эшов (Ташкент)
5. Е.В. Зарова (Россия)
6. Г.К. Абдурахманова (Ташкент)
7. Ш.А. Тошматов (Ташкент)
8. М. Калонов (Ташкент)
9. Т.Б. Лейберт (Россия)
10. С.К. Худойкулов (Ташкент)
11. Тегу Дартанто (Индонезия)
12. Е.Попкова (Россия)
13. С.Э. Элмирзаев (Ташкент)
14. Б.Т. Бердяров (Ташкент)
15. Анукрати Шарма (Индия)
16. Б.К. Тухлиев (Ташкент)
17. Х. Амонов (Чехия)
18. Х.Х. Худойкулов (Ташкент)
19. М. Ахунов (Южная Корея)
20. Н.Ш. Хажимуратов (Ташкент)
21. Петр Хайек (Чехия)
22. А.Х. Аюбжанов (Ташкент)
23. Б.А. Хасанов (Ташкент)
24. Ш.Х. Муминов (Ташкент)
25. Р.О. Холбеков (Ташкент)
26. Ш.Т. Эргашева (Ташкент)
27. Х.А. Курбанов (Ташкент)
28. К.Н. Тўхсанов (Ташкент)
29. Б. Ю. Максудов (Ташкент)
30. Б.О.Турсунов(Ташкент)
31. А.М. Кадиров (Ташкент)
32. А. Ядгаров (Ташкент)
33. М. Курбонбекова (Ташкент)
34. О.Н. Хамдамов (Ташкент)
35. Д.Б. Гофуров (Ташкент)
36. Р. Р. Назарова (Ташкент)
37. Ш.О. Бобокулов (Ташкент)
38. Г.А. Касимова (Ташкент)

Copyright: © 2025 by the authors. This work is licensed under a Creative Commons Attribution- 4.0 International License (CC - BY 4.0)

MUNDARIJA СОДЕРЖАНИЕ CONTENTS

MEHNAT VA UNGA HAQ TO'LASH BO'YICHA OPERATSIYALAR SUD-BUXGALTERIYA ESKPERTIZASI TADQIQOTINING TASHKILIY-USLUBIY TA'MINOTINI TAKOMILLASHTIRISH Umarov Muhammadbilol Baxtiyorjon o'g'li Xasanov Baxodir Akramovich	**1-7**
XORAZM VILOYATI AGRAR SEKTORIDA SUV RESURSLARIDAN SAMARALI FOYDALANISH ISTIQBOLLARI Shamurotov Sabirjon Bazarbayevich	**8-13**
РОЛЬ ГОСУДАРСТВЕННОЙ ПОДДЕРЖКИ ИНВЕСТИЦИОННЫХ ПРОЕКТОВ В ОБЕСПЕЧЕНИИ УСТОЙЧИВОГО РЕГИОНАЛЬНОГО РАЗВИТИЯ Плаксин Николай Борисович	**14-19**
XO'JALIK YURITUVCHI SUBYEKTLARDA MAJBURIYATLAR HISOBI VA UNI TAKOMILLASHTIRISH YO'LLARI Uzoqova Feruza Baraka qizi	**20-25**
YASHIL TEXNOLOGIYALARNING OZIQ-OVQAT ISHLAB CHIQARISHDAGI ASOSIY YO'NALISHLARI Abdullaeva Shaxnoza Erkinovna	**26-30**
ТЕОРЕТИЧЕСКИЕ ОСНОВЫ РАЗВИТИЯ ЦИРКУЛЯРНОЙ ЭКОНОМИКИ Ким Т.В	**31-42**
АУДИТОРЛИК ТЕКШИРУВИДА ИЧКИ СИФАТ НАЗОРАТИНИ ЎТКАЗИШ БОСҚИЧЛАРИ Қўшматов Отахон Қурбоналиевич Очилов Фарходжон Шавкатжон ўғли	**43-52**
ФУНКЦИИ И ПРИНЦИПЫ МАРКЕТИНГА В РАЗВИТИИ БИЗНЕСА Мусаева Шоира Азимовна	**53-60**
MINTAQADA ISHBILARMONLIK MUHITINI RIVOJLANTIRISH YO'NALISHLARI Babajanov Javohir Fayzulla o'g'li	**61-64**
SAVDO KORXONALARDA REGRESSION TAHLIL USULLARI ORQALI SAMARADORLIKNI OSHIRISH IMKONIYATLARI. Z.B.Usmanov	**65-71**
INFLYATSION JARAYONLARNI IQTISODIY-STATISTIK TAHLILI Umarova Mukaddas Abbasovna	**72-77**
ЖАҲОН ИНВЕСТИЦИЯЛАР БОЗОРИДАН ЎЗБЕКИСТОН ИҚТИСОДИЁТИГА ИНВЕСТИЦИЯЛАР ЖАЛБ ҚИЛИШ ЙЎЛЛАРИ Ҳайдаров Ўрал Ахмадович	**78-87**
INNOVATSION LOYIHALARNI MOLIYALASHTIRISHNING XUSUSIYATLARI, MANBALARI VA USULLARI Alimova Sofiya	**88-96**
АКЦИЯДОРЛИК ЖАМИЯТЛАРИ ФАОЛИЯТИНИ МОЛИЯЛАШТИРИШНИНГ НАЗАРИЙ АСОСЛАРИ Қодиров Искандар Алишер Ўғли	**97-106**

DEBITORLIK VA KREDITORLIK QARZLARINI MINIMALLASHTIRISH VA ULARNI BOSHQARISHNI TAKOMILLASHTIRISH YO'LLARI. Bekniyazova Elenora Yesbosin qizi	**107-112**
KATTA MA`LUMOTLARNI TAHLILINING BIZNES QARORLARINI QABUL QILISHDA SAMARADORLIKNI OSHIRISH Hamzayeva Kamola Norbek qizi	**113-117**
O‘ZBEKISTONDA IQTISODIYOTNI TRANFORMATSIYALASHUVI SHAROITIDA SANOAT TARMOQLARI VA KORXONALARI KOOPERATSIYASINI RIVOJLANTIRISHNING AHAMIYAT Xamzayeva Mavjuda Nematovna Raimjanov Abdulaziz Ahmadjon o’g’li	**118-124**
ДАВЛАТ БЮДЖЕТИГА УНДИРИЛГАН БОЖХОНА БОЖИ ВА УНГА ТАЪСИР ЭТУВЧИ ОМИЛЛАРНИНГ ЭКОНОМЕТРИК ТАҲЛИЛИ Махмудов Аминжон Азимович	**125-131**
ХЎЖАЛИК ЮРИТУВЧИ СУБЪЕКТЛАРДА ДАРОМАДЛАРНИ МИЛЛИЙ ВА ХАЛҚАРО СТАНДАРТЛАР АСОСИДА ТАН ОЛИШНИНГ ХУСУСИЯТЛАРИ З.А. Муқумов З. Азизова	**132-140**
PENSIYA TIZIMINING PAYDO BO‘LISHI VA O‘ZBEKISTONDA RIVOJLANISH TARIXI Zokirova Gavxar	**141-151**
ОЦЕНКА ЭКОНОМИЧЕСКОГО ПОТЕНЦИАЛА ТЕКСТИЛЬНОЙ ПРОМЫШЛЕННОСТИ НА ОСНОВЕ КОНЦЕПЦИИ ФОРСАЙТ Рустамова Махфуза Махмудовна	**152-156**
ЗАМОНАВИЙ ИҚТИСОДИЁТДА ИННОВАЦИОН ФАОЛИЯТНИ ДАВЛАТ ТОМОНИДАН МОЛИЯЛАШТИРИШНИНГ АҲАМИЯТИ Атамурадов Шерзод Акрамович Баҳронова Шаходат Бахшуллоевна Бозоров Ғайрат Ўринович	**157-164**
AKSIYADORLIK JAMIYATLARIDA HISOB SIYOSATINI TUZISHNI TAKOMILLASHTIRISH S.Ovlayev, O.Yo‘lchiyev, Turapov H.	**165-168**
АКЦИЯДОРЛИК КОМПАНИЯЛАРИДА ИНВЕСТЦИЯЛАРНИ ЖАЛБ ҚИЛИШДА РЕНТАБЕЛЛИК ВА МАРЖИНАЛЛИК КЎРСАТКИЧЛАРИ ТАҲЛИЛИ Тожибоева Шахноза Анваровна	**169-179**
TIJORAT BANKLARI KREDITLARI – IQTISODIY FAOLLIKNI QO‘LLAB-QUVVATLOVCHI VOSITA SIFATIDA Qo‘shbaqov Aybek Shovqiyevich	**180-191**
HUDUDLARDA RAQAMLI IQTISODIYOTNI RIVOJLANTIRISHNING USTUVOR YO’NALISHLARI Zaripov Xurshid Zakir o’g’li	**192-198**
CONSUMER VALUE OF GOODS IN THE CONDITIONS OF THE UZBEKISTAN ECONOMY Usmonova Dilfuza Ilkhomovna	**199-204**

THE ROLE OF MANAGEMENT IN BANK ADMINISTRATION Shokhzod Khujamurotov	**205-213**
ISHLAB CHIQARISHDA ENERGIYA MANBALARIDAN FOYDALANISH VA UNING IQTISODIY SAMARADORLIGINI TAHLILI. Mamatkulov Akram Xalmurodovich	**214-217**
ICHKI NAZORAT TIZIMIDAGI MUAMMOLAR VA ULARNI BARTARAF ETISH YO'LLARI: TAHLILIY YONDASHUV Quldosheva Xolisa	**218-221**
YASHIL ENERGIYA IQTISODIYOT TARAQQIYOTI TAYANCHI Ashurova Oltin Yuldashevna	**222-227**
GLOBAL IQTISODIYOT SHAROITIDA AXBOROT XIZMATLARIDAN FOYDALANISHNING XORIJ TAJRIBASI Bunyod Bakhodirov Baxtiyorovich , Alibek Turabayev Tolmas o'g'li , Asadbekov Shoxjahon Sardor o'g'li	**228-236**
ЦИФРОВОЕ ГОСУДАРСТВО КАК ВАЖНЫЙ ФАКТОР РАЗВИТИЯ СТРАНЫ: ПОНЯТИЕ И СУЩНОСТЬ Тлеубергенова Алима Алишеровна, Эрмаматова Шохсанам Эрмамат кизи	**237-242**
MINTAQADA OZIQ-OVQAT XAVFSIZLIGINI TA'MINLASHNING USTUVOR YO'NALISHLARI Xudayberganov M.F	**243-248**
ТОВАР-МОДДИЙ ЗАХИРАЛАР АУДИТИНИ РЕЖАЛАШТИРИШ ВА ЎТКАЗИШ ЙЎНАЛИШЛАРИ А.З.Авлокулов, С.Т.Овлаев	**249-254**
ELEKTRON XIZMAT KO'RSATISHDA ISHONCH VA XAVFSIZLIK: FOYDALANUVCHI XATTI-HARAKATLARI VA HUQUQIY KAFOLATLAR Maxammadaliyeva Muslimaxon Sherali Qizi	**255-260**
МАҲАЛЛИЙ БЮДЖЕТЛАР ДАРОМАДИНИНГ ШАКЛЛАНИШИДА БЮДЖЕТЛАРАРО ТРАНСФЕРТЛАРНИНГ АҲАМИЯТИ Кимсанбоева Мафтуна Баходировна	**261-267**
КИЧИК БИЗНЕС СУБЪЕКТЛАРИНИ КРЕДИТЛАШ АМАЛИЁТИДАГИ КРЕДИТ РИСКИНИ БОШҚАРИШ АМАЛИЁТИНИ ТАКОМИЛЛАШТИРИШ Жалилов Баходир Амиралиевич	**268-274**
O'ZBEKISTON RESPUBLIKASIDA IJARA MUNOSABATLARINING HUQUQIY VA IQTISODIY TAHLILI: MAVJUD MUAMMOLAR VA ULARNI BARTARAF ETISH STRATEGIYALARI Yulduz Panjiyevna Khalikulova	**275-279**
ПРИОРИТЕТНЫЕ НАПРАВЛЕНИЯ ИННОВАЦИОННОГО РАЗВИТИЯ ПРЕДПРИЯТИЙ СФЕРЫ УСЛУГ Насиров Дилшод Фархадович	**280-284**
МЕТОДЫ КОНСОЛИДАЦИИ ФИНАНСОВОЙ ОТЧЕТНОСТИ И РАСКРЫТИЕ ИНФОРМАЦИИ Мухаммади Исрапилович Хайитбаев	**285-290**
БАНК АКТИВЛАРИ САМАРАДОРЛИГИНИ ОШИРИШНИНГ НАЗАРИЙ ВА УСЛУБИЙ АСОСЛАРИ Абсаматов Анвар Эргашевич	**291-298**

O‘ZBEKISTONDA BIOIQTISODIYOT VA SIRKULYAR IQTISODIYOTNI RIVOJLANTIRISHDA YASHIL INVESTITSIYA VA ZAHIRALARDAN SAMARALI FOYDALANISHNING AHAMIYATI Usmonov Bunyod Aktam o‘g‘li, Normamatova Zilola Sobirjonovna	**299-306**
ANALYSIS OF FINANCIAL RESULTS AND PROFITABILITY IN ECONOMIC ENTITIES: A COMPREHENSIVE EVALUATION USING FINANCIAL RATIOS Usmonov Bunyod Saydullayeva Ruhshona	**307-313**
THE PROCESS OF DIGITALIZATION OF AUDITING ACTIVITIES Khodjayeva Mutabar Khamidulla qizi	**314-324**
MINTAQANI IQTISODIY-EKOLOGIK RIVOJLANTIRISHNING ILMIY-USLUBIY JIHATLARI Sapaev Maxsudbek Karimovich	**325-330**
BOSHQARUV HISOBIDA BIZNES JARAYONLARIGA TA’SIR ETUVCHI OMILLAR Abdusalomova Nodira Baxodirovna	**331-341**
УПРАВЛЕНИЕ РИСКАМИ И ПРИВЛЕЧЕНИЕ ИНВЕСТИЦИЙ В УСЛОВИЯХ ЦИФРОВИЗАЦИИ БУХГАЛТЕРСКОГО УЧЁТА И АУДИТА В УЗБЕКИСТАНЕ Тулаходжаева Миновар Махкамовна , Ходжаева Муътабар Хамидулла кызы	**342-346**
BARQAROR RIVOJLANISH VA TRANSPORTDA QAYTA TIKLANADIGAN ENERGIYA MANBALARIDAN FOYDALANISH Qo‘chqorova Muxlisaxon Ulug’bek qizi	**347-353**
BOZOR IQTISODIYOTI SHAROITIDA MILLIY SUG’URTA BOZORIDA RAQOBATNI RIVOJLANTIRISH ISTIQBOLLARI N.R.Murtazayev	**354-360**
MINTAQA EKSPORT SALOHIYATIDAN SAMARALI FOYDALANISHNING TASHKILIY-IQTISODIY MEXANIZMLARI Raximov T.J.	**361-367**
MINTAQADA XUSUSIY TIBBIYOT MUASSASALARI INFRATUZILMASINI RIVOJLANTIRISH YO‘NALISHLARI Qobulov Ozodbek O‘ktamboy o‘g‘li	**368-371**
TASHQI IQTISODIY ALOQALARDA EKSPORTNI RIVOJLANTIRISH OMILLARI G‘oyibnazarov Muxammad Xamidbekovich	**372-383**
ХУСУСИЙ КАПИТАЛНИНГ БУХГАЛТЕРИЯ ҲИСОБИНИ ТАКОМИЛЛАШТИРИШ Муратов Азиз Акбарович	**384-389**
KICHIK BIZNES VA XUSUSIY TADBIRKORLIKNING BARQAROR RIVOJLANISHINI ISHONCHLI VA SAMARALI BAHOLASH Norboyev Sarvar Azodovich	**390-394**
KIMYO TOLALARI ASOSIDA TO‘QIMACHILIK SANOATINING DIVERSIFIKATSIYA STRATEGIYASIDAN FOYDALANISHNING IQTISODIY SAMARASI Raximov Furqat Jalalovich	**395-401**
OZIQ-OVQAT SANOATI KORXONALARING BARQARORLIGINI TA’MINLASHDA STRATEGIK BOSHQARUVNING XORIJIY TAJRIBALARI Nuraliyev Temurjon Erkinjon o‘g‘li	**402-408**
ASSESSMENT OF THE CAPITAL ASSETS OF «NAVOIYAZOT» JSC Bunyod Usmonov Aktam ugli	**409-415**

LEVERAGING INNOVATION FOR WATER MANAGEMENT: REMEDIES TO WATER SCARCITY DIFFICULTIES IN UZBEKISTAN. Usmonov Bunyod , Abduqodirova Mohinur Anvar qizi	**416-424**
ТОШКЕНТ МЕТРОПОЛИТЕНИ МОЛИЯЛАШТИРИШ АМАЛИЁТИ ВА УНИНГ ИСТИҚБОЛЛИ ЙЎНАЛИШЛАРИ Хамраев Джамшид Панжиевич	**425-434**
O‘ZBEKISTON TIJORAT BANKALARIDA ISLOMIY BANK MAHSULOTLARINI JORIY QILISH TAHLILI. Absamatov Asqar Ergashovich	**435-440**
AKSIYADORLIK JAMIYATLARIDA MOLIYAVIY RISKARNI BOSHQARISHNING ZARURLIGI HAMDA NAZARIY ASOSLARI Shamsiev Diyor	**441-448**

AKTUAR MOLIYA VA BUXGALTERIYA HISOBI ILMIY JURNALI

Vol. 5 Issue 04 | **pp.** 1-7 | **ISSN**: 2181-1865
Available online https://finance.tsue.uz/index.php/afa

MEHNAT VA UNGA HAQ TO‘LASH BO‘YICHA OPERATSIYALAR SUD-BUXGALTERIYA ESKPERTIZASI TADQIQOTINING TASHKILIY-USLUBIY TA’MINOTINI TAKOMILLASHTIRISH

Umarov Muhammadbilol Baxtiyorjon o‘g‘li
Toshkent davlat iqtisodiyot universiteti magistranti
Xasanov Baxodir Akramovich
Ilmiy rahbar: iqtisodiyot fanlari doktori, professor,
Toshkent davlat iqtisodiyot universiteti

Annotatsiya: Maqolada mehnat va unga haq to‘lash bo‘yicha operatsiyalarni sud-buxgalteriya ekspertizasi doirasida o‘rganishning tashkiliy va uslubiy jihatlari tahlil qilinadi. Sud amaliyotida uchrayotgan buxgalteriya-huquqiy nizolarni hal etishda ekspertiza jarayonining aniqligini oshirish, zamonaviy audit metodlarini joriy qilish va ekspert xulosalarining huquqiy asoslarini mustahkamlashga doir takliflar ilgari suriladi. Tahlillar statistik ma’lumotlar, amaliy misollar va xorijiy tajribalar asosida olib borilib, sohani takomillashtirish uchun ilmiy asoslangan tavsiyalar ishlab chiqiladi.

Kalit so‘zlar: sud-buxgalteriya ekspertizasi, mehnatga haq to‘lash, buxgalteriya hisobi, audit, huquqiy nizolar, ekspertiza metodikasi, ish haqi, tashkiliy-uslubiy ta’minot.

KIRISH

Bozor iqtisodiyoti sharoitida ish beruvchi va xodim o‘rtasidagi mehnat munosabatlarining iqtisodiy va huquqiy jihatdan murakkablashib borishi sud amaliyotida buxgalteriya ekspertizasining o‘rnini yanada oshirmoqda. Ayniqsa, mehnatga haq to‘lash bilan bog‘liq nizolar soni yildan-yilga ortib bormoqda. 2023-yilda O‘zbekiston Respublikasi sudlarida ko‘rilgan iqtisodiy nizolarning 11,8 foizi aynan ish haqi va mehnat shartnomasining bajarilmasligi bilan bog‘liq bo‘lgan (O‘zbekiston Oliy sud ma’lumotlari, 2024).

Ushbu muammolarni hal etishda sud-buxgalteriya ekspertizasi vositasida moliyaviy hujjatlarni aniqlik bilan tahlil qilish, ish haqi hisob-

kitoblaridagi xatoliklarni aniqlash va mehnat shartnomasining moliyaviy ko‘rsatkichlari bo‘yicha ob’ektiv xulosa berish muhim ahamiyat kasb etadi. Biroq hozirgi amaliyotda ekspertiza metodikasi yetarli darajada tizimlashtirilmagan, natijada sud qarorlarining asoslanganligiga putur yetishi mumkin.

Maqolaning dolzarbligi shundan iboratki, O‘zbekistonda mehnat va ish haqi bo‘yicha iqtisodiy ekspertiza faoliyati bo‘yicha yagona metodik yondashuv va raqamli audit vositalari joriy etilmagan. Shu sababli, ushbu tadqiqotda aynan sud-buxgalteriya ekspertizasining tashkiliy-uslubiy mexanizmlarini takomillashtirish zaruriyati ilmiy asosda yoritiladi.

Mehnat haqining miqdori ish beruvchi va xodimning o‘zaro kelishuvi bo‘yicha belgilanadi. Mehnat haqi xodimning ishlagan davri va bajargan ishi uchun beriladi. Mehnatga haq to‘lash qonunchilikda belgilangan mehnatga haq to‘lash eng kam miqdoridan oz bo‘lishi mumkin emas va uning eng ko‘p miqdori biron bir tarzda cheklanmaydi. Mehnat haqi shakli va tizimlari, mukofotlar, qo‘shimcha to‘lovlar, ustamalar, rag‘batlantirish tarzidagi to‘lovlar jamoa shartnomalarida, shuningdek ish beruvchi tomonidan kasaba uyushmasi qo‘mitasi yoki xodimlarning boshqa vakillik organi bilan kelishib qabul qilinadigan boshqa lokal hujjatlarda belgilanadi. Mehnatga haq, qoida tariqasida, pul shaklida to‘lanadi. Xodimlarga ish haqi ular ishlayotgan joyda to‘lanadi. Ish haqini taqiqlangan shakllarda to‘laganlik uchun mansabdor shaxslarga ma’muriy jarima belgilangan. Mehnatga haq to‘lash muddatlari har yarim oyda bir martadan kam bo‘lishi mumkin emas. Qoida tariqasida har oyning 15 sanasida bo’nak to‘lovi, keyingi oyning 5 sanasigacha oylik maosh beriladi. Mehnatga haq to‘lash shartlari xodimning roziligi bilan yoki roziligisiz o‘zgartirilishi mumkin. Mehnatga haq to‘lashning shartlarini xodim uchun noqulay tomonga o‘zgartirishga uning roziligi bilan amalga oshiriladi. Quyidagi hollarda xodimning roziligisiz mehnatga haq to‘lash shartlari o‘zgartirilishi mumkin:

- texnologiyada, ishlab chiqarish va mehnatni tashkil etishning o‘zgarishi natijasida avvalgi shartlarini saqlab qolish mumkin bo‘lmasa;

-qonunda nazarda tutilgan boshqa hollarda yo‘l qo‘yilishi mumkin.

Bo‘lajak o‘zgartirish haqida xodim kamida 2 oy oldin ogohlantiriladi. Xodimning mehnat haqidan ushlab qolish uning yozma roziligi bilan yoki sudning qaroriga ko‘ra amalga oshirilishi mumkin.

Xodimning roziligisiz mehnat haqidan quyidagi hollarda ushlab qolinishi mumkin.

-belgilangan soliqlar va boshqa majburiy to‘lovlarni undirish uchun;

-sudning qarorlari va boshqa ijro hujjatlarini ijro etish uchun;

-oldindan berilgan maqsadli pullar bo‘yicha hisob-kitob qilish hamda ortiqcha to‘langan summani qaytarib olish uchun;

-mehnat ta’tili bo‘yicha hisob-kitob qilish uchun;

-xodim tomonidan ish beruvchiga etkazilgan zararni qoplash uchun;

-intizomiy jazo tariqasida tayinlangan jarimani undirish uchun.

Mamlakatimizda yashirin iqtisodiyotga barham berish, iqtisodiy xavfsizligini ta'minlashda sud-buxgalteriya ekspertizasini yuqori sifatli va qonun hujjatlarida belgilangan muddatlarda tashkil etish va o'tkazish, ilmiy va tashkiliy-uslubiy jihatlarini takomillashtirishni taqozo qilmoqda. Darhaqiqat, Prezidentimiz Sh.M.Mirziyoev ta'kidlaganidek, "islohotlarimizga jiddiy to'sqinlik qilayotgan "yashirin iqtisodiyot"ga barham berilmas ekan, sog'lom raqobat ham, qulay investisiya muhiti ham shakllanmaydi"[1].

ADABIYOT TAHLILI VA METODOLOGIYA

Sud-buxgalteriya ekspertizasi sohasidagi mavjud adabiyotlar tahlilida aniqlanishicha, mehnatga haq to‘lash bilan bog‘liq ekspert tahlillari ko‘pincha an’anaviy buxgalteriya hisoboti asosida olib borilmoqda. Mahalliy olimlardan G'. Karimov (2022), R. Mirzayev (2021) va T. Xalilov (2020)larning izlanishlari bu sohada mavjud bo‘lgan muammolar, xususan, ish haqi shakllanishi va unga doir hisobotlarning noto‘g‘ri yuritilishi yuzasidan muhim asos bo‘lib xizmat qiladi.

Tadqiqot metodologiyasi quyidagilardan iborat:

- Deskriptiv tahlil – mavjud amaliy holatlarni statistik jihatdan ifodalash;
- Komparativ tahlil – Rossiya, Qozog‘iston va Latviya sud-buxgalteriya ekspertizasi metodikalari bilan solishtirish;
- Iqtisodiy-huquqiy risklarni baholash modeli – noto‘g‘ri hisoblangan ish haqi va uning huquqiy oqibatlari;
- SWOT-tahlil – O‘zbekiston amaliyotidagi kuchli va zaif tomonlar.

Statistik manbalarga ko‘ra, 2023-yil yakunida ish beruvchilar tomonidan noqonuniy ravishda 117 mlrd so‘mga yaqin ish haqi to‘lanmagan (Bandlik va mehnat munosabatlari vazirligi). Bu ko‘rsatkich 2020-yilga nisbatan 38 foizga yuqori.

[1] Ўзбекистон Республикаси Президенти Шавкат Мирзиёевнинг Олий Мажлисга Мурожаатномаси. 2020 йил 24 январь. https://president.uz/uz/lists/view/3324

So'nggi yillarda sud-buxgalteriya ekspertizasini rivojlantirishga xorijiy hamda MDH mamlakatlarining olimlaridan Sh.I.Alibekov, G.A.Atanesyai, I.A.Baxtin, V.I.Boboshko, S.P.Golubyatnikov, I.V.Dolmatova, E.S.Dubonosov , O.A.Duman, S.A.Zvyagin, J.A.Kevorkova, E.P.Nelezina, A.R.Romashov, E.R.Rossiyskaya, A.A.Savin, A.A.Tolkachenko, G.R. Xamidullina va boshqalar sezilarli ulush qo'shmoqdalar.

Sud-buxgalteriya ekspertizasi aksariyat hollarda O'zbekiston Respublikasi Adliya vazirligi huzuridagi X.Sulaymonova nomidagi Respublika sud ekspertiza markazining sud-iqtisodiy ekspertizasi bo'limi tarkibida o'tkazib kelinmoqda. Bizning fikrimizcha, ushbu markaz qoshida sud-iqtisodiy ekspertizasi boshqarmasi va uning tarkibida sud-buxgalteriya ekspertizasi va soliq ekspertizasi bo'limlarini tashkil etish maqsadga muvofiq bo'lar edi.

Sud-buxgalteriya ekspertizasini raqamlashtirish va zamonaviy aktlardan foydalanish sharoitida o'tkazilayotgan ekspertizalar va ular natijalarining maxfiyligini ta'minlash ekspertlarning xulosalari va ekspertiza o'tkazish xonalariga begona jismoniy shaxslarning kirishi ta'qiqlanishini nazarda tutadi. Hozirgi vaqtda ekspertiza apparaturalari ekspertlarning avtomatlashtiilgan ish o'rinlari nafaqat eksperimental ma'lumotlarni to'plash, ularga ishlov berish va tahliliy hisob-kitoblarni amalga oshirish, balki ma'lumotlar bazasiga ulanish hamda ekspertiza xulosalarining matnlarini tayyorlash imkoniyatlariga ham ega.

NATIJALAR

Tahlillar quyidagilarni koʻrsatdi:

1. Ekspertiza metodikasi zaifligi – mehnatga haq toʻlash bilan bogʻliq hujjatlar boʻyicha yagona elektron platforma mavjud emas, aksariyat ekspertiza ishlari qoʻlda yuritilmoqda.
2. Vaqt jihatidan choʻzilish – birgina ish haqi bilan bogʻliq sud-buxgalteriya ekspertizasi oʻrtacha 23 kun davom etadi, bu esa sud qarorlarini kechiktiradi.
3. Huquqiy nomuvofiqlik – Buxgalteriya hisobi toʻgʻrisidagi qonun, Mehnat kodeksi va boshqa normativ hujjatlar oʻrtasida tushunmovchiliklar mavjud.

Yuqoridagi muammolar ekspert xulosalarining aniqligi va sud qarorlarining asosliligiga bevosita taʼsir koʻrsatmoqda. Raqamli ekspertiza tizimi joriy etilsa, bu ishlarning 30–40% tezroq yakunlanishini taʼminlashi mumkin.

MUHOKAMA

Sud-buxgalteriya ekspertizasining mehnatga haq to‘lash bo‘yicha operatsiyalarni tahlil qilishdagi roli nafaqat iqtisodiy, balki ijtimoiy muvozanatni saqlashda ham muhim. Shu jihatdan, bu faoliyatni takomillashtirish uchun quyidagilar muhim:

- Raqamli audit tizimlarini joriy qilish – “ERP-buxgalteriya platformasi” asosida ma’lumotlar almashinuvi;
- Ekspertlar malakasini oshirish – sud ekspertizasi bo‘yicha maxsus litsenziyalash tizimi;
- Yagona elektron arxiv – ish haqi va mehnat hujjatlarining raqamli shaklda saqlanishi.

Xalqaro tajribada (masalan, Estoniya) buxgalteriya ekspertizasi sun’iy intellekt yordamida raqamli hujjatlarni tahlil qilish orqali 70%gacha avtomatlashtirilgan.

XULOSA

Mehnat va ish haqi bo‘yicha sud-buxgalteriya ekspertizasining zamonaviy usullar bilan ta’minlanishi huquqiy adolat va iqtisodiy barqarorlikni ta’minlashda hal qiluvchi ahamiyat kasb etadi. Tadqiqot natijalariga ko‘ra, quyidagi xulosalarga kelindi:

- Sud ekspertiza jarayonlarini raqamlashtirish zarurati dolzarb;
- Ish haqi operatsiyalarining normativ-huquqiy asoslari yagona metodika asosida shakllantirilishi lozim;
- 2026-yilgacha sud-buxgalteriya ekspertizasining raqamli bazaga o‘tishi o‘rtacha 40% ish yukini kamaytirishi prognoz qilinmoqda.

Sud-buxgalteriya ekspertizasi iqtisodiy ekspertizaning eng keng tarqalgan turlaridan biri bo‘lib, u korxona (tashkilot), xo‘jaliklarning buxgalteriya hujjatlaridagi hisob-kitob jarayonlarini (operatsiyalarini) tahlil qilinishi, davlat, jamoa mulki talon-taroj qilinganlik va boshqa xo‘jalik, mansab jinoyatlarini ochish kabi holatlarga ehtiyoj tug‘ilganda o‘tkaziladi.

Sud-buxgalteriya ekspertizasi ham boshqa ekspertiza turlari kabi o‘z predmeti va tadqiqot ob’ektlariga egadir.

Pul mablag‘lari, tovar moddiy zaxiralarni haqiqatda naqd bor-yo‘qligini, buxgalteriya hisobini yuritish qoidalarini buzilish holatlarini aniqlash yuzasidan buxgalteriya hisobi hujjatlarining tadqiq etish sud-buxgalteriya ekspertizasining predmeti hisoblanadi.

Sud-buxgalteriya ekspertizasining ob’ektlari bo‘lib, moddiy boyliklarni kirim-chiqim buxgalteriya hujjatlari, ro‘yxatdan o‘tkazish (inventarizatsiya)

dalolatnomalari va yig‘ma hisob hujjatlari xizmat qiladi. Ular qatoriga quyidagilar kiradi:

– dastlabki hujjatlar (talabnomalar, moddiy boyliklarni berish xaqidagi naryadlar, bank topshiriqnomalari, kirim, chiqim va kassa orderlari, mahsulotni olib chiqib ketish uchun berilgan ruxsatnomalar, transport hujjatlari, tovarni ro‘yxatdan chiqarish dalolatnomalari, tovarlarni qayta baholash, ta’mirlash ob’ektlarining hisob-kitobini olib borish dalolatnomalari, to‘lov qaydnomalari, topshiriqnomalari, kvitansiyalari va boshqalar);

– jamlash hujjatlari (hisob registrlari va ularga mansub bulgan jurnallar, aylanma qaydnomalar, hisobga olish varaqalari, bosh kitoblar, balans hisobotlari, mol-mulkni ruyxatdan o‘tkazish dalolatnomalari, tovar-pul mablag‘lari mavjudligi haqidagi ruyxat qaydnomalari, solishtirish qaydnomalari guruhlantirish qaydnomalari, jamlash va guruhlantirish jadvallari, shaxsiy hisoblar, order va boshqalar);

– avtomatlashtirilgan hisobot ma’lumotlari (magnitli axborot yig‘uvchi disk va tasmalar, mashinogramma, tabulyagrammalar, mexanizatsiyalashgan hisobga hujjatlarni topshirish va qabul qilish haqidagi jurnallar, nazorat raqamlar jurnallari va boshqalar).

Bundan tashqari, sud-buxgalteriya ekspertizasi ob’ektlari qatoriga taftish va tekshiruv dalolatnomalari (tekshiruv uslubi asoslanganligi haqida masala qo‘yilgan taqdirda), moddiy javobgarlik yuklatilgan shaxslarning tushuntirish xatlari, yuqori turuvchi idoralarning qarorlari, qimmatbaho boyliklar bilan hapakat qilinganligi haqida ma’lumotnomalar, bildirish xatlari, ba’zi boshqa ekspertizalarning (tovarshunoslik, qurilish, texnologik, xatshunoslik ekspertizalari) xulosalari, ekspertiza qilinayotgan ob’ektga taalluqli bo‘lgan ayblanuvchilarning ko‘rsatmalari, tintuv va olib qo‘yish bayonnomalari, norasmiy olib borilgan hisob hujjatlari kiradi.

Foydalanilgan adabiyotlar ro’yhati

1. O‘zbekiston Respublikasi Oliy sudi statistika byulleteni (2024).
2. Bandlik va mehnat munosabatlari vazirligi hisobotlari (2023).
3. Karimov G'. “Sud-buxgalteriya ekspertizasi nazariyasi”, Toshkent moliya instituti, 2022.
4. OECD (2022). “Efficient Labour Dispute Resolutions”.
5. Estoniya E-adliya kengashi (2023). “AI in Financial Expertises”.
6. Latviya Buxgalteriya Palatasi (2021). “Audit Methods in Labour Cases”.

7. 1. Ўзбекистон Республикаси Қонуни «Суд экспертизаси тўғрисида», 2010 йил 1 июнь, № ЎРҚ, - 249 https://lex.uz/docs/1633102.

8. 2. Ўзбекистон Республикаси Президентининг 17.01.2019 й. 4125-сонли Қарори «Суд-экспертлик фаолиятини янада такомиллаштириш чора-тадбирлари тўғрисида» https://lex.uz/docs/4172023#4173229.

9. 3. Ўзбекистон Республикаси Президентининг 5.07.2021 й. 6256-сонли Фармони «Ўзбекистон Республикасида суд-экспертлик тизимини такомиллаштириш чора-тадбирлари тўғрисида» https://lex.uz/docs/5491507.

10. 4. Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамасининг 24.03.2020 й. 180-сон Қарори «Нодавлат суд-экспертиза ташкилотлари фаолиятини ташкил этиш бўйича низомларни тасдиқлаш тўғрисида», www. lex.uz.

11. 5. Ўзбекистон Республикаси Президенти Шавкат Мирзиёевнинг Олий Мажлисга Мурожаатномаси. 2020 йил 24 январь. https://president.uz/uz/lists/view/3324.

12. 6. Ўзбекистон Республикасининг Иқтисодий процессуал кодекси: https://lex.uz/docs/3523891

13. 7. Ўзбекистон Республикасининг Фуқаролик процессуал кодекси: https://lex.uz/acts/186105

14. 8. Ўзбекистон Республикасининг Жиноят-процессуал кодекси https://lex.uz/docs/111460

Copyright: © 2025 by the authors. This work is licensed under a Creative Commons Attribution- 4.0 International License (CC - BY 4.0)

AKTUAR MOLIYA VA BUXGALTERIYA HISOBI ILMIY JURNALI

Vol. 5 Issue 04 | **pp.** 8-13 | **ISSN**: 2181-1865
Available online https://finance.tsue.uz/index.php/afa

XORAZM VILOYATI AGRAR SEKTORIDA SUV RESURSLARIDAN SAMARALI FOYDALANISH ISTIQBOLLARI

Shamurotov Sabirjon Bazarbayevich
Urganch davlat universiteti tayanch doktoranti.

Annotatsiya. Ushbu maqolada qishloq xo‘jaligida suv resurslaridan samarali foydalanish holati bilan bog’liq ko’rsatkichlar ekonometrik modellar orqali prognoz qiymatlari hisoblab chiqilgan.

Аннотация. В статье с использованием эконометрических моделей рассчитаны прогнозные значения показателей, связанных с эффективным использованием водных ресурсов в сельском хозяйстве.

Abstract. In this article, forecast values of indicators related to the effective use of water resources in agriculture are calculated using econometric models.

Kalit so’zlar: suv samaradorligi, Arima modeli, prognoz qiymat, lazerli tekislangan maydon, suv tejovchi texnologiyalar.

Ключевые слова: эффективность использования воды, модель Arima, прогнозируемое значение, лазерная планировка территории, водосберегающие технологии.

Keywords: water efficiency, Arima model, forecast value, laser leveled area, water-saving technologies.

Kirish. Hozirgi suv resurslari kamayib borish jarayonida Xorazm viloyatining qishloq xo‘jaligi transchegaraviy daryo hisoblanadigan Amudaryoga bog‘liq. Viloyat Quyi Amudaryo tabiiy-geografik rayonida joylashgan bo‘lib, birgina Xorazm viloyatining qishloq xo‘jaligiga mo‘ljallangan yerlari respublika qishloq xo‘jaligi yerlarining 5% ni tashkil qiladi. Shuning uchun ham suv resurslari va irrigatsiya tizimlarini to‘g‘ri tashkil etish va tartibga solish nafaqat vohaning ekologik holati, balki ijtimoiy-iqtisodiy turmush tarzi bilan ham chambarchas bog‘liqdir. Bundan ko‘rinib turibdiki, har bir tomchi suvdan oqilona va unumli foydalanish bugungi kunda nafaqat mamlakatimizda, balki butun dunyoda eng dolzarb vazifalardan biriga aylanib bormoqda. [1]

Qishloq xo'jaligida suv unumdorligi qishloq xo'jaligida suvdan foydalanish samaradorligini baholashning muhim ko'rsatkichidir. Cai va Rosegrant (2003) ga ko'ra "Suv samaradorligi ko’rsatkichi suv birligiga to'g'ri keladigan jismoniy yoki iqtisodiy mahsulotni tavsiflaydi"[2]; Bundan tashqari, Klemmens va Molden (2007) ta'kidlaganidek, "Qishloq xo’jaligida suv samaradorligi sarf etilgan suv miqdoriga asoslangan mahsulot miqdori bilan bog'liq. Ishlab chiqarish natijasi mahsulot miqdori yoki iqtisodiy qiymat bo'lishi mumkin" [3]

Qishloq xo‘jaligida suv resurslaridan samarali foydalanishda yangi usullarni qo‘llash, qishloq xo‘jaligida suv tejamkor texnologiyalarni joriy qilish eng muhim vazifalardan biri hisoblanadi.

Adabiyotlar tahlili. A.Ahmedov Xorazm viloyati qishloq xo‘jaligi va boshqa tarmoqlarida suv iste’molining tarmoqlararo balans modelidan foydalangan [4]. Bundan tashqari, R.Murodov qishloq xo‘jaligida “Suv resurslari tanqisligi sharoitida suvdan foydalanish rejalarini tezkor tuzatishning iqtisodiy-matematik modeli”ni ishlab chiqdi [5]. M.M. Al-Kaisi va X. Yin, suv kanallarini betonlash kanallarning samaradorligini oshirish va suv yo'qotilishini 95% gacha kamaytirish imkonini berishini hisoblab chiqdi.[6]

Y.Kang va boshqalar (2009) "Iqlim o'zgarishi harorat va yog'ingarchilikka ta'sir qiladi, shuning uchun u ekinlarning suv unumdorligiga ta'sir qiladi" deb ta'riflaydi. [7] Cai va Rosegrant (2003) suv samaradorligi ko'plab omillarga bog'liqligini ta'kidlaydi, masalan, "ekin turlari, iqlim shakllari, sug'orish texnologiyasi, tuproq sharoiti,infratuzilma, shuningdek, ishchi kuchi, o'g'it va texnika". Bundan tashqari, Lei Zhang va boshqalar (2013) suv samaradorligini baholashda ekiladigan yer maydoni, mehnat sarfi, mashina qiymati, sug'orish suvidan foydalanish va urug'lardan foydalanishni taklif qilgan.. [8]

Tadqiqot metodologiyasi. 2011-2024 yillar davomida Xorazm viloyati qishloq xo'jaligi sohasida suv resurslaridan foydalanish bilan bog'liq ko'rsatkichlardan foydalanamiz. Biz Xorazm viloyati Davlat statistika qo‘mitasi (obl.stat) va Chapqirg‘oq-Amudaryo irrigatsiya havza tizimi boshqarmasi (obl.vodxoz) dan uzoq muddatli ma’lumotlarni to‘pladik. Suv unumdorligi ko’rsatkichi viloyat hududida ishlab chiqarilgan qishlq xo’jaligi mahsulotini vegetatsiya davrida yetkazib berilgan suv miqdoriga nisbati orqali ifodaladik. Unga ko’ra biz tahlil jarayonida quyidagi jadvaldagi statistik ma’lumotlardan foydalandik. (1-jadval)

1-jadval.

Xorazm viloyati qishloq xo’jaligida suv resurslaridan foydalanish holatini baholash bilan bog’liq ko’rsatkichlar.

Ko’rsatkichlar	Mean	Median	S.D.	Min	Max
Qishloq xo’jalida suv samaradorligi ko’rsatkichi (so’m/m^3da)	4404.84	3320.86	3404.46	803.143	10639.6
Suv tejovchi texnologiyal qo’llaniladigan maydon (gektarda)	5300.00	1624.50	6125.66	74.0000	16432.0
Lazerli tekislangan maydon (gektarda)	18608.8	17074.0	13173.4	2365.00	41408.0

Ushbu jadvaldagi berilgan ko’rsatkichlar asosida ARIMA modeli orqali kelgusi davr uchun prognoz ko’rsatkichlarni hisoblab topamiz. Bu modellarni hisoblab chiqishda Gretl dasturidan foydalanamiz.

Tahlil va natijalar. Xorazm viloyatida qishloq xo’jaligida suv samaradorlik ko’rsatkichi (1 m^3 ga to’g’ri keladigan qishloq xo’jaligi mahsuloti) bo’yicha tuzilgan modelning adekvatligini asoslash uchun qator mezonlar 2-jadvalda keltirib o’tilgan. Aniqlangan barcha koeffitsientlar St’yudent mezoni bo‘yicha adekvat bo‘lib,

determinatsiya koeffitsientining 0,96 ga teng ekanligini ko‘rishimiz mumkin. Dastur yordamida aniqlanishicha, MAPE ko‘rsatkichi 0,9 ga teng ekanligi aniqlandi. Olingan natijalarga asoslanadigan bo‘lsak, ushbu modeldan xulosalar chiqarish uchun foydalanish mumkin.

2-jadval.

ARIMA (0,1,0) , using observations 2011-2024 (T = 14)
Dependent variable: (1-L) Suv samaradorligi korsatkichi.

	Coefficient	*Std. Error*	*z*	*p-value*	
const	756.647	203.234	3.723	0.0002	**

Mean dependent var	756.6471	S.D. dependent var	732.7714
Mean of innovations	0.000000	S.D. of innovations	732.7714
R-squared	0.960597	Adjusted R-squared	0.963628
Log-likelihood	−103.6848	Akaike criterion	211.3695
Schwarz criterion	212.4994	Hannan-Quinn	211.1373

Ishlab chiqilgan prognoz natijalariga ko‘ra, keyingi olti yilda 1 m^3 suvga to’gri keladigan qishloq xo’jaligi mahsuloti barqaror o‘sish sur’ati ta’minlanadi, natijada 2029-yilda 1 m^3 suvga to’gri keladigan qishloq xo’jaligi mahsuloti nominal qiymati 14422,8 so‘mni tashkil qiladi.(3-jadval)

3-jadval.

Xorazm viloyati qishloq xo’jaligida suv samaradorligi ko’rsatkichi prognoz qiymatlari.(For 95% confidence intervals, z(0.025) = 1.96)

Obs	Samara	prediction	std. error	95% interval
2025	undefined	11396.2	732.771	(9960.00, 12832.4)
2026	undefined	12152.8	1036.30	(10121.7, 14184.0)
2027	undefined	12909.5	1269.20	(10421.9, 15397.1)
2028	undefined	13666.1	1465.54	(10793.7, 16538.6)
2029	undefined	14422.8	1638.53	(11211.3, 17634.2)

Xorazm viloyati qishloq xo’jaligida suv tejovchi texnologiyalar qo’llanilgan maydon ko’rsatkichi bo’yicha tuzilgan model va modelning adekvatligini asoslash uchun qator mezonlar 4-jadvalda keltirib o‘tilgan. Aniqlangan barcha koeffitsientlar St’yudent mezoni bo‘yicha adekvat bo‘lib, determinatsiya koeffitsientining 0,91 ga teng ekanligini ko‘rish mumkin. Dastur yordamida aniqlanishicha, MAPE ko‘rsatkichi 0,85 ga teng ekanligi aniqlandi. Olingan natijalarga asoslanadigan bo‘lsak, ushbu modeldan xulosalar chiqarish uchun foydalanish mumkin.

4-jadval.

ARIMA(2,1,3), using observations 2011-2024 (T = 14)

Dependent variable: (1-L) Suv tejovchi texnologiyalar qo'llanilgan maydon

	Coefficient	*Std. Error*	*z*	*p-value*	
const	1263.37	129.095	9.786	<0.0001	**
phi_1	1.67350	0.102092	16.39	<0.0001	**
phi_2	−0.991285	0.0448418	−22.11	<0.0001	**
theta_1	−2.75489	0.475195	−5.797	<0.0001	**
theta_2	2.75486	0.856252	3.217	0.0013	**
theta_3	−0.999972	0.451208	−2.216	0.0267	*

Mean dependent var	1192.923	S.D. dependent var	3288.667
Mean of innovations	−487.5070	S.D. of innovations	1940.206
R-squared	0.911195	Adjusted R-squared	0.866792
Log-likelihood	−120.6776	Akaike criterion	255.3553
Schwarz criterion	259.3099	Hannan-Quinn	254.5424

Ishlab chiqilgan prognoz natijalariga ko'ra, keyingi besh yilda qishloq xo'jaligida suv tejovchi texnologiyalar qo'llanilgan maydon ko'rsatkichi barqaror oshishi ta'minlanadi, natijada 2029-yilda suv tejovchi texnologiyalar qo'llanilgan maydon 20338,4 gektarni tashkil qiladi. (5-jadval)

5-jadval.

Xorazm viloyati qishloq xo'jaligida suv tejovchi texnologiyalar qo'llanilgan maydon ko'rsatkichi prognoz qiymatlari.(For 95% confidence intervals, z(0.025) = 1.96)

Obs	STT	prediction	std. error	95% interval
2025	undefined	14763.3	1940.21	(10960.5, 18566.0)
2026	undefined	15415.1	1946.62	(11599.8, 19230.4)
2027	undefined	16569.7	1962.28	(12723.7, 20415.7)
2028	undefined	18257.3	1979.10	(14378.3, 22136.2)
2029	undefined	20338.4	1987.79	(16442.4, 24234.4)

Qishloq xo'jaligida lazerli tekislangan maydon ko'rsatkichi bo'yicha tuzilgan model va tuzilgan modelning adekvatligini asoslash uchun qator mezonlar 6-jadvalda keltirib o'tilgan. Aniqlangan barcha koeffitsientlar St'yudent mezoni bo'yicha adekvat bo'lib, determinatsiya koeffitsientining 0,85 ga teng ekanligini ko'rish mumkin. Dastur yordamida aniqlanishicha, MAPE ko'rsatkichi 0,81 ga teng ekanligi aniqlandi. Olingan natijalarga asoslanadigan bo'lsak, ushbu modeldan xulosalar chiqarish uchun foydalanish mumkin.

6-jadval.

ARIMA(1,0,1), using observations 2011-2024 (T = 14)

Dependent variable: Yerlarni lazerli tekislash

	Coefficient	*Std. Error*	*z*	*p-value*	

const	19416.1	10446.9	1.859	0.0631	
phi_1	0.853125	0.151822	5.619	<0.0001	**
theta_1	0.504644	0.322922	1.563	0.1181	

Mean dependent var	18608.78	S.D. dependent var	13173.35
Mean of innovations	1179.247	S.D. of innovations	5223.826
R-squared	0.840040	Adjusted R-squared	0.826710
Log-likelihood	−140.8746	Akaike criterion	289.7492
Schwarz criterion	292.3054	Hannan-Quinn	289.5126

Ishlab chiqilgan prognoz natijalariga ko‘ra, keyingi olti yilda qishloq xo’jaligida lazerli tekislangan maydon ko’rsatkichi 2029-yilda 28720,2 gektarni tashkil qiladi. (7-jadval)

7-jadval.

Xorazm viloyati qishloq xo’jaligida lazerli tekislangan maydon ko’rsatkichi prognoz qiymatlari (For 95% confidence intervals, z(0.025) = 1.96)

Obs	Yerlarni lazerli tekislash	prediction	std. error	95% interval
2025	undefined	36980.2	5223.83	(26741.7, 47218.7)
2026	undefined	34400.4	8808.83	(17135.5, 51665.4)
2027	undefined	32199.6	10686.9	(11253.7, 53145.6)
2028	undefined	30322.0	11868.4	(7060.40, 53583.7)
2029	undefined	28720.2	12659.2	(3908.70, 53531.8)

Foydalanilgan adabiyotlar ro’yxati.

1. Raxmatullaev A., Ulugmurodov E. Problems arising from the use of trans-boundary river waters (on the example of the Syr Darya and the Amudarya) Экономика и социум, 2021. p 3.

2. Cai, X.; Rosegrant, M. W. 2003. World water productivity: current situation and future options. In Kijne, J. W.; Barker, R.; Molden. D. (Eds.). Water productivity in agriculture: limits and opportunities for improvement. Wallingford, UK: CABI; Colombo, Sri Lanka: International Water Management Institute (IWMI) pp.163-178.

3. Clemmens, A. J.; Molden, David. 2007. Water uses and productivity of irrigation systems. Irrigation Science, 25:247-261.

4 Axmedov A. K. Qishloq xo‘jaligida suvni tejovchi innovatsion texnologiyalardan foydalanish samaradorligini oshirish. Iqtisodiyot fanlari fanlari bo‘yicha falsafa doktori (PhD) ilmiy darajasini olish uchun yozilgan dissertatsiya avtoreferati. Toshkent, 2018. – 49 b;

5. Muradov R.A. Suv iste’molchilari uyushmalarida irrigatsiya va melioratsiya tizimlaridan foydalanishning texnologik asoslari. Texnika fanlari doktori ilmiy darajasini olish uchun yozilgan dissertatsiya avtoreferati. – Toshkent, 2015. – 80 b;

6. Al-Kaisi, M.M., Yin, X., 2003. Effects of nitrogen rate, irrigation rate, and plant population on corn yield and water use efficiency. Agron. J. 95, p 1475 – 1482.

7. Y. Kang, Sh. Khan, X. Ma., Climate change impacts on crop yield, crop water productivity and food security – A review,Progress in Natural Science,Volume 19, Issue 12,2009,Pages 1665-1674.

8. Zhang et al (2013): Water users associations and irrigation water productivity in northern China. Journal of Ecological Economics 95, 128-136.

Copyright: © 2025 by the authors. This work is licensed under a Creative Commons Attribution- 4.0 International License (CC - BY 4.0)

AKTUAR MOLIYA VA BUXGALTERIYA HISOBI ILMIY JURNALI

Vol. 5 Issue 04 | **pp.** 14-19 | **ISSN**: 2181-1865
Available online https://finance.tsue.uz/index.php/afa

РОЛЬ ГОСУДАРСТВЕННОЙ ПОДДЕРЖКИ ИНВЕСТИЦИОННЫХ ПРОЕКТОВ В ОБЕСПЕЧЕНИИ УСТОЙЧИВОГО РЕГИОНАЛЬНОГО РАЗВИТИЯ

Плаксин Николай Борисович
Магистрант Банковско-Финансовой академии
Республики Узбекистан

Аннотация: В статье исследуется роль механизмов государственной поддержки инвестиционных проектов в региональном развитии. На основе анализа передового зарубежного опыта рассмотрены формы и эффективность государственной финансовой и институциональной поддержки, а также оценены перспективы их применения в условиях Узбекистана. По результатам исследования предложены рекомендации по развитию государственно-частного партнерства, повышению прозрачности и диверсификации финансовых инструментов.

Ключевые слова: государственная поддержка, инвестиционные проекты, региональное развитие, государственно-частное партнёрство, финансовые механизмы, инвестиционная привлекательность.

Annotatsiya: Maqolada davlat tomonidan investitsiya loyihalarini qo‘llab-quvvatlash mexanizmlarining hududiy rivojlanishdagi o‘rni tahlil qilingan. Xorijiy ilg‘or tajribalar asosida davlat moliyaviy va institutsional yordamining shakllari va samaradorligi o‘rganilib, O‘zbekiston sharoitida ularning qo‘llanish istiqbollari baholangan. Natijalar asosida davlat-xususiy sheriklikni rivojlantirish, shaffoflikni oshirish va moliyaviy vositalarni diversifikatsiya qilish bo‘yicha tavsiyalar ishlab chiqilgan.

Kalit so‘zlar: davlat yordami, investitsiya loyihalari, hududiy rivojlanish, davlat-xususiy sheriklik, moliyaviy mexanizmlar, investitsion jozibadorlik.

Abstract: This article examines the role of state support mechanisms for investment projects in regional development. Based on an analysis of advanced international practices, the forms and effectiveness of state financial and institutional support are explored, and their application prospects in Uzbekistan are assessed. Recommendations for developing public-private partnerships, enhancing transparency, and diversifying financial instruments are proposed based on the study's findings.

Keywords: state support, investment projects, regional development, public-private partnership, financial mechanisms, investment attractiveness.

Введение

Современный этап экономического развития характеризуется усилением роли инвестиционной политики в достижении устойчивого и сбалансированного роста регионов. Эффективная региональная политика, направленная на

выравнивание социально-экономических диспропорций, предполагает активное участие государства в стимулировании инвестиционной активности, как важнейшего инструмента реализации стратегических целей. В этой связи особое значение приобретают государственные механизмы поддержки инвестиционных проектов, призванные обеспечить приток капитала, развитие инфраструктуры, создание рабочих мест и повышение качества жизни населения на местах.

В мировой экономической практике региональная политика традиционно выступает ключевым инструментом государства в преодолении территориальных дисбалансов, обеспечивая равномерное распределение экономических выгод и повышение инвестиционной привлекательности отстающих территорий. Эффективность государственного регулирования регионального развития напрямую связана с использованием различных форм государственной поддержки, таких как бюджетное финансирование, налоговые и финансовые стимулы, механизмы государственно-частного партнерства, а также институциональные меры по созданию благоприятного инвестиционного климата. Примеры успешной реализации такой политики наблюдаются во многих развитых странах, в частности, в Германии, Франции, Южной Корее, Японии, где государственная поддержка инвестиционных проектов позволила не только выровнять региональные диспропорции, но и обеспечить устойчивость экономического роста в долгосрочной перспективе.

Для развивающихся стран, в том числе Узбекистана, актуальность темы обусловлена необходимостью преодоления региональных экономических диспропорций, обеспечения сбалансированности и устойчивости развития территорий. Несмотря на позитивные изменения, достигнутые за последние годы в вопросах инвестиционной привлекательности, по-прежнему наблюдается неравномерность экономического развития отдельных регионов. Дисбаланс в уровне социально-экономического развития, качества инфраструктуры и доступности финансовых ресурсов препятствует полноценному использованию существующего потенциала территорий, тормозит привлечение дополнительных инвестиций и снижает конкурентоспособность регионов в целом.

В связи с этим возникает необходимость разработки и внедрения эффективных механизмов государственной поддержки инвестиционных проектов, направленных на снижение инвестиционных рисков, создание необходимых условий для привлечения частного капитала и формирование стабильной региональной экономики. Исследование роли государства в стимулировании инвестиционной активности в регионах имеет важное теоретическое и практическое значение, поскольку позволяет определить наиболее эффективные инструменты и методы государственной поддержки, обеспечивающие оптимальное сочетание государственных и частных ресурсов в реализации региональных инвестиционных программ и проектов.

Обзор литературы

Теоретические и прикладные исследования государственной поддержки регионального развития через инвестиционные проекты занимают особое место в современной экономической науке, поскольку тесно связаны с вопросами

устойчивости, конкурентоспособности и сбалансированности экономики страны и её регионов.

Концептуально роль государства в инвестиционном стимулировании регионов была подробно описана в работах Кругмана и Портера. По мнению Кругмана, региональное экономическое развитие зависит от эффективной территориальной организации производства, где активная роль государства выражается в формировании условий для развития конкурентных преимуществ территорий, снижении транзакционных издержек и создании инфраструктуры [1]. Майкл Портер, развивая концепцию конкурентных преимуществ регионов, подчёркивает значимость государственной поддержки в формировании региональных кластеров, способствующих усилению территориальной конкурентоспособности за счет привлечения инвестиций и создания инновационной среды [2].

В исследовании зарубежного опыта государственной поддержки инвестиционных проектов в регионах особое внимание уделяется опыту стран Европейского Союза. Барка в своём отчёте для Европейской Комиссии подробно анализирует механизмы региональной политики ЕС, акцентируя внимание на необходимости адресной государственной поддержки проектов, способствующих устранению структурных диспропорций в экономическом развитии регионов [3]. Согласно выводам Барки, инвестиционные проекты с государственной поддержкой являются эффективным инструментом сокращения территориального разрыва и повышения устойчивости региональных экономик.

Согласно исследованиям ОЭСР, государства с высоким уровнем регионального развития эффективно используют комбинацию инструментов государственной поддержки, таких как налоговые льготы, субсидии, государственно-частное партнерство (ГЧП), что обеспечивает приток частного капитала в инфраструктурные проекты и региональную экономику в целом [4]. Аналогичные выводы представлены в работах Родригеса-Позе, который утверждает, что именно качественные институциональные механизмы и прозрачность государственной поддержки играют ключевую роль в привлечении инвестиций и устранении региональных диспропорций [5].

Также отдельное направление исследований составляет рассмотрение роли ГЧП как важнейшего инструмента регионального инвестиционного развития. Исследования Ходжа и Грира показывают, что использование ГЧП позволяет государствам привлекать частные инвестиции в инфраструктурные проекты, снижать бюджетную нагрузку и эффективно распределять инвестиционные риски между публичным и частным секторами, повышая таким образом устойчивость регионального развития [6].

Среди исследований, посвящённых развивающимся странам, особого внимания заслуживают работы Азиза и Кемаля, которые подчёркивают важность государственных инвестиций и институциональной поддержки в развитии инфраструктуры и сокращении регионального неравенства в странах с переходной экономикой [7]. Также Ван и Ли на примере Китая показывают, как государственная поддержка через налоговые льготы и прямое финансирование проектов

существенно усилила инвестиционную привлекательность отсталых регионов, способствуя выравниванию экономического развития [8].

Анализ и результаты

В данном разделе приведён комплексный анализ роли государственной поддержки инвестиционных проектов в региональном развитии на примере как развитых, так и развивающихся стран. Изучение мирового опыта позволяет выявить наиболее успешные механизмы, применимые к условиям Узбекистана. Сравнительный анализ представлен в виде таблиц, с последующим обсуждением результатов.

Таблица 1. Опыт развитых стран в использовании механизмов государственной поддержки инвестиционных проектов

Страна	Основные инструменты гос. поддержки	Приоритетные направления инвестиций	Результаты и эффект
Германия	Субсидии, гранты, льготные кредиты, налоговые льготы, кластеры	Инновации, инфраструктура, промышленность, МСП	Выравнивание региональных диспропорций, рост производительности, усиление инноваций
Франция	Государственно-частное партнерство, прямое госфинансирование, субсидии	Высокие технологии, инфраструктурные проекты	Увеличение занятости, сокращение межрегиональных различий, привлечение частного капитала
Япония	Налоговые стимулы, долгосрочные кредиты, прямые субсидии	Технологические и инфраструктурные проекты	Рост производительности труда, повышение уровня жизни в регионах
Южная Корея	Прямые госинвестиции, налоговые льготы, инновационные фонды	Инновации, образование, инфраструктура	Сокращение региональных дисбалансов, рост экспорта, развитие высокотехнологичных кластеров

Источник: подготовлено автором

Анализ опыта развитых стран показывает, что наиболее распространенными и эффективными механизмами государственной поддержки являются прямые субсидии, налоговые стимулы и механизмы государственно-частного партнерства (ГЧП). Применение этих инструментов позволило существенно сократить межрегиональные различия, стимулировать инновации и рост производительности, а также повысить качество инфраструктуры. Особенно успешным является подход создания специализированных кластеров, которые обеспечивают долгосрочную устойчивость развития регионов.

Таблица 2. Опыт развивающихся стран в государственной поддержке региональных инвестиционных проектов

Страна	Основные инструменты гос. поддержки	Приоритетные направления	Результаты и эффект

		инвестиций	
Китай	Льготное кредитование, налоговые каникулы, ГЧП	Инфраструктура, производство, специальные зоны	Равномерный рост регионов, повышение доходов населения
Турция	Налоговые льготы, инфраструктурные инвестиции, субсидии	Туризм, инфраструктура, промышленность	Рост ВВП, увеличение занятости, развитие инфраструктуры
Малайзия	Государственные инвестиционные фонды, ГЧП, прямые субсидии	Высокие технологии, туризм, инфраструктура	Привлечение иностранного капитала, технологическое развитие регионов
Индия	Специальные экономические зоны, льготное кредитование	ИТ, производство, инфраструктурные проекты	Создание рабочих мест, развитие ИТ-кластеров, выравнивание регионов

Источник: подготовлено автором

Развивающиеся страны активно используют разнообразные инструменты государственной поддержки, такие как создание специальных экономических зон, налоговые каникулы и льготные кредиты. Наиболее результаты достигнуты благодаря созданию специализированных экономических зон и механизмам ГЧП. Китайский опыт подтверждает, что системное применение данных инструментов позволяет существенно сократить региональные различия, повысить инвестиционную привлекательность регионов и стимулировать экономический рост.

Рекомендации

На основе проведённого анализа мировой практики и текущего состояния государственной поддержки региональных инвестиционных проектов в Узбекистане, можно сформулировать следующие стратегические рекомендации по совершенствованию механизмов государственной поддержки. Во-первых, необходимо усилить институциональные основы и прозрачность процедур выделения государственной поддержки, включая создание единой цифровой платформы для координации и мониторинга инвестиционных проектов, что позволит повысить доверие инвесторов и обеспечить эффективность расходования бюджетных средств. Во-вторых, важно существенно расширить использование инструментов государственно-частного партнёрства за счёт упрощения регуляторной базы, снижения бюрократических барьеров и предоставления понятных и долгосрочных гарантий инвесторам, что будет способствовать притоку частного капитала в регионы.

Также требуется разработка и внедрение специализированных региональных инвестиционных кластеров и зон с особыми налоговыми режимами, которые будут направлены на развитие конкретных отраслей экономики с учётом региональных преимуществ и возможностей. Это позволит сфокусировать ресурсы на ключевых направлениях регионального развития и обеспечить долгосрочную устойчивость экономического роста. Наряду с этим, необходимо усиление адресности государственной поддержки путём повышения прозрачности процедур, внедрения

механизмов оценки и регулярного мониторинга экономической эффективности поддерживаемых проектов.

Заключение

Роль государственной поддержки инвестиционных проектов является определяющей в стимулировании устойчивого и сбалансированного регионального развития. Мировой опыт свидетельствует о высокой эффективности комплексного подхода, предполагающего сочетание инструментов прямого финансирования, налоговых льгот, субсидий и механизмов государственно-частного партнёрства. Вместе с тем успешная реализация подобных подходов требует качественного совершенствования институциональной среды, повышения прозрачности и чёткости механизмов распределения ресурсов, а также активного привлечения частного капитала посредством создания благоприятных условий и эффективного снижения инвестиционных рисков.

Для Узбекистана, где региональные экономические диспропорции остаются значительными, реализация предложенных рекомендаций способна не только существенно увеличить объём привлекаемых инвестиций, но и обеспечить сбалансированность развития территорий. Это, в свою очередь, поспособствует повышению уровня жизни населения, созданию новых рабочих мест, развитию инфраструктуры и укреплению конкурентоспособности регионов на международном уровне. В долгосрочной перспективе эффективная государственная поддержка инвестиционных проектов станет прочной основой экономической стабильности и устойчивого роста всей национальной экономики.

Список использованной литературы:

[1] Krugman, P. (1991). Geography and Trade. Cambridge, MA: MIT Press.

[2] Porter, M. E. (1998). Clusters and the New Economics of Competition. Harvard Business Review, 76(6), 77–90.

[3] Barca, F. (2009). An Agenda for a Reformed Cohesion Policy: A Place-Based Approach to Meeting European Union Challenges and Expectations. Independent report for European Commission.

[4] OECD. (2018). Rethinking Regional Development Policy-Making. OECD Multi-level Governance Studies, OECD Publishing, Paris.

[5] Rodríguez-Pose, A. (2020). Institutions and the fortunes of territories. Regional Science Policy & Practice, 12(3), 371–386.

[6] Hodge, G. A., & Greve, C. (2017). On Public–Private Partnership Performance: A Contemporary Review. Public Works Management & Policy, 22(1), 55–78.

[7] Aziz, R., & Kemal, A. R. (2017). Regional disparities and the role of infrastructure investment. Journal of Regional Economics and Development, 7(2), 34–57.

[8] Wang, X., & Li, Y. (2018). Government support and regional economic growth in China: The role of investment incentives. Economic Modelling, 73, 78–87.

Copyright: © 2025 by the authors. This work is licensed under a Creative Commons Attribution- 4.0 International License (CC - BY 4.0)

AKTUAR MOLIYA VA BUXGALTERIYA HISOBI ILMIY JURNALI

Vol. 5 Issue 04 | **pp.** 20-25 | **ISSN**: 2181-1865
Available online https://finance.tsue.uz/index.php/afa

XO'JALIK YURITUVCHI SUBYEKTLARDA MAJBURIYATLAR HISOBI VA UNI TAKOMILLASHTIRISH YO'LLARI

Uzoqova Feruza Baraka qizi
Toshkent davlat iqtisodiyot universiteti
mustaqil tadqiqotchi

Anntatsiya: Maskur maqolada xo'jalik yurituvchi subyektlarda majburiyatlar hisobining o'ziga xos xususiyatlari ochib berilgan. Mavzuga taaluqli bo'lgan xalqaro buxgalteriya hisobiga oid normativ hujjatlar, mavzu doirasida iqtisodchi olimlarning izlanishlari tadqiq etilib xo'jalik yurituvchi subyektlarda majburiyatlar hisobini takmillashtirish yo'lari bo'yicha xulosa va takliflar ishlab chiqilgan.

Kalit so'zlar: majburiyat, moliyaviy hisobot, joriy majburiyat, moliyaviy majburiyat, Moliyaviy hisobotning xalqaro standartari (MHXS), Buxgalteriya hisobining xalqaro standartlari (BHXS).

Аннотация: В данной статье раскрыты особенности учета обязательств в хозяйствующих субъектах. Изучены нормативные документы, относящиеся к международному бухгалтерскому учету, а также исследования экономистов по данной теме. Кроме того, разработаны выводы и предложения по совершенствованию учета обязательств в хозяйствующих субъектах.

Ключевые слова: обязательство. Финансовая отчетность, текущее обязательство, финансовое обязательство, Международные стандарты финансовой отчетности (МСФО), Международные стандарты бухгалтерского учета (МСБУ)

Annotation: This article explores the peculiarities of liability accounting in business entities. Relevant international accounting regulations and economists' research on the topic have been analyzed. Additionally, conclusions and recommendations for improving liability accounting in business entities have been developed.

Key words: liability, financial statements, current liability,financial liability, International Financial Reporting Standards (IFRS), International Accounting Standards (IAS).

KIRISH

Ma'lumki, yurtimizda 2021 yil 1 yanvardan boshlab Moliyaviy hisobotning xalqaro standartlari asosida buxgalteriya hisobi yuritilishini tashkil etish va 2021 yil yakunlaridan boshlab, moliyaviy hisobotni MHXS asosida tayyorlash qonun bilan belgilab qo'yilgan. To'g'ridan-to'g'ri xorijiy investitsiyalarni keng jalb etish, aksiyadorlik jamiyatlari faoliyatining samaradorligini tubdan oshirish, bo'lajak investorlar uchun ularning ochiqligi va jozibadorligini ta'minlash, zamonaviy korporativ boshqaruv uslublarini joriy qilish, korxonalarni strategik boshqarishda aksiyadorlar rolini kuchaytirish uchun qulay sharoitlar yaratishdan iboratdir[1,2].

Xo'jalik yurituvchi subyektlarda majburiyatlar hisobini to'g'ri tashkil etish nihoyatda dolzarb bo'lib hisoblanadi. Majburiyatlar xo'jalik yurituvchi subyektlning moliyaviy barqarorligini ta'minlash, to'lov qobiliyatini oshirish va investorlar hamda kreditorlar ishonchini qozonishda muhim rol o'ynaydi.

Bugungi kunda O'zbekiston Respublikasida buxgalteriya hisobi va hisobotini xalqaro standartlarga muvofiqlashtirish jarayoni amalga oshirilmoqda. Bu jarayonda majburiyatlar hisobining xalqaro standartlarga mosligini ta'minlash dolzarb masalalardan biridir. Ilmiy tadqiqotlar natijasida majburiyatlar hisobiga oid qonunchilik va me'yoriy hujjatlarning takomillashtirilishiga hizmat qiladi. Bu esa hisob siyosatining yanada samarali yuritilishiga zamin yaratadi.

ADABIYOTLAR SHARHI

Mamlakatimizning taniqli iqtisodchi olimlari hisoblangan Sh.T.Ergasheva, N.K.Rizayev, A.K.Ibragimov, S.N.Tashnazarov, S.Maxmudov, A.Kozimjonov va boshqalar tomonidan ilmiy ishlarida xalqaro standartlarga muvofiq pul mablag'lari harakati to'g'risidagi hisobotni tuzishni takomillashtirishning uslubiy va amaliy jihatlarini tadqiq etilganlar[3,4].

D.I.Shaulov va U.T.Kanlar fikricha, "Majburiyatlar - hisobot yili yoki undan oldingi davrlarda yuzaga kelgan, uni so'ndirish iqtisodiy nafni kamaytirishga olib kelishi haqidagi ishonch mavjud bo'lgan kreditorlik qarzi yoki boshqa hil qarzdir"[5].

Yana bir iqtisodchi olim S.Maxmudovning fikricha – «majburiyat bir korxonaning ikkinchisiga bo'lgan qarzdorligini ko'rsatuvchi, ularning so'ndirilishi esa qarzdor korxonaning aktivlarini kamaytiruvchi, oldindan yuz bergan xo'jalik muomalalarining natijasidir» . Ushbu yondashuvda muallif bir korxonaning boshqa korxonaga bo'lgan qarzi nuqtai nazardan yondashgan [6].

Iqtisodchi olim A.Kozimjonovning fikricha, «Majburiyat bu - xo'jalik yurituvchi subyektning o'tgan davr va amaldagi faoliyati natijasida vujudga kelgan javobgarlik bo'lib, javobgarlikni bajarilishi oqibatida xo'jalik yurituvchi subyektning foyda keltirishi mumkin bo'lgan iqtisodiy resurslarini boshqa korxonalarga berib yuborilishi tushuniladi »[7].

Muallif fikricha, Majburiyat — bu xo'jalik yurituvchi subyektning o'tmishdagi voqealar natijasida yuzaga kelgan, belgilangan muddat ichida bajarilishi lozim bo'lgan va kelajakda iqtisodiy foyda keltiruvchi resurslarning chiqib ketishiga olib kelishi kutilayotgan hozirgi majburiyati hisoblanadi. Ushbu ta'rifda vaqt omili "belgilangan muddat ichida" iborasi orqali aks ettirilgan bo'lib, bu majburiyatning bajarilishi uchun aniq vaqt chegaralari mavjudligini ko'rsatadi. Majburiyatlarning vaqt bo'yicha tasnifi moliyaviy hisobotlarda korxonaning to'lov qobiliyati va likvidligini baholashda muhim rol o'ynaydi. Shuningdek, bu investorlar va kreditorlarga korxonaning moliyaviy holatini to'g'ri tushunishga yordam beradi.

TADQIQOT METODOLOGIYASI

Tadqiqot ishini tashkil qilish va bajarish jarayonida buxgalteriya hisobi usullari asosida ekpertlar baxosi, qiyosiy tahlil, kontent va invent tahlil, tizimli va omilli tahlil kabi usullaridan foydalanildi.

TAHLIL VA NATIJALAR MUHOKAMASI

Xo‘jalik yurituvchi subyektlarda majburiyatlar hisobini yuritish va uni takomillashtirish masalasi bugungi kunda dolzarb ahamiyat kasb etmoqda. Majburiyatlarning to‘g‘ri hisobga olinishi korxonaning moliyaviy holatini aniq aks ettirish, moliyaviy barqarorlikni ta'minlash va investorlar hamda kreditorlar ishonchini qozonishda muhim rol o‘ynaydi.

Birinchidan, moliyaviy axborotning ishonchliligi nuqtai nazardan: Majburiyatlarning aniq va to‘g‘ri hisobga olinishi moliyaviy hisobotlarning ishonchliligini oshiradi, bu esa manfaatdor tomonlarning qaror qabul qilish jarayonida muhimdir.

Ikkinchidan, Xalqaro standartlarga moslashish nuqtai nazardan: O‘zbekiston Respublikasida buxgalteriya hisobi va hisobotini xalqaro standartlarga muvofiqlashtirish jarayoni amalga oshirilmoqda. Bu jarayonda majburiyatlar hisobining xalqaro standartlarga mosligini ta'minlash dolzarb masalalardan biridir.

Majburiyatlar xo‘jalik yurituvchi subyektlarning moliyaviy hisobotlarida muhim tarkibiy qism bo‘lib, ular subyekt tomonidan o‘z zimmasiga olgan va kelajakda iqtisodiy foyda keltiruvchi resurslarning chiqib ketishiga olib kelishi kutilayotgan hozirgi majburiyatlarini aks ettiradi. Majburiyatlar quyidagi asosiy turlarga bo‘linadi:

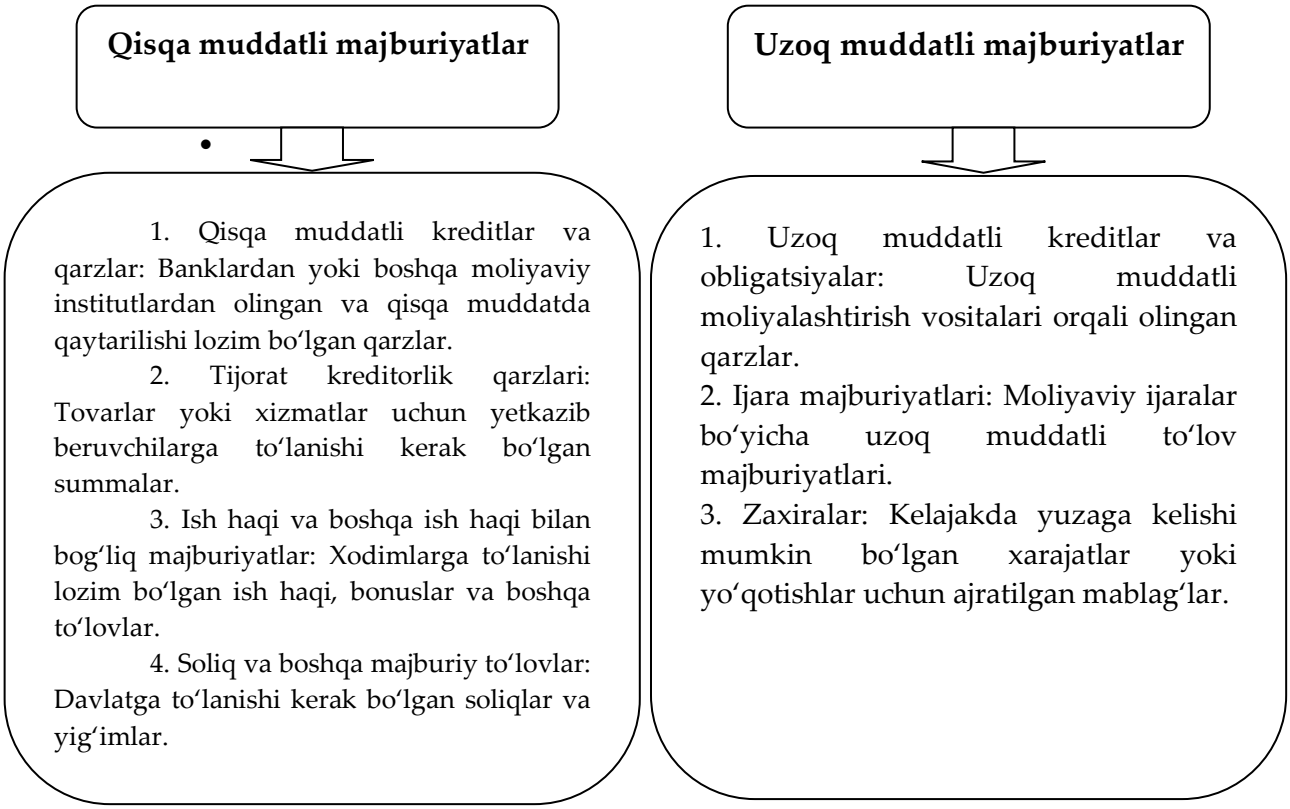

1-rasm. Majburiyatlarning turlari[1].

Majburiyatlarning to‘g‘ri tasnifi va hisobga olinishi xo’jalik yurituvchi subyektning moliyaviy holatini aniq aks ettirish, likvidlik va to‘lov qobiliyatini baholash uchun muhimdir. Bu esa investorlar, kreditorlar va boshqa manfaatdor tomonlarning ishonchli qarorlar qabul qilishiga yordam beradi

[1] Muallif ishlanmasi

Shuningdek majburiyatlar hisobini xo’jalik yurituvchi subyektlarda tashkil etishda, majburiyatlar hisobi bilan bog’liq normativ-huquqiy asoslar xo‘jalik yurituvchi subyektlarning moliyaviy faoliyatini qonuniy va shaffof yuritish uchun zarur bo‘lgan qoidalar va standartlarni belgilaydi. Ular milliy qonunchilik va xalqaro standartlarga muvofiq ishlab chiqilib, iqtisodiy o‘zgarishlarga mos ravishda yangilanadi. Bu asoslar majburiyatlarning to‘g‘ri tasnifi va baholashini ta'minlab, moliyaviy hisobotlarning ishonchliligini oshiradi hamda nazorat va javobgarlik mexanizmlarini belgilaydi. Natijada, korxonalar moliyaviy barqarorlikka erishib, iqtisodiy munosabatlarda ishonchli hamkor sifatida faoliyat yuritishlari mumkin bo‘ladi.

O‘zbekiston Respublikasida xo‘jalik yurituvchi subyektlarning majburiyatlar hisobini tartibga soluvchi normativ-huquqiy asoslar quyidagi hujjatlardan iborat:

1. "Buxgalteriya hisobi to‘g‘risida"gi Qonun: Ushbu qonun buxgalteriya hisobining asosiy prinsiplari, subyektlari va obyektlarini belgilaydi hamda buxgalteriya hisobi va hisobotini yuritish tartibini o‘rnatadi.

2. Buxgalteriya hisobi milliy standartlari (BHMS): O‘zbekiston Respublikasi Moliya vazirligi tomonidan ishlab chiqilgan va tasdiqlangan ushbu standartlar buxgalteriya hisobining milliy standartlarini belgilaydi.

3. Xalqaro moliyaviy hisobot standartlari (MHXS): O‘zbekiston Respublikasi buxgalteriya hisobi va hisobotini xalqaro standartlarga muvofiqlashtirish jarayonida ushbu standartlardan foydalanadi.

Shuningdek, majburiyatlar hisobini yuritishda quyidagi normativ-huquqiy hujjatlar ham muhim ahamiyatga ega:

- O‘zbekiston Respublikasi Soliq kodeksi: Bu kodeks soliqqa tortish bilan bog‘liq majburiyatlarni hisobga olish tartibini belgilaydi.
- O‘zbekiston Respublikasi Fuqarolik kodeksi: Ushbu kodeks xo‘jalik yurituvchi subyektlarning majburiyatlari va shartnomaviy munosabatlarini tartibga soladi.

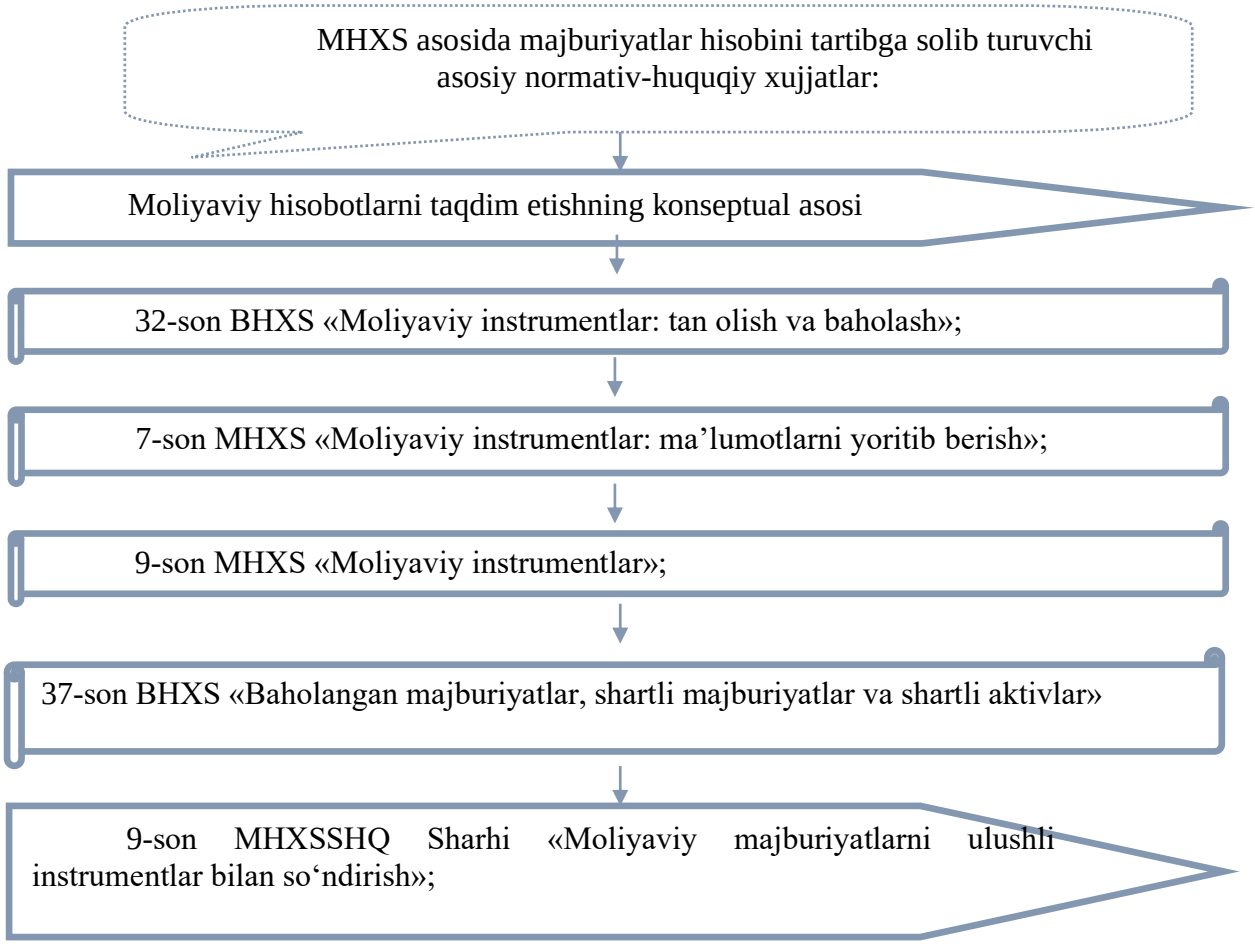

2-rasm. Majburiyatlar hisobini tartibga solib turuvchi asosiy normativ-huquqiy xujjatlar[2]

Ushbu normativ-huquqiy hujjatlar majburiyatlar hisobini yuritish va moliyaviy hisobotlarni tayyorlashda asosiy yo'riqnoma bo'lib xizmat qiladi.

MHXS va BHMS o'rtasida majburiyatlarning hisobga olinishi va hisobotda aks ettirilishida muayyan farqlar mavjud. MHXS xalqaro miqyosda qo'llaniladigan standartlar bo'lib, moliyaviy hisobotlarning xalqaro talablarga mosligini ta'minlaydi. Shu sababli, majburiyatlarning hisobga olinishi va hisobotda aks ettirilishi bo'yicha MHXS va BHMS o'rtasida ayrim tafovutlar mavjud bo'lishi mumkin. Xo'jalik yurituvchi subyektlar ushbu farqlarni inobatga olgan holda, o'z faoliyatida tegishli standartlarga rioya qilishlari lozim.

XULOSA VA TAKLIFLAR

Majburiyatlar hisobini to'g'ri tashkil etish va takomillashtirish xo'jalik yurituvchi subyektlarning moliyaviy barqarorligi, xalqaro standartlarga mosligi va qonunchilik talablariga javob berishi uchun muhimdir. Bu esa, korxonaning uzoq muddatli muvaffaqiyati va rivojlanishiga imkon yaratadi. Shu bois, xo'jalik yurituvchi subyektlarda majburiyatlar hisobini takomillashtirish bo'yicha quyidagi tavsiyalar beriladi:

- majburiyatlar hisobini xalqaro standartlarga muvofiqlashtirish orqali moliyaviy hisobotlarning ishonchliligini oshirish.

[2] Muallif ishlanmasi

➢ buxgalteriya hisobi jarayonlariga zamonaviy raqamli texnologiyalarni integratsiya qilish orqali hisob jarayonlarini avtomatlashtirish va samaradorligini oshirish.

➢ majburiyatlar hisobini yuritishda ishtirok etuvchi mutaxassislarning malakasini muntazam ravishda oshirib borish, ularni yangi standartlar va texnologiyalar bilan tanishtirish.

Muallif tomonidan ishlab chiqilgan tavsiyalarni amalga oshirish orqali xo'jalik yurituvchi subyektlarda majburiyatlar hisobini takomillashtirish va moliyaviy axborotning ishonchliligini oshirish mumkin bo'ladi.

Foydalanilgan adabiyotlar ro'yxati

1. O'zbekiston Respublikasi Prezidenti Sh.Mirziyoyevning 28.01.2022 yildagi PF-60-sonli "2022 — 2026 yillarga mo'ljallangan Yangi O'zbekistonning taraqqiyot strategiyasi to'g'risida" farmon (https://lex.uz/uz/docs/5841063).

2. O'zbekiston Respublikasi Prezidenti Sh.Mirziyoyevning 24.02.2020 yildagi PQ-4611-sonli "Moliyaviy hisobotning xalqaro standartlariga o'tish bo'yicha qo'shimcha chora-tadbirlar to'g'risida" qarori (https://lex.uz/ru/docs/4746047).

3. Ergasheva Sh.T., Ibragimov A.K., Rizayev N.K., Ibragimova I.R. Moliyaviy hisobotlarning xalqaro standartlari. O'quv qo'llanma. – T.: TDIU, 2019. – 227 b.

4. Tashnazarov S.N va boshqalar (2018) Moliyaviy hisobotning xalqaro standartlari. – Samarkand: SamISI, – 421 b.

5. Moliyaviy hisobotning xalqaro standartlari to'plami. // ASSA . IFRS/IAS.., 2019 y.

6. S.Maxmudov Aksiyadorlik jamiyatlarida majburiyatlar hisobi va tahlilini takomillashtirish. Iqt.fan.nom. dis. ...avtoref. – Toshkent: 2006. -22 b.

7. Kozimjonov A. Problems with Accounting of Borrowing Costs Capitalized in Compliance with the IFRS and the Ways to Solve them //Proceedings of the 5th International Conference on Future Networks and Distributed Systems. – 2021. – C. 366-369.

8. «Moliyaviy hisobotni tayyorlash va taqdim etish uchun konseptual asos" nomli O'zbekiston Respublikasining buxgalteriya hisobi milliy standarti. 38-band. -T.: UzBAMA, 2003. -42 b.

9. O'zbekiston Respublikasi Buxgalteriya hisobi milliy standartlari to'plami. –T.: Adolat, 2011.

Copyright: © 2025 by the authors. This work is licensed under a Creative Commons Attribution- 4.0 International License (CC - BY 4.0)

AKTUAR MOLIYA VA BUXGALTERIYA HISOBI ILMIY JURNALI

Vol. 5 Issue 04 | **pp.** 26-30 | **ISSN**: 2181-1865
Available online https://finance.tsue.uz/index.php/afa

YASHIL TEXNOLOGIYALARNING OZIQ-OVQAT ISHLAB CHIQARISHDAGI ASOSIY YO'NALISHLARI

PhD Abdullaeva Shaxnoza Erkinovna
"International School of Finance,
Technology and Sciences"
E-mail: abdullayevash@isft.uz

Annotatsiya: Maqolada yashil texnologiyalarning oziq-ovqat ishlab chiqarishdagi asosiy yo'nalishlari tahlil qilinadi. Xususan, aqlli qishloq xo'jaligi tizimlari, ekologik toza qadoqlash usullari, chiqindisiz ishlab chiqarish texnologiyalari, suv va energiya tejovchi innovatsiyalar hamda biotexnologiyalarning ahamiyati yoritiladi. Ushbu texnologiyalar atrof-muhitni muhofaza qilish, resurslardan samarali foydalanish va oziq-ovqat xavfsizligini ta'minlashga xizmat qiladi. Yashil texnologiyalarni joriy etish orqali qishloq xo'jaligi va oziq-ovqat sanoatining barqaror rivojlanishini ta'minlash mumkin.

Kalit so'zlar: yashil texnologiyalar, oziq-ovqat ishlab chiqarish, aqlli qishloq xo'jaligi, ekologik qadoqlash, chiqindisiz ishlab chiqarish, suv va energiya tejash, biotexnologiyalar, barqaror rivojlanish.

KIRISH

Global miqyosda oziq-ovqat ishlab chiqarish sektori iqlim o'zgarishi, tabiiy resurslarning cheklanganligi va ekologik barqarorlik bilan bog'liq muammolar bilan to'qnash kelmoqda. Ushbu muammolarni hal qilish maqsadida yashil texnologiyalarni joriy etish zaruriyati ortib bormoqda. Yashil texnologiyalar ekologik ta'sirni kamaytirish, resurslardan samarali foydalanish va oziq-ovqat xavfsizligini ta'minlash orqali barqaror qishloq xo'jaligi va oziq-ovqat sanoatini rivojlantirishga xizmat qiladi. Mazkur maqolada yashil texnologiyalarning oziq-ovqat ishlab chiqarishdagi asosiy yo'nalishlari – aqlli qishloq xo'jaligi tizimlari, ekologik toza qadoqlash usullari, chiqindisiz ishlab chiqarish texnologiyalari, suv va energiya tejovchi innovatsiyalar hamda biotexnologiyalarning ahamiyati tahlil qilinadi. Ushbu innovatsion yondashuvlar nafaqat atrof-muhit muhofazasiga hissa qo'shadi, balki iqtisodiy samaradorlikni ham oshirishga yordam beradi.

Yashil texnologiyalar – atrof-muhitga zarar yetkazmasdan ishlab chiqarish va xizmat ko'rsatish jarayonlarini optimallashtirishga qaratilgan innovatsion texnologiyalar majmuasidir. Ular tabiiy resurslardan samarali foydalanish, chiqindilarni kamaytirish va ekologik muvozanatni saqlashga yordam beradi.

Yashil texnologiyalarning asosiy yo'nalishlari quyidagilar:

1. Qayta tiklanadigan energiya manbalari – quyosh, shamol, biomassa va gidroenergetika asosida ishlab chiqariladigan energiya turlari.

2. Chiqindisiz ishlab chiqarish – resurslardan maksimal darajada foydalanish va ishlab chiqarish jarayonlarida chiqindilarni minimallashtirish.

3. Aqlli qishloq xo‘jaligi – raqamli texnologiyalar va IoT yordamida suv, o‘g‘it va energiyadan samarali foydalanish.

4. Ekologik toza qadoqlash – qayta ishlanadigan yoki biologik parchalanadigan materiallardan foydalanish.

5. Suv resurslarini tejovchi texnologiyalar – tomchilatib sug‘orish, yomg‘ir suvini yig‘ish va qayta ishlash tizimlari.

6. Transport va logistika ekotizimi – elektr va vodorod yoqilg‘isida ishlaydigan transport vositalari, uglerod chiqindilarini kamaytiruvchi yechimlar.

7. Ekologik qurilish va yashil shaharlar – energiyani tejaydigan binolar, yashil maydonlar va ekologik infratuzilma.

Yashil texnologiyalar ijtimoiy va iqtisodiy jihatdan ham muhim bo‘lib, barqaror rivojlanishni ta’minlashga hamda ekologik muammolarni hal qilishga xizmat qiladi.

Oziq-ovqat sanoati – qishloq xo‘jaligi mahsulotlarini qayta ishlash, saqlash, qadoqlash va iste’molchiga yetkazib berish bilan shug‘ullanuvchi muhim iqtisodiy tarmoq hisoblanadi. Ushbu soha aholining oziq-ovqat xavfsizligini ta’minlash, sifatli mahsulotlar ishlab chiqarish va barqaror iqtisodiy rivojlanishga xizmat qiladi.

Oziq-ovqat sanoatida yashil texnologiyalarning roli juda katta. Jumladan, ishlab chiqarishdasuv va energiya tejovchi texnologiyalar samarali foydalanish, tabiiy konservantlar va organik o‘g‘itlar yordamida mahsulot sifatini oshirish, chiqindilarni qayta ishlash orqali atrof-muhitga ta’sirni kamaytirish, oziq-ovqat sanoatida innovatsion texnologiyalarni qo‘llash orqali samaradorlikni oshirish, ekologik muhitni himoya qilish va iste’molchilarga sifatli mahsulot yetkazib berish mumkin.

ADABIYOTLAR SHARHI

Oziq-ovqat sanoatida yashil texnologiyalarni joriy etish ekologik barqarorlikni ta’minlash, resurslarni samarali foydalanish va oziq-ovqat xavfsizligini oshirish maqsadida muhimdir. So‘nggi yillarda ilmiy adabiyotlarda yashil texnologiyalar va ularning oziq-ovqat sanoatiga ta’siri bo‘yicha bir nechta tadqiqotlar olib borilgan. Ushbu adabiyot sharhida yashil texnologiyalarning oziq-ovqat ishlab chiqarishdagi o‘rni, muammolar va kelajakdagi imkoniyatlar tahlil qilinadi.

Oziq-ovqat sanoati jahon iqtisodiyotida muhim o‘rin tutadi, ammo u ekologik muammolarga, ayniqsa energiya sarfi, suvni tejash va chiqindilarni kamaytirish kabi sohalarga katta ta’sir ko‘rsatadi. Shu sababli, yashil texnologiyalarni qo‘llash orqali sanoatning ekologik izini kamaytirish va barqaror rivojlanishni ta’minlash zarur.

Aqlli qishloq xo‘jaligi tizimlari oziq-ovqat ishlab chiqarishda texnologiyalarning samarali qo‘llanilishi, masalan, IoT (Internet of Things), sun’iy intellekt (AI) va big data yordamida sug‘orish, o‘g‘itlash va pestitsidlarni optimallashtirishni ta’minlaydi. Bu texnologiyalar suv va energiya resurslarini tejashga yordam beradi va chiqindilarni kamaytiradi.[1]

Qadoqlashning yashil texnologiyalari oziq-ovqat sanoatida muhim o‘ringa ega. Biologik parchalanadigan, qayta ishlanadigan va ekologik toza materiallardan foydalanish orqali atrof-muhitga bo‘lgan zarar kamaytiriladi. Yangi materiallar va usullar ishlab chiqish bu borada ijobiy o‘zgarishlarni keltirib chiqarmoqda.[2]

Oziq-ovqat ishlab chiqarish jarayonida energiya va suv resurslaridan samarali foydalanish uchun innovatsion texnologiyalar joriy etilmokda. Masalan, tomchilatib sug‘orish tizimlari va energiya tejovchi ishlab chiqarish usullari orqali qishloq xo‘jaligi va oziq-ovqat sanoati barqaror rivojlanishga erishmoqda. [3]

Chiqindisiz ishlab chiqarish texnologiyalari oziq-ovqat sanoatida barqarorlikni ta’minlashda muhim omil hisoblanadi. Bunday texnologiyalarni qo‘llash orqali mahsulot ishlab chiqarishda chiqindilar kamaytiriladi va qayta ishlash tizimlari orqali tabiiy resurslardan samarali foydalanish imkoniyati yaratiladi. [4]

Yashil texnologiyalarni oziq-ovqat sanoatida kengroq qo‘llashning kelajakdagi imkoniyatlari quyidagilardan iborat:

1. Yangi energiya manbalarini qo‘llash, quyosh va shamol energiyasidan foydalanish orqali oziq-ovqat ishlab chiqarish jarayonlarini energiya tejovchi qilib o‘zgartirish.
2. Biotexnologiyalarni rivojlantirish, genetik modifikatsiyalangan mahsulotlar yordamida ko‘proq hosil olish va resurslardan samarali foydalanish.
3. Barqaror qishloq xo‘jaligi tizimlarini yaratish, suv, o‘g‘itlar va pestitsidlarni optimal darajada ishlatish orqali ekologik ta’sirni kamaytirish.

Adabiyotlarni tahlil qilish orqali yashil texnologiyalar oziq-ovqat sanoatida muhim o‘rin tutayotganini ko‘rish mumkin. Ularning yordamida energiya va suvni tejash, chiqindilarni kamaytirish va barqaror ishlab chiqarish tizimlarini yaratish mumkin. Biroq, ushbu texnologiyalarni kengaytirish uchun ilmiy tadqiqotlar, innovatsion yechimlar va amaliy tadbirlarni qo‘llash zarur.

DATA VA METODOLOGIYA

Ilmiy tadqiqotning samaradorligi va ishonchliligi uchun to‘g‘ri tanlangan ma’lumotlar (DATA) va metodologiya muhim ahamiyatga ega. Ushbu bo‘limda oziq-ovqat sanoatida yashil texnologiyalarning qo‘llanilishi bo‘yicha tadqiqot olib borish uchun foydalanilgan ma’lumotlar va usullar keltirilgan.

Tadqiqotda foydalanilgan ma’lumotlar turli manbalardan to‘plangan bo‘lib, oziq-ovqat sanoati korxonalari, fermer xo‘jaliklari va logistika tarmoqlarida yashil texnologiyalarning qo‘llanilishi bo‘yicha o‘tkazilgan so‘rovlar (anketa va intervyular), mahalliy va xalqaro kompaniyalarning ekologik strategiyalari va innovatsion texnologiyalarga oid hisobotlari, yashil texnologiyalarni joriy etgan tashkilotlar bilan olib borilgan tajriba asosidagi tadqiqotlar, oziq-ovqat sanoati va yashil texnologiyalar bo‘yicha tadqiqot markazlari va institutlarining ma’lumotlari, barqaror qishloq xo‘jaligi va yashil ishlab chiqarish bo‘yicha global va mahalliy tendensiyalar.

Tadqiqot metodologiyasi sifat va miqdoriy tahlil usullarini o‘z ichiga oladi.

Holat tadqiqoti (Case Study) – turli mamlakatlardagi oziq-ovqat ishlab chiqarish korxonalari misolida yashil texnologiyalarning samaradorligi o‘rganildi.

Holat tadqiqoti usuli turli mamlakatlarda yashil texnologiyalarni joriy etgan oziq-ovqat ishlab chiqarish korxonalarining tajribalarini o‘rganishga qaratilgan. Ushbu tahlil

orqali yashil texnologiyalar natijasida iqtisodiy samaradorlik, ekologik barqarorlik va innovatsion yondashuvlarning ta’siri aniqlandi.

Tadqiqot uchun turli mamlakatlardagi oziq-ovqat sanoatida yashil texnologiyalarni muvaffaqiyatli joriy etgan kompaniyalar tahlil qilindi:

Nestlé (Shveytsariya) – karbonat chiqindilarini kamaytirish va suv resurslarini tejash bo‘yicha strategiyalarni ishlab chiqqan. Nestlé kompaniyasi 2030-yilga qadar ishlab chiqarishda "suv nol sarfi" tamoyiliga amal qilish strategiyasini ishlab chiqqan, hamda suvni qayta ishlash tizimlari, qayta tiklanuvchi energiya manbalaridan foydalanishni maqsad qilgan. 2010–2020-yillar davomida Nestlé suv iste’molini 30% ga kamaytirgan va chiqindilarni 20% ga qisqartirgan. [5]

Danone (Fransiya) – ekologik toza qadoqlash va organik ishlab chiqarish tizimlarini qo’llaydi. Plastik chiqindilarni kamaytirish va bioplastikadan foydalanadi, hamda biologik parchalanadigan qadoqlash materiallari, ekologik toza qishloq xo‘jaligi usullarini qo’llaydi. Danone plastik chiqindilarni 50% ga qisqartirgan va organik mahsulot ishlab chiqarish hajmini 35% ga oshirgan. [6]

Unilever (Niderlandiya - Buyuk Britaniya) – oziq-ovqat chiqindilarini kamaytirish va barqaror qishloq xo‘jaligi tamoyillariga asoslanadi. Oziq-ovqat ishlab chiqarishda chiqindisiz tizimlarni yaratish, hamda qayta ishlangan materiallardan foydalanish, ishlab chiqarish chiqindilarini kompostlashdan foydalanib kelmoqda. 2018–2023-yillar davomida Unilever oziq-ovqat chiqindilarini 45% ga kamaytirgan va ishlab chiqarishda chiqindisiz tamoyillarni tatbiq qilgan. [7]

O‘zbekistonning qishloq xo‘jaligi va oziq-ovqat korxonalari – yashil texnologiyalarning joriy etilishi va samaradorlik darajasiga asosiy e’tibor qaratib kelmoqda. Oziq-ovqat ishlab chiqarishda ekologik xavfsizlikni oshirish va barqaror resurslardan, hamda quyosh energiyasidan foydalanishni maqsad qilgan, suv tejovchi texnologiyalarni joriy etmoqda. Ba’zi korxonalar energiya sarfini 25–30% ga kamaytirishga erishgan, biroq umuman olganda, yashil texnologiyalarning keng joriy etilishi uchun investitsiyalar yetishmayapti.

Holat tadqiqoti shuni ko‘rsatadiki, rivojlangan mamlakatlardagi yirik kompaniyalar yashil texnologiyalardan samarali foydalanish orqali iqtisodiy va ekologik natijalarga erishmoqda. O‘zbekistonda esa yashil texnologiyalar joriy etish yo‘lida dastlabki bosqichda bo‘lib, investitsiyalar va ilg‘or tajribalarni qo‘llash muhim ahamiyat kasb etadi.

XULOSA

Yashil texnologiyalar oziq-ovqat sanoatining barqaror rivojlanishi va ekologik muammolarni kamaytirish uchun muhim ahamiyat kasb etadi. Tadqiqot natijalari shuni ko‘rsatadiki, rivojlangan mamlakatlarda yashil texnologiyalarni joriy etish darajasi yuqori bo‘lib, ular energiya samaradorligi, chiqindilarni qayta ishlash va ekologik toza qadoqlash kabi yo‘nalishlarda yetakchilik qilmoqda. Statistik tahlillar yashil texnologiyalar oziq-ovqat ishlab chiqarish samaradorligini oshirish va ekologik yuklamani kamaytirishga sezilarli ta’sir ko‘rsatishini tasdiqlaydi. Regressiya tahlili natijalari ekologik toza energiyadan foydalanish, chiqindilarni qayta ishlash va suvni tejash texnologiyalarining ishlab chiqarish samaradorligini oshirishga ijobiy ta’sir ko‘rsatishini ko‘rsatdi. Case Study

tadqiqotlari esa turli mamlakatlarda yashil texnologiyalarni joriy etish bo‘yicha muvaffaqiyatli tajribalarni ochib berdi.

Shu bois O‘zbekistonda yashil texnologiyalarni keng joriy etish uchun quyidagi tavsiyalar ilgari suriladi:

1. Yashil texnologiyalarga investitsiyalarni jalb qilish uchun subsidiyalar va soliq imtiyozlarini kengaytirish.

2. Rivojlangan mamlakatlarning ilg‘or tajribalaridan foydalangan holda yangi texnologiyalarni mahalliylashtirish.

3. Oziq-ovqat ishlab chiqaruvchilarga ekologik innovatsiyalarni tatbiq etish bo‘yicha iqtisodiy rag‘batlantirish mexanizmlarini yaratish.

4. Yashil texnologiyalar va ekologik toza oziq-ovqat mahsulotlariga bo‘lgan talabni oshirish uchun ommaviy axborot vositalari va ta’lim dasturlaridan foydalanish.

Yashil texnologiyalarning joriy etilishi O‘zbekistonda oziq-ovqat sanoatining raqobatbardoshligini oshirish bilan birga, barqaror iqtisodiy o‘sishni ta’minlash va ekologik muammolarni kamaytirishga yordam beradi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO‘YXATI

1. Basso, B., et al. (2020). "Smart Agriculture for Sustainable Development." Agriculture Systems.

2. Kozlowski, A., et al. (2018). "Green Packaging Solutions in the Food Industry." Journal of Food Science and Technology.

3. Liu, H., et al. (2019). "Water Use Efficiency and Sustainability in Agricultural Systems." Environmental Management.

4. Zhang, X., et al. (2021). "Zero Waste Manufacturing Technologies in the Food Industry." Resources, Conservation and Recycling.

5. Nestlé Sustainability Report (2023). Carbon Neutrality and Green Innovations in Food Production. Available at: www.nestle.com/csv

6. Danone Sustainability Report (2022). Eco-Friendly Packaging and Renewable Energy in Dairy Industry. Available at: www.danone.com

7. Unilever Sustainable Living Plan (2021). Waste-Free Production and Green Supply Chains. Available at: www.unilever.com

8. Smith, J., & Brown, K. (2022). Green Technologies in the Food Industry: A Review of Sustainability Practices. Journal of Food Science and Technology, 59(4), 987–1003.

9. Johnson, P., & Lee, H. (2021). The Role of Renewable Energy in Sustainable Food Production. Renewable Energy Journal, 75(2), 455–470.

10. García, M. et al. (2020). Circular Economy and Waste Reduction in Food Manufacturing. Sustainability, 12(9), 3471.

11. Williams, R. (2019). Energy Efficiency and Carbon Footprint Reduction in the Agri-Food Sector. International Journal of Agricultural Economics, 45(3), 210–225.

Copyright: © 2025 by the authors. This work is licensed under a Creative Commons Attribution- 4.0 International License (CC - BY 4.0)

AKTUAR MOLIYA VA BUXGALTERIYA HISOBI ILMIY JURNALI

Vol. 5 Issue 04 | **pp.** 31-42 | **ISSN**: 2181-1865
Available online https://finance.tsue.uz/index.php/afa

ТЕОРЕТИЧЕСКИЕ ОСНОВЫ РАЗВИТИЯ ЦИРКУЛЯРНОЙ ЭКОНОМИКИ

Ким Т.В., PhD
доцент кафедры
«Экономическая теория»
Национального университета
Узбекистана имени Мирзо Улугбека

Аннотация: Циркулярная экономика представляет собой новую модель производства и потребления, которая ориентирована на уменьшение отходов и повторное использование ресурсов. В данной статье рассматриваются теоретические основы циркулярной экономики, включая основные концепции, принципы и подходы, а также исследуется влияние этой модели на устойчивое развитие.

Ключевые слова: циркулярная экономика, устойчивое развитие, повторное использование, принципы, теоретическая основа.

Abstract: The circular economy is a new model of production and consumption that focuses on reducing waste and reusing resources. This article examines the theoretical foundations of circular economics, including basic concepts, principles and approaches, and explores the impact of this model on sustainable development.

Keywords: circular economy, sustainable development, reuse, principles, theoretical basis.

Концепция экономики замкнутого цикла (ЭЗЦ) привлекает все большее внимание во всем мире как способ содействия устойчивому развитию и сокращения потребления ресурсов. ЭЗЦ – это экономическая система, направленная на сокращение использования природных ресурсов и сведение к минимуму отходов и выбросов путем использования материалов в течение как можно более длительного срока. Цель ЭЗЦ заключается в сведении к минимуму потребления невозобновляемых ресурсов путем продвижения трех ключевых принципов обращения с отходами и обеспечения устойчивости: «сокращение, повторное использование, переработка». Это означает сокращение использования ресурсов и образования отходов, а также продление срока службы изделий и материалов путем их использования в течение как можно более длительного срока. Если в итоге изделие необходимо отправить в отходы, то материалы, из которых оно состоит, следует переработать и использовать по новому назначению. Такая оптимизация использования ресурсов – единственная стратегия, позволяющая не допустить, чтобы экономический рост сопровождался ухудшением состояния окружающей

среды, и имеющая решающее значение для перехода к «зеленой» экономике с низким уровнем выбросов углекислого газа.[1]

Циркулярная экономика (ЦЭ) — это экономическая модель, противоположная линейной модели, которая подразумевает использование ресурсов с максимальной эффективностью, минимизацию отходов и их переработку. Современные вызовы, такие как истощение природных ресурсов, загрязнение окружающей среды и изменение климата, требуют создания новых моделей ведения хозяйства. Циркулярная экономика служит ответом на эти проблемы, предлагая комплексный подход к устойчивому использованию природных и материальных ресурсов.

Ellen MacArthur Foundation в своих теоретических разработках выявил, что циркулярную экономику можно определить как промышленную систему, которая является восстановительной или регенеративной. Она заменяет концепцию конца жизни восстановлением, смещается в сторону использования возобновляемых источников энергии, устраняет использование токсичных химических веществ, которые препятствуют повторному использованию и возвращению в биосферу, и направлена на ликвидацию отходов посредством превосходного проектирования материалов, продуктов, систем и бизнес-моделей [2]

Рис.1. Структура циркулярной экономики.[3]

[1] Экономика замкнутого цикла: шанс для Центральной Азии Сводный доклад Май 2024 года

[2] Towards a Circular Economy: Business Rationale For An Accelerated Transition,2013 год

[3] Towards a Circular Economy: Business Rationale For An Accelerated Transition [Electronic resource] // Ellen MacArthur Foundation. – Mode of access: https://www.ellenmacarthurfoundation.org/assets/downloads/TCE_Ellen-MacArthur-Foundation-9-Dec-2015.pdf. – Dateof access: 21.10.2020.

Sauve S., Bernard S., Sloan P. отмечали, что модель производства и потребления товаров посредством замкнутых циклов материальных потоков, предполагающая интернализацию внешних экологических факторов, связанных с добычей первичных ресурсов и образованием отходов (включая загрязнение окружающей среды)[4]

Kirchherr J., Reike D., Hekkert M. в своем научном труде дают следующее определение: «Циклическая экономика» описывает экономическую систему, основанную на бизнес-моделях, которые заменяют концепцию «конца жизни» сокращением, повторным использованием, рециркуляцией материалов в процессах производства или распределения и потребления. Функционирует на микроуровене (продукция, компании, потребители), мезоуровене (эко-промышленные парки) и макроуровене (город, регион, нация, международный уровень), с целью достижения устойчивого развития, которое подразумевает создание качественной окружающей среды, экономического процветания и социальной справедливости, на благо нынешнего и будущих поколений.[5]

По мнению авторов Н. В. Пахомовой, К. К. Рихтера, М. А. Ветровой «Под циркулярной экономикой понимается экономика, которой свойствен восстановительный и замкнутый характер. Для нее характерна минимизация потребления первичного сырья и объемов перерабатываемых ресурсов, которая сопровождается снижением отходов, направляемых на захоронение, при одновременном сокращении площадей, занимаемых соответствующими полигонами и неорганизованными свалками»[6]

Н. М. Сербулова, А. С. Городнянская, С. В. Канурный считают, что «Циркулярная экономика — это восстановительная или регенеративная производственная система. Данный подход предусматривает замену концепции «окончание срока службы» ремонтом, обеспечивает смещение интересов в сторону использования возобновляемых источников энергии, полностью исключает использование токсичных химических веществ, которые мешают повторному использованию продукции, и ставит своей целью ликвидацию отходов посредством улучшения конструктивных характеристик материалов, изделий, систем и, как итог, всей бизнес-модели»[7]

Авторы Реджепов Ы.Г., Оразмаммедов Д.А. предлагают следующее определение: Циркулярная экономика – это новое направление в экономике, которое призвано решить проблему экологического кризиса и исчерпания природных ресурсов путем перехода к более эффективной системе использования

[4] Sauvé, S., Bernard, S. and Sloan, P. (2016) Environmental Sciences, Sustainable Development and Circular Economy: Alternative Concepts for Trans-Disciplinary Research. Environmental Development, 17, 48-56.
https://doi.org/10.1016/j.envdev.2015.09.002

[5] Resources, Conservation and Recycling Volume 127, December 2017, Pages 221-232

[6] Н. В. Пахомова, К. К. Рихтер, М. А. Ветрова « Переход к циркулярной экономике и замкнутым цепям поставок как фактор устойчивого развития.» Vestnik Sankt-Peterburgskogo universiteta. Ekonomika = St. Petersburg University Journal of Economic Studies, vol. 33, issue 2, pp. 244-268. DOI: https://doi.org/10.21638/11701/spbu05.2017.203.

[7] Н. М. Сербулова, А. С. Городнянская, С. В. Канурный «ТЕХНОЛОГИИ ЦИРКУЛЯРНОЙ ЭКОНОМИКИ: ОТЕЧЕСТВЕННЫЙ И ЗАРУБЕЖНЫЙ ОПЫТ» Вестник Академии знаний № 54 (1), 2023

ресурсов. Внедрение экономики замкнутого цикла требует изменения мышления и подходов к производству, а также разработки новых технологий и инфраструктуры.[8]

Концепция экономики замкнутого цикла (circular economy, cyclic economy, closed-loop economy), или циркулярной экономики в общем смысле определяет альтернативы традиционному экономическому механизму, основанные на возобновлении ресурсов и их замкнутом использовании на всех этапах цепочки создания ценности. Концепция циркулярной экономики предполагает построение экономической деятельности на принципах возобновления ресурсов и здоровье сбережении социо-эколого-экономи ческой системы, что позволяет обеспечивать эффективность во всех масштабах: от домохозяйств и малых предприятий до глобальной экономики.[9]

Концептуальные основы циркулярной экономики являются динамично развивающимся направлением в научно-исследовательской сфере, изучающее такие актуальные вопросы, как инновационные способы производства и потребления благ, сокращение выбросов в атмосферу, оптимизация управления отходами посредством цикличности материальных и энергетических потоков, ориентированных на повторное использование продукта, который выполняет свою первоначальную функцию; восстановление и обновление продукта; сжигание материалов с рекуперацией энергии; изменение параметров продукта, использование частей устаревшего продукта в новом продукте и другие модели.

Существуют некоторые теоретические подходы и направления, нашедшие отражение в концепции циркулярной экономики. Среди них можно выделить следующие:

1.Устойчивое развитие
2.Зеленая экономика
3. Синяя (голубая) экономика
4.От колыбели к колыбели
5.Промышленная экология

1. **Концепция устойчивого развития** основывается на необходимости сбалансированного развития общества, экономики и экологии с учетом потребностей текущего поколения, не ставя под угрозу возможности будущих поколений удовлетворять свои собственные потребности. Эта концепция была широко распространена с момента публикации доклада "Наше общее будущее" (также известного как Доклад Брундтланд) в 1987 году.

Основные элементы устойчивого развития включают:

1. **Экологическая устойчивость** — защита природы и разумное использование природных ресурсов. Это включает в себя сохранение биоразнообразия, борьбу с изменением климата, уменьшение загрязнения окружающей среды и устойчивое использование природных ресурсов.
2. **Экономическая устойчивость** — обеспечение экономического роста, который не наносит вреда окружающей среде, создание рабочих мест,

[8] Реджепов Ы.Г., Оразмаммедов Д.А Международный научный журнал «ВЕСТНИК НАУКИ» № 2 (71) Том 3. ФЕВРАЛЬ 2024 г.
[9] Д.В. Валько .Научный журнал НИУ ИТМО. Серия Экономика и экологический менеджмент № 2, 2019

улучшение жизни людей и экономической стабильности. Здесь важен принцип "зеленой экономики", который направлен на снижение углеродных выбросов и рациональное использование ресурсов.

3. **Социальная устойчивость** — создание общества, которое обеспечивает доступ ко всем основным услугам для людей, справедливое распределение богатства, улучшение качества жизни и обеспечение социальных прав и свобод. Это также включает борьбу с бедностью, неравенством и улучшение здоровья населения.

Устойчивое развитие предполагает гармоничное сочетание экономических, социальных и экологических интересов, где никакая из этих областей не выходит на первый план за счет других. Данная концепция является основой для перехода к циркулярной экономике, так как она фокусируется на долгосрочной устойчивости и минимизации негативного воздействия на окружающую среду. В циркулярной экономике устойчивое развитие находит воплощение через создание замкнутых циклов, переработку и повторное использование ресурсов, а также снижение углеродного следа и отходов. Цель — добиться оптимального использования природных ресурсов и минимизировать разрушение экосистем.

2. **Концепция «Зеленая экономика»** — это экономическая модель, ориентированная на устойчивое развитие, в которой основной акцент делается на минимизацию негативного воздействия на окружающую среду, рациональное использование природных ресурсов и снижение углеродных выбросов. Главной целью зеленой экономики является создание долгосрочного экономического роста, который не приводит к истощению природных ресурсов и разрушению экосистем, а наоборот — способствует их восстановлению.

Сущность концепции зеленой экономики можно раскрыть через несколько ключевых принципов:

1. **Снижение углеродных выбросов**: Одной из основных целей зеленой экономики является сокращение выбросов парниковых газов и борьба с изменением климата. Это достигается через развитие возобновляемых источников энергии (солнечная, ветровая энергия), повышение энергоэффективности и переход на "чистые" технологии.
2. **Рациональное использование ресурсов**: Зеленая экономика предполагает эффективное использование природных ресурсов (воды, земли, лесов, полезных ископаемых) с минимизацией их истощения. Важными аспектами здесь являются переработка отходов, снижение потребления ресурсов и переход к замкнутым циклам производства.
3. **Инвестиции в "зеленые" технологии и инновации**: Это включает разработку и внедрение экологически чистых технологий и инноваций, которые способствуют более эффективному использованию ресурсов и меньшему загрязнению окружающей среды.
4. **Создание рабочих мест в "зеленом" секторе**: Зеленая экономика способствует созданию рабочих мест в сферах возобновляемой энергетики, экологически чистого транспорта, переработки отходов и других экологически ориентированных отраслях.

5. **Социальное благосостояние**: В отличие от традиционной экономики, ориентированной на рост ВВП, зеленая экономика акцентирует внимание на повышении качества жизни, улучшении здравоохранения, снижении неравенства и укреплении социальной справедливости.

Зеленая экономика не отвергает экономический рост, но стремится сделать его устойчивым, экологически безопасным и социально ориентированным. Это путь к созданию гармоничного взаимодействия между экономической активностью, социальной справедливостью и экологической ответственностью. Зеленая экономика активно поддерживает концепцию циркулярной экономики, поскольку оба подхода стремятся к сокращению отходов и более эффективному использованию ресурсов. В данной концепции важны такие практики, как переработка, повторное использование, а также переход на возобновляемые источники энергии, что гармонично сочетается с принципами циркулярной экономики. Зеленая экономика также способствует созданию экологически чистых рабочих мест, что является важным аспектом устойчивого развития.

3. **Концепция «Синяя экономика»** — это концепция, которая ориентирована на использование океанов, морей и водных ресурсов для создания устойчивого экономического роста и обеспечения благосостояния человечества, при этом минимизируя негативное воздействие на морскую среду и экосистемы. В отличие от традиционных подходов, синяя экономика подчеркивает необходимость охраны океанов и водных ресурсов, а также их рационального и устойчивого использования с целью обеспечения долгосрочного процветания общества.

Основные принципы и элементы синей экономики:

1. **Рациональное использование морских и водных ресурсов**: Синяя экономика предполагает развитие новых отраслей, таких как морская энергетика (ветровая энергия, приливная энергия), аквакультура, устойчивое рыболовство и другие, которые способствуют экономическому росту, но при этом не наносят ущерба экосистемам морей и океанов.
2. **Экологическая устойчивость**: Как и в зеленой экономике, в синей экономике важным аспектом является охрана природы и минимизация воздействия на окружающую среду. Это включает защиту морских экосистем, предотвращение загрязнения водных ресурсов, борьбу с пластиковой загрязненностью океанов и сохранение биоразнообразия.
3. **Восстановление экосистем**: Важной частью синей экономики является восстановление поврежденных морских экосистем. Это может включать проекты по восстановлению коралловых рифов, восстановления морских угодий, и усилия по восстановлению популяций морских видов, находящихся под угрозой исчезновения.
4. **Инновации и новые технологии**: Синяя экономика активно поддерживает внедрение новых технологий, направленных на устойчивое использование водных ресурсов и энергии. Примером может быть использование технологий для очистки океанов от загрязнений, инновационные методы добычи морских ресурсов с минимальным воздействием на окружающую среду, а также

разработка методов эффективного использования морских биологических ресурсов.

5. **Создание новых рабочих мест и роста**: Синяя экономика также направлена на создание устойчивых рабочих мест в таких отраслях, как экотуризм, морская энергетика, устойчивое рыболовство и переработка морских ресурсов. Важно, чтобы эти отрасли были прибыльными, но при этом не наносили вреда природе.
6. **Устойчивое развитие морских территорий**: Это включает в себя создание устойчивых прибрежных сообществ и развитие инфраструктуры, которая не разрушает экосистемы и минимизирует воздействие на прибрежные районы.

В отличие от традиционных моделей экономики, синяя экономика не сводится только к извлечению экономической выгоды из морских ресурсов. Она ставит своей целью создание устойчивого взаимодействия между экономикой и природой, ориентируясь на сохранение здоровья океанов и водных экосистем для будущих поколений. Синяя экономика может значительно поддержать циркулярную экономику, расширяя принципы замкнутых циклов на водные ресурсы. Использование устойчивых методов рыболовства, аквакультуры и переработки морских отходов помогает снизить загрязнение океанов и повысить эффективность использования морских и водных ресурсов. Также важным аспектом является развитие технологий для переработки водных ресурсов и использования морской энергии, что способствует достижению экологической и экономической устойчивости.

4. **Концепция "От колыбели к колыбели" (Cradle to Cradle)** — это философия и модель устойчивого производства, предложенная архитекторами Уильямом МакДонафом и Майклом Браунгаартом. Ее суть заключается в создании продуктов и процессов, которые полностью интегрируются в природные циклы, где материалы могут быть использованы бесконечно, без ущерба для окружающей среды. В отличие от традиционного подхода "от колыбели до могилы" (Cradle to Grave), который акцентирует внимание на конечной стадии жизненного цикла продукта (например, его утилизации или захоронении), концепция "От колыбели к колыбели" предлагает подход, при котором отходы становятся ресурсами, а жизнь продукта не заканчивается его утилизацией, а продолжает существовать в виде новых продуктов.

Основные принципы концепции "От колыбели к колыбели":

1. **Закрытые циклы**: Продукты разрабатываются таким образом, чтобы их материалы можно было перерабатывать и повторно использовать без потери качества. Это предполагает создание замкнутых циклов производства, в которых отходы одного процесса становятся сырьем для другого.
2. **Использование безопасных, экологичных материалов**: Все материалы, используемые в производстве, должны быть безопасными для здоровья человека и природы, а также легко перерабатываемыми. Они не должны загрязнять окружающую среду или представлять угрозу для экосистем.
3. **Положительное воздействие на окружающую среду**: В отличие от "устойчивого" производства, которое просто снижает негативное воздействие

на окружающую среду, концепция "От колыбели к колыбели" предполагает создание процессов и продуктов, которые активным образом способствуют улучшению состояния природы. Например, производство может включать в себя использование энергии, полученной из возобновляемых источников, а также проекты, способствующие восстановлению экосистем.

4. **Долговечность и качество**: Продукты, созданные в рамках этой концепции, должны быть долговечными, так как изначально их проектируют так, чтобы они не выходили из строя или не теряли свою ценность со временем. Это означает, что изделия должны быть созданы из материалов, которые можно использовать многократно.
5. **Дизайн для цикличности**: Продукты и процессы проектируются так, чтобы они могли быть возвращены в биологический или технический цикл. Биологический цикл включает в себя органические материалы, которые могут разлагаться и возвращать питательные вещества в природу, а технический цикл — включает материалы, которые могут быть переработаны и использоваться повторно в производственных процессах.
6. **Инновации и устойчивые технологии**: Концепция стимулирует внедрение инновационных технологий, которые помогают улучшить процессы производства, свести к минимуму отходы и использовать природные ресурсы с максимальной эффективностью.

Концепция "От колыбели к колыбели" меняет подход к производству и потреблению, создавая новые возможности для устойчивого развития, в котором минимизируется нагрузка на природу, и продукты могут существовать в цикличности, не создавая отходов и загрязнений. Эта концепция является основой для циркулярной экономики, поскольку она поощряет проектирование продукции, которая может быть повторно использована и переработана, исключая образование отходов. Принцип "от колыбели к колыбели" помогает сократить потребность в новых природных ресурсах, минимизируя загрязнение и отходы. Это также способствует созданию замкнутых циклов, где ресурсы эффективно используются и возвращаются в систему для повторного использования, что является одним из главных принципов циркулярной экономики.

5. **Концепция «Промышленная экология»** — это междисциплинарная область знаний, которая изучает взаимодействие между промышленными системами и окружающей средой. Ее цель — минимизация воздействия производства на природу и создание устойчивых производственных процессов, которые используют ресурсы эффективно, сокращают количество отходов и минимизируют загрязнение.

Основная идея промышленной экологии заключается в применении принципов экосистем в производственных системах. Это подход, при котором отходы одного процесса могут быть использованы в другом, подобно тому, как в природе отходы одного организма служат пищей для другого. Концепция промышленной экологии направлена на оптимизацию и гармонизацию этих процессов с целью снижения экологических последствий.

Основные принципы и компоненты концепции промышленной экологии:

1. **Циклический характер производственных процессов**: Промышленная экология стремится к созданию замкнутых циклов, где отходы и побочные продукты не выбрасываются в окружающую среду, а перерабатываются и используются в других процессах или производственных циклах. Это аналогично принципу, использующемуся в концепции "От колыбели к колыбели" или идее "экономики замкнутого цикла".
2. **Рациональное использование ресурсов**: В промышленной экологии акцент делается на сокращение потребления природных ресурсов — воды, энергии, сырья. Это достигается путем внедрения технологий, повышающих эффективность использования этих ресурсов и снижающих их потерю на всех стадиях производства.
3. **Минимизация отходов**: Промышленная экология направлена на минимизацию отходов на всех уровнях производственного процесса. Это может включать в себя улучшение методов переработки отходов, их повторное использование, а также предотвращение появления вредных выбросов и загрязняющих веществ.
4. **Интеграция производства и экосистемы**: Принцип промышленной экологии предполагает, что производственные процессы должны учитывать экологические ограничения и воздействовать на природу как можно меньше. Производственные процессы должны быть встроены в экосистемы так, чтобы их деятельность не нарушала экологическое равновесие.
5. **Инновации и технологии**: Для реализации принципов промышленной экологии часто требуется внедрение новых, более экологичных технологий, таких как технологии переработки, энергоэффективные и водосберегающие системы, использование возобновляемых источников энергии и т. д.
6. **Подходы к устойчивому дизайну**: Промышленная экология также включает в себя устойчивое проектирование (экологический дизайн), когда уже на этапе разработки продукта учитываются его жизненный цикл, возможность переработки, использование безопасных материалов и снижение негативного воздействия на природу.
7. **Системный подход**: Промышленная экология опирается на системный подход, который анализирует все аспекты производственной деятельности — от добычи сырья и производства до утилизации или переработки отходов. Это помогает находить более эффективные и экологически безопасные способы организации процессов.

Промышленная экология таким образом представляет собой стратегию перехода к более экологически ориентированным и устойчивым производственным системам, которые стремятся минимизировать воздействие на окружающую среду, улучшая при этом экономическую эффективность. Данная концепция поддерживает принципы циркулярной экономики через создание систем, где отходы и побочные продукты могут быть переработаны и использованы в других производствах. Этот подход позволяет предприятиям оптимизировать использование ресурсов, снижать затраты на сырье и энергию, а также уменьшать экологическое воздействие. Развитие промышленной экологии способствует

созданию более устойчивых производственных цепочек, что является важным элементом циркулярной экономики.

6. Концепция «Экологическая экономика»

Экологическая экономика — это направление экономической науки и практики, которое сосредоточено на интеграции экологических принципов в экономическое планирование и принятие решений. Ее цель — создание устойчивых экономических систем, которые способствуют как сохранению природных ресурсов, так и улучшению качества жизни, обеспечивая сбалансированное взаимодействие между экономикой и природой.

Основная идея экологической экономики заключается в признании того, что традиционная экономическая модель, ориентированная исключительно на рост и потребление, часто приводит к исчерпанию природных ресурсов, деградации экосистем и ухудшению качества окружающей среды. В отличие от классической экономики, экологическая экономика рассматривает природу не как внешнюю среду для хозяйственной деятельности, а как неотъемлемую часть системы, которой необходимо уделять внимание на всех уровнях экономической деятельности.

Основные принципы и идеи концепции экологической экономики:

1. **Устойчивость и баланс**: Экологическая экономика подчеркивает важность устойчивого использования природных ресурсов. Это означает, что текущие потребности должны удовлетворяться таким образом, чтобы не подрывать возможность будущих поколений удовлетворять свои собственные потребности. Важным элементом является переход к экономическим моделям, которые учитывают долгосрочные экологические последствия и требуют изменений в производственных и потребительских практиках.
2. **Экологический лимит роста**: В рамках экологической экономики признается, что бесконечный экономический рост невозможен в условиях ограниченных природных ресурсов. Это ведет к необходимости переосмысления концепции "экономического роста" и переходу к более сбалансированному развитию, ориентированному на качество жизни, а не только на количественные показатели роста, такие как валовой внутренний продукт (ВВП).
3. **Внутренние экологические затраты**: Экологическая экономика ориентирована на учет экологических издержек и внешних эффектов в процессе производства и потребления. Это включает в себя, например, повышение цен на ресурсы, которые загрязняют или истощают природную среду, а также введение экологических налогов и компенсаций за ущерб экосистемам.
4. **Зеленые технологии и инновации**: Важным элементом экологической экономики является развитие и внедрение экологически чистых технологий, которые способствуют снижению вредных выбросов, улучшению энергоэффективности и снижению воздействия на природу. Это может включать в себя возобновляемые источники энергии, переработку отходов, экологический транспорт и многие другие направления.

5. **Интеграция природы в экономическую модель**: Экологическая экономика рассматривает экосистемные услуги, такие как очищение воды, воздуха, регулирование климата, как важные элементы, которые должны быть учтены в экономическом расчете. Важным аспектом является признание стоимости природы и экосистемных услуг, которые обычно не учитываются в традиционных экономических расчетах.
6. **Реорганизация потребления**: Экологическая экономика подчеркивает необходимость изменения модели потребления, переходя от "культуры потребления" к более разумному и бережному отношению к ресурсам. Это предполагает сокращение избыточного потребления, уменьшение отходов и переход на более эффективные, экологически безопасные и устойчивые способы производства и потребления.
7. **Справедливость и социальное равенство**: Экологическая экономика также включает в себя элементы социальной справедливости, так как она стремится уменьшить социальное неравенство и обеспечить равный доступ к ресурсам и благам. Это может включать в себя поддержку малых и средних предприятий, экологический бизнес, а также улучшение условий жизни для бедных и уязвимых слоев населения.

Концепция **экологической экономики** ориентирована на создание экономической модели, которая обеспечивает гармоничное взаимодействие с природой, избегая истощения природных ресурсов и разрушения экосистем, при этом способствуя улучшению благосостояния людей и соблюдению принципов социальной справедливости. Экологическая экономика оказывает значительное влияние на развитие циркулярной экономики, обеспечивая теоретическую и практическую основу для устойчивого использования ресурсов и сокращения воздействия на окружающую среду. Благодаря принципам экологической экономики циркулярная экономика может эффективно интегрировать экологические, социальные и экономические аспекты, создавая систему, где природные ресурсы используются более эффективно, отходы минимизируются, а производство и потребление становятся более устойчивыми.

Исходя из приведенных концепций и их принципов, можно сделать вывод, что все они тесно связаны с циркулярной экономикой и являются частью стратегии, направленной на более рациональное и устойчивое использование природных ресурсов, снижение воздействия на экологическую систему и создание инновационных решений для устойчивого будущего.

Каждая из этих концепций — устойчивое развитие, зеленая экономика, синяя экономика, концепция "от колыбели к колыбели" и промышленная экология, экологическая экономика — вносит значительный вклад в развитие циркулярной экономики. Они подчеркивают важность перехода от линейных моделей производства и потребления к замкнутым циклам, где ресурсы эффективно используются, а отходы минимизируются. Внедрение этих концепций способствует улучшению экологической устойчивости, экономическому росту и социальной справедливости, что является основой циркулярной экономики.

СПИСОК ИСПОЛЬЗОВАННОЙ ЛИТЕРАТУРЫ:

1. Экономика замкнутого цикла: шанс для Центральной Азии Сводный доклад Май 2024 года.
2. Towards a Circular Economy: Business Rationale For An Accelerated Transition,2013 год
3. Towards a Circular Economy: Business Rationale For An Accelerated Transition [Electronic resource] // Ellen MacArthur Foundation. –Mode of access:https://www.ellenmacarthurfoundation.org/assets/downloads/TCE_Ellen-MacArthur-Foundation-9-Dec-2015.pdf. – Dateof access: 21.10.2020.
4. Sauvé, S., Bernard, S. and Sloan, P. (2016) Environmental Sciences, Sustainable Development and Circular Economy: Alternative Concepts for Trans-Disciplinary Research. Environmental Development, 17, 48-56. https://doi.org/10.1016/j.envdev.2015.09.002
5. Resources, Conservation and Recycling Volume 127, December 2017, Pages 221-232 Н. В. Пахомова, К. К. Рихтер, М. А. Ветрова « Переход к циркулярной экономике и замкнутым цепям поставок как фактор устойчивого развития.» Vestnik Sankt-Peterburgskogo universiteta. Ekonomika = St. Petersburg University Journal of Economic Studies, vol. 33, issue 2, pp. 244-268. DOI: https://doi.org/10.21638/11701/spbu05.2017.203.
6. Н. М. Сербулова, А. С. Городнянская, С. В. Канурный «ТЕХНОЛОГИИ ЦИРКУЛЯРНОЙ ЭКОНОМИКИ: ОТЕЧЕСТВЕННЫЙ И ЗАРУБЕЖНЫЙ ОПЫТ» Вестник Академии знаний № 54 (1), 2023
7. Реджепов Ы.Г., Оразмаммедов Д.А Международный научный журнал «ВЕСТНИК НАУКИ» № 2 (71) Том 3. ФЕВРАЛЬ 2024 г.

Copyright: © 2025 by the authors. This work is licensed under a Creative Commons Attribution- 4.0 International License (CC - BY 4.0)

AKTUAR MOLIYA VA BUXGALTERIYA HISOBI ILMIY JURNALI

Vol. 5 Issue 04 | **pp.** 43-52 | **ISSN**: 2181-1865
Available online https://finance.tsue.uz/index.php/afa

АУДИТОРЛИК ТЕКШИРУВИДА ИЧКИ СИФАТ НАЗОРАТИНИ ЎТКАЗИШ БОСҚИЧЛАРИ

Қўшматов Отахон Қурбоналиевич
Тошкент давлат иқтисодиёт университети
“Аудит” кафедраси PhD,. катта ўқитучи
email: qushmatov_otaxon@tfi.uz;
ORCID: 0000-0002-6776-7041
Очилов Фарходжон Шавкатжон ўғли
Тошкент давлат иқтисодиёт университети
“Аудит” кафедраси PhD,. доцент
email: f.ochilov@tsue.uz;
ORCID: 0000-0003-0445-0650

Аннотация. Мазкур мақолада аудит иш сифатини назорат қилиш ҳамда баҳолаш мақсади, вазифалари ва ўзига хос хусусиятлари ёритиб берилган. Шунингдек, мақолада аудиторлик текширувини ўтказишда иш сифатининг ички назоратини ўтказиш муаммолари ҳамда уларни бартараф этиш йўллари келтирилган. Жумладан, аудиторлик ташкилотлари иши сифатини ташқи назоратдан ўтказиш алгоритми ишлаб чиқилган ҳамда амалиётга жорий этилган. Аудитнинг ўтказилиши чоғида аудитор иши сифатини назорат қилиш омиллари, критерийлари, шакллари ва улардаги текшириш амалларининг услубий масалалари баён этилади.

Калит сўзлар. Иш сифатини ташқи назорати, иш сифатини ички назорати, эксперт ишидан фойдаланиш, ички стандарт; аудит умумий режаси; аудит дастури

Annotation. This article describes the purpose, objectives and features of monitoring and assessing the quality of audit work. The article also presents the problems of internal quality control of work during verification and ways to eliminate them. In particular, an algorithm for external quality control of the work of audit organizations has been developed and put into practice. Quality control of work of the auditor when carrying out audit of requirements of standards of audit and other normative documents regulating auditor activity is considered methodology questions.

Keywords. External quality control of work, internal quality control of work, use of expert works, internal standard; overall audit plan; audit program

КИРИШ. Бугунги кунда аудиторлик фаолияти дунёдаги кўпгина мамлакатларда юқори савияга кўтарилган. Аудиторлик фаолиятини ривожлантириш учун бир қанча қонунлар ва стандартлар ишлаб чиқилган. Аудитор иш сифатини назорат қилиш текширувнинг биринчи босқичидир.

Аудиторлик фаолиятини муҳим томонларидан яна бири шундаки, у йиллик

бухгалтерия ҳисоботини ҳаққонийлигини тасдиқлаб туриб, ўз хулосаси билан хўжалик юритувчи субъектнинг фаолиятига мос сифат "белгисини" қўяди. Шу билан бирга фойдаланувчилар инвестицион сиёсатни аниқлаш ва келажакда дивидендлар олиш эҳтимолини баҳолаш имкониятини берувчи тадбиркорлик экспертизаси амалга оширилади. Айниқса, аудиторлар мижоз фаолияти ривожланишини қисқа ва узоқ муддатли прогнозлаш ҳисоб-китоб-ларини малакали баҳолашни ўрнини камайтирмасликлари лозим. Аудиторлик ташкилотлари, шу жумладан консалтинг фирмалари таркибига кирувчи ташкилотлар илмий-техника ривожланиш ва бошқарув даражасини оширишни жорий этишга мослашган. Шунинг учун аудиторлик фаолиятининг сифати муҳим аҳамият касб этади.

Сифат даражасининг ҳуқуқий асоси «Аудит сифатини назорат қилиш» номли 220-сон ХАС ҳисобланади.Аудитор иш сифатини назорат қилиш аудитнинг ўтказилиши ва аудитга турдош хизматларнинг кўрсатилиши чоғида унинг андозалари ва аудиторлик фаолиятини тартибга солиб турувчи бошқа хил меъёрий ҳужжатлар талабларига риоя этилишини текшириш учун фойдаланиладиган ташкилий чоралар, услублар ва жараёнлар тизимини ўз ичига олади.

Ҳар бир аудиторлик ташкилоти ши сифати устидан назорат қилиш тамойиллари ва қоидаларини, шунингдек, улардан фойдаланиш жараёнларини ишлаб чиқиши ва қабул қилиши лозим. Бу эса аудитнинг ўтказилиши жараёнида текширишнинг умум белгиланган андозалари билан зиддиятларнинг юзага келмаслиги учун зарурдир.

ТАҲЛИЛ ВА НАТИЖАЛАР. Аудит ишсифатининазоратқилишбир неча шаклларда амалга оширилади:

–асосий аудитор томонидан ўз ассистентлари ишини назорат қилиш;

–аудиторлик ташкилоти томонидан аудитор ишини назорат қилиш;

–ташқиназорат.

Асосий аудиторнинг ўз ёрдамчи аудиторлари ишини назорат қилиши унинг иш сифатини текширишда жуда муҳимдир. Асосий аудитор аудитнинг ўтказилиши жараёнида ёрдамчи аудиторлар томонидан бажарилаётган ишларни доимий равишда назорат қилиши ва йўналтириб бориши керак. Ёрдамчи аудиторлар деганда асосий аудитордан касбий даражаси жиҳатдан фарқ қилувчи ходимлар тушунилади.

Сифат назорати таъминлаш борасидаги ташкилий ишлар аудиторлик текширувидан олдин амалга оширилиши керак. Аудиторлик ташкилоти ходимларининг, яъни аудиторлар, экспертлар, мутахассислар малакасининг юқори даражада бўлишини таъминлаши зарур. Бунинг учун биринчи навбатда кадрларнинг махсус процедураси кўзда тутилиши лозим. Айниқса,ишга қабул қилиш жараёнида малака имтиҳонларини ўтказиш мақсадга мувофиқдир. Имтиҳонлар (масалан, бухгалтерия ҳисоби,солиқ, аудит саволлари бўйича тестлар) бир қанча босқичларда амалга оширилиши лозим.

1-босқичда ишга кирувчиларнинг билим даражасини аниқлаш ҳамда унга мос равишда лавозимни эгаллаши учун тест ўтказилади.

2-босқичда аниқ лавозим учун билим даражасини аниқлаштириш мақсадида мукаммаллаштирилган тестни ўтказиш мумкин. Имтиҳонларни тест шакли билан биргаликда суҳбаттарзида ўтказиш ҳам муҳим аҳамиятга эга. Бунда қуйидагилар муҳимдир:

– ишга кирувчи аудиторлик фаолиятининг моҳияти, аудиторлик ташкилотлари мижозларнинг ҳуқуқ ва мажбуриятлари деганда нимани тушунади;

– ностандарт вазиятларда ишга кирувчининг ҳаракатлари;

– ишга кирувчининг назарий ва амалий малакаси;

– янги иш жойи билан боғлиқ келажакдаги режалари;

– хизмат сафарига тайёрлиги;

– хизмат мажбуриятларини бажаришга таъсир этиши мумкин бўлган оилавий шароитлари қандайлиги.

Сифат назоратчилари томонидан нафақат аудит сифатининг ички назорати тизими белгиларининг мавжудлиги, балки унинг принциплари аудиторлик ташкилотининг оддий ходимларига етказилиши, мазкур тизимнинг амалиётда қўлланилиши ҳам текширилади.

1-жадвал

Аудитни ўтказишдаги ички сифат назоратининг мақсад ва тадбирлари[1]

Ички сифат назорати мақсадлари	**Ички сифат назорати тадбирлари**	**Ички ҳужжат, назорат усуллари (мисоллар)**
Ўтказилаётган аудиторлик текширувининг ички сифат назорати	Ўтказилаётган аудиторлик текширувининг мақсад ва вазифаларига мувофиқ келувчи ички сифат назорати тадбирлари	Аудитга оид вазифалар бажарилишини мувофиқлаштирувчи ички стандарт; Аудиторнинг иш ҳужжатларидаги назорат имзоси; Назорат варақалари ёки бошқа иш ҳужжатлари
Профессионал омилкорликнинг тегишли даражаси	Аудиторлар ва ўзларига юклатилган ишни бажараётган аудитор ёрдамчиларининг профессионал омилкорлигининг таҳлили	Ички стандарт; Текширув раҳбарининг аудиторлик гуруҳини тайинлашга доир иш ҳужжатларидаги имзоси
Иш керакли даражада синчиклаб	Аудитор ёрдамчиларига иш кераклича синчиклаб ва мазкур вазиятларда зарур	Ички стандарт; Аудит режаси;

[1]Муаллиф ишланмаси

бажарилишига бўлган ишончни таъминлаш	бўлган профессионал омилкорлик билан бажарилишига бўлган ишончни таъминлаш мумкин бўлган тарзда топшириқ бериладиган тартибни ўрнатиш	Аудит дастури
Аудиторлик тадбирлари ўтказиш тўғрисидаги зарур ахборот ва кўрсатмалар олиш	Аудиторлик текшируви раҳбари томонидан иш топширилаётган аудиторлар ва аудитор ёрдамчиларига тегишли тадбирлар ўтказиш ҳақида бериладиган аниқ кўрсатмалар; Ходимларни аудитдан ўтказилаётган шахс фаолиятининг характери ва бухгалтерия соҳасида учраши мумкин бўлган муаммолар каби жиҳатлардан хабардор қилиш	Худди шундай
Аудит дастури тузилиши устидан назорат	Аудит дастури, шунингдек, вақт сарфи сметаси ҳамда аудитнинг умумий режасини тузиш йўли билан аудитор ёрдамчилари эътиборига аудит ўтказишга доир кўрсатмаларни етказиш	Худди шундай
Белгиланган назорат ишларининг бажарилиши	Қуйидагиларни аниқлаш учун аудитнинг боришини назорат қилиш: аудитор ёрдамчилари ўзларига топширилган вазифаларни бажариш учун зарур кўникма ва билимларга эгами; аудитор ёрдамчилари аудит ўтказишга доир кўрсатмаларни тушунадиларми; иш аудит дастури ва умумий режасига мувофиқ бажариляптими	Иш ҳужжатлари
	Бухгалтерлик ҳисоби ва аудит соҳасидаги муҳим масалаларни кўриб чиқиш, уларнинг муҳимлигини баҳолаш ва аудит дастури ҳамда умумий режасига тегишли ўзгартишлар киритиш	Аудит режаси; Аудит дастури; иш ҳужжатлари
	Ходимларнинг профессионал мулоҳазаларидаги тафовутларни бартараф этиш	Оғзаки маслаҳатлар
Ўтказилаётган аудит натижалари устидан кераклича назорат	Қуйидаги масалалар бўйича билимлари тенг даражада бўлган ҳар бир аудитор ёрдамчиси ва ходимлар томонидан бажарилаётган ишларни текшириш: иш	Ички стандарт; иш ҳужжатлари

	аудит дастурига мувофиқ бажарилганми; бажарилган иш ва олинган натижалар ҳужжатларда керакли даражада расмийлаштирилганми; аудитнинг барча муҳим жиҳатлари аудиторлик хулосаларида акс эттирилганми; аудиторлик тадбирларининг мақсадларига эришилганми; чиқарилган хулосалар бажарилган ишлар натижаларига мос келадими, улар аудиторлик фикрини тасдиқлайдими	
Назорат тадбирлари тўла ўтказили-шини таъминлаш	Ўз вақтида текшириш: - аудит дастури ва умумий режаси; - ички назорат воситалари хатари ва ажралмас хатарларнинг аҳамияти; - текширув натижасида олинган аудиторлик далиллари ва улар асосида чиқарилган хулосанинг ҳужжатларда акс этиши; - молиявий ва бухгалтерия ҳисоботи	Худди шундай
Аудит сифатини аудиторлик хулоса-си тақдим этилгунга қадар текширилишини ташкил қилиш	Аудит ўтказишга оид ишларнинг ушбу аудиторлик текширувида қатнашмаган аудиторлар томонидан текширилиши; Аудиторлик хулосаси тақдим этилгунга қадар қўшимча назорат тадбирларининг бажарилиши	Ички стандарт; Мустақиллик ва холислик тўғрисида баённомалар; Сўров варақалари

Мазкур ташқи сифат назоратини ўтказишга доир методиканинг ўзига хос хусусияти шундаки, унда аудиторлик ташкилотида ичкисифат назорати тизимига катта эътибор қаратилади. Ишлаб чиқилган ва аудиторлик ташкилотларида самарали фойдаланилаётган ички сифат назорати тизими ўтказилаётган аудиторлик текширувлари сифатини таъминлашда асосий омил бўлиб қолмоқда.

Ҳозирги кунда суҳбатга малакали психологларни таклиф қилиш ҳам мақсадлидир. Ҳар бир мутахассис учун олдинги иш малакасидан қатъий назар синов муддатини бериши лозим. Чунки ушбу ташкилот учун унинг малакаси муҳим аҳамият касб этмаслиги мумкин. Булардан ташқари ташкилотда ходимларни малакасини ошириш мақсадида қайта аттестациялашнинг доимий равишда амал қилувчи тизими бўлиши лозим. Ташкилотда ички семинарларни тематикаси ва уни ўтказишг рафиги тасдиқланган бўлиши лозим. Ходимларни малакасини ошириш бўйича ишлар пухта режалаштирилган ва яхши ташкиллаштирилган бўлиши даркор. Кичикроқ ташкилотларда бундай ишлар бир ходимга, катта ташкилотларда

эса махсус бўлинмага юклатилган бўлади.

Аудиторлик ташкилотлари иши сифати ташқи назоратининг объекти сифатида аудиторлик ташкилотлари фаолиятининг белгиланиши аудит иши сифатини назорат қилиш мезонларини аниқлаш ҳамда аудиторлик текшируви ва турдош хизматларнинг кўрсатилишида аудит стандартларининг ва Ўзбекистон Республикасида аудиторлик фаолиятини тартибга солиб турувчи бошқа норматив ҳужжатлар талабларига риоя этилишига қатъий асос бўлиб хизмат қилган. Шунингдек, аудит иш сифатини текширишда қўлланиладиган ташкилий чора-тадбирлар, услублар ва тартиб-таомиллар тизимини аниқ ва тўлиқ ёритиб беришга замин яратган. Бунинг натижасида аудиторлик ташкилотлари томонидан иш сифатини назорат қилиш принциплари ва қоидалари, уларни қўллаш тартиб-таомиллари ишлаб чиқилган, шунингдек аудит жараёнида текширишнинг умумқабул қилинган стандартлари билан қарама-қаршиликлар юзага келмаслигининг олди олинган.

Жорий назоратни олиб борувчи профессионал ходимлар қуйидаги функцияларни бажаради:

- Юклатилган топшириқларга ижрочиларнинг билим ва малакаси етарлилигини текширади;
- юклатилган топшириқларни ижрочиларга тушунарли эканлигини текширади;
- бажарилаётган ишлар аудитнинг умумий режаси ва дастурига мувофиқлигини аниқлайди;
- аудит жараёнида аниқланган, бухгалтерия ҳисоби ва аудит юзасидан келиб чиққан муаммоларни аниқлаш.

Бажарилган ишлар натижаларини текшириш ҳар бир ижрочи ва ходимлар томонидан амалга оширилади. Иш натижалари текширувини амалга оширувчи ходимлар текширилган иш ҳужжатларига ўзларининг имзолари ёки шартли белгиларини қўйишлари лозим. Зарур ҳолларда эса текширувчилар текширилувчи ҳаракатларига баҳо, тавсия ёки изоҳлар бериши мумкин. Аудиторлик ташкилоти раҳбари бажарилган ишнатижалари текширувини фақатгина аудит ўтказган гуруҳ ходимларига эмас, балки бошқа зарур малакага эга бўлган мутахассисларга ҳам топшириши мумкин. Аудиторлик ташкилотидаги бундай мустақил ва параллел текширув, йирик ва мураккаб хўжалик юритувчи субъект аудити шароитида тавсия этилади.

Мазкур алгоритмнинг қўлланилиши аудиторлик ташкилотлари иши сифати ташқи назоратдан ўтказиш самарадорлигини оширишга ва мувофиқлаштиришга хизмат қилган. Ваколатли органлар томонидан ташқи сифат назоратини ўтказиш жараёнида қулайликлар ва енгилликлар яратилишига эришилган. Шунингдек, аудиторлик ташкилотининг ташқи сифат назорати харажатларини минималлаштиришга ҳамда аудиторлик ташкилотида усуллар ва ташкилий тузилманинг самарали ишлашини таъминлаш учун ахборотларни мақсадли таҳлил қилишга хизмат қилган.

Аудиторлик ташкилотларига қулайлик ва енгилликлар яратиш мақсадида

бир қатор янги нормалар киритилди. Жумладан, аудиторликташкилотларининг устав капитали миқдоригабўлганталаббекорқилинди. Устав фонди (устав капитали) аудиторликташкилотиўзфаолиятиниамалгаоширишдабевоситафойдаланадиган мол-мулкдан, шу жумладан, пул маблағлариданшакллантирилади.

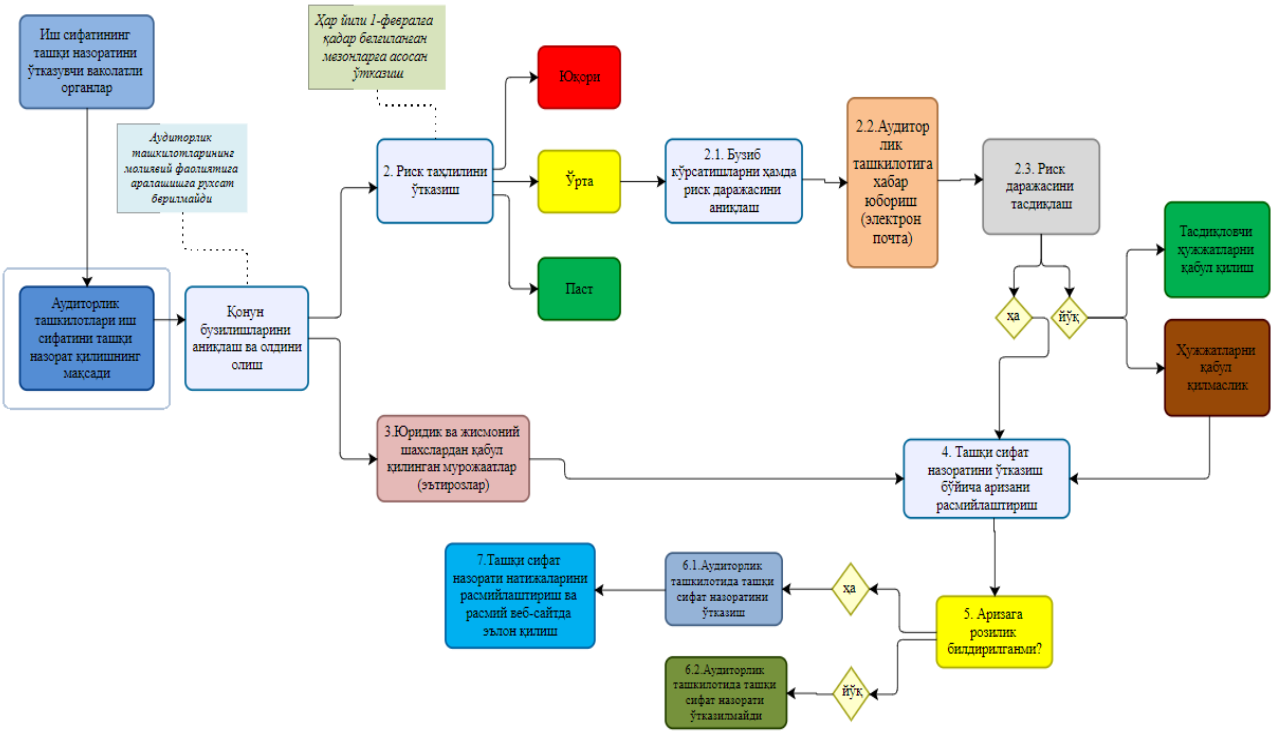

1-расм. Аудиторлик ташкилотлари иши сифатини ташқи назоратдан ўтказиш алгоритми[2]

Ташкилот ўз фаолиятини амалга оширишда мустақил бўлиб, вазирликлар, давлат қўмиталари, идоралар ҳамда бошқа давлат ва хўжалик бошқаруви органлари томонидан ташкил этилиши мумкин эмас. Унда асосий иш жойи ҳисобланган камида тўрт нафар аудитор бўлиши, филиалининг раҳбари эса, албатта, аудитор бўлиши керак. Тадбиркорлик субъектларининг ягона давлат реестрига киритилган санадан эътиборан уч ой давомида у ҳақидаги маълумотлар Аудиторлик ташкилотлари реестрига киритилмаган тижорат ташкилоти ўз номида “аудиторлик ташкилоти” деган сўз бирикмасидан фойдаланишга ҳақли эмас.

Қонунга кўра, халқаро амалиёт асосида аудиторлик хизматларининг таркиби аниқланди. Айнан шундай хизмат турлари МДҲ мамлакатлари қонун ҳужжатларида ва аудитнинг халқаро стандартларида мавжуд.

Аудиторлик фаолияти сифатини назорат қилиш тизимининг тамойиллари, 55 та мамлакатни, шу жумладан МДҲ давлатлари ичидан Россия Федерациясини бирлаштирган Халқаро мустақил аудиторларни тартибга солувчилар форуми IFIAR томонидан ҳам эълон қилинган. [8.3]

IFIAR нинг асосий принциплари бутун дунё бўйлаб аудиторлик фаолияти устидан самарали мустақил назоратни ривожлантиришга қаратилган ва IFIARнинг

[2] Муаллиф ишланмаси

11 асосий тамойиллар аудитни бошқариш, сифат назорати ва аудит тизимининг самарадорлиги учун асос яратади, улардан баъзилари:

- аудиторлик фаолиятини тартибга солувчи органлар ўз фаолиятида мустақил бўлиши керак. Мустақиллик деганда тартибга солувчи фаолиятни амалга ошириш, шунингдек, тартибга солинадиган шахсларнинг ташқи аралашувисиз қарорлар қабул қилиш ва амалга ошириш қобилияти тушунилади;

- аудит регуляторлари, ҳеч бўлмаганда, ижтимоий аҳамиятга эга ташкилотларни амалдаги касбий стандартлар, мустақиллик талаблари ва бошқа қонунлар, қоидалар ва қоидаларга мувофиқлигини баҳолаш учун аудиторлик ташкилотларини вақти-вақти билан текширувдан ўтказиши керак.

Буюк Британия ва Шимолий Ирландия Бирлашган Қироллиги (кейинги ўринларда Бирлашган Қироллик деб юритилади) кўп йиллик мустақил назорат тажрибасига эга давлатдир. Ҳозирги вақтда FRC аудиторлик фаолияти соҳасида мустақил назоратни таъминлайдиган органда[8.4] ўзгаришлар амалга оширилмоқда.

Аудитор иши сифатини умумий назорат қилиш қуйидагиларга: аудиторларнинг маълум шахсий хусусиятларига (ҳалоллик, обьективлик, мустақиллик, профессионаллик, компетентлилик), аудиторлик гуруҳи аъзолари ўртасида ишларнинг асосли тақсимланганлигига; сифат стандартларига риоя қилиниши бўйича аудиторларнинг ишлари устидан назоратга; аудит ташкилотларидаги иш сифатини ички назорат қилиш сиёсати ва амалларининг самарадорлиги устидан назорат ўрнатилишига асосланади.

Аудитор иши сифатини юқорида келтирилган назорати масалалари унинг дастлабки, жорий ва кейинги назоратини ташкил этиш билан таъминлаши лозим.

Амалда дастлабки назорат аудиторлар ва аудиторлик ташкилотларини аттестациядан ўтказиш ва лицензиялаш босқичида бажарилади.

Жорий назорат икки йўналишда амалга оширилади: алоҳида аудиторлик текширувларини жорий назорат қилиш ва аудитнинг умумий назорат қилиш.

Аудитор иши сифатини кейинги назорати ташқи назорат масалалари орқали амалга оширилади

Аудитор иши сифатини назорат қилишни ташкил этиш йўналишлари қуйидаги тушунчаларни ўз ичига олади: иши сифатини назорат критерийлари; назорат йўналишлари; назорат шакллари.

Аудитор иши сифатини назоратининг асосий критерияларига Ўз.Рес аудиторлик фаолияти тўғрисидаги Қонун меъёрлари; Ўз.Рес. аудиторлик фаолиятининг ташкил этиш шартлари ва лицензиялаш талабномалари; Професионал ахлоқ қоидалари; халқаро аудит стандартлари талабларини келтириш мумкин.

Аудитор иши сифатини назорат йўналишларига алохида аудиторлик текширувларини назорат қилиш ва умумий сифат назорати амаллари киради.

Алохида аудиторлик текширувларини назорат қилиш бу аудиторга Қонун хужжатларда белгиланган мустақиллилик ва экинлик ваколатларни берилиши, аудиторлар ишини жорий назоратини кузатуви, аудитор ишини стандартларга мувофиқ бажарилиши текшириш каби масалаларни ўз ичига олади.

ХУЛОСА. Аудиторлик ташкилотлари аудиторлик текширувлари ва аудиторлик хизматларини кўрсатади, шартнома асосида иш олиб боради. Шундай қилиб, аудиторлик ташкилотларининг ички ва ташқи иш сифатини назорат қилиш ва баҳолашда қўлланиладиган назорат амалларини ўрганиш ва таҳлил қилиш натижасида қуйидаги хулосаларга келинди:

1. Қонунда аудиторлик текширувларини ўтказиш тартиби баён қилинган. Унда манфаатлар тўқнашуви юзага келишининг олдини олишга йўналтирилган ва аудит мустақиллигини таъминловчи аудиторлик текшируви ўтказишдаги чекловлар санаб ўтилди. Хусусан, кетма-кет етти йилдан кўпроқ айни бир хўжалик юритувчи субъектнинг аудиторлик текширувини ўтказишга ҳақли эмаслиги бўйича таклиф берилган.

2. Аудиторлик ташкилотлари иши сифатини ташқи назоратдан ўтказиш алгоритми ишлаб чиқилган ҳамда амалиётга қўллаш бўйича таклиф берилган. Мазкур алгоритмни қўллаш натижасида аудиторлик ташкилотлари иши сифатини ташқи назоратдан ўтказиш жараёнида юзага келадиган номувофиқликларни олдини олишга хизмат қилган.

3. Аудитлолик текширувини ўтказиш жараёнида ички сифат назоратининг мақсадиҳамда бажариладиган ишлар кетма-кетлиги ишлаб чиқилган. Мазкур ишчи ҳужжатнинг қўлланилиши натижасида аудиторлик текшируви жараёнида бош аудиторнинг ўз қўл остидаги аудиторлар ва ёрдамчи аудиторларини ишларини назорат қилишидаги бажариладиган назорат тадбирларини бажаришларини енгиллаштиришга ҳамда мазкур назорат тадбирларининг самарали бажарилишига имконият яратади.

ФОЙДАЛАНИЛГАН АДАБИЁТЛАР

1. Ўзбекистон Республикасининг 25.02.2021 й. ЎРҚ-677-сон "Аудиторлик фаолияти тўғрисида"ги Қонуни (Қонунчилик палатаси томонидан 10.11.2020 й. қабул қилинган, Сенат томонидан 05.02.2021 й. маъқулланган)

2. Ўзбекистон Республикаси Президентининг 19.09.2018 й. ПҚ-3946-сон "Ўзбекистон Республикасида аудиторлик фаолиятини янада ривожлантириш чора-тадбирлари тўғрисида"ги Қарори Ўзбекистон Республикаси Президентининг 04.08.2021 й. ПҚ-5210-сон "Аудиторларни сертификатлаштириш тизимини такомиллаштириш бўйича қўшимча чора-тадбирлар тўғрисида"ги ҚарориЎзбекистон Республикаси Президентининг 28.01.2022 й. ПФ-60-сон "2022-2026 йилларга мўлжалланган Янги Ўзбекистоннинг тараққиёт стратегияси тўғрисида"ги Фармони.

5. Ўзбекистон Республикаси ҳудудида қўллаш учун аудитнинг халқаро стандартларини тан олиш тартиби тўғрисидаги низомни тасдиқлаш ҳақида Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамасининг қарори, 11.04.2022 йилдаги 171-сон

6. Молия вазирининг 24.09.2021 й. 56-сон "Аудиторнинг малака сертификатини малака имтиҳонини топширмасдан бериш ва муддатини узайтириш учун асос бўладиган бухгалтерларнинг халқаро сертификатлари

рўйхатини тасдиқлаш тўғрисида"ги Буйруғи (АВ томонидан 29.09.2021 й. 3321-сон билан рўйхатга олинган)

7. Сифат назорати, аудит, кўриб чиқиш, бошқа ишонч билдириш ва турдош хизматларнинг халқаро стандартлари. Таржима *УБАМА* 2014.

8. Кеворкова Ж.А. Международные стандарты аудита. Под редакцией, -М.: Юрайт. 2016. -458 с.

9. Интернет сайтлари:

https://www.abbreviationfinder.org/ru/acronyms/sox_sarbanes-oxley-act-of-2002.html

http://base.garant.ru/71364274/

https://www.ifiar.org/

https://www.frc.org.uk/

https://www.ifac.org/system/files/meetings/files/6086_0.pdf

Copyright: © 2025 by the authors. This work is licensed under a Creative Commons Attribution- 4.0 International License (CC - BY 4.0)

AKTUAR MOLIYA VA BUXGALTERIYA HISOBI ILMIY JURNALI

Vol. 5 Issue 04 | **pp.** 53-60 | **ISSN**: 2181-1865
Available online https://finance.tsue.uz/index.php/afa

ФУНКЦИИ И ПРИНЦИПЫ МАРКЕТИНГА В РАЗВИТИИ БИЗНЕСА

Мусаева Шоира Азимовна
Профессор кафедры маркетинга
Самаркандского института экономики и сервиса
Email:musaeva_shoira@mail.ru

Аннотация: В статье мы рассматриваем основные функции и принципы маркетинга в Узбекистане, их влияние на развитие бизнеса и экономики. Мы анализируем ключевые аспекты маркетинговой деятельности, включая исследование рынка, стратегическое планирование, ценообразование, продвижение и распределение товаров и услуг. При этом особое внимание уделяем адаптации маркетинговых стратегий к специфике узбекского рынка, включая влияние цифровизации и локальных потребительских предпочтений.

Ключевые слова: маркетинг, функции маркетинга, принципы маркетинга, рынок Узбекистана, маркетинговая стратегия, цифровой маркетинг, продвижение, ценообразование, потребительское поведение.

Abstract: In this article, we consider the main functions and principles of marketing in Uzbekistan, their impact on business and economic development. We analyze key aspects of marketing activities, including market research, strategic planning, pricing, promotion and distribution of goods and services. At the same time, we pay special attention to the adaptation of marketing strategies to the specifics of the Uzbek market, including the impact of digitalization and local consumer preferences.

Key words: marketing, marketing functions, marketing principles, uzbek market, marketing strategy, digital marketing, promotion, pricing, consumer behavior.

Annotatsiya: Maqolada biz O‘zbekistonda marketingning asosiy funksiyalari va tamoyillari, ularning biznes va iqtisodiyot rivojlanishiga ta’sirini ko‘rib chiqamiz. Biz marketing faoliyatining asosiy jihatlarini tahlil qilamiz, jumladan bozorni o'rganish, strategik rejalashtirish, narxlash, tovarlar va xizmatlarni ilgari surish va tarqatish. Shu bilan birga, marketing strategiyalarini O‘zbekiston bozorining o‘ziga xos xususiyatlariga, jumladan raqamlashtirishning ta’siri va mahalliy iste’molchilarning xohishlariga moslashtirishga alohida e’tibor qaratamiz.

Kalit so'zlar: marketing, marketing funktsiyalari, marketing tamoyillari, O'zbekiston bozori, marketing strategiyasi, raqamli marketing, reklama, narxlash, iste'molchi xatti-harakatlari.

Введение. В последние годы в Узбекистане произошли значительные изменения в законодательстве, регулирующем сферу маркетинга и рекламы. Одним

из ключевых шагов стало принятие нового Закона «О рекламе» (ЗРУ-776) от 7 июня 2022 года, который вступил в силу 9 сентября 2022 года.

Новый закон расширил количество статей с 30 до 53, введя такие понятия, как «неэтичная реклама», «ненадлежащая реклама» и «стимулирующая акция».

Особое внимание уделено языку рекламы: теперь реклама, распространяемая на территории республики, должна быть на государственном языке. Текст перевода на другой язык не должен искажать смысл оригинала и должен занимать не более 40% площади рекламы, размещаясь в нижней части.

Эти изменения направлены на повышение прозрачности и этичности рекламной деятельности, что оказывает непосредственное влияние на функции и принципы маркетинга в Узбекистане. Компании должны адаптировать свои маркетинговые стратегии в соответствии с новыми требованиями, учитывая особенности локального законодательства и культурные аспекты.

Анализ литературы по теме. Результаты исследований, проведенных экономистами, и дать определение экспортному потенциалу, то под экспортным потенциалом промышленных предприятий понимается текущий или будущий объем валового производства, кадровые, финансовые возможности, а также устойчивость эндогенных и экзогенных факторов к воздействию экспортного потенциала во внешнеэкономической торговле. На основе приведенного выше определения экспортного потенциала можно составить схему факторов, влияющих на него. Опираясь на зарубежный опыт, следует отметить, что разработкой принципов маркетинга и их применением на практике занимались многие экономисты, среди которых можно назвать таких известных ученых, как Ф. Котлер, М. Портер, Д. Эванс, И. Ансофф, М. Берман, М. Голубков, П. Самуэльсон, Д. Маршалл.

Исследования в области маркетинга, проводимые в нашей стране на протяжении многих лет, базируются на национальных особенностях, необходимо также признать ученых, внесших значительный вклад в развитие теории маркетинга в экономике. К ним относятся М. Мухаммедов, М. Пардаев, Р. Ибрагимов, Ё. Абдуллаев, А. Салиев, М. Шарифходжаев, Б. Ходиев, Д. Рахимова, Ш. Эргашходжаева, Ш. Мусаева и другие.

Методология исследования. В процессе исследования использовались методы системного подхода, абстрактно-логического мышления, группировки, сравнения, факторного анализа, выборочного наблюдения.

Анализ и результаты. Маркетинг представляет собой систему управления рыночной деятельностью, направленную на удовлетворение потребностей потребителей и достижение бизнес-целей. В таблице 1 представлены ключевые функции маркетинга.

Таблица 1.

Основные функции маркетинга

Функция	**Описание**	**Применение в Узбекистане**
Исследование рынка	Анализ потребительских предпочтений, конкурентов и трендов	Развитие онлайн-опросов и анализа данных с использованием соцсетей
Сегментирование рынка	Разделение потребителей на группы по различным критериям	Учет национальных и региональных особенностей потребителей
Продуктовая политика	Разработка, улучшение и адаптация продукции	Спрос на локальные товары, импортозамещение
Ценообразование	Установление цен с учетом конкуренции и платежеспособности	Влияние регулируемых цен на товары первой необходимости
Продвижение	Реклама, PR, digital-маркетинг	Рост влияния соцсетей (Telegram, TikTok, Instagram)
Каналы сбыта	Организация продаж и логистики	Развитие онлайн-платформ и курьерских сервисов
После продажное обслуживание	Гарантийное и сервисное сопровождение клиентов	Усиление работы с клиентами через CRM-системы

Принципы маркетинга определяют подходы к построению стратегий и коммуникаций с клиентами. В таблице 2 приведены ключевые принципы маркетинга и их реализация в Узбекистане.

Таблица 2.

Принципы маркетинга

Принцип	***Описание***	***Реализация в Узбекистане***
Ориентация на потребителя	Учет потребностей и предпочтений клиентов	Рост персонализации предложений в ритейле и e-commerce

Конкурентоспособность	Выстраивание преимуществ перед конкурентами	Развитие локальных брендов в условиях импорта
Гибкость	Адаптация к изменяющимся рыночным условиям	Изменение стратегий в ответ на новые законы (например, Закон «О рекламе» 2022 г.)
Комплексность	Использование всех маркетинговых инструментов	Рост многоканального маркетинга (онлайн и офлайн)
Этичность	Соответствие нормам законодательства и морали	Соблюдение новых требований к рекламе и информации о продуктах

В последние годы маркетинговая практика в Узбекистане претерпела значительные изменения, связанные с развитием цифровых технологий, изменением потребительского поведения и государственным регулированием.

1. Рост цифрового маркетинга – компании активно используют социальные сети (Instagram, Telegram, TikTok) и поисковую оптимизацию для продвижения. Введение законодательных ограничений на рекламу требует более продуманных стратегий.
2. Развитие e-commerce – локальные онлайн-платформы (OLX.uz, Uzum, ZoodMall) становятся важными каналами продаж, а маркетинговые стратегии адаптируются к особенностям интернет-торговли.
3. Импортозамещение и поддержка местных брендов – продвижение отечественной продукции приобретает все большее значение. Маркетологи адаптируют стратегии с учетом государственной политики по развитию национального производства.
4. Социальная ответственность бизнеса – потребители стали больше обращать внимание на этику компаний, их вклад в развитие общества и экологичность продукции.

Практическое применение маркетинговых функций в Узбекистане:

1. Цифровизация маркетинга – 85% пользователей в Узбекистане выходят в интернет через мобильные устройства, что делает SMM и контент-маркетинг ключевыми инструментами.

2. Рост электронной коммерции – за последние 3 года объем e-commerce увеличился на 60%, что требует новых подходов к продвижению.

3. Государственное регулирование – Закон «О рекламе» (2022 г.) ввел ограничения на язык рекламы, что заставило компании адаптировать маркетинговые кампании.

Таким образом, маркетинговые функции и принципы в Узбекистане развиваются в соответствии с мировыми тенденциями, но с учетом местных особенностей и законодательных требований.

В ходе исследования темы нами были выявлены следующие проблемы и высказаны наши научные предложения по их решению, в том числе:

- Ограниченная цифровизация маркетинговых процессов в малом и среднем бизнесе

Ситуация: Несмотря на рост цифрового маркетинга, малый и средний бизнес (МСБ) сталкивается с нехваткой знаний и ресурсов для эффективного использования цифровых инструментов.

Наше предложение:

- Разработка образовательных программ и тренингов по цифровому маркетингу.
- Создание онлайн-платформы с готовыми маркетинговыми стратегиями и рекомендациями для МСБ.
- Использование искусственного интеллекта для автоматизации маркетинговых процессов в малом бизнесе.

- Проблема низкой лояльности потребителей к местным брендам

Ситуация: Многие потребители предпочитают импортную продукцию, несмотря на развитие национального производства.

Наше предложение:

- Исследование факторов, влияющих на потребительские предпочтения, с использованием методов социологических опросов и анализа данных.
- Разработка программ репутационного маркетинга для формирования позитивного имиджа местных брендов.
- Использование нейромаркетинга для повышения вовлеченности потребителей.

- Недостаточное развитие омниканального маркетинга

Ситуация: Многие компании по-прежнему ориентируются либо только на онлайн, либо на офлайн-продажи, что снижает эффективность маркетинга.

Наше предложение:

- Внедрение модели «Phygital» (сочетание физических и цифровых каналов продаж).
- Применение методов big data для анализа потребительского поведения и оптимизации каналов сбыта.
- Разработка единой CRM-системы для комплексного управления взаимоотношениями с клиентами.

- Недостаточное использование маркетинговой аналитики

Ситуация: Многие компании в Узбекистане принимают маркетинговые решения интуитивно, без глубокого анализа данных.

Наше предложение:

- Внедрение методов predictive analytics (предиктивной аналитики) для прогнозирования рыночных трендов.
- Использование искусственного интеллекта и машинного обучения для автоматизации маркетинговой аналитики.
- Применение когнитивного маркетинга для более точного определения потребностей клиентов.

Решение проблем, связанных с маркетингом в Узбекистане, требует научного подхода, основанного на анализе данных, цифровых технологиях и современных маркетинговых стратегиях. Внедрение предложенных методов позволит компаниям повысить эффективность маркетинга, увеличить лояльность клиентов и соответствовать новым законодательным требованиям.

Выводы и предложения. В условиях динамичного развития рынка Узбекистана маркетинг играет ключевую роль в формировании конкурентоспособности компаний и удовлетворении потребностей потребителей. Анализ функций и принципов маркетинга показывает, что успешная маркетинговая деятельность требует комплексного подхода, включающего исследования рынка, стратегическое планирование, ценообразование, продвижение и организацию сбыта. Важными факторами являются цифровизация, развитие электронной коммерции, а также адаптация к новым законодательным нормам, таким как Закон «О рекламе» (2022 г.), который регулирует содержание и язык рекламы. Компании, эффективно использующие маркетинговые инструменты, демонстрируют устойчивый рост и способность адаптироваться к изменениям рыночной среды.

В результате нашего исследования по данной теме для повышения уровня цифровой безопасности в Узбекистане мы предлагаем следующие предложения:

- Развивать цифровой маркетинг – использовать современные технологии анализа данных, автоматизации рекламы и персонализации предложений для повышения эффективности взаимодействия с потребителями.
- Оптимизировать маркетинговые стратегии с учетом законодательства – учитывать требования к рекламе, соблюдая нормы, регулирующие язык, содержание и формат рекламных материалов.
- Укреплять позиции локальных брендов – развивать маркетинговые кампании, направленные на повышение лояльности к отечественной продукции и поддержание концепции «сделано в Узбекистане».
- Использовать омниканальный подход – сочетать традиционные и цифровые методы продвижения для охвата максимальной аудитории.

- Повышать уровень маркетинговой грамотности предпринимателей – организовывать обучающие программы, семинары и тренинги по современным методам маркетинга и цифровым инструментам.

Реализация данных предложений позволит повысить эффективность маркетинговых стратегий, способствовать росту бизнеса и укреплению позиций компаний на рынке Узбекистана.

СПИСОК ИСПОЛЬЗОВАННОЙ ЛИТЕРАТУРЫ:

1. Закон Республики Узбекистан «О рекламе» № ЗРУ-776 от 7 июня 2022 года.
2. Котлер Ф., Келлер К.Л. Маркетинг-менеджмент. – М.: Питер, 2021. – 816 с.
3. Дойль П. Маркетинг, ориентированный на стоимость. – СПб.: Питер, 2019. – 576 с.
4. Стратегия развития «Новый Узбекистан – 2022–2026» – www.lex.uz
5. Министерство экономики и финансов Республики Узбекистан. Экономические показатели за 2022–2023 гг. – www.mft.uz
6. Государственный комитет Республики Узбекистан по статистике. Динамика ВВП, инфляции и занятости – www.stat.uz
7. Абдуллаев А.Х. Маркетинговые исследования рыночной конъюнктуры в условиях цифровой экономики. // Вестник экономики и бизнеса. – 2023. – №4.
8. Рахимов Ш.Б. Конкурентная среда и механизмы регулирования рыночной конъюнктуры в Узбекистане. – Ташкент: Изд-во «Фан», 2022.
9. Дадажонов У.Р. Цифровые технологии в прогнозировании рыночных тенденций. // Экономика и инновации. – 2023. – №2.
10. Всемирный банк. Обзор экономической ситуации в Центральной Азии. – 2023. – www.worldbank.org
11. Солиев А., Вузрукханов С. Маркетинг, рыночные науки. Учебник. – Т.: Экономика-Финансы, 2010. – 424 с.
12. Бекмуродов А.Ш., Касимова М.С., Эргашходжаева Ш.Ж. Стратегический маркетинг. Учебное пособие. 2010.-161 с.
13. Мусаева Ш.А. Маркетинговые исследование. Учебник Издательство ООО «STAP-SEL», 2024 г
14. Мусаева Ш.А., Усмонова Д.И. Инновационный маркетинг учебное пособие «TURON NASHR» 2021 г.
15. S MusayevaWAYS TO IMPROVE THE POLICY OF DISTRIBUTION OF GOODS IN FURNITURE PRODUCTION ENTERPRISESSscience and innovation 2 (A2), 152-156
16. S MusayevaIN THE CONDITIONS OF MODERNIZATION IN UZBEKISTAN THE NEED TO EVALUATE ENTERPRISESSscience and innovation 2 (A2), 35-40

17. MS AzimovnaWays to Improve the Use of Marketing Information in the Assessment of "Stekloplastik" LLCAmerican Journal of Economics and Business Management 5 (11), 338-343

18. MS AzimovnaEfficiency of advertising activities of trading organizations and ways to increase ITAsian Journal of Research in Social Sciences and Humanities 12 (3), 93-97

19. Usmanov IA, Musayeva Sh.A. Features of marketing activities in the construction industry of the Republic of Uzbekistan. NOVATEUR PUBLICATIONS JournalNX- A Multidisciplinary Peer Reviewed Journal ISSN No: 2581 - 4230 VOLUME 7, ISSUE 1, Jan. -2021 https://repo.journalnx.com/index.php/nx/article/view/793

20. Usmanov IA Musaeva Sh.A. Features of marketing organization in the market of construction services. Service. Scientific journal. - Samarkand. No. 2, 2021 - pp. 86-90.

21.Usmanov IAStudy of the Provision of Construction Facilities with Management Personnel. INTERNATIONAL JOURNAL ON ORANGE TECHNOLOGY. Volume: 03 Issue: 9 | Sep 2021. p.31-33

Copyright: © 2025 by the authors. This work is licensed under a Creative Commons Attribution- 4.0 International License (CC - BY 4.0)

AKTUAR MOLIYA VA BUXGALTERIYA HISOBI ILMIY JURNALI

Vol. 5 Issue 04 | **pp.** 61-64| **ISSN**: 2181-1865
Available online https://finance.tsue.uz/index.php/afa

MINTAQADA ISHBILARMONLIK MUHITINI RIVOJLANTIRISH YO‘NALISHLARI

Babajanov Javohir Fayzulla o‘g‘li,
Abu Rayhon Beruniy nomidagi
“Biznes va boshqaruv ” kafedrasi dotsenti
vazifasini bajaruvchi, PhD

Annotatsiya. Ushbu maqolada ishbilarmonlik muhitini zaruriyati, iqtisodiy mazmuni, mavju imkoniyatlari va uni mintaqa sharoitida rivojlantirish yo‘nalishlari yoritilgan.

Аннотация. В статье рассматриваются необходимость, экономическое содержание, имеющиеся возможности и направления его развития в региональном контексте.

Abstract. This article discusses the necessity, economic content, existing opportunities and directions of its development in the regional context of the business environment.

Kalit so‘zlar. Mintaqa, ishbilarmonlik, muhit, ishbilarmonlik muhiti, yo‘nalish, tadqiqot.

Ключевые слова. Регион, бизнес, окружающая среда, бизнес-среда, направление, исследование.

Key words. Region, business, environment, business environment, direction, research.

Ishbilarmonlik muhiti xo‘jalik yurituvchi sub’ektlar (kompaniyalar, korxonalar, tashkilotlar va yakka tartibdagi tadbirkorlar) faoliyat yuritadigan iqtisodiy, ijtimoiy, siyosiy va huquqiy sharoitlar majmuini aks ettiradi. U biznesning rivojlanishiga ta’sir etuvchi barcha ichki va tashqi omillarni o‘z ichiga oladi. Raqamli iqtisodiyotni rivojlantirish, tadbirkorlik sub’ektlarini qo‘llab-quvvatlash hamda qulay ishbilarmonlik muhitini rivojlantirish orqali aholi bandligi va daromadlarini oshirishga qaratilgan bir qator ishlar izchil olib borilmoqda [1]. Bu esa ishbilarmonlikka oid tadqiqotlarni olib borishni taqozo qiladi. Iqtisodiy muhit davlatning pul-kredit va soliq-budjet siyosati, iqtisodiy tanazzul va tarkibiy o‘zgarishlar orqali biznes faoliyatiga ta’sir qiladi [2]. Iqtisodiy muhit investitsiya fondlariga talabni yuzaga keltiradi. Iqtisodiy muhitning tarkibida ishbilarmonlik muhiti alohida o‘rin tutadi. Ishbilarmonlik (biznes) muhiti barcha kompaniyalar faoliyatiga ta’sir qiluvchi murakkab, dinamik va oldindan aytib bo‘lmaydigan omillar to‘plamidir [3]. Boshqa ba’zi tadqiqotlarda tadbirkorlikni rivojlantirish va qulay ishbilarmonlik muhitini yaratish, biznesni yuritish bo‘yicha xorijiy mamlakatlar reytingining qiyosiy tahlili, shuningdek tadbirkorlikni solilar orqali rivojlantirish bo‘yicha olib borilayotgan islohotlar mazmuni tadqiq qilingan [4].

Mintaqada ishbilarmonlik muhitini rivojlantirish dolzarb ahamiyatga ega. Ya'ni, Xorazm viloyatida iqtisodiy jarayonlarni yanada jadallashtirish borasida ishbilarmonlik muhitini yaxshilash muhim ahamiyat kasb etadi. Aynan, ushbu omil mintaqada investitsion iqlimning ijobiy tomonga o'zgarishi, tadbirkorlikni rivojlantirish va iqtisodiyot tarmoqlariga sarmoyalarni jalb etishga yetarli shart-sharoit yaratib beradi. Viloyatda ishbilarmonlik muhitini yaxshilash moliyaviy mablag'lar va xom ashyo resurslari bilan ta'minlaganlik darajasi, boshqaruv tizimi sifati, kadrlar salohiyati, mehnat bozori shakllanganligi va undagi muvozanat kabi omillar bilan uzviy bog'liq. Shu o'rinda mintaqada bozor, transport, ijtiomiy va kommunikatsiyaviy infratizilmaning riovjlanganligi muhim ahamiyat kasb etadi.

Viloyatda ishbilarmonlikni yaxshilashda tadbirkorlik sub'ektlarining xom ashyo resurslariga bo'lgan ehtiyojini qondirish masalasi muhim ahamiyat kasb etadi. Chunki, viloyat o'zining xom ashyo bazasiga yetarlicha ega emas. Ushbu muammo sanoatni rivojlantirishda o'ta dolzarb masala bo'lib hisoblanadi. Ushbu mavjud muammolarni bartaraf etish uchun hududlarda tadbirkorlarni loyihaga sheriklikka jalb qilishdir. Shu asnoda qo'shni viloyat tadbirkorlari bilan hamkorlikda amalga oshiriladigan mintaqalararo loyihalarni ishga tushirish maqsadga muvofiq. Bunday loyihalarda xom ashyoni qazib olish va yetkazib berish qushni mintaqa tadbirkorlari zimmasiga yuklatilsa, uni qayta ishlash va tayyor mahsulotlar ishlab chiqarish mahalliy tadbirkorlar tomonidan amalga oshiriladi.

Mahalliy tashabbusga asoslangan loyihalarni amalga oshirish ayni paytda moliyaviy mablag'lar ta'minotiga bog'liq. Bu borada moliya sektori infrastrukturasini rivojlantirishdan tashqari moliyaviy resurslarni olish imkoniyatini kengaytirish lozim. Mahalliy tashabbuskorlikka asoslangan loyihalarni amalga oshirishda viloyat investitsiyaviy jozibadorligini oshirish muhim vazifa hisoblanadi. Ushbu yo'nalishda ishlarni uzluksiz olib borish moliyaviy mablag'lar va yangi texnologiyalarni jalb qilish uchun salohiyatli investorlarga viloyatdagi mavjud resurslar, ishlab chiqarish maydonlari va ishlab chiqarish ob'ektlariga investitsiyalarni kiritish uchun holati to'g'risidagi ma'lumotlarni berishni talab etiladi. Shu bois, tadbirkorlik faoliyatini olib borishga yengillik beradigan shart-sharoitlar yaratish mahalliy tashabbuskorlikni oshirib borishning muhim omil bo'lib qolmoqda.

Hududlarda ishbilarmonlik muhitini doimiy tahlil qilib borishni yo'lga qo'yishda bevosita tizimli dasturiy chora-tadbirlarni belgilash biznes uchun qulay shart-sharoit yaryatish va sarmoyadorlarni jalb etishda muhim ahamiyat kasb etadi. Shu o'rinda sarmoyadorlarni mintaqaning investitsion salohiyati bilan tanishtirish va bu borada turli ma'lumot manbaalaridan foydalanish iqtisodiy samara beradi.

Darhaqiqat, mintaqada ishbilarmonlik muhitini rivojlantirish yo'nalishlari ko'p jihatga ega bo'lib, ular hududning o'ziga xos xususiyatlari, mavjud resurslari va iqtisodiy rivojlanish darajasiga qarab farqlanadi. Shunga asosan, uning asosiy yo'nalishlari turli qismlarga ajratiladi (1-jadval):

1-jadval

Mintaqada ishbilarmonlik muhitini rivojlantirishning asosiy yo'nalishlari

№	Asosiy yo'nalishlari	Yo'nalishlarning o'ziga xos xususiyatlari

1	Qonunchilik va tartibga solish bazasini takomillashtirish	- soddalashtirilgan ro‘yxatdan o‘tkazish: Biznesni ro‘yxatdan o‘tkazish, litsenziya va ruxsatnomalar olish jarayonlarini soddalashtirish va tezlashtirish. - shaffof va barqaror qoidalarni joriy qilish: Ishbilarmonlik faoliyatini tartibga soluvchi qoidalarning shaffof, tushunarli va barqaror bo‘lishini ta’minlash
2	Moliyaviy qo‘llab-quvvatlash va kreditlash imkoniyatlarini kengaytirish	- imtiyozli kreditlar va grantlar ajratish: Kichik va o‘rta biznes uchun imtiyozli kreditlar, grantlar va subsidiyalar ajratish. - mikromoliyalash institutlarini rivojlantirish: Aholi qatlamlari, qishloq joylardagi tadbirkorlar uchun mikromoliyalash xizmatlarini rivojlantirish. - venchur kapitali va biznes-angellarni joriy qilish: Venchur kapitali fondlari va biznes-angellar tarmog‘ini yaratish va rivojlantirish
3	Infratuzilmani rivojlantirish	- transport infratuzilmasini rivojlantirish: Yo‘llar, temir yo‘llar, aeroportlar va boshqa transport infratuzilmalarini rivojlantirish. - energetika infratuzilmasini rivojlantirish: Elektr ta’minoti, gaz ta’minoti va boshqa energetika infratuzilmalarini rivojlantirish. - aloqa infratuzilmasini rivojlantirish: Yuqori tezlikdagi internet va telekommunikatsiya xizmatlarini keng joriy etish
4	Kadrlar tayyorlash va malaka oshirish	- biznes ta’limini tashkil qilish: Tadbirkorlikka o‘qitish dasturlarini ishlab chiqish va amalga oshirish. - malaka oshirish kurslarini ochish: Ishchilar malakasini oshirish uchun kurslar tashkil etish. - kasbiy ta’limni amalga oshirish: Kasb-hunar kollejlari va texnikumlarning moddiy-texnik bazasini mustahkamlash va o‘quv dasturlarini zamonaviy talablarga moslashtirish
5	Innovatsiyalarni qo‘llab-quvvatlash	- texnoparklar va biznes-inkubatorlarni takshil etish: Texnoparklar va biznes-inkubatorlar yaratish va rivojlantirish. - ilmiy tadqiqotlarni moliyalashtirish: Ilmiy tadqiqotlar va ishlanmalarni moliyalashtirish. - intellektual mulkni himoya qilish: Intellektual mulk huquqlarini himoya qilish tizimini takomillashtirish
6	Mahalliy ishlab chiqaruvchilarni qo‘llab-quvvatlash	- davlat xaridlarida ustuvorlik berish: Davlat xaridlarida ishlab chiqaruvchilarga ustuvorlik berish. - eksportni qo‘llab-quvvatlash: Mahalliy ishlab chiqaruvchilarning eksport salohiyatini oshirish uchun

		yordam ko‘rsatish. - import o‘rnini bosuvchi mahsulotlar ishlab chiqarishni rag‘batlantirish: Import o‘rnini bosuvchi mahsulotlar ishlab chiqarishni rag‘batlantirish orqali mahalliy ishlab chiqarishni rivojlantirish
7	Hududning o‘ziga xos xususiyatlarini hisobga olish	- ixtisoslashtirilgan rivojlanish strategiyalarini shakllantirish: Har bir mintaqa uchun o‘ziga xos rivojlanish strategiyalarini ishlab chiqish. - mahalliy tadbirkorlarni jalb qilish: Mahalliy tadbirkorlarning fikrlarini inobatga olish va ularni rivojlanish jarayonlariga jalb qilish

Bundan tashqari, ekologik toza texnologiyalarni qo‘llab-quvvatlash, turizmni rivojlantirish, ijtimoiy tadbirkorlikni rag‘batlantirish va boshqa yo‘nalishlar ham mintaqada ishbilarmonlik muhitini rivojlantirishga xizmat qiladi. Ushbu yo‘nalishlar o‘zaro bog‘liq va ularni kompleks tarzda amalga oshirishgina kutilgan natijalarga olib keladi.

Xulosa qilib aytganda, ishbilarmonlik muhitini yaxshilash va mahalliy tashabbuskorlikka keng yo‘l ochish borasida raqobat muhitini mintaqada shakllantirish katta ahamiyat kasb etadi. Shularga asosan, mintaqada ishbilarmonlik muhitini rivojlantirish uchun quyidagi yo‘nalishlardagi chora-tadbirlarni amalga oshirish lozim, deb hisoblaymiz:

- raqobat muxitini rivojlantirishni boshqarish va muvofiqlashtirish chora-tadbirlarini amalga oshirish;

- tovarlar va xizmatlar bozorlariga kirishdagi mavjud to‘siq va muammolarni aniqlash va ularni bartaraf etish;

- mintaqada raqobatbardosh ishlab chiqarish turlarini aniqlash va keng rag‘batlantirish;

- taqqoslama ustunlikka ega bo‘lgan tarmoqlarni aniqlash va ushbu ustunliklardan samarali foydalanish.

Foydalanilgan adabiyotlar ro‘yxati:

1. Uchkunov R., Shodiyev E. (2023). Iqtisodiyotni raqamlashtirish sharoitida qulay ishbilarmonlik muhitini rivojlantirish masalalari. // Global dunyoda fan va ta’limning innovatsion rivojlanishining hozirgi tendensiyalari, 1(1). – 301 b.

2. Чарыева О. Бизнес среда. // Научный журнал «Ceteris paribus», №12, 2022. - с. 139.

3. Гукова Д.М. Бизнес-среда: понятие и элементы. // Электронный сборник трудов молодых специалистов, Выпуск 16 (86), 2017. - с. 44. elib.psu.by›bitstream/123456789/35052/1/42-44.pdf

4. Урмонов Ж.Ж., Дусияров Ш.Х. Ўзбекистонда тадбиркорликни ривожлантириш ва қулай ишбилармонлик муҳитини яратиш масалалари. // Ученый XXI века, 2021, №10 (81). - 50 б.

Copyright: © 2025 by the authors. This work is licensed under a Creative Commons Attribution- 4.0 International License (CC - BY 4.0)

AKTUAR MOLIYA VA BUXGALTERIYA HISOBI ILMIY JURNALI

Vol. 5 Issue 04 | **pp.** 65-71 | **ISSN**: 2181-1865
Available online https://finance.tsue.uz/index.php/afa

SAVDO KORXONALARDA REGRESSION TAHLIL USULLARI ORQALI SAMARADORLIKNI OSHIRISH IMKONIYATLARI.

Z.B.Usmanov
Samarqand iqtisodiyot va servis instituti
“Real” iqtisodiyot kafedrasi katta o’qituvchisi

Annotatsiya: Mazkur maqolada joriy hamda o‘tgan davr ko‘rsatkichlarini o‘rganish, ularni baholash hamda olingan natijalar bo‘yicha tegishli xulosalar ishlab chiqish,savdo xizmatlari hajmi hamda savdo korxonalari faoliyat natijalariga bir vaqtni o‘zida funktsional bo‘gliq bo‘lgan omillar hamda korrelyatsion bog‘liqlikdagi omillar ko’rib chiqilgan.

Kalitli so’zlar: Korxona, faoliyat,omil, baholash, xizmat, korrelyatsiya, natija.

Аннотация: В данной статье изучаются текущие и прошлые показатели, их оценка и разработка соответствующих выводов на основе полученных результатов, рассматриваются факторы, функционально зависящие от объема торговых услуг и результатов деятельности торговых предприятий, а также факторы, находящиеся между собой.

Ключевые слова: Предприятие, деятельность, фактор, оценка, услуга, корреляция, результат.

Abstract: This article examines the study of current and past indicators, their evaluation and the development of relevant conclusions based on the results obtained, the volume of trade services and the factors that are simultaneously functionally related to the results of the activities of trade enterprises, as well as factors that are correlated.

Keywords: Enterprise, activity, factor, evaluation, service, correlation, result.

Regression tahlil usullari (regressiya tahlili) orqali samaradorlikni oshirish imkoniyatlarini ko‘rib chiqishda, asosiy maqsad – ma‘lum bir o‘zgaruvchilar o‘rtasidagi bog'lanishni tushunish va bu bilimlarni qarorlar qabul qilish, prognoz qilish yoki samaradorlikni oshirish uchun ishlatishdir. Quyida regression tahlil usullari orqali samaradorlikni oshirishning ba‘zi imkoniyatlari keltirilgan.

Mamlakatning iqtisodiy tarmoqlarini jahon bozoriga olib chiqishda ham dastlab savdo xizmatlarini xalqaro talablarga moslashtirish hamda barcha iqtisodiy ko‘rsatkichlarni xalqaro standartlarga moslashtirish eng asosiy vazifalardan biri bo‘lib hisoblanadi.

Zamonaviy iqtisodiy jarayonlarda bugungi globallashuv sharoitida faqatgina joriy hamda o‘tgan davr ko‘rsatkichlarini o‘rganish, ularni baholash hamda olingan natijalar bo‘yicha tegishli xulosalar ishlab chiqish yetarli hisoblanmaydi. Zamonaviy iqtisodiy

jarayonlar hamda ushbu jarayonlarni tahlilini amalga oshiruvchi iqtisodchilarning vazifasi joriy holatni o‘rganish bilan bir qatorda kelajakni ham prognoz qilish asosiy vazifalaradan biri bo‘lib hisoblanmoqda.

Mavzuga oid adabiyotlarning tahlili. Regression tahlil usullari bo‘yicha mavjud adabiyotlar tahlili marketingning zamonaviy tamoyillari, brendni targ‘ib qilish usullari va iste’molchilar talablariga moslashuvchan yondashuvni takomillashtirish zarurligini ko‘rsatadi. Marketing tadqiqotini rivojlantirish va ularni amalda qo‘llash bo‘yicha kuplab iqtisodchi olimlar shug‘ullanib kelgan Ular qatoriga F.Kotler, David Aeker, Klayton Christensen, Seth Godin, Kevin Keller, Byron Sharp, Jay Bayer kabi taniqli olimlarni kiritishimiz mumkin.

Mamlakatimizda qator yillar davomida marketing sohasida olib borilgan izlanishlar milliy hususiyatlardan kelib chiqqan xolda marketing nazariyasini rivojlantirishga katta xissa qo‘shgan olimlarni ham e’tirof etish lozim. Bularga R.Ibragimov, B.A.Abdukarimov, M.M.Muxammedov, M.K.Pardaev YO.Abdullaev, A.Saliev, M.SHarifxo‘jaev, D.Raximova, SH.Ergashxodjaeva, Sh.Musayeva va boshqalarni kiritish mumkin

Tadqiqot metodologiyasi. Tadqiqotda tizimli yondashuv, marketing tahlili, taqqoslash va raqamli ko‘rsatkichlarni baholash usullari qo‘llanilgan. Ijtimoiy media platformalaridagi ma’lumotlarni yig‘ish va tahlil qilish uchun ommaviy kuzatuv usullaridan foydalanilgan.

Tahlil va natijalar. Savdo xizmatlari hajmi hamda savdo korxonalari faoliyat natijalariga bir vaqtni o‘zida funktsional bo‘gliq bo‘lgan omillar (omilning bir birlikga o‘zgarishi natijasida natijaning qiymatini aytish mumkin bo‘lgan omillar) hamda korrelyatsion bog‘liqlikdagi omillar (omilning bir birlikga o‘zgarishi natijasida natijaning aniq necha birlikga o‘zgarishini aniqlash mumkin bo‘lmagan omillar) ta’sir etadi.

Funktsional bo‘gliqlikdagi omillarni tahlil qilish savdo korxonalari faoliyati hamda ularning natijalarini tahlil qiluvchi iqtisodiy tahlilchilarga katta qiyinchilik tug‘dirmaydi ammo korrelyatsion bog‘liqlikdagi omillar tahlili bir muncha qiyinchilik tug‘diradi.

1-jadval

Samarqand viloyatida iste’mol tovarlari savdo hajmiga ta’sir etuvchi omillarning kichik kvadratlar usuli orqali o‘tkazilgan tahlil natijalari.[1]

Ko‘rsatkichlar	*Koeffitsent*	*Statistik xatolik*	*t-statistika*	*p-qiymat*	
Const	15022,9	13578,0	1,106	0,3109	

[1] Tadqiqotlar natijasida muallif ishlanmasi.

Savdo korxonalari soni	1,44739	0,113960	12,70	<0,0001	***
Yangi tashkil etilgan korxonalar	0,124317	0,0730250	1,702	0,0145	**
Aholi soni	−6,64976	4,32736	−1,537	0,0978	*
O‘rtacha ish haqi	0,000600494	0,000912246	0,6583	0,0747	**
O‘rtacha savdo aylanmasi	5,69138	0,866003	6,572	0,0006	***

*-past darajadagi bog‘lanish;

**-o‘rta darajadagi bog‘lanish

***-yuqori darajadagi bog‘lanish

Olingan tadqiqot natijalaridan shuni ko‘rish mumkinki p qiymat qolgan barcha omillar uchun 0,1 dan past hamda kichik kvadratlar usuli ehtimollik testidan muvaffaqiyatli o‘tdi.

Keying bosqichda modelga kiritilgan omillar hamda natijaning normal taqsimotga tekshiriladi. Bunda barcha omillarning birgalikdagi natija to‘g‘ri chizig‘idagi tafovut miqdorining o‘rtacha darajasi belgilangan normalarga to‘g‘ri kelishi aniqlanadi.

```
          < -582,61   -727,63       1     8,33%    8,33% ***
-582,61 - -292,57   -437,59       0     0,00%    8,33%
-292,57 - -2,5358   -147,55       5    41,67%   50,00% **********
 -2,5358 -  287,50    142,48       3    25,00%   75,00% *********
          >=  287,50    432,52       3    25,00%  100,00% *********
```

H1 gepoteza bo‘yicha (barcha omillar natijaga birgalikda ta’sir etadi):

Хи-kvadrat (2) = 2,203 p-qiymat 0,07416

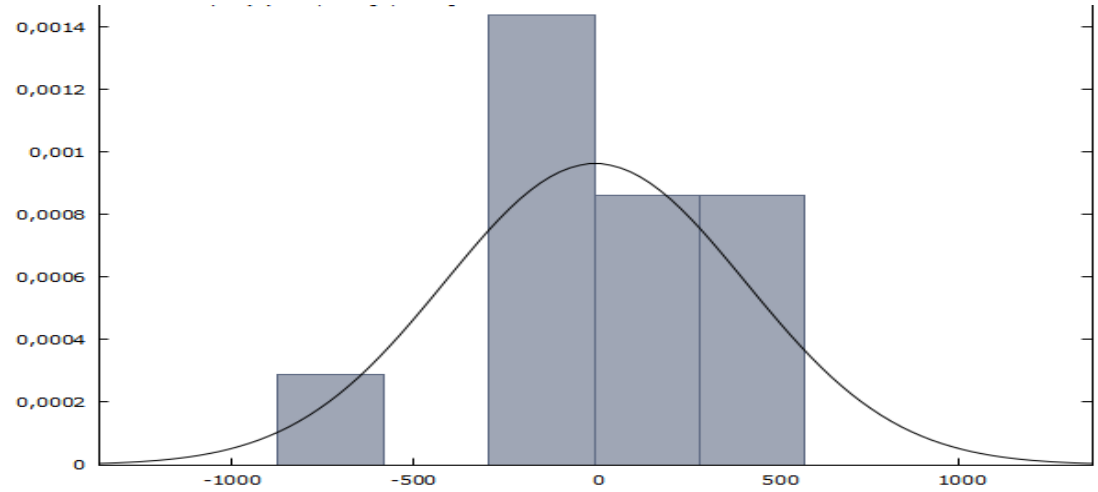

1-rasm. **Normal taqsimot test natijasi.**[2]

[2] Tadqiqotlar natijasida muallif ishlanmasi.

Tadqiqot natijalaridan ko‘rish mumkinki Xi-kvadrat ko‘rsatkich 2,203 ni tashkil qilib (–3:3) oralig‘iga tushushi hamda tanlab olingan omillarning barchasi birgalikda normal taqsimot testlaridan muvoffaqiyatli o‘tganligi aniqlandi.

Tadqiqotning keyingi bosqichida omillarning natijaga nisbatan o‘zgarish oralig‘ining eng zichligi past davrlari o‘rganildi. Ushbu davrlarning o‘rganilishi eng katta statistik xatolikga olib kelishi mumkin bo‘lgan davrlar aniqlanadi.

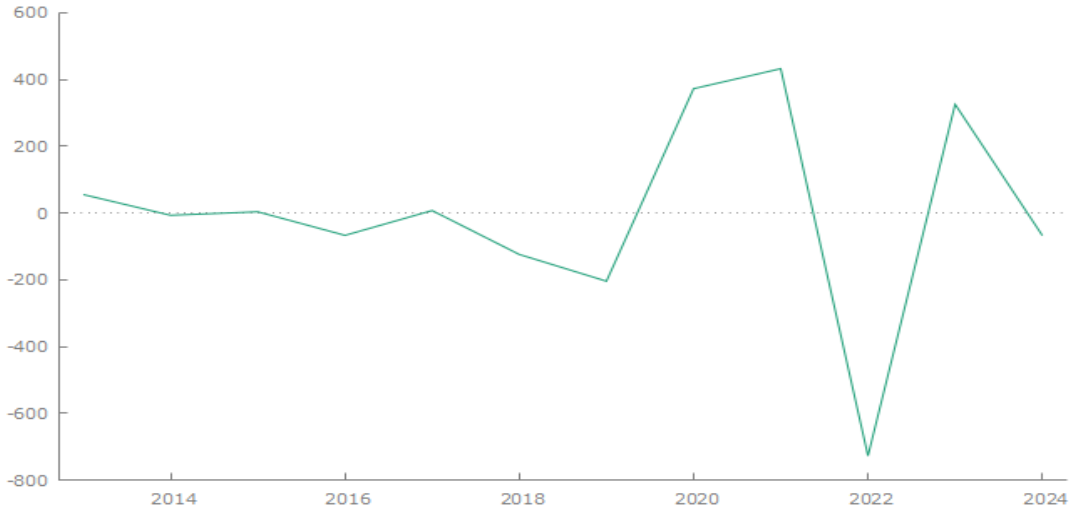

2-rasm. **Omillarning natijaga nisbatan o‘zgarish oralig‘ining eng zichligi past davrlari.**[3]

Yuqoridagi rasm ma’lumotlaridan ko‘rish mumkinki omillarning natijaga nisbatan o‘zgarish oralig‘ining eng zichligi past davrlari 2021-2023- yillarga to‘g‘ri kelishini ko‘rish mumkin.

Shu bilan birga natija hamda omillarning birgalikdagi harakat trayektoriyasi ham aniqlandi.

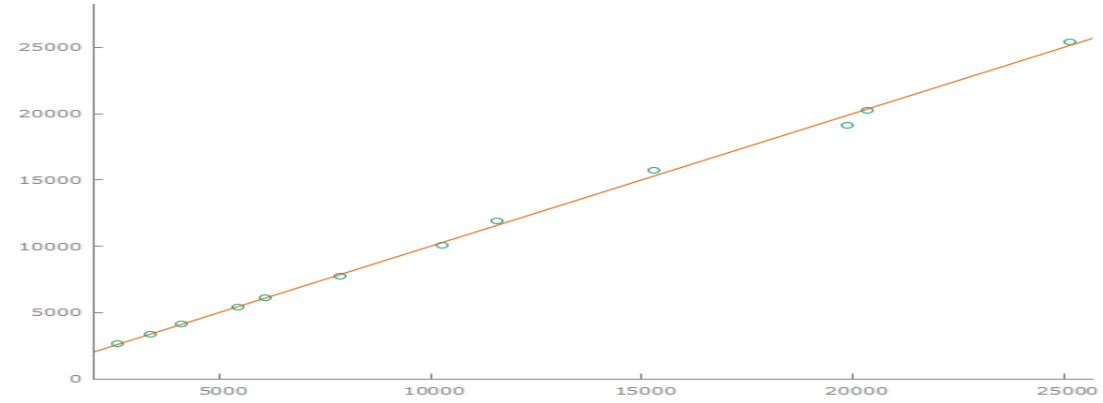

3-rasm. **Natija hamda omillarning birgalikdagi harakat trayektoriyasi.**[4]

Yuqorida o‘tkazilgan tahlillar shu ko‘rsatmoqdaki tanlab olingan omillar barcha o‘tkazilgan statistic testlardan muvoffaqiyatli o‘tdi. Bundan kelib chiqadiki ushbu omillar

[3] Tadqiqotlar natijasida muallif ishlanmasi.

[4] Tadqiqotlar natijasida muallif ishlanmasi.

asosida Samarqand viloyatida iste'mol tovarlari savdo hajmining prognoz ko'rsatkichlarini aniqlash uchun zarur bo'lgan regressiya tenglamasini ishlab chiqish mumkin.

O'tkazilgan tadqiqotlar natijasida Samarqand viloyatida iste'mol tovarlari savdo hajmining prognoz ko'rsatkichlarini aniqlash uchun zarur bo'lgan regressiya tenglamasi ishlab chiqildi.

Y=64976*X1+0.000600494*X2+1,44739*X3+5,69138*X5+1,74317*X6+15022,9 (1)[5]

Samarqand viloyatida iste'mol tovarlari savdo hajmiga ta'sir etuvchi omillarning dinamik tahlili o'tkazilishi natijasida o'rtacha quyidagi o'sish ko'rsatkichlari aniqlandi.

2-jadval

Omillarning o'rtacha o'sish darajalari.[6]

	Savdo korxonaari soni	Yangi tashkil etilgan korxonalar soni	Ko'chib kelganlar soni	Aholi soni g	O'rtacha ish haqi	Tashqi savdo aylanmasi	O'rtacha savdo aylanmasi
O'rtacha o'zgarish foizi	16	16	2	2	17	9	6

Olingan natijalardan ko'rish mumkinki savdo korxonalari soni hamda yangi tashkil qilingan korxonalar soni 2013-2024-yillar oralig'ida o'rtacha 16%ga, ko'chib kelganlar soni hamda aholi soni o'rtacha 2%ga, o'rtacha ish haqi 17%ga, tashqi savdo aylanmasi 9%ga hamda o'rtacha savdo aylanmasi 6%ga o'sganligi aniqlandi.

Ushbu o'rtacha o'sish ko'rsatkichida omillar o'sib borsa hamda ishlab chiqilgan regressiya tenglamasiga qo'yilsa quyidagi natijaga erishiladi.

3-jadval

Samarqand viloyatida iste'mol tovarlari savdo hajmiga ta'sir etuvchi omillarning o'rtacha o'sishi natijasida o'zgarishi.[7]

	Savdo korxonaari soni (dona)	Yangi tashkil etilgan korxonalar soni (dona)	Ko'chib kelganlar soni (kishi)	Aholi soni (ming kishi)	O'rtacha ish haqi (so'm)	Tashqi savdo aylanmasi (mln dollar)	O'rtacha savdo aylanmasi (mln so'm)
2025	18814,04	7 09,36	11 16,00	4360,81	4547 77,88	2 85,68	1 325,14

[5] Tadqiqotlar natijasida muallif ishlanmasi

[6] Tadqiqotlar natijasida muallif ishlanmasi.

[7] Samstat.uz ma'lumotlarii asosida muallif ishlanmasi

2026	21 824,29	8 942,86	12 778,56	5 058,53	5274 726,35	2 767,39	1 537,16
2027	25 316,17	8 942,86	11 236,32	4 448,02	5320 198,12	2 600,39	1 404,65
2028	29 366,76	10 73,71	13 034,13	5 59,71	6171 429,82	3 016,46	1 629,39
2029	34 065,44	10373,71	11 461,05	4 36,98	6224 31,81	2 34,43	1 488,93
2030	39 515,91	12 33,51	13 294,81	5 262,90	7220572,90	3 287,94	1 727,16

Omillarning o‘zgarish tendentsiyasi hamda ishlab chiqilgan regressiya tenglamasidan foydalangan holda Samarqand viloyatida iste’mol tovarlari savdo hajmining 2030-yilgacha bo‘lgan prognoz ko‘rsatkichlari ishlab chiqildi.

4-jadval

Samarqand viloyatida iste’mol tovarlari savdo hajmining 2030-yilgacha prognoz ko‘rsatkichlari.[8]

Ko‘rsatkichlar	**2025**	**2026**	**2027**	**2028**	**2029**	**2030**
Iste’mol tovarlari savdo hajmi (mlrd so‘m)	24486,68	26000,89	34 387,89	37486,29	47660,58	52882,61

Tadqiqot natijalaridan ko‘rish mumkinki omillar o‘rtacha belgilangan darajada o‘zgarib tursa Samarqand viloyatida iste’mol tovarlari savdo hajmi 2030-yilgacha muntazam o‘sish tendensiyasiga ega hamda 2030-yilda 52 882,61 mlrd so‘mni tashkil qiladi.

4-rasm. **Samarqand viloyatida iste’mol tovarlari savdo hajmi 2030-yilgacha o‘zgarish tendensiyasi**[9]

Ushbu ishlab chiqilgan regressiya tenglamasi hamda Samarqand viloyatida iste’mol tovarlari savdo hajmi 2030-yilgacha bo‘lgan prognoz ko‘rsatkichlari orqali quyidagi imkoniyatlar yaratiladi.

[8] Tadqiqotlar natijasida muallif ishlanmasi

[9] Tadqiqotlar natijasida muallif ishlanmasi

✓ viloyatda aholining iste'mol tovarlariga bo'lgan ehtiyojini qondirib borish darajasini aniqlash;

✓ viloyatda iste'mol tovarlari savdosidan tushadigan soliq miqdorini aniqlash;

✓ yuqorida modelga kiritilgan beshta omilni o'zgarishi natijasida Samarqand viloyatida iste'mol tovarlari savdo hajmini aniq prognoz qilish.

Bundan tashqari ushbu regressiya tenglamasi hamda prognoz ko'rsatkichlari orqali viloyatning makroiqtisodiy ko'rsatkichlarini ham ma'lum darajada prognoz qilish imkoniyatini yaratadi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO'YXATI

1. O'zbekiston Respublikasi Konstitutsiyasi. – T.: "O'zbekiston", 2023 yil. 30 aprel.
2. O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2023 yil 4 apreldagi "Aholini sifatli iste'mol tovarlari bilan ta'minlashga qaratilgan qo'shimcha chora-tadbirlar to'g'risida PQ-110-sonli qarori.
3. O'zbekiston Respublikasi Prezidenti Sh.M.Mirziyoyevning "Iste'mol bozorlarida narxlar barqarorligini ta'minlashga va monopoliyaga qarshi choralarning ta'sirchanligini oshirishga doir qo'shimcha chora-tadbirlar to'g'risida" gi 2022 yil 31 maydagi PF-145 sonli farmoni.
4. O'zbekiston Respublikasi Prezidenti Sh.M.Mirziyoyevning "Aholini sifatli iste'mol tovarlari bilan ta'minlashga qaratilgan qo'shimcha chora-tadbirlari to'g'risidagi 2023 yil 4 apreldagi PQ-110 sonli qarori.
5. O'zbekiston Respublikasi Prezidentining Oliy Majlisga murojaatnomasi \\ Xalq so'zi gazetasi. 2018 yil 28-dekabr.
6. O'zbekiston Respublikasi Prezidenti Sh.M.Mirziyoyevning Oliy Majlisga Murojaatnomasi 29.12.2020 yil.
7.Abdukarimov B.A. Ichki savdo iqtisodiyoti. Darslik.-T.: "Iqtisodiyot va moliya", 2010.
8.Abdukarimov B., Abdukarimov F.B. Savdo iqtisodiyoti. O'quv qo'llanma. –T.: "O'zbekiston milliy ensiklopediyasi" Davlat ilmiy nashriyoti. I-qism, 2013-250-255 betlar.
9.Soliev A., Vuzrukxonov S., Marketing, bozorshunoslik. Darslik. – T.: Iqtisod-Moliya, 2010. – 424 b.
10.Bekmurodov A.Sh., Qosimova M.S., Ergashxodjaeva Sh.J. Strategik marketing. O`quv qo`llanma. 2010.-161 b.
12.Bekmurodov A.Sh., Qosimova M.S. Safarov B.J., Musayeva Sh. Marketingni boshqarish. O`quv qo`llanma. – T.: TDIU, 2007, 160-b.
13.Musaeva Sh.A. Marketing tadqiqotlari. Darslik "STAR-SEL" MChJ nashriyot va ijodiy bo'limi. Samarqand-2023.

Internet ma'lumotlari

1. http://press-service.uz.
2. www.stat.uz
3. www.samarqand.uz.
4. www.lex.uz

Copyright: © 2025 by the authors. This work is licensed under a Creative Commons Attribution- 4.0 International License (CC - BY 4.0)

AKTUAR MOLIYA VA BUXGALTERIYA HISOBI ILMIY JURNALI

Vol. 5 Issue 04 | **pp.** 72-77 | **ISSN**: 2181-1865
Available online https://finance.tsue.uz/index.php/afa

INFLYATSION JARAYONLARNI IQTISODIY-STATISTIK TAHLILI

Umarova Mukaddas Abbasovna
ISFT v.v.b. professori (DSc)
Email: mukaddas.umarova@mail.ru

Annotatsiya: Maqolada O‘zbekistonda narxlar dinamikasini statistik kuzatish, inflyatsiya jarayonlarini baholash va xalqaro standartlarga mos ravishda narx statistikasi ko‘rsatkichlarini shakllantirish masalalari yoritilgan. Narx indekslarini hisoblash usullari, axborot yig‘ish va qayta ishlash tamoyillari, shuningdek, inflyatsiyaning asosiy shakllari va turlari haqida ma’lumot beriladi.

Kalit so‘zlar: narx statistikasi, inflyatsiya, narxlar indeksi, INI, YaIM deflyatori, deflyatsiya, nominal va real YaIM.

Аннотация: В статье рассматриваются вопросы статистического наблюдения за динамикой цен в Узбекистане, оценки инфляционных процессов и формирования системы ценовой статистики в соответствии с международными стандартами. Приведены методы расчета ценовых индексов, принципы сбора и обработки данных, а также основные формы и виды инфляции.

Ключевые слова: ценовая статистика, инфляция, индекс цен, ИПЦ, дефлятор ВВП, дефляция, номинальный и реальный ВВП.

Abstract: The article examines the statistical monitoring of price dynamics in Uzbekistan, the assessment of inflationary processes, and the formation of a price statistics system in line with international standards. It describes methods for calculating price indices, principles of data collection and processing, and the main forms and types of inflation.

Keywords: price statistics, inflation, price index, CPI, GDP deflator, deflation, nominal and real GDP.

Kirish

Jahon miqyosida globallashuv jarayonlari kechayotgan va milliy xo`jaliklar bir-biri bilan bog`lanib, yagona bozor munosabatlariga asoslangan yaxlit tizimga aylanib borayotgan bir paytda inflyatsiya kategoriyasi muhim tushuncha hisoblanadi.

Inflyatsiya bozor iqtisodiyoti sharoitida makroiqtisodiy barqarorlikning ko`rsatgichlaridan biridir.

So`nggi yillarda ish haqi, pensiya va nafaqalar miqdorini oshirish, jismoniy shaxslar daromadidan olinadigan soliq stavkalarini kamaytirish, inflyatsiya darajasini pasaytirish bo`yicha ko`rilgan chora-tadbirlar natijasida aholining yalpi va real daromadlari sezilarli ravishda oshdi, uning xarid qilish qobiliyati barqaror sur’atlarda o`sib bormoqda.

Bozorda iste'mol talabining pasayishi narx-navo oshishini chegaralasada, keyinchalik pul mablag`larining katta miqdorda emissiyasi hisobidan banklar likvidligini saqlab turish maqsadida banklar va moliya sektorining juda katta miqdorda pul kreditlari bilan to`ldirilishi jahon tajribasi ko'rsatishicha inflyatsiya jarayonlari keskin kuchayib ketish xavfini yuzaga keltirgan.

Bozor iqtisodiyoti sharoitlarida inflyatsion jarayonlar bozor qonuniyatlari asosida belgilanadi. Shunga qaramasdan, inflyatsion jarayonlarni o`rganish barcha mamlakatlarda dolzarb masala bo'lib qolmoqda. Shu sababli ushbu masalalar bo'yicha amalga oshirilishi lozim bo'lgan ilmiy-amaliy tadqiqotlar har qanday mamlakat uchun muhim ahamiyatga ega.

O'zbekistonda bozor sohasining barcha sektorlarida narxlar dinamikasini statistik kuzatish amalga oshiriladi. Xalqaro amaliyotda qabul qilingan standartlarga muvofiq narxlarni ro'yxatga olishning qo'llaniladigan usullari va tamoyillari statistik ma'lumotlarning yuqori sifatini ta'minlaydi.

Narx statistikasi faoliyatining sa'y-harakatlari milliy statistikani jahon statistika tizimiga integratsiya qilishga qaratilgan. Dastlabki bosqichda narxlar statistikasi faqat ikkita ko'rsatkich - chakana narxlar indeksi va sanoat mahsulotlari ishlab chiqaruvchilarning narxlar indeksi bilan namoyon bo'ldi. 1994 yildan boshlab mamlakatda inflyatsiya darajasini tavsiflovchi umum e'tirof etilgan statistik ko'rsatkich bo'lgan iste'mol narxlari indeksini ishlab chiqish boshlandi. Asta-sekin narxlarni kuzatib borish iqtisodiyotning boshqa tarmoqlarida: qishloq xo'jaligi, qurilish, transport va aloqa, shuningdek, aholiga xizmat ko'rsatish sohasida, eskport-import mahsulotlari uchun va iqtisodiyotning ayrim dolzarb kichik sektorlarida tashkil etildi.

Mavzuga oid adabiyotlar tahlili

Inflyatsiya darajasini tahlil qilish bo'yicha fundamental iqtisodiy nazariyalar, eng avvalo, bozor iqtisodiyoti qonunlari va printsiplarini ishlab chiqqan klassik iqtisodiy maktab namoyondalari A.Smit, D.Rikardo tomonidan keyinchalik iqtisodiyotni davlat tomonidan tartibga solish nazariyasi asoschisi J.M.Keyns ishlari bilan bog'lanadi. J.M.Keyns inflyatsiya va ishsizlik darajasini iqtisodiyotda yalpi harajatlarning ortib ketishi bilan bog'liq bo'lgan iqtisodiy ko'rsatkichlar sifatida baholaydi.

XVIII asrning ikkinchi yarmi XIX asrning birinchi choragida Buyuk Britaniyada "sanoat inqilobi"ning yuz berishi [1] fonida boshqa davlatlarga nisbatan iqtisodiy g'oyalarning rivojlanishi uchun kulay sharoitlar yuzaga keldi, bu g'oyalar A.Smit va D.Rikardo ta'limotlarida o'z aksini topdi.

Xususan, A.Smitning "Xalqlar boyligining tabiati va sabablari to'g'risida tadqiqot» asarida tovar va mahsulotlarning qiymati unga sarflangan mehnatdan tashkil topadi. Bunga mos ravishda, tovar narxi haqiqiy va nominal narxlarga ajratiladi. Haqiqiy narx – mazkur tovarning kerakliligi va insonlarga yaratadigan qulayligi bilan o'lchansa, nominal narx ushbu tovar narxining puldagi ifodasidir[2].

J.M. Keyns o'zining "Ish bilan bandlik, foiz va pulning umumiy nazariyasi" kitobida inflyatsiyaga ta'rif berib o'tgan[3]. Unga ko'ra, inflyatsiya –bu ortiqcha talab tufayli vujudga keladigan iqtisodiy jarayon hisoblanadi.

A. Smit maktabining davomchisi hisoblangan D.Rikardo tomonidan ham ichki bozorda narxlarning shakllanishi yuzasidan bir qator ta'limotlar ilgari surilgan. Xususan,

iqtisodiyotni erkinlashtirish, savdo uchun to'siqlarni bartaraf etish orqali erkin raqobat muhitini vujudga keltirish orqali narxlarning erkin shakllanishiga qo'yib berish D.Rikardo [4] ta'limotining asosini tashkil etgan.

Rikardoning 1815 yilda yozilgan «Nonga bo'lgan past bahoning kapital foydasiga bo'lgan ta'siri to'g'risidagi tajriba» nomli pamfletida sinflarning iqtisodiy munosabatlari va kapitalizm rivojlanish nazariyasi qisqa, ammo lo'nda tarzda bayon etilgan.

Inflyatsiya bo'yicha yana bir muhim nazariyalardan biri - bu inflyatsiyaning monetar nazariyasidir.

Mazkur nazariya asoschilarining fikriga ko'ra, iqtisodiyotdagi pul massasining o'zgarishi yalpi talab va daromadlar darajasiga bevosita ta'sir ko'rsatadi va narxlar shakllanishida hal qiluvchi omil hisoblanadi. Monetarizm ta'limotining asoschilaridan biri – M. Fridman hisoblanib, u o'zining "Kapitalizm va erkinlik" (1960 yilda chop etilgan) [5], «AQShning monetar tarixi» (1963 yil) [6] va boshka asarlarida barcha yirik iqtisodiy talofatlar va yuqori darajadagi inflyatsiya pul-kredit siyosatining oqibatlari ekanligini ta'kidlab o'tgan

Iqtisodchi olim J.Xiks esa inflyatsiya darajasini inflyatsion kutilmalar bilan bog'liq holda o'rganadi. Bundan tashqari, M.Fridman [7](iste'mol, pul aylanishi va makroiqtisodiy barqarorlikning o'zaro bog'liqligi sohasida ilmiy izlanishlar olib borgan), B.Bernank va F.Mishkin [8] (inflyatsion targetlash sohasida tadqiqotlar olib borgan) tomonidan ham mazkur sohada ilmiy tadqiqotlar olib borilgan.

O`zbekistonda bu muammolar bilan iqtisodchi olimlardan N.Soatov[9], A.Ayubdjanov[10], Yo.Abdullaev[11], A. Абдурахмонов[12], A.Nabixo`jaev[13], С.Чепель[13], Х.Хужакулов [13], X. Shadiyev [14] kabi bir qator olimlar shug`ullanganlar va e'tiborga loyiq fikr mulohazalarini bildirganlar.

Tadqiqot metodologiyasi

Tadqiqot metodologik asosi sifatida Prezident Sh.M. Mirziyoyevning iqtisodiy barqarorlik va inflyatsiyani jilovlash bo'yicha ma'ruzalari, tegishli strategik hujjatlar hamda ilmiy-uslubiy adabiyotlar xizmat qilgan. Axborot manbalari sifatida O'zbekiston Respublikasi Davlat statistika qo'mitasi, Iqtisodiy taraqqiyot va kambag'allikni qisqartirish vazirligi hamda boshqa idoraviy statistik ma'lumotlardan foydalanildi.

Tahlil va natijalar

Mamlakatimizda inflyatsiya darajasi xalqaro amaliyotda qo`llanilganidek, iste'mol narxlari indeksi (INI) ni hisoblashda iste'mol savatchasiga kiritilgan 510 ta tovar va xizmatlar narxlarining o`zgarishi asos qilib olinmoqda.

1-jadval. O`zbekiston Respublikasida 2012-2024 yillar uchun iste'mol narxlari indeksi dinamikasi

Oylar	O`sish koeffitsienti, oldingi oyga nisbatan (STR), marta												
	2012 yil.	2013 yil.	2014 yil.	2015 yil.	2016 yil.	2017 yil.	2018 yil.	2019 yil.	2020 yil.	2021 yil.	2022 yil.	2023 yil.	2024
Yanvar	1,009	1,010	1,010	1,008	1,008	1,008	1,027	1,015	1,006	1,010	1,009	1,008	1,006
Fevral	1,010	1,010	1,009	1,008	1,008	1,011	1,011	1,016	1,008	1,006	1,005	1,005	1,003
Mart	1,008	1,007	1,006	1,005	1,004	1,009	1,011	1,012	1,013	1,008	1,015	1,010	1,007

Aprel	1,010	1,010	1,008	1,007	1,007	1,010	1,009	1,009	1,017	1,015	1,015	1,008	1,009
May	1,003	1,003	1,002	1,003	1,003	1,009	1,008	1,007	1,003	1,005	1,010	1,005	1,028
Iyun	0,993	0,994	0,996	0,995	0,995	1,003	0,996	0,995	0,998	0,998	1,009	0,997	0,998
Iyul	0,994	0,988	0,989	0,988	0,988	1,004	0,997	0,996	0,997	0,998	0,999	0,998	0,997
Avgust	0,997	1,000	0,999	0,998	0,998	1,006	1,003	1,029	1,005	1,005	1,005	1,005	1,005
Sentyabr	1,009	1,010	1,010	1,010	1,011	1,014	1,018	1,013	1,014	1,011	1,010	1,012	1,012
Oktyabr	1,012	1,011	1,010	1,010	1,010	1,013	1,013	1,016	1,014	1,013	1,012	1,010	1,008
Noyabr	1,010	1,010	1,009	1,011	1,011	1,020	1,023	1,018	1,015	1,012	1,013	1,011	1,009
Dekabr	1,012	1,011	1,010	1,011	1,012	1,027	1,021	1,015	1,016	1,013	1,012	1,012	1,010
O`rtacha oylik STR	1,006	1,005	1,005	1,005	1,005	1,011	1,011	1,012	1,009	1,008	1,008	1,010	1,008
$LTR1_{12}$	1,070	1,068	1,061	1,056	1,057	1,144	1,143	1,152	1,111	1,100	1,122	1,088	1,098

Shuningdek, INI va shu kabi ko`rsatkichlarni hisoblashda va prognoz qilishda qisqa va uzoq muddatli indekslardan foydalaniladi. Indekslarning o`rtacha oylik darajasini hisoblash xodisaning umumiy o`zgarishini baholash uchun yetarli bo`lmaydi, buning uchun albatta o`rtacha oylik indekslardan kelib chiqib oldingi yil dekabriga, oldingi yil mos davriga, oldingi chorakka, o`tgan yilning mos choragiga nisbatan narxlar o`zgarishini hisoblash zaruriyati tug`iladi. Indekslarning xossalari va xalqaro tajribada tan olingan usullardan foydalanib yuqorida sanab o`tilgan uzoq muddatli indekslarni ham hisoblash mumkin bo`ladi. Qisqa muddatli, ya'ni oldingi oyga nisbatan o`zgarishini STR ko`rsatkichi ifodalasa, uzoqroq muddatlarda narxlarning o`zgarishi LTR ko`rsatkichining turli shakllarini hisoblash orqali aniqlanadi. Quyidagi 1-jadvalda 2001–2021 yillar mobaynida mamlakatimizda kuzatilgan qisqa muddatli (STR) INI ko`rsatkichlari keltirilgan.

2- jadval. O`zbekiston Respublikasida 2024 yilda kuzatilgan barcha (INIbo`yicha) inflyatsiya darajalari dinamikasi

Oylar	**STR**		**2022 dek = 1 LTR1**		**2023dek = 1 LTR1***	**Ushbu oyning o`tgan yil xuddi shu oyiga nisbati LTR2**	**Ushbu chorakning oldingi chorakka nisbati LTR3**	**Ushbu choraknin g o`tgan yilning xuddi shu choragiga nisbati LTR4**	**O`sib boruv-chi LTR5**
	2023y	**2024y**	**2023y**	**2024y**	**2021y.**				
Yanvar	1,008	1,006	1,008	1,095	1,006	1,086			1,086
Fevral	1,005	1,003	1,014	1,098	1,009	1,083			1,084
Mart	1,010	1,007	1,024	1,105	1,016	1,079	1,083	1,023	1,083
Aprel	1,008	1,009	1,032	1,116	1,026	1,081			1,082
May	1,005	1,028	1,037	1,147	1,054	1,105			1,087
Iyun	0,997	0,998	1,034	1,144	1,052	1,106	1,097	1,033	1,090
Iyul	0,998	0,997	1,033	1,141	1,049	1,105			1,092

Avgust	1,005	1,005	1,038	1,147	1,055	1,105			1,094
Sentyabr	1,012	1,012	1,051	1,161	1,068	1,105	1,105	1,013	1,095
Oktyabr	1,010	1,008	1,062	1,171	1,077	1,102			1,096
Noyabr	1,011	1,009	1,074	1,182	1,087	1,100			1,096
Dekabr	1,012	1,010	1,088	1,194	1,098	1,098	1,100	1,028	1,096

2012-2024 yillarda YaIMning barqaror o`sishi ta’minlandi. Shu yillar mobaynida mamlakatda yirik ishlab chiqarish korxonalari (Andijondagi Asaka avtomobil zavodi, Buxorodagi neftni qayta ishlash zavodi va boshqa) ishga tushishi natijasida mamlakatimizning YaIMning o`sishi ta’minlandi. Buning zamirida mamlakatimizda iqtisodiy islohotlarning izchillik bilan olib borish samarasi sifatida ifodalash mumkin.

3-jadval. O’zbekiston Respublikasida 2000-2024 yillarda inflyatsion jarayonlar

Yillar	**INI**	**Yillar**	**INI**
2000	28,2	**2013**	6,8
2001	26,6	**2014**	6,1
2002	21,6	**2015**	5,6
2003	3,8	**2016**	5,7
2004	3,7	**2017**	14,4
2005	7,8	**2018**	14,3
2006	6,8	**2019**	15,2
2007	6,8	**2020**	11,1
2008	7,8	**2021**	10,0
2009	7,4	**2022**	12,3
2010	7,3	**2023**	8,8
2011	7,6	**2024**	9,8
2012	7		

YaIM, import-eksport va boshqa makroiqtisodiy ko`rsatkichlarning, shu jumladan qurilish, sanoat kabi sohalarning o`sish (kamayish) sur’atini hisoblashda taqqoslama narxlardan foydalanish maqsadga muvofiq.

Xulosa va takliflar

Iqtisodiy islohotlarni chuqurlashtirish va iqtisodiyotni yanada erkinlashtirish bo’yicha qabul qilingan chora-tadbirlar,—iqtisodiyotning real sektoridagi tarkibiy o’zgarishlar, milliy valyuta almashuv kursini yetarli darajada devalvatsiya qilinishi inflyatsiya va davlat byudjeti kamomadini barqaror past darajasini ushlab turishga sezilarli ta’sir qildi.

Inflyatsiyaga qarshi olib boriladigan kurash natijasi ijobiy bo'lishi uchun avvalo inflyatsiyani yuzaga keltiruvchi sabablar aniqlanishi lozim. Ma'lumki, inflyatsiyaning asosiy sabablari pul hamda tovar bozorlardagi kamchiliklarga bog'liq. Ushbu kamchiliklar yalpi talabning yalpi taklifdan ustunligidan kelib chiqadi, demak davlat tomonidan olib boriladigan inflyatsiyaga qarshi chora-tadbirlar o'z ichiga yalpi talabni tartibga solishga mo'ljallangan yoki yalpi taklifni tartibga solishga mo'ljallangan bo'lishi kerak.

Inflyatsiyaga qarshi chora-tadbirlar bevosita yalpi talab va taklifga ta'sir ko'rsatib, nomutonosib bozorlarga yoki inflyatsiyani keltiruvchi omillarga ta'sir etishi lozim. Bu esa, o'z navbatida, inflyatsiyaga qarshi strategiya ishlab chiqishni talab etadi.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. Ишмуротова Р. "Иқтисодий таьлимотлар тарихи". Маърузалар матни. Тошкент автомобиль ва йўллар институти. Т:.-2001, 27-36 б.

2. А.Смит. Исследование о природе и причинах богатства народов. – Издательство "Эксмо", 1776 — (Антология экономической мысли)

3. Дж.М.Кейнс. Общая теория занятости, процента и денег. М.: ЗАО «Бизнеском», 2013. — 408 с. — (Библиотека Генерального Директора).

4. Д. Рикардо. Начало политической экономии М., 1955. С. 33

5. Фридман М. Капитализм и свобода.— М.: Новое издательство, 2006.— 240 с.—ISBN 5-98379-054-4 (англ. Capitalism and Freedom, 1962)

6. Фридман М., Шварц А. Монетарная история Соединенных Штатов 1867–1960 гг. — К.: «Ваклер», 2007. — 880 с. — ISBN 978-966-543-127-5 (Рецензия журнала «Бизнес») (англ. A Monetary History of the United States: 1867—1960).

7. Friedman M. Government Revenue from Inflation// The Journal of Political Economy, Vol. 79, No. 4. (Jul.— Aug., 1971), pp. 846—856

8. Ben S. Bernanke, Thomas Laubach, Frederic S. Mishkin, and Adam S. Posen Inflation Targeting is published by Princeton University Press and copyrighted, 2001. P. 17

9. И.И.Еселеева. Эконометрика : учебное пособие - М.:Финансы и статистика, 2001 г. стр.41-87.

10. Soatov N.M, Ayubjonov A.X. /Statistika nazariyasi/. Darslik.-T.: O'qituvchi, 2020 – 647 bet.

11. Ё. Абдуллаев. Статистика назарияси. Дарслик.- Т «Ўқитувчи» 2002.-592 б.

12. Abduraxmonov.A.D. Bozor jarayonlarining indeks tahlili. Toshkent-Iqtisodiyod-2020. 79 bet.

13. А.Набиходжаев, С.Чепель, Х.Хужакулов. Система показателей индексов цен. Учебное пособие /-Т.: «Iqtisod-Moliya», 2011. 112 с.

14. Statistika bo'yicha praktikum (2-nashr), O'quv qo'llanma. X. Shodiyev va I.Habibullayevlarning umumiy tahriri ostida. T.: "IQTISOD-MOLIYA", 2015, 336 bet.

15. Umarova M.A. Statistik tahlil. O'quv qo'llanma «Innovatsion rivojlanish nashri matbaa uyi»-2021, 120bet.

Copyright: © 2025 by the authors. This work is licensed under a Creative Commons Attribution- 4.0 International License (CC - BY 4.0)

AKTUAR MOLIYA VA BUXGALTERIYA HISOBI ILMIY JURNALI

Vol. 5 Issue 04 | **pp.** 78-87 | **ISSN**: 2181-1865
Available online https://finance.tsue.uz/index.php/afa

ЖАҲОН ИНВЕСТИЦИЯЛАР БОЗОРИДАН ЎЗБЕКИСТОН ИҚТИСОДИЁТИГА ИНВЕСТИЦИЯЛАР ЖАЛБ ҚИЛИШ ЙЎЛЛАРИ

Ҳайдаров Ўрал Ахмадович
Тошкент давлат иқтисодиёт университети доценти
E-mail: uralhajdarov428@gmail.com

Аннотация: Ушбу мақолада Жаҳон инвестициялар бозоридан Ўзбекистон иқтисодиётига инвестицияларни жалб қилишнинг иқтисодий моҳияти ҳамда аҳамияти ёритилган. Тадқиқотлар натижасида мамлакатимиз иқтисодиётига инвестицияларни жалб қилиш йўллари ва молиялаштириш тартиби юзасидан тавсиялар ишлаб чиқилган.

Калит сўзлар: инвестициялар, инвестиция фаолияти, молиялаштириш, Жаҳон инвестициялар бозори, инвестицион банклар, молия бозорлари, инвестиция муҳити

Аннотация: в данной статье рассматривается экономическая сущность и важность привлечения инвестиций с мирового инвестиционного рынка в экономику Узбекистана. В результате проведенного исследования были разработаны рекомендации по способам привлечения инвестиций в экономику нашей страны и порядку финансирования.

Ключевые слова: инвестиции, инвестиционная деятельность, финансирование, мировой инвестиционный рынок, инвестиционные банки, финансовые рынки, инвестиционная среда

Abstract: This paper examines the economic significance and importance of attracting investment from the global market to the economy of Uzbekistan. Based on the research conducted, recommendations have been developed for ways to attract investment into the economy and the financing process of our country.

Keywords: investment, investment activity, financing, global investment market, investment banks, financial markets, investment environment

Кириш. Жаҳон инвестиция бозорларининг жадал ўсиши ва қулай молиялаштириш шартлари ҳамда инфратузилмани ривожлантириш бўйича йирик дастурлари туфайли халқаро лойиҳаларни молиялаштиришнинг жадал ўсиши кузатилмоқда. Жаҳон иқтисодиётида юз берган бундай салбий оқибат инвестиция самарадорлигини оширишда, ҳудудий тақсимотини йўлга қўйиш ва тўғри тақсимланишида ҳудудларнинг ўзига хос хусусияти ҳамда имконият каби омилларининг ҳам ҳисобга олинишини талаб этади. Ҳозирги кунда жаҳон иқтисодиётига киритилган инвестицияларни фойдасиз туриб қолиши ёки инвестициядан самарали фойдаланишда юзага келадиган таваккалчилик ҳамда

хатарлилик даражаларини аниқламаслик оқибатида ишлаб чиқариш жараёнини тўлиқ қувват билан ишлашини чегараланиб қолиши каби муаммоларни олдиндан кўра билиш ва илмий асосланган чора - тадбирлар ишлаб чиқиш, корхона фаолиятини барқарор ўсишини, глобал рақобатбардошликка эришишини таъминлаш - инвестиция самарадорлигига таъсир этувчи омилларни чуқур ва ҳар томонлама таҳлил қилишни, улар орасидаги миқдорий боғланишларни аниқлашни тақозо этади.

Ўзбекистон ўз олдига узоқ муддатли истиқболда мамлакатни инвестиция бозорини жадал ривожлантириш орқали илғор мамлакатлар қаторига киришни мақсад қилиб қўйган. Ушбу мақсадга эришиш учун ресурсларни қазиб олиш ва экспорт қилиш иқтисодиётидан самарадорликни оширишга асосланган иқтисодиётга, узоқ истиқболда эса инновацион иқтисодиётга ўтиш муҳим [1]. Бу эса инвестицияларни тақсимлаш ва улардан фойдаланиш самарадорлигини ошириш зарурлигига олиб келмоқда. Ўзбекистонда ишлаб чиқариш соҳасида қўшимча қийматнинг ўсиши учун инвестициялар самарадорлиги ошириш, уларнинг молиялаштиришда жаҳон инвестиция бозоридан маблағларни жалб қилишни янада ошириш устувор вазифалар қаторига киради.

Шу билан бирга, Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2022 йил 28 январдаги «2022-2026 йилларда Янги Ўзбекистонни ривожлантириш стратегияси тўғрисида»ги ПФ-60-сон Фармонида белгиланганидек, Жаҳон инвестициялар бозоридан мамлакатимизга инвестицияларни жалб этишни такомиллаштиришнинг макроиқтисодий масалаларига алоҳида эътибор қаратилиб, бу борада қуйидаги мақсад қўйилмоқда: «Мамлакатда инвестиция муҳитини янада яхшилаш ва унинг жозибадорлигини ошириш, келгуси беш йилда 120 миллиард АҚШ доллари, жумладан 70 миллиард доллар хорижий инвестицияларни жалб этиш чораларини кўриш» [2]. Бу мақсаднинг изчил ва самарали амалга оширилиши мамлакатимиз иқтисодиётига Жаҳон инвестициялар бозоридан сармоя киритишни ривожлантириш амалиётини такомиллаштириш билан боғлиқ бўлган долзарб муаммоларнинг мавжудлигидан далолат беради.

Мавзуга оид адабиётлар таҳлили. Инвестиция фаолияти инвестиция бозори, унинг конъюнктураси ва ривожланиши билан ўзаро боғлиқдир. Инвестиция бозори - бу инвестиция фаолияти субъектлари ўртасидаги шериклик муносабатлари ва эркин рақобат тамойилларига асосланган тизимдир. Инвестиция ва фонд бозорлари кўпинча амалда деярли бир хил деб ҳисобланади. Ушбу бозорлардаги қимматли қоғозлар асосий воситалар бўлиб, институционал ёки хусусий инвесторларнинг депозитлари бўлиши мумкин. Бугунги кунда капитал қўйилмалар кўринишидаги реал инвестициялар энг кенг тарқалган. Кенг маънода инвестиция бозори – бу инвестиция жараёнига ҳисса қўшадиган инвестиция ресурслари ва хизматларини сотиб олиш ҳамда сотиш бўйича операциялар амалга ошириладиган бозордир.

Иқтисодий ривожланиш мақсадларига эришиш учун Жаҳон инвестициялар бозоридан иқтисодиётга инвестициялар жалб қилиш муаммоларига Э.Г. Ясин, Е.Э. Головчанская, К. Павлов, Н.Новицкий ва бошқаларнинг ишланмалари бағишланган [3,4,5,6].

Инвестицияларни молиялаштириш ва режалаштириш тизимини ривожлантириш, инвестициялардан самарали фойдаланиш учун шарт-шароитлар яратишнинг айрим масалалари мамлакатимиз иқтисодчилари Э.Ф. Трушин, Чепель, Ш.И. Мустафакулов ва бошқаларнинг асарларида ҳам кўриб чиқилган [7,8,9].

Юқорида айтиб ўтилган муаллифларнинг илмий ишларида Жаҳон инвестиция бозоридан инвестиция манбаларини жалб қилиш, инвестиция муҳитини ривожлантириш, инвестиция салоҳиятини яхшилаш ва янги иш ўринларини яратиш билан биргаликда турли хил молиялаштириш манбаларидан самарали фойдаланишни ҳисобга олган ҳолда инвестиция стратегиясини шакллантиришга етарлича эътибор берилмаган. Шу сабабли, Жаҳон инвестиция бозоридан маблағларни жалб қилиш жараёнларини диверсификациялаш ва улардан самарали фойдаланиш долзарб масалалардан биридир.

Шунинг билан бирга, мамлакатимиз иқтисодиёти тармоқлари ва ҳудудларига инвестициялар киритиш ҳажмини кенгайтиришни рағбатлантириш, республикада инвестиция муҳитини янада такомиллаштириш, хорижий капитал иштирокидаги корхоналарни ривожлантиришни қўллаб-қувватлашга йўналтирилган ягона давлат инвестиция, жумладан, хорижий инвестициялар жалб қилиш сиёсатини шакллантириш ва амалга ошириш борасидаги ишларни мувофиқлаштириш ишлари амалга оширилмоқда. Хусусан, мамлакатимиздаги инвестиция муҳитини янада яхшилаш, иқтисодиётнинг устувор тармоқларига ва бошқа муҳим соҳаларга тўғридан-тўғри хорижий инвестицияларни жалб қилишни кенгайтириш, илғор халқаро тажрибаларни ҳисобга олган ҳолда сифатли инвестиция жараёнларини ташкил этиш мақсадида, 2019 йил 13 ноябрда Ўзбекистон Республикаси Президентининг “Ўзбекистон Республикаси Президенти ҳузурида Хорижий инвесторлар кенгашини тузиш ва унинг фаолиятини ташкил этиш чора-тадбирлари тўғрисида”ги ПҚ-4519-сонли Қарори қабул қилинди. Қарорга кўра, Ўзбекистон Республикасининг халқаро имижини, халқаро рейтинг ва индекслардаги ўрнини яхшилаш бўйича устувор йўналишларни аниқлаш ва самарали чора-тадбирларни ишлаб чиқиш белгиланди.

Шунингдек, 2022 йил 16 ноябрда Ўзбекистон Республикаси Президенти ҳузуридаги Хорижий инвесторлар кенгашининг биринчи ялпи йиғилиши бўлиб ўтди. Ушбу йиғилишда давлатимиз раҳбари “...Қулай инвестиция муҳитини яратиш бўйича амалга оширган ислоҳотларимиз натижасида сўнгги 5 йилда иқтисодиётимизга кириб келган хорижий инвестициялар ҳажми 10 баробар ошиб, қарийб 40 миллиард долларни ташкил этди. Биз 10 йил давомида ялпи ички маҳсулот ҳажмини ҳозирги кўрсаткичдан икки баробар оширишни мақсад қилганмиз. Бунга эришиш учун бизда хоҳиш-ирода ҳам, имконият ҳам етарли. Ўз олдимизга қўйган бундай юксак марралар учун сармоялар ҳажмини келгуси 5 йилда 120 миллиард долларга етказиш, жумладан, камида 70 миллиард доллар хорижий инвестициялар жалб этишни ҳисоб-китоб қилганмиз. Ушбу инвестицияларни, энг аввало, саноат тармоқларини модернизация ва трансформация қилиш, ишлаб чиқариш, коммунал ва транспорт инфратузилмасини жадал ривожлантиришга йўналтириш учун аниқ лойиҳа ва дастурларимиз бор. Шунингдек, таълим ва

соғлиқни сақлаш каби давлат тасарруфидаги анъанавий соҳаларга ҳам хусусий инвестицияларни жалб этиш кун тартибимизда туради. Биз хорижий инвесторларни ўзаро манфаатли янги лойиҳаларни ишлаб чиқиш ва биргаликда амалга оширишга чақирамиз" дея таъкидлаб ўтдилар. [10]

Умуман олганда, Жаҳон инвестициялар бозоридан инвестицияларни жалб қилишда халқаро молия ташкилотлари катта роль ўйнайди. Улар турли мамлакатларга маблағ ажратиш ва кредит бериш билан шуғулланадилар, жаҳон савдосини ривожлантириш ва молия тизимини барқарорлаштиришга ёрдам берадилар.

Тадқиқот методологияси.Ушбу мақолани тайёрлашда меъёрий-ҳуқуқий хужжатлар, фойдаланилган адабиётлар ва интернет маълумотлари расмийлиги, ундаги иқтисодчи олимларнинг мавзуга оид илмий-назарий қарашларининг қиёсий ва танқидий таҳлил қилинган. Мавзуни ўрганиш давомида умумиқтисодий усуллар билан бир қаторда тизимли таҳлил, умумлаштириш, абстракт-мантиқий фикрлаш, статистик усулларидан фойдаланилган.

Таҳлил ва натижалар. Ўзбекистон бугунги кунда инвестицияларнинг кириб келишига тайёр турган мамлакат ҳисобланади. Бу ерда олиб борилаётган маҳаллий сиёсат, тинчликнинг сақланиши, макроиқтисодий кўрсаткичлардаги ижобий ҳолатдир, буларнинг барчаси хорижий инвестицияларни фаол жалб этишда асосий омил бўлиб хизмат қилади. Мана шундай вазиятнинг мавжудлиги хориж инвесторларида ҳам катта қизиқиш уйғотаётганлиги бежиз эмас.

Мамлакатимизда фаол инвестиция сиёсатини изчил давом эттиришга халқаро ва хорижлик экспертлар ва мутахассисларнинг муносабатлари ва берган баҳолари ҳам давлатимизнинг иқтисодий ислоҳотларни тўғри йўлда ва самарали амалга ошираётганлигидан далолат беради.

Жаҳонда молиявий капитал турли шаклларда ҳаракатланиши мумкин, аммо самарадорлиги туфайли у молиявий воситаларга, асосан қимматли қоғозларга жойлаштирилади. Инвестиция ишлаб чиқариш жараёнида инвестиция ресурсларида босқичма-босқич миқдорий ўзгаришларнинг тўпланиши уларнинг янги сифат ҳолатига - инвесторга қўшимча даромад (ортиқча қиймат) келтириши мумкин бўлган тайёр маҳсулотнинг товар шаклига ўтишига олиб келади.

1-расм. Жаҳон инвестициялар бозорида инвестиция ресурсларининг айланиш жараёни[1]

Иқтисодиётда инвестициялардан самарали фойдаланиш уларни молиялаштириш билан бевосита боғлиқдир. Инвестицияларни молиялаштириш эса, табиийки, инвестиция фаолияти асосида амалга оширилади. Умуман олганда, инвестицияларни амалга ошириш инвестиция жараёнининг таркибий қисми ҳисобланади ҳамда инвестиция ресурслари ҳосил қилиниши натижасига таянади ва юз беради. Ўз навбатида, у инвестициялашдан кўзланган мақсадга бевосита боғланади. Зеро, кўзланган мақсадга эришиш иштиёқи инвесторни капитал тўплаб, сўнг уни шу мақсад йўлида сафарбар этишга ундайди.

Инвестиция бозори инвестиция ресурсларини сотувчи ва харидор ўртасида юзага келадиган иқтисодий муносабатларнинг умумийлигини тартибга солувчи бозор сифатида таърифланиши мумкин. Ушбу таърифга кўра, жаҳон инвестиция бозори турли мамлакатлар резидентлари бўлган инвестиция ресурсларини сотувчи ва уларнинг харидори ўртасида юзага келадиган иқтисодий муносабатлар йиғиндисининг регуляторидир.

Бугунги кунда жаҳон инвестиция бозорининг таркибий тузилиши сезиларли даражада ўзгариб бормоқда.

[1] Муаллиф ишланмаси

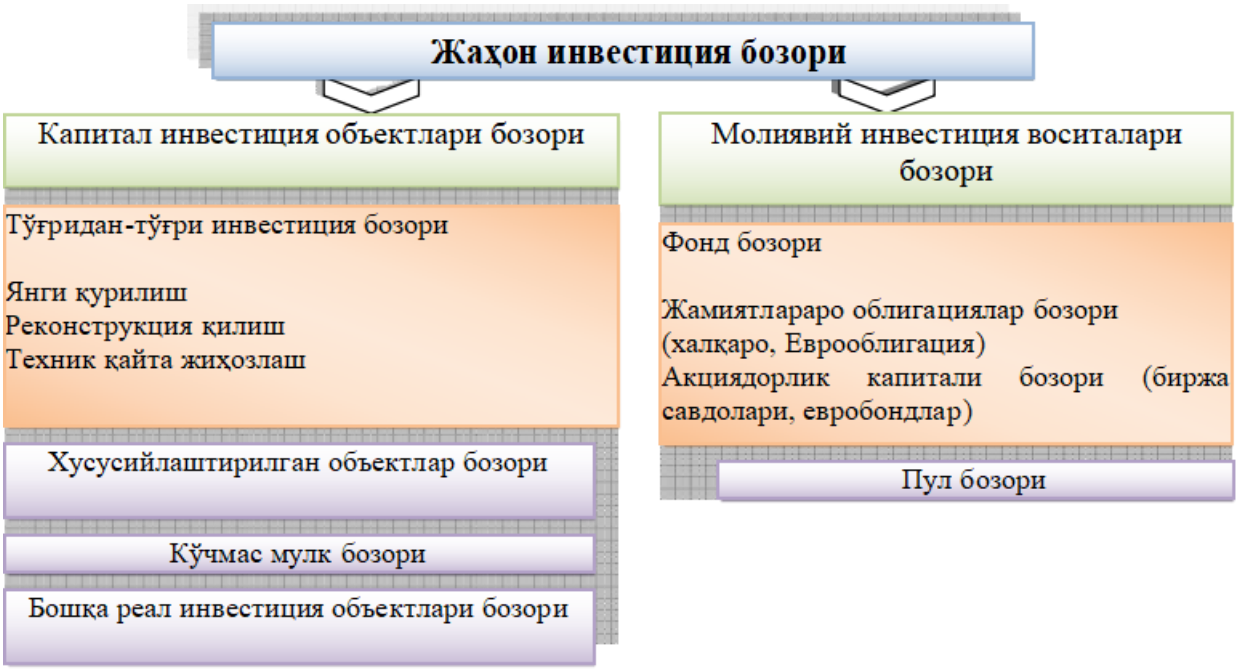

2-расм. Жаҳон инвестиция бозорининг таркибий тузилиши[2]

Ўзбекистонда давлат капитал қўйилмаларини қисқартириш, квоталаш, лицензиялаш, назорат пакетларига эгалик қилиш, талабни рағбатлантириш ва бошқа шундай воситалар орқали инвестиция жараёнларини макроиқтисодий тартибга солишни такомиллаштириш юзасидан кенг қамровли ислоҳотлар амалга оширилмоқда. Келгусида ҳам инвестицион муҳитни яхшилаш давлат макроиқтисодий сиёсатининг устувор йўналиши бўлиб қолади. Мамлакат ижтимоий-иқтисодий ривожланишининг ўрта ва узоқ муддатли истиқболларида бу соҳада аниқ вазифалар белгиланган. Жумладан, “2026 йилга қадар Ўзбекистонда хорижий инвесторлар билан бирга давлат-хусусий шериклик механизмини жорий этган ҳолда, қишлоқ хўжалиги, тўқимачилик, энергетика, транспорт, соғлиқни сақлаш, таълим, инфратузилмани ривожлантириш ва йўл қурилиши соҳаларида умумий қиймати 15 млрд. долларлик 200 дан ортиқ лойиҳаларни амалга ошириш режалаштирилган”

Халқаро молия институтларининг валюта кредит линияларидан фойдаланишни ривожлантиришга йўналтирилган ишлар ва бошқалар инвестицияларни молиялаштириш амалиётига жиддий ўзгартиришлар киритади. Инвестициялашни бозор механизмларини жорий этиш, тўғридан-тўғри хорижий инвестицияларни жалб қилиш, молия бозори орқали инвестиция ресурсларини шакллантиришни кенгайтириш, муқобил молиялаштириш усулларидан фойдаланиш заруратини келтириб чиқаради.

Иқтисодиётдаги инвестициялар ҳажмининг йилдан-йилга сезиларли равишда ўсиб бориши муқаррар равишда миллий ишлаб чиқариш ҳажмининг ўсиши орқали ўзининг ижобий натижаларини кўрсатишига имкон бермоқда.

[2] Муаллиф ишланмаси

угунги кунда мамлакатимизга Жаҳон инвестициялар бозоридан инвестицияларни жалб қилишда борасида Жаҳон банки етакчи ўрин эгаллайди. Хусусан, Жаҳон банки мамлакатимизни кучли давлат томонидан тартибга солинадиган моделдан бозорга йўналтирилган моделга, айниқса қишлоқ хўжалигига ўтишга қаратилган ислоҳотларни жадаллаштиришга кўмаклашмоқда. Бундан ташқари, банк бизнес-инкубаторларни ташкил этиш, консалтинг хизматларини кўрсатиш, бозорга киришни кенгайтириш, "яшил" технологияларни жорий этиш ва аёллар тадбиркорлигини ривожлантириш учун кредит ресурслари билан таъминлаш орқали мамлакатнинг қишлоқ жойларида корхоналарни ривожлантиришни қўллаб-қувватлаб келмоқда.

Миллий амалиётда тижорат банклари актив ҳамда пассивларини бошқариш, қисқа ҳамда ўрта муддатли купон ёки дисконт кўринишда даромад олиш мақсадида Ўзбекистон Республикаси ҳукумати ҳамда бошқа компаниялар томонидан муомалага чиқарилган халқаро қарз қимматли қоғозларига инвестиция киритишга эътибор қаратмоқда. Тижорат банклари томонидан давлат облигасиялари, Марказий банк облигасиялари ҳамда еврооблигасияларга киритилган инвестициялар ҳажми бўйича маълумотларга кўра 2023-йилда Халқ банки 4 130 001 млн. сўм ҳажмида инвестиция киритган ҳамда энг юқори кўрсаткични қайд этган. Шунингдек, 2021-2023-йилларда аксарият тижорат банкларида мазкур қимматли қоғозларга инвестициялар ҳажми ошганлигини таъкидлаш лозим.

1-жадвал

Тижорат банклари томонидан еврооблигацияларга киритилган инвестициялар кўрсаткичлари[3], *млн. сўм (1.01.2023)*

Т/р	**Банклар номи**	**Банк активлари**	**Еврооблигациялар**	**Жами активларга нисбати**
1	"O'zmilliybank" АЖ	116 694 397,1	148 277,1	0,1%
2	"Hamkorbank" АТБ	14 828 982,7	114 499,7	0,7%
3	"KDB Bank O'zbekiston" АЖ	11 291 555,8	89 803,7	0,6%

Юқоридаги жадвалга кўра тижорат банклари томонидан еврооблигацияларга киритилган инвестициялар кўрсаткичлари акс эттирилган. Ўзмиллийбанк томонидан 148277,1 млн. сўм ёки жами банк активларига нисбатан 0,1 фоиз ҳажмида еврооблигацияларга инвестиция киритилган бўлса Ҳамкорбанк ҳамда КДБ Банклар томонидан мос равишда 114 499,7 млн. сўм ҳамда 89 803,7 млн. сўмлик еврооблигацияларга инвестициялар киритилган.

[3] Tijorat banklari ma'lumotlari asosida muallif tomonidan shakllantirilgan.

Жаҳон банки маълумотларига кўра, 2022 ва 2023 йилларда миллий иқтисодиётнинг ўсиши мос равишда 5,6 ва 5,8 фоизни ташкил этишини башорат қилмоқда. Унга кўра, 2021 йилда кучли тикланишдан сўнг, жаҳон иқтисодиёти янги COVID-19 штаммлари тарқалиши таҳдидлари, шунингдек, инфляция, қарз ва даромадлар тенгсизлигининг кучайиши фонида аниқ секинлашув даврига кирмоқда, бу эса ривожланаётган мамлакатларнинг тикланишига хавф солиши мумкин. Дунё турли мамлакатлари бўйлаб тўхтатилган истеъмол талаби қондирилаётгани ва молиявий қўллаб-қувватлаш дастурлари босқичма-босқич тўхтатилаётгани сабабли, глобал иқтисодий ўсиш 2021 йилдаги 5,5 фоиздан 2022 йилда 4,1 фоизгача ва 2023 йилда 3,2 фоизгача секинлашиши кутилмоқда.

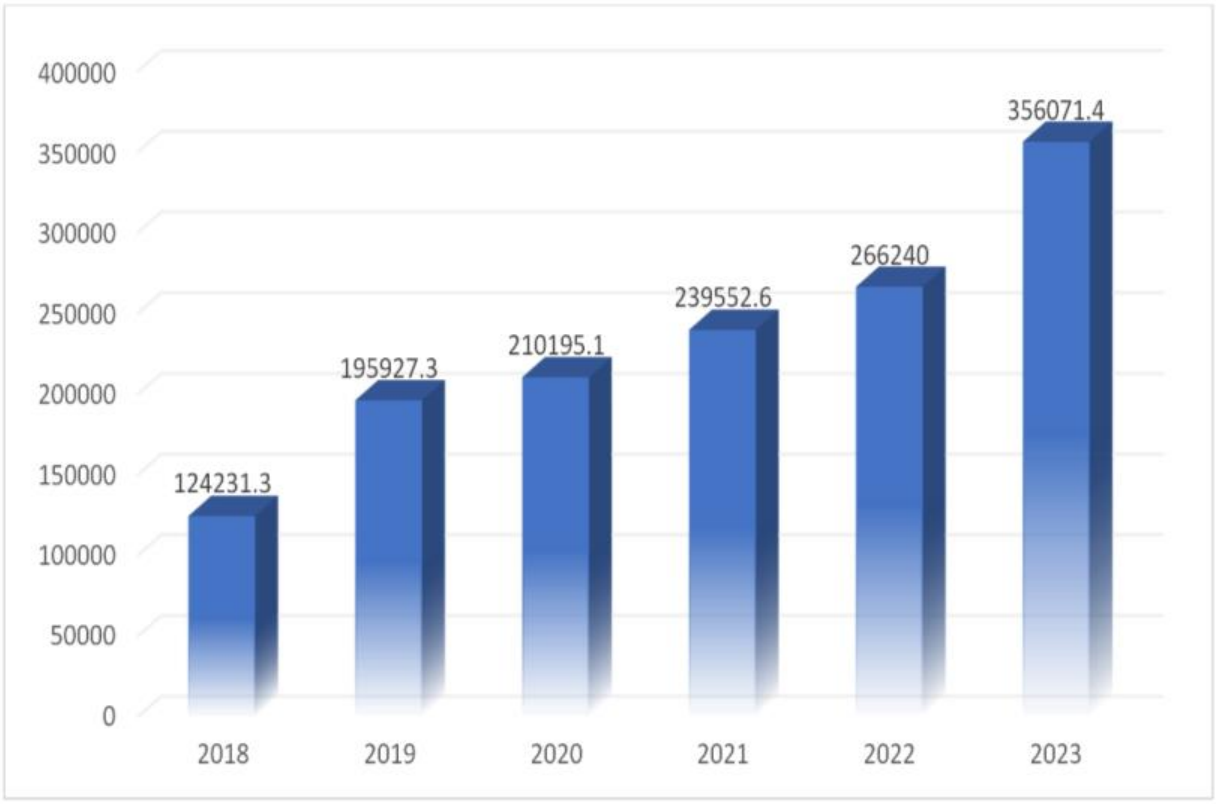

3-расм. Ўзбекистонда 2018-2023-йилларда асосий капиталга инвестициялар ҳажмининг динамикаси[4]

Инвестицияларнинг йиллар давомидаги ўзгаришига эътибор қаратадиган бўлсак, Ўзбекистон Республикасида ижтимоий соҳа ва иқтисодиётни ривожлантириш учун барча молиялаштириш манбалари ҳисобидан 2018-йилда 124,2 трлн. сўм асосий капиталга инвестициялар ўзлаштирилди. 2023-йил 2018-йилга нисбатан қарийб 3,5 баробарга ортганини кўришимиз мумкин бу эса мамлакатда ҳар бир корхона фаолиятига асосий капиталга киритилиб борилаётган инвестицияларнинг салмоқли даражада ошиши янги иш ўринлари ва иқтисодиётни кенг жабҳада ривожланишига катта туртки беради.

[4] Муаллиф ишланмаси

Миллий иқтисодиёт рақобатбардошлигини оширишга қаратилган, хорижий инвестицияларни жалб қилиш бўйича давлат сиёсатини амалга оширишнинг асосий мақсади сифатида қуйидагиларни белгилаш зарур:

- мамлакатнинг иқтисодий ўсиши ва унинг ташқи бозордаги рақобатбардошлигини оширишга кўмаклашиш;

- иқтисодий суверенитетни таъминлаш ва иқтисодий устунликлардан имкон қадар самарали фойдаланишга эришиш.

Бу масалаларни ечиш учун катта миқдорда ички ва ташқи инвестициялар жалб этишда, айнан капитал бозоридаги рақобатбардошлик ёки инвестицион рақобатбардошлик, мамлакатнинг инветицион таъминланганлик даражасини аниқлаш ва инновацион ривожланиш босқичига ўтиш имкониятларини белгилаш муҳимдир. Миллий иқтисодиётда инновацион лойҳаларни молиялаштиришда нафақат давлат, балки хусусий инвесторлар қатнашувини кенгайтириш мақсадга мувофиқ.

Хулоса ва таклифлар. Олиб борилган тадқиқотларимизга кўра, шуни таъкидлаш мумкинки, хорижий сармояларга бўлган талаб бугунги кунда ҳам жуда юқорилигича қолмоқда. Бунга бир қатор сабаблар мавжуд, жумладан:

- биринчидан, капитал маблағларни молиялаштиришга давлат бюджетидан харажатларни камайтириш мулкни давлат тасарруфидан чиқариш ва хусусийлаштириш ҳисобига қопланади, деб ҳисобланар эди.

Тўғри, давлат хусусийлаштиришдан олинган маблағларнинг бир қисмини инвестицияларга йўналтирмоқда ва кичик бизнесни қўллаб-қувватлаш учун сарфламоқда. Бироқ, хусусийлаштирилган корхоналар давлат корхоналари каби, кўпинча, молиявий маблағларнинг тақчиллигини ҳис этмоқдалар ва шу сабабли деярли маблағ жамғармаяптилар ва капитал маблағларни максимал даражада қисқартирмоқдалар. Хусусийлаштирилиши керак бўлган, лекин ҳали хусусийлаштирилмаган корхоналарда ишлаб чиқаришни инвестициялашга интилиш улар фаолиятининг истиқболлари ноаниқлиги туфайли объектив равишда камайиб кетган ёки мутлақо йўқ. Хусусий молиявий капитал ҳали охиригача шаклланмаган ва давлат бўшатиб берган ўринларни эгаллашга тайёр эмас;

- мамлакатда хусусий капитал эгаларининг аксарияти ўз маблағларини ишлаб чиқаришга солмаяпти. Бунга сабаб, биринчидан, инвестиция хатарлари юқорилиги бўлса; иккинчидан, анча самарали ва ўзини тез қоплайдиган тарзда маблағ солиш мумкин бўлган жойларга ҳали сармоя киритиш тажрибалари ва амалиётининг етарлича шаклланмаганлиги; учинчидан, инвестиция хатарлари барча соҳаларда мавжуд бўлган ҳолда уларга қарши тадбиркорона кураша олиш қобилияти, малакаси ва тажрибасига суянишда ўзига ишончнинг пастлиги ва тўла шаклланмаганлигидир;

- мамлакатдаги мавжуд тижорат банклари ҳали йирик капитал активларга эга бўлмасалар ҳам, секин-аста ишлаб чиқаришга маблағ солмоқдалар. Бироқ, уларнинг аксарияти ҳали ҳам ўзларининг яшаш қобилиятларини таъминлайдиган капиталнинг айланиш муддатларига боғланиб қолмоқдалар. Савдо ва банк иши соҳасдан келадиган спекулятив капитал ҳозирча, асосан, қисқа муддатли

мақсадларни кўзламоқда ва даромадлилик даражаси нисбатан паст бўлганлиги боис узоқ муддатга йирик маблағлар солишдан манфаатдор эмаслар;

- мамлакатда миллий жамғармалар, суғурта, инвестиция фондлари ва бошқа инвестиция тузилмалари тизими энди ривожланиш ҳолатида эканлиги миллий жамғармаларнинг етарли даражада капиталлашувига ва шундан сўнг инвестиция маблағларига айланишига етарли савияда ёрдам бермаяпти.

Шу сабабдан ҳам хорижий инвестиция ресурслари манбаларига мурожаат қилиш Ўзбекистон Республикаси учун муайян даражада қтиш даврининг ҳам стратегик, ҳам кундалик вазифаларини ҳал қилиш зарурлиги билан боғлиқ. Ушбу вазифалар қаторида энг муҳимлари бўлиб, миллий иқтисодиётни таркбий ислоҳ қилиш, мамлакатнинг эскпорт салоҳиятини кучайтириш, импорт ўрнини босувчи ишлаб чиқаришларни рвожлантириш, рақобатчилик муҳитининг ривожланишига ёрдам берадиган хусусий ва аралаш иқтисодиёт секторларини шакллантириш, илғор хориж технологияси, ноу-хау ва бошқарув таржрибаларини жалб этиш кабилар ҳисобланади.

Фойдаланилган адабиётлар рўйхати

1. Жаҳон иқтисодий форумнинг Глобал рақобатбардошлик тўғрисидаги ҳисоботига кўра тақсимлаш (World Economic Forum: The Global Competitiveness Report, 2016-2017).

2. Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2022 йил 28 январдаги «2022-2026 йилларда Янги Ўзбекистонни ривожлантириш стратегияси тўғрисида»ги ПФ-60-сон Фармони.

3. Ясин Е. Модели экономики и системы ценностей. //Вопросы экономики. - 2003. - № 4. -4-36 с.

4. Головчанская Е.Э., Государственная инвестиционная политика в аспекте ее социально-экономической направленности: монография/ Волгоград: Волг. ГПУ; Волг. науч. изд-во, 2010. –180 с.

5. Павлов К. В. Инвестиции и инновации интенсивного и экстенсивного типа: макроэкономический подход // Финансовые исследования. 2009. №2 (23). С.26-39.

6. Новицкий Н. Основные направления инвестиционной политики в контексте задач новой индустриализации. // Институт экономики РАН, Москва 2013 г., стр. 21-24.

7. Trushin, Eskender. (2013). Uzbekistan - Economic development and reforms: achievements and challenges. Washington, D.C.: World Bank Group.; Trushin, Eskender at al. (2019). Uzbekistan: Public Expenditure Review. Washington, DC.: World Bank Group.

8. Мустафакулов Ш.И. Иктисодий ривожланишни таъминлаш: худудларда махаллийлаштириш дастурларини татбик этишнинг мухим жихатлари. Иқтисодиёт ва таълим. №5, 2016 г. стр. 176-182.

9. Чепель С.В. Оценка потенциала монетарной политики в стимулировании инвестиций и роста: роль институциональной среды. «Иқтисодиёт: прогноз ва таҳлил», № 1-2 (4-5) 2020 г., стр. 4-16.

10. Ўзбекистон Республикаси Президенти ҳузуридаги Хорижий инвесторлар кенгашининг биринчи ялпи мажлисидаги нутқи. 2022 йил 16 ноябрь. https://president.uz/uz/lists/view/5702

Copyright: © 2025 by the authors. This work is licensed under a Creative Commons Attribution- 4.0 International License (CC - BY 4.0)

AKTUAR MOLIYA VA BUXGALTERIYA HISOBI ILMIY JURNALI

Vol. 5 Issue 04 | **pp.** 88-96 | **ISSN**: 2181-1865
Available online https://finance.tsue.uz/index.php/afa

INNOVATSION LOYIHALARNI MOLIYALASHTIRISHNING XUSUSIYATLARI, MANBALARI VA USULLARI

Alimova Sofiya
Toshkent Xalqaro Universiteti
"Iqtisodiyot va moliya" kafedrasi katta o'qituvchisi
E-mail: Sophia.alimova@gmail.com

Annotatsiya: Ushbu maqola innovatsion loyihalarni moliyalashtirishning xususiyatlari, manbalari va usullarini kompleks o'rganishga bag'ishlangan. Maqolada innovatsion loyihalar moliyalashtirishining nazariy-metodologik asoslari, jumladan J. Shumpeter, F. Yanssen, S. Mayers, N. Maylaf, R. Merton, O. Uiliamson, P. Gompers, J. Lerner kabi olimlarning fundamental ishlari tahlil qilingan. Maqolada innovatsion moliyalashtirishning axborot asimmetriyasi, yuqori darajadagi noaniqlik va risk, aktivlarning o'ziga xos xususiyatlari, davriylik xususiyatlari, moliyalashtirishning raqamli transformatsiyasi, ESG integratsiyasi, hamda gibrid va innovatsion modellar kabi muhim xususiyatlari ochib berilgan. Innovatsion loyihalarni to'g'ridan-to'g'ri moliyalashtirishning asosiy manbalari, an'anaviy usullari va zamonaviy trendlari tahlil qilingan. Maqolada innovatsion loyihalarni moliyalashtirishning yangi shakllari va platformalari, jumladan kraudfonding, peer-to-peer kreditlash va boshqa texnologik yechimlar batafsil ko'rib chiqilgan.

Kalit so'zlar: innovatsion loyihalar, moliyalashtirish, venchur investitsiyalar, axborot asimmetriyasi, risk-menejment, aktivlarning o'ziga xosligi, texnologik paradigmalar, kraudfonding, blokcheyn, moliyaviy transformatsiya, startaplar, smart-kontraktlar, peer-to-peer kreditlash, gibrid moliyalashtirish modellari.

Аннотация: Данная статья посвящена комплексному изучению особенностей, источников и методов финансирования инновационных проектов. В статье анализируются теоретико-методологические основы финансирования инновационных проектов, включая фундаментальные работы таких ученых, как Й. Шумпетер, Ф. Янссен, С. Майерс, Н. Майлаф, Р. Мертон, О. Уильямсон, П. Гомперс, Дж. Лернер. В статье раскрываются важные особенности инновационного финансирования, такие как информационная асимметрия, высокий уровень неопределенности и риска, специфика активов, цикличность, цифровая трансформация финансирования, интеграция ESG, а также гибридные и инновационные модели. Проанализированы основные источники прямого финансирования инновационных проектов, традиционные методы и современные тренды. В статье подробно рассматриваются новые формы и платформы

финансирования инновационных проектов, включая краудфандинг, пиринговое кредитование и другие технологические решения.

Ключевые слова: инновационные проекты, финансирование, венчурные инвестиции, информационная асимметрия, риск-менеджмент, специфичность активов, технологические парадигмы, краудфандинг, блокчейн, финансовая трансформация, стартапы, смарт-контракты, пиринговое кредитование, гибридные модели финансирования.

Abstract: This article is devoted to a comprehensive study of the features, sources, and methods of financing innovative projects. The article analyzes the theoretical and methodological foundations of innovative project financing, including the fundamental works of scholars such as J. Schumpeter, F. Janssen, S. Myers, N. Majluf, R. Merton, O. Williamson, P. Gompers, and J. Lerner. The article reveals important characteristics of innovative financing, such as information asymmetry, high levels of uncertainty and risk, asset specificity, cyclical features, digital transformation of financing, ESG integration, as well as hybrid and innovative models. The main sources of direct financing for innovative projects, traditional methods, and modern trends are analyzed. The article examines in detail new forms and platforms for financing innovative projects, including crowdfunding, peer-to-peer lending, and other technological solutions.

Keywords: innovative projects, financing, venture investments, information asymmetry, risk management, asset specificity, technological paradigms, crowdfunding, blockchain, financial transformation, startups, smart contracts, peer-to-peer lending, hybrid financing models.

Innovatsion loyihalarni moliyalashning nazariy tushunilishi J. Shumpeter (Schumpeter, 1934) ishlaridan boshlanadi, u o'zining fundamental "Iqtisodiy rivojlanish nazariyasi" asarida moliya sektorining innovatsiyalarni rivojlantirishdagi maxsus rolini birinchi bo'lib ajratib ko'rsatgan. [1]Keyinroq "Kapitalizm, sotsializm va demokratiya" (Schumpeter, 1942) asarida u ushbu g'oyalarni rivojlantirib, innovatsion jarayondagi "yaratuvchi yemirilish" rolini ta'kidlab o'tgan.[2]

Innovatsiyalarni moliyalashning zamonaviy tushunilishi F. Yanssen (Janssen, 2019) ishlarida sezilarli darajada kengaytirilgan, u innovatsion loyihalarni moliyalashning xususiyatlarining kompleks klassifikatsiyasini taklif etgan, bu keyingi sxemada ko'rsatilgan tadqiqot asosida beriladi.[3]

Jadval 1

Yassen bo'yicha innovatsion loyihalarni moliyalashtirishning kompleks modeli[4]

	Pre-seed	**Seed**	**Startup**	**Growth**	**Expansion**	**Exit**
Bozor aspektlari	Nisha qidirish	Bozorni validatsiya qilish	Ulushni egallash	Bozorni kengaytirish	Yangi bozorlar	Yetakchilik

[1] Schumpeter, J.A. (1934) The Theory of Economic Development. Harvard University Press

[2] Schumpeter, J.A. (1942) Capitalism, Socialism and Democracy. Harper & Brothers

[3] Jensen, M.C., Meckling, W.H. (1976) Theory of the firm: Managerial behavior, agency costs and ownership structure. Journal of Financial Economics, 3(4), 305-360

[4] Muallif tomonidan maqolani tahlil qilish asosida yaratilgan

Moliyaviy aspektlar	$50K gacha	$50K-$500K	$500K-$2M	$2M-$10M	$10M-$50M	$50M dan yuqori
Texnologik aspektlar	Prototip	MVP	Mahsulot	Masshtablash	Diversifikatsiya	Optimizatsiya
Tashkiliy aspektlar:	Asoschilar	Asosiy jamoa	Strukturlash	Departamentlar	Xolding	Korporatsiya
Risk darajasi:	Eng yuqori	Yuqori	O'rta-yuqori	O'rta	Past	Eng past

Innovatsiyalarni moliyalashtirishning xususiyatlariga quyidagi aspektlarni kiritish mumkin:

1. Axborot asimmetriyasi

S. Mayers va N. Maylaf (Myers & Majluf, 1984) tadqiqotlariga ko'ra, axborot asimmetriyasi innovatsion loyihalarni moliyalashtirishda asosiy muammolardan biridir. Mayers va Maylafning fundamental tadqiqotlariga ko'ra, bu muammo innovatsiyalarning o'ziga xos xususiyatlari tufayli ayniqsa qo'pol namoyon bo'ladi.

Avvalo, bu loyihaning texnologik tarkibini baholash qiyinchiligi bilan bog'liq – investorlar ko'pincha innovatsiyaning mohiyatini va uning potentsialini to'liq tushunish uchun yetarli texnik kompetensiyalarga ega bo'lmaydilar. Bundan tashqari, tarixiy ma'lumotlar va tegishli bozor analoglarining yo'qligi kelajakdagi pul oqimlarini bashorat qilish va loyihaning bozor perspektivalarini baholashni sezilarli darajada qiyinlashtiradi.[5]

2.Yuqori darajadagi noaniqlik va risk

Risk-menejment sohasida ilmiy fikrlarni rivojlantirishning risk modellari evolyutsiyasi murakkab va ko'p qirrali jarayon hisoblanadi. Buning boshlang'ichi Robert Mertonning 1977 yildagi fundamental modeli bo'lgan bo'lib, u innovatsion faoliyatdagi risk tuzilmasini tushunishga revolutsion yondashuvni taqdim etdi. Merton modeli riskalarni tahlil qilishga tizimli strukturaviy yondashuvga ega bo'lib, matematikaviy aparatga va noaniqlikni miqdoriy baholashga alohida e'tibor qaratilgan.

Merton modelining asosiy elementlari quyidagilarni o'z ichiga olgan:

- Loyihaning risk profilini dekompozitsiya qilish
- Ichki va tashqi noaniqlik omillarini aniqlash
- Prognozlashning stoxastik modellarini ishlab chiqish

Matematikaviy apparat ehtimollar nazariyasi va risk chegara qiymatlarini baholash metodikasini o'z ichiga olgan bo'lib, bu innovatsion loyihalarning potentsial tahdidlarini yanada aniqroq aniqlashga imkon bergan.[6]

3. Aktivlarning va ta'minotning o'ziga xos xususiyatlari

Oliver Uiliamsonning aktivlarning o'ziga xosligi nazariyasi innovatsion loyihalarning iqtisodiy tabiiatini tushunishda revolutsion yondashuv bo'ldi. Ushbu konseptsiyaning mohiyati o'ziga xos investitsiyalarni tahlil qilishdan iborat bo'lib, bu aktivlar aniq bir bitim yoki loyiha doirasida yuqori qiymatga ega, lekin alternativ foydalanishda deyarli butunlay qiymatini yo'qotadi.

[5] Myers, S.C., Majluf, N.S. (1984) Corporate financing and investment decisions when firms have information that investors do not have. Journal of Financial Economics, 13(2), 187-221

[6] Merton, R. C. (1977). On the Pricing of Corporate Debt: The Risk Structure of Interest Rates. The Journal of Finance, 32(2), 449-470).

Uiliamson aktivlarning quyidagi o'ziga xos turlarini ajratib ko'rsatdi:

1. Joylashuv omili: Geografik jihatdan aniq bir joyga qattiq bog'langan aktivlarni anglatadi, ularning samaradorligi shu yerda maksimal bo'ladi.

2. Fizik omili: Maxsus texnik xususiyatlarga ega uskunalarni o'z ichiga oladi, bu aktivlarni aniq bir texnologik jarayonda almashirib bo'lmaydigan qiladi.

3. Inson omili: Dar, ko'pincha innovatsion sohada mutaxassislar tomonidan to'plangan maxsus bilim va ko'nikmalarni o'z ichiga oladi.

4. Maqsad omili: Juda aniq va tor vazifaga mo'ljallangan aktivlarni anglatadi, bu ularning universal qo'llanilishini sezilarli darajada cheklaydi.

5. Vaqt omili: Aktivlarning qattiq vaqt parametrlariga va innovatsion jarayonga bo'lgan kritik bog'liqligini ko'rsatadi.[7]

Pol Gompers va Joshua Lerner Uiliamsonning konsepsiyasini venchur moliyalashtirish mavzusida sezilarli darajada rivojlantirishdi. Ularning fundamental tadqiqoti aktivlarning o'ziga xosligining innovatsion ekotizimga ko'p qirrali ta'sirini ko'rsatdi. Olimlar isbot qildilarki, yuqori darajada o'ziga xos aktivlar ancha murakkab va nozik boshqaruv mexanizmlarini talab qiladi, investitsiya risklari to'g'ridan-to'g'ri aktivning noyoblik darajasi bilan korrelyatsiya qiladi. Boshqacha aytganda, qanchalik aktiv noyob va o'ziga xos bo'lsa, unga investitsiya kiritish shuncha murakkab va riskliroq bo'ladi.[8]

Aktivlarning o'ziga xosligining nazariyaviy ahamiyatini ortiqcha baholab bo'lmaydi. U investorlar va menedjerlar uchun yanada asoslangan qaroplar qabul qilishga imkon beruvchi kuchli metodologik vosita bo'ldi, loyihalarning iqtisodiy maqsadga muvofiqligini baholashga, tranzaksion xarajatlarni kamaytirishra va yuqori texnologiyali sohalar uchun samarali investitsiya strategiyalarini yaratishga yordam beradi. Venchur investorlar aktivlarning o'ziga xosligidan loyihaning potentsial daromadliligini baholashning asosiy ko'rsatkichi sifatida foydalanadilar: qanchalik aktiv noyob va maxsuslashgan bo'lsa, raqobatchilar uchun kirish to’sig’i shuncha balandroq bo'ladi, bu qo'shimcha investitsiya jozibadorligini yaratadi, shu bilan birga investorlardan texnologik kontekstni chuqur tushunishni va innovatsion yechimlarni tijoratlashtirish istiqbollarini baholash qobiliyatini talab qiladi.

Aktivlarning o'ziga xosligining nazariyasi innovatsion rivojlanishning iqtisodiy mantiqini tushunishda yangi paradigmani shakllantirdi, u venchur moliyalashtirishning murakkab mexanizmlarini tushuntiradi, yuqori texnologiyali loyihalarning risk tabiatini ochib beradi va nomoddiy aktivlarni baholashning tizimli yondashuvini taklif etadi. Uiliamson, Gompers va Lernerning ilmiy hissasi innovatsion menejment va investitsiya tahlilining nazariy asoslarini sezilarli darajada rivojlantirishga imkon berdi.

4. Davriylik xususiyatlar

Karlotta Peresning va Richard Floridaning tadqiqotlari innovatsion rivojlanish va texnologik transformatsiyalarni moliyalashning davriylik qonuniyatlariga kompleks ko'zqarash taqdim etadi.

[7] Williamson, O. E. (1988). The Economics of Governance. Journal of Institutional and Theoretical Economics, 144(1), 37-63)

[8] Gompers, P. A., & Lerner, J. (2004). The Venture Capital Cycle. MIT Press

Karlotta Peres texnologik paradigmalarning fundamental konsepsiyasini ishlab chiqdi, bu texnologik innovatsiyalar va moliyaviy kapital o'rtasidagi o'zaro ta'sir mexanizmlarini ochib beradi. Uning modeli texnologik revolyutsiyaning tipik tsiklini tavsiflovchi bir necha asosiy bosqichlarni o'z ichiga oladi: joriy etish, tarqatish, yetuklik va transformatsiya.[9]

Peres nazariyasining asosiy qoidalari:

Texnologik revolyutsiyalar davriylik tabiatga ega, moliyaviy kapital innovatsiyalarni tarqatishda nuhim rol o'ynaydi, bum va pasayish davrlari almashinuvining qonuniyati mavjud, innovatsiyalar radikal o'zgarishlardan institutsionalizatsiyagacha bo'lgan bosqichlarni bosib o'tadi.

Richard Florida bu konsepsiyani kreativ sinf va uning innovatsion jarayonlardagi roli tahlili bilan to'ldirdi. Uning tadqiqotlarining asosiy jihatlari:

- Innovatsiyalar ekotizimlarining shakllantirishi
- Texnologik rivojlanishda inson kapitalining roli
- Innovatsion faoliyatning geografik joylashish qonuniyatlari[10]

5. Moliyalashtirishning raqamli transformatsiyasi

MIT Technology Review va Chen bilan Bellavitisning ishlari innovatsion loyihalarni moliyalashtirishning ekotizimida radikal o'zgarishlarni ko'rsatadi, bu yerda desentralizatsiyalangan moliya (DeFi) asosiy transformatsion mexanizm bo'lib xizmat qiladi. Blokcheyn va smart-kontraktlar texnologiyalari venchur investitsiyalarning an'anaviy modellarini ildiz bilan o'zgartiradi, boshqa bir qirra bilan startaplarni tokenizatsiya, kraudfonding platformalari va desentralizatsiyalangan avtonom tashkilotlar (DAO) orqali to'g'ridan-to'g'ri moliyalashning sifatasan yangi imkoniyatlarini yaratadi. Ushbu yondashuv investorlar uchun kirish to'siqlarini pasaytiradi, tranzaksiyalarning shaffofligini ta'minlaydi, oradagi vositachilarni minimallashtiradi va global miqyosda investitsiya imkoniyatlariga ochiq kirish yo'lini ochadi, bu sun'iy intellekt, kriptotexnologiyalar va yashil energetika kabi yuqori texnologiyali loyihalar uchun ayniqsa muhimdir. Asosiy afzalliklarga momentda global investitsiyalash, qismli mulk qilish imkoniyati, investitsiyalashning dasturlanuvchi shartlari va tranzaksion xarajatlarni sezilarli darajada pasaytirish kiradi, bu innovatsiyalarni moliyalashni yanada samarali va demokratik qiladi.[11]

6. ESG integratsiyasi

McKinsey Global Institute (2024) va Eccles va Klimenko (2019) ishi innovatsiyalarni moliyalashtirishda ESG omillarining ortib borayotgan rolini namoyish etadi.

7. Gibrid va innovatsion modellar

Harvard Business Review va World Economic Forum tomonidan o'rganilgan innovatsion loyihalarni moliyalashning gibrid modellari investitsiyalashning revolutsion yondashuvini taqdim etadi, bu an'anaviy moliyaviy mexanizmlarni ildiz bilan o'zgartiradi. Ushbu modellarning mohiyati klassik investitsiya strategiyalarining cheklovalarini enguvchi ko'p qatlamli, moslashuvchan va yuqori texnologiyali moliyalash ekotizimlarini yaratishdan iborat.

[9] Perez, C. (2002). Technological Revolutions and Financial Capital: The Dynamics of Bubbles and Golden Ages. Edward Elgar Publishing
[10] Florida, R. (2014). The Rise of the Creative Class. Basic Books
[11] Chen, W., & Bellavitis, C. (2020). Blockchain and Smart Contracts: A Systematic Literature Review. Annals of Operations Research, 1-24

Tarqatilgan moliyalashtirish modeli asosiy trend sifatida, investorlar va innovatsion loyihalar o'rtasidagi o'zaro ta'sirning sifatli yangi mexanizmlarini ko'rsatmoqda. Ushbu modelning asosiy elementi, investitsiya vositalarining shaffofligini, xavfsizligini va momentda global foydalanish imkoniyatini ta'minlovchi blokchejn platformalari hisoblanadi. Aktivlarni tokenizatsiya qilish investitsiya ulushlarini eng kichik fraksiyalarga bo'lishga imkon beradi, bu esa moliyalashga keng doiradagi investorlar uchun kirish yo'lini ochadi.

Journal of Financial Economics (2023) va Physical Review Research (2024) innovatsion loyihalarni baholash va moliyalashtirishda kvant texnologiyalaridan foydalanishni o'rganmoqda. Nature Machine Intelligence (2024) va Journal of Finance (2023) innovatsion loyihalarni baholashda sun'iy intellekt va neyron tarmoqlaridan foydalanishni tahlil qilmoqda.

Kompaniya uchun moliyalashtirishni jalb qilish imkoniyati tadqiqot va konstruktorlik ishlarining natijalarini tijoratlashtirish jarayonining muhim tarkibiy qismi hisoblanadi. Innovatsion loyihalarni moliyalash usullari deganda kompaniyaning xo'jalik holati, joriy faoliyat va rivojlanish rejalariga bog'liq moliyalashning spetsifik manbalaridan foydalanishni anglatuvchi usullar tushuniladi. Barcha moliyalash usullari to'g'ridan-to'g'ri va bilvasita usullariga bo'linadi. Innovatsion loyihalarni to'g'ridan-to'g'ri moliyalashning eng keng tarqalgan manbalari (1.2.3-rasm) quyidagilardir:

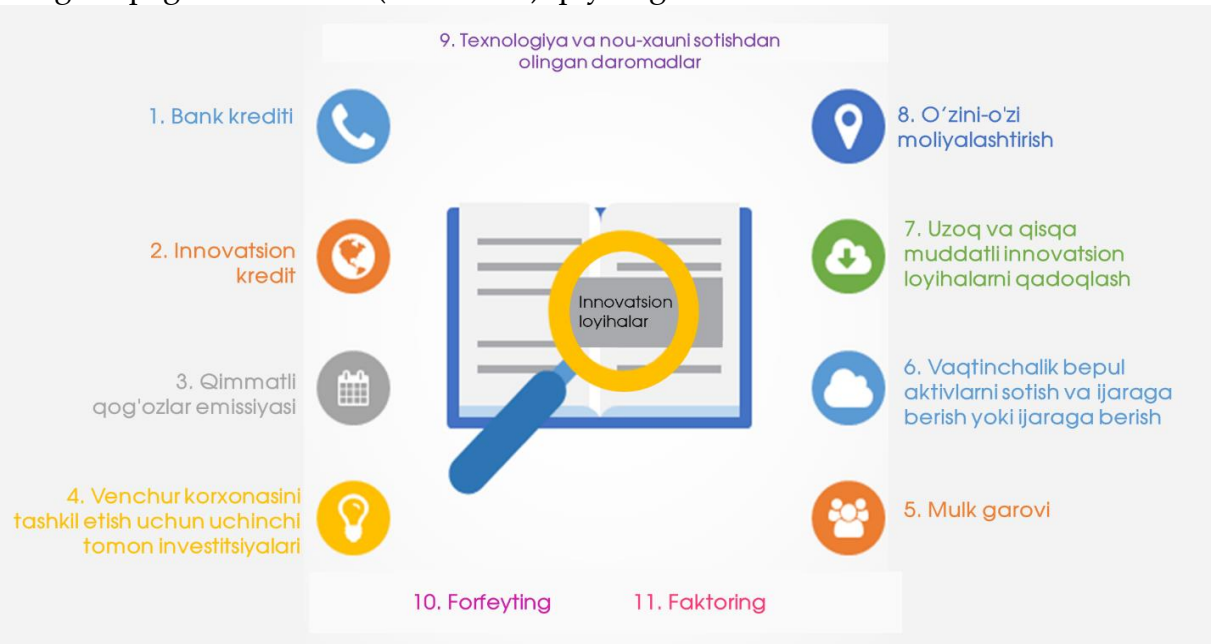

2-rasm. Innovatsion loyihalarni bevosita moliyalashtirish manbalari

Innovatsion loyihalarni moliyalashning an'anaviy usullari klassik investitsiya modelining shakllangan moliyaviy-iqtisodiy vositalalar tizimini o'z ichiga oladi. Ushbu sohadagi fundamental tadqiqotlar Yozef Shumpeter, Arnaud But, Allen Berger va Gregori Udell kabi olimlar tomonidan amalga oshirilgan bo'lib, ular innovatsion moliyalashni tushunishning nazariy asoslarini qo'ydilar.

But va Berger tomonidan o'rganilgan bank kreditlash an'anaviy ravishda innovatsion loyihalarni qo'llab-quvvatlashning asosiy mexanizmi bo'lgan. U maqsadli investitsiya kreditlarini, innovatsion kompaniyalar uchun kredit liniyalarini, loyiha moliyalashini va ilmiy-texnik ishlanmalar uchun uzoq muddatli kreditlarni o'z ichiga

oladi. Ushbu usulning o'ziga xos xususiyati loyihaning moliyaviy barqarorligini batafsil baholash, kredit tarixini va tijoratlashtirish potentsialini tahlil qilishdan iborat.[12]

Djozef Stiglits tomonidan o'rganilgan byudjet moliyalashtirish innovatsion faoliyatni davlat tomonidan qo'llab-quvvatlashning tizimini o'z ichiga oladi. U davlat grantlarini, maqsadli byudjet moliyalashini, ilmiy tadqiqotlar uchun subsidiyalarni va innovatsion korxonalarni qo'llab-quvvatlashning maxsus dasturlarini o'z ichiga oladi. Ushbu usul istiqbolli loyihalar orqali ilmiy-texnik progress rivojlanishini davlat tomonidan to'g'ridan-to'g'ri qo'llab-quvvatlash orqali rag'batlantirishga qaratilgan[13].

Peter Druker tomonidan o'rganilgan kompaniyalarning o'z mablag'lari innovatsiyalarni moliyalashtirishda nuhim rol o'ynaydi. Bu foydaning qayta investitsiya qilinishi, amortizatsiya to'lovlaridan foydalanish, toplangan zaxira fondlari va ichki investitsiya dasturlarini o'z ichiga oladi. Ushbu usul kompaniyalarning mustaqil rivojlanish va innovatsion yangilanish qobiliyatini ko'rsatadi.[14]

Franko Modiliani va Merton Miller tomonidan o'rganilgan aksiyadorlik moliyalashtirish fond bozorining klassik mexanizmlarini o'z ichiga oladi: aksiyalarni chiqarish, strategik investorlarni jalb qilish va qo'shimcha aksiya chiqarish. Ushbu usul kompaniyalarga katta hajmdagi kapitallarni yirik innovatsion loyihalarni amalga oshirish uchun jalb qilishga imkon beradi.[15]

Joshua Lerner va Pol Gompers tomonidan chuqur o'rganilgan venchur moliyalashtirish yuqori risk darajasidagi investitsiyalarni istiqbolli startaplarga kiritishdan iborat. U innovatsion loyihalarning dastlabki rivojlanish bosqichlarida to'g'ridan-to'g'ri investitsiyalar, kompaniyalardagi ulushli ishtirok va investorlarning sezilarli risklarni qabul qilishga tayyor bo'lishi bilan xarakterlanadi.[16]

An'anaviy moliyalashtirish usullarining xususiyatlari Shumpeter tomonidan aniqlangan sezilarli afzalliklar va cheklovlarga ega. Afzalliklarga quyidagilar kiradi: sinab ko'rilgan mexanizmlar, past tranzaksion xarajatlar, jarayonlarning shaffofligi va davlat kafolatlarining mavjudligi. Berger va Udell tomonidan aniqlangan cheklovlar yuqori kirish to'siqlarini, risk baholashning konservativ yondashuvini va radikal innovatsiyalarga past moslashuvchanlikni o'z ichiga oladi.[17]

Karlotta Peres tomonidan o'rganilgan moliyalashtirishni transformatsiyalashning zamonaviy trendlari an'anaviy usullarning evolyutsiyasini ko'rsatadi. Asosiy yo'nalishlar quyidagilardan iborat: moliyaviy jarayonlarni raqamlashtirish, risk-menejmentni integratsiya qilish, mashina orqali hisoblash texnologiyalardan foydalanish, moliyaviy vositalalarni gibridlashtirish va moliyaviy mahsulotlarni individual xususiyatlarini oshirishdir.[18]

Innovatsion loyihalarni tanlash mezonlari texnologik yangilikni, bozor potentsialini, iqtisodiy maqsadga muvofiqlikni va ishlanmaning ilmiy-texnik darajasini

[12] Boot, A. W. A. (2000). Relationship Banking; Berger, A. N., & Udell, G. F. (1998). Small Business Finance
[13] Stiglitz, J. E. (1988). Economic Organization, Information, and Development. Handbook of Development Economics, 1, 93-160.
[14] Drucker, P. F. (1985). Innovation and Entrepreneurship: Practice and Principles. Harper & Row.
[15] Miller, M. H., & Modigliani, F. (1961). Dividend Policy, Growth, and the Valuation of Shares. The Journal of Business, 34(4), 411-433.
[16] Lerner, J., & Gompers, P. (2004). The Venture Capital Cycle
[17] Berger, A. N., & Udell, G. F. (1998). Small Business Finance
[18] Perez, C. (2002). Technological Revolutions and Financial Capital

baholashni o'z ichiga oladi. Ushbu mezonlar innovatsion menejment sohasidagi yetakchi olimlarning ko'p yillik tadqiqotlari asosida shakllantirilgan.

Innovatsion tadbirkorlikka yordam berishning moliyaviy mexanizmlarini transformatsiya qilish investitsiya strategiyalarida chuqur tizimli o'zgarishlarning kompleks jarayoni hisoblanadi. Erik Mollik va Bruton guruhi tomonidan o'tkazilgan tadqiqotlar innovatsion loyihalarni moliyalashda fundamental siljishlarni ochib beradi, an'anaviy institutional modellardan yanada moslashuvchan, texnologik va demokratik mexanizmlarga o'tishni ko'rsatadi.[19]

Kraudfonding investitsiya jarayonlarini transformatsiya qilishning asosiy vositasi bo'lib borayapti. Uning prinsipial xususiyati - loyiha yaratuvchilari va investorlar o'rtasida to'g'ridan-to'g'ri o'zaro ta'sir, oradagi vositachilarni minimallashtirish va innovatsion g'oyalar uchun kirish to'siqlarini pasaytirish. Kickstarter va Indiegogo kabi platformalar sifatli yangi ekotizimni shakllantiradi, bu yerda loyihaning validatsiyasi xalq ovozi va kollektiv baholash orqali amalga oshiriladi.

Peer-to-peer kreditlash kichik biznesni moliyalashtirish modellarini radikal o'zgartirmoqda. Raqamli platformalar investorlar va qarz oluvchilarni to'g'ridan-to'g'ri uyg'unlashtiradi, klassik bank yuklamalarisiz moslashuvchan kreditlash mexanizmlarini yaratadi. Blokcheyn, smart-kontraktlar, mashina orqali hisoblash texnologiyalar kabi ilg‘or texnologiyalardan foydalanish tranzaksion xarajatlar va risklarni sezilarli darajada pasaytirishga imkon beradi.

Moliyaviy vositalarni diversifikatsiyalash bir necha asosiy modellarni o'z ichiga oladi: Investorlar ulushini o'tkazadigan equity kraudfonding; Moliyaviy bo'lmagan mukofotli reward-based kraudfonding; Qarz orqali P2P-kreditlash; Xayriya moliyalashtirishning donations-modellari; Gibridli investitsiya mexanizmlari.

Jadval 3

Moliyalashtirish modellari va bosqichlarining muvofiqligi matritsasi[20]

Bosqichlar	Donations	Reward	P2P	Equity	Gibridli
Pre-Seed	Yuqori	O‘rta	Низкий	Past	Juda past
Seed	O‘rta	Yuqori	O‘rta	O‘rta	Past
Early	Past	O‘rta	Yuqori	Yuqori	O‘rta
Growth	Juda past	Past	O‘rta	Yuqori	Yuqori
Expansion	Minimal	Minimal	Past	Yuqori	Yuqori

Texnologik infrastruktura yangi moliyaviy ekotizimlarning muhim elementi bo'lib borayapti. Blokcheyn-platformalar, smart-kontraktlar, reputatsion skoring tizimlari va mashina orqali hisoblash algoritmlar investitsiya o'zaro ta'sirlarining sifatli yangi landshaftini yaratmoqda.

Moliyalashtirishning yangi shakllari asosiy afzalliklarni o'z ichiga oladi: global qamrov, tranzaksiyalarning maksimal shaffofligi, qarorlarni tezkor qabul qilish va investitsiya risklarini diversifikatsiya qilish. Istiqbolli yo'nalishlar texnologik startaplar, ijtimoiy innovatsiyalar, yashil texnologiyalar, tibbiy ishlanmalar va ta'lim loyihalarini moliyalashni o'z ichiga oladi.

[19] Mollick, E. (2014). The Dynamics of Crowdfunding: An Exploratory Study. Journal of Business Venturing, 29(1), 1-16.
[20] Tahlil natijasida Muallif tomonidan yaratilgan

Mollik va Brutonning ilmiy hissasi moliyaviy ekotizimlarning transformatsiyasini tizimli tahlil qilishdan iborat. Yangi moliyalash formatlari faqat alternativ vosita emas, balki ochiqlik, hamkorlik va innovatsion jarayonning barcha ishtirokchilarining to'g'ridan-to'g'ri qatnashuvi tamoyillariga asoslangan printsipial yangi investitsiya falsafasi hisoblanadi.[21]

Rivojlanishning asosiy trendlari sun'iy intellektni integratsiya qilishni, kross-platforma yechimlarini rivojlantirishni, standartlashtiruvchi mexanizmlarni kengaytirishni va moliyaviy vositalarni gibridlashtrishni o'z ichiga oladi. Ushbu trendlar innovatsion loyihalarni moliyalashtirishga yondashuvdagi chuqur o'zgarishlarni aks ettiradi.

Kickstarter, Indiegogo, GoFundMe, Crowdcube, Funding Circle va AngelList kabi platformalar yangi moliyaviy reallikning asosiy infrastruktura elementlariga aylanyapti. Ular faqat investitsiya qilishning texnologik imkoniyatini ta'minlab qolmasdan, balki innovatsion tadbirkorlikni qo'llab-quvvatlashning yangi ijtimoiy mexanizmlarini ham yaratmoqda.

Mollik va Brutonning tadqiqotlarining printsipial yangiligi innovatsiyalarni moliyalashda transformatsion jarayonlarni kompleks tahlil qilishdan iborat. Mualliflar ko'rsatadiki, bu faqat texnologik o'zgarishlar emas, balki investitsiya fikrlashining sifatli yangi paradigmasini shakllantirish bo'lib, uning markazida hamkorlik, ochiqlik va investitsiya jarayonlarini demokratlashtirish tamoyillari turadi.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. Schumpeter, J.A. (1934) The Theory of Economic Development. Harvard University Press
2. Schumpeter, J.A. (1942) Capitalism, Socialism and Democracy. Harper & Brothers
3. Jensen, M.C., Meckling, W.H. (1976) Theory of the firm: Managerial behavior, agency costs and ownership structure
4. Myers, S.C., Majluf, N.S. (1984) Corporate financing and investment decisions
5. Merton, R. C. (1977). On the Pricing of Corporate Debt
6. Williamson, O. E. (1988). The Economics of Governance
7. Gompers, P. A., & Lerner, J. (2004). The Venture Capital Cycle
8. Perez, C. (2002). Technological Revolutions and Financial Capital
9. Florida, R. (2014). The Rise of the Creative Class
10. Chen, W., & Bellavitis, C. (2020). Blockchain and Smart Contracts
11. Boot, A. W. A. (2000). Relationship Banking; Berger, A. N., & Udell, G. F. (1998). Small Business Finance
12. Stiglitz, J. E. (1988). Economic Organization, Information, and Development
13. Drucker, P. F. (1985). Innovation and Entrepreneurship
14. Miller, M. H., & Modigliani, F. (1961). Dividend Policy, Growth, and the Valuation of Shares
15. Mollick, E. (2014). The Dynamics of Crowdfunding
16. Bruton, D., et al. (2015). New Financial Alternatives in Seeding Entrepreneurship

Copyright: © 2025 by the authors. This work is licensed under a Creative Commons Attribution- 4.0 International License (CC - BY 4.0)

[21] Bruton, D., et al. (2015). New Financial Alternatives in Seeding Entrepreneurship. Entrepreneurship Theory and Practice, 39(1), 9-26.

AKTUAR MOLIYA VA BUXGALTERIYA HISOBI ILMIY JURNALI

Vol. 5 Issue 04 | **pp.** 97-106 | **ISSN**: 2181-1865
Available online https://finance.tsue.uz/index.php/afa

АКЦИЯДОРЛИК ЖАМИЯТЛАРИ ФАОЛИЯТИНИ МОЛИЯЛАШТИРИШНИНГ НАЗАРИЙ АСОСЛАРИ

Қодиров Искандар Алишер Ўғли
Тошкент давлат иқтисодиёт университети
мустақил изланувчиси
International School of Finance Technology and Science
Менежмент кафедраси ўқитувчиси

Аннотация: Ушбу мақолада Ўзбекистонда акциядорлик жамиятларининг инвестиция фаолиятини молиялаштиришни такомиллаштириш ҳамда жаҳон фонд бозорлари жадал суръатларда кенгайиб бораётган бир пайтда чет эл инвестицияларни жалб қилиш, молия бозорида замонавий молиявий инструментларни жорий қилиш, акциядорлик жамиятларининг инвестиция фаолиятини молиялаштириш механизмини такомиллаштириш, айрим молиявий воситаларнинг рискларни келтириб чиқариш даражасини минималлаштириш, инвестицион банкларда қўлланилаётган дастлабки хавф сигнали (early warning signals) ва хавфсизлик тўрларини (safety nets) фонд бозорига мослаштирган ҳолда қўллашдаги мавжуд муаммолар ҳамда уларни бартараф этиш бўйича муаллиф ёндашувлари ва таклифлари келтирилган.

Калит сўзлар: акциядорлик жамиятлари, инвестициялар, инвестиция фаолияти, молиялаштириш, фонд бозори, қимматли қоғозлар, инвестицион банклар, фонд биржаси, молия бозорлари, Валюта биржаси, электрон савдо тизимлари, акциялар, облигациялар, депозит сертификатлари

Аннотация: в данной статье рассматриваются вопросы совершенствования финансирования инвестиционной деятельности акционерных обществ в Узбекистане и привлечения иностранных инвестиций в период, когда мировые фондовые рынки стремительно расширяются, внедрения современных финансовых инструментов на финансовом рынке, совершенствования механизма финансирования инвестиционной деятельности акционерных обществ, minimizatsii рисков-уровень генерирования определенных финансовых инструментов, инвестиции сослалась на существующие проблемы в применении сигналов раннего предупреждения и систем безопасности (safety nets) на фондовом рынке, а также на авторские подходы и предложения по их устранению, которые используются в банках.

Ключевые слова: акционерные общества, инвестиции, инвестиционная деятельность, финансирование, фондовый рынок, ценные бумаги, инвестиционные банки, Фондовая биржа, финансовые рынки, валютная биржа, электронные торговые системы, акции, облигatsii, депозитные сертификаты

Abstract: This article discusses the challenges of improving the financing of investment activities in joint-stock companies in Uzbekistan and attracting foreign investment during a time of rapid expansion in global stock markets. It explores the introduction of modern financial instruments into the financial market, the improvement of the mechanism for funding investment activities, and the minimization of risks associated with certain financial instruments. The paper also addresses existing problems with early warning systems and safety nets on the stock market and proposes approaches and solutions that can be implemented by banks to address these issues.

Keywords: Joint-stock companies, investments, investment activity, stock market, financial markets, securities, investment banks, exchange, electronic trading systems, stocks, bonds, certificates of deposit.

Кириш. Ривожланган давлатларда акциядорлик жамиятлари мамлакат иқтисодиётининг ривожланишида асосий ролни эгаллаши билан бир қаторда, саноат маҳсулотлари ва давлат бюджети даромадларининг асосий қисмини таъминлаб беради. Тадбиркорлик ташкилий тузилмасининг жами сонида уларнинг улуши жуда кам бўлишига қарамасдаи, республика бюджетининг солиқли даромадларнда жуда юқори ўринни эгаллайди. Тадқиқотларимиз асосида айтишимиз мумкинки мамлакатимизда ҳам сўнгги йилларда акциядорлик жамиятлари сони камайиб бораётгаи бўлсада уларнинг ялпи ички маҳсулотдаги, давлат бюджет даромадларидаги, аҳоли бандлиги, фонд бозорида эмиссия қилинган қимматли қоғозлар ҳажмининг ошишида ҳамда бошка кўрсаткичлар бўйича улуши ошиш тенденциясига эга.

Шундай қилиб, Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2020 йил 12 май куни қабул қилинган “2020–2025 йилларга мўлжалланган Ўзбекистон Республикасининг банк тизимини ислоҳ қилиш стратегияси тўғрисида”ги ПФ-5992-сонли Фармонида, “қимматли қоғозлар бозорида банкларнинг операцияларини фаоллаштириш, тижорат банклари томонидан корпоратив облигацияларни чиқариш ва жойлаштириш ҳамда бошқа инструментлар учун маъмурий тўсиқларни камайтириш, бир вақтнинг ўзида назоратни кучайтириш, банкларнинг қимматли қоғозларини халқаро капитал бозорига чиқариш бўйича ҳуқуқий базани яратиш” лозимлиги кўрсатиб ўтилди [1].

Ҳозирда жаҳон фонд бозорлари жадал суръатларда кенгайиб бораётган бир пайтда фонд бозори орқали инвестицияларни жалб қилишда, қимматли қоғозлар бозорида замонавий молиявий воситаларни ишлаб чиқиш, инвестицион фаолиятни қимматли қоғозлар ҳисобига молиялаштириш механизмини такомиллаштириш муҳим аҳамият касб этмоқда. Ўзбекистонда бугунги кунда акциядорлик жамиятлари фонд бозори ва биржа савдоларининг асосий иштирокчиси бўлиб, улар фаолиятининг барқарорлиги, ўз навбатида, фонд бозорининг самарадорлигини оширишда муҳим амалий аҳамият касб этиши асосланган. Ҳозирги шароитда иқтисодиёт нафақат институционал инвесторлар, балки хусусий инвесторлар фаолияти учун ҳам қулай шарт-шароитлар яратишни тақозо қилади.

Ўзбекистон фонд бозорининг клиринг инфратузилмаси таркибида иккита ташкилот фаолият олиб боради. Улар асосан, клиринг марказлари фаолият юритади. Улар клирингни фонд бозорининг маълум сегментида амалга оширадилар. Мустақил юридик шахс сифатида фаолият юритадиган клиринг марказлари мавжуд эмас. Одатда, бу функцияни ҳисоб-китоб депозитарийси, ҳисоб палатаси ёки фонд биржасининг тизимли комплекси бажаради. Ўзбекистон қимматли қоғозлар бозори ностационарлиги ва рисклар даражаси юқорилиги ҳисобга олинадиган бўлса, савдо иштирокчилари пул маблағлари ва қимматли қоғозларни олдиндан захира қилиб қўйиши тизими бугунги кунда объектив зарурат ҳисобланади. Бироқ, фонд бозори фаолиятининг самарадорлигини ошириш мақсадида юқори фоиз захира қилишни босқичма-босқич камайтириб бориш долзарб аҳамият касб этади.

Маълум бир даврлар давомида акциядорлик жамиятлари фаолиятининг ривожланиб бориши акциядорлар синфининг пайдо бўлишига олиб келди. Акциялар эмиссия килиш орқали капитал жалб килиш имконияти эса очиқ акциядорлик жамиятлари фаолиятини ривожланишига хизмат қилди. Шу билан бир қаторда, акциядорлик жамиятлари ҳам қўшимча акциялар эмиссия қилиш орқали қўшимча капитал жалб қилиш имкониятига эга бўладилар. Акциядорлик жамияти шундай ўзига хос ташкилий-хукукий шакл бўлиб, у мамлакатимизнинг амалдаги қонунчилиги доирасида қимматли қоғозларни эмиссия қилиш ҳисобига қисқа муддатда йирик миқдорда маблағ жалб қилиш орқали ишлаб чиқаришни янада кенгайтириш, янги тармоқлар бўйича ўз фаолиятини бошлаш, фаолият йўналишларини ривожлантириш ва реконструкция қилиш муҳим масалалардан ҳисобланади.

Мавзуга оид адабиётлар таҳлили. Акциядорлик жамиятларини молиялаштириш борасида хорижлик мутахассислардан М.Ю. Маковецкийнинг сўзларига кўра, акциялар муҳим акциядорлик жамиятларини молиялаштиришда рол ўйнайди: “замонавий шароитда акциядорлик жамиятлари ҳақли равишда бозор иқтисодиётининг енг муҳим институтлари қаторига киради, уларнинг ташкил этиш шакли уларга иқтисодий (шу жумладан инвестиция) фаолиятини қимматли қоғозлар, айниқса акциялар чиқариш орқали молиялаштиришга имкон беради. [2]

А. Мишаревнинг фикрича: “қимматли қоғозлар фонд бозорида қимматли қоғозларнинг асосий тури ҳисобланади. Акциядорлик жамиятларини ўз устав капиталини уларни чиқариш орқали шакллантиради ва оширади.

Қимматли қоғозлар, аслида, акциядорлик жамиятларининг хусусий активларини биргаликда бошқаришнинг далили ҳисобланади”[3].

Профессор Я.М.Миркин фонд бозори ва қимматли қоғозлар бозори тушунчалари бир-бирига мос келади, деб ҳисоблайди [2]. Шунга қарамасдан, айрим олимлар принципиал жиҳатдан ушбу тушунчаларни бир вақтнинг ўзида қўллашдан қочадилар. Одатда улар, илмий ишларида қоида тариқасида ё “қимматли қоғозлар бозори” ёки “фонд бозори” луғатини қўллайдилар. Амалда ҳеч бир муаллиф нима учун фонд бозорида “қимматли қоғозлар бозори” луғатини қўллаш мумкинлигини бевосита тушунтириб бермаган.

Умуман, хорижлик иқтисодчи олимларнинг илмий ишларида фонд бозори корпоратsiяларнинг қимматли қоғозлар бозори, деган фикр учрайди. Бунда асосий фикр сифатида Ҳукумат томонидан чиқарилган қимматли қоғозлар акциялар эмас, балки қарз мажбуриятлари бўлиб, корпоратsiянинг капиталида акциядорнинг улушини ифода этади [3].

Ўз навбатида, қимматли қоғозлар товарлар бозорида ҳам, пул бозорларида ҳам муомалада бўлиб, пировард натижада (товар ва фонд бозорларида) қимматли қоғозлар бозорини ташкил этади [4]. Шундай қилиб, мазкур таърифдан келиб чиқадики, фонд бозори қимматли қоғозлар бозорининг таркибий қисми ҳисобланади. Ушбу бозорда ўзига хос махсус товар – молиявий қимматли қоғозлар билан олди-сотди битимлари амалга оширилади. Бизнинг назаримизда, ушбу таъриф фонд бозори мазмунини батафсил оча оладиган энг тўғри таърифлардан бири ҳисобланади.

Кўпчилик мутахассислар ва иқтисодчи олимлар ҳам мазкур фикрнинг тарафдори ҳисобланадилар. Жумладан, уларнинг фикрича, қимматли қоғозлар бозори – фонд бозорига нисбатан кенгроқ тушунча бўлиб, улар ўз ичига ҳамма қимматли қоғозларни олмасдан, балки фақат фонд қимматликларини, яъни инвестицион қимматли қоғозларни ўз ичига қамраб олади [5]. Бундан шундай хулоса келиб чиқадики, фонд бозори корпоратив молиялаштиришда фойдаланиладиган акциялар ва облигатsiялар билан боғлиқ бўлган қимматли қоғозларни ҳамда инвестицион фондларнинг қимматли қоғозларини ўз ичига олади. Бундан ташқари, расман қимматли қоғозлар бўлмаса-да, қимматли қоғозларга фьючерслар ва опционлар ҳамда фонд индекслари каби ҳосилавий молиявий инструментларни киритишади. Аммо шуни таъкидлаш жоизки, фонд бозори молия бозорининг таркибий элементи сифатида молия бозорининг бошқа сегментлари ҳолатига сезиларли даражада таъсир этади.

Одатда фонд бозорини молиявий бозорнинг элементи сифатида қарашади. Шу сабабли, “молия бозори” ва “фонд бозори” категорияларининг нисбатини аниқлаш мақсадга мувофиқдир. Одатда олимлар молия бозори таркибида қуйидаги элементларни: пул бозори ва молия капитали бозорини алоҳида ажратиб кўрсатадилар. Молия капитали бозорида узоқ муддатли жамғармалар айланади. Пул бозорида эса нақд инструментларга бирлашиб кетган маблағлар, яъни нақд пуллар ва қисқа муддатли ссудалар айланди [6]. Таъкидлаш жоизки, замонавий молия тизими кредит механизмига асосланган таркибдан ташкил топган. Олтиндан бошқа барча молиявий инструментлар кимларнингдир мажбурияти ҳисобланади. Улар мос ҳолда тегишли бозорларда айланади, хусусан акциядорлик жамиятларида, банкларда ва давлатда муомалада бўлади.

Инвестициялар назарияси ўз тарихий ривожланиш жараёнида бир неча босқичларни босиб ўтди. В.В.Аладьиннинг фикрича, инвестицияларнинг дастлабки белгиларини австриялик иқтисодчилар мактабининг илмий ишларида кўриш мумкин [7].

Ю.Сизов қимматли қоғозлар бозорининг инфратузилмасини “бозор ишлашини таъминловчи жами тизимлар” деб ҳисоблайди. Фонд инфратузилмасига “фонд бозорида рискларни бошқариш тизими” сифатида ёндашиш мақсадга

мувофиқ хисобланади [8]. Э.Ж.Доланнинг фикрига кўра, хўжалик юритувчи субъектлар томонидан амалга ошириладиган инвестициялар икки қисмдан иборат. Улардан биринчиси асосий капиталга қилинадиган инвестицияни назарда тутади, яъни бу янгидан ишлаб чиқарилган капитал неъматларни харид қилиш. Иккинчиси эса, товар ва моддий захираларга қилинадиган инвестициялар, яъни бу ишлаб чиқариш жараёнида фойдаланиладиган хом-ашё захиралари ва сотилмаган тайёр маҳсулотларни тўплашни назарда тутади деб таъриф беради. [9]

Маҳаллий иқтисодчи олимлардан А.В.Вахабов ўз асарларида инвестиция ресурсларини самарали тақсимланишини назорат қилишнинг асосий механизми-бу фонд биржасидир. Айнан ривожланган қимматли қоғозлар бозори ушбу моделни муваффақиятли амалга оширишнинг зарур шарти ҳисобланади деб таъкидлаб ўтган [10]. Демак, ривожланган қиматли қоғозлар бозори инвестицияларни жалб этишни муҳим воситаси бўлиши мумкинлиги илгари сурилади. М.Б.Хамидулин илмий тадқиқотларида Ўзбекистонда қимматли қоғозлар чиқариш ва жойлаштириш орқали инвестицияларни жалб этиш учун барча шароитлар етарли деб таъкидлайди[11]. Фонд бозорида ташкилотларнинг пассив равишда иштирок этишини бир нечта омиллар билан баҳолайди: биринчидан, бирламчи бозорда стратегик аҳамиятга эга ташкилотларнинг жалб этилмаслиги, иккинчидан, акциядорлик ташкилотлари акциялари улишида давлатнинг улуши юқорилиги, учинчидан иккиламчи бозорда акцияларнинг ликвидли эмаслиги. Юқоридаги омилларнинг тўлиқ ечими топилмас экан фонд бозори орқали инвестицияларни жалб этиш пастлигича қолаверади.

Шуни алоҳида таъкидлаш жоизки, акциядорлик жамиятлари акцияларни оммавий жойлаштириш (IPO) орқали катта миқдорда капитал жалб қилиш, акциялар нархининг ошишига эришиш, инвестицион жозибадорликни ошириш, ўзининг халқаро имижини шакллантириш каби жидатларга эришиши мумкин.

Тадқиқот методологияси.Ушбу мақолани тайёрлашда меъёрий-ҳуқуқий хужжатлар, фойдаланилган адабиётлар ва интернет маълумотлари расмийлиги, ундаги иқтисодчи олимларнинг мавзуга оид илмий-назарий қарашларининг қиёсий ва танқидий таҳлил қилинган. Мавзуни ўрганиш давомида умумиқтисодий усуллар билан бир қаторда тизимли таҳлил, умумлаштириш, абстракт-мантиқий фикрлаш, статистик усулларидан фойдаланилган.

Таҳлил ва натижалар. Ўзбекистонда фонд бозорининг шаклланиши ва ривожланиш жараёнини таҳлил этиб, уни қуйидаги босқичларга ажратишимиз мумкин.

Биринчи босқич 1991-1993 йилларни ўз ичига олиб, ушбу даврда Ўзбекистонда фонд бозорининг дастлабки расмий институтлари пайдо бўлди. “Тошкент” биржасининг қошида қимматли қоғозлар савдоси билан шуғулланадиган фонд бўлими ташкил этилди.

Ушбу босқич қимматли қоғозлар бозори фаолиятини мувофиқлаштириши бўйича биринчи қонуннинг қабул қилиниши ва қимматли қоғозлар бозори профессионал иштирокчилари бўлган жисмоний шахсларни аттестатsiя қилишнинг бошланиши билан тавсифланади.

Иккинчи босқич 1994-1996 йилларни қамраб олиб, бу давр кенг миқёсли хусусийлаштиришнинг бошланиши билан акциялар ва векселлар бозорининг кескин ривожланиши билан фарқланади. Ушбу даврда миллий фонд бозорини мувофиқлаштирувчи "Акционер жамиятлари ва акционерларнинг ҳуқуқларини ҳимоя қилиш тўғрисида" ва "Қимматли қоғозлар бозорининг фаолият юритиш механизми" тўғрисидаги асосий қонунлар қабул қилинди.

Мазкур босқич депозитар тизимининг ва мулкдорлар синфининг шаклланиши билан тавсифланади.

Учинчи босқич 1997-2000 йилларни қамраб олиб, Давлат қисқа муддатли облигатsiялари бозорининг шаклланиши ва ривожланиш даври ҳисобланади.

Ушбу даврда махсус инфраструктуралар шаклланиши ва биржадан ташқари бозорнинг тузилмасининг ташкил топиши муҳимдир. Шунингдек, вексел муомаласининг тартибга солиниши, акциядорлик жамиятларда давлат улушини тиклаш ва кўпайтириш билан боғлиқ ишларнинг амалга оширилиши ушбу даврга хосдир.

Тўртинчи босқич 2001-2006 йилларни ўз ичига олиб, ушбу давр бир томондан акцияларнинг уюшган ва уюшмаган бозорининг ривожланишининг секинлашиши ва иккинчи томондан қимматли қоғозлар бозорининг янги сегментлари: депозит сертификатлари, корпоратив облигатsiялар, Марказий банк облигатsiялари, Давлат қисқа муддатли ғазначилик мажбуриятномалари муомаласининг йўлга қўйилганлиги билан тавсифланади.

Дунёда давом этаётган зиддиятли геосиёсий вазият, шунингдек ривожланган мамлакатлар молия тизимларида юзага келган ноаниқликлар сабабли молия бозорларидаги тебранувчанликнинг ортишига қарамасдан 2023 йилда жаҳон молиявий шароитлар индексида ижобий тенденция сақланиб қолди. Шунингдек, қимматли қоғозлар бозори бўйича ижобий ўзгаришлар, шу жумладан уларнинг нархларида кузатилган паст ўзгарувчанлик даражаси глобал макромолиявий ҳолатнинг юмшашига таъсир кўрсатди.

1-жадвал. Акциялар бозорининг асосий кўрсаткичлари[1]

Кўрсаткичлар	**Йиллар**				
	2021	**2022**	**2023**	**2024**	**2025**
Савдо ҳажми, *млн. сўм*	17 299	3 036 086	685 959	23 465	16 101
Ўртача кунлик савдо ҳажми, *млн. сўм*	865	151 804	32 665	1 067	738
Битта битимнинг ўртача ҳажми,	6	400	44	0,5	0,4

[1] https://www.uzse.uz/analytics/ сайти маълумотлари асосида муаллиф ишланмаси

млн. сўм					
Битимлар сони, ***дона***	3 014	7 598	15 630	49 425	43 610
Ўртача кунлик битимлар сони, ***дона***	151	380	744	2 247	1 982

Акциялар бозоридаги савдо ҳажми 16,10 миллиард сўмни (1,24 миллион доллар) ташкил этган. 2024-йилнинг январ ойига нисбатан савдо ҳажми 7,36 миллиард сўмга ёки 31,38 фоизга камайди. Бунда, асосий савдо ҳажми (8,49 миллиард сўм) музокарали ҳисоб-китоблар майдончасига (nego board) тўғри келди.

Ой якунларига кўра, акциялар бозорининг капиталлашуви 5,14 триллион сўмга ёки 2,12 фоизга камайиб, 237,28 триллион сўмни (18,31 миллиард доллар) ташкил этди, эркин муомалада бўлган (free float) акцияларнинг бозор капиталлашуви эса 4,35 триллион сўмни ташкил этди.

Корпоратив облигатsiялар бозорида савдолар ҳажми 3,51 млрд сўмни (270,59 минг доллар) ташкил этиб, 2024 - йилнинг январ ойига нисбатан 2,72 млрд сўмга ёки 347,87 фоизга ошди. Ўртача кунлик савдо ҳажми 159,32 млн. сўмни, ўртача кунлик битимлар сони 14 тани ташкил этди.

Ривожланган давлатларнинг суверен облигатsияларида кузатилган юқори рентабеллик даражаси халқаро бозорда ривожланаётган давлатлар активларига инвестицияларни қисқаришига сабаб бўлди. Бундан ташқари, 2023 йил давомида кузатилган юқори фоиз ставкалари кредитларга бўлган талабни қисқартирди. Шунингдек, қарз олувчиларнинг маълум сегментлари учун мажбуриятларни бажара олмаслик ҳолатлари кучайишда давом этиб, банкларнинг кредит таваккалчилигига бўлган иштиёқини пасайтирди. Юқори фоиз ставкалари муҳитидаги молиявий шароитлар таъсирида заифроқ ривожланаётган давлатлар иқтисодиётида қийинчиликлар юзага келиши мумкин.

Жаҳон фонд бозорлари динамикасини ифодаловчи Morgan Stanley Capital International (MSCI) индекслари яхшиланди. Глобал акциялар бозоридаги жаҳон ва ривожланган давлатлар бўйича МССИ индексларида ижобий ўзгариш қайд этилди. Хусусан, 2023 йилда ривожланган давлатлар бўйича MSCI индекси 2022 йилга нисбатан 22 фоизга ўсиб, 2023 йил сўнгида 3 170 АҚШ доллар атрофида шаклланди. Шунингдек, 2023 йилда жаҳон МССИ индекси 17 фоизга ўсди. Ривожланаётган давлатларнинг фонд бозорларида эса 2022 йилга нисбатан сезиларли ижобий ўзгариш кузатилмади.

Morgan Stanley Capital International индекслари 23 та ривожланган ҳамда 24 та бозор иқтисодиёти шаклланаётган мамлакатлардаги йирик корхоналарнинг акциялари нархларини қамраб олган жаҳон фонд бозоридаги вазиятни акс эттирувчи индекслар ҳисобланади. Ушбу индекслар қийматининг ортиши жаҳон қимматли қоғозлар бозорида акциялар нархида ижобий ўзгариш кузатилганлигини англатади.

1-жадвал

2019-2023 йилларда акциядорлик жамиятлари акциялари бозор курсининг ўзгариши[2]

Акциядорлик жамиятлари	Йиллар				
	2019	**2020**	**2021**	**2022**	**2023**
HMKB (AK "HAMKORBANK")	38,46%	-24,97%	59,26%	98,33 %	117,26 %
KVTS ("KVARTS" AJ)	-35,19%	-7,66%	34,12%	-16,93%	-47,13%
QZSM ("QIZILQUMSEMENT" AJ)	6,93%	117,82 %	63,44%	-46,58%	-17,60%
URTS ("UZRTSB" AJ)	200,00 %	60,00%	218,75%	-27,02%	-16,06%
UZMK ("UZMETKOMBINAT" AJ)	109,33 %	-3,00%	222,89%	-1,67%	-26,87%
IPKY (ATIB "IPAK YO‘LI BANK")	-13,22%	-4,76%	111,50%	66,67 %	212,90 %
SQBN (ATB "UZSANOATQURILISHBANK")	8,00%	-17,99%	-18,75%	-27,86%	-4,49%
TRSB (XATB "TRASTBANK")	144,90 %	-2,78%	-20,53%	58,33 %	41,15%
IPTB (ATB "IPOTEKA-BANK")	2,13%	-15,79%	77,50%	-26,67%	11,24%
INDEX	**58,24%**	**8,42%**	**128,11%**	**-1,71%**	**12,66%**

Келтирилган жадвал маълумотларига кўра, 2023-йилда йиллик ўсиш бўйича Ўзбекистондаги энг яхши акция кутилмаганда Ипак йўли банкининг қимматли қоғозлари бўлди, улар йил давомида 30 сўмдан 97 сўмгача ўсди. Улардан кейин Ҳамкорбанкнинг оддий ва имтиёзли акциялари мос равишда 125 фоиз ва 143 фоизга ўсган ҳолда кучли учликка кирди.

“Тошкент” РФБ листингига кирган ТОП 10 талик акциядорлик жамиятларидан “Ипотека-банк”, “Алоқабанк”, “Трастбанк”, “Ўзметкомбинат”, “Чилонзор буюм савдо комплекси”, шунингдек, “Тошкентвино комбинати”нинг қимматли қоғозлари ҳам жой олишди. Йил давомида ушбу акциядорлик жамиятларининг акциялари индекси 13 фоизга, "Тошкент" РФБнинг UCI индекси эса умуман 82 фоизга ўсиш кўрсатди.

Умуман олганда, мамлакатимизда сўнгги йиллардаги макроиқтисодий барқарорлик фонд бозорининг ривожлантиришга фақат ижобий таъсирини ўтказади. Шунинг учун ҳам фонд бозорига инвестицияларни жалб этишнинг очиқ механизмларини ишлаб чиқиш, айрим давлатлар тажрибаларини фонд бозори

[2] KapDepo MCHJ Brokerlik kompaniyasi malumotlari asosida muallif tomonidan tuzilgan

ахбороти очиқлигини таъминлаш, аҳолининг бўш маблағларини жалб этиш ва чет эл капиталини миллий фонд бозорига жалб этишни фаоллаштириш механизмларини такомиллаштириш мақсадга мувофиқдир.

Иккиламчи корпоратив қимматли қоғозлар бозорининг ривожланиши ва андерайтерлар ўртасида рақобат муҳитини шакллантириш, хусусийлаштирилган корхоналар акцияларининг бирламчи бозорининг жонланиши, қарз мажбуриятларини тасдиқловчи қимматли қоғозларнинг даромадлилиги пасайишига хос бўлган тенденциялар ушбу даврга хос бўлган ҳолатлардир.

Республика фонд биржасининг UCI индекси 2023 йилда 82 фоизга ошиб, 703 га етди. 2023 йилнинг иккинчи ярим йиллигида бир неча акция эмитентларининг савдо нархларидаги ўзгаришлари биржа капиталлашувига таъсир кўрсатиб, UCI индексида тебранишлар кузатилди. Бунда, 2023 йил якуни бўйича тоғ-кон саноати ва очиқ конларни ишлаш чиқарадиган саноат соҳасидаги эмитентларнинг акциялари нархларидаги салбий ўзгариш биржа капиталлашувининг камайишига олиб келди [12]. Шунингдек, бир неча банкларнинг оддий ва имтиёзли акциялари нархлари кескин ўсиши йил сўнгида биржа капиталлашувига ижобий таъсир кўрсатди ва UCI индексини бироз мувозанатлаштирди. Uzbekistan Composite Index (УСИ) – Республика фонд биржасининг индекси бўлиб, биржа котировкалар варағига киритилган акция эмитентларининг умумий ҳолатини акс эттиради.

Хулоса ва таклифлар. Хулоса ўрнида шуни таъкидлаш жоизки, Омонатларни инвестицияга айлантириш учун фонд бозорининг механизми самарали ишлаши керак бўлади. Фонд бозори механизмининг транформatsiялаш хусусияти кўп қиррали ва бозорнинг турли жиҳатларида: тузилмавий, функционал, генезис жиҳатларида намоён бўлади. Ушбу жиҳатларнинг ҳар бирида трансформatsiя муайян ташкиллаштириш ва тартибга солиш, ҳаракат ва фаолият юритиш, ўсиш ва ривожланиш муносабатларини ўз ичига олади.

Фонд бозорининг механизмларидан фойдаланган ҳолда, пул ресурсларига муҳтож бўлган фирмалар инвестицияларни жалб қилиш учун қимматли қоғозларни (масалан, акция ёки облигatsияларни) эмиссия қиладилар ва уларни бирламчи бозорда жойлаштирадилар. Шу ерда улар биринчи марта сотилади-сотиб олинади. Қимматли қоғозлар эмитенти бўлган фирма ва сотиб олган харидор инвестор бунда фонд бозорининг субъектларига, қимматли қоғозлар эса олди-сотди объектига айланади. Қимматли қоғозлар оммавий эмиссия қилинганда, акциядорларнинг ҳуқуқларини ташкиллаштирилган тарзда ҳисоблаш, сақлаш (депозитар фаолият), ҳисобга олиш (регистраторлар) ва ҳ.к. тизимларга зарурат туғилади. Фаолият юритиш механизмига тизимнинг янги қатнашчилари ва элементлари жалб қилинади. Шу тариқа уларнинг миқдор ва сифат жиҳатдан ривожланиши таъминланади.

Фонд бозорларининг моделларини қиёсий таҳлил қилиш дунё тажрибасидан Ўзбекистон фонд бозорини ташкил этишда фойдаланиш нуқтаи назаридан жуда муҳим. Масалан, инфратузилмани яратишда модель инфратузилманинг тузилмасига ҳам таъсир қилиши мумкинлигини инобатга олиш зарур. Хусусан, фонд бозорининг моделига қараб эмитентларга хизмат кўрсатадиган (қимматли қоғозларни рўйхатга олиш, трансферти, улар бўйича тўловларни амалга ошириш ва

ҳ.к.) депозитарий ва клиринг тармоғи банк ёки банкдан ташқари хусусиятга эга бўлади.

Фонд бозорига хизмат кўрсатиш билан боғлиқ технологияларнинг бугунги кундаги ривожланиш даражаси бозорга хизмат кўрсатувчи фаолият соҳаларини бирмунча кенгайтиришни талаб этади. Улар қаторига суғурта, фонд бозорини инноватsion ва техник таъминлаш бўйича фаолиятни киритиш зарур.

Устав капиталида давлат улуши юқори бўлган акциядорлик жамиятлари молиявий бошқарув мустақиллиги чегараланганлиги боис қимматли қоғозлар бозоридаги фаоллиги нисбатан паст даражада қолмоқда. Натижада акциялар чиқариш орқали арзон капитал жалб қилиш имкониятларидан етарлича фойдаланилмаяпти. Аксинча ёпик жойлаштириш орқали давлат улушининг киритилиши эса мустақил молиявий қарорлар қабул қилишни яна ҳам чекламоқда.

Фойдаланилган адабиётлар рўйхати

1. Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2020 йил 12 май куни қабул қилинган “2020–2025 йилларга мўлжалланган Ўзбекистон Республикасининг банк тизимини ислоҳ қилиш стратегияси тўғрисида”ги ПФ-5992-сонли Фармони.

2. Буркова Н.В., Маковецкий М.Ю. Микроэкономика. Рынки ресурсов, общее равновесие и несовершенства рынка. Учебное пособие / Омск, 2010. –С.152.

3. Ф.А. Хамидова описывает такую форму владения как «...корень реального сектора natsіональной экономики».

Миркин Я.М., Институциональные и региональные измерение рынка. Рынок ценных бумаг, 2001, №5, С.100.

3. Тьюлз Дж., Брэдли Э.С., Тьюлз Т. Фондовый рынок. М: ИНФРА-М, 1999, С.16.

4. Дозоров А., Чем торгуют на фондовом рынке, сайт компании «БКС» www.bcs.ru

5. Бакунин М., Соотношение фондового рынка и рынка ценных бумаг. М.: Хозяйство и право.-1996, №5,С.111-112.

6. Пургин А.Н., Фондовый рынок в системе макроэкономической стабилизатsіи. С.33. -2016, №3,С.102-109.

7. Аладьин В.В. Инвестиционная деятельность субъектов Российской федератsіи. /В.В. Аладьин. – М: Социум, 2002. С.17.

8. Сизов Ю.С. Формирование системы государственного регулирования рынка ценных бумаг в России. Московский опыт. М.: Планета 2000.-I999.-С.142.

9. Бэйли Дж. Инвестиции: Пер. с анг. – М.: ИНФРА-М, 2003. – С.221.

10. Вахабов А.В. ва бошқалар. Хорижий инвестициялар. Ўқув қўлланма.-Т.: “Молія” 2010.-328 б. (152б.).

11. Хамидулин М.Б. Развитие фінансового механизма корпоративного управления. икт.фан.док. илмий даражаси олiш учун ёзилган диссертация автореферати. - Тошкент,2008.-37б.

12. https://www.uzse.uz/ сайті маълумотлари

Copyright: © 2025 by the authors. This work is licensed under a Creative Commons Attribution- 4.0 International License (CC - BY 4.0)

AKTUAR MOLIYA VA BUXGALTERIYA HISOBI ILMIY JURNALI

Vol. 5 Issue 04 | **pp.** 107-112 | **ISSN**: 2181-1865
Available online https://finance.tsue.uz/index.php/afa

DEBITORLIK VA KREDITORLIK QARZLARINI MINIMALLASHTIRISH VA ULARNI BOSHQARISHNI TAKOMILLASHTIRISH YO'LLARI.

Bekniyazova Elenora Yesbosin qizi
Toshkent davlat iqtisodiyot universiteti magistranti

Annotatsiya: Bugungi kunda har bir xo'jalik yurituvchi sub'ekt debitorlik va kreditorlik qarzlariga duch keladi. Qarz muddati o'tib ketgan holatlar ham mavjud. Kompaniya o'z qarzlarini to'lay olmaydi, chunki qarzdorlar qarzlarini to'lamaydilar. Aslida, debitorlik va kreditorlik qarzlari bir-biri bilan chambarchas bog'liq bo'lib, bu o'z navbatida har qanday kontragentning balans tuzilishi va moliyaviy ko'rsatkichlariga salbiy ta'sir qiladi. Maqolada qarzlarning paydo bo'lish holatlari va debitorlik va kreditorlik qarzlarini bartaraf etish (kamaytirish) usullari ko'rib chiqiladi.

Kalit so'zlar: qarz, debitorlar, kreditorlar, majburiyatlar, minimallashtirish, risk.

Аннотация: На сегодня каждый субъект хозяйствования сталкивался с дебиторской и кредиторской задолженностью. Бывают случаи, когда задолженность становится просроченной. Предприятие не может погасить свои долги из-за того, что де- биторы не возвращают свою задолженность. На самом деле дебиторская и кредиторская задолженность тесно связаны между собой, что в свою очередь негативно влияет на структуру баланса и финансовые показатели любого контрагента. В статье рассмотрены случаи возникновения задолженностей и пути преодоления (уменьшение) дебиторской и креди- торской задолженности.

Ключевые слова: задолженность, дебиторы, кредиторы, обязательства, минимизация, риск.

KIRISH. Zamonaviy iqtisodiy sharoitda, ayniqsa Uzbekistonda, ko'plab korxonalar o'z faoliyatini to'xtatishga majbur bo'lmoqda. Bu holat, asosan, kompaniyalarning kreditorlar oldidagi qarzlarini to'lay olmasligi va shu bilan birga, o'z vaqtida joriy hisobvarag'iga kiritilmagan pullar tufayli yuzaga kelmoqda. Korxonalarning balansida debitorlik va kreditorlik qarzlari muhim rol o'ynaydi, chunki ular kompaniyaning moliyaviy holatini ko'rsatadi va ko'pincha kompaniyaning kelajakdagi muvaffaqiyatiga ta'sir qiladi.

Debitorlik va kreditorlik qarzlari - bu korxonaning o'z biznes jarayonlarida yuzaga kelgan va qisqa yoki uzoq muddatli to'lov majburiyatlarini anglatadi. Debitorlik qarzlari - bu kompaniyaning mijozlardan olishi kerak bo'lgan pullar, kreditorlik qarzlari esa kompaniyaning o'z ta'minotchilari va boshqa tashkilotlarga qarzlari hisoblanadi. Bu ikki turdagi qarzlar korxona balansida o'zgarishlarga olib kelishi mumkin, shuningdek, moliyaviy holatni shakllantiradi va kompaniyaning qarz majburiyatlarini qondirish qobiliyatini aniqlaydi.

Qarz majburiyatlarini kamaytirish uchun kompaniya bir nechta yo'llar orqali harakat qilishi mumkin. Bu jarayonni samarali amalga oshirish uchun, avvalo, kompaniyaning hozirgi moliyaviy holatini, debitorlik va kreditorlik qarzlarining tarkibini, ularning o'zaro aloqalarini o'rganish zarur. Yana bir muhim omil - bu kompaniyaning moliyaviy strategiyasini optimallashtirish, ya'ni likvidlikni yaxshilash va qilingan qarzlar bo'yicha vaqtida to'lovlarni amalga oshirishdir.

Debitorlik qarzi korxonaning balansida moliyaviy ko'rsatkich bo'lib, o'z navbatida quyidagi ko'rsatkichlarni belgilaydi: likvidlik va to'lov qobiliyati. Shuningdek, bu – debitorlarning korxonaga qarzlari bo'lib, ularni iste'mol krediti va tijorat krediti sifatida pul shaklida xaridorlarga berilgan yoki yetkazib beruvchilarga oldindan to'lov sifatida berilgan qarzlar shaklida ko'rish mumkin. Korxona bu qarzlarni mulk huquqi asosida to'lashni talab qilish huquqiga ega.

Buxgalteriya hisobi milli standartiga ko'ra "Debitorlik qarzi" – bu ma'lum bir sana uchun debitorlarning korxonaga qarz miqdori. Debitorlik qarzi aktiv sifatida tan olinadi, agar korxona kelajakda iqtisodiy foydalar olish ehtimoliga ega bo'lsa va uning miqdori aniq aniqlanadigan bo'lsa. Debitorlar — bu korxonaning pul mablag'lari, ularning ekvivalentlari yoki boshqa aktivlar bilan qarzlari bo'lgan yuridik va jismoniy shaxslar [1].

Debitorlik qarzi korxona tomonidan qarzni to'lash muddati tugaguniga qadar saqlanishi mumkin, shuningdek, foyda keltiradigan royaltolar, dividendlar va foizlar yordamida sotish uchun tayinlanishi mumkin.

Deyarli har bir korxona qarzga olingan mablag'lar, ya'ni kreditorlik qarzlariga ega. Moliyaviy barqarorlik nuqtai nazaridan kreditorlik qarzi korxona uchun pul mablag'larini shakllantirish manbai bo'lib, xo'jalik operatsiyalarining tarkibiy qismidir. Ko'pincha korxona mablag'larni qarzga olib, ularni eski majburiyatlarni yopish uchun aylantiradi. Mablag'lar ishlab chiqarish maqsadlarida foydalanilmagani sababli, bu moliyaviy natijaga ta'sir ko'rsatadi. Ba'zi fikrlar mavjudki, korxona o'z faoliyatida faqat o'z kapitalidan foydalansa, u moliyaviy jihatdan barqaror bo'ladi.

Ko'plab hollarda, xo'jalik sub'ektlari kreditorlik qarzlarini boshqarishda xatolarga yo'l qo'yadilar, bu esa qarzlarni to'lamaslik bilan bog'liq. Korxonalar, mablag'larni aylantirish uchun olganlarida, ularni birinchi navbatda o'z ehtiyojlari uchun ishlatishga harakat qiladilar va kreditorlarga qarzlarini to'lashda shoshilmaydilar. Normativ hujjatlar bo'yicha, hech qanday aniq qonun yo'qki, bu korxonalarni o'z shartnomaviy majburiyatlarini to'lashga majbur qilishi kerak, bu esa qarz majburiyatlaridan chetlashishga imkon beradi.

Aylanma mablag'lariga egalik qilishga kreditorlarga qarz bo'lish holati aniq ta'sir ko'rsatadi. Uzoq muddatli qarz to'lov muddati korxonalarga qisqa muddatli kredit olish imkoniyatini beradi. To'lov muddati, shakli va summasini korxona odatda mustaqil ravishda tanlaydi, ammo agar bu hisob-kitob banklar, sug'urta kompaniyalari yoki

byudjetga to'lovlar bilan bo'lsa, korxonalar qarzlarini o'z vaqtida to'lashga harakat qiladilar, chunki bu jarayon jarima sanktsiyalari yoki hatto jinoyat ishi ochilishining oldini olishga yordam beradi. Bunday holatda, oxirgi to'lovni oladiganlar yetkazib beruvchilar va pudratchilar bo'lib, ular aslida korxonaning qarzlarini to'lashda muvaffaqiyatsizlik uchun javobgar bo'lishadi.

«Moliyaviy hisobotni tayyorlash va taqdim etish uchun konseptual asos» nomli BHMSning 38.2-bandida «Majburiyatlar - shaxsning (qarzdorning) boshqa shaxs (kreditor) foydasiga muayyan harakat amalga oshirish, masalan, mol-mulkni topshirish, ishni bajarish, pul to‘lash va boshqalar yoxud muayyan harakatdan tiyilib turish majburiyatidir, kreditor esa qarzdordan o‘z majburiyatlarini bajarishini talab qilishga haqlidir» [2]. Kredit olish natijasida kreditorlik qarzi yuzaga keladi [3].

Huquq nuqtai nazaridan kreditorlik qarzi – bu korxona bilan boshqa tomon o'rtasidagi huquqiy munosabatlar bo'lib, bu munosabatlarda korxona qarzga olingan mablag'larni qaytarishga majbur. Korxona kreditorning xohishiga ko'ra mablag'larni ishlatish va ulardan foydalanish huquqiga ega, ammo qarz qaytarilishi yoki qarzning bir qismi kreditorlarga to'lanishi majburiyatidir.

Shunday qilib, kreditorlik qarzi ikkita asosiy xususiyatga ega. Birinchi – bu korxonaga tegishli bo'lgan mulkning bir qismi, ikkinchi – bu korxonaning kreditorlarga qarzlari, ular esa shartnoma asosida qarzni to'lashni talab qilishlari mumkin.

Korxonalar faoliyatini tahlil qilish natijasida, debitorlik va kreditlik qarzlarining balans tarkibidagi ulushi ortib borayotgani, bu esa qarzlarni boshqarish yo'llarini qidirishga majbur qilayotganini ko'rsatadi.

Yuqoridagi holatlar: debitorlik qarzlari oshib borishi, debitorlarning qarzlarini naqd pulga aylantirish muddati uzayishi, uning aylanish tezligi pasayishi – bularning barchasi debitorlarning to'lov qobiliyatsizligi, likvidatsiya yoki bankrotlik, savdo bilan bog'liq muammolar, mijozlarga nisbatan noto'g'ri va noqulay siyosatni ko'rsatadi. Ushbu hodisalar har doim salbiy deb hisoblanmasligi kerak, chunki norma qarzi va kechikmagan qarzlar korxona uchun moliyaviy qiyinchiliklarga olib kelmaydi. Ya'ni, bu moliyaviy aktivlarning kamayishi, qo'shimcha xarajatlar, moliyaviy foydaning pasayishi va qarzlarni to'lamaslik xavfi. Shuningdek, salbiy omillar korxonaning bozorni kengaytirish maqsadida mahsulotlarni sotish bo'yicha siyosatini yengillashtirishni aks ettirishi mumkin. Debitorlardan qarz qaytarilmasa, mablag'lar korxona uchun uzoq vaqt davomida mavjud bo'lmasligi kerak, chunki bu kapitalning aylanish tezligini sekinlashtiradi va korxonaning moliyaviy barqarorligini pasaytiradi. Debitorlar bilan mablag'lar aylanishi tez bo'lsa, ular tezroq to'lanadi, bu esa aylantiriladigan aktivlarning likvidligini oshirishga olib keladi.

Asosiy tamoyillar, korxona debitorlik qarzini boshqarishda amal qilishi kerak bo'lgan qoidalar, bu qarzning qaytarilmagan qismini, ayniqsa kechikkan qarzni qanday minimal

darajaga tushirishni o'z ichiga oladi. Qarzni yig'ish muddatini qisqartirish orqali foydani oshirish. Avvalo, eng katta va eng eski summalarga e'tibor qaratish zarur, ayniqsa agar da'vogarlik muddati o'tgan bo'lsa, tegishli choralar ko'rish lozim.

Agar korxona qarzni to'lash muddatini qisqartirish orqali to'lovni rag'batlantiruvchi chegirmalar taqdim etsa, bu ularni hisobni tezroq to'lashga undaydi. Ushbu usul rivojlangan mamlakatlarda ko'pincha ishlatiladi, chunki qarzni kamaytirish uchun chegirma berish, inflyatsiya tufayli realizatsiya qilingan mahsulotda ma'lum bir miqdorni yo'qotishdan ko'ra yaxshiroqdir. Mahsulotlarni tushirish jarayonida oldindan to'lov olishni, savdo veksellarini amalga oshirishni yoki faktorlashtirish mexanizmini qo'llash mumkin, bu esa to'lovning kechikishini ta'minlash evaziga bankka asosiy qarzning bir qismini olish imkonini beradi. Agar korxona yuqorida keltirilgan choralardan foydalanadigan bo'lsa, bu debitorlik qarzlarini kamaytirishga olib keladi, debitorlik qarzlarini investitsiya va operatsion faoliyat aylanishida ishlatish imkonini yaratadi, bu esa korxonaning daromadlarini oshirishga yordam beradi.

Debitorlik qarzlarini minimallashtirish uchun korxonada quyidagi asosiy tadbirlar amalga oshirilishi kerak:

1. Debitorlarning o'z hisob-kitoblarini to'lamaslik xavfini baholash, ularning to'lov qobiliyatini chuqur tahlil qilish, moliyaviy holatini aniqlash, ularga baho berish standartlarini belgilash va qarzdorlar kartotekasini yuritish.
2. Potensial debitorlarning sonini oshirish, bu bir yoki bir nechta xaridorlarning to'lov qilmaslik xavfini kamaytiradi.
3. Qarzdorlikni o'z vaqtida aniqlash, ayniqsa shubhali qarzlar.
4. Hisob-kitob hujjatlarini o'z vaqtida rasmiylashtirish va taqdim etish.
5. Yuridik xizmatlar bilan hamkorlikda talabnoma ishlarini amalga oshirish.
6. To'lov intizomi buzgan debitorlar bilan munosabatlarni to'xtatish.
7. Debitorlik qarzini muntazam ravishda inventarizatsiya qilish.

Debitorlik qarzlarini boshqarish uchun korxona qarzlar uchun maksimal miqdor va to'lash muddati belgilanishi kerak, va ularga rioya qilish, aniq reja tuzish kerak. Qarzni optimallashtirish miqdorini nazorat qilish kerak, shunda moliyaviy resurslar cheklanishi va o'z kreditorlar bilan muammolar yuzaga kelmasligi uchun hamda ishlab chiqarish jarayoniga ta'sir qilmasligi uchun. Kechiktirilgan qarzlar uchun qarzlarni yig'ish uchun alohida strategiya ishlab chiqish va unga rioya qilish zarur.

Kreditorlik qarzining oshishi, uning aylanish tezligining ortishi korxonaning moliyaviy holatining notekisligini, moliyaviy muammolarni, boshqaruv samaradorligining pasayishini ko'rsatadi. Bu esa investorlar va kreditorlar uchun moliyaviy xavf tug'diradi. Agar korxona yetkazib beruvchilarga qarzlarini to'lash muddatini oshirsa, u o'zining biznes imijini yomonlashtiradi, ishchilarning mehnat samaradorligi pasayadi, davlatdan jarima jazolari kelib chiqadi. Agar qarzlarni kreditlar

orqali yopish amalga oshirilsa, kelajakda bu holat yanada katta qarzlarni qaytarishga olib keladi, ya'ni foizlar, komissiyalar, penya bilan birga.

Kreditorlarga bo'lgan qarzlarni samarali boshqarish korxonaning muvaffaqiyatli faoliyat yuritishi uchun zamonaviy bozor sharoitida muhim talabdir. Kreditorlik qarzlarini boshqarish bo'yicha to'g'ri strategiya salbiy oqibatlarni yo'qotishga yordam beradi. Shuningdek, bu qo'shimcha moliyaviy resurslarni jalb qilishga yordam beradi.

Kreditorlik qarzlari oqimini boshqarish uchun uchta asosiy qoidaga amal qilish kerak:

1. Shartnomani tuzish vaqtida qarzni to'lash shartlarini aniqlash va eng past foiz to'lovlarini amalga oshirish.
2. Kredit olishda moliyaviy institutlardan eng qulay taklifni tanlash.
3. Kechikkan qarzlarning yuzaga kelishiga yo'l qo'ymaslik.

Kreditorlik qarzini nafaqat optimallashtirish, balki minimallashtirish ham mumkin. Eng samarali yechim bu qarzni minimallashtirish, ya'ni kreditorlarga bo'lgan qarzni kamaytirishdir.

Kreditorlik qarzini to'g'ri boshqarish uchun korxona kelajakdagi qarzlar hajmini hisoblab chiqishi kerak. Korxona qarzni nazorat qilishni, ayniqsa kechikkan qarzlarni amalga oshirishni ta'minlashi zarur. Agar o'z debitorlik qarzi kamaytirilsa, kreditorlik qarzi ham kamayadi. Tahliliy hisob-kitob yordamida odatiy qarzning to'lanish muddatini va kechikkan qarzlarning yuzaga kelishini hisoblash mumkin. Katta korxonalarda debitorlik va kreditorlik qarzlarini nazorat qilish bo'limini tashkil etish maqsadga muvofiqdir.

Debitorlik va kreditorlik qarzlarini minimallashtirish bo'yicha asosiy yo'nalishlar:

1. Kelajakdagi debitorlik va kreditorlik qarzlarini hisoblash, yetkazib berishlarni tahlil qilish va aktlar hamda hisob-fakturalarni hujjatlashtirish.
2. Kredit siyosatini va inkassatsiya davrini belgilash, debitorlar va kreditorlar guruhlari uchun.
3. Debitorlar va kreditorlarni xarid qilish hajmi, to'lovlar jarayoni, kredit tarixlari, mahsulotning bozor raqobati asosida tahlil qilish va saralash.
4. Debitorlar va kreditorlar bilan o'zaro hisob-kitoblarni yillik tekshirish, bu hujjatlar bilan tasdiqlanishi kerak.
5. Umid qilinmaydigan qarzlarning qiymatini nazorat qilish va kamaytirish.
6. To'lovlarni qaytarish kafolati beradigan savdo shartlarini belgilash.

XULOSA Korxonada qarzlarni nazorat qilish uchun debitorlik va kreditorlik qarzlarini muvozanatlash maqsadga muvofiqdir. Pul oqimining doimiy aylanishi to'xtamasligi kerak. Debitorlarning qarzi kreditorlarga bo'lgan qarzlarni yopish uchun

ishlatiladi. Optimal nisbati – bu kreditorlik qarzi debitorlik qarzini 10-20% ga oshib turishi. Balans tuzilmasidagi qarzni sezilarli darajada kamaytirish debitorlik va kreditorlik qarzlarini minimallashtirish yo'llariga rioya qilish bilan mumkin, bu moliyaviy yo'qotishlardan qochishga yordam beradi. Korxonada debitorlik va kreditorlik qarzlarini nazorat qilishni takomillashtirish moliyaviy ko'rsatkichlarni yaxshilaydi va ishlab chiqarish jarayoniga ijobiy ta'sir ko'rsatadi.

Foydalanilgan adabiyotlar ro’yhati:

1. O‘zbekiston Respublikasi buxgalteriya hisobining milliy standarti www.lex.ux

2. www.lex.uz/docs/828557/. O‘zbekiston Respublikasi Moliya vazirligining 2016-yil 5-sentyabrdagi 65-son (ro‘yxat raqami 475-1, 2016-yil 9-sentyabr) buyrug‘i bilan kiritilgan o‘zgartirishlar bilan.

3. Вирстюк Н.В. Совершенствование системы учета и управления дебиторской задолженности на современном этапе. Киев: Правда, 2011. 160 с. URL: http://www.rusnauka.com/ 13_NMN_2011/Economics/7_86543.doc.htm.

Copyright: © 2025 by the authors. This work is licensed under a Creative Commons Attribution- 4.0 International License (CC - BY 4.0)

AKTUAR MOLIYA VA BUXGALTERIYA HISOBI ILMIY JURNALI

Vol. 5 Issue 04 | **pp.** 113-117 | **ISSN**: 2181-1865
Available online https://finance.tsue.uz/index.php/afa

KATTA MA`LUMOTLARNI TAHLILINING BIZNES QARORLARINI QABUL QILISHDA SAMARADORLIKNI OSHIRISH

Hamzayeva Kamola Norbek qizi
Toshkent Davlat Iqtisodiyot Universiteti
magistranti, O`zbekiston

Annotatsiya: Mazkur maqolada katta ma’lumotlarni tahlil qilish biznes qarorlarini optimallashtirish va samaradorlikni oshirishda tutgan o‘rni tahlil qilinadi. Katta ma’lumotlar biznes strategiyasini shakllantirish, mijozlar ehtiyojlarini chuqurroq anglash va raqobatbardoshlikni mustahkamlashga xizmat qilishi ta’kidlangan. Maqola davomida turli sohalarda katta ma’lumotlardan samarali foydalanish bo‘yicha yetakchi kompaniyalarning tajribalari o‘rganilgan. Jumladan, elektron tijorat, media, ishlab chiqarish va marketing sohalarida katta ma’lumotlardan foydalanish natijasida erishilgan iqtisodiy afzalliklar yoritilgan Bundan tashqari, maqolada katta ma’lumotlar tahlilining ishlab chiqarish jarayonlarini optimallashtirishdagi ahamiyati, xarajatlarni kamaytirish va mahsulot sifatini oshirishga qo‘shayotgan hissasi tahlil qilinadi. Raqamli texnologiyalarning biznes va davlat boshqaruvidagi roli, shuningdek, kelajakda katta ma’lumotlarni qo‘llash orqali iqtisodiy samaradorlikni oshirish istiqbollari muhokama qilinadi.

Kalit so‘zlar: katta ma’lumotlar, biznes qarorlari, tahlil, bashoratli tahlil, raqamli texnologiyalar, iqtisodiy samaradorlik, katta ma’lumotlar bozori, prognoz, raqobatbardoshlik.

Аннотация: В данном исследовании анализируется роль анализа больших данных в оптимизации бизнес-решений и повышении эффективности. Отмечается, что большие данные способствуют формированию бизнес-стратегии, более глубокому пониманию потребностей клиентов и укреплению конкурентоспособности. В ходе исследования изучен опыт ведущих компаний, эффективно использующих большие данные в различных сферах, таких как электронная коммерция, медиа, производство и маркетинг, а также представлены экономические преимущества, достигнутые благодаря их применению. Кроме того, исследование рассматривает значение анализа больших данных в оптимизации производственных процессов, сокращении затрат и повышении качества продукции. Обсуждается роль цифровых технологий в бизнесе и государственном управлении, а также перспективы повышения экономической эффективности за счет использования больших данных в будущем.

Ключевые слова: большие данные, бизнес-решения, анализ, прогнозная аналитика, цифровые технологии, экономическая эффективность, рынок больших данных, прогноз, конкурентоспособность.

Annotation: This article analyzes the role of big data analytics in optimizing business decisions and improving efficiency. It highlights how big data contributes to business strategy formation, a deeper understanding of customer needs, and strengthening competitiveness. The research examines the experience of leading companies that effectively utilize big data in various sectors such as e-commerce, media, manufacturing, and marketing, while also presenting the economic benefits achieved through its implementation.

Furthermore, the article explores the significance of big data analysis in optimizing production processes, reducing costs, and enhancing product quality. It discusses the role of digital technologies in business and government management, as well as the prospects for increasing economic efficiency through the use of big data in the future.

Keywords: big data, business decisions, analytics, predictive analytics, digital technologies, economic efficiency, Big Data Market, forecast, competitiveness.

Kirish. Mutaxassislarning fikrlariga ko‘ra, yaqin yillarda jahon miqyosida internetga 207 milliard qurilma ulanib, ularning yordamida generatsiya qilinadigan ma’lumotlar hajmi 181 zettabaytga yetadi[1,2]. Bunday gigant oqimga ega bo‘lgan ma’lumotlar iqtisodiyotning turli segmantlarida – iste’mol bozorlaridan tortib, neft gaz sohasigacha, meditsinadan tortib, moliyaviy sektorgacha keng miqyosda ishlatiladi. Katta ma'lumotlar (Big Data) kompaniyalar uchun strategik ahamiyat kasb etib, ular biznes jarayonlarini optimallashtirish, mijozlar ehtiyojlarini chuqurroq tushunish va raqobatbardoshlikni oshirishda muhim rol o'ynaydi. 2024-yilda Big Data tahlil bozori $348,21 milliard qiymatga yetdi va bu ko‘rsatkich 2032-yilda yiliga 13% o‘sish bilan $924,39 milliardga yetishi kutilmoqda[2]. Big Data bozori – bu katta hajmdagi ma’lumotlarni (Big Data) to‘plash, saqlash, tahlil qilish va boshqarish bilan bog‘liq mahsulotlar, xizmatlar va texnologiyalarni o‘z ichiga olgan iqtisodiy sektor hisoblanadi. Ya’ni bunga yirik kompaniyalar - nafaqat IBM, Google, VISA, MasterCard kabi moliyaviy korporatsiyalar balki **General Electric** (GE), Tesla kabi ishlab chiqarish sohalari Big Data texnologiyalaridan faol foydalanib, ma'lumotlarni tahlil qilish orqali innovatsion yechimlar yaratmoqda va xizmat ko'rsatish sifatini yaxshilamoqda hamda butun dunyo bo‘ylab o‘z o‘rnini mustahkam egallab kelmoqda.

Adabiyotlar tahlili.

Big Datadan foydalanish asosidagi texnologiyalar biznesning turli-tuman sohalarida biznesning samaradorligini oshirish va sarf-xarajatlarni kamaytirish uchun kompaniyalar tomonidan keng miqyosda foydalaniladi. Big Data texnologiyasidan foydalanish tufayli, UPS (United Parsel Service) logistik kompaniyasi yiliga 8,5 million litr yonilg‘i iqtisod qiladi, yo‘nalishlarni optimallashtiradi va tovar yetkazib berish tezligini oshiradi[3]. Big Datani tahlil qilish orqali kerakli ma’lumotlarni olish nafaqat foydalanuvchilarga balki kompaniyalarga ham ustunlik keltirdi. **General Electric** (GE) kompaniyasining baho berishicha, Big Data asosidagi ma’lumotlarni tahlil qilish asosida 20 yil davomida aholi daromadining 30% qismi tejalar ekan hamda shu kompaniyaning Healthcare bo‘limi tomonidan 2016-yilda e'lon qilingan "Big Data, Analytics & Artificial Intelligence" nomli hisobotda, tibbiyot tizimlarining o'zaro moslashuvchanligini oshirish orqali yiliga taxminan 30 milliard AQSh dollari miqdorida tejashga erishish mumkinligi ta'kidlangan[4].

Katta ma'lumotlar yordamida bashoratli tahlilni amalga oshirishimiz mumkin. ACS kompaniya asoschisi Craig Mundie Big Data biznesning yangi xom ashyosiga aylanayotganini[5] hamda IBS dekani Debapratim Purkayastha Katta ma'lumotlar tahlili har doim korxonalar uchun raqobatbardosh ustunlikka ega bo'lish va o'z maqsadlariga erishish uchun asosiy strategiya bo'lib kelganligi va endi katta ma'lumotlar orqali bashoratli tahlil kelajakda nima sodir bo'lishi mumkinligini taxmin qilishga yordam berishi[6] haqida o‘z maqolalarida keltirib o‘tadi.

Metodlar va uslublar. Katta ma`lumotlarni tahlili qilish (Big Data Analytics) – bu ulkan hajmdagi ma’lumotlarni yig’ish, qayta ishlash (saqlash va tozalash) va tahlil qilish jarayonidir. Bunda turli tashkilotlar va kompaniyalar raqamli texnologiyalar orqali ma’lumotlarni qayta ishlab, ularning strategik rejasini ishlab chiqish, sarf-xarajatini kamaytirish, mijozlarning xulq-atvorini tushunib ham o‘zlariga ham mijozlarga ma’qul bo‘lgan optimal yechim shakllantiradi. Katta ma'lumotlarni tahlil qilish uchun turli texnologiyalar mavjud bo‘lib, ular quyidagi bosqichlarga bo‘linadi:

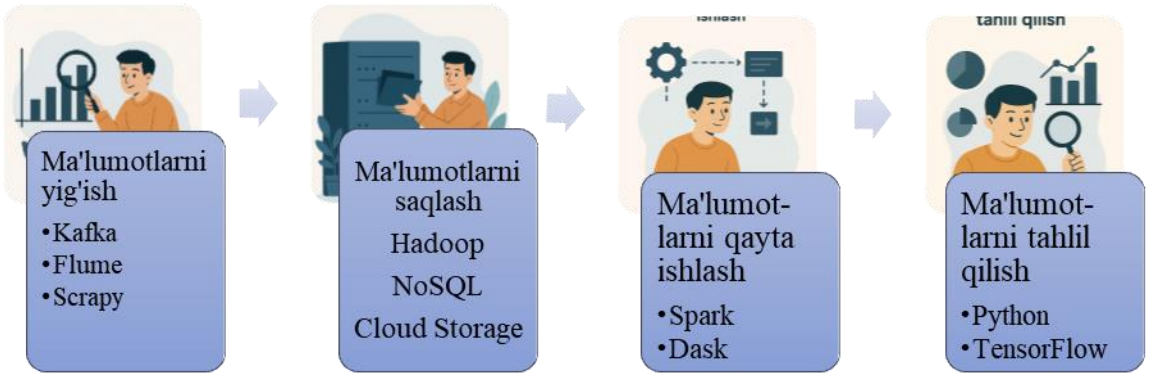

1-rasm. Ma’lumotlarning tahlil qilish jarayoni va ularning texnologiyalari.

Katta ma’lumotlarni tahlil qilish bilan kompaniyaning deyarli barcha texnologiyalar bilan ishlaydigan bo‘limlar shug‘ullanadi. Bunga misol qilib, kompaniyaning Marketing va mijozlar, moliya bo‘limlarini ololamiz. Ular mijozlarning xulq-atvorini o‘rganib ehtiyojlari va daromadlarini hisobga olgan holda mos mahsulot taklif qiladi va bundan har ikkala tomon bir-biridan mamnun bo‘ladi.

Tahlil va natijalar. Katta ma’lumotlarni tahlil qilishning bosqichlarini ko‘rib chiqish yordamida kompaniyaning samaradorligini oshirish uchun kompaniya mijozlarining xulq-atvorini o‘rganamiz:

Ma’lumotlarni yig‘ish jarayonida mijozni yaxshiroq tushunish, xizmat yoki mahsulotni moslashtirish, va marketing strategiyasini optimallashtirish uchun juda muhim. Bu jarayonning maqsadi - mijoz qanday fikrdaligi, nima istashi va qiziqishi, qanday odatlari bor, nimani yoqtirmaydi — shularni aniqlash uchun ma’lumot to‘planadi. Mijozning xulq-atvori haqida turli veb-saytlar va mobil ilovalar, sotuv tizimlari, onlayn va oflayn so‘rovnomalar hamda ijtimoiy tarmoqlardan quyidagi 1-jadvaldagi kabi ma’lumotlarni yig‘adi:

1-jadval

Ma'lumotlar turi	Tavsifi
Xarid tarixi	Qachon, nima, qayerdan, qancha narxga olgan

Onlayn faoliyat	Veb-saytda qaysi sahifaga kirdi, qancha vaqt qoldi
Qidiruv odatlari	Qanday kalit so‘zlarni izlaydi
Fikr va sharhlar	Mijozning mahsulot haqida fikri (pozitiv / negativ)
Kliklar va harakatlar	Qanday tugmalar bosildi, nimaga qiziqdi
So‘rovnoma javoblari	Mijoz ehtiyojlari, qoniqish darajasi
Lokatsiya ma’lumotlari	Qayerdan xarid qilmoqda yoki foydalanmoqda
Demografik ma’lumotlar	Yoshi, jinsi, yashash joyi, kasbi, daromadi va h.k.

Ma’lumotlarni yig‘ib bo‘lgandan so‘ng, ular markaziy joyda, tizimli holatda saqlanadi. Saqlash joyi tanlanayotganda ma’lumot hajmi, tezligi va turlari hisobga olinadi. Ma’lumotlarni saqlashda Databases, Cloud Storage, Data Warehouse kabi saqlash turlaridan foydalaniladi.

Yig‘ilgan ma’lumotlar ko‘pincha noto‘liq, takroriy yoki noto‘g‘ri bo‘ladi. Tozalashsiz bu ma’lumotlardan foydali natija olish qiyin — hatto noto‘g‘ri qarorlar qabul qilinishi mumkin. Misol uchun, noto‘liq ma’lumotda mijoz telefon raqami yo‘q bo‘lsa uni to‘ldirish yoki olib tashlash mumkin. Agar bir mijoz ikki marta ro‘yxatdan o‘tgan bo‘lsa uning bittasini o‘chirib tashlash mumkin. Bular Excel, SQL, OpenRefine kabi vositalardan foydalaniladi.

Ma’umotlarni tahlil qilish - yig‘ilgan va tozalangan ma’lumotlarni strukturaga solish, formatlash, kategoriyalarga ajratish, hisoblash yoki birlashtirish orqali foydali shaklga keltirish jarayonidir. Tahlil qilishda Excel, SQL, Machine Learning kutubxonalaridan foydalanish mumkin.

Ma'lumotlarni tahlil qilishdan so‘ng, kompaniya mijozlarining xarid qilish odatlarini aniqlash va marketing strategiyasini moslashtirish imkoniyatiga ega bo‘ladi. Vizualizatsiya - u oddiy grafik chizish emas, balki ma’lumotlar orqali tushunarli hikoya aytish vositasi hisoblanadi. Grafiklar orqali mijozlarning xarid qilish vaqtlari va platformalardagi faolliklarini aniqlash kompaniyaning sotuvlarini oshirishga yordam beradi. Masalan, sonli jadvalda savdo oylik pasayib ketganini sezmasligingiz mumkin, lekin grafikda bu darhol ko‘zga tashlanadi va buning yordamida texnik bo‘lmagan rahbarlar yoki marketing jamoasi ham vizualizatsiya orqali holatni tez tushunadi.

Xulosa va takliflar. Katta ma'lumotlarni tahlil qilish (Big Data Analytics) kompaniyalarga mijozlarning xulq-atvorini chuqur o‘rganish imkonini beradi, bu esa biznes qarorlarini aniq va samarali qabul qilishda katta yordam beradi. Mijozlar haqida to‘plangan ma'lumotlar, ularning xarid qilish odatlari, qidiruvlar, va ijtimoiy tarmoqlarda ko‘rsatilgan qiziqishlarini tahlil qilish orqali kompaniyalar marketing strategiyalarini optimallashtirish va shaxsiylashtirilgan xizmatlar yaratish imkoniyatiga ega bo‘ladi.

Tadqiqotdan kelib chiqib kompaniya mijozlarning qiziqishlariga asoslangan maxsus reklama yoki mahsulot takliflari yaratish mumkin. Katta ma'lumotlarni tahlil qilish orqali kompaniyalar mijozlarning xulq-atvorini tushunib, shaxsiy takliflar va aksiyalarni amalga oshirishlari mumkin. Misol uchun, agar mijoz biror mahsulotni qidirib topgan bo‘lsa, kompaniya uni kuzatib borib, maxsus takliflar yuborishi mumkin.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR

1. Bernard Marr, Contributor, Forbes. “2024 IoT And Smart Device Trends: What You Need To Know For The Future” maqolasi, 19-oktabr 2023-yil.
2. Naveen Kumar, DemandSage. “Big Data Statistics 2025: Growth and Market Data” maqolasi, 13-noyabr 2024-yil.
3. Ayupov R.H., Tursunov S.Q. Raqamli texnologiyalar.// O‘quv qo‘llanma. Toshkent: “Lesson Press” nashriyoti, 2023-yil. 464 bet.
4. Kaliforniyadagi San Francisco universiteti, "Big Data, Analytics & Artificial Intelligence" hisoboti, 2016-yil. 13-bet.
5. https://datasemantics.co/36-inspirational-quotes-on-big-data-machine-learning-and-artificial-intelligence.
6. https://www.thecasecentre.org.

Copyright: © 2025 by the authors. This work is licensed under a Creative Commons Attribution- 4.0 International License (CC - BY 4.0)

AKTUAR MOLIYA VA BUXGALTERIYA HISOBI ILMIY JURNALI

Vol. 5 Issue 04 | **pp.** 118-124 | **ISSN**: 2181-1865
Available online https://finance.tsue.uz/index.php/afa

O‘ZBEKISTONDA IQTISODIYOTNI TRANFORMATSIYALASHUVI SHAROITIDA SANOAT TARMOQLARI VA KORXONALARI KOOPERATSIYASINI RIVOJLANTIRISHNING AHAMIYAT

Xamzayeva Mavjuda Nematovna
Toshkent Gumanitar Fanlar Universiteti o‘qituvchisi
Raimjanov Abdulaziz Ahmadjon o’g’li
Toshkent Gumanitar Fanlar Universiteti talabasi

Annotatsiya: Ushbu maqolada O‘zbekiston Respublikasining sanoatida tarmoqlararo va korxonalar kooperatsiyasiyasini joriy etishning ahamiyati hamda uni iqtisodiyotni rivojlanishidagi o‘rni, bugungi kunda jamiyat farovonligi yo‘li yoritilgan. Undan tashqari amaliy yondashuvlar innovatsion jarayonlarni yangi bosqichga olib chiqish darajasi ko‘rib chiqilgan. Sanoatlashuvda iqtisodiyotning xalqaro va milliy miqyosda turli yondashuvlari amaliyotda qay tarzda namoyon bo‘lishi hamda mamlakatimizda ushbu yo‘nalishda amalga oshirilishi lozim bo‘lgan chora tadbirlari o‘rganilgan. Shuningdek, yurtimizda iqtisodiyotning sanoat sektorini rivojlantirishda sanoat korxonalari kooperatsiyasining dolzarbligi, va xorijiy tajribalar asosida kooperatsiya faoliyatini olib borish usulining afzalligi yoritilgan.

Kalit so'zlar: Yakuniy mahsulot, eksport salohiyati, kichik sanoat kompaniyalari, tayyor mahsulot, kooperatsiya, kichik biznes, eksport, kichik tadbirkorlik, ishlab chiqarish infratuzilmasi, venchur sarmoyasi.

В данной статье освещена важность внедрения межотраслевой и предпринимательской кооперации в промышленности Республики Узбекистан и ее роль в развитии экономики, пути к благополучию общества сегодня. Кроме того, рассматривалось, насколько практические подходы выводят инновационные процессы на новый уровень. Изучено, как различные подходы экономики на международном и национальном уровне проявляются в индустриализации и какие меры следует реализовать в этом направлении в нашей стране. Также подчеркнута актуальность кооперации промышленных предприятий в развитии промышленного сектора экономики нашей страны, преимущество метода осуществления кооперационной деятельности на основе зарубежного опыта.

Ключевые слова: Конечный продукт, экспортное производство, малые промышленные предприятия, готовая продукция, кооперация, малый бизнес, экспорт, малый бизнес, производственная инфраструктура, венчурный капитал.

This article highlights the importance of introducing inter-sectoral and enterprise cooperation in the industry of the Republic of Uzbekistan and its role in the development of the economy, the path to the well-being of society today. In addition, the degree to

which practical approaches bring innovative processes to a new level is considered. How various approaches to industrialization are manifested in practice at the international and national levels of the economy and the measures that should be taken in this direction in our country are studied. The relevance of cooperation between industrial enterprises in the development of the industrial sector of the economy in our country and the advantages of conducting cooperation activities based on foreign experience are also highlighted.

Keywords: Final product, export potential, small industrial companies, finished products, cooperation, small business, export, small entrepreneurship, production infrastructure, venture capital.

Kirish.

Mamlakatimiz iqtisodiyotida amalga oshirilayotgan ijobiy o‘zgarishlar natijasida aholimiz hayot tarzi yaxshilanib borayotganligini e’tirof etish zarur. Iqtisodiy siyosat keng ko‘lamli iqtisodiy-ijtimoiy dasturlarning hayotga tatbiq etilishi bilan sanoat tarmoqlarini rivojlantirish uchun zamin yaratmoqda. Xususan, sanoat sohasi ham mamlakatimizda mustaqillik yillarida chinakam rivojlanish bosqichiga olib kelindi. Ushbu tarmoq bugungi kunda yuqori texnologiyali sanoatga aylandi. Buning natijasida aholini sifatli iste’mol mahsulotlari bilan ta’minlash yildan yilga ortib, aholimizning oziq-ovqat manbayi bo‘lib xizmat qilmoqda. Hozirda iqtisodiyotni transformatsiyalashuvi yuz berayotgan bir paytda xo‘jalik yuritish tizimida ko‘plab davlatlar yangicha mexanizmlardan foydalanishni boshlab yuborishgani sir emas.

Buning natijasida texnologiyalardan samarali foydalanish , mehnat taqsimoti, ixtisoslashuv, mavjud ishlab chiqarish va texnologik quvvatlardan oqilona foydalanishning yangicha ko‘rinishlari maydonga kelmoqda yoki avvalgilari takomillashmoqda. Kundan kunga taraqqiyot darajasining dinamikasi shuni ko‘rsatib berdiki, biror bir xo‘jalik yuritish subyektini mustaqil rivojlanishidan ko‘ra bir necha yondosh subyektlar bilan mustanosib aloqa o‘rnatish mustahkam iqtisodiy o‘sish garovi bo‘lmoqda. Adabiyotlar tahlili. Sanoatda innovatsiyalarni joriy etish bo‘yicha olib borilgan tadqiqotlar asosan innovatsion tizimlar, ularni mahalliy muhitdagi amal qilish qonuniyatlari va innovatsiyalarga davlat siyosatining tarmoqlarda qo‘llanilishi, klasterlar yoki mintaqalararo innovatsiyalashuv darajasi mavjudligi va ichki va tashqi omillar ta'siriga qaratilgan.

Ammo, sanoat kooperatsiyalarni joriy etilishi ko‘pincha yirik korxonalar darajasida sodir bo‘ladigan hodisa sanaladi. Biz ushbu tadqiqotimizda innovatsion rivojlanish masalasini makroiqtisodiy darajada tahlil qildik. Sanoat mahsulotlarini ishlab chiqaruvchi va uni qayta ishlovchi korxonalar o‘rtasidagi kooperatsiya munosabatlarini rivojlantirish dunyoning ko‘plab mamlakatlari va yurtimizning bir necha izlanuvchilari tomonidan keng tadqiq etilgan. Jumladan, kooperatsiyaning boshlang‘ich tushunchalari va uslubiy jihatlari xorijiy olimlardan R.Ouen, U.King, Ye.Norson, F. Rayffayzen, A. Sapiro, Ch.Fure va boshqalar tomonidan tadqiq etilgan.

Bundan tashqari sanoatda kooperatsiya nazariyasi, uning iqtisodiytashkiliy asoslari, ijtimoiy jihatlari, ishlab chiqarish kooperatsiyasining konseptual asoslari MDH davlatlari olimlaridan M.N.TuganBaranovskiy, N.D.Kondratev, A.V.Chayanov, N.P.Makarov, , I.V.Yemelyanov tomonidan tadqiq etilgan.

Tadqiqot metodologiyasi. Bu tadqiqotdan koʻzlagan maqsadi murakkab ijtimoiy-iqtisodiy tizim sifatida milliy iqtisodiyotning asosiy boʻgʻini boʻlgan sanoatda korxonalar oʻrtasida kooperatsiyalarni joriy etishning amaliyoti va unda mavjud muammolar sabablarini tahlil qilish hisoblanadi. Milliy iqtisodiyotni mavjud potensial holatini baholash va yuqori texnologik jarayonlarni amalga oshirishdagi kamchiliklarni bartaraf etish uchun bir necha quyidagi vazifalar qoʻyiladi:

- Sanoatlashuv jarayonlarini amalga oshirish va uni takomillashtirishning dunyodagi yetakchi mamlakatlar tajribasini oʻrganish va mamlaktimiz potensialiga mos tomonlarini oʻzlashtirish;
- neoindustrial rivojlanishning kooperatsiyalashuv boʻyicha xalqaro tajribasining aniqlangan oʻziga xos xususiyatlarini hisobga olgan holda mahalliy iqtisodiyotni oʻzgartirishning joriy tendensiyalari va istiqbolli yoʻnalishlarini aniqlash.
- sanoatni innovatsion rivojlantirishga va ishlab chiqarishni sifat va son jihatdan yaxshilashga xizmat qiluvchi omillarni oʻrganish va oʻzlashtirish.

Tadqiqotda omilli, tarixiy, statistik, qiyosiy va tizimli tahlil usullari, ekspert baholash usuli qoʻllanildi, bu esa muallifga qoʻyilgan vazifalarni hal etish imkonini berdi. Natijalar va muhokama. Ilgʻor taraqqiyotning asosiy shartlaridan biri bu koʻplab xoʻjalik subyektlarining sa'y-harakatlarini birlashtirishdir. Korxonaning barqarorligi uning oʻziga xos resurslari yigʻindisi, ulardan foydalanish samaradorligi darajasi va mintaqa yoki sanoatning boshqa sanoat korxonalari bilan ishlab chiqarish kooperatsiyasi uchun yaxshi sharoitlar bilan belgilanadi. Sanoatni kooperativ oʻzaro ta'siri ma'lum bir korxonada ularni qayta taqsimlash tufayli ma'lum resurslarning yetishmasligini qoplaydi, bu takror ishlab chiqarish siklining uzluksizligini ta'minlaydi. Sanoat mahsulotlari kooperativ doirasida meva-sabzavot mahsulotlarini tayyorlash, saqlash va iste'molchiga yetkazish bilan bogʻliq iqtisodiy model quyidagi masalalarni oʻz ichiga qamrab olishi lozim (1-rasm).

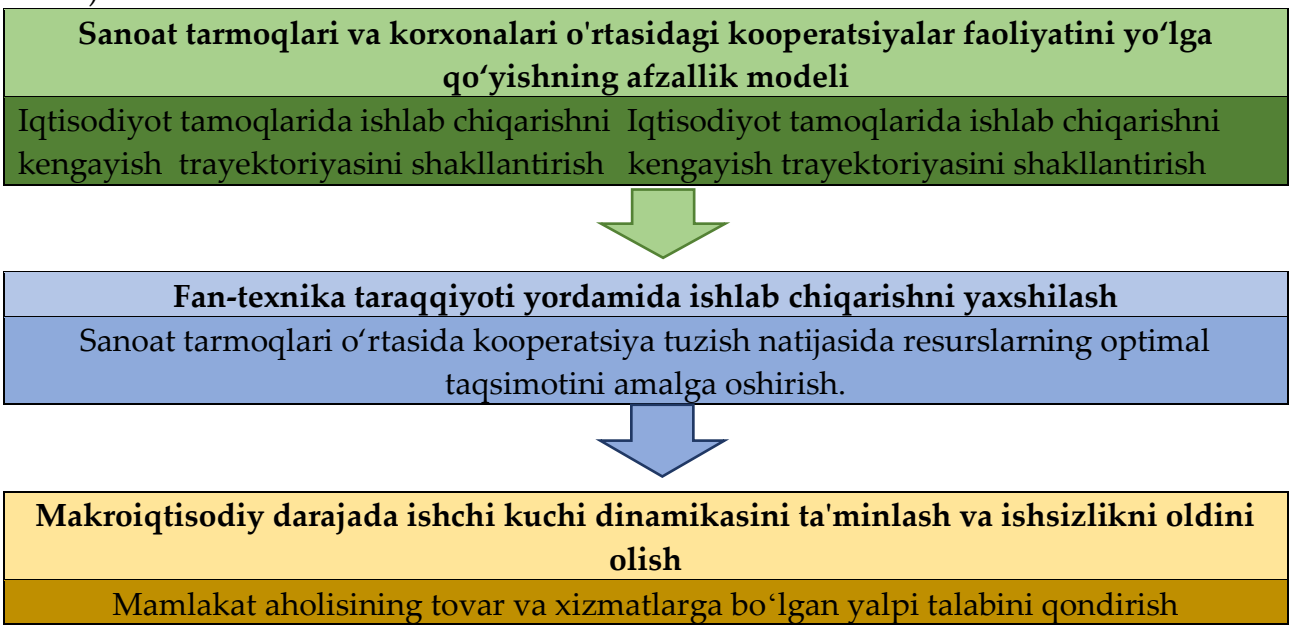

1-rasm. Sanoat tarmoqlari va korxonalari oʻrtasidagi kooperatsiyalar faoliyatini yoʻlga qoʻyishning afzallik modeli.

Yuqoridagi modeldan shuni xulosa qilish mumkinki, ishlab chiqarish kooperatsiyasi modeli faoliyati bevosita mamlakat iqtisodiyotining ko‘plab yo‘nalishlarda rivojlanishi va samarali harakatiga sababchi bo‘ladi. Ko‘rib turganingizdek bevosita ishlab chiqarish jarayonlarini kooperatsiyalashuvi iqtisodiyot tamoqlarida ishlab chiqarishni kengayish trayektoriyasini shakllantirishga sababchi boladi . Ishlab chiqarish treyektoryasi deganda biz ma’lum tur ishlab chiqarish yo‘nalishlarini shakllanishi va aniq bir mahsulot bo‘yicha ixtisoslashuvni tushunishimiz mumkin.

Bu esa o‘z navbatida bir vaqtning o‘zida bosh manbalarni mamlakat miqyosida turli yo‘nalishlarga bura olish imkoniyatini yaratadi. Bundan tashqari bu modelda ta’kidlangan boshqa afzal jihatlar ham talaygina. Yuqoridagi modelga qo‘shimcha ravishda sanoat tamroqlari va korxonalari kooperatsiyaning ijtimoiy muammolarni hal qilish, mamlakat aholisining yuqori ijtimoiy faolligini shakllantirish qobiliyati sanoatda tarmoqlar kooperatsiyasini boshqaruv shaklining iqtisodiy samaradorligini oshirish uchun maqbul shart-sharoitlarni yaratadi.

Sanoatda kooperatsiyalarning xo‘jalik yurituvchi subyektlar sifatida faoliyati ichki va tashqi omillar ta’sirida bo‘lib, ularning ta’sir qilish liniyalari ko‘pincha qarama-qarshi xarakterga ega. Ichki – bu kooperatsiya tarmoqlari va korxonalari faoliyati, tashqi-bozor raqobat muhiti va davlat instituti. Ushbu omillar o‘z manfaatlarini ifodalaydi, ularning izchilligining yo‘qligi esa kooperatsiya jarayonlarini boshqaruvda uzviyligini yuzaga keltiradi. Boshqaruv shakli sifatida kooperatsiya samaradorligi mexanizmining tarkibiy qismlari turlicha hisoblanadi.

Sanoatda kooperatsiyasining har qanday shaklining tashkiliy va iqtisodiy jarayonlari ushbu manfaatlarni muvofiqlashtirish mexanizmini yaratadigan, ishlashini ta'minlaydigan va shu bilan birga ularning samarali faoliyatini ta'minlaydigan tuzilmalarni o‘z ichiga olishi kerak. Bularga davlat institutlari, raqobat muhiti, aksiyadorlar va yollangan xodimlar kiradi. Kooperativlik mexanizmi va samaradorligining iqtisodiy shakl sifatida o‘zaro ta’siri 1-jadvalda aks ettirilgan.

1-jadval.

Sanoat tarmoqlari va korxonalari kooperatsiyani rivojlantirish mexanizmlarining samarali va ustunlik jihatlari

	Kooperatsiyaning funksiyalari	Kooperatsiyaning samaradorligi	Samaradorlik mezonlari
Bozor va raqobat	Xo‘jalik va tadbirkorlik faoliyati	Iqtisodiy samaradorlik	Daromad, tejash, moliyaviy barqarorlik, barqarorlik, moslashish, moslashuvchanlik, sifat
Kooperatsiya ishitirokchilari	Ijtimoiy faoliyat	Ijtimoiy samaradorlik	Mehnatga munosabat, motivatsiya, ish bilan ta'minlash, manfaatlarni himoya qilish, maqsad birligi
Yollangan xodimlar	Boshqaruv	Boshqaruv samaradorligi	Demokratik boshqaruv: rejalashtirish va maqsadlarni belgilashda ta'sir darajasi,

			rollarning izchilligi
Davlat institutlari	Davlat siyosatiga muvofiq faoliyatni amalga oshirish	Milliy iqtisodiy samaradorlik	Ekologik toza, kooperativ boshqaruv shakli va jamiyat uchun barcha imtiyozlarning muvofiqligi

Xususan, fan-texnika taraqqiyoti yordamida ishlab chiqarishni yaxshilash imkoniyatlarini oshishi mumkinligi. Sanoat, ayniqsa, uning eng muhim sohasi bo‘lgan og‘ir sanoat, mamlakatda kengaytirilgan takror ishlab chiqarishning asosi hisoblanadi. U moddiy-texnika vositalarini o‘zi va boshqa tarmoqlar uchun takror ishlab chiqarish bilan bir vaqtda jamiyat a’zolari o‘rtasidagi ijtimoiy ishlab chiqarish munosabatlarini takomillashtirib boradi.

Bu jarayonga qanday erishish mumkin yoki kooperatsiyaning fan-texnika taraqqiyotiga qanday aloqasi bor degan o‘rinli savol tug‘iladi. Sanoat kooperatisiyasida bir necha turli xo‘jalik subyektlari aniq bir iqtisodiy faoliyatning tashkil etish uchun birlashadilar shu nuqtada ular mavjud taraqqiy darajasini kooperatisiya a’zolari o‘rtasida taqsimlaydi yoki bo‘lishadi va ushbu jarayonda fantexnika yutuqlari darajasi qolganlarda ham yaxshilanishi kuzatiladi.

Sanoat tarmoqlari o‘rtasida kooperatsiya tuzish natijasida resurslarning optimal taqsimotini amalga oshirish imkoniyati ham yuqoridagi afzalliklardan hisoblanadi har bir korxona kooperatsiyalashuvda o‘ziga ma’lum ishlab chiqarish yoki xizmat ko‘rsatish vazifasini oladi bu esa nafaqat resurslar bilan samarali ishlash imkoniyatini beradi balki mehnat taqsimotini ham to‘g‘ri yo‘lga qo‘yilishini ta’minlaydi. Natijada, makroiqtisodiy darajada ishchki kuchi dinamikasi yaxshilanadi va ishsizlikning ijtimoiy oqibatlarining oldi olinadi.

Raqamli transformatsiya analog jarayonlarni raqamliga aylantirish uchun texnologiyadan foydalanishni anglatadi.Raqamli texnologiyalarga o’tish hayotimizning sun’iy intellektni qo’llaydigan barcha sohalariga ta’sir qildi - aqlli soatdan tortib, uy yordamchilarigacha. Raqamli transformatsiya mashinali ta’lim, katta ma’lumotlar va buyumlar interneti kabi yangi texnologiyalarga bog’liq ravishda o’zgargan. Har qanday brendga raqamli transformatsiya juda zarur vosita hisoblanadi.

Raqamli transformatsiya- eng yaxshi natijalarga erishish, operatsion samaradorlikni oshirish va biznes jarayonlarini optimallashtirish uchun kompaniyada intellektual texnologiyalarni integrallashtirish.

Har qanday brendning raqamli texnologiyalarga o’tishiga ko’plab sabablar bor va bu ularning dunyo miqyosiga chiqishiga turtki bo’lmoqda. Hozirgi vaqtda har qanday startapning biznes strategiyasi dastlab raqamli yondashuvlar asosiga qurilgan, chunki eski jarayonlar yangi biznes modellariga yo’l ochadi.Bu zamonaviy brendlar eski kompaniyalarga ta’sir ko’rsatgan “raqamli zarba”larga qarshi immunitetga ega, shuning uchun yangi ishtirokchilar samaradorligi bo’yicha o’z raqobatchilaridan oldinda turibdi.Bu shuni anglatadiki, agar brend zamon bilan hamnafas bo’lishni xohlasa, raqamli davr talablariga javob beradigan tarzda ishlash tarzini yangilash kerak.

Xulosa va takliflar.

Yuqoridagi tahlil va mulohazalardan shuni xulosa sifatida aytish mumkinki zamonaviy resurs taqchil sharoitda sanoatni modernizatsiya qilish, ishlab chiqarishni yangicha usullarini amaliyotga joriy etish muhim hisoblanadi. Sanoat tarmoqlari va korxonalari o‘rtasida o‘zaro kooperatsiyani tashkil etishilishi esa ishni jarayonlarda rag‘batlantiruvchi va samarali yechim bo‘lishi mumkin. Quyidagi taklif va mulohazalar esa qo‘shimcha sifatida kelitirib o‘tish zarur

1. Hozirgi kunda tashkil etilayotgan chora-tadbirlar va olib borilayotgan ko‘plab tadqiqotlar natijasi o‘laroq, sanoat tarmoqlararo va korxonalararo kooperatsiyasi jarayonini nazariy-ilmiy asoslari shakllanish va rivojlanish davridagi turli qarashlarga va uning bugungi kundagi mamlakat iqtisodiyotini rivojlantirish yo‘nalishida bajarayotgan vazifalariga asoslanadigan bo‘lsak, Sanoat tarmoqlari va korxonalarining mahsulotlari kooperatsiyasi tizimi ijtimoiy-iqtisodiy ahamiyatiga bizning nazarimizda o‘ziga xos-xususiyatlarni inobatga olib kooperatsiya – bu ko‘p odamlar bir xil yoki turli xil, o‘zaro bog‘liqlik, mehnat jarayonlarida birgalikda ishtirok etadigan maxsus mehnat shaklidir. Tadqiqotlar natijasida kooperasiya – bu barcha ishtirokchilar uchun o‘zaro foyda va har kimning manfaatlarini qondirish asosida resurslarni kamroq sarflash bilan umumiy maqsadga erishish uchun sheriklar o‘rtasidagi iqtisodiy munosabatlarda o‘z hamkorligi ma’nosida namoyon bo‘ladigan iqtisodiy hodisadir. Kooperatsiyadan ko‘zlangan asosiy maqsad qishloq xo‘jaligi ishlab chiqaruvchilariga o‘z iqtisodiyotini rivojlantirishda yordam berish va samaradorlikni oshirishdan iborat degan xulosaga kelindi.

2. Bizning fikrimizcha sanoat korxonalari kooperatsiyasi natijasda yaratilgan mahsulotlarni segmentini yanada oshirish va korxonalararo hamkorlikni rivojlantirishning huquqiy asoslari yangi sanoat kooperatsiyalarini tashkil etish, ularning huquqiy va tashkiliy shakllarini, resurslarni taqdim etishda ishlab chiqarish, munosabatlarni tashkil etish tartibini, mahsulot marketingini, soliq tizimlarini, davlat va kooperativlar o‘rtasidagi munosabatlarni, kooperativlarning o‘zaro munosabatlarni,mulkni begonalashtirishga qarshi huquqiy kafolatlarni mustahkamlashni belgilovchi qonunlar, me’yoriy-huquqiy hujjatlar majmuyi sifatida tushunilishi kerak.

Foydalanilgan adabiyotlar ro‘yxati:

1. O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining “2022-2026 yillarga mo‘ljallangan Yangi O‘zbekistonning taraqqiyot strategiyasi to‘g‘risida” gi 2022-yil 28-yanvardagi PF-60 sonli Farmoni.

2. Berkinov B.B., Aynaqulov M.A. “Kichik tadbirkorlik korxonalarining yirik korxonalar bilan ishlab chiqarish kooperatsiyasi”. Monografiya - Jizzax.: 2004-114 b. // Berkinov B.B., Aynakulov M.A. “Production cooperation of small business enterprises with large enterprises”. Monograph - Jizzakh.: 2004-114 p.

3. Isanov A.P., “Transformatsiya negizida xo‘jalik yuritish klasteribo‘yicha xorijiy mamlakatlar tajribasi” “Computer science and engineering technologies” International scientific and technical conference on October 14-15, 2022.

4. Xomidov, M. (2023). Analysis of the current state of innovation implementation in improving the competitiveness of industry. Nazariy va amaliy tadqiqotlar xalqaro jurnali, 3(2), 56-64.

5. Xasanboy oʻgʻli, X. M. (2023). Mamlakatimiz iqtisodiyotini takomillashtirish jarayonida innovatsiyalarni joriy etishning o ʻrni. qo ʻqon universiteti xabarnomasi, 1, 69-72.

Web sahifalar

1. www.mineconomy.uz (Oʻzbekiston Respublikasi Iqtisodiyot vazirligi)

2. www.mehnat.uz (Oʻzbekiston Respublikasi Mehnat va aholini ijtimoiy muhofaza qilish vazirligi)

3. www.mf.uz (Oʻzbekiston Respublikasi Moliya vazirligi)

4. www.stat.uz (Oʻzbekiston Respublikasi Davlat statistika qoʻmitasi)

5. www.ima.uz (Oʻzbekiston Respublikasi Intellektual mulk agentligi)

6. www.academy.uz (Fanlar akademiyasi)

7. http://www.mfer.uz (Tashqi savdo)

Copyright: © 2025 by the authors. This work is licensed under a Creative Commons Attribution- 4.0 International License (CC - BY 4.0)

AKTUAR MOLIYA VA BUXGALTERIYA HISOBI ILMIY JURNALI

Vol. 5 Issue 04 | **pp.** 125-131 | **ISSN**: 2181-1865
Available online https://finance.tsue.uz/index.php/afa

ДАВЛАТ БЮДЖЕТИГА УНДИРИЛГАН БОЖХОНА БОЖИ ВА УНГА ТАЪСИР ЭТУВЧИ ОМИЛЛАРНИНГ ЭКОНОМЕТРИК ТАҲЛИЛИ

Махмудов Аминжон Азимович
Божхона институти мустақил изланувчиси,
e-mail: aminjon.mahmudov777@gmail.com

Аннотация: Мазкур илмий мақолада божхона органлари томонидан давлат бюджетига ундирилган божхона божи ва унга таъсир этувчи омилларнинг эконометрик таҳлили баён этилган. Изланишлар натижалари бўйича илмий таклиф ва амалий тавсиялар берилган.

Калит сўзлар: божхона тўловлари, имтиёз ва преференциялар, импорт ҳажми, тренд модель, эконометрик моделлар, натижавий омил, ўзгарувчи омиллар.

ЭКОНОМЕТРИЧЕСКИЙ АНАЛИЗ ТАМОЖЕННЫХ ПОШЛИН, ВЗИМАЕМЫХ В ГОСУДАРСТВЕННЫЙ БЮДЖЕТ, И ФАКТОРОВ, ВЛИЯЮЩИХ НА НИХ

Махмудов Аминжон Азимович
Соискатель Таможенного института,
e-mail: aminjon.mahmudov777@gmail.com

Аннотация: В данной научной статье описан эконометрический анализ таможенных пошлин, взимаемых в государственный бюджет таможенными органами, и факторов, влияющих на него. По результатам исследований даны научные предложения и практические рекомендации.

Ключевые слова: таможенные платежи, льготы и преференции, объем импорта, трендовая модель, эконометрические модели, фактор результата, переменные факторы.

ECONOMETRIC ANALYSIS OF THE CUSTOMS DUTY CHARGED TO THE STATE BUDGET AND THE FACTORS AFFECTING IT

Maxmudov Aminjon Azimovich
Independent researcher of the Customs Institute
e-mail: aminjon.mahmudov777@gmail.com

Abstract: This scientific article describes an econometric analysis of customs duty collected into the state budget by customs authorities and the factors influencing it. Based on the research results, scientific proposals and practical recommendations are given.

Keywords: customs payments, benefits and preferences, import volume, trend model, econometric models, outcome factor, variable factors.

Кириш

Мамлакатимизнинг иқтисодий ривожланиш стратегиясида ташқи савдо ва божхона сиёсати муҳим ўрин тутади. Божхона тўловлари давлат бюджетининг муҳим даромад манбаларидан бири сифатида иқтисодий барқарорликни таъминлашда, шунингдек, ички бозор ва маҳаллий ишлаб чиқарувчиларни ҳимоя қилишда асосий воситалардан биридир.

Ўзбекистон Республикаси Президенти томонидан 2023 йил 11 сентябрдаги ««Ўзбекистон — 2030» стратегияси тўғрисида»ги Фармоннинг «Барқарор иқтисодий ўсиш орқали аҳоли фаровонлигини таъминлаш» устувор йўналишининг "Фискал барқарорликни таъминлаш ва давлат мажбуриятларини самарали бошқариш" номли 46-мақсадида –"Консолидациялашган бюджет тақчиллигини 2024 йилда ялпи ички маҳсулотга нисбатан 4 фоиздан ва келгуси йилларда 3 фоиздан паст бўлган миқдорда бўлишини таъминлаш" вазифаси белгилаб берилди [1].

Мазкур ҳолатда божхона божи тушумининг самарадорлигига таъсир этувчи омилларни таҳлил қилиш нафақат иқтисодий сиёсатни оптималлаштириш, балки божхона хизматларини модернизация қилиш ва халқаро савдо жараёнларига мослаштириш нуқтаи назаридан ҳам долзарб аҳамиятга эга.

Мавзуга оид адабиётлар шарҳи

Тадқиқот давомида Гужарати, Д. Н., Портер, Д. С ларнинг (2009) "Basic Econometrics" [2] ва Ж.М.Волдриджнинг "Introductory Econometrics (2018)"[3] номли ўқув қўлланмалари, Мариа-Сармен Гуисаннинг (2008) "An econometric model of industry, foreign trade, and economic development in Philippines, 1990-2006" [4] мақолаларидан, шунингдек, Т.Н.Пардаев ва О.А.Сармановлар томонидан божхона тўловларига таъсир этувчи омилларни эконометрик таҳлили ва уларнинг қисқа муддатли прогноз кўрсаткичлари бўйича тадқиқотларидан [5-6] фойдаланилди.

Шунингдек, мамлакатимиз олимларидан Б.Ю.Ходиев, Т.Ш.Шодиев, Б.Б.Беркиновлар иқтисодий ривожланишни эконометрик моделлаштириш, Ю.Мухамедов барқарор ижтимоий-иқтисодий ўсишнинг омиллари ва эконометрик моделлари устида тадқиқот ишларини олиб борган [8].

Методология

Мақолада божхона божига таъсир этувчи омилларни ўрганиш учун эконометрик таҳлил усуллари қўлланилади: корреляцион таҳлил ва кўп ўзгарувчили чизиқли регрессион таҳлил.

Таҳлил ва натижалар

Ушбу мақолада давлат бюджетига ундирилган импорт божи ва унга таъсир этувчи омилларни эконометрик моделлаштириш масалалари тадқиқ қилинган. Божхона тизими мураккаб тизим бўлиб унга бир пайтда ҳам ички, ҳам ташқи омиллар таъсир кўрсатади. Айрим ташқи омиллар бевосита эмас, балки билвосита

таъсир кўрсатади. Шунинг учун ҳам мазкур таъсирларни ўрганиш учун кўп омилли эконометрик модель тузиш лозим бўлади. Кўп омилли эконометрик моделда қатнашадиган натижавий омил бўлиб, давлат бюджетига ундирилган импорт божи, млрд. сўм (Y) ҳисобланади. Ушбу омилга таъсир этувчи омиллар бўлиб эса – солиққа тортиладиган импорт ҳажми, млн. АҚШ доллари (X1), импорт божи бўйича берилган имтиёзлар, млрд. сўм (X2), АҚШ доллари курси, сўм (X3), импорт қилган ТИФ қатнашчилари сони, бирлик (X4), импорт божхона божининг ўрта арифметик ставкаси, фоиз (X5) ҳисобланади. Кўп омилли эконометрик моделга киритилаётган омилларнинг ўлчов бирликлари турлича бўлганлиги сабабли, уларнинг қийматларини логарифмлаш орқали ягона ўлчов бирлигига келтирамиз.

Дастлаб кўп омилли эконометрик моделда қатнашувчи омиллар бўйича тавсифий статистика ўтказамиз. Қуйидаги 1-жадвалда кўп омилли эконометрик моделга кирувчи омилларнинг тавсифий статистика натижалари келтирилган.

1-жадвал

Омиллар бўйича тавсифий статистика натижалари[1]

	LNY	LNX1	LNX2	LNX3	LNX4	LNX5
Mean	7.561408	9.234654	9.008976	8.375705	9.621250	2.266181
Median	7.371751	9.050611	8.793430	8.260598	9.455374	2.388384
Maximum	9.210440	10.35789	10.45655	9.446075	10.25058	2.703373
Minimum	6.350624	8.538747	7.626648	7.187771	9.018090	1.401183
Std. Dev.	0.938405	0.593641	0.963200	0.846490	0.472669	0.475566
Skewness	0.442872	0.793258	0.136901	0.005020	0.159910	-0.364698
Kurtosis	2.058338	2.362076	1.558902	1.296955	1.305250	1.572583
Jarque-Bera	4.114180	3.949322	5.434488	3.933641	1.982975	1.713024
Probability	0.002874	0.003320	0.00116	0.003290	0.071024	0.064641
Sum	120.9825	147.7545	144.1436	134.0113	153.9400	36.25890
SumSq. Dev.	13.20905	5.286150	13.91630	10.74818	3.351239	3.392446
Observations	16	16	16	16	16	16

Жадвал маълумотларидан ҳар бир омилнинг ўртача қиймати (mean), медианаси (median), максимал ва минимал қийматлари (maximum, minimum) қийматларини кўриш мумкин. Бундан ташқари ҳар бир омилнинг стандарт четланиши (std. dev. (Standart Devation) — стандарт четланиш коэффициенти ҳар бир ўзгарувчиларнинг ўртача қийматдан қанчалик четланганлигини кўрсатади) қийматлари қайд этилган.

Давлат бюджетига ундирилган импорт божи ва унга таъсир этувчи омиллар бўйича тузиладиган кўп омилли эконометрик моделга кирувчи омилларни танлашда омиллар ўртасида боғланиш зичликларини аниқлаш муҳим ҳисобланади. Бунинг учун натижавий ва таъсир этувчи омиллар ўртасида корреляция таҳлили ўтказилади. Ушбу ҳисоб-китоблар жараёнида омиллар ўртасида хусусий ва жуфт корреляция коэффициентлари ҳисобланади. Омиллар ўртасида ҳисобланган

[1] Муаллиф ишланмаси

хусусий ва жуфт корреляция коэффициентлари матрицаси қуйидаги 2-жадвалда келтирилган.

2-жадвал

Омиллар ўртасида ҳисобланган корреляцион матрица[2]

Covariance Analysis: Ordinary
Date: 04/04/23 Time: 14:43
Sample: 2009 2024
Included observations: 16
Correlation
t-Statistic

Probability	lnY	lnX1	lnX2	lnX3	lnX4	lnX5
lnY	1.000000					
lnX1	0.871573	1.000000				
	6.651753	-----				
	0.0000	-----				
lnX2	0.863072	0.647311	1.000000			
	6.583660	4.208105	-----			
	0.0000	0.0009	-----			
lnX3	0.929674	0.671378	0.586234	1.000000		
	9.442648	3.389576	2.316410	-----		
	0.0000	0.0044	0.0648	-----		
lnX4	0.883956	0.674726	0.679725	0.575423	1.000000	
	7.909464	3.420543	3.49726	2.563731	-----	
	0.0000	0.0041	0.0036	0.0675	-----	
lnX5	-0.626574	-0.229521	-0.580378	-0.656877	-0.529588	1.000000
	-3.008131	-0.882346	-2.269552	-3.219226	-2.059037	-----
	0.0094	0.3925	0.0644	0.0341	0.0691	-----

Омиллар ўртасида ҳисобланган корреляция коэффициентлари жойлашган 2-жадвалдан кўриш мумкинки, хусусий корреляция коэффициентлари — бу натижавий омил ($\ln Y$) ва унга таъсир этувчи омиллар ($\ln X_i$) ўртасидаги боғланишлар зичлигини кўрсатади. Демак, хусусий корреляция коэффициентлари натижавий омил (давлат бюджетига ундирилган импорт божи, $\ln Y$) ва таъсир этувчи омиллар ўртасида зич боғланишлар мавжудлигини кўрсатмоқда, яъни хусусий корреляция коэффициентлари қиймати 0,7 дан катта. Масалан, давлат бюджетига ундирилган импорт божи ($\ln Y$) ва солиққа тортиладиган импорт ҳажми ($\ln X_1$) ўртасида ҳисобланган хусусий корреляция коэффициенти 0,8716 га тенг. Бу мазкур омиллар ўртасида кучли боғланиш мавжудлигини кўрсатмоқда. Давлат бюджетига ундирилган импорт божи ($\ln Y$) ва импорт божи бўйича берилган имтиёзлар ($\ln X_2$) ўртасида ҳисобланган хусусий корреляция коэффициенти 0,8631 га тенг. Мазкур омиллар орасида ҳам кучли боғланиш мавжуд экан. Давлат бюджетига ундирилган импорт

[2] Муаллиф ишланмаси

божи ($\ln Y$) ва АҚШ доллари курси ($\ln X_3$) ўртасида кучли боғланиш мавжуд экан. Чунки, ушбу омиллар ўртасидаги ҳисобланган хусусий корреляция коэффициенти 0,9297 га тенг. Давлат бюджетига ундирилган импорт божи ($\ln Y$) ва импорт қилган ТИФ қатнашчилари сони ($\ln X_4$) ўртасида кучли боғланиш мавжуд экан. Чунки, ушбу омиллар ўртасидаги ҳисобланган хусусий корреляция коэффициенти 0,8839 га тенг. Давлат бюджетига ундирилган импорт божи ($\ln Y$) ва импорт божхона божининг ўрта арифметик ставкаси ($\ln X_5$) ўртасида ўртача тескари боғланиш мавжуд экан. Чунки, ушбу омиллар ўртасидаги ҳисобланган хусусий корреляция коэффициенти -0,6266 га тенг.

Юқорида келтирилган 2-жадвалда жуфт коррелция коэффициентлари ҳам мавжуд бўлиб, улар таъсир этувчи омиллар ($\ln X_i$, $\ln X_j$) ўртасида боғланиш зичликларини кўрсатади. Бу ерда энг муҳим ҳолат бўлиб, таъсир этувчи омиллар бир-бири билан зич боғланмаслиги керак. Яъни, таъсир этувчи омиллар ўртасида мультиколлинеарлик мавжуд бўлмаслиги лозим. Агар иккита таъсир этувчи омил ўртасида жуфт корреляция коэффициенти қиймати 0,7 дан катта бўлса, мультиколлинеарлик мавжуд дейилади. 2-жадвал маълумотларидан кўриш мумкинки, таъсир этувчи омиллар ўртасида боғланиш зичликлари 0,7 дан катта эмас экан. Корреляцион матрицадаги жуфт корреляция коэффициентлари бўйича хулоса қиладиган бўлсак, таъсир этувчи омиллар ўртасида мультиколлинеарлик мавжуд эмас.

Бундан ташқари, 2-жадвалда корреляция коэффициентларининг ишончлилиги ва эҳтимоллигини аниқлаш бўйича коэффициентлар ҳисобланган (ҳисоблаган корреляция коэффициентларининг пастида жойлашган қаторлардаги қийматлар). Ҳар бир корреляция коэффициентининг пастки қисмида унинг *t*-Стьюдент мезони ҳисобланган қиймати ва эҳтимоллиги келтирилган. Омиллар ўртасида ҳисобланган эҳтимоллик 0,05 дан катта бўлмаслик шарти қўйилади. Масалан, давлат бюджетига ундирилган импорт божи ($\ln Y$) ва солиққа тортиладиган импорт ҳажми ($\ln X_1$) ўртасида хусусий корреляция коэффициенти $r_{\ln Y, \ln X1} = 0{,}8716$, $t = 6{,}6517$ ва $\text{prob.} = 0{,}0000$ га тенг. Бу эса мазкур икки омил ўртасида кучли боғланиш мавжудлигини, хусусий корреляция коэффициенти ишончли эканлиги ва 95 фоиз аниқликда икки омил ўртасида мусбат боғланиш мавжудлигини кўрсатади.

Давлат бюджетига ундирилган божхона божи бўйича маълумотлар асосида ҳисобланган кўп омилли эконометрик модель (4) шуни кўрсатадики, солиққа тортиладиган импорт ҳажми ($\ln X_1$) ўртача бир фоизга ортса, давлат бюджетига ундирилган импорт божи ($\ln Y$) ўртача 0,519 фоизга ортар экан. Республикамизда импорт божи бўйича берилган имтиёзлар ($\ln X_2$) ўртача бир фоизга ортса, давлат бюджетига ундирилган импорт божи ($\ln Y$) ўртача 1,275 фоизга ортар экан. Республикамизда АҚШ доллари курси ($\ln X_3$) ўртача бир фоизга ортса, давлат бюджетига ундирилган импорт божи ($\ln Y$) ўртача 0,017 фоизга камаяр экан. Республикамизда импорт қилган ТИФ қатнашчилари сони ($\ln X_4$) ўртача бир фоизга ортса, давлат бюджетига ундирилган импорт божи ($\ln Y$) ўртача 1,309 фоизга ортиши мумкин экан. Ниҳоят, республикада импорт божхона божининг ўрта арифметик

ставкаси ($\ln X_5$) ўртача бир фоизга ортса, давлат бюджетига ундирилган импорт божи ($\ln Y$) ўртача 0,178 фоизга камаяр экан.

Давлат бюджетига ундирилган божхона тўловлари бўйича ҳисобланган кўп омилли эконометрик модель (4) сифатини текшириш учун ҳисобланган детерминация коэффициенти қийматини кўриб чиқамиз. Ҳисобланган детерминация коэффициенти натижавий омил ($\ln Y$) неча фоизга моделга киритилган омиллардан ташкил топишини кўрсатади. Бизнинг ҳолатда ҳисобланган детерминация коэффициенти (R^2 — *R-squared*) 0,9925 га тенг. Бу эса давлат бюджетига ундирилган божхона тўловлари ($\ln Y$) 99,25 фоизга (4) кўп омилли эконометрик моделга киритилган омиллардан ташкил топишини кўрсатмоқда. Қолган 0,75 фоизи (1,0-0,9925) эса ҳисобга олинмаган омиллар таъсиридир.

Кўп омилли эконометрик моделдаги омилларнинг стандарт хатоликларининг ҳам кичик қийматларни қабул қилганлиги ҳисобланган моделнинг статистик аҳамияти юқори эканлигидан далолат беради.

Хулоса ва таклифлар

Юқоридаги олиб борилган тадқиқотлар натижасида божхона божига бир қатор омиллар ўз таъсирини кўрсатиши аниқланди.

Бунда олиб борилган тадқиқотимиз натижасида ишлаб чиқилган кўп омилли эконометрик модель шуни кўрсатадики:

- солиққа тортиладиган импорт ҳажми (lnX1) ўртача бир фоизга ортса, давлат бюджетига ундирилган импорт божи (lnY) ўртача 0,519 фоизга;
- импорт божи бўйича берилган имтиёзлар (lnX2) ўртача бир фоизга ортса, давлат бюджетига ундирилган импорт божи (lnY) ўртача 1,275 фоизга;
- импорт қилган ТИФ қатнашчилари сони (lnX4) ўртача бир фоизга ортса, давлат бюджетига ундирилган импорт божи (lnY) ўртача 1,309 фоизга ортиши аниқланди.

Хулоса қилиб айтганда, божхона божига таъсир этувчи омиллардан самарали фойдаланиш, мамлакатимиз иқтисодий хавфсизлигини ва фискал барқарорлигини таъминлаш учун ҳисса қўшади.

Фойдаланилган адабиётлар рўйхати.

1. Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2023 йил 11 сентябрдаги ««Ўзбекистон — 2030» стратегияси тўғрисида»ги ПФ-158 Фармони. https://lex.uz/docs/6600413

2. Gujarati, D. N., Porter, D. C., Basic Econometrics. McGraw-Hill Education. Darslik, 2009.

3. Jeffrey M. Wooldridge, Introductory Econometrics 7th edition, дарслик, 2018. URL: https://www.academia.edu/49732662/Introductory_Econometrics_7E_2020_

4. Maria-Carmen Guisan, "An econometric model of industry, foreign trade, and economic development in Philippines, 1990-2006". Journal of International Trade Studies, 2008.

5. Т.Н.Пардаев. Божхона тўловларига таъсир этувчи омилларнинг эконометрик таҳлили. Ўзбекистон Божхона ахборотномаси. 2024 йил.

6. O.A.Sarmanov. Customs payments received to the state budget and econometric analysis of factors affecting it. Asian Journal of Technology & Management Research (AJTMR) ISSN: 2249 –0892 Vol14 Issue–01, June — 2024, (p. 163-168).

7. Nosirovich, T. P., Rixsibayevich, A. S., & Adiljonovich, S. O. (2021). Prospects for increasing the effectiveness of the application of privileges and preferences from customs duties. ACADEMICIA: An International Multidisciplinary Research Journal, 11(7), 69-76.

8. Adiljonovich, S. O. (2025). O‘ZBEKISTONDA BOJXONA TO‘LOVLARI TUSHUMINING SAMARADORLIGIGA TA’SIR ETUVCHI OMILLAR TAHLILI. Scientific Journal of Actuarial Finance and Accounting, 5(03), 249-256.

9. Пардаев, Т., Сарманов, О., & Камалов, С. (2022). ГЛОБАЛЛАШУВ ШАРОИТИДА МИЛЛИЙ БОЖ ТАРИФИ ТИЗИМИНИ ХАЛҚАРО ТАЛАБЛАРГА УНИФИКАЦИЯЛАШ. *Economics and Innovative Technologies*, *10*(6), 425-433.

10. САРМАНОВ, О. А., & ФАРХОДОВ, Ф. Ф. БОЖХОНА ЙИҒИМЛАРИНИ ҲИСОБЛАШ ВА УНДИРИШНИ ТАКОМИЛЛАШТИРИШ Тулкин Насирович ПАРДАЕВ.

Copyright: © 2025 by the authors. This work is licensed under a Creative Commons Attribution- 4.0 International License (CC - BY 4.0)

AKTUAR MOLIYA VA BUXGALTERIYA HISOBI ILMIY JURNALI

Vol. 5 Issue 04 | **pp.** 132-140 | **ISSN**: 2181-1865
Available online https://finance.tsue.uz/index.php/afa

ХЎЖАЛИК ЮРИТУВЧИ СУБЪЕКТЛАРДА ДАРОМАДЛАРНИ МИЛЛИЙ ВА ХАЛҚАРО СТАНДАРТЛАР АСОСИДА ТАН ОЛИШНИНГ ХУСУСИЯТЛАРИ

З.А. Муқумов
ТДИУ “Молиявий ҳисоб ва ҳисобот”
кафедраси доценти
З. Азизова
“Молиявий ҳисоб ва ҳисобот”
кафедраси ўқитувчиси

Аннотация: Ўзбекистон жаҳон ҳамжамияти билан алоқа қилишда нуфузли корхоналар билан биргаликда фаолият кўрсатишида, чет эл инвесторларини жалб қилишда халқаро стандартлар асосида тузилган молиявий ҳисоботларни тайёрлаш долзарб аҳамиятга эга. Чет эл давлатларидаги харидорлар билан савдо алоқаларини тўғри ташкил этишда IFRS 15 “Харидорлар билан шартномалар асосида тушум” номли молиявий ҳисоботнинг халқаро стандартлари (МҲХС) дан фойдаланилади. Ушбу мақолада халқаро амалиётда ва миллий ҳисобда тушум, даромадларни тан олиш усуллари, баҳолаш мезонлари, ўзига хос хусусиятлари ва аҳамиятлари очиб берилади.

Калит сўзлар: тушум, мажбурият, назорат, қоплаш ҳуқуқи, дебитор қарзлар, даромад, баҳолаш усуллари, натижалар усули, ресурслар усули, шартнома баҳоси.

Кириш

Давлатимизда дунё ҳамжамияти билан ўрнатилаётган иқтисодий, илмий, маданий алоқалар, дўстлик ва ҳамкорлик алоқалари тобора ривожланиб бормоқда. Хорижий ҳамкорлар билан ҳар томонлама манфаатли алоқаларни ўрнатиш, шерикчиликни кенгайтириш учун Ўзбекистон бутун дунё очиқ бозорларига чиқиши керак, бу эса ўз навбатида янги технологияларни олиб келинишига, бозор ислоҳотларини ривожлантиришга ва иқтисодий интеграция жараёнларини тезлашишига сабаб бўлади. Президентимизнинг “Янги Ўзбекистон стратегияси” номли китобидаги қуйидаги жумлага эътибор қаратсак: “ Бизга иқтисодий интеграция керак! Бу борада мулоқот ва рақобатга тайёр бўлиш учун эса нафақат рахбарлар, балки менежерлар ўз устида тинимсиз ишлаши шарт.”, “Албатта, биз Янги Ўзбекистонни барпо этиш ва Учинчи Ренессанс пойдеворини яратишда зиёлиларимизга катта ишонч билан қараймиз. Шунинг учун бу заҳматкаш инсонларнинг илмий ва ижодий изланишларини ҳар томонлама қўллаб-қувватлаш, уларга зарур шароитлар яратишни ўзимизнинг бирламчи вазифамиз сифатида кўришимиз даркор.”[1] Президентимизнинг юқоридаги гапларига аниқ исбот

[1] Ш. Мирзиёев “Янги Ўзбекистон стратегияси” Ўзбекистон. Тошкент-2021, 42-бет

сифатида Ўзбекистон Республикаси Президентининг 24.02.2020 йилдаги ПҚ-4611-сон “Молиявий ҳисоботнинг халқаро стандартларига ўтиш бўйича қўшимча чора-тадбирлар тўғрисида”ги қарорини келтириш мумкин. Ушбу қарорда :” Молиявий ҳисоботнинг халқаро стандартларига (кейинги ўринларда — МҲХС) ўтишни жадаллаштириш орқали хорижий инвесторларни зарур ахборот муҳити билан таъминлаш ва халқаро молия бозорларига кириш имкониятларини кенгайтириш, шунингдек, ҳисоб ва аудит соҳалари мутахассисларини халқаро стандартлар бўйича тайёрлаш тизимини такомиллаштириш мақсадида:

1. Белгилансинки, акциядорлик жамиятлари, тижорат банклари, суғурта ташкилотлари ва йирик солиқ тўловчилар тоифасига киритилган юридик шахслар:

2021 йил 1 январдан бошлаб, МҲХС асосида бухгалтерия ҳисоби юритилишини ташкил этади ва 2021 йил якунларидан бошлаб молиявий ҳисоботни МҲХС асосида тайёрлайди, қонун ҳужжатларида МҲХСга ўтишнинг эртароқ муддатлари назарда тутилган юридик шахслар бундан мустасно;

2021 йил якунига қадар бухгалтерларни халқаро сертификатлаш доирасида «МҲХС бўйича молиявий ҳисобот» фанини муваффақиятли топширганлиги тўғрисида ҳужжатга ёхуд «Сертификатланган халқаро профессионал бухгалтер (CIPA)», «Сертификатланган дипломли бухгалтер (ACCA)», «Сертификатланган жамоатчи бухгалтер (CPA)» ва «Халқаро молиявий ҳисобот бўйича диплом (DipIFR)» сертификатларидан (кейинги ўринларда — халқаро бухгалтер сертификати) бирига эга камида уч нафар мутахассис миқдорида МҲХСни сифатли қўллаш учун етарли бўлган бухгалтерия хизмати ходимлари билан таъминлайди.”[2] келтирилган.

Материал ва метод. МҲХС ларини моҳиятини тушуниш учун уларни ҳар бирини чуқур ўрганиб, миллий ҳисобот стандартларимиз билан уйғунлаштириш йулларини ишлаб чиқиш жуда муҳимдир.

МҲХС IFRS 15 “Харидорлар билан шартномалар асосида тушум” стандарти 2014 йил май ойида бухгалтерия ҳисобининг халқаро стандарти(БҲМС) IAS 11 “Қурилишдаги шартномалар” ва (БҲМС) IAS 18 “Тушум” номли стандартларнинг ўрнига чиқарилган.

МҲХС IFRS 15 “Харидорлар билан шартномалар асосида тушум” стандартида тушумга қуйидагича таъриф берилган: “Тушум – бу одатий, яъни корхонанинг асосий фаолияти натижасида юзага келадиган даромаддир”[3] дейилган. Тушумни тан олишда 5 та асосий қадамлар ажратилган:

1-қадам. Харидор билан шартномани идентификациялаш, яъни шартномани тузишдаги талабларга жавоб берилиши: шартнома санаси, номи, реквизитлари, суммалари аниқланган бўлиши керак. Тушум фақатгина харидор билан шартнома тузилгандагина тан олинади.

2-қадам. Харидор билан тузилган шартнома асосида юзага келадиган мажбуриятлар, уларни бажарилишини таъминлаш идентификация қилинган, аниқ қилиб кўрсатилган бўлиши керак, яъни тузилган шартномага асосан сотувчи шу

[2] 24.02.2020 йилдаги ПҚ-4611-сон “Молиявий ҳисоботнинг халқаро стандартларига ўтиш бўйича қўшимча чора-тадбирлар тўғрисида”ги қарори

[3] М.Ю.Кузмин “Как подготовиться к экзамену ДипИФР”, www.msfo-training.ru

шартномада кўрсатилган мажбуриятларни ижроси юзасидан қандай мажбуриятларни ўз зиммасига олиши, шартномада кўрсатилган ҳар бир товар ва хизматлар тўғрисида маълумотлар кўрсатилиши керак.

3-қадам. Шартнома нархини белгилаш. Шартномада товар ва хизматлар юзасидан бўладиган тўловларнинг ҳар хил шартлари бўлиши мумкин: олдиндан тўлов миқдори, маълум вақтга кечиктириб тўлаш , товар учун тўлов қилишда қатъий белгиланган ўзгарувчан қисмлари бўлиши мумкин, тўлов пул кўринишида ёки аксинча пул бўлмаган кўринишда ҳам амалга оширилиши мумкин. Шартнома тузилган санада нарх белгиланади. Агар вақт фактори мавжуд бўлса, яъни тўлов шартнома шартларига асосан бир йилдан ортиқ бўлган муддатга амлага ошириладиган бўлса, шартнома шартларида молиялаштириш компоненти мавжуд бўлади ва у алоҳида кўрсатилиши керак. Агар ўзгарувчан компонентни олиш тахмини юқори бўлса, у ҳолда у шартнома баҳосига қўшилади.

Масалан, шартнома шартига кўра тўлов 2 йилдан сўнг амалга оширилса, 2 йилдан кейинги пул бирлиги ҳозирги кундаги пул бирлигига тенг бўлмаганлиги сабабли, келажакда олинадиган сумма дисконтланади.

4-қадам. Шартнома баҳосини шартнома шартлари бўйича бажарилиши лозим бўлган мажбуриятларга тақсимланиши. Аввалги қадамда белгиланган шартнома баҳоси, 2-қадамда кўрсатилган товар ва хизматлар буйича тақсимланиши керак, яъни 2-қадамдаги товар ва хизматлар алоҳида сотилганда қанчага сотилиши мумкинлиги аниқланиб, фоизда улуши топилади ва шартнома баҳосини топилган улуш доирасида алоҳида товар ва хизматлар буйича шартнома баҳоси пропорционал тақсимланади.

5-қадам. Сотувчи шартномага асосан ўз мажбуриятларини бажарилиши мобайнида даромадни тан олиб бориши керак. Шартнома мажбуриятларини бажарилиши аниқ бир вақтда ва маълум бир давр мобайнида амалга оширилиши мумкин. Буни аниқлаш учун мажбуриятларни бажарилиш даражаси баҳоланади. Умуман олганда одатда тушум (даромад) харидорга товар ва хизматлар устидан назорат топшириладиган вақтда тан олинади.

МҲХС IFRS 15 “Харидорлар билан шартномалар асосида тушум” стандарти дебиторлик қарзлари тушунчасини ўзгартирди. Одатда дебиторлик қарзлари харидорларнинг етказиб берилган товар ёки хизматлар бўйича тўланмаган қарзи ҳисобланади. Ушбу стандартга асосан эса дебиторлик қарзи – бу ташкилотнинг шартсиз қоплаш ҳуқуқига эга бўлиши, яъни сотувчи етказилган товар ва хизматлар учун тўлов олишга сўзсиз ҳақли дегани. Харидор шартномага асосан олдиндан тўлов қилиши керак бўлса (хали етказиб берилмаган товар ва хизматлар учун), шартнома тузилган вақтда сотувчи ўзини ҳисобида дебиторлик қарзини ҳамда товар ва хизматларни етказиб бериш буйича мажбуриятни ҳам тан олади.

Шартнома бўйича актив (қоплаш ҳуқуқи) – бу етказиб берилган товар ва хизматлар учун олинадиган қоплаш ҳуқуқи, лекин ҳисобот санасига вужудга келмаган, яъни сотувчи қўшимча шартларни охиригача бажаргандагина дебиторлик қарзи тан олинади, сотувчи шартнома шартига асосан харидорга ҳамма товарларни етказиб бергандагина, харидор пулини тўлайди. Етказиб бермагунча у дебитор қарз эмас, шартнома буйича актив деб тан олиб турилади. Нима учун қисман етказиб

берилган товар учун олинадиган тўловни дебиторлик қарзи деб ҳисобга олмаймиз, чунки шартнома шундай тузилган, харидор ҳамма товарларни олгандагина товар учун тўлиқ тўлов қилади. Молиявий ҳисоботлар инвесторга аниқ ва тўғри маълумот бериш учун тузилади, инвестор кўрган маълумотларидан тўғри қарор чиқариши учун чалғимаслиги, дебитор қарз алохида, шартнома буйича актив алоҳида кўрсатилиши керак, яъни дебиторлик қарзидаги пул олиниши аниқ бўлган суммадир. Шартнома буйича актив эса ҳали дебитор қарзга айланмаган сумма, яъни сотувчида яна озгина бажарилмаган мажбурият бор ва шу мажбурият юзасидан харажат ҳам бор, шулар бажарилгандан кейингина оладиган суммаси аниқ бўлади деган маънони билдиради.

Масалан, сотувчи ҳисобот даврида 200 000 сўмлик товарни харидорга етказиб берган, сотилган товарни таннархи 180 000 сўм. Шартнома шартига асосан 250 000 сўмлик товар етказиб берилгандан кейин, харидор қарзини тўлайди. Сотувчи хисобот даврида қуйидагича бухгалтерия проводкаларини беради:

Дебет: Шартнома бўйича актив 200 000 сўм

Кредит : Сотилган товар бўйича тушум 200 000 сўм,

Товар сотилганда таннархи ҳам ҳисобдан чикарилади

Дебет: Сотилган маҳсулот таннархи 180 000 сўм

Кредит: Чиқиб кетган товар 180 000 сўм.

250 000 сўмлик товар етказиб берилди, яъни қолган 50 000 сўми етказиб берилди:

Дебет: Дебиторлик қарзи 250 000 сўм

Кредит: Шартнома бўйича актив 200 000 сўм

Кредит: Сотилган товар бўйича тушум 50 000 сўм.

МҲХС IFRS 15 "Харидорлар билан шартномалар асосида тушум" стандартида даромадга қуйидагича таъриф берилган: "Даромад – бу таъсисчиларнинг хусусий капиталга киритилган улуши билан боғлиқ бўлмаган, активларни кўпайиши ёки мажбуриятларни камайиши натижасида хусусий капитални кўпайишига олиб келадиган молиявий ҳисоботнинг элементи ҳисобланади".[4]

Назорат – бу имконият (кўпинча юридик ҳуқуқ билан ҳимояланган):

- Активдан фойдаланиш ҳуқуқини аниқлаш имконияти;
- Шу активдан фойдаланиш эвазига келажакда ундан иқтисодий наф олиш имконияти;
- Олинган иқтисодий наф(фойда)га учинчи шахсларнинг аралашувини чеклаш имкониятларидир.

Тушумни тан олиш даври.

Сотувчи ташкилот харидор олдидаги мажбуриятларини бажарилиши мобайнида, яъни товар ва хизматлар бўйича назоратни бераётган вақтда тушумни тан олади. Мажбуриятларни бажарилиши хусусиятидан келиб чиқиб тушум:

- Аниқ вақтда, айни операция содир бўлган вақтда ва
- Маълум давр мобайнида тан олинади.

[4] М.Ю.Кузмин "Как подготовиться к экзамену ДипИФР", www.msfo-training.ru

Давр мобайнида тушумни тан олиш қуйидаги шартлардан ҳеч бўлмаганда битта шарти бажарилганда ҳам тан олинади:

- Сотувчи томонидан мажбуриятлар бажарилиши мобайнида, харидор бир вақтнинг ўзида ҳам фойда олади ва ҳам фойдадан фойдаланади (ҳар ойлик техник хизмат мисол бўлади);
- Сотувчи томонидан мажбуриятларни бажариш орқали активни вужудга келиши жараёнида, харидор назоратида бўлади;
- Сотувчи ташкилот томонидан мажбуриятларини бажариш даврида барпо бўлаётган актив бўйича мабодо шартнома тўхтатилса ва сотувчи бу активдан фойдалана олмаса ва сотиб юбориш альтернативаси, яъни йули бўлмаса (актив харидорнинг махсус буюртмаси орқали барпо бўлган), харидор шартнома тўхтатилиш давригача, шартнома асосида бажарилган иш юзасидан тўлов олиш ҳуқуки билан таъминлангандир.

Бошқа қолган вазиятларда тушум, маълум вақтда, операция содир бўлган вақтда тан олинади.

Корхона тушумни, шартнома бўйича мажбуриятларни давр мобайнида бажариш чоғида, фақатгина мажбуриятларни бажариш даражасини баҳолай олгандагина тан олишга ҳақлидир.

Мажбуриятни бажарилиш даражасини баҳолаш 2 хил усулда амалга оширилади:

1. Натижалар усули;
2. Ресурслар усули.

Юқоридаги усуллар фақатгина харидор назоратига ўтган товар ва хизматлар учун қўлланилади. Агар сотувчи корхона товар ва хизматлар бўйича назоратни харидорга бермаган бўлса, у товар ва хизматлар мажбуриятларни бажариш даражасини аниқлаш усулида қатнаша олмайди.

Баҳолаш усуллари харидор олдидаги мажбуриятларни бажариш даражасини ҳаққоний акс эттириши керак.

Натижалар усули – шартномада келишилган товар ёки хизматларни харидорга топшириш санасигача қолган қисмига нисбатан баҳоланиб, тушум тан олинади.

Ресурслар усули – бу усул орқали тушум (даромад) ни тан олишда корхона шу активни яратиш учун қанча харажат қилган, ресурс ишлатган, масалан хом-ашё, вақт, ишчилар хизмат ҳаққиси каби харажатлардан келиб чиққан ҳолда тан олинади.

Тушумни баҳолаш.

Шартнома баҳоси – бу харидордан етказиб берилган товар ва хизматлар учун ваъда қилинган тўлов қопламаси тарзида олинадиган сумма.

Шартнома баҳоси белгиланаётган вақтда сотувчи ташкилот шартнома шартларидаги қуйидаги факторларни ҳисобга олиши керак:

1. Товар ва хизмат учун олинадиган тўлов пул кўринишидами ёки пул бўлмаган кўринишдами;
2. Шартномада молиялаштириш компонентини мавжудлилигига;
3. Мажбуриятларни бажарилишида вақт буйича омилларнинг мавжудлигига;

4. Тўловни қатъий белгиланган ва ўзгарувчан қисмлари мавжудлигига;
5. Тўловни харидорга қайтариш омилларини мавжудлиги.

Пул кўринишида тўланмайдиган тўлов ҳаққоний баҳо бўйича баҳоланади.

Агар товар ва хизматларнинг етказилиши ва харидорни тўловни қилиниш муддати бир йилдан ортиқ бўлса, пулнинг вақт омили ҳисобга олиниши керак ва шартномада молиялаштириш компоненти мавжуд деб қаралади.(Фақатгина харидор олидиндан тўлов қилиб, ўзи товар ва хизматларни етказиб бериш муддатини белгилаган вазиятлардан ташқари) .

Харидор кечиктириб тўлов қиладиган вазиятда, товар ва хизматлар сотилган вақтдаги тушум суммаси, харидордан олинадиган тўлов, бозор баҳосини кредит рискларини ҳисобга олган ҳолда дисконтланган суммасига тенг бўлади. Кечиктириб тўлов олиниши, сотувчини харидорга киритган маълум миқдордаги инвестицияси, яъни молиялаштириш компоненти мавжуд деган маъно чиқади. Сотувчи бозор баҳосида дисконтланган тўлов суммасидан фоиз кўринишидаги даромадга эга бўлади. Бунинг натижасида юзага келадиган дебитор қарздорлик МҲХС IFRS 9 “Молиявий инструментлар” стандарти орқали тартибга солинади.

Сотувчи харидордан олдиндан тўлов олган вазиятда, товар ва хизматлар харидорга етказилганда, тушум суммаси олинган тўловни бозор нархида, кредит рискларини ҳисобга олган ҳолда дисконтланган суммасига тенг. Бу вазиятда харидор сотувчини маълум маънода молиялаштиряпти деб тушунилади ва сотувчи худди қарз олгандай бўлиб, фоиз кўринишидаги харажатни тан олиб боради.

Сотилган маҳсулотни харидор томонидан қайттарилиши билан боғлиқ кафолатлар.

Агар шартнома шартларига мувофиқ сотилган маҳсулот маълум вақтда қайтарилиши тўғрисида кафолатлар келтирилган бўлса, сотувчи ташкилот сотилган маҳсулотнинг қанча қисми қайтарилиши эҳтимолини баҳолаши керак. Сотилган маҳсулот бўйича олинган тўловни қанчадир қисми харидорга қайтарилиши кутилаётган бўлса, тушум шу фарқ суммасини олиб ташлаб тан олиниши керак, харидорга қайтариладиган мажбурият сифатида акс эттирилиши лозим. Шу навбатда қайтарилиши кутилаётган маҳсулот баланс қиймати бўйича кутилаётган харажатларни чегирган ҳолда актив сифатида ҳисобга олиши керак.

Қайтарилишни кафолат муддати тугаганидан сўнг, сотувчи аввал тан олган мажбуриятини ёпиб тушум тан олади.

Ҳисобот даври охирига сотувчи ташкилот қайтарилиши кутилаётган маҳсулот бўйича қайта баҳолаш ўтказиши керак: мажбурият ва тушумни, қайтарилиши кутилаётган актив ва сотилган маҳсулот таннархини корректировка, яъни тузатишлар қилиши керак.

Миллий стандарт бўйича даромадларни тан олиниши Ўзбекистон Республикаси бухгалтерия ҳисоби (БҲМС) 2-сон “Асосий хўжалик фаолиятидан тушган даромадлар” миллий стандарти Ўзбекистон Республикаси Адлия Вазирлиги томонидан 1998 йил 26 августда 483-сон билан давлат рўйхатидан ўтказилган орқали тартибга солинади. Ушбу стандарт “Бухгалтерия ҳисоби тўғрисида”ги Ўзбекистон Республикасининг Қонунига асосан ишлаб чиқилган ва Ўзбекистон Республикасида бухгалтерия ҳисобини норматив тартибга солиш элементи ҳисобланади. Ушбу

стандарт молиявий ҳисоботни тайёрлаш ва тақдим этиш учун концептуал асос доирасида ишлаб чиқилган. Ушбу стандартга асосан хўжалик фаолиятидан даромад асосий, операцион ва молиявий фаолиятдан даромадлардан ташкил топади.

Мазкур стандарт хўжалик фаолиятининг қуйидаги соҳаларидан олинган даромадларни ҳисобга олишда қўлланилади:

1.Товарларни реализация қилиш, ишларни бажариш ва хизматлар кўрсатиш;

2.Фоизлар, роялтилар ва бошқа даромадлар олишга имкон берадиган активларни фойдаланиш учун бошқа хўжалик юритувчи субъектга бериш.

3.Товарларга хўжалик юритувчи субъектлар сотиш мақсадида ишлаб чиқарган ва қайта сотиш учун харид қилинган товарлар ёки қайта сотиш мақсадида сақланаётган бошқа активлар киради.

4.Хизмат кўрсатиш одатда субъектнинг шартномада белгилаб қўйилган шартларни келишилган давр давомида бажаришни ўз ичига олади. Хизматлар бир ёки бир неча давр давомида бажарилиши мумкин. Хизмат кўрсатиш бўйича айрим битимлар пудрат қурилиши билан бевосита боғлиқ бўлади, масалан, архитекторлар ва лойиҳа бошқарувчилари хизматига доир битимлар «Пудрат қурилиши» стандарти талабларига мувофиқ кўриб чиқилади.

5. Хўжалик юритувчи субъектнинг активларидан бошқа хўжалик юритувчи субъектлар томонидан фойдаланиш қуйидаги кўринишдаги даромадларга олиб келади:

6.Пул маблағлари ёки пул эквивалентлари ёхуд хўжалик юритувчи субъектга қарашли бўлган суммалардан фойдаланганлик учун тўланадиган ҳақ сифатида намоён бўладиган фоизлар;

7.Хўжалик юритувчи субъектнинг узоқ муддатли активларидан масалан, патентлар, савдо маркалари, муаллифлик ҳуқуқлари ва компьютер дастурларидан фойдаланганлик учун тўланадиган ҳақ сифатида намоён бўладиган роялтилар;

8.Иштирокчилар (таъсисчилар) ўртасида уларнинг хусусий капиталдаги улушига мутаносиб равишда фойдани тақсимлашдан бошқа даромадлар.

9.Стандарт қуйидагилар натижасида юзага келадиган даромадларга қўлланилмайди:

9.1. Лизинг битимларига;

9.2. Инвестициядан келадиган ҳисобланган дивидендлар ва даромадларга;

9.3. Суғурта компаниялари билан суғурта битимларига;

9.4. Молиявий активлар ва молиявий мажбуриятлар жорий қийматидаги ўзгаришлар ёки улар сотилган ҳолатларга;

9.5. Бошқа айланма маблағлар қийматидаги ўзгаришларга;

9.6. Қорамоллар, қишлоқ ва ўрмон хўжалиги маҳсулотларининг табиий ўсишига;

9.7. Минерал рудаларини қазиб олишга.

2-сон БҲМС да юқорида қайд этилган ҳар бир соҳани хусусиятидан келиб чиққан ҳолда даромадларни тан олиш мезонлари батафсил ёритилган.

Хулоса

Даромадларни тан олиш мезонлари жуда муҳим ҳисобланади. Инвестор ва таъсисчиларга, ички ва ташқи фойдаланувчилар учун молиявий ҳисоботдаги маълумотларни ишончли ва ҳаққоний акс эттирилишида даромадларни адолатли мезонларда тан олиш, уларга тўғри қарор қабул қилишида муҳим аҳамият касб этади. Даромадларни тан олишда халқаро ва миллий стандартларда уйғунлашувлар мавжуд, чунки бу стандартлар халцаро концептуал асосга зид эмас. Лекин амалиётда қўлланилишида фарқли жиҳатлари мавжуд. Аввалambор даромадларни тан олишда бирламчи ҳужжатларнинг тузилишидаги камчиликларни бартараф этиш лозим, чунки айнан бирламчи ҳужжатлар корхонада даромадни тан олишда дастлабки босқичи ҳисобланади:

1. Шартномалар юридик жиҳатдан тўғри ва аниқ тузилиши, ҳар икки томонни манфаатини бирдай кўзланган ҳолда тузилиши муҳимдир;
2. Шартнома бўйича бажариладиган мажбуриятлар муддатлари ва тан олиниши молиявий ҳисоботларда тўғри акс эттирилиши;
3. Бир йилдан ортиқ тўлов муддати бўлган шартномалар бўйича ҳаққоний қийматни тўғри акс эттирилиши;
4. Сотилган товарни қайтарилишини кафолат муддатлари, қайтарилиш шартлари, даромадни тан олишда ўзгартиришлар тартиби аниқ белгиланиши;
5. Халқаро молиявий ҳисобот шаклларини ва молиявий ҳисоботларнинг миллий ҳисобот шаклларида уйғунлашувига эришиш.

Юқорида келтирилган фикрлардан хулоса қиладиган бўлсак, корхоналарнинг келажакдаги истиқболи бугунги кундаги топаётган даромадини хусусиятларидан келиб чиқиб тўғри тан олиб, ҳисобида тўғри акс эттирилишига боғлиқдир.

Фойдаланилган адабиётлар рўйхати

1. Ш. Мирзиёев “Янги Ўзбекистон стратегияси” Ўзбекистон. Тошкент-2021 йил.
2. 24.02.2020 йилдаги ПҚ-4611-сон “Молиявий ҳисоботнинг халқаро стандартларига ўтиш бўйича қўшимча чора-тадбирлар тўғрисида”ги қарори.
3. 2-сон БҲМС “Асосий хўжалик фаолиятидан тушган даромадлар”, www.lex.uz
4. Ўзбекистон Республикасининг Солиқ кодекси 2017 йил. www.lex.uz
5. Ўзбекистон Республикасининг «Бухгалтерия ҳисоби тўғрисида»ги Қонуни. Янги тахрири. 2016 йил 13 апрель ЎРҚ-404-сон. www.lex.uz
6. Ўзбекистон Республикаси Президентининг «Статистик, солиқ, молиявий ҳисоботларни, лицензияланадиган фаолият турларини ва рухсат бериш тартиб-таомилларни тубдан қисқартириш чора-тадбирлари тўғрисида»ги Фармони. 2012 йил 16 июль, ПФ-4453-сон. www.lex.uz
7. М.Ю.Кузмин “Как подготовиться к экзамену ДипИФР”, www.msfo-training.ru

8. Ўзбекистон Республикаси Молия вазири томонидан 2000 йил 15 июнь 47-сон билан тасдиқланган «Чораклик ва йиллик молиявий ҳисобот тақдим этиш муддатлари тўғрисида»ги Низомда https://lex.uz/

9. Авлокулов А.З. Молиявий натижалар ҳисоби ва аудити методологиясини такомиллаштириш. DSc диссертацияси автореферати, -Т.: - 2019 й. 72-б.

10. Обидов Р.Р. “Кластер тизимида харажатлар ҳисобини такомиллаштириш” мавзусида иқтисодиёт фанлари бўйича фалсафа доктори (Doctor of Philosophy) диссертацияси автореферати. Т.:-2021.

Copyright: © 2025 by the authors. This work is licensed under a Creative Commons Attribution- 4.0 International License (CC - BY 4.0)

AKTUAR MOLIYA VA BUXGALTERIYA HISOBI ILMIY JURNALI

Vol. 5 Issue 04 | **pp.** 141-151 | **ISSN**: 2181-1865
Available online https://finance.tsue.uz/index.php/afa

PENSIYA TIZIMINING PAYDO BO‘LISHI VA O‘ZBEKISTONDA RIVOJLANISH TARIXI

Zokirova Gavxar
Termiz davlat universiteti,
Moliya kafedrasi o‘qituvchisi

Annotatsiya. Pensiya tizimi – keksalik, nogironlik yoki boquvchisini yo‘qotganlik kabi holatlarda aholini moliyaviy muhofaza qilish mexanizmi sifatida namoyon bo‘ladi. Mazkur maqolada pensiya tizimining jahon tarixida ilk shakllanishi, ayniqsa, O‘zbekistonda bu tizim rivojlanishining asosiy bosqichlari yoritiladi. Sovet davrida pensiya siyosatining ilk mezonlari yaratilgan bo‘lsa, mustaqillikdan so‘ng milliy iqtisodiyot talablari va xalqaro me’yorlarga mos islohotlar amalda qo‘llandi. Maqolada mazkur islohotlarning tartibi, muammolari va zamonaviy holati xususida fikr yuritiladi. Tadqiqotda axborotlar tahlili orqali pensiya tizimi tarixiy jarayonlarining xulosalari ifodalangan bo‘lib, bu sohadagi kelgusidagi rivojlanish yo‘nalishlarini belgilash uchun muhim g‘oyalar bildirildi. Shu bilan birga, xalqaro tajriba va mahalliy sharoitlar uyg‘unlashuvining o‘ziga xos jihatlari ko‘rsatib o‘tildi.

Kalit so‘zlar: Pensiya tizimi, ijtimoiy muhofaza, keksalikda moddiy ta’minot, jamg‘arib boriladigan pensiya, islohotlar va huquqiy asoslar, demografik omillar.

ВОЗНИКНОВЕНИЕ ПЕНСИОННОЙ СИСТЕМЫ И ИСТОРИЯ ЕЁ РАЗВИТИЯ В УЗБЕКИСТАНЕ

Аннотация. Пенсионная система проявляется как механизм финансовой защиты населения в таких ситуациях, как старость, инвалидность или потеря кормильца. В данной статье рассматривается первое формирование пенсионной системы в мировой истории, особенно основные этапы ее развития в Узбекистане. Если в советский период были созданы первые критерии пенсионной политики, то после обретения независимости были проведены реформы, соответствующие требованиям национальной экономики и международным стандартам. В статье рассматривается порядок, проблемы и современное состояние этих реформ. В исследовании посредством анализа информации выражены выводы исторических процессов пенсионной системы, высказаны важные идеи для определения направлений дальнейшего развития в этой сфере. В то же время были отмечены особенности сочетания международного опыта и местных условий.

Ключевые слова: Пенсионная система, социальная защита, материальное обеспечение по старости, накопительная пенсия, реформы и правовые основы, демографические факторы.

THE HISTORY OF THE FORMATION AND DEVELOPMENT OF THE PENSION SYSTEM IN UZBEKISTAN

Abstract. The pension system acts as a mechanism for financial protection of the population in cases of old age, disability, or loss of a breadwinner. This article highlights the early formation of the pension system in world history, especially the main stages of its development in Uzbekistan. If the first criteria of pension policy were created during the Soviet period, then after independence, reforms in accordance with the requirements of the national economy and international standards were implemented in practice. The article discusses the procedure, problems, and current state of these reforms. In the study, through the analysis of information, the conclusions of the historical processes of the pension system were expressed, and important ideas were expressed to determine the directions of further development in this area. At the same time, the peculiarities of the harmonization of international experience and local conditions were noted.

Key words: Pension system, social protection, material security in old age, funded pension, reforms and legal foundations, demographic factors.

Kirish. Jamiyat taraqqiyotining har bir bosqichida aholining ijtimoiy himoyasi, xususan, keksalikda, nogironlik yoki boquvchisini yo‘qotgan taqdirda moddiy ta’minotini kafolatlash masalasi dolzarb ahamiyat kasb etib kelgan. Zamonaviy dunyoda bu vazifani bajarishda pensiya tizimlari markaziy o‘rin tutadi. Pensiya tizimlari nafaqat alohida shaxslarning hayotiy ehtiyojlarini qondirishga xizmat qiladi, balki jamiyatda ijtimoiy barqarorlikni ta’minlash, kambag‘allikni kamaytirish va iqtisodiy rivojlanishga bilvosita ta’sir ko‘rsatuvchi muhim ijtimoiy-iqtisodiy institut hamdir.

Pensiya ta’minoti g‘oyasi qadimiy ildizlarga ega bo‘lsa-da, bugungi kundagi kabi tizimli va davlat tomonidan kafolatlangan pensiya sxemalari nisbatan yaqin tarixiy davrda shakllangan. Dastlab harbiy xizmatchilar yoki davlat amaldorlari kabi tor doiradagi shaxslar uchun imtiyoz sifatida paydo bo‘lgan bo‘lsa, sanoat inqilobi, urbanizatsiya va ijtimoiy qarashlarning o‘zgarishi natijasida bu tizimlar kengayib, umumiy ijtimoiy sug‘urta tamoyillariga asoslangan holda rivojlandi. Ayniqsa, XIX asr oxiri va XX asr boshlarida G‘arbiy Yevropa mamlakatlarida (masalan, Germaniyada Bismark islohotlari) joriy etilgan dastlabki majburiy ijtimoiy sug‘urta tizimlari pensiya ta’minotining ommalashuviga turtki bo‘ldi.

O‘zbekiston hududida pensiya tizimining shakllanishi va rivojlanishi mamlakatning murakkab tarixiy yo‘li bilan chambarchas bog‘liq. Chor Rossiyasi davridagi ayrim elementlardan tortib, Sovet Ittifoqi davrida yaratilgan markazlashgan, davlat tomonidan to‘liq moliyalashtiriladigan va boshqariladigan universal pensiya tizimi hamda mustaqillik yillarida bozor iqtisodiyotiga moslashish jarayonida amalga oshirilgan tub islohotlargacha bo‘lgan davrni o‘rganish O‘zbekistonda ijtimoiy siyosatning evolyutsiyasini tushunish uchun muhimdir. Sovet davri tizimi o‘zining ijobiy (kafolatlanganlik, keng qamrovlilik) va salbiy (iqtisodiy samarasizlik, demografik o‘zgarishlarga moslashuvchan emaslik) jihatlariga ega edi. Mustaqillikdan so‘ng O‘zbekiston pensiya tizimini yangi ijtimoiy-iqtisodiy sharoitlarga, demografik o‘zgarishlarga va xalqaro standartlarga moslashtirish yo‘lida muhim qadamlar tashladi.

Ushbu mavzuni o‘rganish pensiya tizimining global miqyosda paydo bo‘lish sabablari va qonuniyatlarini anglash, O‘zbekiston misolida uning milliy xususiyatlari, tarixiy bosqichlari, yutuqlari va muammolarini tahlil qilish orqali mamlakatning bugungi ijtimoiy siyosati va kelajakdagi pensiya tizimining barqarorligi yo‘lidagi vazifalarni chuqurroq tushunishga yordam beradi.

Adabiyotlar tahlili. Pensiya tizimi to‘g‘risidagi mahalliy va xalqaro adabiyotlarda mavjud nazariyalar, tamoyillar hamda islohotlar tajribasini qamrab oladi. Ilmiy maqolalar, monografiyalar va rasmiy hisobotlar orqali pensiya tizimining jahon tarixida shakllanish bosqichlari, asosiy modellar (Bismark, Beveridj va boshqalar) hamda ularning ustunlik va kamchilik jihatlari ko‘rib chiqildi. Shu bilan birga, jahon banki, Xalqaro mehnat tashkiloti, Osiyo taraqqiyot banki va boshqa institutlarning so‘nggi tavsiyalari ko‘rib chiqilib, demografik omillar, moliyalashtirish mexanizmi, bandlik darajasi yoki norasmiy sektor kabi masalalarning pensiya tizimi barqarorligiga ko‘rsatayotgan ta’siri baholandi.

Tadqiqot metodologiyasi mavjud ilmiy adabiyotlarni puxta o‘rganish, pensiya tizimi bilan bog‘liq asosiy nazariy yondashuvlarini tizimlashtirish va ilmiy maqolalardan o‘rin olgan so‘nggi tendensiyalarni tahlil qilishni o‘z ichiga oladi. Bunda ilmiy abstraksiya, umumlashtirish va qiyoslash metodlariga asoslangan tarzda empirik ma’lumotlar tahlil qilinadi.

Tahlil va natijalar muhokamasi. Pensiya tizimi deganda, shaxsning mehnat faoliyati davomida muntazam ravishda mablag’lar to’lanadigan va u ishdan chiqqanidan keyin davriy to’lovlar amalga oshiriladigan jamg’arma tushuniladi [1]. Ushbu tizim keksalik davrida daromad xavfsizligini ta’minlashning muhim mexanizmi hisoblanadi. Ijtimoiy to‘lovlar, nafaqalar va pensiyalar fuqarolar uchun katta ahamiyatga ega bo‘lib, ularning ijtimoiy himoyasining muhim qismi hisoblanadi [2]. O‘zbekiston Respublikasi Konstitutsiyasida keksalik va mehnatga layoqatsizlik holatlarida ijtimoiy ta’minot olish huquqi kafolatlangan.

Pensiya ta’minotining dastlabki tushunchalari Rim va Gretsiya kabi qadimiy sivilizatsiyalarga borib taqaladi. Bu keksalikni ta’minlash g‘oyasi zamonaviy ixtiro emasligini ko‘rsatadi. Rim imperiyasida harbiy xizmatni tugatgan legionerlarga pensiyalar berilgan. Miloddan avvalgi 13-yilda imperator Avgust tomonidan tashkil etilgan Aerarium Militare ayniqsa muhim bo‘lgan. Bu tizim harbiy xizmatchilarga 16 yildan 25 yilgacha xizmat qilganidan so‘ng yer uchastkalari yoki bir martalik to‘lovlar (taxminan 13 yillik maosh miqdorida) berishni nazarda tutgan [1].

Lotin tilida “nafaqa” so‘zi (jubilare) “xursandchilik bilan qichqirish” ma’nosini anglatadi, bu harbiy xizmatni moliyaviy xavfsizlik bilan tark etishning ijobiy ma’nosini ta’kidlaydi. Bundan tashqari, Rimda oziq-ovqat va dafn marosimlarini tashkil etish kabi ijtimoiy himoya taklif qiluvchi xususiy uyushmalar - Collegia ham mavjud bo‘lgan. Rim imperiyasi qulagandan so‘ng, davlat tomonidan moliyalashtiriladigan pensiyalar rivojlanishi to‘xtadi. O‘rta asrlarda davlat homiyligidagi pensiya tizimlari deyarli yo‘q edi. XVII asrda diniy ordenlar, gildiyalar va ishchilar uyushmalari tomonidan xususiy pensiyalar paydo bo‘la boshladi. Germaniyada XVII asrda ruhoniylarning bevalari va o‘qituvchilar uchun dastlabki pensiya fondlari tashkil etildi. Shuningdek, XVII asrda Amerika koloniyalarida, dastlab askarlar uchun pensiya tashabbuslari paydo bo‘lganligi qayd etilgan [3].

XIX asrda sanoat inqilobi shaharlarning o‘sishiga va keksa avlodning qashshoqlashuviga olib keldi, bu esa yanada rasmiy pensiya tizimlariga ehtiyojni kuchaytirdi. An’anaviy oilaviy aloqalarning buzilishi va umr ko‘rish davomiyligining oshishi keksalikda qashshoqlik xavfini sezilarli darajada oshirdi. 1875-yilda “American Express” kompaniyasi Qo‘shma Shtatlarda birinchi xususiy pensiya rejasini tuzdi. Dastlab bu faqat nogiron ishchilarga tegishli bo‘lgan, ammo tez orada kommunal xizmatlar, bank va ishlab chiqarish kompaniyalari ham kengroq pensiya imkoniyatlarini taklif qila boshladilar [4].

Zamonaviy davlat pensiya tizimlarining paydo bo‘lishida Germaniya kansleri Otto fon Bismark muhim rol o‘ynadi. 1889-yilda Germaniyada birinchi milliy pensiya tizimi joriy etildi. Dastlab pensiya yoshi 70 yosh etib belgilangan, keyinchalik 1916-yilda 65 yoshga tushirilgan. Bismarkning maqsadi, qisman, o‘sib borayotgan ishchi harakatini va sotsialistik g‘oyalarni bartaraf etish edi. Bismark tizimi ijtimoiy farovonlikka asoslangan va qayta taqsimlash xususiyatiga ega edi. Boshqa tomondan, Beveridge tizimi sinflar o‘rtasidagi tenglikni ta’minlashga intilgan [3].

Rossiyada pensiya ta’minotining ilk shakllari 1827-yilda qabul qilingan birinchi Rossiya pensiya nizomida o‘z aksini topgan. Bu davrda asosan davlat va harbiy xizmatchilar pensiya bilan ta’minlangan. XIX asr oxiri va XX asr boshlarida xususiy pensiyalar va ishchilar uchun ijtimoiy sug‘urta ham rivojlana boshladi. 1917-yilgi inqilobdan so‘ng Sovet rejimi barcha fuqarolar uchun majburiy pensiyalarni joriy etishni maqsad qildi, garchi bu jarayon bosqichma-bosqich amalga oshirilgan bo‘lsa-da, dastlab nogironlar va urush qatnashchilari uchun pensiyalar to‘langan. 1929-yilda davlat ijtimoiy sug‘urtasi yagona byudjetga ega bo‘ldi, 1930-yilda esa pensiyalar va ijtimoiy sug‘urta bo‘yicha yangi nizomlar qabul qilindi, bu esa avvalgi davlat pensiya tizimini ijtimoiy sug‘urta pensiyasi bilan almashtirdi. 1936-yilgi Sovet Konstitutsiyasida keksalik, kasallik yoki mehnatga layoqatsizlik holatlarida ijtimoiy ta’minot olish huquqi konstitutsiyaviy ravishda kafolatlandi [5].

Sovet pensiya tizimi markazlashgan va davlat tomonidan moliyalashtirilgan tizim edi. Tizimning asosiy xususiyatlaridan biri yuqori mehnat faolligi va past ish haqi darajasi edi, bunda davlat ortiqcha mablag‘larni qayta taqsimlashda muhim rol o‘ynagan. Fuqarolar mehnat xavfsizligi, sog‘liqni saqlash, bolalar parvarishi, ta’lim va pensiya ta’minoti kabi integratsiyalashgan imtiyozlar tizimiga ega edilar [7]. G‘arb davlatlariga nisbatan pensiya yoshi pastroq edi (erkaklar uchun 60 yosh, ayollar uchun 55 yosh). Ba’zi kasblar va alohida xizmatlar uchun maxsus pensiya dasturlari va shaxsiy pensiyalar ham mavjud edi. 1964-yilda kolxozchilar ham pensiya ta’minoti bilan qamrab olindi [6].

1985-1991-yillardagi iqtisodiy o‘tish davrida ijtimoiy ta’minot tizimida islohotlar boshlandi. 1990-yillarning boshlarida ijtimoiy sug‘urta modeliga o‘tish, ish beruvchilar va ishchilarning badallari joriy etildi. 1990-yil avgustda mustaqil SSSR Pensiya fondi tashkil etildi. Mustaqillikka erishgandan so‘ng, O‘zbekistonning dastlabki pensiya tizimi Sovet tizimining tamoyillariga asoslangan edi [8].

1991-yilda O‘zbekiston mustaqillikka erishgan paytda uning pensiya tizimi Sovet modeliga asoslangan edi. 1991-yil yanvar oyida O‘zbekiston SSR Prezidenti huzuridagi Vazirlar Mahkamasining qarori bilan SSSR Pensiya fondining respublika bo‘limlari tashkil etildi [10].

Mustaqil O‘zbekistonning pensiya tizimini shakllantirishda muhim qadam 1993-yil 3-sentabrda qabul qilingan “Fuqarolarning davlat pensiya ta’minoti to‘g‘risida”gi O‘zbekiston Respublikasining Qonuni bo‘ldi. Ushbu qonun mustaqil pensiya tizimining asosiy tamoyillari va tuzilishini belgilab berdi. Biroq, dastlabki tizim Sovet modelidan meros bo‘lib qolgan kamchiliklarga, jumladan, asossiz imtiyozlar va tenglashtirish tamoyiliga ega edi. Tenglashtirish tizimi yuqori daromadli shaxslarga o‘z daromadlariga mos yuqori pensiya olish imkoniyatini cheklab qo‘ydi [9].

1996-yil dekabr oyida O‘zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasi huzuridagi Ijtimoiy sug‘urta fondi negizida O‘zbekiston Respublikasi Ijtimoiy ta’minot vazirligi huzurida Pensiya fondi tashkil etildi. Keyinchalik, pensiya fondi bir necha bor qayta tashkil etildi. 2001-yil 1-yanvardan O‘zbekiston Respublikasi Mehnat va aholini ijtimoiy muhofaza qilish vazirligi huzuridagi byudjetdan tashqari Pensiya fondiga, 2005-yil 1-yanvardan esa O‘zbekiston Respublikasi Moliya vazirligi huzuridagi byudjetdan tashqari Pensiya fondiga aylantirildi. Ushbu o‘zgarishlar pensiya tizimini boshqarish va moliyalashtirish samaradorligini oshirishga qaratilgan edi [10].

Mustaqillikdan so‘ng O‘zbekiston pensiya tizimida bir qator muhim o‘zgarishlar va islohotlar amalga oshirildi. 1991-yilda pensiya miqdorini ish staji va daromadga bog‘lash bo‘yicha qisman islohot o‘tkazildi. 1995-yil 20-noyabrdagi Prezident Farmoni bilan 1996-yil 1-yanvardan boshlab ishlayotgan pensionerlarga belgilangan pensiyaning 50 foizini to‘lash tartibi joriy etildi. Bu pensionerlarning ehtiyojlari va mehnat bozori talablarini muvozanatlashga qaratilgan edi [2].

2004-yil 2-dekabrda “Fuqarolarning jamg‘arib boriladigan pensiya ta’minoti to‘g‘risida”gi Qonunning qabul qilinishi pensiya tizimida muhim bosqich bo‘ldi. Ushbu qonun pensiya tizimiga yangi - jamg‘arma elementini kiritdi. 2005-yildan boshlab fuqarolarning shaxsiy jamg‘arma pensiya hisoblariga majburiy oylik badallar to‘lash joriy etildi [14]. Bu pensiya ta’minotining bir qismi sifatida individual jamg‘armalarga o‘tishni anglatardi.

2009-yilda “Fuqarolarning pensiya ta’minoti tizimini yanada takomillashtirish chora-tadbirlari to‘g‘risida”gi Prezident Farmoni qabul qilindi, unga muvofiq 2010-yildan boshlab Moliya vazirligi huzuridagi byudjetdan tashqari Pensiya fondining hududiy bo‘linmalari pensiyalarni tayinlash, moliyalashtirish va hisobga olish bilan shug‘ullana boshladi. Shuningdek, ishsiz turmush o‘rtoqlari uchun ixtiyoriy ravishda ijtimoiy soliq to‘lash imkoniyati yaratildi [10].

2017-yil 1-fevraldan boshlab pensiyalar va nafaqalar naqd pulda to‘lana boshlandi. Bu pensionerlar uchun uzoq yillik muammoni hal qildi. Shuningdek, pensiya hisoblashda hisobga olinadigan ish haqining yuqori chegarasi bazaviy hisoblash miqdorining 8 barobaridan 10 barobariga oshirildi. 2019-yil 1-yanvardan boshlab barcha sohalarda ishlayotgan pensionerlarga pensiyalari to‘liq miqdorda to‘lana boshlandi. Bu pensionerlarning ishlashga bo‘lgan rag‘batini oshirdi [2].

2021-yil boshidan “Ijtimoiy himoya” yagona reyestri joriy etildi, bu esa kam ta’minlangan oilalarga bir qator nafaqalarni avtomatik tarzda tayinlash imkonini berdi. 2021-yil 1-iyundan boshlab 2005-yilgacha bo‘lgan mehnat staji hujjat talab qilmasdan hisobga olina boshlandi [15]. 2023-yil 1-yanvardan boshlab pensiya hisoblash uchun qabul qilinadigan maksimal ish haqi bazaviy hisoblash miqdorining 10 barobaridan 12

barobariga oshirildi. 2023-yil aprel oyidan pensiyalar va nafaqalar 7 foizga, may oyidan esa byudjet tashkilotlari xodimlarining ish haqi 7 foizga oshirildi [16]. 2024-yil 1-sentabrdan pensiyalar va nafaqalar 15 foizga, 1-oktabrdan davlat sektorida ish haqi 10-15 foizga, 1-dekabrdan esa ish haqi, pensiya va ijtimoiy nafaqalar yana 7 foizga oshirildi [17]. 2024-yil sentabr oyida davlat pensiya tizimini isloh qilish konsepsiyasini ishlab chiqish bo‘yicha ishchi guruhi tashkil etildi, konsepsiya loyihasini 2025-yil 1-martgacha taqdim etish rejalashtirilgan [18].

1-jadval

Mustaqillikdan keyingi O‘zbekiston pensiya tizimida amalga oshirilgan asosiy islohotlar[1]

Yillar	Asosiy islohot	Ta’siri
1991	Pensiya miqdorini ish staji va daromadga bog‘lash bo‘yicha qisman islohot	Sovet tenglashtirish tamoyilidan dastlabki chekinish.
1993	“Fuqarolarning davlat pensiya ta’minoti to‘g‘risida”gi Qonunning qabul qilinishi	Mustaqil pensiya tizimining asosiy qonuni.
1996	Ijtimoiy sug‘urta fondining pensiya fondiga aylantirilishi	Mustaqil pensiya ma’muriyatining yaratilishi.
2000-2005	Pensiya fondining turli vazirliklar huzuridagi byudjetdan tashqari fondga aylantirilishi	Ma’muriy tuzilmaning evolyutsiyasi.
2004	“Fuqarolarning jamg‘arib boriladigan pensiya ta’minoti to‘g‘risida”gi Qonunning qabul qilinishi	Pensiya tizimiga jamg‘arma elementining kiritilishi.
2005	Shaxsiy jamg‘arib boriladigan hisobvaraqlariga majburiy badallar kiritishning boshlanishi	Jamg‘arma pensiya tizimining ishlashining boshlanishi.
2009-2010	Pensiya tizimini takomillashtirish bo‘yicha Farmon, hududiy bo‘linmalar tashkil etildi	Pensiya ma’muriyatini soddalashtirish.
2017	Pensiyalar va nafaqalarni naqd pulda to‘lashga o‘tish	Pensionerlar uchun uzoq yillik muammoning hal etilishi.
2019	Ishlayotgan pensionerlarga pensiyalarni to‘liq miqdorda to‘lashga ruxsat berilishi	Nafaqadan keyin ishlashga bo‘lgan rag‘batning oshishi.
2021	“Ijtimoiy himoya” yagona reyestrining joriy etilishi	Ayrim ijtimoiy nafaqalarni avtomatlashtirish.
2023	Pensiya hisoblash uchun maksimal ish haqining bazaviy hisoblash miqdorining 12 barobariga oshirilishi	Ayrim pensionerlar uchun pensiya miqdorini oshirishga qaratilgan.
2023-	Pensiyalar, nafaqalar va davlat	Ijtimoiy farovonlikni oshirish va

[1] Muallif tomonidan tayyorlangan

2024	sektoridagi ish haqlarining bir necha bor oshirilishi	inflyatsiyani bartaraf etishga qaratilgan.
2024-2025	Davlat pensiya tizimini isloh qilish konsepsiyasini ishlab chiqish	Pensiya tizimini modernizatsiya qilish va takomillashtirish bo‘yicha davom etayotgan sa’y-harakatlar.

Hozirgi kunda O‘zbekiston pensiya tizimini tartibga soluvchi asosiy qonun “Fuqarolarning davlat pensiya ta’minoti to‘g‘risida”gi Qonun hisoblanadi. Ushbu qonun 1993-yil 3-sentabrda qabul qilingan. Shuningdek, “Fuqarolarning jamg‘arib boriladigan pensiya ta’minoti to‘g‘risida”gi Qonun ham mavjud, u 2004-yil 2-dekabrda qabul qilingan. Mazkur qonunga fuqarolarni avtomatik ro‘yxatga olish bo‘yicha o‘zgartishlar kiritilgan [11].

O‘zbekiston pensiya tizimi ko‘p bosqichli tuzilishga ega: davlat byudjetidan moliyalashtiriladigan bazaviy pensiya “avlodlar birdamligi” tizimi va shaxsiy jamg‘arib boriladigan pensiya hisobvaraqlariga (SJBPH) majburiy jamg‘arib boriladigan pensiya. Bazaviy pensiya respublika byudjetidan moliyalashtiriladi. U pensiya tizimida ishtirok etish davomiyligiga bog‘liq bo‘lib, uzoqroq ishtirok etish yuqoriroq nafaqalarni ta’minlaydi. Majburiy pensiya “avlodlar birdamligi” tamoyili asosida ishlaydi, bunda hozirgi ishlayotganlarning badallari hozirgi pensionerlarning pensiyalarini moliyalashtiradi. Ish beruvchilar har oy xodimning oylik daromadining 0,1 foizini SJBPHga o‘tkazishlari shart. SJBPH majburiy jamg‘arib boriladigan pensiya tizimi jamiyatda nisbatan kichik rol o‘ynaydi [17].

Hozirgi kunda pensiya yoshi erkaklar uchun 60 yosh (kamida 25 yillik ish staji bilan) va ayollar uchun 55 yosh (kamida 20 yillik ish staji bilan) etib belgilangan. Ish staji yetarli bo‘lmagan shaxslar uchun pensiya yoshi va ish stajiga mutanosib ravishda belgilanadi, hech qanday rasmiy ish stajiga ega bo‘lmagan erkaklar uchun pensiya yoshi 65 yosh, ayollar uchun esa 60 yoshni tashkil etadi [11].

Davlat pensiyalarining asosiy turlari quyidagilardan iborat: yoshga oid pensiya, nogironlik pensiyasi va boquvchisini yo‘qotganlik pensiyasi. Nogironlik pensiyasi mehnatga layoqatsiz bo‘lgan shaxslarga, boquvchisini yo‘qotganlik pensiyasi esa vafot etgan shaxsning qaramog‘idagi oila a’zolariga beriladi [13].

Pensiyalar odatda umumiy ish staji va avvalgi daromadlar asosida hisoblanadi. Hisoblash uchun oxirgi 10 yildagi har qanday ketma-ket 5 yildagi o‘rtacha oylik ish haqi ishlatiladi. Pensiya hisoblashda hisobga olinadigan maksimal ish haqi hozirda bazaviy hisoblash miqdorining 12 barobarini tashkil etadi [12].

O‘zbekistonda pensiyalarni boshqarish va tartibga solish uchun asosiy mas’uliyat Iqtisodiyot va moliya vazirligi huzuridagi byudjetdan tashqari Pensiya fondiga yuklatilgan.

2-jadval

O‘zbekiston pensiya tizimining asosiy parametrlari[2]

Parametr	Qiymat
Pensiya yoshi (erkaklar)	60 yosh (25 yillik ish staji bilan)

[2] Muallif tomonidan tayyorlangan

Pensiya yoshi (ayollar)	55 yosh (20 yillik ish staji bilan)
Pensiya yoshi (ish stajisiz, erkaklar)	65 yosh
Pensiya yoshi (ish stajisiz, ayollar)	60 yosh
Ish beruvchining majburiy pensiya fondiga badali	Oylik daromadning 10%
Pensiya hisoblash uchun maksimal ish haqi	Bazaviy hisoblash miqdorining 12 barobari
Minimal oylik yoshga oid pensiya (2024-yil sentabr holatiga)	834 000 so‘m
Bazaviy hisoblash miqdori (2024-yil sentabr holatiga)	428 000 so‘m
Asosiy tartibga soluvchi qonunlar	“Fuqarolarning davlat pensiya ta’minoti to‘g‘risida”gi Qonun (1993), “Fuqarolarning jamg‘arib boriladigan pensiya ta’minoti to‘g‘risida”gi Qonun (2004)

O‘zbekiston pensiya tizimi bir qator dolzarb muammolarga duch kelmoqda. Ulardan biri tizimning qamrov darajasining pastligidir, aholining atigi 38 foizi pensiya tizimi bilan qamrab olingan, bu esa yuqori norasmiy bandlik darajasi bilan bog‘liq [20].

Moliyaviy barqarorlik ham muhim muammo bo‘lib qolmoqda. Pensiya fondi xarajatlari daromadlardan tezroq o‘sib bormoqda, bu esa davlat byudjetiga ortiqcha yuk tushishiga olib keladi. So‘nggi 10 yil ichida xarajatlar daromadlarning 3,4 barobariga nisbatan 5 barobar ko‘pga oshdi [22]. Pensiyalarni moliyalashtirish uchun davlat byudjetidan ajratiladigan transferlar sezilarli darajada. 2019-yildagi soliq islohoti Pensiya fondining moliyalashtirish manbalarini kamaytirdi. Prognozlarga ko‘ra, Pensiya fondida 2019-yildan boshlab defitsit kuzatilishi va xarajatlar daromadlardan oshib ketishi kutilmoqda, bu esa davlat subsidiyalarini talab qiladi [21].

Badallarning nisbatan yuqori (12-25%) bo‘lishiga qaramay, yalpi o‘rnini bosish koeffitsienti past (55%) bo‘lib qolmoqda, bu esa badallar va pensiya nafaqalari o‘rtasida nomuvofiqlik mavjudligini ko‘rsatadi. Minimal pensiya miqdori ham past bo‘lib, u asosiy xarajatlarni yedva qoplaydi. Pensiya hisoblash uchun maksimal ish haqiga cheklov mavjudligi yuqori daromadli shaxslarga nisbatan adolatsizlikka olib keladi [19].

Demografik bosim ham tizimga ta’sir ko‘rsatmoqda. Aholining qarishi va umr ko‘rish davomiyligining oshishi pensiya tizimiga yuklamani oshiradi. Pensiya badallarini to‘lovchilarning pensionerlarga nisbati ham XMT tomonidan tavsiya etilgan optimal darajadan past [9].

Tizimda ma’lumotlarni qo‘lda yig‘ish va markazlashtirilgan ma’lumotlar bazalarining yo‘qligi kabi samaradorlik va ma’muriy muammolar ham mavjud. Davlat pensiya fondini boshqarishni takomillashtirish, ma’muriy xarajatlarni kamaytirish zarurati mavjud. Shuningdek, turli pensiya yoshlari va umr ko‘rish davomiyligi tufayli

erkaklar va ayollar o‘rtasida pensiya nafaqalarida gender nomutanosibligi kuzatilmoqda [23].

O‘zbekiston pensiya tizimining kelajagi demografik o‘zgarishlar, iqtisodiy omillar va hukumatning islohotlarni davom ettirish bo‘yicha sa’y-harakatlari bilan chambarchas bog‘liq. Hozirda 2025-yil 1-martgacha davlat pensiya tizimini isloh qilish konsepsiyasini ishlab chiqish bo‘yicha ishchi guruhi faoliyat olib bormoqda. Ushbu jarayonda Jahon banki, Xalqaro valyuta fondi, Osiyo taraqqiyot banki va Xalqaro mehnat tashkiloti kabi xalqaro tashkilotlar o‘z ekspertizalari va tavsiyalari bilan faol ishtirok etmoqdalar. Kelajakdagi islohotlar qatorida Jahon bankining 2025-yildan boshlab pensiya yoshini bosqichma-bosqich 65 yoshga ko‘tarish bo‘yicha tavsiyasi ko‘rib chiqilishi mumkin. Bu demografik bosimni yumshatish va moliyaviy barqarorlikni ta’minlashga qaratilgan [19].

Shuningdek, majburiy jamg‘arma pensiya hisobi tizimini ixtiyoriy va moslashuvchanroq tizimga aylantirish taklifi ham mavjud. Norasmiy bandlikni rasmiylashtirish va moliyaviy xizmatlarga kirishni yaxshilash orqali pensiya tizimining qamrovini oshirish ham ustuvor vazifalardan biri hisoblanadi. Davlat pensiya fondini boshqarish va shaffofligini oshirish, xususan, ma’muriy xarajatlarni kamaytirish va pensiya olish mezonlarini aniqlashtirish muhim ahamiyatga ega [22].

Pensiyalarni tayinlash va hisoblash jarayonlarini avtomatlashtirish tendentsiyasi davom etadi. 2025-yil 1-martga qadar pensiyalarni proaktiv tayinlash tizimini ishga tushirish rejalashtirilgan. To‘liq pensiya olish uchun zarur bo‘lgan minimal ish stajini oshirish ham ko‘rib chiqilishi mumkin. Pensiya miqdorini iste’mol narxlari indeksi (INI) o‘sishiga bog‘lash mexanizmini joriy etish ham muhim tendentsiyalardan biri bo‘lishi mumkin [24].

Demografik tendentsiyalar, xususan, aholining qarishi va ishchi kuchining pensionerlarga nisbatining kamayishi kelajakda pensiya tizimiga jiddiy ta’sir ko‘rsatadi. Iqtisodiy o‘sish va soliq tushumlarining ko‘payishi pensiya miqdorini oshirish uchun muhim omil bo‘lib qoladi. O‘zbekiston pensiya tizimini isloh qilishda ilg‘or xalqaro tajribaga tayanish muhim ahamiyatga ega [25].

Xulosa va takliflar. Pensiya tizimlari qadimiy davrlardan buyon evolyutsiyani boshdan kechirgan bo‘lib, dastlab harbiy xizmatchilar kabi alohida toifalarni qamrab olgan bo‘lsa, keyinchalik sanoat inqilobi va ijtimoiy ongning o‘sishi bilan kengroq aholi qatlamlariga yo‘naltirilgan. Sovet Ittifoqidagi pensiya tizimi markazlashgan va davlat tomonidan moliyalashtirilgan model bo‘lib, O‘zbekiston mustaqillikka erishgandan so‘ng uning dastlabki pensiya tizimi uchun asos bo‘lib xizmat qildi.

1993-yildan buyon O‘zbekiston o‘zining mustaqil pensiya tizimini shakllantirish va modernizatsiya qilish bo‘yicha sezilarli ishlarni amalga oshirdi. Amalga oshirilgan islohotlar davomida jamg‘arma tizimining joriy etilishi, pensionerlarga naqd pul to‘lovlarining boshlanishi, ishlayotgan pensionerlarga to‘liq pensiya to‘lash imkoniyatining yaratilishi va pensiya hisoblash uchun maksimal ish haqi chegarasining oshirilishi kabi muhim o‘zgarishlar yuz berdi.

Hozirgi kunda O‘zbekiston pensiya tizimi davlat byudjetidan moliyalashtiriladigan bazaviy pensiya va majburiy pensiyadan iborat ko‘p bosqichli tuzilishga ega. Tizimni tartibga solish “Fuqarolarning davlat pensiya ta’minoti to‘g‘risida”gi va “Fuqarolarning jamg‘arma pensiya ta’minoti to‘g‘risida”gi qonunlar bilan amalga oshiriladi. Biroq, tizim

past qamrov, moliyaviy barqarorlikning yetarli emasligi va nafaqalarning adekvatligi kabi bir qator muammolarga duch kelmoqda.

Kelajakda O‘zbekiston pensiya tizimini yanada takomillashtirish uchun islohotlarni davom ettirish zarur. Bu, ehtimol, pensiya yoshini oshirish, qamrovni kengaytirish va nafaqalarning adekvatligini oshirishni o‘z ichiga olishi mumkin. Demografik va iqtisodiy o‘zgarishlarni hisobga olgan holda, O‘zbekiston barcha fuqarolari uchun ishonchli va barqaror pensiya tizimini ta’minlashga intilishi lozim.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO‘YXATI

1. Pension - Wikipedia, https://en.wikipedia.org/wiki/Pension
2. DEVELOPMENT OF THE PENSION SYSTEM IN UZBEKASTAN - European Science Organization, https://europeanscience.org/index.php/2/article/download/600/580/1172
3. Evolution of pension systems - SyPpT, https://segurosypensionesparatodos.fundacionmapfre.org/en/pensions/pension-system/evolution-pension-systems/
4. The invention of retirement - Swiss Life-Gruppe, https://www.swisslife.com/en/home/blog/interview-matthieu-leimgruber.html
5. Historical development of social protection www.social-protection.org, https://www.social-protection.org/gimi/gess/RessourcePDF.action?id=55579
6. Social Secwzty in the Union of Soviet Socialist Republics www.ssa.gov, https://www.ssa.gov/policy/docs/ssb/v22n8/v22n8p3.pdf
7. Pensions in the Former Soviet Bloc: Problems And Solutions, https://ciaotest.cc.columbia.edu/conf/cfr01/cfr01ak.html
8. Income Security in Transition for the Aged and Children in the Soviet Union and in the Russian Federation by Lillian Liu www.ssa.gov, https://www.ssa.gov/policy/docs/ssb/v56n1/v56n1p60.pdf
9. CURRENT STATE OF AGE PENSION SYSTEM AND ITS IMPROVEMENT IN UZBEKISTAN, https://ijecm.co.uk/wp-content/uploads/2019/04/7453.pdf
10. History of the pension fund - pfru.uz, https://pfru.uz/en/pages/istoriya-fonda
11. Structure of the Pension System in Uzbekistan - CABAR.asia, https://cabar.asia/en/structure-of-the-pension-system-in-uzbekistan
12. Some Issues Related to the Accrual of Age Pension in Uzbekistan and Ways to Solve Them - Formosa Publisher, https://journal.formosapublisher.org/index.php/ijcs/article/download/12836/12624/51733
13. Uzbekistan, Policies as of 1 January 2022. Updated via a country survey and desk review. https://www.issa.int/sites/default/files/documents/2024-01/Uzbekistan%202022%20-%20ISSA%20country%20profile_0.pdf
14. Resolution of the Cabinet of Ministers of the Republic of Uzbekistan “About measures for implementation of the Law of the Republic of Uzbekistan «About accumulative provision of pensions...” - CIS Legislation, https://cis-legislation.com/document.fwx?rgn=15925
15. Resolution of the Ministry of Finance of the Republic of Uzbekistan “About approval of the Regulations on procedure for charge and payment of compulsory

contributions by employers" - CIS Legislation, https://cis-legislation.com/document.fwx?rgn=9238

16. Of the president of the republic of uzbekistan order about increasing the amount of wages, pensions and allowances - NATLEX, https://natlex.ilo.org/dyn/natlex2/natlex2/files/download/114846/UZB-114846.pdf

17. Review (S3 E6): Pension system in Uzbekistan - YouTube, https://www.youtube.com/watch?v=gZmgMMVecSM

18. Presidential decree of the Republic of Uzbekistan "About increase in the sizes of the salary, pensions and benefits" - CIS Legislation, https://cis-legislation.com/document.fwx?rgn=161577

19. Uzbekistan to reform pension system, may raise pension age - Kun.uz, https://kun.uz/en/news/2024/09/26/uzbekistan-to-reform-pension-system-may-raise-pension-age

20. A review of existing pension services in developed and developing countries - E3S Web of Conferences, https://www.e3s-conferences.org/articles/e3sconf/pdf/2021/34/e3sconf_uesf2021_05040.pdf

21. Evaluation Pension System as a Primary Source of Social Security in Uzbekistan - European Science Organization, https://europeanscience.org/index.php/2/article/download/198/195/380

22. Strategic Reform Agency develops proposals to improve Uzbekistan's pension system, https://www.uzdaily.uz/en/strategic-reform-agency-develops-proposals-to-improve-uzbekistans-pension-system/

23. Gavkhar Zokirova (2023). Changes in the State Pension System in Uzbekistan. International Journal of Multicultural and Multireligious Understanding, 10(1), 274-279.

24. Gavxar Zokirova (2024). O'zbekiston pensiya tizimi islohotlarida xorijiy tajribani qo'llash. Muhandislik va iqtisodiyot, 2(5), 9–14.

25. Gavxar Zokirova (2024). O'zbekistonda pensiya tizimini isloh qilish zarurligi. Yashil iqtisodiyot va taraqqiyot, 2(12), 10–14.

Copyright: © 2025 by the authors. This work is licensed under a Creative Commons Attribution- 4.0 International License (CC - BY 4.0)

AKTUAR MOLIYA VA BUXGALTERIYA HISOBI ILMIY JURNALI

Vol. 5 Issue 04 | **pp.** 152-156 | **ISSN**: 2181-1865
Available online https://finance.tsue.uz/index.php/afa

ОЦЕНКА ЭКОНОМИЧЕСКОГО ПОТЕНЦИАЛА ТЕКСТИЛЬНОЙ ПРОМЫШЛЕННОСТИ НА ОСНОВЕ КОНЦЕПЦИИ ФОРСАЙТ.

Рустамова Махфуза Махмудовна
преподаватель, PhD
Ферганского Государственного Технического Университета,
m.rustamova1005@gmail.com

Аннотация: В статье рассматриваются подходы к оценке экономического потенциала текстильной промышленности с использованием инструментов форсайт-исследований. Проведён анализ текущего состояния отрасли, выявлены основные тенденции её развития и ключевые факторы, влияющие на рост конкурентоспособности. Особое внимание уделено методологии форсайта как инструменту прогнозирования технологических и рыночных изменений, а также обоснованию стратегических направлений развития текстильной промышленности.

Ключевые слова: текстильная промышленность, экономический потенциал, форсайт, стратегическое прогнозирование, инновационное развитие, сценарное планирование, конкурентоспособность отрасли, технологии в текстильной промышленности, рыночные тренды, перспективы отраслевого роста

Введение: Текстильная промышленность Узбекистана традиционно занимает одну из ключевых позиций в структуре национальной экономики. Отрасль обеспечивает значительный вклад в валовой внутренний продукт (ВВП), экспортные поступления и занятость населения. По данным Государственного комитета Республики Узбекистан по статистике, текстильный сектор формирует около 10% промышленного производства страны и обеспечивает более 30% несырьевого экспорта[1]. В условиях глобальных изменений, цифровизации экономики и усиления конкуренции на международных рынках становится особенно актуальной задача оценки экономического потенциала отрасли с учётом долгосрочных трендов развития.

Актуальность исследования обусловлена необходимостью выработки стратегических ориентиров для устойчивого роста текстильной промышленности Узбекистана в условиях стремительных технологических и рыночных трансформаций. Традиционные методы планирования всё чаще уступают место современным подходам, среди которых важное место занимает форсайт — технология прогнозирования будущих изменений через выявление ключевых тенденций и построение сценариев развития[2].

[1] Государственный комитет Республики Узбекистан по статистике. Официальный сайт. https://stat.uz/
[2] Miles, I. (2002). Foresight Practices in Europe: An Overview. *International Journal of Technology Management*, Havas, A. (2013). Policy-making in a System of Strategic Intelligence: Co-evolution of Policy Actors and Foresight Processes. *Technology Analysis & Strategic Management*

Цель исследования заключается в разработке методического подхода к оценке экономического потенциала текстильной промышленности Узбекистана с использованием инструментов форсайта.

Для достижения поставленной цели определены следующие задачи:

-раскрыть сущность понятия экономического потенциала отрасли в современных условиях;

-проанализировать текущее состояние текстильной промышленности Узбекистана;

-адаптировать форсайт-методы к специфике отрасли;

-определить перспективные направления развития текстильного комплекса с опорой на результаты форсайт-исследования.

Таким образом, применение форсайт-технологий позволит не только оценить текущие возможности отрасли, но и сформировать долгосрочные ориентиры для её модернизации и повышения конкурентоспособности.

Главная часть: Экономический потенциал отрасли представляет собой совокупность ресурсов и возможностей, обеспечивающих её развитие, конкурентоспособность и способность генерировать добавленную стоимость в долгосрочной перспективе. Для текстильной промышленности экономический потенциал особенно тесно связан с факторами технологической эффективности, качеством сырья (в первую очередь хлопка) и способностью к быстрой адаптации к глобальным трендам.

Форсайт-исследование представляет собой инструмент долгосрочного прогнозирования и стратегического планирования, ориентированный на выявление перспективных направлений развития с учётом глобальных и локальных изменений[3].

Типичная методика форсайт-исследования для текстильной отрасли включает несколько этапов:

-формирование рабочей группы из экспертов, представителей бизнеса, науки и государственной власти.

-анализ текущего состояния отрасли: сбор данных о производстве, экспорте, инновационной активности.

-идентификация ключевых трендов: технологических, экономических, социальных и экологических.

-разработка сценариев будущего: создание альтернативных вариантов развития событий.

-определение приоритетных направлений развития и выработка стратегических рекомендаций.

-формирование карты рисков и механизмов их минимизации.

Особенностью форсайт-подхода является активное вовлечение широкого круга заинтересованных сторон и использование методов экспертного опроса, сценарного анализа и "обратного планирования". Форсайт отличается от

[3] Georghiou, L., Cassingena Harper, J., Keenan, M., Miles, I., & Popper, R. (2008). *The Handbook of Technology Foresight: Concepts and Practice*. Edward Elgar Publishing.

традиционных прогнозов тем, что акцентирует внимание не только на вероятных, но и на желательных вариантах будущего.

В стратегическом планировании текстильной отрасли форсайт позволяет выстроить гибкие и адаптивные стратегии, учитывать как внутренние, так и внешние вызовы, а также минимизировать риски в условиях неопределенности.

Несмотря на высокий потенциал развития текстильной промышленности Узбекистана, отрасль сталкивается с рядом серьёзных проблем и вызовов:

-необходимость технологической модернизации. Значительная часть предприятий работает на устаревшем оборудовании, что снижает их конкурентоспособность.

-недостаточная интеграция в глобальные цепочки поставок. Ограниченный доступ к международным рынкам и брендам препятствует росту экспортного потенциала.

-дефицит квалифицированных кадров. Уровень подготовки специалистов не всегда соответствует требованиям современных производств.

-экологические вызовы. Использование водоёмких технологий и химикатов создаёт риски для устойчивого развития отрасли[4].

-низкий уровень инновационной активности. Инвестиции в НИОКР (научно-исследовательские и опытно-конструкторские работы) остаются на недостаточном уровне.

Преодоление этих проблем требует системной государственной поддержки, активного вовлечения бизнеса и эффективного применения форсайт-инструментов в стратегическом управлении отраслью.

Результаты и обсуждения: Форсайт-исследование текстильной промышленности Узбекистана позволило определить основные тренды, вызовы и возможности, которые будут оказывать влияние на развитие отрасли в средне- и долгосрочной перспективе. Такой подход обеспечивает комплексное видение будущего и позволяет сформулировать обоснованные стратегические ориентиры для укрепления экономического потенциала.

На основании анализа глобальных технологических, рыночных и социальных трендов, а также экспертных оценок, можно выделить несколько ключевых направлений развития текстильной промышленности Узбекистана:

-развитие экологически чистого производства. Производство органического хлопка, внедрение технологий водосбережения и сокращение углеродного следа становятся всё более востребованными на мировом рынке[5].

-цифровизация производственных процессов. Внедрение решений индустрии 4.0, таких как автоматизация, интернет вещей (IoT) и системы управления производством (MES), позволяет значительно повысить производительность и качество продукции[6].

[4] Textile Exchange. (2023). *Preferred Fiber and Materials Market Report*. https://textileexchange.org
[5] Textile Exchange. (2023). *Preferred Fiber and Materials Market Report*. https://textileexchange.org
[6] World Economic Forum. (2020). *The Future of Jobs Report*. https://www.weforum.org/reports/the-future-of-jobs-report-2020

-производство высокотехнологичного текстиля. Перспективным направлением является выпуск технического текстиля, медицинского текстиля и "умных" тканей с инновационными свойствами.

-углубленная переработка сырья. Стратегия перехода от экспорта сырого хлопка к выпуску готовых текстильных изделий с высокой добавленной стоимостью обеспечивает более устойчивое развитие отрасли.

-расширение экспортных рынков. Наряду с традиционными партнёрами (Китаем, Россией, Европейским союзом), перспективными являются рынки стран Ближнего Востока и Африки, где растет спрос на текстильную продукцию.

На основе выявленных перспективных направлений предлагаются следующие рекомендации:

-инвестировать в инновационные технологии и модернизацию производственных мощностей. Это позволит увеличить производительность, сократить издержки и повысить качество текстильной продукции.

-развивать компетенции в области устойчивого производства. Участие в международных сертификационных программах (например, GOTS, OEKO-TEX) укрепит позиции узбекского текстиля на глобальных рынках.

-создавать кластеры текстильной промышленности. Объединение производителей, научных центров и образовательных учреждений в региональные кластеры повысит инновационный потенциал отрасли[7].

-поддерживать стартапы и инновационные проекты в текстильной отрасли. Стимулирование предпринимательства через гранты и налоговые льготы ускорит внедрение новых технологий и продуктов.

-активизировать маркетинг и брендинг узбекской текстильной продукции. Формирование национального бренда поможет увеличить узнаваемость и привлекательность продукции на международных рынках.

-развивать профессиональное образование и переподготовку кадров. Повышение квалификации работников является необходимым условием для успешной адаптации отрасли к новым требованиям.

Таким образом, системная работа по реализации обозначенных направлений и рекомендаций позволит значительно укрепить экономический потенциал текстильной промышленности Узбекистана и обеспечить её устойчивое развитие в условиях глобальной конкуренции.

Вывод: Проведенное исследование позволило сделать ряд важных выводов о состоянии и перспективах развития текстильной промышленности Узбекистана. Анализ показал, что текстильный сектор является одним из драйверов национальной экономики, обладая значительным производственным, экспортным и инновационным потенциалом. Вместе с тем, высокая зависимость от внешних рынков, необходимость технологической модернизации и адаптации к глобальным трендам требуют применения новых методов стратегического планирования.

Использование концепции форсайт в оценке экономического потенциала текстильной отрасли доказало свою эффективность. Форсайт-методы позволяют не

[7] Porter, M. E. (1998). *Clusters and the New Economics of Competition*. Harvard Business Review

только анализировать текущие возможности, но и выявлять перспективные направления развития, формировать сценарные прогнозы, а также учитывать влияние технологических, социальных и рыночных изменений[8]. Такой подход обеспечивает более гибкое и адаптивное стратегическое планирование на долгосрочную перспективу.

Практическая значимость исследования заключается в возможности применения разработанных методических рекомендаций при разработке отраслевых программ развития, инвестиционных стратегий и инновационных проектов в текстильной промышленности.

Перспективные направления дальнейших исследований включают:

-углубленный анализ влияния цифровизации и «зелёных» технологий на структуру отрасли;

-разработку форсайт-сценариев для отдельных сегментов текстильной промышленности (например, производство технического текстиля, биотекстиля);

-исследование механизмов международной кооперации и интеграции узбекской текстильной продукции в глобальные цепочки добавленной стоимости.

Развитие научного подхода к прогнозированию и стратегическому планированию с опорой на форсайт значительно повысит эффективность принятия решений в текстильной отрасли и будет способствовать укреплению позиций Узбекистана на мировом рынке текстильной продукции.

Список использованной литературы:

1. Ансофф, И. (1989). Стратегическое управление. М.: Экономика.

2. Государственный комитет Республики Узбекистан по статистике. (2023). Официальная статистика текстильной промышленности. Получено с https://stat.uz

3. Rustamova M.M., Information support for management of investment activities in the conditions of a competitive environment at industrial enteprises of Uzbekistan, Asian Journal of Research in Social Sciences and Humanities- Vol. 12, Issue 02, February 2022

4. Рустамова М.М. Тўкимачилик корхоналарида инвестиция фаолиятини бошкариш самарадорлиги, Бизнес-эксперт № 2, 2022 й., 49-51 б.

5. Рустамова М.М. Стратегии и особенности управления деятельностью предприятий текстильной промышленности в современных экономических условиях, “Innovations in Science and Technologies” илмий-электрон журнали, ISSN: 3030-3451. 2 / 2025 й.

6. Georghiou, L., Cassingena Harper, J., Keenan, M., Miles, I., & Popper, R. (2008). The Handbook of Technology Foresight: Concepts and Practice. Edward Elgar Publishing

Copyright: © 2025 by the authors. This work is licensed under a Creative Commons Attribution- 4.0 International License (CC - BY 4.0)

[8] Georghiou, L., Cassingena Harper, J., Keenan, M., Miles, I., & Popper, R. (2008). *The Handbook of Technology Foresight: Concepts and Practice*. Edward Elgar Publishing

AKTUAR MOLIYA VA BUXGALTERIYA HISOBI ILMIY JURNALI

Vol. 5 Issue 04 | **pp.** 157-164 | **ISSN**: 2181-1865
Available online https://finance.tsue.uz/index.php/afa

ЗАМОНАВИЙ ИҚТИСОДИЁТДА ИННОВАЦИОН ФАОЛИЯТНИ ДАВЛАТ ТОМОНИДАН МОЛИЯЛАШТИРИШНИНГ АҲАМИЯТИ

Атамурадов Шерзод Акрамович
Навоий давлат кончилик ва технология университети
Email: sher_zod@inbox.ru
ORCID: https://orcid.org/0000-0001-5511-6164

Бахронова Шаходат Бахшуллоевна
Навоий давлат кончилик ва технология университети
bakhronovashakhodat@g.mail.com
ORCID: https://orcid.org/0009-0008-0606-9398

Бозоров Ғайрат Ўринович
Навоий давлат кончилик ва технология университети
https://orcid.org/0009-0005-9771-891X
gayrat_1984@bk.ru

Аннотация. Мақолада замонавий иқтисодиётда давлатнинг инновацион фаолиятни молиялаштиришдаги ўрни ва аҳамияти таҳлил қилинади. Инновацияларнинг иқтисодий ўсиш ва миллий рақобатбардошликни оширишдаги ўрни очиб берилади. Хорижий тажрибалар асосида самарали молиялаштириш механизмлари ўрганилади ва Ўзбекистон учун амалий таклифлар тақдим этилади.

Калит сўзлар: Давлат томонидан молиялаштириш, инновацион фаолият, иқтисодий ўсиш, миллий рақобатбардошлик, инновацияларни рағбатлантириш, молиялаштириш механизмлари, инновация сиёсати, иқтисодий тараққиёт, технологик инқилоб, илмий тадқиқотлар, самарали молиялаштириш

Аннотация. В статье анализируется роль и значение государственного финансирования инновационной деятельности в условиях современной экономики. Раскрывается роль инноваций в экономическом росте и повышении национальной конкурентоспособности. На основе зарубежного опыта исследуются эффективные механизмы финансирования и представлены практические предложения для Узбекистана.

Ключевые слова: Государственное финансирование, инновационная деятельность, экономический рост, национальная конкурентоспособность, стимулирование инноваций, механизмы финансирования, инновационная

политика, экономическое развитие, технологическая революция, научные исследования, эффективное финансирование.

Abstract. The article analyzes the role and significance of state financing of innovative activities in the context of the modern economy. The role of innovations in economic growth and increasing national competitiveness is revealed. Based on foreign experiences, effective financing mechanisms are studied, and practical recommendations for Uzbekistan are provided.

Keywords: State financing, innovative activity, economic growth, national competitiveness, promotion of innovations, financing mechanisms, innovation policy, economic development, technological revolution, scientific research, budget, effective financing.

Кириш

Замонавий иқтисодиётда инновацион фаолият иқтисодий тараққиётнинг асосий драйверларидан бири сифатида намоён бўлмоқда. Инновацияларнинг жадал ривожланиши нафақат иқтисодий ўсишни таъминлайди, балки миллий рақобатбардошлик даражасини ҳам оширади. Шу сабабли, жаҳон амалиётида давлат томонидан инновацион фаолиятни қўллаб-қувватлаш масаласи катта аҳамият касб этмоқда.

Инновацион фаолиятни давлат томонидан молиялаштириш бир қатор сабабларга кўра зарурдир. Жумладан:

Биринчидан, инновацияларни жорий қилишда таваккалчиик даражасининг юқорилиги нуқтаи назаридан қарайдиган бўлсак – хусусий сектор кўпинча хатарли ва узоқ муддатли инновацион лойиҳаларга сармоя киритишдан қочади.

Иккинчидан, инновацион лойиҳаларни жорий этиш катта сармоя талаб қилинишини ҳисобга оладиган бўлсак, инновацияларни амалга ошириш учун йирик молиявий ресурслар керак бўлади, бу эса давлат томонидан қўллаб-қувватлашни тақозо этади.

Учинчидан, илмий-тадқиқот ва ишланмаларнинг ижтимоий самарасини таҳлил қиладиган бўлсак, давлат томонидан молиялаштирилган инновациялар жамиятнинг умумий манфаатига хизмат қилади.

Айниқса, ривожланаётган давлатлар учун инновацияларни қўллаб-қувватлаш мамлакат иқтисодиётининг рақобатбардошлигини таъминлашда ҳал қилувчи аҳамиятга эга. Мамлакатимизда ҳам инновацион фаолиятни ривожлантириш бўйича бир қатор ислоҳотлар амалга оширилмоқда. Жумладан, давлат бюджетидан илмий-тадқиқот ишларига ажратиладиган маблағлар ҳажми оширилиб, стратегик муҳим тармоқларда инновацияларни қўллаб-қувватлаш механизмлари жорий этилмоқда.

Адабиётлар таҳлили

Инновацион фаолият тушунчаси илк бор XIX асрнинг охири ва XX асрнинг бошларида иқтисодий таҳлил доирасида кўриб чиқилган. Инновация

тушунчасининг назарий асосларини ишлаб чиққан олимлардан бири австриялик иқтисодчи Йозеф Шумпетер бўлиб, у инновацияни иқтисодий ривожланишнинг асосий омили деб таъкидлаган. Шумпетернинг таърифича, инновация – бу янги маҳсулотлар, янги технологиялар ёки янги бозорларни яратиш жараёнидир. Унинг "креатив бузғунчилик" концепцияси инновациянинг мавжуд иқтисодий тизимларни қайта шакллантиришдаги ролини очиб берган.

Шумпетернинг "**The Theory of Economic Development**" (1911) асарида инновациялар иқтисодий ривожланишнинг асоси эканлиги таъкидланган. Унга кўра, иқтисодий ривожланиш – бу "креатив бузғунчилик" жараёни бўлиб, у мавжуд иқтисодий структураларни янги технологиялар, маҳсулотлар ва ишлаб чиқариш усуллари орқали қайта шакллантиради. Шунингдек, у тадбиркорларнинг инновацион фаолиятини иқтисодий ўсишда ҳал қилувчи омил деб ҳисоблайди[1].

Инновацион фаолиятни давлат томонидан қўллаб-қувватлаш зарурати масаласи XX асрнинг иккинчи ярмида янада долзарб бўлди. Масалан, Пол Ромер ўзининг эндоген иқтисодий ўсиш моделида давлатнинг илмий-тадқиқот ишларига сармоя киритиши иқтисодий ўсишни жадаллаштиришини исботлаган. Унинг фикрича, билим ва инновациялар – бу иқтисодий ўсишнинг чексиз манбаи.

Ромернинг "**Endogenous Technological Change**" (1990) мақоласида инновациялар эндоген иқтисодий ўсиш моделида асосий омил сифатида кўрсатилган. Унинг фикрича, технологик тараққиёт ва билимлар жамланиши иқтисодиётнинг узлуксиз ўсишини таъминлайди. Давлатнинг илмий-тадқиқот ишларига молиявий кўмак бериши бу жараённи жадаллаштириб, иқтисодий самарадорликка олиб келади[2].

Адабиётлар таҳлили шундан далолат берадики, инновацион фаолиятни молиялаштиришда давлатнинг иштироки катта аҳамиятга эга. Иқтисодий ўсиш, рақобатбардошлик ва ижтимоий тараққиётни таъминлаш учун давлат томонидан молиялаштиришни самарали ташкил этиш зарур.

Тадқиқот методологияси

Мазкур мақолада инновацион фаолиятни давлат томонидан молиялаштиришнинг аҳамиятини ўрганишда бир қатор илмий тадқиқот методларидан фойдаланилди. Таққослама таҳлил методи орқали хорижий давлатларда инновацияларни молиялаштириш тизимлари ўрганилиб, уларнинг самарадорлиги Ўзбекистон шароити билан солиштирилди. Статистик таҳлил усулидан фойдаланиб, бюджет маблағлари, тадқиқотларга йўналтирилаётган инвестициялар ва уларнинг иқтисодий ўсишга таъсири бўйича аниқ кўрсаткичлар таҳлил қилинди. Шунингдек, ҳуқуқий ва иқтисодий таҳлиллар асосида давлат дастурлари, қонунчилик ҳужжатлари ва инновацияларни рағбатлантирувчи норматив базалар кўриб чиқилди. Тизимли ёндашув доирасида давлат ва хусусий сектор ўртасидаги ўзаро алоқалар ҳамда давлат-хусусий шерикликнинг инновацион ривожланишдаги ўрни тизимли равишда баҳоланди. Қиёсий тафаккур методи эса

[1] Schumpeter, J. A. (1934). *The Theory of Economic Development: An Inquiry into Profits, Capital, Credit, Interest, and the Business Cycle* (R. Opie, Trans.). Harvard University Press. (Original work published 1911)

[2] Romer, P. M. (1990). Endogenous technological change. *Journal of Political Economy, 98*(5), S71-S102. https://doi.org/10.1086/261725

Ўзбекистондаги мавжуд муаммоларни хорижий давлатларнинг муваффақиятли тажрибалари билан қиёсий равишда ўрганиш ва уларнинг татбиқ этиш имкониятларини аниқлашда қўлланилди.

Таҳлил ва натижалар

Ўзбекистонда инновацион фаолиятни ривожлантириш давлат сиёсатининг устувор йўналишларидан бири сифатида белгиланган. Мамлакатда сўнгги йилларда инновациялар соҳасини қўллаб-қувватлаш, илмий-тадқиқот ишларига молиялаштириш ҳажмини ошириш ва тадбиркорликда инновацияларни кенг жорий этиш бўйича изчил ислоҳотлар амалга оширилмоқда. Президентнинг "Инновацион ривожланиш стратегияси" доирасида инновацион лойиҳаларга грантлар, субсидиялар ва кредитлар ажратиш механизми йўлга қўйилди. Шунингдек, тадқиқотчилар ва илмий ходимларнинг фаолиятини рағбатлантириш, уларни халқаро тадқиқотлар жараёнига жалб қилишга алоҳида эътибор қаратилмоқда.

Давлат томонидан яратилган шарт-шароитлар натижасида мамлакатдаги инновацион фаоллик кўрсаткичлари босқичма-босқич ўсиб бормоқда. Хусусан, технологик, маҳсулотлар бўйича ва жараёнларни такомиллаштиришга қаратилган инновациялар соҳасида сезиларли ижобий ўзгаришлар кузатилмоқда. Шу билан бирга, маркетинг ва ташкилий инновацияларни ривожлантириш бўйича ҳам аниқ қадамлар қўйилган. Аммо, ҳали ҳам мавжуд имкониятлардан тўлиқ фойдаланиш ва инновацион фаолликни янада жадаллаштириш учун қўшимча чора-тадбирларни амалга ошириш зарур.

Таҳлиллар шуни кўрсатадики, инновацион фаолликни юксалтиришда давлат-ҳусусий шерикликни ривожлантириш, илмий-тадқиқот ишларини қўллаб-қувватлаш учун инвестициявий муҳитни яхшилаш ва халқаро тажрибаларни самарали жорий этиш муҳим аҳамиятга эга.

Умуман олганда, замонавий иқтисодиётда инновацион фаоллик мамлакат тараққиёти ва миллий рақобатбардошликни оширишда муҳим рол ўйнайди. Давлат ва хусусий секторнинг инновациялар соҳасига қўшган ҳиссаси, шу жумладан, технологик, маркетинг ва ташкилий инновацияларни ривожлантириш мамлакат иқтисодиётининг янги босқичга чиқишида ҳал қилувчи аҳамиятга эга. Шу нуқтаи назардан, Ўзбекистонда инновацион фаоллик динамикасини таҳлил қилиш орқали ушбу йўналишдаги мавжуд ҳолат, муаммолар ва истиқболли йўналишларни аниқлаш имкони яратилади.

Қуйидаги таҳлилда 2020-2023 йиллардаги инновацион фаолликнинг асосий кўрсаткичлари, хусусан технологик, маҳсулотлар бўйича, жараёнлар бўйича, маркетинг ва ташкилий инновациялар соҳасидаги ўзгаришлар келтириб ўтилган

1-жадвал

Инновацион фаоллик таҳлили. (бирлик)

Йиллар	**2020**	**2021**	**2022**	**2023**
Технологик инновациялар	4 011	3 936	3 417	7 530

- Маҳсулотлар бўйича инновациялар	3 017	3 035	1 629	4 494
- Жараёнлар бўйича инновациялар	994	901	1 788	3 036
Маркетинг инновациялар	202	145	170	233
Ташкилий инновациялар	77	67	270	233

Манба. Статистика бошқармаси маълумотлари. www.stat.uz

Жадвалда ўтган тўрт йил давомида инновацион фаоллик динамикасини таҳлил қилганда, асосий эътибор технологик, маркетинг ва ташкилий инновациялар йўналишидаги ўзгаришларга қаратилади.

Технологик инновацияларга этиборни қаратадиган бўлсак, 2020-2023 йилларда кескин ўзгаришларни кузатишимиз мумкин. 2020 йилда бу кўрсаткич 4011 бирликни ташкил қилган бўлса, 2022 йилга келиб 3417 бирликгача пасайган. Бироқ 2023 йилда технологик инновациялар 7 530 бирликгача ўсган. Бу эса инновацияларнинг технологик йўналишда жадал ривожланаётганини кўрсатади.

- Маҳсулотлар бўйича инновациялар 2020 йилда 3017 бирликни ташкил қилган бўлса, 2022 йилда бу кўрсаткич 1629 бирликга тушган. Лекин 2023 йилда маҳсулотлар бўйича инновациялар 4494 бирликгача ўсган. Бу эса янги маҳсулотлар ишлаб чиқариш жараёнларига эътибор кучайганини билдиради.
- Жараёнлар бўйича инновациялар 2020 йилда 994 бирликни ташкил қилган бўлса, 2022 йилда 1 788 бирликгача ўсган. 2023 йилда эса бу кўрсаткич 3036 бирликга етган. Бу жараёнларни такомиллаштириш ва ишлаб чиқариш самарадорлигини оширишга қаратилган инновацияларнинг кучайганини кўрсатади.

Маркетинг инновациялари бўйича кўрсаткичлар ҳам йиллар давомида ўзгарувчанлиги кузатилади. 2020 йилда 202 бирлик бўлган кўрсаткич, 2021 йилда 145 бирликга тушган ва 2022 йилда 170 бирликгача ўсган. 2023 йилга келиб эса 233 бирликга етди. Бу эса бозорда янги маркетинг стратегиялари ва усулларини қўллашга бўлган қизиқишнинг ортиб бораётганини кўрсатади.

Ташкилий инновациялар кўрсаткичи 2020 йилда 77 бирликни ташкил қилган бўлса, 2021 йилда 67 бирликга тушган. 2022 йилда бу кўрсаткич кескин ўсиб, 270 бирликни ташкил этган, аммо 2023 йилда 233 бирликга тушган. Бу ўзгаришлар ташкилотларнинг ички бошқарув тизимларини такомиллаштиришга қаратаётган эътиборини акс эттиради. (1-расм)

2023 йилда технологик инновациялар сони кескин ошгани эътиборга лойиқ. Бунда айниқса маҳсулотлар ва жараёнлар бўйича инновацияларнинг улуши катта бўлган. Маркетинг ва ташкилий инновацияларда ҳам муайян ўсиш кузатилмоқда, бу эса бозорда рақобатбардошликни таъминлаш ва ташкилий самарадорликни ошириш учун қўлланилган янги ёндашувлар натижасидир. Шу билан бирга, келгуси йилларда инновацияларнинг барча йўналишларида барқарор ўсишни таъминлаш муҳим вазифа бўлиб қолмоқда.

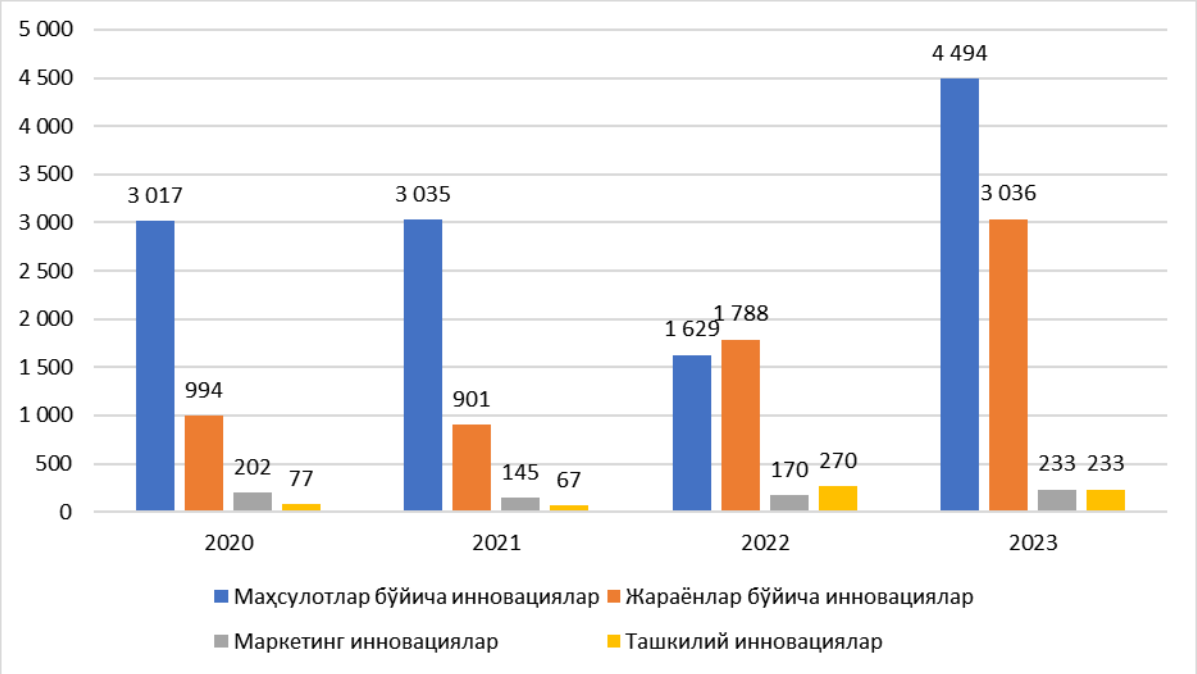

Айни пайтда Ўзбекистонда инновацион фаолиятни янада кучайтириш мақсадида қатор норматив-ҳуқуқий ҳужжатлар қабул қилинмоқда. Хусусан, "Инновацион ривожланиш агентлиги" фаолиятини такомиллаштириш, инновацион грантлар ажратиш механизмини соддалаштириш, илмий тадқиқотларни молиялаштириш тартибини янгилаш борасида қонунчиликда муҳим ўзгаришлар амалга оширилди. Шунингдек, инновацион лойиҳаларни жорий этиш жараёнида фан, таълим ва ишлаб чиқариш ўртасидаги ҳамкорлик салоҳиятини тўлиқ рўёбга чиқариш масаласи кун тартибида турибди. Бугунги кунда олий таълим муассасалари қошида фаолият юритаётган “технологик парклар” ва “инновацион марказлар” орқали талабалар ва ёш олимлар ўз лойиҳаларини амалга ошириш имконига эга бўлмоқда. Бу эса янги инновацион ғояларни амалиётга татбиқ этишда муҳим омил бўлиб хизмат қилмоқда. Инновацион фаолликни кучайтиришдаги яна бир муҳим жиҳат – молиялаштиришнинг манбаларини диверсификация қилиш заруратидир. Ҳозирда асосий молиялаштириш манбаи давлат бюджети ҳисобланса-да, халқаро грантлар, хусусий сармоялар ва венчур капитал тизимини ривожлантириш орқали соҳага янада кўпроқ ресурсларни жалб этиш мумкин.

Шу билан бирга, инновацион фаолиятнинг ҳудудий жиҳатдан ривожланиш тенгсизлиги ҳам кузатилмоқда. Масалан, Тошкент шаҳри ва айрим вилоятларда инновацион лойиҳалар кўпроқ рўёбга чиқарилаётган бўлса, чекка ҳудудларда бу жараён секин кечмоқда. Бу эса инновация инфратузилмасининг ҳудудий тараққиёт даражаси билан боғлиқдир.

Қўшимча равишда таъкидлаш жоизки, кадрлар салоҳияти ва инсон капитали ҳам инновацион фаоллик даражасига кучли таъсир кўрсатади. Илмий тадқиқотларни амалга оширадиган ёш олимлар сонининг нисбатан камлиги, уларнинг моддий рағбатлантирилишидаги муаммолар, хорижий тажрибалар билан

алмашув имкониятларининг етарли эмаслиги соҳанинг янада ривожланишига тўсиқ бўлиб қолмоқда.

Хулоса ва таклифлар

Юқоридаги таҳлиллардан келиб чиқиб, замонавий иқтисодиётда инновацион фаолликни давлат томонидан молиялаштириш орқали рағбатлантириш иқтисодий ўсиш, миллий рақобатбардошлик ва технологик тараққиётни таъминлашда муҳим ўрин тутади. Ўзбекистонда инновацияларни қўллаб-қувватлаш бўйича амалга оширилаётган ислоҳотлар натижасида соҳа сезиларли ривожланиш босқичига кирган бўлса-да, ушбу жараённи янада жадаллаштириш учун қўшимча чора-тадбирлар зарур.

Олиб борилган тадқиқот ва таҳлилларга таянган ҳолда қуйидаги таклифлар илгари сурилади:

1. Инновацион фаолиятни молиялаштиришнинг диверсификацияланган механизмларини шакллантириш зарур. Жумладан, давлат грантлари, субсидиялар, солиқ имтиёзлари билан бир қаторда венчур капитал ва краудфандинг каби хусусий сектор асосидаги молиялаштириш турлари ривожлантирилиши мақсадга мувофиқ.
2. Инновацион тадқиқотлар ва ишланмаларни тижоратлаштириш механизмларини такомиллаштириш зарур. Бу борада университетлар, илмий марказлар ва бизнес субъектлари ўртасида кластер ва инкубатор шаклидаги ҳамкорлик платформалари яратилиши керак.
3. Таълим тизимида инновацион фикрлаш ва тадбиркорлик қобилиятини шакллантиришга алоҳида эътибор қаратилиши лозим. Бунинг учун олий таълим муассасаларида стартап курслари, амалий лабораториялар ва рақамли инновация марказлари ташкил этилиши мақсадга мувофиқ.
4. Маҳаллий ва хорижий инвестицияларни жалб қилиш учун инновацион муҳитнинг ҳуқуқий ва институционал асослари янада мустаҳкамланиши керак. Инновацион лойиҳалар учун махсус инвестицион рейтинглар, имтиёзли кредитлар ва кафолат механизмлари жорий этилиши муҳим ҳисобланади.
5. Инновацион фаолиятни рағбатлантиришда давлат-хусусий шериклик муносабатлари кенгайтирилиши лозим. Давлат томонидан ресурслар тақдим этилиши билан биргаликда хусусий секторнинг юқори самарадорликка эришишга қаратилган ёндашувларини бирлаштириш имконини берадиган моделлар жорий этилиши талаб этилади.

Фойдаланилган адабиётлар рўйхати

1. Ашурова Н. Б. Атамурадов Шерзод Акрамович Хорижий мамлакатларда венчур капитали бозорининг институционал субъектлари //International Journal of Advanced Technology and Natural Sciences. – 2021. – Т. 1.
2. Ulashev I. O. Atamuradov Sh //A. Korxona iqtisodiyoti va menejmenti. O'quv qo'llanma. Toshkent-2013. – 2013.
3. Атамурадов Ш. А. Жаҳон амалиётида венчур капитали бозорининг ташкилий субъектлари //Экономика и финансы (Узбекистан). – 2023. – №. 1 (161). – С. 58-65.

4. Атамурадов Ш. А. Инновацион тадбиркорлик фаолиятини венчур фондлари орқали молиялаштиришнинг ташкилий-иқтисодий механизмини такомиллаштириш //Иқтисод фанлари бўйича фалсафа доктори (PhD) илмий даражасини олиш учун диссертация автореферати. – Т. 8.

5. Атамурадов Ш. А. Венчур инвестицияларининг глобал тенденциялари ва ўзбекистон тажрибалари //Raqamli iqtisodiyot (Цифровая экономика). – 2024. – №. 9. – С. 11-24.

6. Атамурадов Ш. А. Корхонанинг инновацион фаолиятини стратегик режалаштиришда Boston Consulting Group (BCG) матрицасидан фойдаланиш //Экономика и финансы (Узбекистан). – 2022. – №. 12 (160). – С. 43-50.

7. Атамурадов Ш. А. Инновацион фаолиятни ривожланишга йўналтирилган инвестициялар таҳлили //International Journal of Advanced Technology and Natural Sciences. – 2022. – Т. 3. – №. 4. – С. 19-24.

8. Акрамович А. Ш. Инновацион тадбиркорлик фаолиятини ривожлантиришда институционал ислоҳотларнинг аҳамияти //Raqamli iqtisodiyot (Цифровая экономика). – 2025. – №. 10. – С. 22-33.

9. Инновацион тадбиркорлик фаолиятида стратегик бошқарувнинг аҳамияти. (2024). Scientific Journal of Actuarial Finance and Accounting, 4(10), 309-316. https://doi.org/10.55439/AFA/vol4_iss10/730

10. Кичик бизнес ва тадбиркорлик субъектлари фаолиятида стратегик бошқарувнинг аҳамияти . (2024). Iqtisodiy Taraqqiyot Va Tahlil, 2(11), 392-403. https://doi.org/10.60078/2992-877X-2024-vol2-iss11-pp392-403

11. Инновацион фаолиятни ривожлантиришда ғарбий европа мамлакатлари тажрибаси ҳамда ўзбекистонда бу борада амалга оширилаётган чора-тадбирлар. (2024). Ilg‘or Iqtisodiyot Va Pedagogik Texnologiyalar, 1(2), 238-249. https://doi.org/10.60078/3060-4842-2024-vol1-iss2-pp238-249

12. Bahronova, S. (2023). MOLIYAVIY XIZMATLARDAN FOYDALANISHDA MOLIYAVIY SAVODXONLIKNING AHAMIYATI. *Приоритетные направления, современные тенденции и перспективы развития финансового рынка*, 250-252.

13. Bahronova, S. B. (2024). Comparative analysis of methods for assessing the financing of innovative developments of the enterprise. *Indexing*, *1*(1).

14. Baxshulloyevna, B. S. (2024). HUDUDDA ASOSIY KAPITALGA KIRITILGAN INVESTITSIYALAR TAHLILI VA ULARNI TAKOMILLASHTIRISH YO ‘LLARI (NAVOIY VILOYATI MISOLIDA). *TADQIQOTLAR. UZ*, *52*(3), 15-24.

15. Bahronova, S. B. (2024). RAQAMLI TEXNOLOGIYALAR-INNOVATSION IQTISODIYOTNI RIVOJLANTIRISHNING ASOSI. *Indexing*, *1*(1).

16. Bahronova, S. B. (2024). Iqtisodiy fanlarni o'qitishda raqamli va innovatsion texnolgiyalardan foydalanish. *Indexing*, *1*(1).

Copyright: © 2025 by the authors. This work is licensed under a Creative Commons Attribution- 4.0 International License (CC - BY 4.0)

AKTUAR MOLIYA VA BUXGALTERIYA HISOBI ILMIY JURNALI

Vol. 5 Issue 04 | **pp.** 165-168 | **ISSN**: 2181-1865
Available online https://finance.tsue.uz/index.php/afa

AKSIYADORLIK JAMIYATLARIDA HISOB SIYOSATINI TUZISHNI TAKOMILLASHTIRISH

S.Ovlayev
TDIU o‘qituvchisi
O.Yo‘lchiyev
TDIU o‘qituvchisi
Turapov H.
TDIU talabasi

Annotasiya. Aksiyadorlik jamiyatining hisob siyosati moliyaviy hisobotni tuzishda normativ-huquqiy bazaga rioya qilishni ta’minlash va qarorlar qabul qilish jarayonlarida hal qiluvchi rol o‘ynaydi. Biroq, o‘zgaruvchan iqtisodiy jarayonlar, buxgalteriya hisobi standartlaridagi va korporativ boshqaruvdagi mavjud muammolar tufayli hisob siyosatini doimiy ravishda takomillashtirish zarurati mavjud. Ushbu maqolada aksiyadorlik jamiyatlarida hisob siyosati qoidalari yoritilgan va hisob siyosatining shaffofligi, izchilligi va moslashuvchanligini oshirish bo‘yicha takliflar ishlab chiqilgan.

Kalit so‘zlar: aksiyadorlik jamiyati, hisob siyosati, MHXS, korporativ boshqaruv, moliyaviy hisobot.

Аннотация. Учетная политика акционерного общества играет решающую роль в обеспечении соблюдения нормативно-правовой базы и процессов принятия решений при составлении финансовой отчетности. Однако в связи с меняющимися экономическими процессами, существующими проблемами в стандартах бухгалтерского учета и корпоративного управления возникает необходимость в постоянном совершенствовании учетной политики. В статье рассмотрена правила учетной политики в акционерных обществах и разработано предложения по повышению прозрачности, последовательности и гибкости учетной политики.

Ключевые слова: акционерное общество, учетная политика, МСФО, корпоративное управление, финансовая отчетность.

Abstract. Accounting policies of a joint-stock company play a decisive role in ensuring compliance with the regulatory framework and decision-making processes when preparing financial statements. However, due to changing economic processes, existing problems in accounting standards and corporate governance, there is a need for continuous improvement of accounting policies. The article examines the rules of accounting policies in joint-stock companies and develops proposals to increase the transparency, consistency and flexibility of accounting policies.

Keywords: joint-stock company, accounting policies, IFRS, corporate governance, financial statements.

KIRISH

Samarali hisob siyosati nafaqat normativ-huquqiy hujjatlarga rioya qilish, balki qarorlar qabul qilish jarayonlarini takomillashtirish va aksiyadorlar hamda manfaatdor tomonlar uchun shaffoflikni oshirish uchun ham muhimdir. Moliyaviy hisobotning muhimligini hisobga olgan holda, moliyaviy hisobot xalqaro standartlari qo‘mitasi tomonidan kompaniyalarga buxgalteriya hisobini standartlashtirishga yordam beradigan ko‘rsatmalarni ishlab chiqilgan [1]. Hisob siyosatini tuzishda mazkur ko‘rsatmalarga amal qilish zarur hisoblanadi.

ADABIYOTLAR SHARHI

Hisob siyosati va uning mazmun-mohiyatiga bo‘yicha iqtisodchi olimlar tomonidan turli tadqiqotlar olib borilgan.

PhD B.N.Sayfutdinov o‘z tadqiqotida “hisob siyosati aksiyadorlik jamiyatida buxgalteriya hisobi ishlarini tashkil etishda asosiy hujjat hisoblanadi. Mazkur hujjat nafaqat buxgalteriya hisobi ishlarini yuritishda, balki jamiyatni boshqarishda ham muhim o‘rin tutadi”, degan xulosaga kelgan [2].

PhD Z.Zufarova qayd etishicha, “hisob siyosati auditining maqsadi tekshirilayotgan xo‘jalik yurituvchi subyekt moliyaviy hisobotining ishonchliligini ta’minlash maqsadida buxgalteriya hisobining barcha obyektlari bo‘yicha hisob siyosati qoidalarining mamlakatning amaldagi normativ-huquqiy hujjatlari, buxgalteriya hisobining milliy va moliyaviy hisobotning xalqaro standartlari talablari asosida to‘g‘ri tanlanganligi va ularga amal qilinganligini tekshirishdan iboratdir” [3].

R.Ball fikricha, “puxta tuzilgan hisob siyosati moliyaviy hisobotlarning to‘g‘riligini ta’minlash, investorlar ishonchini oshirish va kapital bozorlarining uzluksiz ishlashida muhim ahamiyatga ega [4].

Boshqa iqtisodchi olimlarning ta’kidlashicha, “hisob siyosatining asosiy roli moliyaviy hisobot standartlariga muvofiqlik va shu bilan birga muayyan operasion muammolarni hal qilish uchun moslashuvchanlikni ta’minlashdir. Ko‘pgina aksiyadorlik jamiyatlari tomonidan MHXSning qabul qilinishi butun dunyo bo‘ylab buxgalteriya amaliyotini standartlashtirishga turtki bo‘ldi” [5].

I.Tsalavoutas fikricha, “hisob siyosatida mahalliy moslashuvlar va o‘zgarishlar mavjud bo‘lib, ular ushbu kompaniyalar faoliyat yuritadigan turli iqtisodiy muhitni aks ettiradi” [6].

TAHLIL VA NATIJALAR

Hisob siyosatini MHXS standartlariga moslashtiradigan aksiyadorlik jamiyati yuqori darajadagi shaffoflik va aksiyadorlarning ishonchini oshiradi. Bundan tashqari, bozor kon’yunkturasining o‘zgarishiga qarab tuzatishlar kiritish imkonini beruvchi hisob siyosatiga yanada moslashuvchan yondashuvni qo‘llaydigan kompaniyalar ko‘proq barqaror moliyaviy holatga ega bo‘lishadi. Texnologiya va ishlab chiqarish sohalaridagi kompaniyalarning amaliy tadqiqotlari shuni ko‘rsatadiki, hisob siyosatining oshkoralik jihatlarini takomillashtirish investorlar uchun muhim bo‘lgan kompaniyaning moliyaviy holatini aniqroq ko‘rsatishga olib keladi. Shu bilan birga, MHXSning yagona o‘lchovli yondashuvi barcha korxonalar, xususan, bozor sharoitida ishlaydigan kompaniyalar uchun mutlaqo ishlamasligi aniq. MHXS standartlarini hisob tamoyillari bilan uyg‘unlashtiradigan kompaniyalar o‘zlarining operasion xarajatlarini yetarli darajada aks ettiradigan siyosatga ega bo‘lishlari mumkin.

Aksiyadorlik jamiyatida hisob siyosatini takomillashtirish xalqaro standartlarga muvofiqlikni ta’minlash bilan birga moslashuvchanlikni birinchi o‘ringa qo‘yishi kerak. Iqtisodiy va tartibga soluvchi muhit rivojlanib borar ekan, aksyadorlik jamiyati hisob siyosatining dolzarb va samarali bo‘lishini ta’minlashi kerak. Hisob siyosatini davriy qayta ko‘rib chiqish, manfaatdor tomonlar bilan faol hamkorlikni ta’minlash va moliyaviy ma’lumotlarni oshkor qilish ko‘lamini kengaytirish buxgalteriya hisobi amaliyoti samaradorligini sezilarli darajada oshirishi mumkin. Bundan tashqari, hisob siyosatini korporativ boshqaruv tuzilmalari bilan muvofiqlashtirish shaffoflikni ta’minlash va moliyaviy qonunbuzarliklarni kamaytirish uchun juda muhimdir [7]. Aniq belgilangan boshqaruv tizimiga ega kompaniyalar aksiyadorlarga ham, tartibga soluvchi organlarga ham foyda keltiradigan izchil va ishonchli moliyaviy hisobot mexanizmlariga ega bo‘lish ehtimoli ko‘proq.

Puxta ishlab chiqilgan hisob siyosati haqqoniy va shaffof moliyaviy hisobotni tuzishga xizmat qiladi. Moliyaviy hisobot axborotlariga baho berishda buxgalteriya balansi ko‘rsatkichlarini tahlilini amalga oshirish kerak. Buxgalteriya balansi tahlilini amalga oshirishda gorizontal tahlildan keng foydalaniladi.

Gorizontal tahlil - alohida moliyaviy ko‘rsatkichlarni o‘zaro taqqoslash orqali moliyaviy holatdagi o‘zgarishlarga baho berish usuli hisoblanadi. O‘zgarishlar, mutlaq va nisbiy ifodalarda aniqlanadi. Moliyaviy hisobot elementlari va moddalarini, moliyaviy ko‘rsatkichlarni gorizontal tahlili asosida ularning o‘sish darajalariga baho beriladi.

Moliyaviy tahlilda gorizontal tahlilning quyidagi shakllaridan foydalaniladi:

1. Hisobot davri moliyaviy ko‘rsatkichlarni o‘tgan yilning shu davri (dekada, oy, chorak) ko‘rsatkichlari bilan taqqoslash;

2. Bir necha yillar bo‘yicha moliyaviy ko‘rsatkichlarni taqqoslash.

Quyidagi jadvalda “ECO HOUSE” MCHJ buxgalteriya balansining gorizontal tahlili keltirilgan.

1-jadval

“ECO HOUSE” MCHJ buxgalteriya balansining gorizontal tahlili, 2023 yil 31 dekabr holatiga, ming so‘mda [1]

Balans aktivi	**Hisobot davri boshiga**	**Hisobot davri oxiriga**	**Farqi +,-**	**O‘sishi, %**
1	**2**	**3**	**4(3-2)**	**5(3/2)*100-100**
Aktiv				
Uzoq muddatli aktivlar	8 621 902	6 166 050	-2 455 852	71,5
Joriy aktivlar	65 981 559	137 163 348	71 181 789	207,9
Aktiv jami	**74 603 461**	**143 329 398**	**68 725 937**	**192,1**
Passiv				
O‘zlik mablag‘lari manbasi	18 715 473	47 807 700	29 092 227	255,4
Majburiyatlar	55 887 988	95 521 698	39 633 710	170,9

[1] Mualliflar tomonidan tuzilgan.

Passiv jami	**74 603 461**	**143 329 398**	**68 725 937**	**192,1**

Jadval ma’lumotlaridan ko‘rinib turibdiki, mazkur korxonada aktivlar va passivlar o‘tgan yilga nisbatan 68,7 mlrd.so‘mga yoki 192,1 foizga oshgan. Aktivlar tarkibida uzoq muddatli aktivlar miqdorining -2,4 mlrd.so‘mga kamayishi kuzatilgan. Joriy aktivlar esa o‘tgan yilga nisbatan 71,1 mlrd.so‘mga oshgan. Passivlar tarkibida o‘zlik mablag‘lari manbalari 29,1 mlrd.so‘mga, majburiyatlar esa 39,6 mlrd.so‘mga oshgan.

XULOSA

1. Aksiyadorlik jamiyatida hisob siyosatini takomillashtirish nafaqat me’yoriy hujjatlarga rioya qilish, balki shaffoflik, moslashuvchanlik va mustahkam moliyaviy boshqaruvni ta’minlash masalasidir.

2. Buxgalteriya hisobini yuritishda moslashuvchan hisob siyosatini qabul qilish lozim. Aksiyadorlik jamiyati operasion faoliyati va bozor sharoitlaridagi o‘zgarishlarga moslashish uchun o‘z hisob siyosatini vaqti-vaqti bilan ko‘rib chiqishlari va moslashtirishlari kerak.

3. Hisob siyosatida moliyaviy ma’lumotlar oshkor qilinishi kerak. Moliyaviy faoliyatni, shu jumladan risklar va noaniqliklarni har tomonlama oshkor qilish investorlarning ishonchini va normativ-huquqiy hujjatlar talablariga muvofiqligini oshirishi mumkin.

4. Samarali hisob siyosati korporativ boshqaruvni takomillashtirishga xizmat qiladi. Kuchli ichki nazorat va boshqaruv tizimini yaratish hisob siyosati izchil qo‘llanilishi va ularga rioya etilishini ta’minlash uchun muhim ahamiyatga ega.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO‘YXATI

1. Albu, N., Albu, C., Bunea, Ş., Calu, D. A., & Girbina, M. M. (2014). A framework for the analysis of the impact of accounting policy change. //Accounting in Europe, 11 (1), 1-26.

2. Sayfutdinov B.N. Aksiyadorlik jamiyatlarida moliyaviy hisobotni tuzish va auditini takomillashtirish. Iqtisodiyot fanlari bo‘yicha falsafa doktori (PhD) dissertasiyasi avtoreferati. Toshkent: 2023 y. 54 b.

3. Zufarova Z.R. Hisob siyosati auditini takomillashtirish. Iqtisodiyot fanlari bo‘yicha falsafa doktori (PhD) dissertasiyasi avtoreferati. Toshkent: 2023-y. 56 b. Ball, R. (2006). International Financial Reporting Standards (IFRS): pros and cons for investors. //Accounting and Business Research, 36 (sup1), 5-27.

5. Nobes, C., & Parker, R. (2016). Comparative International Accounting. Pearson Education.

6. Tsalavoutas, I. (2009). The adoption of IFRS by Greek listed companies: Financial statement effects, level of compliance and value relevance (Doctoral dissertation, University of Edinburgh).

7. Barth, M. E., Landsman, W. R., & Lang, M. H. (2008). International accounting standards and accounting quality. //Journal of Accounting Research, 46-(3), 467-498.

Copyright: © 2025 by the authors. This work is licensed under a Creative Commons Attribution- 4.0 International License (CC - BY 4.0)

AKTUAR MOLIYA VA BUXGALTERIYA HISOBI ILMIY JURNALI

Vol. 5 Issue 04 | **pp.** 169-179 | **ISSN**: 2181-1865
Available online https://finance.tsue.uz/index.php/afa

АКЦИЯДОРЛИК КОМПАНИЯЛАРИДА ИНВЕСТЦИЯЛАРНИ ЖАЛБ ҚИЛИШДА РЕНТАБЕЛЛИК ВА МАРЖИНАЛЛИК КЎРСАТКИЧЛАРИ ТАҲЛИЛИ

Тожибоева Шахноза Анваровна
ТДИУ “Молиявий таҳлил” кафедраси доценти,
иқтисод фанлари номзоди
shahnoza_tojiboyeva @mail.ru

Аннотация. Мақолада молиявий ҳисоботнинг халқаро стандартлари ва мамлакатимизда амалдаги меъёрий ҳужжатлар асосида рентабеллик ва маржиналлик кўрсаткичларини таҳлил қилиш масалалари ёритилган. Тадқиқот натижалари корхоналарнинг рентабеллик даражасини ошириш бўйича мавжуд ички хўжалик имкониятларини аниқлаш асосида инвестицион жозибадорлигини кўтариш, молиявий-хўжалик фаолиятига тўғри баҳо бериш ва молиявий ҳолати барқарорлигини таъминлаш имконини беради.

Таянч сўзлар: молиявий натижалар, рентабеллик даражаси, маржиналлик коэффициенти, самарадорлик, инвестициялар, таққолама таҳлил, молиявий ҳисоботнинг халқаро стандартлари, молиявий барқарорлик.

Аннотация. В статье проведен анализ показателей рентабельности и маржинальности на основе международных стандартов финансовой отчетности и нормативных документов, действующих в нашей стране. Результаты исследования позволяют повысить инвестиционную привлекательность предприятий на основе определения существующих внутриэкономических возможностей повышения уровня рентабельности, дать правильную оценку финансово-хозяйственной деятельности и обеспечить стабильность финансового положения.

Ключевые слова: финансовые результаты, уровень рентабельности, коэффициент маржинальности, эффективность, инвестиции, сравнительный анализ, международные стандарты финансовой отчетности, финансовая устойчивость.

Annotation. The article analyzes profitability and margin indicators based on international financial reporting standards and regulatory documents in force in our country. The results of the study make it possible to increase the investment attractiveness of enterprises based on identifying existing internal economic opportunities for increasing the level of profitability, giving a correct assessment of financial and economic activities and ensuring the stability of the financial situation.

Key words: financial results, level of profitability, marginality ratio, efficiency, investments, comparative analysis, international financial reporting standards, financial stability.

Кириш. Республикамизда иқтисодиётни ривожлантириш шароитида иқтисодий ўсиш, макроиқтисодий ва молиявий барқарорликка эришиш асосий вазифалардан бири ҳисобланади. Бу эса, ўз навбатида хўжалик субъектлари фаолиятини ривожлантириш, самарадорлигини оширишни тақозо этади. Самарадорлик улар фаолиятининг молиявий натижаларида ўз ифодасини топади. Молиявий натижалар корхона фаолиятининг барча томонларини акс эттирувчи кўрсаткич бўлиб, унинг миқдорида маҳсулот ҳажми ва сифати, маҳсулот тури, таннарх даражаси ва бошқа бир қанча омиллар таъсир қилади. Ўз ўрнида молиявий натижа корхонанинг ўз айланма маблағларига, тўлов қобилиятига таъсирини ўтказади. Молиявий натижаларни ифодаловчи кўрсаткич бўлиб фойда ва рентабеллик даражаси ҳисобланади. Зеро, молиявий натижалар уларнинг иқтисодий ва молиявий барқарорлигини таъминлашда муҳим омиллардан бири ҳисобланади. Мамлакатимизда кейинги йилларда инвестиция фаолиятини тартибга солувчи қонун ҳужжатлари такомиллаштирилди, молиявий ҳисобот ва аудиторлик фаолиятининг халқаро стандартларини жорий этиш мақсадида меъёрий ҳужжатлар қабул қилинди, иқтисодиёт тармоқларига инвестицияларни жалб қилиш, хорижий инвесторлар билан ҳамкорликни ривожлантириш бўйича амалий тадбирлар амалга оширилмоқда [1,2,3,4]. Бу эса, ўз навбатида хўжалик субъектлари инвестицион жозибадорлигини ошириш учун молиявий ҳисоботнинг халқаро стандартлари асосида рентабеллик ва маржиналлик кўрсаткичлари таҳлилини ўтказишни долзарблигини белгилаб беради. Зеро, корхоналар молиявий барқарорлигига таъсир қилувчи ички ва ташқи омилларни олдиндан тахминлаш, уларни истиқболли ривожлантириш, инвестицияларни жалб қилиш бўйича самарали бошқарув қарорларни қабул қилиш халқаро амалий тажрибалар асосида таҳлилни ташкил этишни талаб қилади.

Мавзуга оид адабиётлар шарҳи. Хўжалик субъектларида рентабеллик кўрсаткичлари таҳлили масалалари республикамиз ва хорижий иқтисодчи олимларининг илмий ишларида кенг кўламда ўрганиб чиқилган. Иқтисодчи олимларнинг фикрига кўра: “Рентабеллик корхона фаолияти самарадорлигини ифодаловчи сифат кўрсаткич ҳисобланади. Корхона рентабеллиги даражаси асос кўрсаткичининг фойдалалик миқдорини ифодалайди.” [7]. Иқтисодчи олима М.А.Вахрушинанинг фикрича:“ Рентабеллик – корхона ҳисоби фаолиятининг кўрсаткичларидан бири, маълум вақт (йил, квартал) давомида ишлаб чиқариш фаолиятининг фойдалилиги (зарарлиги) кўрсаткичидир” [6]. Мамлакатимиз иқтисодчи олимлари томонидан: “Рентабеллик кўрсаткичлари таҳлилининг мақсади - рентабеллик даражасини аниқлаш, таҳлил қилиш ҳамда уларга таъсир этувчи омилларни ўрганиш эвазига ички имкониятларни излаб топиш орқали корхона фаолияти самарадорлигини ошириш бўйича амалий тадбирлар ишлаб чиқиш ҳисобланади” деб баён қилинган [10]. Бир гуруҳ иқтисодчи олимларнинг кўрсатишича: “Таҳлил жараёнида рентабеллик даражасини жорий ва ўтган йилларга нисбатан ретроспектив тарзда ўрганиш, ўзгариш сабаблари ва омилларини баҳолаш лозим” [9]. Иқтисодий адабиётда рентабеллик кўрсаткичларини корхоналарнинг хўжалик фаолиятида қуйидаги функцияларни бажариши кўрсатиб ўтилган: ишлаб чиқаришни кенгайтириш,

замонавийлаштириш таъминланади; олинган кредит ва қарзларни қайтариш манбаси; корхонанинг тўлов қобилияти таъминланади; ижтимоий соҳасини ривожалантириш манбаси ҳисобланади [8]. Г.В.Савицкая ўз тадқиқотида: "Корхонанинг рентабеллик кўрсаткичлари умумий иш самарадорлигини тавсифлайди ва фойдадан кўра кўпроқ бошқарувнинг якуний натижаларини акс эттиради, чунки уларнинг қиймати таъсирнинг пул ёки фойдаланилган ресурсларга нисбатини кўрсатади" деб изоҳлаб ўтган[11].

Мазкур мавзу бўйича хорижий иқтисодчи олимлар Сиви Арянтини, Сапто Жумонолар томонидан чоп қилинган илмий мақоланинг мақсади ДуПонт таҳлили асосида рентабеллик кўрсаткичлари ва уларга таъсир этувчи омилларни ҳамда уларнинг фирма қийматига таъсирини аниқлаш ҳисобланади. Детерминант рентабеллиги, яъни соф фойда маржаси, жами активларнинг айланувчанлиги ва молиявий ричаг мултипликатори хусусий капитал рентабеллигига ижобий таъсир кўрсатади, шу билан бирга сотиш коэффициенти салбий ва сезиларли таъсир кўрсатади. Бу эса раҳбариятни компаниянинг операцион фаолиятини самарали бошқариш ва операцион ҳамда бошқа харажатларни камайтириш, акционер капиталининг даромадлилиги ва фойда нормасини оширишда активлар ҳамда қарзлардан самарали фойдаланишни тақозо қилади. Ушбу мақолада эса мазкур масалалар етарли даражада тадқиқ қилинган [5].

Тадқиқот методологияси. Тадқиқот ишида анализ, синтез, таққослаш, молиявий коэффициентлар усуллари қўлланилган. Хусусан, анализ ва синтез усуллари таъсир қилувчи омилларни таҳлил қилишда ва натижаларини умумлаштиришда қўлланилган. Таққослаш усули ёрдамида рентабеллик ва маржиналлик даражасининг ўзгариши аниқланган, уларни тизимли баҳолаш имкони бўлган. Молиявий коэффициентлар усулидан кўрсаткичларни ўзаро боғлиқлигини ҳисоб-китоб қилишда фойдаланилган.

Натижа ва муҳокама. Иқтисодиётни ривожлантириш шароитида корхоналар молиявий ҳолати ва фаолияти натижавийлигига баҳо беришда рентабеллик даражасини таҳлил қилиш асосий масалалардан бири ҳисобланади. Фойданинг мутлақ миқдори корхоналарининг хўжалик юритиш борасидаги самарадорик даражасини ҳар томонлама белгиламайди. Шу боисдан нисбий кўрсаткич - рентабеллик ва маржиналлик даражасини аниқлаш талаб қилинади. Рентабелликка эришиш учун сотишдан келган тушум қилинган харажатларни қоплаши ва маълум миқдорда фойдага эга бўлиши лозим. Рентабеллик ўзгаришига таъсир этувчи омилларни уларда қатнашувчи бирликларга нисбатан белгилаш мумкин. Масалан, жами активлар рентабеллиги ўзгаришига солиқ тўлагунга қадар фойда ва жами активлар ўртача суммасининг ўзгариши таъсир этса, ялпи фойда рентабеллигига ялпи фойда ва соф тушум қийматининг ўзгаришлари таъсир қилади. Бугунги кунда мамлакатимизда амалдаги меъёрий ҳужжатларда қуйидаги рентабеллик кўрсаткичиларини аниқлаш тавсия қилинмоқда (1- жадвал).

1-жадвал

Рентабеллик кўрсаткичларини ҳисоблаш усули

№	Кўрсаткич	Аниқланиш формуласи ва мазмани
1.	Акциядор инвестицияси рентабеллиги (TSR — Total Shareholders Return)	Акциянинг давр охиридаги баҳоси - акцияни давр бошидаги баҳоси + давр давомида тўланган дивидендлар/ акцияни давр бошидаги баҳоси. Аниқланиши: ички бухгалтерия ҳисоби маълумотларидан олинади. Меъёр мавжуд эмас. Акциядорларнинг умумий даромади. Бу кўрсаткич биржа котировкаларининг ўзгариши ва дивидендлар ҳисобланиши натижасида акциядорларнинг даромадлилик даражасини ифодалайди. Меъёрий ҳужжатда ифодаланиши**:** ЎзР ВМнинг 775 –сонли қарори.
2.	Жалб қилинган капитал рентабеллиги (ROCE — Return on Capital Employed)	Соф фойда/Давр боши ва охиридаги жалб қилинган капитал . Аниқланиши: молиявий натижалар тўғрисидаги ҳисобот шаклининг 270-сатри /бухгалтерия баланси ҳисобот шаклининг 480+570+580 сатрлари). Меъёр мавжуд эмас. Ташкилотнинг тижорат фаолиятига жалб қилинган ўз капитали ва жалб қилинган узоқ муддатли маблағлар (узоқ муддатли кредитлар, қарзлар) даромадининг кўрсаткичи. Меъёрий ҳужжатда ифодаланиши**:** ЎзР ВМнинг 775 –сонли қарори.
3.	Акциядор капитали рентабеллиги (ROE — Return On Equity)	Соф фойда /Акциядор капиталининг ўртача йиллик қиймати. Аниқланиши: молиявий натижалар тўғрисидаги ҳисобот шаклининг 270-сатри / бухгалтерия баланси ҳисобот шаклининг 410 сатри. Меъёр мавжуд эмас. Кредит бўйича фоизлар чегириб ташланганидан кейин ҳисобланган бизнеснинг эгалари учун рентабеллигини тавсифлайди (яъни, соф фойда, ROA ёки ROIC каби кўрсаткичлардан фарқли жиҳати кредит бўйича фоизлар миқдорига мослаштирилмайди). Меъёрий ҳужжатда ифодаланиши**:** ЎзР ВМнинг 775 –сонли қарори.
4.	Жами активларнинг рентабеллиги	Солиқ тўлагунга қадар фойда х 100/ Жами активларнинг ўртача қиймати. Аниқланиши: молиявий натижалар тўғрисидаги ҳисобот шаклининг 240-сатри/ бухгалтерия баланси ҳисобот шаклининг 400–сатри. Агар ҳисобот даврида рентабеллик коэффициентлари нолдан паст (манфий кўрсаткич)га эга бўлса, у ҳолда корхона зарар кўриб ишлаётган, 0,05 дан паст бўлса корхона паст рентабелли ҳисобланади (монопол корхоналардан ташқари). Ташкилотнинг молиявий-хўжалик фаолиятининг фойдалилик (зарарлилик) даражасини кўрсатади. Меъёрий ҳужжатда ифодаланиши**:** ЎзР ВМнинг 775 ва 1013–сонли қарорлари.
5.	Харажатлар рентабеллиги	Солиқ тўлагунга қадар фойда х 100/ жами харажатлар. Аниқланиши:молиявий натижалар тўғрисидаги ҳисобот шаклининг 240- сатри /молиявий натижалар тўғрисидаги

		ҳисобот шаклининг 020+040+170+230- сатрлари. Агар ҳисобот даврида рентабеллик коэффициентлари нолдан паст қиймат (минус кўрсаткич)га эга бўлса, у ҳолда корхона зарар кўриб ишлаётган, 0,05 дан паст бўлса корхона паст рентабелли ҳисобланади (монопол корхоналардан ташқари). Ташкилотнинг молиявий-хўжалик фаолиятининг фойдалилик (зарарлилик) даражасини кўрсатади. Меъёрий ҳужжатда ифодаланиши**:** ЎзР ВМнинг 1013 –сонли қарори.

Манба: Меъёрий ҳужжатлар асосида муаллиф томонидан тузилди.

Энди рентабеллик кўрсаткичларини таҳлил қилиш учун қуйидаги жадвални тузамиз (2-жадвал).

2-жадвал

“Дори-дармон” акциядорлик компанияси рентабеллик кўрсаткичлари даражасини таҳлили

№	Кўрсаткичлар	2020 йил	2021 йил	2022 йил	2022 йил 2021 йилга нисбатан фарқи (+,-)
1.	Маҳсулотлар сотишдан олинган соф тушум	316564381,00	402132072,00	218 718 590,02	-183413481,.98
2.	Сотилган маҳсулотларни ишлаб чиқариш таннархи	281036379,00	378269210,00	199 374 577,08	-178894632,92
3.	Давр харажатлари	44595746,00	44708908,00	44 142 136,78	-566771,22
4.	Молиявий фаолият харажатлари	10985055,00	8740208,00	11 504 263,11	+2764055,11
5.	Солиқ тўлагунга қадар фойда	57416638,00	37943859,00	9 443 664,66	**-**28500194,34
6.	Жами активлар ўртача йиллик қиймати	271066091,5	336306561,5	328028202,415	-8278359,085
7.	Жалб қилинган капитал	2721702582,00	255718006,00	224282303,42	-31435702,58
8.	Акциядор капиталининг	219094395,00	86309600,00	86309600,00	-

	ўртача йиллик қиймати				
9.	Жалб қилинган капитал рентабеллиги коэффициенти (5 х 100/7), %	2,11	14,84	4,21	-10,63
10.	Акциядор капитали рентабеллиги коэффициенти (5 х 100/8), %	26,21	43,96	10,94	-33,02
11.	Жами активлар рентабеллиги коэффициенти (5 х 100/6), %	21,18	11,28	2,88	-8,4
12.	Харажатлар рентабеллиги коэффициенти (5 х 100/ 2+3+4) , %	17,06	8,79	3,70	-5,09

Манба: “Дори-Дармон” акциядорлик компанияси молиявий ҳисоботи маълумотлари асосида тузилди.

2-жадвал маълумотларидан кўриниб турибдики, акциядорлик компаниясида жалб қилинган капитал рентабеллиги 2020 йилдаги 2,11 фоиздан 2021 йилга келиб 14,84 фоизга кўтарилган. 2022 йилга келиб 4,21 фоизни ташкил қилган ҳолда 2021 йилга нисбатан 10,21 фоизга камайган. Мазкур пасайиш тенденциясига компанияда солиқ тўлагунга қадар фойда ва жалб қилинган капитал қийматининг камайиши таъсир кўрсатган.

Компанияда таҳлил йилларида акциядор капитали рентабеллик коэффициентида ҳам ўсиш-камайиш тенденциясини кўришимиз мумкин. Жумладан 2020 йилда акциядор капитали рентабеллик даражаси 26,21 фоизни ташкил қилган бўлса, 2021 йилга келиб 43,96 фоиздан иборат бўлган. 2022 йилда эса мазкур коэффициент сезиларли даражада камайган бўлиб, 10,94 фоиздан иборат бўлган ва 2021 йилга нисбатан 33,02 фоизга камайган. 2020 йилда жами активлар рентабеллиги 21,18 фоизни (0,2 коэффициент), 2021 йилда 11,28 фоиз (0,1 коэффициент), 2022 йилда эса 2,88 фоизни ташкил қилди. Коэффициентда ҳисобланса 0,03 бандни ташкил қилди. Бу эса унинг даражасини меъёрдан паст эканлигини кўрсатиб турибди. Агар коэффициент меъёри 0,05 дан паст бўлса компания паст рентабелли ҳисобланади (монопол корхоналардан ташқари). Компанияда жами активлар рентабеллик даражаси 2022 йилда 2021 йилга нисбатан 8,4 фоизга камайган. Мазкур ҳолат компанияда жами активларнинг ўртача йиллик

қиймати ва солиқ тўлагунга қадар фойда ҳажмини камайганлиги билан изоҳланади. Компанияда харажатлар рентабеллиги коэффициенти 2020 йилда 17,06 фоизни (0,2 коэффициент), 2021 йилда эса 8,79 фоизни (0,09 коэффициент) ташкил қилиб меъёр даражасида бўлган. 2022 йилда эса харажатлар рентабеллик даражаси коэффициенти 3,70 фоизни ташкил қилган. Коэффициентда 0,04 бандни ташкил қилиб, меъёрдан паст бўлган. Харажатлар рентабеллик коэффициенти 0,05 дан паст чиқса, корхона паст рентабелли (монопол корхоналардан ташқари), нолдан паст (манфий кўрсаткич) чиқса эса корхона зарар кўриб ишлаётган ҳисобланади.

Халқаро амалиётда рентабелик кўрсаткичлари таҳлилида маржиналлик даражасига ҳам баҳо бериш лозим бўлади. Маржиналлик ишлаб чиқариш ва сотиш самарадорлигини, рентабеллик эса ташкилот ресурсларидан фойдаланиш муваффақиятини баҳолайди. Кўпинча "Маржа" ва "Маржиналлик" атамалари бир хил мазмунда кўрсатилади. Зеро, маржа кўрсаткичи пулда ҳисобланиб, маҳсулот сотилгандан кейин даромаддан қанча фойда қолганлигини кўрсатади, маржиналлик эса фоизда ҳисобланади ва олинган даромаддаги фойда улуши ҳисобланади. Маржиналлик бизнес самарадорлигини, даромаддаги фойданинг улушини яъни ҳар бир олинган сўмга қанча фойда тўғри келишини кўрсатади. Демак, маржиналлик бизнеснинг рентабеллигини баҳолашга ёрдам беради.

Маржиналлик кўрсаткичларини баҳолаш инвестицияларни жалб қилишда ҳам муҳим ҳисобланади. Бизнеснинг соф маржасини билиш сармоядорларга компания фаолиятини баҳолашга ёрдам беради ва у операцион ва қўшимча харажатларни етарли даражада қоплаш учун сотишдан етарли фойда олинадими ёки йўқлигини тушунишга ёрдам беради. Инвесторлар учун яхши белги - бу маржиналлик кўрсаткичнинг барқарор ўсиши ҳисобланади. Инвестор, рентабелликни билган ҳолда, компаниянинг қимматли қоғозларига инвестиция қилишнинг мақсадга мувофиқлигини баҳолаши мумкин. Даромадлилик, яъни маржиналлик коэффициентлари унга рақобатбардош бозорга сармоя киритиш учун барқарор ва рентабелли корхоналарни танлашга ёрдам беради. Бир неча йиллар давомида юқори рентабеллик даражасига эга бўлиш компаниянинг қарзларини ўз вақтида ва тўлиқ тўлаш имкониятини таъминлаш имконини беради. Инвестор рентабелликни таҳлил қилишда компания молиявий-хўжалик фаолиятининг объектив ҳолатини билиши учун бир нечта қоидаларга амал қилиши керак. Динамикани таҳлил қилиш асосий вазифа ҳисобланади. Инвестор 3-5 йил давомидаги рентабелликни баҳолаши керак. Қийматнинг ошиши бизнеснинг барқарор ривожланишининг белгиси ва инвестор учун яхши сигналдир. Шу боисдан ҳам инвестиция қўйиш мақсадида бизнес рентабеллигини баҳолашда маржиналлик кўрсаткичларини таҳлил қилиш муҳим вазифа ҳисобланади. Компания учун маржиналлик динамикасини ўрганиш катта аҳамиятга эга бўлиб, ресурсларни янада самаралироқ қайта тақсимлаш ва бизнесни янада ривожлантириш мақсадларини белгилаш имконини беради. Халқаро амалиётда бизнеснинг рентабеллигини баҳолашда қуйидаги асосий маржиналлик коэффициентлари таҳлил қилинади:[12]

1.Ялпи фойда маржиналлик коэффициенти = Ялпи фойда х 100/Соф тушум. Ялпи фойда маржиналлиги маҳсулот ишлаб чиқариш ёки сотиб олиш билан боғлиқ

барча тўғридан-тўғри харажатларни тўлаганидан кейин компания даромадининг неча фоизи қолаётганини кўрсатади. Мазкур коэффициентни ўзгаришига қуйидагилар таъсир қилади:сотиш баҳоси, маҳсулот ассортименти, сотиб олиш харажатлари, ишлаб чиқариш баҳоси, заҳиралар баҳоси. Ялпи фойда маржиналлиги соф тушумга нисбатан вақт бўйича таққослаш керак:

-сотиб олиш харажатлари ошяптими, агар, Ҳа бўлса компания харажатларни назорат қиляптими?

-заҳираларни ҳисобдан чиқариш (компания нобарқарор бозорда ишласа, масалан замонавий товарларни чакана савдоси).

-сотилган маҳсулотларни таннархига бошқа харажатларни олиб бориш, масалан илмий тадқиқот ва тажриба-конструкторлик ишлари харажатлари.

Ҳар хил компанияларни маржасини таққослаш ҳам фойдали ҳисобланади. Масалан, чакана озиқ-овқат маҳсулотларини сотувчилари катта ҳажмда маҳсулотларни сотиш ҳисобига маржани ушлаб турадилар. Заргарларга эса кам ҳажмдаги сотувни компенсация қилиш учун юқори маржа керак бўлади. Маржа кам бўлса, бу бизнесни кенгайтириш харажатлари ёки бозордаги улушни оширишдан далолат беради. Ўртадан юқори маржа яхши бошқарувдан далолатдир.

2.Асосий фаолият маржиналлик коэффициенти = Солиқ ва фоизлар тўлагунга қадар фойда (EBIT) х100/ Соф тушум. Асосий фаолият маржаси ялпи фойда маржасининг ошиши ҳисобланади (сотиш, маъмурий ва бошқа операцион харажатларни кўпайиши, фақат молиявий харажат ва солиқларгача). Агар ялпи фойда маржиналлиги компания маҳсулотларини ишлаб чиқариш ва сотишдан қанчалик фойда олаётганлигини кўрсатса, асосий фаолият маржиналлиги компания мазкур жараённи қанчалик бошқараётгани кўрсатади. Агар ялпи фойда маржиналлиги ўзгармаган бўлса, лекин асосий фаолият маржиналлиги ўзгарган бўлса қуйидаги имкониятларни кўриб чиқиш керак:бандлилик моделини ўзгариши (ишчи кучи);катта ҳажмдаги сотиб олишлар ва чиқиб кетишлар натижасида амортизацияни ўзгариши;катта ҳажмдаги умидсиз қарзларни списат қилиш; ижара шартларини ўзгариши; рекламага кўпроқ инвестиция қилиш; ёқилғи нархини кескин ўзгариши.

Асосий фаолият маржиналлигига нисбатан ялпи фойда маржиналлигига кўпроқ омиллар таъсир қилади. Бу ерда доимий ва шартли доимий харажатларни (кўчмас мулк харажатлари) эътиборга олиняпти. Мазкур харажатлар даромад ошса ҳам ўзгармайди. Бошқа харажатлар ўзгарувчан бўлади (ўраш, комиссион тўловлар).

3.Соф фойда маржиналлик коэффициенти= Соф фойда х 100/ Соф тушум. Бу кўрсаткич операцион, қўшимча харажатлар ва бошқа барча харажатлар чегириб ташланганидан кейин қолган фойда улушини кўрсатади. Соф фойда маржиналлиги компания фаолиятининг қанчалик самарали эканлигини, харажатларини қанчалик яхши назорат қилишини кўрсатади. Шунингдек, соф фойда маржиналлиги қанчалик паст бўлса, компаниянинг хавфсизлик маржаси шунчалик кичик бўлади ва ҳатто савдо ёки иқтисодиётдаги кичик салбий ўзгаришлар ҳам йўқотишларга олиб келиши мумкин. Маркетологлар учун соф фойда маржиналлик коэффициенти маълум бир бўлинманинг рентабеллигини ва сотиш самарадорлигини ошириш учун чора кўриш керак бўлган соҳаларни аниқлашга ёрдам беради. Соф фойда

маржиналлиги маълум бир бозорнинг монополлашув даражасини аниқлашга ҳам ёрдам беради.

Молиявий нашрларда мақбул соф фойда маржиналлиги 10-20 фоизни ташкил қилиши мақсадга мувофиқлиги кўрсатилган. Бироқ, ўтказилган тадқиқотлар натижасида мазкур кўрсаткич компанияларда ўртача 7,5 фоиздан кўп эмаслиги кўриниб турибди. Умуман олганда, соф фойда маржиналлиги қанчалик юқори бўлса, шунча яхши бўлади. Аммо бизнес самарадорлигини объектив баҳолаш мазкур коэффициентни ўртача қийматлар билан эмас, балки ҳақиқий рақобатчилар ва тармоқдаги худди шундай корхоналарнинг кўрсаткичлари билан солиштириш лозим. Энди маржиналлик коэффициентларини таҳлил қилиш учун қуйидаги 3-жадвални тузами.з

3-жадвал

“Дори-Дармон” акциядорлик компанияси маржиналлик коэффициентлари даражасини таҳлили

№	Кўрсаткичлар	2020 йил	2021 йил	2022 йил	2022 йил 2021 йилга нисбатан фарқи (+,-)
1.	Маҳсулотлар сотишдан олинган соф тушум	3165643 81.00	4021320 72.00	218 718 590,02	-183413481,98
2.	Ялпи фойда	3552800 2.00	2386286 2.00	19 344 012,94	-4518849,06
3.	Солиқ тўлагунга қадар фойда	5741663 8.00	3794385 9.00	9 443 664,66	-28500194,34
4.	Соф фойда	5376243 5.00	3269018 0.00	8 050 514,91	-24639665,09
5.	Ялпи фойда маржиналлик коэффициенти (2 х 100/1), %	11,22	5,93	8,84	+2,91
6.	Асосий фаолият маржиналлик коэффициенти (3 х 100/1), %	18,14	9,43	4,32	-5,11
7.	Соф фойда маржиналлик коэффициенти (4 х 100/1), %	16,98	8,13	3,68	-4,45

Манба: “Дори-Дармон” акциядорлик компанияси молиявий ҳисоботи маълумотлари асосида тузилди.

3-жадвал маълумотларидан кўриниб турибдики, “Дори-Дармон” акциядорлик компаниясида ялпи фойда маржаси коэффициенти 2021 йилда 5,93 фоизни, 2022

йилда эса 8,84 фоизни ташкил қилган ҳолда, 2,91 фоизга ошган. Бу ҳолат соф тушум ва ялпи фойда ҳажмини камайганлиги билан белгиланади. Демак, компанияда 2022 йили ҳар соф тушумга 5,93 сўмлик ялпи фойда тўғри келмоқда. Жадвалдан кўриниб турибдики, асосий фаолият маржиналлик коэффициенти йиллар кесимида пасайганлигини кўриш мумкин. Хусусан, 2020 йилдаги 18,14 фоиздан 2021 йилга келиб 9,43 фоизга пасайган. 2021 йилда эса мазкур коэффициентнинг даражаси 4,32 фоизни ташкил қилиб, 2021 йилга нисбатан 5,11 фоизга камайганлигини кўриш мумкин. Демак, компанияда асосий фаолият маржиналлик даражасини камайишига таъсир қилувчи омиллар - бу солиқ тўлагунга қадар фойда ва соф тушум ҳажмини камайиши ҳисобланади. Халқаро молиявий таҳлил амалиётида соф фойда маржаси коэффициентини ҳам ҳисоблаш тавсия қилинган. Компанияда мазкур коэффициент даражасини йиллар кесимида пасайганлигини кўриш мумкин. Хусусан, 2021 йилда 16,98 соф фойда маржаси коэффициенти 16, 98 фоиздан иборат бўлиб, ҳар сўмлик соф тушумга 16,98 сўмлик солиқ тўлагунга қадар фойда тўғри келмоқда. Компанияда соф фойда маржаси коэффициенти 2021 йилдаги 8,13 фоиздан 2022 йилга келиб, 3,68 фоизга пасайган ҳолда, 4,45 фоизга камайди. Бу эса компаниияда 2022 йилда 2021 йилга нисбатан соф тушум ва соф фойда ҳажмини камайганлиги билан изоҳланади. Мутаносиб равишда бу ҳолат соф фойда маржасини камайишига салбий таъсир кўрсатган. Демак, компанияда соф фойда маржиналлик коэффициенти 2020 тавсия қилинган маъёр даражасида бўлиб, 16,98 фоизни ташкил қилган. 2021 йилда ҳам мазку коэффициент ўртача даражадан иборат бўлган ҳолда 8,13 фоиздан иборат бўлган. Соф фойда маржиналлик коэффициенти 2022 йилга келиб ўртача меъёр даражасидан анча паст бўлган (3,68 фоиз). “Дори-Дармон” акциядорлик компанияси бошқарув маъмурияти рентабеллик даражасини ошириш учун маржиналлик кўрсаткичларини яхшилаш бўйича керакли амалий тадбирларни амалга оширишлари керак бўлади.

Хулоса. Рентабеллик ва маржиналлик кўрсаткичлари даражасини таҳлил қилиш корхоналар молиявий ҳолати барқарорлиги таҳлилининг асосий босқичларидан бири бўлиб, у ҳамма вақт корхона раҳбари, аудиторлар ва таҳлилчилар эътибор марказида бўлиши лозим. Таҳлил натижалари шуни кўрсатадики, акциядорлик компаниясида рентабеллик ва маржиналлик кўрсаткичлари даражасини оширишнинг ички имкониятлари мавжуд бўлиб, биринчи навбатда кўрсаткичларнинг таркибий тузилишини яхшилаш керак. Таҳлил объекти бошқарув маъмурияти рентабеллик ва маржиналлик кўрсаткичлари даражасини ошириш бўйича керакли тадбирларни амалга ошириши лозим ҳисобланади. Зеро, бизнесдаги ҳолат ва унинг келгусидаги ривожини прогнозлаш юзасидан МҲХС асосида қиёсий таҳлилни ҳам амалга оширилиши керак. Шу билан бирга бизнесини реструктаризация қилишда, молиявий соғломлаштириш, молиявий модел тузишда ҳам рентабеллик кўрсаткичларни таҳлили натижалари муҳим ҳисобланади Корхоналарда рентабеллик кўрсаткичлари даражасини ошириш бўйича қуйидаги амалий тавсияларни бериш мумкин: ишлаб чиқаришни модернизация, реконструкция, диверсификация қилиш ва инновация технологияларини жалб қилиш; бир сўмлик маҳсулот учун қилинадиган жами харажатларни қисқартириш; ишлаб чиқариш ресурсларидан самарали

фойдаланиш натижасига кўра маҳсулот фонд сиғими, материал сиғимини пасайтириш. Акциядорлик компанияси бошқарув маъмурияти таҳлил натижасида аниқланган ички имкониятлардан тўлиқ фойдаланиши, уларни амалиётга сафарбар қилиши лозим. Берилган рентабеллик ва маржиналлик кўрсаткичларини таҳлил қилиш усулларини амалиётда жорий қилинса корхоналарнинг инвестицион жозибадорлигини кўтариш, рақобатбардошлиги, рентабеллигини ва молиявий ҳолати барқарорлигини таъминлаш, молиявий ва иқтисодий салоҳиятни ошириш имкони бўлади.

ФОЙДАЛАНИЛГАН АДАБИЁТЛАР РЎЙХАТИ

1.Ўзбекистон Республикаси Президентининг "Ўзбекистон Республикасининг 2022-2026 йилларга мўлжалланган инвестиция дастурини тасдиқлаш ҳамда инвестиция лойиҳаларини бошқаришнинг янги ёндашув ва механизмларини жорий этиш тўғрисида "ги ПҚ-72-сон қарори. 2021 йил 30 декабрь.

2.Ўзбекистон Республикаси Президентининг "Молиявий ҳисоботнинг халқаро стандартларига ўтиш бўйича қўшимча чора-тадбирлар тўғрисида"ги ПҚ-4611-сон қарори. 2020 йил 24 февраль.

3.Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамасининг "Давлат иштирокидаги корхоналарни молиявий соғломлаштириш тизимини тубдан такомиллаштириш чора-тадбирлари тўғрисида"ги 1013-сон қарори. 2018 йил 14 декабрь.

4.Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамасининг "Давлат иштирокидаги корхоналар ижро этувчи органи фаолияти самарадорлигини баҳолаш тизимини янада такомиллаштириш чора-тадбирлари тўғрисида "ги 775-сон қарори. 2020 йил 9 декабрь.

5.Aryantini, S & Jumono, S. (2021). Profitability and value of firm: An evidence from manufacturing industry in Indonesia.Accounting, 7(4), 735-746.http://leeds-faculty.colorado.edu/jere1232/Harrigan%20and%20Wing%20Corporate%20Renewal%20SI . pdf .

6.Вахрушина М.А. Анализ финансовой отчетности. Учебник. – М, : ИНФРА-М, 2022.

7.Пардаев М.Қ. ва бошқалар. Иқтисодий таҳлил. Ўқув қўлланма. –Т.:, 2017.

8.Тожибоева Ш.А. Молиявий таҳлил-2. Дарслик. –Т.: Инновацион ривожланиш, 2021.

9.Хасанов Б.А. ва бошқалар. Молиявий таҳлил. Ўқув қўлланма. –Т.: Lesson-Press, 2022.

10.Шоалимов А.Х., Илхамов Ш.И., Тожибоева Ш.А. Иқтисодий таҳлил ва аудит. Дарслик. –Т.:Сано-стандарт, 2017.

11. Савицкая Г.В. Анализ хозяйственной деятельности предприятия. Учебное пособие. – М.: ИНФО, 2014.

12. МҲХС бўйича молиявий ҳисобот (F7, ACCA) курси ўқув фани материаллари , 2024.

Copyright: © 2025 by the authors. This work is licensed under a Creative Commons Attribution- 4.0 International License (CC - BY 4.0)

AKTUAR MOLIYA VA BUXGALTERIYA HISOBI ILMIY JURNALI

Vol. 5 Issue 04 | **pp.** 180-191 | **ISSN**: 2181-1865
Available online https://finance.tsue.uz/index.php/afa

TIJORAT BANKLARI KREDITLARI – IQTISODIY FAOLLIKNI QO‘LLAB-QUVVATLOVCHI VOSITA SIFATIDA

Qo‘shbaqov Aybek Shovqiyevich
Toshkent davlat iqtisodiyot universiteti
mustaqil tadqiqotchisi

Annotatsiya: Ushbu maqolada tijorat banklari kreditlarining iqtisodiy faoliyatni rag‘batlantirishdagi mexanizmlari tahlil qilingan. Kreditlash jarayoni orqali ishlab chiqarish quvvatlarini kengaytirish, xizmat ko‘rsatish sohasini rivojlantirish, investitsion loyihalarni moliyalashtirish va yangi ish o‘rinlarini yaratish imkoniyatlari ochib beriladi. Shuningdek, kredit siyosatining samaradorligi, bank mahsulotlarining moslashuvchanligi, foiz stavkalari va kredit shartlari iqtisodiy faollikka qanday ta’sir ko‘rsatayotgani yoritilgan. O‘zbekiston misolida bank kreditlari va iqtisodiy o‘sish o‘rtasidagi bog‘liqlik tahlil qilinib, amaldagi tendensiyalar va istiqbolli yo‘nalishlar bayon etilgan.

Kalit so‘zlar: tijorat banklari, kreditlash, iqtisodiy faollik, moliyalashtirish, kredit siyosati, investitsiya, iqtisodiy o‘sish.

Abstract: This article analyzes the mechanisms through which commercial bank loans stimulate economic activity. It highlights how credit allocation contributes to the expansion of production capacity, development of the service sector, financing of investment projects, and job creation. The paper also explores how credit policy efficiency, product flexibility, interest rates, and lending terms influence economic dynamism. Using Uzbekistan as a case study, the article examines the relationship between bank credit and economic growth, presenting current trends and future prospects.

Keywords: commercial banks, lending, economic activity, financing, credit policy, investment, economic growth.

KIRISH

Tijorat banklari tomonidan taqdim etiladigan kreditlar zamonaviy iqtisodiyotda pul-kredit munosabatlarining markaziy elementlaridan biri bo‘lib, real sektor faoliyatini jonlantirishda muhim rol o‘ynaydi. Kredit resurslari ishlab chiqarish vositalarini yangilash, aylanma mablag‘lar ehtiyojini qoplash, texnologik modernizatsiya va innovatsion faoliyatni kengaytirish uchun zarur moliyaviy asosni yaratadi. Ayniqsa, rivojlanayotgan davlatlarda bank kreditlari kichik va o‘rta biznes subyektlarining moliyaviy qo‘llab-quvvatlanishida, yangi ish o‘rinlari yaratilishida, ichki bozor talabini qondirishda va umumiy iqtisodiy harakatchanlikni oshirishda beqiyos ahamiyat kasb etadi.

Tijorat banklari kreditlash siyosati asosan qisqa, o‘rta va uzoq muddatli kreditlar orqali iqtisodiy faoliyatni moliyaviy qo‘llab-quvvatlashga qaratilgan. Qisqa muddatli kreditlar savdo-sotiq va aylanma mablag‘lar bilan bog‘liq ehtiyojlarni qoplashga xizmat qilsa, uzoq muddatli kreditlar esa kapital qo‘yilmalar, ishlab chiqarish quvvatlarini yangilash va infratuzilma loyihalarini amalga oshirishda muhim vosita hisoblanadi. Banklar tomonidan ishlab chiqilgan kredit mahsulotlarining moslashuvchanligi, imtiyozli shartlar, garovsiz yoki kafolatli kredit liniyalari – bularning barchasi turli iqtisodiy subyektlarning faolligini oshirishga xizmat qiladi.

Banklar tomonidan iqtisodiyot tarmoqlariga yo‘naltirilgan kreditlarning hajmi va sifati iqtisodiy o‘sish sur’atlariga bevosita ta’sir qiladi. Kredit ekspansiyasi orqali ishlab chiqarish hajmining ortishi, qo‘shimcha mahsulot yaratilishi, iste’mol va investitsion talabning oshishi kabi ijobiy iqtisodiy effektlar yuzaga chiqadi. Shu bilan birga, ortiqcha yoki maqsadsiz kreditlash iqtisodiy beqarorlikka olib kelishi mumkinligi sababli, kredit siyosatining muvozanatli yuritilishi juda muhimdir. Markaziy bankning pul-kredit siyosati, inflyatsion prognozlar, foiz stavkalari va kredit resurslarining manbalari kabi omillar bu jarayonni belgilovchi asosiy tarkibiy qismlardandir.

O‘zbekiston iqtisodiyotida so‘nggi yillarda tijorat banklari tomonidan ko‘rsatilayotgan kredit xizmatlarining hajmi sezilarli darajada oshdi. Iqtisodiy islohotlar, bank tizimidagi raqobat muhiti, yangi kredit mahsulotlarining joriy etilishi va bank xizmatlarining raqamlashtirilishi bu yo‘nalishda ijobiy sur’atni ta’minladi. Xususan, qishloq xo‘jaligi, sanoat, qurilish, xizmat ko‘rsatish va eksportga yo‘naltirilgan korxonalarni moliyalashtirish ustuvor yo‘nalish sifatida belgilangan. Ayni paytda, kichik biznes va startap loyihalarga kredit ajratish hajmlarining oshishi iqtisodiy faollikni rag‘batlantirishda bank sektorining strategik ahamiyatini ko‘rsatmoqda.

ADABIYOTLAR SHARHI

Ozturk va Ullah tadqiqotida raqamli moliyaviy inklyuziyaning iqtisodiy o‘sish va ekologik barqarorlikka ta'siri OBRI (Osiyo, Afrika va Latin Amerikasining ba'zi rivojlanayotgan mamlakatlari) iqtisodiy tizimlari misolida empirik tarzda o‘rganilgan. Nazariy jihatdan, mualliflar raqamli moliyaviy inklyuziyaning iqtisodiy o‘sishni rag‘batlantirish va ekologik barqarorlikka katta ta'sir ko‘rsatishini ta'kidlaydilar. Raqamli moliyaviy xizmatlarga kirish, aholiga moliyaviy xizmatlardan foydalanish imkoniyati berish, sarmoyalashni rag‘batlantirish va iqtisodiy faollikni oshirishga yordam beradi. Shuningdek, raqamli moliyaviy inklyuziya yordamida energiya samaradorligi va ekologik barqarorlikni ta'minlash uchun zarur resurslar va texnologiyalardan foydalanishni osonlashtirishi mumkin. Empirik tahlil natijalari OBRI mamlakatlari uchun 2000-2020 yillar davomida olingan ma'lumotlarga asoslanib, raqamli moliyaviy inklyuziyaning iqtisodiy o‘sish va ekologik barqarorlikni rag‘batlantirishda ijobiy ta'sir ko‘rsatganini ko‘rsatdi. Natijalarga ko‘ra, raqamli moliyaviy inklyuziyaning rivojlanishi iqtisodiy faollikni oshirish va tabiatni muhofaza qilishga yordam bergan. Mualliflar, natijalarga asosan, raqamli moliyaviy infratuzilmani yanada rivojlantirish va barqaror iqtisodiy modellarning amalga oshirishini taklif etdilar.[1]

[1] Ozturk, I., & Ullah, S. (2022). Does digital financial inclusion matter for economic growth and environmental sustainability in OBRI economies? An empirical analysis. *Resources, Conservation and Recycling, 185,* 106489.

Cheng, Chien va Lee tadqiqotida axborot-kommunikasiya texnologiyalari (ICT) tarqalishi, moliyaviy rivojlanish va iqtisodiy o‘sish o‘rtasidagi bog‘liqliklar jahonning turli mamlakatlari misolida empirik tahlil qilingan. Nazariy jihatdan, mualliflar ICTning moliyaviy rivojlanish va iqtisodiy o‘sishga ijobiy ta'sir ko‘rsatishi mumkinligini ta'kidladilar. ICTning tarqalishi mamlakatlardagi moliyaviy tizimlarni samaraliroq tashkil qilish, moliyaviy xizmatlardan keng foydalanish, sarmoyalarni ko‘paytirish va ishlab chiqarishning samaradorligini oshirishga yordam berishi mumkin. Shuningdek, ICTning taraqqiyoti iqtisodiy o‘sishga ijobiy ta'sir ko‘rsatishga yordam beradi, chunki raqamli inklyuziya va axborot almashinuvi iqtisodiy faollikni rag‘batlantirishi mumkin. Empirik tahlil natijalari 1995-2018 yillar davomida 50 ta davlatning ma'lumotlariga asoslangan. Natijalarga ko‘ra, ICT tarqalishi moliyaviy rivojlanish va iqtisodiy o‘sishga ijobiy ta'sir ko‘rsatgani aniqlangan. Mualliflar natijalarga asosan, ICTni rivojlantirish va uni moliyaviy tizimga integrasiya qilish uchun davlatlar darajasida samarali siyosatlar ishlab chiqishni tavsiya etdilar.[2]

Jahanger, Usman, Murshed, Mahmood va Balsalobre-Lorente tadqiqotida tabiiy resurslar, inson kapitali, globalizasiya, iqtisodiy o‘sish, moliyaviy rivojlanish va ekologik izning o‘zaro bog‘liqliklari o‘rganilgan, shuningdek, texnologiyaviy innovatsiyalarning bu munosabatlardagi moderator rolini aniqlashga uringan. Nazariy jihatdan, mualliflar tabiiy resurslar, inson kapitali va globalizasiyaning iqtisodiy o‘sish va moliyaviy rivojlanishga ijobiy ta'sir ko‘rsatishi mumkinligini, shuningdek, texnologiyaviy innovatsiyalar ushbu oramdagi bog‘liqliklarni kuchaytirishi yoki boshqarishi mumkinligini ta'kidladilar. Empirik tahlil natijalari 1980-2020 yillar davomida 30 ta mamlakat uchun olingan ma'lumotlarga asoslangan. Natijalarga ko‘ra, tabiiy resurslar, inson kapitali va globalizasiya iqtisodiy o‘sish va moliyaviy rivojlanishga ijobiy ta'sir ko‘rsatgan, ammo ekologik izga salbiy ta'sir etgan. Texnologiyalar esa, tabiiy resurslar va ekologik iz oramdagi aloqaning salbiy ta'sirini kamaytirishga yordam bergan. Mualliflar, bu natijalarga asosan, iqtisodiy va ekologik barqarorlikni ta'minlash uchun texnologiyaviy innovatsiyalarni rivojlantirish va samarali siyosatlar ishlab chiqishni tavsiya etdilar.[3]

Qamruzzaman, Jianguo, Jahan va Yingjun tadqiqotida Yujno-Osiyo mamlakatlarining moliyaviy innovasiyalari, inson kapitali rivojlanishi va iqtisodiy o‘sish o‘rtasidagi bog‘liqliklar o‘rganilgan. Nazariy asosda, mualliflar moliyaviy innovasiyalar va inson kapitali rivojlanishining iqtisodiy o‘sishga ijobiy ta'sir ko‘rsatishi mumkinligini ta'kidladilar. Ular, moliyaviy innovasiyalarning rivojlanishi iqtisodiy tizimni samaraliroq qilishi va yangi investisiya manbalarini jalb qilishga yordam beradi, shuningdek, inson kapitali rivojlanishi mehnat bozori va ishlab chiqarish samaradorligini oshirishi mumkin. Empirik tahlilda ARDL (Avtokorreksiyali kichik o‘zgaruvchilar modellari) usulidan foydalangan. Natijalarga ko‘ra, moliyaviy innovasiyalar va inson kapitali rivojlanishining ijobiy ta'siri aniqlangan, ular iqtisodiy o‘sishni rag‘batlantirgan. Shu bilan birga, empirik tahlil natijalari moliyaviy inklyuziyaning, yangilanadigan texnologiyalarning va ta'limning iqtisodiy o‘sishga bog‘liqligini ko‘rsatdi. Mualliflar, natijalarga asosan,

[2] Cheng, C. Y., Chien, M. S., & Lee, C. C. (2021). ICT diffusion, financial development, and economic growth: An international cross-country analysis. *Economic modelling*, *94*, 662-671.

[3] Jahanger, A., Usman, M., Murshed, M., Mahmood, H., & Balsalobre-Lorente, D. (2022). The linkages between natural resources, human capital, globalization, economic growth, financial development, and ecological footprint: The moderating role of technological innovations. *Resources policy*, *76*, 102569.

moliyaviy innovasiyalarning iqtisodiy o‘sishga ta'sirini kuchaytirish va inson kapitali rivojlanishini rag‘batlantirish uchun samarali siyosatlar ishlab chiqishni tavsiya etdilar.[4]

Nasir, Huynh va Tram tadqiqotida moliyaviy rivojlanish, iqtisodiy o‘sish va tashqi bevosita investisiyalarning klimat o‘zgarishiga ta'siri o‘rganilgan, xususan, Sharqiy Osiyoning rivojlanib kelayotgan ASEAN mamlakatlarida. Nazariy jihatdan, mualliflar moliyaviy rivojlanishning iqtisodiy faollikni oshirishi va tashqi investisiyalar klimatikaviy o‘zgarishlarga, jumladan, uglerod chiqindilarining ko‘payishiga ta'sir ko‘rsatishi mumkinligini ta'kidladilar. Ular, iqtisodiy o‘sish va moliyaviy rivojlanish, o‘z navbatida, energiya iste'moli va sanoatlik ishlab chiqarishni rag‘batlantirishi mumkin, bu esa ekologik izlarga salbiy ta'sir ko‘rsatishi mumkin. Empirik tahlilda mualliflar panel ma'lumotlari va vektor avto-regressiya (VEC) modelidan foydalangan. Natijalarga ko‘ra, moliyaviy rivojlanish va iqtisodiy o‘sishning ekologik izlarga salbiy ta'siri aniqlangan, har ikki omil klimat o‘zgarishlariga ta'sir ko‘rsatgan. Tashqi bevosita investisiyalar esa, mamlakatlar ichida yangi texnologiyalar va ekologik yoki qulay energiya manbalariga olib kelishi mumkin, shuning uchun ularning rolь va ta'siri murakkab. Mualliflar, moliyaviy rivojlanish va iqtisodiy o‘sishning ekologik barqarorlikka salbiy ta'sirini kamaytirish uchun ekologik siyosatlar va innovasion texnologiyalarni qo‘llab-quvvatlashni tavsiya etdilar.[5]

TADQIQOT METODOLOGIYASI

Ilmiy tadqiqotni amalga oshirishda induksiya, deduksiya, sintez va qiyosiy tahlil kabi usullardan foydalanilgan. Shuningdek, tijorat bankari resurs bazasi barqarorligini tahlil qilishda tijorat banklarining rasmiy statistik ma'lumotlari olingan.

TAHLIL VA NATIJALAR MUHOKAMASI

2016 yildan 2023 yilgacha yalpi ichki mahsulot (YaIM), bank kreditlari hajmi va bank kreditlarining YaIMga nisbatan ulushi dinamikasini tahlil qilamiz. Ushbu ma'lumotlar iqtisodiyotdagi bank sektorining ahamiyatini va uning YaIMga ta'sirini tahlil qilish uchun muhimdir. Har bir ko‘rsatkichning alohida tahlili iqtisodiyotdagi o‘zgarishlarni yaxshiroq tushunishga yordam beradi. 2016 yilda YaIM hajmi nisbatan past darajada bo‘lgan bo‘lsa, keyingi yillarda uning hajmi muttasil oshgan va 2023 yilga kelib eng yuqori darajaga yetgan. Bu mamlakat iqtisodiyotining kengayib borayotganini va yalpi mahsulot ishlab chiqarish hajmidagi o‘sishni ko‘rsatadi. YaIMning o‘sishi, ayniqsa, moliyaviy va investisiyaviy resurslarning samarali taqsimlanganini ko‘rsatishi mumkin.

Ikkinchidan, bank kreditlari hajmi ham 2016 yildan 2023 yilgacha keskin o‘sgan. 2016 yilda bank kreditlari hajmi nisbatan kam bo‘lgan bo‘lsa, keyingi yillarda ularning hajmi muttasil oshib borgan va 2023 yilda eng yuqori darajaga yetgan. Bu mamlakat bank sektoridagi faollikning ortib borayotganini va banklar tomonidan iqtisodiyotni moliyalashtirish uchun ko‘proq mablag‘ ajratilayotganini anglatadi.

Uchinchidan, bank kreditlarining YaIMga nisbatan ulushi 2016 yildan 2020 yilgacha o‘sgan va 2020 yilda eng yuqori darajaga – 41,4 foizga yetgan. Bu yillarda bank kreditlari

[4] Qamruzzaman, M., Jianguo, W., Jahan, S., & Yingjun, Z. (2021). Financial innovation, human capital development, and economic growth of selected South Asian countries: An application of ARDL approach. *International Journal of Finance & Economics*, *26*(3), 4032-4053.

[5] Nasir, M. A., Huynh, T. L. D., & Tram, H. T. X. (2019). Role of financial development, economic growth & foreign direct investment in driving climate change: A case of emerging ASEAN. *Journal of environmental management*, *242*, 131-141.

iqtisodiyotning rivojlanishiga salmoqli hissa qo‘shganligini ko‘rsatadi. Shundan so‘ng, 2021 yildan 2023 yilgacha ushbu ulush biroz pasaygan bo‘lsa-da, umumiy ko‘rsatkich 39,5 foiz darajasida barqarorlangan. Bu bank kreditlashining ahamiyati pasaymaganligini, balki iqtisodiyotning umumiy hajmiga nisbatan mutanosib ravishda o‘sganini bildiradi.

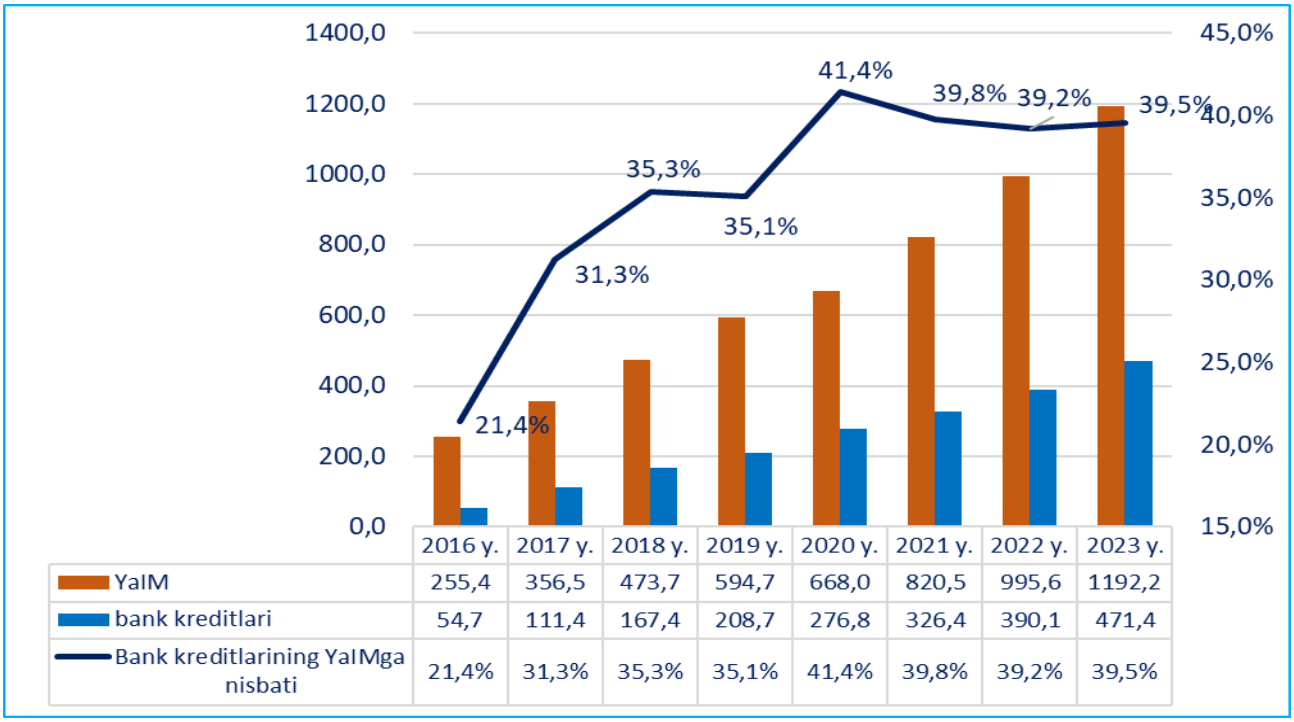

	2016 y.	2017 y.	2018 y.	2019 y.	2020 y.	2021 y.	2022 y.	2023 y.
YaIM	255,4	356,5	473,7	594,7	668,0	820,5	995,6	1192,2
bank kreditlari	54,7	111,4	167,4	208,7	276,8	326,4	390,1	471,4
Bank kreditlarining YaIMga nisbati	21,4%	31,3%	35,3%	35,1%	41,4%	39,8%	39,2%	39,5%

1- rasm. Iqtisodiyotning rivojlanishida bank kreditlarining o‘rni mlrd.so‘mda[6]

Umuman olganda, YaIMning va bank kreditlari hajmining o‘sishi mamlakat iqtisodiyotida ijobiy o‘zgarishlar borligini ko‘rsatadi. Bank kreditlarining YaIMdagi ulushi bank sektori iqtisodiyotda muhim rolь o‘ynayotganini anglatadi. Bu holat iqtisodiyotni rivojlantirishda bank kreditlarining asosiy drayver sifatida namoyon bo‘layotganini va moliyaviy tizimning kengayib borayotganini tasdiqlaydi.

Tahlilimizda 2018 yildan 2024 yilgacha uzoq muddatli va qisqa muddatli kreditlar ulushining umumiy kreditlardagi dinamikasini ko‘rib chiqamiz. Ushbu ma'lumotlar asosida, uzoq muddatli va qisqa muddatli kreditlarning ulushi bilan bog‘liq ayrim tendensiyalar qayd etilgan.

Birinchidan, uzoq muddatli kreditlar ulushi yil sayin barqaror ravishda o‘sib borayotganini ko‘rish mumkin. 2018 yilda uzoq muddatli kreditlar ulushi nisbatan past darajada bo‘lgan, ammo 2024 yilga kelib ularning ulushi ancha oshgan. Bu uzoq muddatli investisiyalarni moliyalashtirishga bo‘lgan ehtiyojning oshib borishi yoki moliyaviy muassasalarning uzoq muddatli kreditlashni rag‘batlantiruvchi siyosatlarini kuchaytirishi bilan bog‘liq bo‘lishi mumkin.

[6] O‘zbekiston Respublikasi Markaziy bank rasmiy ma'lumotlari asosida muallif ishlanmasi

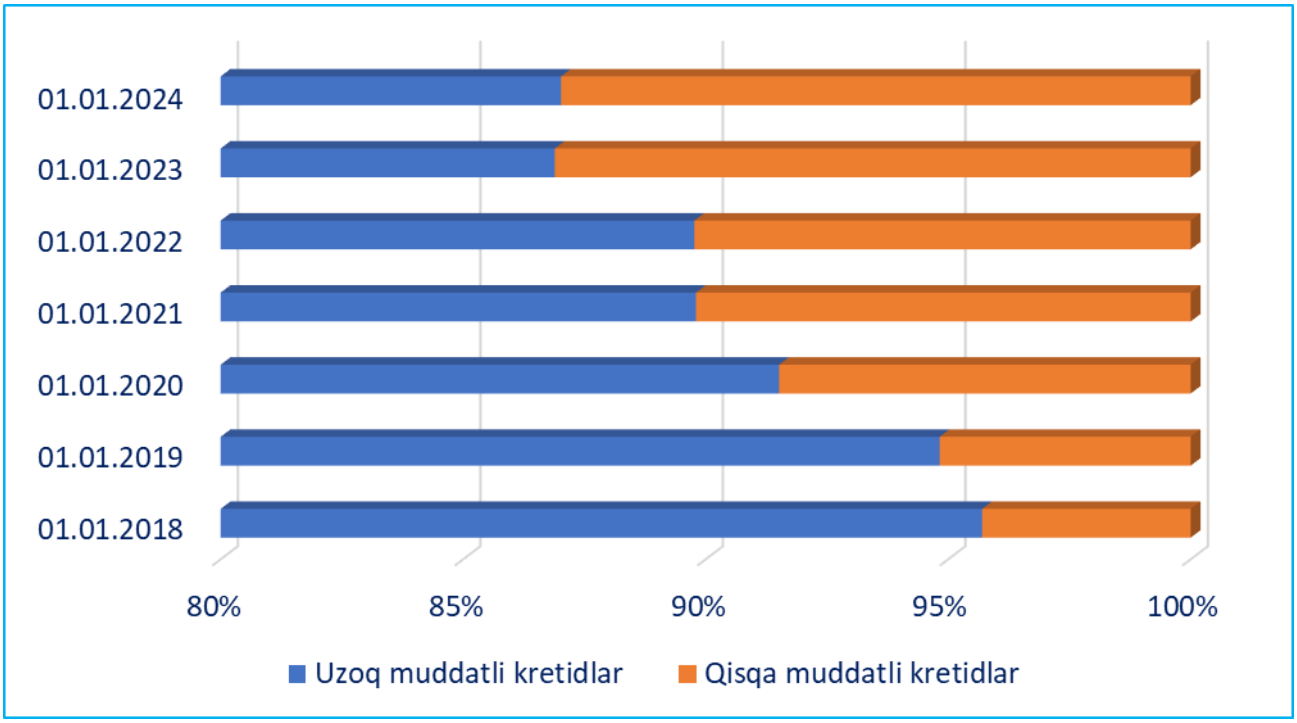

2- rasm. Bank kreditlarining muddatlariga ko‘ra qiyosiy tahlili[7]

Ikkinchidan, qisqa muddatli kreditlar ulushi yil sayin pasayish tendensiyasiga ega. 2018 yilda qisqa muddatli kreditlar umumiy kreditlarning katta qismini tashkil etgan bo‘lsa, 2024 yilga kelib ularning ulushi ancha kamaygan. Bu moliyaviy muassasalar tomonidan qisqa muddatli kreditlarning ahamiyati kamayganini yoki ishlab chiqarish va xizmatlar sohalaridagi ishtirokchilar tomonidan uzoq muddatli moliyalashtirishga o‘tish jarayonini ko‘rsatadi.

Umuman olganda, ma'lumotlardan uzoq muddatli kreditlarning ahamiyati ortib borayotgani, qisqa muddatli kreditlarning esa ulushi pasayotgani qayd etildi. Bu iqtisodiyotning barqaror rivojlanishiga qaratilgan strategiyalarning kuchayib borayotganini, moliyalashtirishda uzoq muddatli investisiyalarga ustuvor ahamiyat berilganini ko‘rsatadi.

Tahlilda jismoniy va yuridik shaxslarga ajratilgan kreditlarning hajmi hamda yuridik shaxslar uchun ajratilgan kreditlarning umumiy kreditlardagi ulushi ko‘rsatilgan. Tahlildan ma'lum bo‘lishicha, jismoniy shaxslarga ajratilgan kreditlar hajmi 2021 yildan 2025 yilgacha barqaror o‘sish tendensiyasiga ega. 2021 yilda jismoniy shaxslarga ajratilgan kreditlar nisbatan past darajada bo‘lgan bo‘lsa, keyingi yillarda ularning hajmi sezilarli ravishda oshgan. Bu aholining moliyaviy ehtiyojlari ortib borayotganligi va banklar tomonidan ular uchun moliyaviy xizmatlar qo‘llanilishining kengayganligidan dalolat beradi.

[7] O‘zbekiston Respublikasi Markaziy bank rasmiy ma'lumotlari asosida muallif ishlanmasi

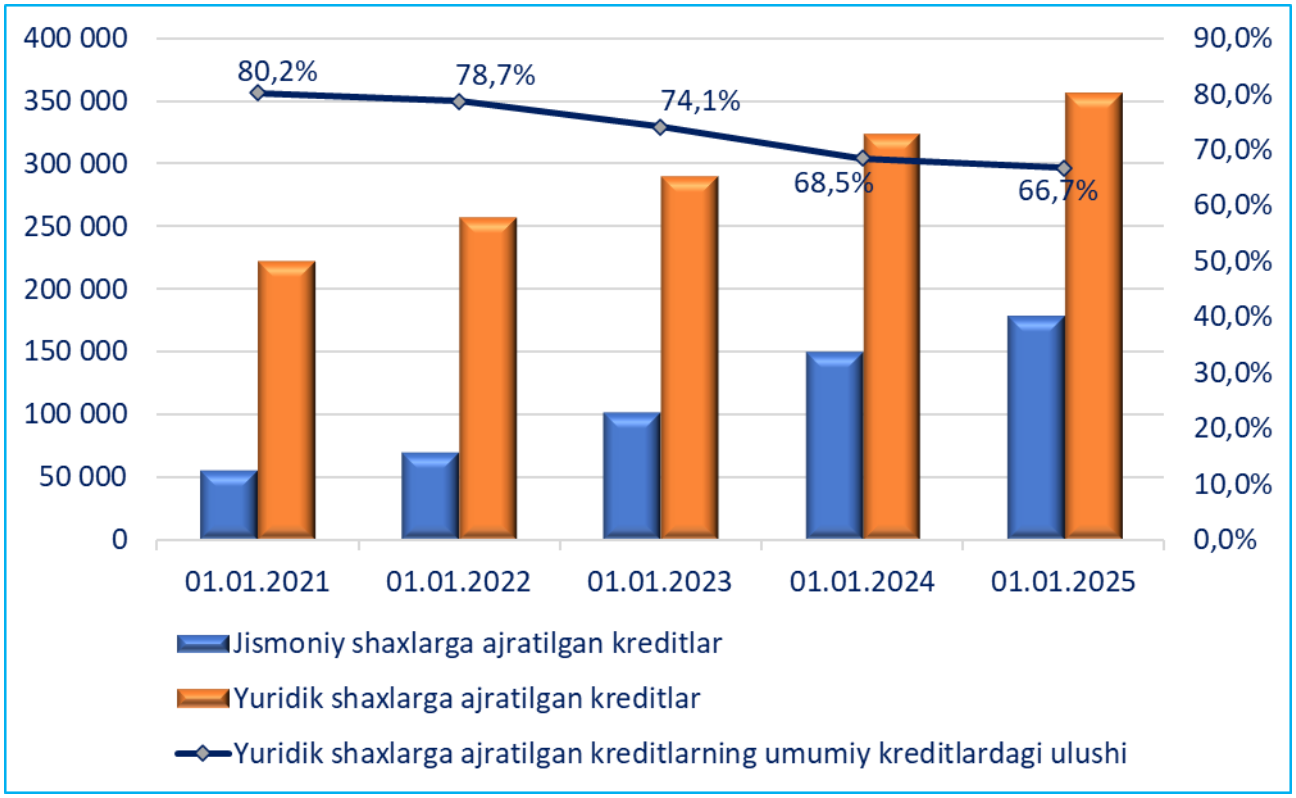

3- rasm. Bank kreditlarining sub'ektlariga ko‘ra turlari, mlrd.so‘mda[8]

Yuridik shaxslarga ajratilgan kreditlar hajmi yil sayin ko‘payganiga qaramay, ularning umumiy kreditlardagi ulushi kamayib borayotgani qayd etilgan. 2021 yilda yuridik shaxslar uchun ajratilgan kreditlar umumiy kreditlar xajmining 80,2 foizni tashkil etgan bo‘lsa, 2025 yilda bu ko‘rsatkich 66,7 foizga tushgan. Bu yuridik shaxslar uchun ajratilayotgan kreditlar nisbatan ko‘proq o‘smayotganini yoki banklar tomonidan aholiga ko‘proq e'tibor qaratilganligini ko‘rsatadi. Buning ortida banklarning faoliyatiga oid strategiyalar o‘zgarishi yoki yuridik shaxslar orasida kreditlarga bo‘lgan talabning pasayishi kabi omillar turishi mumkin.

Umuman olganda, ma'lumotlardan aholi uchun moliyaviy xizmatlar kengaytirilayotgani, jismoniy shaxslarga ajratilayotgan kreditlar hajmining ortgani hamda yuridik shaxslarga ajratilayotgan kreditlarning umumiy ulushi pasaygani ko‘rinadi. Bunday tendensiya jamiyatning moliyaviy rivojlanishida aholining roli ortib borayotganligini va yuridik shaxslar bilan ishlashda yangi yondashuvlar qo‘llanilayotganligini anglatishi mumkin.

Kapitalida davlat ulushi mavjud banklarda jismoniy va yuridik shaxslarga ajratilgan kreditlar dinamikasiga nazar tashlansa, jismoniy shaxslarga berilgan kreditlarning yildan-yilga oshib borayotgani kuzatiladi. Agar 2021-yil boshida bu ko‘rsatkich 48 040 mlrd so‘mni tashkil etgan bo‘lsa, 2025-yilga kelib 92 698 mlrd so‘mga yetgan, ya’ni ushbu davr mobaynida deyarli ikki baravar oshgan. Bu tendensiya aholi tomonidan kredit resurslariga bo‘lgan talab ortayotganini, shuningdek, bank tizimida iste’mol kreditlari va ipoteka kabi mahsulotlarning kengayib borayotganini ko‘rsatadi.

[8] O‘zbekiston Respublikasi Markaziy bank rasmiy ma'lumotlari asosida muallif ishlanmasi

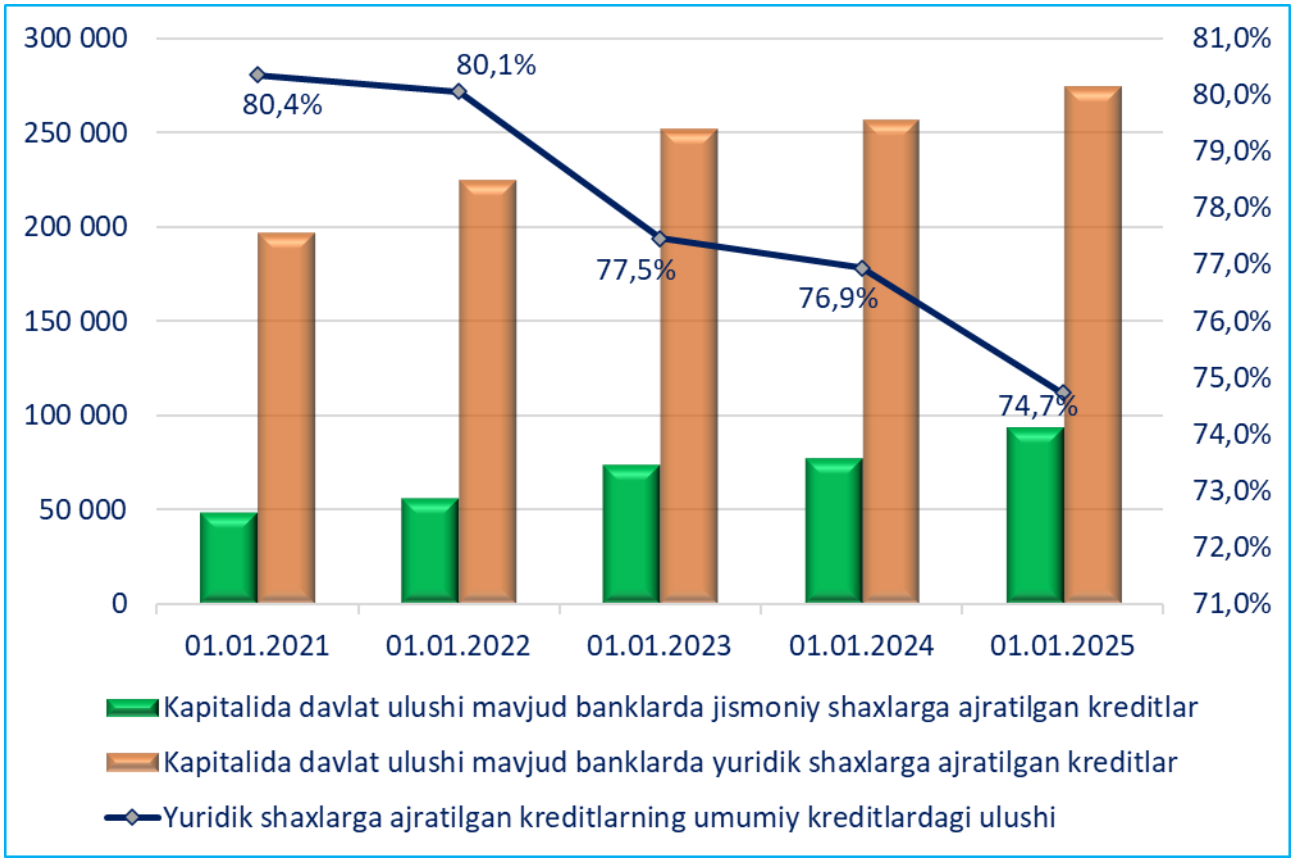

4- rasm. Kapitalida davlat ulushi mavjud banklar tomonidan ajratilgan kreditlarning sub'ektlariga ko‘ra turlari, mlrd.so‘mda[9]

Yuridik shaxslarga ajratilgan kreditlarning miqdori ham doimiy ravishda ortib bormoqda. 2021-yilda bu ko‘rsatkich 196 444 mlrd so‘mni tashkil etgan bo‘lsa, 2025-yilga kelib 274 033 mlrd so‘mga yetgan. Bu jarayon, asosan, iqtisodiyotning real sektorini moliyalashtirish hajmining ortishi, tadbirkorlik subyektlarini qo‘llab-quvvatlash va sanoat korxonalarining kredit resurslariga ehtiyojining oshishi bilan bog‘liq. Shu bilan birga, yuridik shaxslar uchun ajratilgan kreditlar jismoniy shaxslarga nisbatan sezilarli darajada ko‘proq bo‘lib qolmoqda.

Shu bilan birga, yuridik shaxslarga ajratilgan kreditlarning umumiy kreditlardagi ulushi asta-sekin pasayib borayotgani kuzatiladi. Agar 2021-yil boshida bu ulush 80,4 foiz bo‘lgan bo‘lsa, 2025-yilga kelib 74,7 foizga tushgan. Bunday pasayish, bir tomondan, jismoniy shaxslar uchun ajratilayotgan kreditlarning o‘sish sur’ati yuridik shaxslar kreditlari o‘sish sur’atidan yuqori ekanligi bilan izohlanishi mumkin. Bundan tashqari, iste’mol kreditlari va ipoteka kreditlari bozori faollashgani ham ushbu ulushning kamayishiga ta’sir qilgan bo‘lishi ehtimoldan xoli emas.

Umuman olganda, kapitalida davlat ulushi mavjud banklarning kredit siyosati bosqichma-bosqich diversifikatsiya qilinayotgani ko‘rinib turibdi. Jismoniy shaxslarga ajratilgan kreditlarning tezroq o‘sishi aholining moliyaviy xizmatlardan foydalanish darajasi ortib borayotganini hamda bank sektorida chakana kreditlashning roli tobora kuchayib borayotganini ko‘rsatadi. Shu bilan birga, yuridik shaxslarga ajratilgan

[9] O‘zbekiston Respublikasi Markaziy bank rasmiy ma'lumotlari asosida muallif ishlanmasi

kreditlarning hajmi ham muntazam o‘sishda davom etmoqda, bu esa iqtisodiyotda investitsiyaviy faollikning yuqoriligidan darak beradi.

Quyida ma’lumotlar va grafiklar asosida, kapitalida davlat ulushi mavjud bo‘banklarning jismoniy va yuridik shaxslarga ajratilgan kreditlarini, shuningdek, yuridik shaxslarga ajratilgan kreditlarning umumiy kreditlar ulushini akademik tilda tahlil qilamiz.

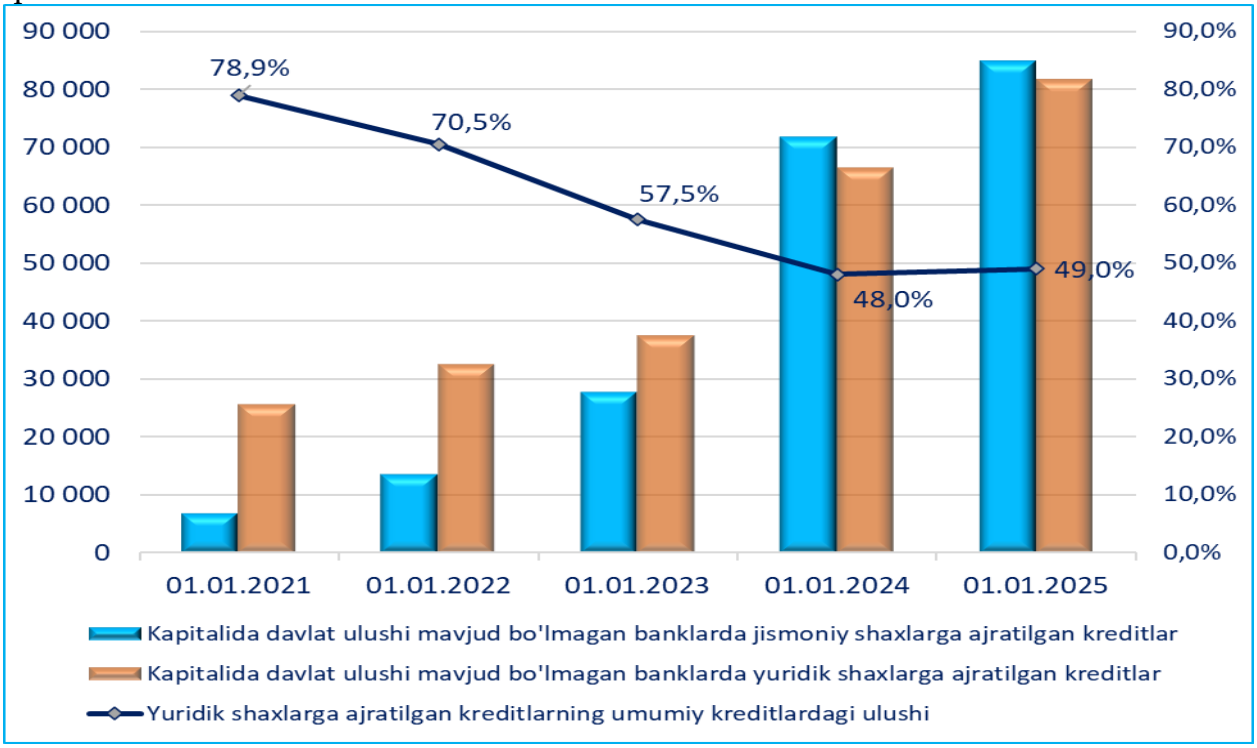

5-rasm. Kapitalida davlat ulushi mavjud bo‘lmagan banklar tomonidan ajratilgan kreditlarning sub'ektlariga ko‘ra turlari, mlrd.so‘mda[10]

Kapitalida davlat ulushi mavjud bo‘lmagan banklarda ajratilgan kreditlar bo‘2021-2025 yillar davomida kuzatilgan o‘zgarishlar, moliya sektorining rivojlanishi, ayniqsa, kredit bozorining shakllanishiga ta’sir ko‘rsatadigan muhim omillardan biridir. 2021 yil 1-yanvarida jismoniy shaxzlarga ajratilgan kreditlar miqdori 54888 milliard so‘tashkil etgan bo‘lsa, 2025 yil 1-yanvariga kelib bu raqam 177532 milliard so‘mga yetgan. Demak, jismoniy shaxzlarga ajratilgan kreditlar hajmi 2021-2025 yillar orasida sezilarli darajada oshgan, ya’ni bu ko‘rsatkich taxminan 3,2 baravarga ko‘paygan. Bu o‘zgarish, banklarning jismoniy shaxzlar uchun kreditlash siyosatidagi eng yaxshi amaliyotlarni qo‘llab-quvvatlashga va xususiy sektorni moliyaviy jihatdan rag‘batlantirishga intilishlarini ko‘rsatadi. Shuningdek, bu iqtisodiyotning aholi ehtiyojlarini qondirishda banklar tomonidan qo‘shimcha rol o‘'ynashini anglatadi.

Yuridik shaxzlarga ajratilgan kreditlar ham o‘zgarishga yuz tutgan. 2021 yilning 1-yanvarida bu ko‘rsatkich 222087 milliard so‘mni tashkil etgan bo‘lsa, 2025 yilga kelib 355589 milliard so‘mga yetgan. Yuridik shaxzlarga ajratilgan kreditlarning umumiy hajmidagi ulushi ham o‘zgarishlarni ko‘rsatadi: 2021 yilda u 80,2 foizni tashkil etgan bo‘lsa, 2025 yilda bu raqam 66,7 foizga kamaygan. Bu o‘zgarish kreditlar tarkibida jismoniy shaxzlarga ajratilgan kreditlarning ortishiga bog'liq. Yuridik shaxzlarga ajratilgan

[10] O‘zbekiston Respublikasi Markaziy bank rasmiy ma'lumotlari asosida muallif ishlanmasi

kreditlarning kamayishi, yuridik shaxzlarning qarz olish ehtiyojining nisbatan pasayganligini yoki banklar tomonidan biznes sektori uchun imtiyozli shartlar taqdim etilishining o‘zgarishini anglatishi mumkin.

Yuridik shaxzlarga ajratilgan kreditlarning umumiy kreditlar tarkibidagi ulushining pasayishi, kapitalida davlat ulushi bo‘lmagan banklarning kreditlash siyosatidagi o‘zgarishlarni ham ko‘rsatadi. Bu davr mobaynida banklar, jismoniy shaxzlar va kichik biznesni qo‘llab-quvvatlashga ko‘proq e'tibor qaratgan, bu esa kreditlash bozorida yuridik shaxzlarga ajratilgan kreditlarning ulushining kamayishiga olib kelgan. Shunday qilib, bu trend bank tizimining iqtisodiyotdagi turli sektorlarga nisbatan strategik yondoshuvini aks ettiradi.

Shu bilan birga, 2025 yilga kelib, davlat ulushi mavjud bo‘lmagan banklarning kreditlash strategiyasidagi o‘zgarishlar va jismoniy shaxzlarga ajratilgan kreditlar miqdorining ortishi, iqtisodiy o‘sish va aholi daromadlari bilan bevosita bog'liq bo‘lishi mumkin. Banklar va moliyaviy institutlar, kichik va o‘rta biznesni moliyaviy qo‘llab-quvvatlashda muhim rol o‘ynaydi, bu esa o‘z navbatida iqtisodiy barqarorlikka ijobiy ta'sir ko‘rsatadi.

XULOSA VA TAKLIFLAR

Bank kreditlari iqtisodiyotni rivojlantirishda muhim omillardan biri hisoblanadi, chunki ular ishlab chiqarishni moliyalashtirish, yangi bizneslarni qo‘llab-quvvatlash va innovasiyalarni joriy etishda asosiy manba sifatida xizmat qiladi. Iqtisodiyotning turli sektorlariga ajratiladigan kreditlar resurslarni samarali taqsimlashga va ishlab chiqarish salohiyatini oshirishga yordam beradi. Shu boisdan, bank kreditlarining iqtisodiyotga ta'sirini tahlil qilish uning rivojlanish tendensiyalarini tushunish uchun zarur hisoblanadi.

Birinchidan, bank kreditlari orqali iqtisodiyotdagi mablag‘larning oqimi ta'minlanadi. Korxonalar, xususan, kichik va o‘rta biznes sub'ektlari o‘z faoliyatini kengaytirish yoki yangi loyihalarni amalga oshirish uchun moliyaviy resurslarga ehtiyoj sezadi. Bank kreditlari bu ehtiyojlarni qondirib, ishlab chiqarish hajmini oshirishga, yangi ish o‘rinlari yaratishga va ichki bozorni rivojlantirishga imkon yaratadi. Shuningdek, iqtisodiyotning turli tarmoqlariga ajratiladigan kreditlarning miqdorini tahlil qilish har bir tarmoqning rivojlanish istiqbollarini baholashga yordam beradi.

Ikkinchidan, bank kreditlari investisiyalarni rag‘batlantiruvchi asosiy vosita hisoblanadi. Ularning yordamida ishlab chiqaruvchilar yangi texnologiyalarni joriy etish va modernizasiya ishlarini amalga oshirish imkoniyatiga ega bo‘ladi. Investisiyalarning ortishi ishlab chiqarish samaradorligini oshirib, mahsulot sifatini yaxshilash va raqobatbardoshlikni kuchaytirishga yordam beradi. Kreditlash jarayonidagi tendensiyalarni tahlil qilish innovasion faollikning qanday o‘zgarishini aniqlash imkonini beradi.

Uchinchidan, bank kreditlarining umumiy iqtisodiy o‘sishga ta'sirini baholash makroiqtisodiy siyosatning samaradorligini aniqlash uchun muhimdir. Agar bank kreditlarining YaIMga nisbatan ulushi yuqori bo‘lsa, bu iqtisodiyotda bank sektori faolligining yuqori darajada ekanligini ko‘rsatadi. Ammo kreditlash jarayonida muvozanat saqlanmagan taqdirda, bu iqtisodiyotdagi inflyasiya, qarz yukining ortishi

yoki kreditlar samarasiz foydalanilishiga olib kelishi mumkin. Shu boisdan, bank kreditlashining iqtisodiyotga ta'sirini tizimli ravishda tahlil qilish zarur.

Shuning uchun ham bank kreditlari iqtisodiyotning rivojlanishida asosiy drayver hisoblanadi. Ularning ajratilishi va taqsimlanishi samaradorligini tahlil qilish nafaqat iqtisodiyotdagi mavjud holatni tushunish, balki kelgusidagi strategik qarorlarni qabul qilishda ham muhim o‘rin tutadi. Shuning uchun bank kreditlari va ularning ta'sirini har tomonlama o‘rganish iqtisodiy rivojlanishni ta'minlashning muhim shartlaridan biri hisoblanadi.

Tijorat banklari kreditlari tarkibini oxirgi besh yildagi o‘zgarishlarning tahlili asosida xulosa qilishimiz mumkinki, birinchidan bank tizimida oxirgi yillarda olib borilgan islohotlar natijasida bank kreditlari tarkibida jismoniy shaxslarga ajratilgan kreditlar ulushi oshib bormoqda. Ikkinchidan, doimiy tendensiya hisoblangan davlat ulushi mavjud banklarda bank kreditlari tarkibida asosan yuridik shaxslarga kreditlar ajratish an'anaviy tus olgan edi. Ammo oxirgi yillardagi o‘zgarishlar natijasida bu tendensiya buzilmoqda. Xususan, davlat ulushi mavjud banklarimiz tomonidan jismoniy shaxslarni kreditlar jozibaga aylanib bormoqda.

Uchinchidan, asosan kapitalida davlat ulushi mavjud bo‘lmagan banklarda o‘zi shundog‘ ham yuridik shaxslarni kreditlashdan ko‘ra jismoniy shaxslarni kreditlashga qiziqish yuqori edi va bu tendensiya yanada kuchaymoqda. Xatto, kapitalida davlat ulushi mavjud bo‘lmagan banklarda umumiy kreditlar tarkibida jismoniy shaxslar kreditlarining ulushi 50 foizgacha tushib ketgan.

Bunga asosiy sabablardan biri bu oxirgi yillarda, garchi barcha qatlamlarda birdek bo‘lmasada, aholi daromadlarining keskin oshganligidir. Shuningdek, banklarimizda muammoli kreditlarning oshib ketishi va bunda yuridik shaxslarga ajratilgan kreditlar salmog‘ining yuqoriligi hisoblanadi. Tijorat banklarimiz muammoli kreditlar bilan samarali ishlash sifatida kichik kreditlar ajratish va bunda jismoniy shaxslarni kreditlashni afzal ko‘rishmoqda.

Buning sabliy tomoni shundaki, jismoniy shaxslarga ajratilgan kreditlar asosan yalpi talabning oshishiga olib keladi va iqtisodiyotda narx barqarorligiga putar yetkazadi. Yuridik shaxslarga ajratilgan kreditlar esa yalpi taklifning kuchayishiga va provardida iqtisodiy o‘sishga katta turtki beradi. Bizdagi tendensiyalardan ko‘rishimiz mumkinki, oxirgi yillarda bank kreditlarining iqtisodiy o‘sishga ta'siri pasaymoqda.

Foydalanilgan adabiyotlar ro‘yxati:

Ozturk, I., & Ullah, S. (2022). Does digital financial inclusion matter for economic growth and environmental sustainability in OBRI economies? An empirical analysis. *Resources, Conservation and Recycling*, *185*, 106489.

Cheng, C. Y., Chien, M. S., & Lee, C. C. (2021). ICT diffusion, financial development, and economic growth: An international cross-country analysis. *Economic modelling*, *94*, 662-671.

Van, L. T. H., Vo, A. T., Nguyen, N. T., & Vo, D. H. (2021). Financial inclusion and economic growth: An international evidence. *Emerging Markets Finance and Trade*, *57*(1), 239-263.

Jahanger, A., Usman, M., Murshed, M., Mahmood, H., & Balsalobre-Lorente, D. (2022). The linkages between natural resources, human capital, globalization, economic growth, financial development, and ecological footprint: The moderating role of technological innovations. *Resources policy*, *76*, 102569.

Ning, Y., Cherian, J., Sial, M. S., Álvarez-Otero, S., Comite, U., & Zia-Ud-Din, M. (2023). Green bond as a new determinant of sustainable green financing, energy efficiency investment, and economic growth: a global perspective. *Environmental Science and Pollution Research*, *30*(22), 61324-61339.

Opoku, E. E. O., Ibrahim, M., & Sare, Y. A. (2019). The causal relationship between financial development and economic growth in Africa. *International Review of Applied Economics*, *33*(6), 789-812.

Qamruzzaman, M., Jianguo, W., Jahan, S., & Yingjun, Z. (2021). Financial innovation, human capital development, and economic growth of selected South Asian countries: An application of ARDL approach. *International Journal of Finance & Economics*, *26*(3), 4032-4053.

Pan, L., & Mishra, V. (2018). Stock market development and economic growth: Empirical evidence from China. *Economic Modelling*, *68*, 661-673.

N., & Shen, Y. (2019). Economic policy uncertainty and banks' loan pricing. *Journal of Financial Stability*, *44*, 100695.

Batrancea, L., Rathnaswamy, M. K., & Batrancea, I. (2022). A panel data analysis on determinants of economic growth in seven non-BCBS Countries. *Journal of the Knowledge Economy*, *13*(2), 1651-1665.

Zıdan, K. (2019). The impact of banking sector on economic growth: Empirical analysis from Palestinian economy. *International Journal of Economics and Financial Issues*, *9*(1), 1-6.

Ozili, P. K., Ademiju, A., & Rachid, S. (2022). Impact of financial inclusion on economic growth: review of existing literature and directions for future research. *International Journal of Social Economics*, *50*(8), 1105-1122.

Nasir, M. A., Huynh, T. L. D., & Tram, H. T. X. (2019). Role of financial development, economic growth & foreign direct investment in driving climate change: A case of emerging ASEAN. *Journal of environmental management*, *242*, 131-141.

Copyright: © 2025 by the authors. This work is licensed under a Creative Commons Attribution- 4.0 International License (CC - BY 4.0)

AKTUAR MOLIYA VA BUXGALTERIYA HISOBI ILMIY JURNALI

Vol. 5 Issue 04 | **pp.** 192-198 | **ISSN**: 2181-1865
Available online https://finance.tsue.uz/index.php/afa

HUDUDLARDA RAQAMLI IQTISODIYOTNI RIVOJLANTIRISHNING USTUVOR YO'NALISHLARI

Zaripov Xurshid Zakir o'g'li
Abu Rayhon Beruniy nomidagi Urganch davlat universiteti
"Iqtisodiyot" kafedrasi v.b dotsenti, PhD

Annotatsiya: Maqolada raqamli iqtisodiyotni rivojlantirishning imkoniyatlari, afzalliklari hamda kamchiliklariga ta'rif berilgan bo'lib ushbu sohaning dunyoni rivojlangan mamlakatlari miqyosida tarixiy rivojlanish bosqichlari o'rganilgan. Unda O'zbekistonda raqamli iqtisodiyotning rivojlanganlik darajasi tahlil qilingan hamda rivojlangan mamlakatlar tajribasi asosida bu sohani yanada rivojlantirish, mavjud kamchiliklarni bartaraf etish yo'llari bayon qilingan.

Kalit so'zlar: raqamli iqtisodiyot, axborot-kommunikatsion texnologiyalari, internet tezligi, yalpi ichki mahsulot, raqobatbardoshlik, intensiv rivojlanish, masofaviy ta'lim, onlayn darslar, yuqori samaradorlik, kompyuter savodxonligi.

Аннотация: В статье рассматриваются возможности, преимущества и недостатки развития цифровой экономики, а также исследуются исторические этапы развития этой отрасли в развитых странах мира. В ней анализируется уровень развития цифровой экономики в Узбекистане и пути дальнейшего развития этого сектора на основе опыта развитых стран для устранения существующих недостатков.

Ключевые слова: цифровая экономика, информационно-коммуникационные технологии, скорость интернета, ВВП, конкурентоспособность, интенсивное развитие, дистанционное обучение, онлайн-курсы, высокая эффективность, компьютерная грамотность

Abstract: In the article is described the opportunities, advantages and disadvantages of the digital economy development and explores the historical stages of development of this industry in the developed countries of the world. It is analyzed the level of development of the digital economy in Uzbekistan and ways to further develop this sector based on the experience of developed countries, to eliminate existing problems in the sphere.

Keywords: digital economy, information and communication technologies, internet speed, GDP, competitiveness, intensive development, distance learning, online courses, high efficiency, computer literacy.

Kirish

Hozirgi kunda raqamli iqtisodiyot tushunchasi bir qator mamlakatlarning iqtisodiy nazariyasi va amaliyotida paydo bo‘ldi. Bu raqamli texnologiyalarning jadal rivojlanishi, axborot sohasida inqilob va iqtisodiyotning globallashuv jarayonlarini tezlashtirish bilan ajralib turdi. Ulardan foydalanish samaradorligi ortib borayotgan bilimga aylantirildi va ijtimoiy-iqtisodiy aloqalar tobora kengayib bormoqda. Bozor sub’yektlarining faoliyatida raqamli transformatsiyalarning asosiy omili raqamli madaniyatni rivojlantirishdan iborat. Jamiyatni ijtimoiy va iqtisodiy isloh qilishning hozirgi bosqichida atrof-muhit jamiyatning institutsional tuzilishiga xos xususiyatlarini keltirib chiqarmoqda va bu asosda yangi tushunchalar va yondashuvlarni shakllantirishga zarurat tug’diradi.[1]

Mamlakatimiz Prezidenti Shavkat Mirziyoyevning 2020-yil 28-apreldagi “Raqamli iqtisodiyot va elektron hukumatni keng joriy etish chora-tadbirlari to‘g‘risida”gi qarori qabul qilindi va ushbu sohani jadal rivojlantirish bo‘yicha muhim vazifalar belgilandi[2]. Iqtisodiyotning barcha sohalarini raqamli texnologiyalar asosida yangilanishini ko‘zda tutadigan «O’zbekiston — 2030» milliy dasturi qabul qilinib, Raqamli texnologiyalarni rivojlantirgan holda mamlakatni mintaqaviy “IT-NUB”ga aylantirish maqsadida IT-park rezidentlari sonini 10 barobar oshirish, ular tomonidan ko‘rsatilgan xizmatlar hajmining yalpi ichki mahsulotdagi ulushini 2,2 foizga yetkazish va ularda yaratilgan ish o‘rinlari sonini 100 mingtaga, IT-parkda xorijiy kompaniyalar uchun “Raqamli texnologiyalar xalqaro markazi”ni tashkil qilish orqali xorijiy kompaniyalar vakolatxonalari sonini 1000 taga yetkazish, hamda Startap loyihalarni IT-parkning akseleratsiya (rivojlantirish) dasturi orqali qo‘llab-quvvatlash yo‘li bilan milliy bozor kapitallashuvini 1 milliard dollarga teng birinchi (Unicorn) startap loyihasini chiqarish va “Raqamli hukumat” dasturi doirasida 300 ta ustuvor loyihalarni ishga tushirish, Toshkent shahri, Qoraqalpog‘iston Respublikasi va viloyatlar markazlarini beshinchi avlod aloqa tarmog‘i bilan qamrab olishning erishiladigan maqsadlarning samaradorlik ko‘rsatkichlarini belgilab berilgan.[3]

Adabiyotlar tahlili

Raqamli iqtisodiyot - bu jarayonlarni tahlil qilish natijalaridan foydalanish va katta hajmdagi ma’lumotlarni qayta ishlash asosida turli xildagi, texnologiyalar, asbobuskunalar, tovar va xizmatlarni saqlash, sotish va yetkazib berish samaradorligini jiddiy ravishda oshirishga imkon beradigan, raqamli texnologiyalarga asoslangan elektron biznes va elektron tijorat bilan chambarchas bog‘liq iqtisodiy faoliyat, hamda shu faoliyat natijasida ishlab chiqariladigan va sotiladigan raqamli tovarlar, xizmatlar yig‘indisidir. Ba’zida u internet iqtisodiyoti, yangi iqtisodiyot yoki veb-iqtisodiyot degan terminlar bilan ham ifodalanadi.

Mintaqa raqamli iqtisodiyotni barqaror rivojlantirish bo‘yicha Ayupov, Boltaboyeva (2020) o‘z fikrlarini ilmiy ishlarida bildirib o‘tgan. Raqamli iqtisodiyot – jarayonlarni tahlil qilish natijalaridan foydalanish va katta hajmdagi ma’lumotlarni qayta ishlash asosida turli xildagi ishlab chiqarishlar, texnologiyalar, asbob-uskunalar, tovarlar va xizmatlarni saqlash, sotish va yetkazib berish samaradorligini jiddiy ravishda oshirishga imkon beradigan va raqamli ko‘rinishdagi ma’lumotlar asosiy ishlab chiqarish omili deb sanalgan xo‘jalik faoliyatidir.[4]

Boshqa tadqiqotlarga asosan, raqamli iqtisodiyotni rivojlantirishda AKT - kompyuter qurilmalari, shuningdek, telekommunikatsiyalar yordamida amalga

oshiriladigan axborot bilan o‘zaro ta’sir qilish jarayonlari va usullaridir (Gulyamov, Ayupov, 2020). [5]

Shuningdek, raqamli iqtisodiyot - noldan boshlab yaratilishi lozim bo‘lgan qandaydir boshqacha iqtisodiyot emas. Bu yangi texnologiyalar, platformalar va biznes modellari yaratish, ularni kundalik hayotga joriy etish orqali mavjud iqtisodiyotni yangicha tizimga ko‘chirish deganidir (Xaydarov, Saitov, 2022).[6]

Tadqiqot metodologiyasi

Maqolani yozishda ilmiy mushohada, abstraktmantiqiy fikrlash, tizimli tahlil, integratsiyalashgan yondashuv, statistik, mantiqiy tadqiqot usuli, analiz, qiyosiy va vaziyatli tahlil yordamida amalga oshirildi.

Tahlil va natijalar muhokamasi

Jahon iqtisodiyotining globallashuvi va texnologik rivojlanish sharoitida O‘zbekistonning iqtisodiy rivojlanishini raqamli iqtisodiyotsiz tasavvur qilish qiyin. Tadqiqotlar natijalariga ko‘ra, 2026-yilga kelib global YaIMning chorak qismi raqamli sohada bo‘lishini taxmin qilinmoqda. Lekin, Birlashgan Millatlar Tashkilotining Elektron Hukumat riojlantirish indeksi bo‘yicha O‘zbekiston 170 dan ortiq davlat ichida 63-o‘rinni egallab turishining o‘zi mamlakatimizda bu sohada hali o‘z yechimini kutayotgan masalalar va qilinishi lozim bo‘lgan ishlar ko‘pligidan dalolat beradi (1-rasm).[7]

1-rasm. Elektron hukumatni rivojlantirish indeksi

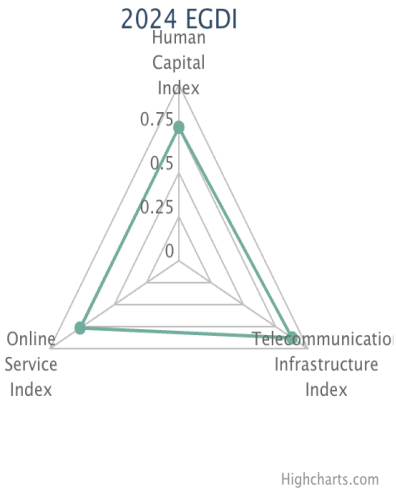

Elektron hukumat (2024 EGDI: 0,7999)	
2024 yilgi daraja	63
Guruh	VHEGDI
Baholash klassi	V1
2022 reyting	69
O'zgartirish	-6

Elektron ishtirok (2024 EPART: 0,6986)	
2024 yilgi daraja	53
2022 reyting	55
O'zgartirish	-2

Bugun raqamli texnologiyalar barcha sohalarga va odamlar hayotiga jadal kirib bormoqda. Raqamli iqtisodiyotning afzalliklari birinchi navbatda bu iqtisodiyot turi barcha sohalarda qog‘ozbozlikga chek qo‘yilishiga, barcha jabhalardagi faoliyatni avtomatlashtirishga olib keladi. Shuningdek, bajarilgan ishlarning, hisob-kitobning ochiq, shaffof, aniq va ishonchliligini ta’minlaydi, ishlab chiqarish jarayonida xarajatlarning kamayishiga olib keladi, kompyuter savodxonligiga ega bo‘lgan yoshlar uchun yangi ish o‘rinlari yaratiladi, ta’lim sohasida ham bir qator qulayliklar yaratilishiga, u esa talabalarning vaqtini tejashiga va ko‘proq bilim olishiga ko‘maklashadi, insonlar masofadan turib turli joylarda o‘qishiga yordam bera oladi, eng asosiylaridan yana biri bu

jamiyat kushandasi bo‘lmish, korrupsiyaning oldini oladi. Chunki korxonalar va tashkilotlarda qarindosh-urug‘chilik, tanish-bilishchilikni yo‘qotadi va hujjatlarning shaffofligini ta’minlaydi.

O‘zbekistonda barcha tizim, tarmoqlar vaqt sayin, kundan kunga raqamlashib bormoqda. Ayniqsa, Covid-19 tufayli joriy etilgan karantin rejimida onlayn tovar va xizmatlarga bo‘lgan talab yana-da ortdi, barcha sohalarda raqamli funksiyalarning safi kengaydi. Bugun uydan chiqmasdan to‘lovlarni amalga oshirish, hech bir muammosiz masofaviy ta’lim olish ham mumkin. Yangi O‘zbekistonda amalga oshirilayotgan islohotlar natijasida ochiqlik, xalqaro iqtisodiy-siyosiy aloqalarning rivojlanishi yurtimizda sanoat tarmoqlarini modernizatsiya qilish, texnik va texnologik jihatdan qayta jihozlash imkoniyatlarini yuzaga chiqardi. Bunga mamlakatimiz tashqi savdo hajmining o‘sishini misol qilib keltirishimiz ham mumkin. “Elektron hukumat”, “elektron boshqaruv”, “telekommunikatsiya” kabi yuzlab iboralar hayotimizning ajralmas bo‘lagiga aylanishga ulgurdi. Amalga oshirilayotgan islohotlar natijasida Elektron hukumat va yagona interaktiv xizmatlar portali xizmatlari yo‘lga qo‘yildi hamda ushbu xizmatlar aholining vaqti va xarajatlarini tejamoqda. Yana bir muhim jihati mamlakatimizda aholi eng ko‘p to‘qnash kelayotgan sohalarni raqamlashtirish, odamlarning og‘irini yengil qilishga ustuvorlik qaratilmoqda, jumladan, sog‘liqni saqlash, kadastr, ijtimoiy himoya, qishloq xo‘jaligi, ta’lim yo‘nalishlarini raqamlashtirish bo‘yicha amaliy jarayonlar boshlangan va tez orada o‘zining ijobiy samaralarini beradi degan umiddamiz.

Raqamli iqtisodiyot – raqamli texnologiyalarga asoslangan elektron biznes va elektron tijorat bilan chambarchas bog‘liq iqtisodiy faoliyat, tashkilotlar va birinchi navbatda iqtisodiyotning real sektori korxonalarning raqamli iqtisodiyotda samarali ishlashining eng muhim sharti ular tomonidan zamonaviy kompyuter va axborot tizimlaridan foydalanishdir. Korxonani raqamlashtirish zamonaviy ishlab chiqarish usullariga asoslangan holda texnologik jarayonlarni va boshqaruvning barcha darajalarida qaror qabul qilish jarayonlarini boshqarish sifatini keskin o‘zgartiradi va korxona faoliyati samaradorligi va barqarorligini oshirish uchun eng muhim omillardan biri hisoblanadi.

O‘zbekistonda ham raqamli iqtisodiyot bo‘yicha korxonalar va tashkilotlar soni asta-sekin oshib bormoqda va u yoshlar va davlatimiz iqtisodiyoti uchun bir qancha imkoniyatlar va kelajak eshiklarini ochilishiga sabab bo‘lmoqda. Misol sifatida oladigan bo‘lsak, raqamli iqtisodiyot ayniqsa bozor munosabatlarida va ta’lim sohalarida keng tarqalmoqda va korxonalarda xodimlar ko‘plab hujjatlar uchun vaqtini va pulini sarflashga hojat qolmayapdi, ular hujjatlashtirish jarayonini online tarzda olib bormoqda. Shuningdek, mamlakatimizdagi ko‘plab oliygohlarda talabalarning darsga kelib-ketish holatlari va baholash tizimi ham online tarzda olib borilmoqda. O‘zbekiston Respublikasi Prezidenti huzuridagi Statistika Agentligi manbalari asosida tuzilgan quyidagi jadval ma’lumotlari respublikamizda raqamli iqtisodiyotning rivojlanishib borayotganligini ko‘rsatadi.

1-jadval

AKT sohasida faoliyat yuritayotgan yuridik shaxslarda ishlovchi xodimlar soni[8]

Klassifikator	2019	2020	2021	2022	2023
O‘zbekiston Respublikasi	47697	50157	53782	60462	71627

Qoraqalpog‘iston Respublikasi	1233	1302	1222	1124	1394
Andijon viloyati	1560	1702	1441	1708	1582
Buxoro viloyati	1693	1770	1801	1979	1826
Jizzax viloyati	1012	1113	832	597	672
Qashqadaryo viloyati	1152	1052	1243	1248	1407
Navoiy viloyati	1175	1328	1247	1040	1031
Namangan viloyati	1303	1491	1538	1511	1458
Samarqand viloyati	1603	1871	1973	1973	2538
Surxondaryo viloyati	1063	1031	1007	1073	1067
Sirdaryo viloyati	721	776	666	718	934
Toshkent viloyati	1933	2713	2727	2793	3048
Farg‘ona viloyati	2442	2661	2212	2430	2605
Xorazm viloyati	1133	1205	1186	1304	1469
Toshkent shahri	29674	30142	34687	40964	50596

Yuqoridagi jadval ma’lumotlari 2017-2021-yillarda O‘zbekistonda axborot iqtisodiyoti va elektron tijorat sohalarida yaratilgan yalpi qo‘shilgan qiymatning YaIMdagi ulushi, “Axborot va aloqa” sohasida faoliyat ko‘rsatayotgan korxona va tashkilotlar soni, ular tomonidan ko‘rsatilgan aloqa va axborotlashtirish xizmatlarining hajmi hamda AKT sohasida faoliyat yuritayotgan yuridik shaxslarda ishlovchi xodimlar soni oshib borganligini ko‘rsatmoqda. Lekin O‘zbekistonda raqamli iqtisodiyot mavjud imkoniyatlarga nisbatan bir necha barobar sekinroq rivojlanmoqda, ya’ni O‘zbekiston raqamli iqtisodiyot sohasida boshqa davlatlarga qaraganda orqada qolmoqda, afsuski bu iqtisodiyotga ham salbiy ta’sir ko‘rsatmay qolmaydi va bu muammoga bir nechta sabablarni keltirishimiz ham mumkin:

1. Mamlakatimiz aholisi o‘rtasidagi kompyuter savodxonligining sustligi;
2. Mamlakat bo‘ylab internet aloqaning yaxshi emasligi, ya’ni sekin ishlashi;
3. Axborot sohasidagi mutaxassislarning yetishmasligi;
4. Aholining an’anaviy yo‘nalishga ko‘nikib qolganligi, ammo bu tizimning sifatsizligi va zamondan orqada ekanligi;
5. Axborot texnologiyalar sohasida maxsus Oliy ta’lim muassasalarining kamligi va yoshlarning bu sohaga qiziqishi sustligi;
6. Qonunchilik tizimining shaffof emasligi va shu kabi muammolar.

Shuningdek, muammolarga takliflarni keltirib o‘tadigan bo‘lsak, birinchidan, yoshlar o‘rtasida kompyuter va axborot sohasiga qiziqishni uyg‘otish, ya’ni maxsus ushbu tizim uchun universitetlarning sonini oshirish va talabalar o‘rtasida ushbu sohada raqobatni kuchaytirish, yurtimizning har bir tumani, zarurat tug‘ilsa chekka bir qishloqlarida ham zamonaviy kasblarni o‘rganish ishtiyoqida bo‘lgan hamda qiziqishi bo‘lsa-da, ammo ijtimoiy, moddiy jihatdan imkoniyati yo‘q bo‘lgan yoshlarni bepul, davlat hisobidan o‘qitish; internet tezligini barcha joyda birdek ta’minlash va aholi uchun qulayliklar yaratish kabi masalalarni ko‘rib chiqishimiz lozim. Internet sustligi raqamli iqtisodiyotning eng katta to‘siqlardan biri hisoblanadi, shuning uchun bu muammoni bartaraf etish eng katta hamda asosiy yechimlardan biri hisoblanadi. Rivojlangan

davlatlardan yuqori texnologiyalarni davlatimizga import qilish va ularni qo‘llash ham eski tizimdan foydalanishga chek qo‘yadi va insonlar ongida zamonaviy texnologiyalardan foydalanishga oid bilimlarni va qiziqishlarni paydo bo‘lishiga sababchi bo‘ladi. Yuqoridagi takliflarni yo‘lga qo‘ysakgina, O‘zbekistonda ham raqamli iqtisodiyotning rivojlanishiga oz bo‘lsada hissa qo‘shgan bo‘lamiz. Hozirda biz O‘zbekiston rivojlangan davlatlar qatorida bo‘lish uchun harakatdan to'xtamasligimiz zarur.

Xulosa

O‘z o‘rnida qayd etib etish lozimki, mamlakatimiz hayotida raqamli iqtisodiyotning ayrim elementlari allaqachon muvaffaqiyat bilan faoliyat ko‘rsatmoqda. Jumladan, hujjatlar va kommunikatsiyalarning ommaviy ravishda raqamli vositalarga o‘tkazilishini hisobga olib, elektron imzoga ruxsat berish, davlat bilan muloqot qilish ham elektron platformalarga o‘tkazilmoqda. BMT Bosh kotibi Antoniu Guterrishning ta’biri bilan aytganda, “raqamli iqtisodiyot yangi xavfxatarlarni vujudga keltirishi mumkin, shu jumladan, kiberxavfsizlikka tahdidlar, noqonuniy iqtisodiy faoliyatning yengillashuvi, shaxsiy hayot daxlsizligini buzilishi bilan bog‘liq sabablarni keltirish mumkin. Yangi qarorlar qabul qilish hukumatlar, fuqarolik jamiyati, akademik guruhlar, ilmiy hamjamiyat va texnologik sektorlarning hamkorlikdagi harakatini talab etadi” [9].

Raqamli iqtisodiyotga butkul o‘tish uchun yetarlicha shart-sharoitlar yaratib berilishi darkor. Jumladan,

− yangi axborot-kommunikatsion texnologiyalarni yaratish;

− mamlakatdagi kompyuter savodxonligini oshirish;

− ushbu sohada faoliyat olib boruvchi malakali kadrlar sonini ko‘paytirish;

− respublikaning barcha tarmoq va sohalarida raqamli iqtisodiyotning qo‘llanilishini rag‘batlantirish;

− internet tezligini oshirish va sifatini yaxshilash;

− mamlakatning chekka hududlariga ham internet xizmatlarining yetib borishini ta’minlash.

Bugungi kunda O‘zbekiston sharoitida raqamli iqtisodiyotni rivojlantirishning qonuniyatlari, tendensiyalari va imkoniyatlarini, xususan, axborot texnologiyalarining iqtisodiyotning turli sohalariga kirib borish darajalarini ilmiy asosda o‘rganish nihoyatda dolzarb ahamiyat kasb etadi. Vatanimiz taraqqiyoti va istiqboli, mamlakatimizda keng ko‘lamda amalga oshirilayotgan islohotlarning muvaffaqiyati milliy iqtisodiyotimizga yangi innovatsiyalarni joriy qilishga bevosita bog‘liqdir. Shu sababli raqamli iqtisodiyotni rivojlantirish, uning iqtisodiy, siyosiy, ijtimoiy va huquqiy asoslarini ilmiy-amaliy jihatdan tadqiq etish muhim ahamiyatga ega.

Foydalanilgan adabiyotlar ro’yhati

1. B.A. Begalov, M.Q.Abdullayev. Raqamli iqtisodiyot darslik. Toshkent 2023.
2. O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining “Raqamli O‘zbekiston — 2030” strategiyasini tasdiqlash va uni samarali amalga oshirish chora-tadbirlari to‘g‘risida farmoni, 05.10.2020 yildagi PF-6079-son
3. O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining “O‘zbekiston — 2030” strategiyasi to‘g‘risida farmoni, 11.09.2023 yildagi PF-158-son

4. Ayupov R.H., Boltaboyeva G.R. (2020). Raqamli iqtisodiyot asoslari. Darslik. T.: TMI, 575b.

5. Gulyamov S.S., Ayupov R.H. (2020) Raqamli iqtisodiyot va elektron tijorat asoslari. - T.: "Iqtisod-Moliya" nashriyoti, - 510 b.

6. Xaydarov B.X., Saitov S.A. (2022) Raqamli iqtisodiyot tushunchasi, afzalliklari amaliy ahamiyati va xorijiy tajriba. // Academic Research in Educational Sciences, Volume3, Issue5. – 153 b.

7. https://publicadministration.un.org/egovkb/en-us/Data/Country-Information/id/186-Uzbekistan - BMT Elektron Hukumat Ma'lumotlar bazasi

8. Raqamli iqtisodiyot stastistik ma'lumotlari, https://stat.uz/uz/rasmiy-statistika/labor-market-2

9. Brayan A. "Вторая экономика" [Электронный ресурс]. – Режим доступа: http://www.obs.ru/article/1887/

Copyright: © 2025 by the authors. This work is licensed under a Creative Commons Attribution- 4.0 International License (CC - BY 4.0)

AKTUAR MOLIYA VA BUXGALTERIYA HISOBI ILMIY JURNALI

Vol. 5 Issue 04 | **pp.** 199-204 | **ISSN**: 2181-1865
Available online https://finance.tsue.uz/index.php/afa

CONSUMER VALUE OF GOODS IN THE CONDITIONS OF THE UZBEKISTAN ECONOMY

Usmonova Dilfuza Ilkhomovna
Assistant Professor of
Samarkand Institute of Economic and Service,
Samarkand, Uzbekistan

Abstract: In this article, we consider the concept of consumer value of goods in the context of the economy of Uzbekistan. We analyze the key factors influencing the formation of consumer value of products, including quality, functionality, availability and consumer satisfaction. Particular attention was paid to the influence of market conditions, government regulation and consumer preferences on the cost of goods. We also provided examples of modern trends and strategies aimed at increasing the consumer value of goods in Uzbekistan.

Key words: consumer value, goods, economy of Uzbekistan, product quality, consumer value, market conditions, government regulation, consumer satisfaction.

Annotatsiya: Ushbu maqolada biz O'zbekiston iqtisodiyoti sharoitida tovarlarning iste'mol qiymati tushunchasini ko'rib chiqamiz. Biz mahsulotning iste'mol qiymatini shakllantirishga ta'sir qiluvchi asosiy omillarni, shu jumladan sifati, funksionalligi, mavjudligi va iste'molchilarni qondirish darajasini tahlil qilamiz. Bozor kon'yunkturasi, davlat tomonidan tartibga solish va iste'molchi imtiyozlarining mahsulot tannarxiga ta'siriga alohida e'tibor qaratildi. Shuningdek, biz O'zbekistonda tovarlarning iste'mol qiymatini oshirishga qaratilgan zamonaviy tendensiya va strategiyalardan misollar keltirdik.

Kalit so'zlar: iste'mol qiymati, tovar, O'zbekiston iqtisodiyoti, mahsulot sifati, iste'mol qiymati, bozor kon'yunkturasi, davlat tomonidan tartibga solish, iste'molchi qoniqishi.

Аннотация: В данной статье мы рассматриваем понятие потребительской стоимости товара в условиях экономики Узбекистана. Мы анализируем ключевые факторы, влияющие на формирование потребительской ценности продукции, включая качество, функциональность, доступность и уровень удовлетворенности потребителей. При этом особое внимание уделялось влиянию рыночной конъюнктуры, государственного регулирования и потребительских предпочтений на стоимость товаров. Мы также привели примеры современных тенденций и стратегий, направленных на повышение потребительской ценности товаров в Узбекистане.

Ключевые слова: потребительская стоимость, товары, экономика Узбекистана, качество продукции, потребительская ценность, рыночные условия, государственное регулирование, удовлетворенность потребителей.

Introduction. Consumer value of goods is a set of useful properties of the product that satisfy specific needs of consumers. In the conditions of dynamically developing economy of Uzbekistan, where significant changes in legislation are taking place, this category is becoming especially relevant. State reforms aimed at liberalization of the market, improvement of the competitive environment and protection of consumer rights have a direct impact on the formation and perception of consumer value of goods.

In recent years, several key legislative acts aimed at regulating market relations and improving the quality of goods and services have been adopted and entered into force in Uzbekistan. Thus, on July 3, 2023, the new Law "On Competition" (No. ZRU-850) was signed, which entered into force on October 4, 2023. This law introduces the concept of antimonopoly compliance, revises the conditions for determining a dominant position in the market and establishes new criteria for economic concentration transactions, which contributes to the creation of a fairer and more competitive economic environment.

In addition, on January 18, 2022, amendments were made to the Law "On the Protection of Consumer Rights" (No. ZRU-746). These changes oblige consumers to be provided with information about the product in the state language, prohibit sellers from setting different prices for the same product depending on the form of payment, and stipulate in detail the rules for the return and replacement of goods.

These measures are aimed at ensuring transparency and fairness in relations between sellers and consumers, which, in turn, affects the perception of consumer value of goods.

It is also worth noting the Decree of the President of the Republic of Uzbekistan dated March 23, 2023 No. UP-41 "On additional measures to ensure price stability in consumer markets." This decree sets zero customs duty rates on the import of certain goods until January 1, 2025, which is aimed at curbing inflation and ensuring the availability of basic food and consumer products for the population.

Taken together, these legislative initiatives form a modern legal framework that affects the consumer value of goods in Uzbekistan. Analysis of their impact on the market and consumers is a topical task for research in this article.

Research methodology. In the process of research the methods of systemic approach, abstract-logical thinking, grouping, comparison, factor analysis, selective observation were used.

Analysis and results. Consumer value of goods is their ability to satisfy certain needs of buyers. This concept is closely related to such characteristics as quality, functionality, durability, environmental friendliness, ease of use and compliance with consumer expectations. According to classical economic theories, consumer value is determined by the usefulness of the goods, which can be objective (material characteristics of the product) and subjective (individual perception and preferences of the consumer). In

modern market conditions, consumer value is formed under the influence of various factors, including brand, service level, marketing strategy, competitive environment and government regulation.

Consumer value of goods is their ability to satisfy specific needs of buyers. It is determined by a number of factors, including quality, functionality, durability, brand, level of service and availability. In Uzbekistan, the concept of consumer value is becoming especially relevant in connection with economic reforms and the development of a competitive environment.

Table 1.

The main components of the consumer value of a product

Component	Description
Quality	Compliance of products with established standards, durability, reliability
Functionality	How well the product fits its purpose and is easy to use
Brand	Perception of a product through the manufacturer's image, reputation and consumer trust
Price	The cost of a product in relation to its quality and alternatives on the market
Service level	Warranties, after-sales service, return or exchange option
Availability	The ability to purchase goods in stores, online or through other channels

In Uzbekistan, the concept of consumer value is particularly relevant in the context of reforms aimed at liberalizing the economy and improving the quality of goods and services. The development of entrepreneurship, active attraction of foreign investment, digitalization of trade and strengthening of the competitive environment contribute to the transformation of the country's consumer market.

State reforms and regulations have a significant impact on the formation of consumer value of goods:

- The Law “On the Protection of Consumer Rights” (No. ZRU-746) establishes requirements for product quality, pricing transparency and conditions for the return of goods.

- The Law "On Competition" (No. ZRU-850) promotes the development of fair competition, the prevention of monopolies and the creation of favorable conditions for increasing the consumer value of products.
- Presidential Decree No. UP-41 on reducing customs duties promotes the availability of goods on the market, which affects the perception of their value by consumers.

The quality level of goods presented on the Uzbek market varies significantly. The development of the certification system and strengthening of control over quality standards have increased consumer confidence. However, problems with unfair competition, counterfeit goods and violation of consumer rights remain.

In addition, consumers have become more aware of their rights and prefer to purchase certified products that meet international standards. The introduction of digital platforms for assessing the quality of goods, such as online reviews and rating systems, also affects consumer value.

The conducted research shows that Uzbek consumers are primarily focused on the quality of products. Below is the dependence of the level of customer satisfaction on the quality of goods (Source: State Statistics Committee of the Republic of Uzbekistan, 2023https://stat.uz/uz/).

Table 2.

The Impact of Product Quality on Consumer Satisfaction

Product quality	Customer Satisfaction (%)
High	85%
Average	60%
Low	30%

With the spread of online trade in Uzbekistan, buyers have gained access to a wider range of goods. The introduction of online payments, logistics services and return systems has significantly increased the convenience of shopping, which has affected the perception of consumer value of products.

The growth of online sales also affects the perception of consumer value of goods. Availability of goods through online stores allows buyers to compare prices, read reviews and choose the most suitable options. Below is the growth dynamics of online trade in Uzbekistan (Source: Analytical report "Development of e-commerce in Uzbekistan", Center for Economic Research and Reforms, 2023 https://review.uz/).

Table 3.

The growth of e-commerce in Uzbekistan

Year	Internet trade turnover (USD million)	Share of online sales in total turnover (%)
2020	150	3%
2021	250	5%
2022	400	8%
2023	600	12%

Competition between domestic and foreign manufacturers also plays a key role in shaping the consumer value of goods. Uzbek companies are forced to improve product quality and introduce innovative technologies in order to successfully compete with imported goods.

The consumer value of goods in Uzbekistan is a multifaceted concept formed under the influence of economic, legislative and market factors. Government reforms, increased competition, digitalization of trade and increased consumer awareness contribute to the transformation of this indicator. In the future, to increase the consumer value of goods, it is necessary to further improve quality standards, develop e-commerce infrastructure and strengthen consumer protection.

Conclusions and suggestions. Based on the analysis, it can be concluded that the consumer value of goods in Uzbekistan is a multifaceted economic category formed under the influence of product quality, service level, pricing policy, market conditions and government regulation. Modern trends, such as digitalization of trade, growth of e-commerce and increased competition, contribute to an increase in the consumer value of goods. At the same time, government measures to protect consumer rights, control product quality and create favorable conditions for business play an important role. However, despite the positive changes, problems related to unfair competition, low certification of some goods and insufficient consumer awareness remain relevant.

Based on the above, the following measures can be proposed to further increase the consumer value of goods in Uzbekistan:

- Improving the quality control system – strengthening certification standards, regular product inspections for compliance with requirements and expanding the list of mandatory certification categories.

- Development of consumer rights protection mechanisms – raising public awareness of the rights to return and exchange goods, toughening penalties for violating trade rules.

- Stimulating competition – supporting domestic producers, introducing tax breaks for small and medium-sized businesses, eliminating bureaucratic barriers for new companies.

- Development of e-commerce – creation of favorable conditions for online sales, improvement of logistics and transport infrastructure, implementation of convenient and secure online payment systems.

- Formation of a transparent price market – creation of state platforms for comparing prices and monitoring their validity, monitoring the pricing policy of retail chains.

- Improving the financial literacy of consumers – educational programs, seminars and information campaigns aimed at developing conscious consumption.

The implementation of these proposals will increase the consumer value of goods in Uzbekistan, create a competitive market environment and ensure a higher level of consumer satisfaction.

References:

1. Law of the Republic of Uzbekistan "On Protection of Consumer Rights" No. ZRU-746 dated 18.01.2022.
2. Law of the Republic of Uzbekistan "On Competition" No. ZRU-850 dated 03.07.2023.
3. Decree of the President of the Republic of Uzbekistan No. UP-41 "On additional measures to ensure price stability in consumer markets" dated March 23, 2023.
4. Resolution of the Cabinet of Ministers of the Republic of Uzbekistan "On measures to improve the certification system of goods and services" No. 505 dated 12.08.2021
5. Dashkov L.P., Pugachev V.P. Economic Theory. - M.: UNITY, 2021. - 488 p.
6. Kotler F. Marketing. Management. - SPb.: Piter, 2020. - 800 p.
7. Civil Code of the Republic of Uzbekistan (part two).
8. Official website of the State Statistics Committee of the Republic of Uzbekistan –https://stat.uz
9. Analytical report "Development of e-commerce in Uzbekistan", Center for Economic Research and Reforms, 2023.
10. Gazeta.uz. "A new law on competition has come into force in Uzbekistan"
11. Musaeva Sh.A. Marketing research. TextbookPublishing house OOO "STAP-SEL", 2024
12. Musaeva Sh.A., Usmonova D.I. Innovative Marketing textbook "TURON NASHR" 2021

Copyright: © 2025 by the authors. This work is licensed under a Creative Commons Attribution- 4.0 International License (CC - BY 4.0)

AKTUAR MOLIYA VA BUXGALTERIYA HISOBI ILMIY JURNALI

Vol. 5 Issue 04 | **pp.** 205-213 | **ISSN**: 2181-1865
Available online https://finance.tsue.uz/index.php/afa

THE ROLE OF MANAGEMENT IN BANK ADMINISTRATION

Shokhzod Khujamurotov,
Student, Faculty of Accounting and Finance
Samarkand branch of Tashkent State University of Economics
Email: br.shahkzod@gmail.com, ORCID ID: 0009-0009-1610-6508

Abstract: The effective functioning of the banking system is of great importance in ensuring the sustainable development of the country's economy. The effectiveness of bank management depends on the development and implementation of appropriate management strategies. This article analyzes the role of management in bank management, its basic principles and strategic importance. It also examines the impact of risk management, ensuring financial stability and innovative management approaches on the banking system. The results of the study may be useful in developing proposals for the implementation of modern management approaches in bank management and improving the efficiency of the banking system. The article uses theoretical and practical analysis methods and makes comparisons with global experiences.

Keywords: bank management, strategic management, efficiency, financial stability, risk management, innovation management, banking system.

Аннотация: Эффективная деятельность банковской системы играет важную роль в обеспечении устойчивого развития экономики страны. Эффективность управления банками зависит от разработки и реализации правильных управленческих стратегий. В данной статье рассматривается роль менеджмента в управлении банками, его основные принципы и стратегическое значение. Также анализируется влияние управления рисками, обеспечения финансовой стабильности и инновационных управленческих подходов на банковскую систему. Результаты исследования могут быть полезны для внедрения современных управленческих подходов в банковское управление и повышения эффективности банковской системы. В статье использованы теоретические и практические методы анализа, а также проведено сравнение с мировым опытом.

Ключевые слова: банковский менеджмент, стратегическое управление, эффективность, финансовая стабильность, управление рисками, инновационный менеджмент, банковская система.

INTRODUCTION

Sustainable economic development is closely related to the effective functioning of the banking system. Banks perform such important tasks as attracting, redistributing financial resources, and stimulating economic growth. Therefore, the effectiveness, stability, and reliability of bank management are important factors of economic development.

In modern conditions, bank management is faced with various problems and challenges, such as globalization, increased competition, technological development, and changing customer needs. In such conditions, the success of a bank depends on creating an effective management system and making the right strategic decisions.

President Shavkat Mirziyoyev is paying great attention to reforming the banking system and increasing its efficiency, calling it the "blood vessel of the economy." The Chairman of the Central Bank also emphasizes the need to apply modern management methods, assess risks, and strengthen financial stability.

World experience, in particular, McKinsey & Company studies, shows that successful banks pay attention to modern management, customer orientation, and innovation. They widely support digital technologies and provide an individual approach.

One of the important tasks facing banks today is effective risk management. In the context of global economic instability, credit, currency, operational and other risks are increasing. Therefore, banks need to improve their risk management systems. Another important area is ensuring financial stability. It is determined by capital adequacy, liquidity and asset quality. For financial stability, a bank must strengthen capital, manage liquidity and improve asset quality.

The role of innovative management in modern banking management is also increasing. Innovations allow the bank to create new services, improve existing ones and provide quality service to customers. Banks need to adopt digital technologies and expand remote service capabilities. This article analyzes the role of management in bank management, its main principles and strategic importance, as well as the impact of risk management, financial stability and innovative management on the banking system. The results of the research can be useful in the implementation of modern management approaches and the development of proposals for improving the efficiency of the banking system.

MATERIALS AND METHODS

The study used the works of local and foreign authors on bank management, financial stability, risk management and innovative development of banking activities.

Among local authors, A. Rakhmonov's book "Banking" covers various aspects of banking activities, including management, risk management and financial stability issues. A. Umarov's textbook "Bank Management" describes in detail the theoretical and practical foundations of modern bank management.

From foreign literature, P.S. Rose and S.K. Hudgins' book "Bank Management and Financial Services" deeply analyzes modern trends in bank management, financial services, risk management and financial stability issues. G.E. Kaufman's work "The Global Evolution of Bank Risk Management" examines the global evolution of risk management in banks, types of risks and methods for their assessment, as well as issues of increasing the effectiveness of risk management systems. J. Bessis's book "Risk Management in

Banking" describes in detail the theoretical and practical foundations of risk management in banks, types of risks, methods of their measurement and management. The following methods were used in the research process: literature analysis, synthesis, comparison, statistical analysis and expert survey. Literature analysis included the study of works by domestic and foreign authors on bank management, financial stability, risk management and innovative development of banking activities. The synthesis method helped to form a holistic picture of the research problem by generalizing and systematizing the results obtained. The comparative method made it possible to identify the most effective ways to develop the banking system by comparing different points of view and approaches to solving bank management problems. Statistical analysis served to identify trends and patterns of its development by processing and analyzing statistical data on the activities of the banking system. The expert survey, conducted by experts in the field of banking, provided an opportunity to obtain additional information and assess various aspects of banking activities.

MAIN PART

Strategic management is essential for ensuring the effectiveness of bank management. Strategic management is the process of setting long-term goals of a bank, optimally allocating its resources and ensuring financial stability, which directly affects the overall development of the bank. In today's global financial system, banks are rethinking their business models under the influence of increasing competition, regulatory requirements and technological innovations. For example, large international banks such as JPMorgan Chase, HSBC and Citibank are developing their strategies based on customer orientation, minimizing risks and introducing innovative technologies. One of the important elements of strategic management is the analysis of market conditions and the development of a flexible business model. Banks need to deeply study customer segments and provide them with targeted financial services. To do this, banks use decision-making systems based on data analysis. For example, using Big Data and artificial intelligence technologies, customers' financial behavior is analyzed in advance and the most suitable services are offered to them. This approach increases the competitiveness of banks and strengthens customer loyalty.

Another important area within the framework of strategic management is digital transformation. Modern banks are trying to strengthen their position in the market not only by providing traditional financial services, but also by implementing innovative fintech solutions. For example, fintech companies such as Revolut and Monzo are taking over some of the functions of traditional banks, providing services to customers directly through mobile applications. Therefore, commercial banks are also adapting to these trends and focusing on the development of digital banking services.

Banks are exposed to credit, liquidity, market and operational risks in the course of their activities. Effective management of these risks ensures the long-term stability and profitability of banks. To minimize risks, banks use advanced management systems, approaches based on international experience and regulatory documents.

Liquidity risk affects the ability of banks to meet their obligations on time. To improve liquidity management, banks need to balance their assets and liabilities, comply with international liquidity standards, and diversify their portfolio of liquid assets. For

example, according to Basel III requirements, banks are required to form a sufficient reserve of liquid assets.

While market risks are related to changes in exchange rates, interest rates, and asset prices, operational risks are related to employee errors, technological failures, or fraudulent actions. To minimize these risks, banks should improve internal control systems, strengthen cybersecurity measures, and use automated monitoring systems.

Today's banking sector is undergoing dramatic changes as a result of rapid innovation. Digital transformation is enabling the automation of banking services, providing more convenient services to customers, and increasing operational efficiency.

International financial experience shows that successful banks increase efficiency through innovative management, strategic planning and risk management.

US banks are paying great attention to artificial intelligence, cybersecurity and blockchain technologies. Goldman Sachs, Citibank and Wells Fargo banks are using artificial intelligence to predict customers' financial needs. European banks are developing sustainable financing based on ESG (Environmental, Social, and Governance) principles.

The banking system of Uzbekistan has been undergoing rapid reforms in recent years. In accordance with the Strategy for the Development of the Banking Sector for 2020–2024, improving the quality of financial services, privatization of commercial banks, accelerating digital transformation, and introducing a management system in line with international standards have been identified as priority areas. In particular, the gradual privatization of large banks such as OTP “Ipoteka Bank” and JSCB “Uzpromstroybank”, liberalization of the financial sector, and the process of attracting international investments are intensifying. These reforms are creating new opportunities for modernizing bank management and increasing financial efficiency. One of the most important changes in the banking management system is related to the development of strategic management. Based on international experience, Uzbek banks are focusing on the formation of risk management systems that meet the requirements of Basel III. This will help to increase financial stability by ensuring capital adequacy and liquidity. In this regard, commercial banks should develop strategic plans that meet customer needs, diversify financial products and services, taking into account market competition. For example, the widespread use of modern scoring systems and Big Data analysis is increasing in order to minimize credit risks.

Digital transformation is also becoming an integral part of bank management. The popularity of local payment systems such as Humo and Uzcard, as well as fintech platforms such as Click and Payme, indicates that the Uzbek banking sector is adapting to technological changes. In particular, the expansion of mobile banking, online payments and remote services is creating convenience for bank customers and reducing operating costs. In this regard, it is necessary to introduce blockchain technologies, use analytical systems based on artificial intelligence, and strengthen automated risk monitoring mechanisms in accordance with international experience.

The development of the Uzbek banking sector is also accelerating through expanding cooperation with international financial institutions. Cooperation with the World Bank, the International Monetary Fund (IMF), and the Asian Development Bank (ADB) is helping to stabilize the banking system, diversify financial flows, and increase

the investment attractiveness of commercial banks. At the same time, large-scale programs are being implemented to develop a training system in the field of bank management, introduce international financial management methods, and improve the skills of employees.

RESULTS AND ANALYSIS

To analyze changes in the banking system of Uzbekistan, three main indicators were analyzed - growth in bank assets, capital adequacy and the number of mobile banking users. These indicators are important in assessing the efficiency of bank management and the overall level of development of the banking sector. Below, the results obtained on the basis of each graph are analyzed in detail.

The growth in bank assets reflects the stability and growth rates of the financial system. The increase in the volume of assets is associated with an increase in capital in the banking sector, economic growth and expansion of the loan portfolio.

The table below shows the growth dynamics of bank assets in 2020-2024:

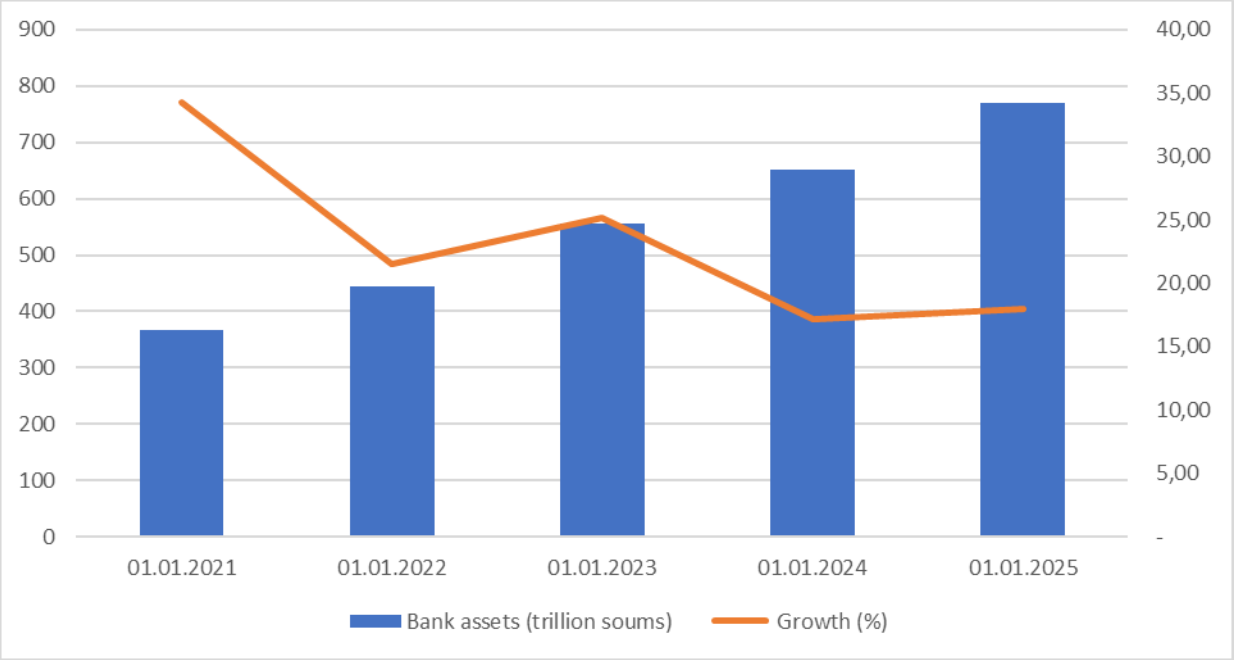

Figure 1. Growth dynamics of bank assets

The growth rate of the banking sector of Uzbekistan has shown a stable trend in recent years. In 2021, bank assets reached 366.1 trillion soums, an increase of 34.25%. This was due to economic reforms, an increase in lending, and the post-pandemic recovery. In 2022, the growth was 21.52%, reaching 444.9 trillion soums in assets. During this period, the strengthening of commercial banks, tightening of inflation and monetary policy, and strengthening of financial stability strategies played an important role. In 2023, the volume of assets reached 556.7 trillion soums, an increase of 25.13%. Increased capital adequacy, expansion of mortgage and business loan programs, and increased foreign investment contributed to this result. In 2024, assets amounted to 652.1 trillion soums, with growth decreasing by 17.14%. This was due to the Central Bank's tight monetary policy, instability in financial markets, and a decrease in lending demand. In 2025, assets reached 769.3 trillion soums, with a growth rate of 17.97%. During this period, the expansion of digital banking services, integration into international financial markets, and the balance of credit

interest rates became important. In general, the role of management in the development of the banking sector is significant, and risk management, investment attraction, and proper credit policy remain the main factors affecting growth rates. Although growth has slowed in recent years, the banking system continues to develop steadily.

Development of private banks – As a result of the expansion of the private sector and the increased independence of commercial banks, new financial services have entered the market. Economic reforms – The Central Bank liberalized the credit market, which increased the volume of business lending. Expansion of digital banking services – The development of Fintech companies, the increase in remote services have expanded the bank's customer base.

Capital adequacy is one of the important indicators of banks' resilience to financial risks. According to Basel III requirements, the capital adequacy ratio of commercial banks must be at least 8%.

The following table reflects the dynamics of capital adequacy in the banking system of Uzbekistan:

Year	Capital adequacy ratio (%)	In comparison with Basel III requirement
01.01.2021	18,4	10,4
01.01.2022	17,5	9,5
01.01.2023	17,8	9,8
01.01.2024	17,5	9,5
01.01.2025	17,4	9,4

Figure 2. Capital adequacy ratio

The capital adequacy ratio of Uzbek banks is significantly higher than the Basel III requirements, having decreased from 18.4% in 2021 to 17.4% by 2025. This indicator reflects the financial stability of the banking system and its ability to withstand risks. According to Basel III requirements, the minimum capital adequacy ratio of commercial banks should be 8%, and with an additional capital buffer it should reach 10.5%. The capital adequacy ratio of Uzbek banks is 9.4-10.4 percentage points higher than this requirement, indicating sufficient financial strength and liquidity reserves. Although the capital adequacy ratio has decreased slightly over the past five years, from 18.4% in 2021 to 17.4% in 2025, it still remains high and in a safe range. This trend may be due to an increase in banks' lending, an increase in risk-weighted assets, and a transition to more efficient capital management. However, this decrease can be interpreted not as a weakening of the banking system, but as a result of a strategy to optimize capital, but rather as a result of the fact that capital is being directed to more investments or the capital structure. Bank management plays an important role in this process. To maintain capital adequacy at an optimal level, bank management should use tools such as risk diversification, improving asset quality, and effectively implementing a reserve capital strategy. It is also important to assess capital through stress tests, manage it in accordance with market conditions, and have long-term plans to reduce risk, in accordance with Basel III requirements. Therefore, the high level of capital adequacy of Uzbek banks can be

assessed as a result of effective management, measures taken by the state to ensure financial stability, and an economic growth strategy.

Development of risk management systems – Banks are using modern assessment systems to minimize credit risks. Regulatory policy – The Central Bank has tightened capital adequacy requirements, encouraging banks to accumulate additional capital. Attracting international investment – Commercial banks have expanded cooperation with foreign investors, which has helped to strengthen capital. Maintaining a high level of capital adequacy expands the banking sector's opportunities for integration with the global financial market and increases the confidence of international investors.

In recent years, digital transformation has become one of the most important areas of the banking sector in Uzbekistan. The demand for mobile banking services has increased, reducing the need for customers to visit traditional bank offices.

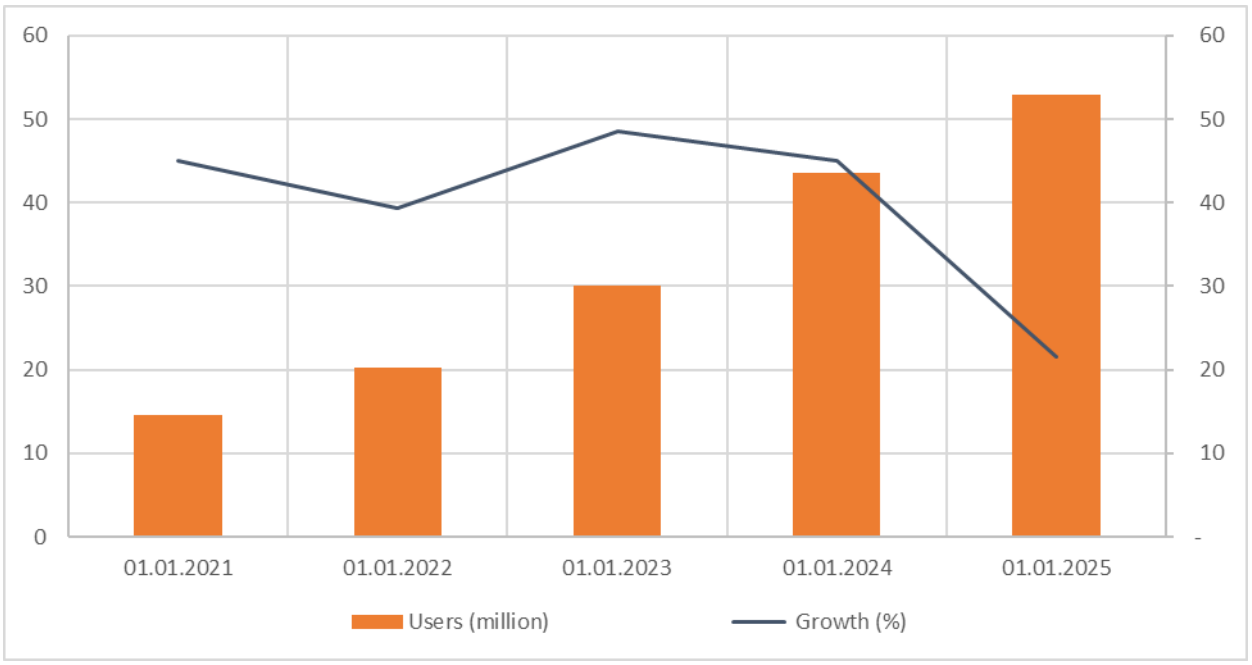

Figure 3. Number of users of remote banking systems

The number of users of remote banking services in the banking system of Uzbekistan has been showing a steady growth trend in recent years. While the number of users in 2021 was 14.5 million, this figure will reach 52.9 million by 2025. This change represents a 3.6-fold increase over five years. The growth rate averaged more than 40% per year, with the highest growth rate in 2023 being 48.51%. This is due to the expansion of innovative services provided by fintech companies, banks' focus on digital transformation, and the provision of convenient and fast payment systems to customers. In addition, despite high growth rates in 2021-2023, growth in 2025 decreased to 21.61%. This may indicate that digital banking services have become sufficiently popular in the market and the flow of new users has slowed down. However, this is still a significant increase and is the result of strategies by bank management aimed at increasing the efficiency of remote services, improving customer-friendly interfaces and security measures. Therefore, bank management should focus on further developing innovative products, customer-oriented services and the digital ecosystem to continue this trend.

Development of fintech technologies - instant payments through Click, Payme, HUMO and Uzcard have become popular. Digital transformation of commercial banks - Banks are developing mobile applications and offering online lending services. Increased smartphone and Internet usage - Due to the widespread popularity of mobile technologies, the demand for digital services has increased. This trend is expected to continue in the near future, and by 2025 the number of mobile banking users may exceed 60 million.

CONCLUSION

This study aimed to deeply analyze the role of management in bank management, its main principles and strategic importance, as well as the impact of risk management, financial stability and innovation management on the banking system. The results of the study showed that there are several important areas for improving the effectiveness of management in modern bank management. First, the importance of strategic management is high, and setting the bank's long-term goals, optimal allocation of resources and ensuring financial stability are among the main tasks of strategic planning. In order to adapt to rapid changes in the global financial system, banks need to constantly revise their business models, offer customer-oriented services and actively focus on digital transformation. In this regard, special emphasis should be placed on market analysis, increasing competitiveness and meeting customer needs. Second, risk management is an integral part of bank activities, and credit, liquidity, market and operational risks play an important role. To effectively manage risks, banks should use modern assessment systems, adhere to international standards, and constantly improve internal control systems. In addition, it is necessary to use proactive approaches to identify and mitigate risks in advance. Third, the rapid development of digital technologies is increasing the importance of innovative management in the banking sector. Banks can provide customers with convenient and fast services by introducing mobile banking applications, blockchain technologies, and systems based on artificial intelligence. In this regard, special attention should be paid to ensuring the security and reliability of digital services. Fourth, capital adequacy, liquidity, and asset quality are key indicators of financial stability. Banks should strengthen capital, manage liquidity, and improve asset quality. Fifth, the banking system of Uzbekistan has undergone significant changes in recent years, such as digital transformation, the development of the private banking sector, and expanded cooperation with international financial institutions. The growth of bank assets, capital adequacy, and the increase in the number of users of mobile banking services are the results of these changes.

The results of the study show that the following proposals can be made to introduce modern management approaches in the banking system of Uzbekistan and increase the efficiency of the banking system: banks should improve strategic planning and risk management systems; it is necessary to widely use digital technologies and introduce innovative services; it is necessary to develop a personnel training system and improve the skills of employees; it is necessary to expand cooperation with international financial institutions and introduce international standards. In addition, banks should improve the corporate governance system, increase transparency, and strengthen social responsibility. By implementing these proposals, the banking system of Uzbekistan can become more

stable, efficient, and competitive, as well as make a significant contribution to the sustainable development of the country's economy.

REFERENCES

1. Mirziyoyev, Sh. (2023). Ways of sustainable development of the economy of Uzbekistan.

2. Central Bank (2024). Development reports of the banking system of Uzbekistan.

3. Basel Committee on Banking Supervision (2022). Risk Management Guidelines.

4. Central Bank of Uzbekistan. (2024). Annual Report on Banking Sector Development in Uzbekistan.

5. Ghosh, S. (2022). Risk Management in Banking: An Overview of Key Strategies and Trends. Journal of Banking & Finance, 56(4), 112-134.

6. Uzbek Banking Association. (2024). Current Trends and Challenges in Uzbekistan's Banking Sector.PwC. (2023). *The Future of Banking: Digitalization, AI, and Regulatory Challenges*.

Copyright: © 2025 by the authors. This work is licensed under a Creative Commons Attribution- 4.0 International License (CC - BY 4.0)

AKTUAR MOLIYA VA BUXGALTERIYA HISOBI ILMIY JURNALI

Vol. 5 Issue 04 | **pp.** 214-217 | **ISSN**: 2181-1865
Available online https://finance.tsue.uz/index.php/afa

ISHLAB CHIQARISHDA ENERGIYA MANBALARIDAN FOYDALANISH VA UNING IQTISODIY SAMARADORLIGINI TAHLILI.

Mamatkulov Akram Xalmurodovich,
Toshkent davlat iqtisodiyot universiteti,
Moliyaviy tahlil kafedrasi v.b dotsenti
E-mail: mamatkulovakrom629@gmail.com

Annotatsiya: Maqolada jahon global raqobat muhitida mahsulot ishlab chiqaruvchi faoliyatining istiqboli uchun muhim bo‘lgan strategik masalalari yoritilgan. Shuningdek hozirgi kundagi asosiy muammolar bo‘lgan energiya manbalaridan foydalanish xolatlarga etibor qaratilgan hamda ular orqali ilmiy xulosa va takliflar ishlab chiqilgan.

Kalit so‘zlar: global, raqobat, strategik masala, energiya manbalari, omil, natija, iqtisodiy samaradorlik, makroiqtisodiy barqarorlik.

Абстрактный: В статье освещаются стратегические вопросы, имеющие важное значение для будущего производства продукции в условиях глобальной конкуренции. Также уделено внимание основным проблемам современных энергетических ресурсов, на основе которых разработаны научные выводы и предложения.

Ключевые слова: глобальный, конкуренция, стратегический вопрос, источники энергии, фактор, результат, экономическая эффективность, макроэкономическая стабильность.

Abstract: The article highlights strategic issues that are important for the future of the production of products in a global competitive environment. It also focuses on the main problems of today, the use of energy sources, and develops scientific conclusions and proposals based on them.

Key words: global, competition, strategic issue, existing energy sources, factor, result, economic efficiency, macroeconomic stability.

Dunyo mamlakatlaridagi global jarayonlar respublikamiz istiqboli uchun zarur bo‘lgan “qayta tiklanadigan energiya manbalari” bo‘yicha strategik yondashuvni taqazo qilmoqda hamda dolzarbligini ko‘rsatmoqda. Shu bois Yangi O‘zbekiston ham energetika sohasida “qayta tiklanadigan energiya manbalari” dolzarb masala ekanligini bilib, barqaror iqtisodiy rivojlanishi uchun e’tibor qaratmoqda. Bu borada “O‘zbekiston — 2030” strategiyasida II-ustuvor yo‘nalish “Barqaror iqtisodiy o‘sish orqali aholi farovonligini ta’minlash”ning 45-maqsadida 2030 yilga qadar iqtisodiyot hajmini 2 barobar oshirish va «daromadi o‘rtachadan yuqori bo‘lgan davlatlar» qatoriga kirish maqsadida “Makroiqtisodiy barqarorlik hamda iqtisodiy rivojlanishni zarur darajadagi

energetika, suv va infratuzilma resurslari bilan ta’minlash” [1] masalasiga alohida e’tibor qaratilgan.

Bu esa, o‘z navbatida ishlab chiqarish bilan shug‘ullanuvchi korxonalarning xarajatlarida energiya manbalaridan samarali foydalanish va uning iqtisodiy samaradorligiga bevosita ta’sirini ko‘rsatadi.

Mavzuga oid adabiyotlar tahlili: Iqtisodiy adabiyotlarda xorijiy va o‘zbekistonlik iqtisodchi olimlar tomonidan “xarajatlar va daromadlar hisobi hamda tahlili” bo‘yicha bir qancha ilmiy qarashlar e’tirof etilgan va ular quyidagicha:

Rossiyalik olimlar G.M.Lisovich va I.Yu. Tkachenkolar tadqiqotlarida zamonaviy ishlab chiqarish hisobi, ishlab chiqarish xarajatlarini kuzatish, ortiqcha xarajatlarning sabablarini hamda uni kamaytirish imkoniyatlarini tahlil qilishga ustivorlik beriladi hamda xarajatlarni turlari va paydo bo‘lish joylari bo‘yicha hisobini yuritish tavsiya etiladi. [1]

O‘zbekistonlik olimlar Sh.Shodmonov va A.Rahmatovlar tomonidan «iqtisodiy resurslar deganda tovar ishlab chiqarish va xizmat ko‘rsatish jarayonlarida foydalanish mumkin bo‘lgan barcha vosita va imkoniyatlar majmui» deb e’tirof etgan.[2]

Pardaev M.Q томонидан “Iqtisodiy tahlilda natija o‘zgarishiga omillar ta’siri aniq ma’lumotlar asosida aniqlanadi. Demak, sababning oqibatga ta’siri o‘rganiladi. Bular o‘rtasidagi bog‘liqlikni quyidagicha ifodalash mumkin: Sabab oqibatga olib kelganidek, omillar ta’siri ham biror natijaga olib keladi. Ijobiy sabab yaxshi oqibat, ijobiy omil yuqori natijaga olib kelganidek, salbiy sabab yomon oqibatga, omillarning salbiy ta’siri natijaning pasayishiga olib keladi.” deb e’tirof etilgan.[3]

Tadqiqot metodologiyasi: Mantiqiy va abstrakt fikrlash, tizimli yondashuv va gipoteza usullaridan foydalanildi. Mantiqiy va abstrakt fikrlash orqali xarajatlarni maqsadli amalga oshirish orqali kutilayotgan daromad ko‘rsatkichlaridan ijobiy moliyaviy ko‘rsatkichlarga erishish imkoniyatlarini izlab topadi. Tizimli yondashuv asosida xarajatlar qaysi maqsadlar uchun sarflanishi va daromadlar ko‘rsatkichlarini shakllantirib foydani oshirish yo‘llarini belgilab beradi. Gipoteza usullari orqali xarajatlar va daromadlar hisobi va tahlili bo‘yicha kutilayotgan natijani ijobiy bo‘lishiga qaratiladi. Yuqoridagi usullar yordamida ishlab chiqarishda energiya manbalaridan foydalanish orqali xarajatlarni kamaytirib korxona iqtisodiy samaradorlik ва makroiqtisodiy barqarorlikка erishishi bilan izohlanadi.

Tahlil va natijalar: Energiya manbalaridan foydalanish ta’sirini iqtisodiy ilmiy manbalarga asoslangan holda quyidagicha ifodalaymiz: Iqtisodiy tahlilda metodologik asosi sifatida “sabab va oqibat” kategoriyasi hamda “natija va omil”lar tushunchasi mavjud. Korxonani iqtisodiy faoliyat natijasini ifoda etgan birorta ko‘rsatkich “natija” ko‘rsatkichi bo‘lib hisoblanadi. Buni falsafiy jixatdan qaraydigan bo‘lsak “oqibat”dir. Ammo shu oqibat o‘z-o‘zidan sodir bo‘lmaydi. Uning zamirida bir qancha “sabab”lar bor. Bu sabablarni iqtisodiy tahlilda “omil”lar deb qaraladi. Masalan, ishlab chiqarilgan mahsulot tannarxi (oqibat) bir qancha omillarga, ya’ni elektr-energiya, xom-ashyo, ish haqi, amortizatsiya va boshqa xarajatlari kabi omillarga (sabablarga) bog‘liq. Ushbu “Ishlab chiqarishda energiya manbalaridan foydalanish va uning iqtisodiy samaradorligini tahlili” mavzusidagi asosiy “sabab va omil” energiya xarajati uning “oqibati va natijasi” iqtisodiy samaradorligi hisoblanadi.

Korxona faoliyatning iqtisodiy rivoji uchun xarajatlar - asosiy omillar hisoblanadi. Ma'lumki, xarajat qilmasdan turib, daromadga erishib bo'lmaydi. Muammoli masala shundaki, foydali daromadga erishishda energiya xarajati ham muhim ahamiyatga ega. Tannarxini mukammal darajada shakllantirish korxona faoliyatining yakuniy moliyaviy natijasini ijobiy bo'lishiga olib keladi. Buning uchun ishlab chiqarishdagi energiya xarajatlarni foydali jixatlarini tahlili talab qilinadi.Misol uchun, "AJ" elektr tarmoqlari bo'yicha energiya xarajati bilan quyosh orqali olinadigan energiya xarajati farqini va ularning iqtisodiy samaradorlikka ta'sirini quyidagi 1-jadvalda aks ettiramiz.

1-jadval

Energiya xarajati va ularning iqtisodiy samaradorlikka ta'siri[1]

Ko'rsatkichlar	**O'lchov birligi**	**1-ishlab chiqarish** "AJ" elektr tarmoqlari bo'yicha energiya xarajati	**2-ishlab chiqarish** quyosh orqali olinadigan energiya xarajati	**Farqi**
Umumiy xarajat:	so`m	10000000	9400000	600000
Uzgaruvchan xarajat: shundan	so`m	8000000	7400000	600000
Xom-ashyo xarajatlari	so`m	4000000	4000000	–
Ish haqi xarajatlari	so`m	1000000	1000000	–
Ijtimoiy to'lov xarajatlari	so`m	120000	120000	–
Amortizatsiya xarajatlari	so`m	200000	200000	–
Elektr-energiya xarajatlari	so`m	680000	80000	600000
Boshqa xarajatlar	so`m	2000000	2000000	–
Doimiy xarajatlar	so`m	2000000	2000000	–
Umumiy daromad	so`m	12000000	12000000	–
Foyda	so`m	2000000	2600000	600000
Rentabellik	%	20	27.7	7.7

1-jadval ma'lumotlari tahlili natijasida elektr-energiya xarajatlari omili natijasida foyda ko'rsatkichi 600000 so'mga, rentabellik ko'rsatkichi esa 7.7 %ga oshgan. Bundan ko'rinib turibdiku qayta tiklanadigan energiya manbalaridan foydalanish iqtisodiy samaradorlikka ta'siri ijobiy bo'lar ekan.

Xulosa va takliflar

Yuqorida ta'kidlagan, ishlab chiqarish xarajatlaridan elektr-energiya xarajatiga to'xtaladigan bo'lsak, olingan mahsulot tannarxini kamaytirish orqali foyda va rentabellikni oshirish korxona uchun muhimdir. Asosiy muammoli masalalar ham shunda. Ko'pgina korxonalarda ushbu xarajatlarni amalga oshirishda moliyaviy imkoniyatlari mavjud bo'lsada, ularning foydali jixatlari o'rganib ko'rilmaydi.

[1] Tadqiqot natijasi bo'yicha muallif ishlanmasi.

Yuqorida ta'kidlangan muhim bo'lgan omildan kelib chiqib, ushbu holatlarga muallifning xulosasi quyidagicha:

- globall iqtisodiyot hamda raqamli iqtisodiyotning talabi – xarajatlarni amalga oshirishda tejamkorlik qoidalariga rioya qilish hamda innovatsion texnologiyalardan foydalanish orqali barqaror iqtisodiy rivojlanishdir;

- mavjud resurslar va moliyaviy imkoniyatlardan samarali foydalanib, bugungi kundagi iqtisodiyotda yuqori o'rin egallashidir.

Ushbu xulosalardan kelib chiqib takliflari quyidagicha:

1. Yuqoridagi O'zbekiston Respublikasi Prezidenti Farmoni asosida ishlab chiqarish korxonalari faoliyatinni tubdan rivojlantirish hamda mavjud muammolar yechimi uchun muhim va asosiy me'yoriy xujjat sifatida foydalanish;

2. Ishlab chiqarishdan olingan mahsulotlarning jahon bozorida munosib o'rin egallashi uchun tannarxni kamaytirish imkoniyatlarini izlab topish va yuqori daromad ko'rsatkichlariga erishish. Chunki bunda xarajatlarni natijasi samarali bo'ladi;

3. Barqaror iqtisodiy rivojlanishi uchun mahsulot tannarxi, daromadi hamda natijaviy ko'rsatkichlarini alohida-alohida tahlil qilish. Tahlil natijalari samarali va strategik qarorlar qabul qilish imkoniyatini yaratadi.

Foydalanilgan adabiyotlar ro'yxati.

1. "O'zbekiston — 2030" strategiyasi to'g'risida"gi O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 11.09.2023 yildagi PF-158-son Farmoni.

2. Pardaev M.Q. Iqtisodiy tahlil nazariyasi. Darslik. 2-nashr. - T.: «Innovatsion rivojlanish nashriyot-matbaa uyi», 2021. 149-150 bet.

3.Г.М.Лисович ва И.Ю. Ткаченколар "Бухгалтерский управленческий учёт в селском хозяйстве и на перерабатывающих предприятиях АПК.Ростов-на-Дону: Изд.центр «Март»,2000й.

4.Shodmonov Sh., Raxmatov M. Iqtisodiyot nazariyasi. Darslik . –T.: "Zamin nashr", 2021. -856 b. 22-betdan.

5. Qlichev Baxtiër Pardaevich. (2024). Ishchilar qo'nimsizligi tahlili. World Scientific Research Journal, 23(2), 287–294. Retrieved from http://wsrjournal.com/index.php/wsrj/article/view/3042

6. Qlichev, B. (2025). Iqtisodiy tahlilda ishlab chiqarish hajmini prognozlash masalalari. YASHIL IQTISODIYOT VA TARAQQIYOT, 3(2).

7. Pardayevich, Q. B. (2025). Economic Analysis of Production in The Economic Entities. Academic Journal of Digital Economics and Stability, 38(1), 275-281.

Copyright: © 2025 by the authors. This work is licensed under a Creative Commons Attribution- 4.0 International License (CC - BY 4.0)

AKTUAR MOLIYA VA BUXGALTERIYA HISOBI ILMIY JURNALI

Vol. 5 Issue 04 | **pp.** 218-221 | **ISSN**: 2181-1865
Available online https://finance.tsue.uz/index.php/afa

ICHKI NAZORAT TIZIMIDAGI MUAMMOLAR VA ULARNI BARTARAF ETISH YO‘LLARI: TAHLILIY YONDASHUV

Quldosheva Xolisa
TDIU katta o’qituvchisi

Annotatsiya: Mazkur maqolada ishlab chiqarish korxonalarida ichki nazorat tizimi (INT)ni joriy etish va amaliyotga tatbiq etish jarayonida uchraydigan asosiy muammolar tahlil qilinib, kerakli taklif va mulohazalar beriladi. Sifatli tahliliy yondashuv asosida INT tizimidagi xató va kamchiliklar aniqlanib, chet el tajribalari, tadqiqotlari va ilmiy yondashuvlari o’rganishlarga yondoshgan holatda ularni bartaraf etish yo‘llari ishlab chiqilgan. Tadqiqot INTning samarali hamda yuqori natija berishi uchun uchun normativ hujjatlar, mehnat resurslari, EHM va rahbariyatning qat’iy ishtiroki muhimligini ko‘rsatadi.

Kalit so‘zlar: ichki nazorat, audit, boshqaruv, xavf, samaradorlik, texnologiyalar, korporativ boshqaruv

1. Kirish

Ichki nazorat tizimi – bu tashkilotda nafaqat moliyaviy balki boshqaruv ahamiyatiga molik bo’lgan butun bir tizimni qamrab oladi. Ichki nazorat tizimini to’g’ri tashkil etilishi korxonaning kelajakdagi darajasini ham belgilab beradi desak mubolag’a bo’lmaydi. Ichki nazorat qanchalik tartibli va tizimli bo’lsa shuncha korxonada shaffoflik ortadi. Bir nechta korxonalar faoliyatini kuzatish natijasida shunday xulosaga kelindiki, korxonada ham xarajatlar, ham moliyaviy resurslar, ham mehnat omillar to’g’ri rejalashtirilishi va boshqarilishi lozimligini aniqladik. Juda ham ko’p korxonalarda ichki nazorat tizimi deyarli mavjud emasligiga guvoh bo’ldik. Buning oqibatida korxonada tanazzul holatlari boshlanganligini, hujjatlarning mavjud emaslik holatlarini hamda yo’qotishlarni ko’rishimiz mumkin. Bu bir tomondan rahbarlarning ichki nazorat tizimi bo’yicha salohiyatga ega emasligi bo’lsa, ikkinchi tomondan esa moliyaviy savodxonlik yo’qligidadir. Moliyaviy hisobotlardagi ma’lumotlarning aniqligi, aktivlar saqlanishi xavfsizlgigi va butligi, ichki hujjat almashinuvini tartibga ssoluvchi ichki normative hujjatlarning mavjudligidir. AQSHning The Committee of Sponsoring Organizations of the Treadway Commission (COSO) tomonidan ishlab chiqilgan modelga asosan INT zamonaviy boshqaruv tizimining ajralmas qismi bo‘lib, uning sifatli faoliyat ko‘rsatishi nafaqat ichki boshqaruv, balki tashqi manfaatdor tomonlar ishonchi uchun ham muhim ahamiyat kasb etadi.

Xorij olimlari Anthony va Govindarajan tomonidan olib borilgan tadqiqotlari shuni ko'rsatadiki, ichki nazoratni nazorat muhiti, risklarni baholash, nazorat tadbirlari, axborot-kommunikatsiya va monitoring komponentlari orqali tizimli yondashuvdir. Boshqa xorijlik olimlar Bhimani va Langfield-Smithlarning fikricha esa ichki nazoratning strategik qaror qabul qilishdagi o'rnini alohida bo'lib, uni raqobat ustunligiga erishishda muhim omil sifatida ko'rsatadi deb ta'kidlashadi.

O'zbekistonlik olim Mamatqulov M. tomonidan ichki nazoratning huquqiy-normativ hujjatlari mavjud bo'lsa-da, ko'plab tashkilotlarda bu tizimning amaliy qo'llanilishi yetarli darajada shakllanmagan degan fikr ilgari surilgan. Bizning o'rganishlar natijasida ham shu aniqlandiki ko'pchilik aksionerlik jamiyatlarida ichki nazorat tzimi bo'yicha ichki hujjat mavjud lekin amaliyot normative bilan tushmaydi. Bundan ko'rinib turibdiki, ko'p tasshkilotlar bu hujjatni faqat tekshiruv uchun shakllantirib qo'yishgan. Shu o'rinda aytib o'tishimiz joiz deb topdik, buxgalteriya hissobini yuritishni tartibga solihs uchun tuziladigan hisob siyosati ham korxonalarda faqat tekshiruv uchun tuzilib qo'yiladi xolos. O'rganishlar natijasida bu hujjatlarning korxonanaing amaliy haolti bilan tushmaslik holatlari ko'p uchradi. Oqibatda esa korxonalarda ichki nazorat tizimida uzilishlar mavjudligini ko'rsatadi.

Tadqiqot metodologiyasi

Tadqiqotda sifatli hamda samarali tahliliy yondashuv (qualitative content analysis) asosida ilmiy manbalar, amaliy tajribalar va xalqaro standartlar hamda amaldagi ko'plab korxoanalr holati o'rganilindi. Asosiy manba sifatida COSO (2013) modeli, xalqaro olimlarning nazariy qarashlari, O'zbekiston Moliya vazirligining metodik tavsiyalari va mahalliy amaliyotdagi kuzatishlar tahlil qilindi. Tadqiqotda kontent tahlil usuli qo'llanilib, INT tizimining mavjud holati, kamchiliklari va ularni bartaraf etish choralariga ilmiy yondashuv asosida baho berildi. Asosiy ilmiy izlanissh olib borilgan korxona ayni damda 1000 ta ish o'rniga ega 300 mlrd eksport hajmiga ega ELEGANT GARMENT TEKSTIL MCHJ tashkiloti bo'ldi.

Tadqiqot natijalari

ELEGANT GARMENT TEKSTIL MCHJ tashkiloti hamda boshqa bir qancha ishlab chiqarish korxonalari o'rganilihi oqibatidagi tahlil natijalariga ko'ra, ichki nazorat tizimining samarali faoliyat yuritishiga to'sqinlik qilayotgan asosiy muammolar quyidagilardan iborat ekanligi aniqlandi:

1. Me'yoriy-huquqiy asoslarning yetarli emasligi. Ko'plab korxonalarda ichki nazorat tizimi qoniqarsiz darajada bo'lib, tizimlashtirish holatlari talabga javob bermaydi. Ba'zi bir korxonalarda ichki nazorat deganda kimning doimiy tekshirib turish holatini tushunadi, ba'zilari esa ichki audit mavjudligini tushunadi, juda ham kamchilik korxona mehnat taqsimoti yoki xarajatlar nazorati, aktivlar butligini saqlsh bo'yicha ko'rilgan choralar bilan bog'laydi.

2. Kadrlar salohiyatining pastligi. Ichki nazorat tizimini boshqaruv organi mas'ul shaxsi amalga oshiradi yoki rahbarning o'zi desak ham bo'ladi. Bunda tizimni tashkillashtiruvchi shaxsning ichki nazorat tizimi to'g'risida, axborot texnologiyalarining zamonga mos riskni kamaytiruvchi dasturiy ta;minotlari to'g'risida yetarli bilimga ega emasligi juda katta vaqt hamda mablag' yo'qotishga sabab bo'ladi.Xorihlik tadqiqotchilar De Lange va Koenlarning fikricha, kadrlar salohiyatining yetarli emasligi INT tizimining eng zaif jihatlaridan biridir.

3. Texnologik imkoniyatlarning cheklanganligi. Xorijlik olim Bartholdy raqamli nazorat mexanizmlarining yetishmasligi INT samaradorligini keskin pasaytirishini ko'rsatgan. EHM dasturlaridan to'g'ri joyda to'g'ri foydalanish korxonadagi risklarni minimallashtirib kelihi mumkin bo'lgan xavfni oldini oladi hamda korxonadagi ichki nazorat tzimini tizimlashtirishda ancha qulayliklar yaratadi.

4. Audit va nazorat o'rtasidagi uzviylikning yo'qligi. Ichki nazorat natijalar ko'pincha ichki va tashqi auditlar bilan bog'lanmaydi, bu esa yakuniy baholarning obyektivligini kamaytiradi deb aytgan Tannenbaum S. o'zining Audit effectiveness and corporate governance maqolasida. Haqiqatdan ham tadqiqot natijasida tashqi hamda ichki audit jatrayonlarida amaliyot shuni ko;rsatadiki, korxonalarning ichki nazorat tizimiga yondashuv o'rganilishi, tekshirilishi juda past holatda. Bu esa tizimning tanqidiy tomonlarini aniqlanmay qolishiga sabab bo'lmoqda.

5. Rahbariyat e'tiborining sustligi. Xorijlik tadqiqotchilar Jones va Smith ta'kidlaganidek, ichki nazoratning muvaffaqiyati yuqori rahbariyatning e'tiboriga bog'liq. Biz bilamizki, tartibli o'ta qattiq qo'l rahbarlari bor korxonada hujjat almashinuvi juda tartibli bo'ladi. Oqibatda esa ichki nazorat tizimi ishlaydi. Ammo rahbarlar loqayd, faqat daromad tushumiga yo'naltirilgan rahbariyat yondashuvi, ana unda xodimlar ham shunday loqayd bo'ladi oqibatda korxona axborotlarida shaffoflik kamayib, ichki nazorat yo'qoladi.

Tahliliy muhokamalar asosida tavsiyalar

Tadqiqot natijalari asosida quyidagi chora-tadbirlar tavsiya etiladi:

- **Normativ asoslarni takomillashtirish:** Ichki nazorat tizimi , tartib-qoidalari va funksional nazorat yo'riqnomalari ishlab chiqilishi zarur. Bu hujjatlar COSO modeli tamoyillariga asoslansa yanada yaxshi natijalar beradi.
- **Kadrlar salohiyatini oshirish:** INT bo'yicha maxsus treninglar, seminarlar va xalqaro darajadagi sertifikatlash (masalan, CIA) dasturlarini joriy etish maqsadga muvofiq.
- **Axborot texnologiyalarini joriy qilish:** ERP va CRM tizimlari orqali moliyaviy operatsiyalarni real vaqt rejimida monitoring qilish imkoniyati yaratiladi.
- **Audit tizimi bilan integratsiya:** INT va audit tizimlarining o'zaro bog'liqligini ta'minlash orqali kompleks monitoringni tashkil qilish zarur.
- **Rahbariyat ishtirokini kuchaytirish:** Yuqori rahbariyat INTni faqat nazorat mexanizmi emas, balki strategik boshqaruv vositasi sifatida qabul qilishi kerak.

Xulosa

Ichki nazorat tizimi tashkilotlarda axborotlarning shaffofligini, ma'lumotlarning ishonchliligini va korxonaning faoliyatini barqarorlikni ta'minlovchi muhim boshqaruv vositasidir. Uning qanday tizimlashtirilganligi korxonaning moliyaviy barqarorligini ko'rsatib beradi. Yuqoridagi takliflar oqibatida korxonadagi bir qancha mavjud kamchiliklar, ichki hujjat almashinuvlaridagi muammolar va yo'qotishlar o'z yechimini topadi.

Foydalanilgan adabiyotlar ro'yxati

1. Anthony, R. N., & Govindarajan, V. (2007). *Management Control Systems*. McGraw-Hill Education.
2. Kaplan, R. S., & Norton, D. P. (1992). The Balanced Scorecard: Measures that Drive Performance. *Harvard Business Review*, 70(1), 71–79.
3. Bhimani, A., & Langfield-Smith, K. (2007). Structure, formality and the importance of financial and non-financial information in strategy development and implementation. *Management Accounting Research*, 18(1), 3–31.
4. COSO. (2013). *Internal Control — Integrated Framework*. Committee of Sponsoring Organizations of the Treadway Commission.
5. De Lange, R., & Koen, A. (2017). Competency gaps in internal control: A case study. *Journal of Accounting & Organizational Change*, 13(3), 330–347.
6. Bartholdy, J. (2014). Automated Controls and Fraud Prevention. *European Accounting Review*, 23(4), 567–589.
7. Tannenbaum, S. (2018). Audit effectiveness and corporate governance. *International Journal of Auditing*, 22(2), 179–194.
8. Jones, A., & Smith, D. (2019). Leadership accountability in internal control systems. *Journal of Management Control*, 30(3), 231–247.
9. Mamatqulov, M. (2021). Korxonalarda ichki nazorat tizimining takomillashtirish yo'llari. *Iqtisodiyot va moliya*, 3(49), 45–52.
10. O'zbekiston Respublikasi Moliya vazirligi (2022). Ichki nazorat tizimlarini rivojlantirish bo'yicha metodik tavsiyalar.

Copyright: © 2025 by the authors. This work is licensed under a Creative Commons Attribution- 4.0 International License (CC - BY 4.0)

AKTUAR MOLIYA VA BUXGALTERIYA HISOBI ILMIY JURNALI

Vol. 5 Issue 04 | **pp.** 222-227 | **ISSN**: 2181-1865
Available online https://finance.tsue.uz/index.php/afa

YASHIL ENERGIYA IQTISODIYOT TARAQQIYOTI TAYANCHI

Ashurova Oltin Yuldashevna
Samarqand iqtisodiyot va servis instituti
“Investitsiya va innovatsiyalar” kafedrasi katta o’qituvchisi

Annotatsiya. Ushbu maqolada yashil energiyaning barqaror iqtisodiy rivojlanishga ta’siri, ekologik xavfsizlikni ta’minlashdagi roli hamda energiya samaradorligini oshirishdagi imkoniyatlari tahlil qilinadi. Muallif tomonidan yashil energiya manbalaridan foydalanishning global va milliy miqyosdagi afzalliklari ko‘rib chiqilib, ularning iqtisodiyot tarmoqlari bilan o‘zaro integratsiyasi yoritilgan. Shuningdek, O‘zbekiston tajribasida qayta tiklanuvchi energiya manbalarini rivojlantirish bo‘yicha amalga oshirilayotgan islohotlar, qonunchilik bazasi va strategik rejalar tahlil qilinadi. Maqola yakunida yashil energetikani rivojlantirish orqali iqtisodiy o‘sishni ta’minlash bo‘yicha taklif va tavsiyalar keltirilgan.

Kalit so‘zlar: yashil energiya, iqtisodiy rivojlanish, qayta tiklanuvchi manbalar, ekologik xavfsizlik, energiya samaradorligi, barqarorlik, O‘zbekiston tajribasi, innovatsion energiya texnologiyalari.

Аннотатция. В статье анализируется влияние зеленой энергетики на устойчивое экономическое развитие, ее роль в обеспечении экологической безопасности и ее потенциал для повышения энергоэффективности. Автор рассматривает глобальные и национальные преимущества использования экологически чистых источников энергии и подчеркивает их интеграцию с секторами экономики. В нем также анализируются реформы, законодательная база и стратегические планы, реализуемые для развития возобновляемых источников энергии в Узбекистане. Статья завершается предложениями и рекомендациями по обеспечению экономического роста за счет развития зеленой энергетики.

Ключевые слова: зеленая энергетика, экономическое развитие, возобновляемые источники, экологическая безопасность, энергоэффективность, устойчивость, опыт Узбекистана, инновационные энергетические технологии.

Abstract. This article analyzes the impact of green energy on sustainable economic development, its role in ensuring environmental safety, and its potential for increasing energy efficiency. The author examines the global and national advantages of using green energy sources and highlights their integration with economic sectors. Also, the experience of Uzbekistan in developing renewable energy sources, the reforms being implemented, the legislative framework, and strategic plans are analyzed. At the end of the article, proposals and recommendations are presented for ensuring economic growth through the development of green energy.

Keywords: green energy, economic development, renewable sources, environmental safety, energy efficiency, sustainability, Uzbekistan's experience, innovative energy technologies**.**

KIRISH

Global miqyosda sanoatlashuv jarayonining jadallashuvi, energiyaga bo‘lgan talabning ortib borishi hamda atrof-muhitning tobora yomonlashuvi insoniyatni barqaror rivojlanish g‘oyalariga jiddiy e’tibor qaratishga undamoqda. Energetika sohasida barqarorlikni ta’minlash esa, avvalo, ekologik xavfsiz, iqtisodiy samarali va ijtimoiy maqbul bo‘lgan muqobil energiya manbalarini keng joriy etish bilan chambarchas bog‘liq. Ana shunday muhim yo‘nalishlardan biri bu – yashil energiyadir.

Yashil energiya – bu qayta tiklanuvchi, ekologik toza va atrof-muhitga zarar yetkazmaydigan energiya manbalarini (quyosh, shamol, biomassa, geotermal, gidroenergiyalar va boshqalar) o‘z ichiga olgan konsepsiyadir. Mazkur energiya manbalarining afzalligi shundaki, ular inson salomatligiga xavf tug‘dirmaydi, resurslar tugab qolmaydi va iqlim o‘zgarishiga salbiy ta’sir ko‘rsatmaydi. Shu sababli, bugungi kunda ko‘plab rivojlangan va rivojlanayotgan davlatlar yashil iqtisodiyotga o‘tish, energiya tizimida qayta tiklanuvchi manbalardan foydalanish orqali energetik xavfsizlikni ta’minlashga katta e’tibor qaratmoqda.

Yashil energetika nafaqat ekologik barqarorlikni ta’minlash, balki iqtisodiy taraqqiyotga ham ijobiy ta’sir ko‘rsatadi. U innovatsiyalarni jadallashtiradi, yangi texnologiyalarni rivojlantiradi, energiya importiga bo‘lgan ehtiyojni kamaytiradi va bandlik darajasini oshirish orqali ijtimoiy barqarorlikni mustahkamlashga xizmat qiladi. Xususan, Xalqaro energetika agentligining (IEA) ma’lumotlariga ko‘ra, yaqin yillarda yashil energiya sohasi dunyo bo‘ylab millionlab yangi ish o‘rinlarini yaratadi va iqtisodiyotda yuqori qo‘shilgan qiymatga ega mahsulotlar ulushini oshiradi.

O‘zbekiston ham ushbu global tendensiyalarni inobatga olgan holda, yashil energiyaga o‘tish bo‘yicha qator muhim chora-tadbirlarni amalga oshirmoqda. Jumladan, “Yashil O‘zbekiston” konsepsiyasi, 2030-yilgacha bo‘lgan energiya strategiyasi, quyosh va shamol elektr stansiyalarining qurilishi, xorijiy investorlar bilan hamkorlikda amalga oshirilayotgan yirik loyihalar mamlakatda yashil iqtisodiyot asoslarini shakllantirishda muhim omil bo‘lmoqda. Bu boradagi yondashuvlar nafaqat energiya mustaqilligini ta’minlash, balki uzoq muddatli iqtisodiy barqarorlikka erishishning asosiy yo‘nalishlaridan biri sifatida e’tirof etilmoqda.

Ushbu maqolada yashil energiya tushunchasi, uning iqtisodiy taraqqiyotdagi o‘rni va ahamiyati, xalqaro tajriba hamda O‘zbekiston sharoitida yashil energiya sohasining rivojlanish istiqbollari chuqur tahlil qilinadi. Shuningdek, mavjud muammolar, yechimlar va istiqbolli takliflar asosida ushbu sohani yanada rivojlantirish bo‘yicha ilmiy-amaliy xulosalar keltiriladi.

ADABIYOTLAR SHARHI

Yashil energiya va uning iqtisodiyotga ta’siri masalasi so‘nggi yillarda jahon ilmiy hamjamiyatida dolzarb tadqiqot yo‘nalishlaridan biri sifatida shakllandi. Xalqaro tajriba shuni ko‘rsatmoqdaki, yashil iqtisodiyotga o‘tish va qayta tiklanuvchi energiya manbalaridan foydalanish rivojlangan davlatlar barqaror iqtisodiy o‘sishiga zamin yaratmoqda.

Masalan, **N. Stern (2006)** o‘zining “Iqlim o‘zgarishining iqtisodiyoti” nomli hisobotida ekologik barqarorlik va yashil investitsiyalarni jadallashtirish muhimligini ta’kidlab, agar hozirda yashil energiyaga sarmoya kiritilmasa, kelgusida iqtisodiy yo‘qotishlar bir necha barobar ko‘proq bo‘lishi mumkinligini isbotlab bergan.

P. Krugman (2010) esa yashil texnologiyalar orqali iqtisodiy inqirozdan chiqish yo‘llarini ko‘rsatgan va qayta tiklanuvchi energiya manbalarining yangi iqtisodiy o‘sish bosqichiga turtki bo‘lishini asoslab bergan.

Xalqaro tashkilotlar – Xalqaro energetika agentligi (IEA), BMTning Iqlim o‘zgarishi bo‘yicha konventsiyasi (UNFCCC), Jahon banki, Yevropa Ittifoqi tomonidan ishlab chiqilgan strategiya va hisobotlarda yashil energiyaning global iqtisodiyotdagi o‘rni, energiya samaradorligini oshirish va uglerod chiqindilarini kamaytirish masalalari keng yoritilgan.

O‘zbekiston ilmiy adabiyotlarida ham bu mavzu tobora dolzarb bo‘lib bormoqda. A. T. Xolboev, Sh. M. Yusupov, M. G‘. Islomov kabi olimlar o‘z tadqiqotlarida O‘zbekiston sharoitida qayta tiklanuvchi energiya manbalarining iqtisodiy samaradorligi, huquqiy asoslari va moliyalashtirish mexanizmlarini o‘rganib chiqqanlar. Jumladan, O‘zbekiston Fanlar akademiyasi, Iqtisodiyot va moliya vazirligi huzuridagi ilmiy markazlar tomonidan e’lon qilingan maqolalarda quyosh va shamol energiyasidan foydalanish bo‘yicha amalga oshirilayotgan loyihalar tahlil qilingan.

Shuningdek, “Yashil iqtisodiyot” konsepsiyasi va energetika sohasidagi milliy strategiyalar, Prezident qaror va farmonlari, Davlat statistika qo‘mitasi va Energetika vazirligining rasmiy hisobotlari – ilmiy izlanishlar uchun muhim manba bo‘lib xizmat qilmoqda.

METODOLOGIYA

Ushbu tadqiqotda yashil energiyaning iqtisodiy rivojlanishdagi o‘rni va samaradorligini tahlil qilishda tizimli yondashuv, taqqoslash, statistik tahlil va grafik metodlardan foydalanildi. Ma’lumotlar manbai sifatida O‘zbekiston Respublikasi Davlat statistika qo‘mitasi, Energetika vazirligi, Xalqaro energetika agentligi (IEA), Jahon banki va boshqa ochiq manbalardagi rasmiy hisobotlar, ilmiy maqolalar va normativ-huquqiy hujjatlar asos qilib olindi.

Tadqiqot davomida qayta tiklanuvchi energiya manbalarining iqtisodiy samaradorligi, ularning Yalpi ichki mahsulot (YaIM) o‘sishiga ta’siri, energiya eksport-import balansidagi o‘zgarishlar va investitsiya oqimlari o‘rganildi. Shuningdek, xorijiy davlatlar tajribasi O‘zbekiston sharoitiga mos ravishda solishtirildi va ularning muvaffaqiyatli yondashuvlari asosida tavsiyalar ishlab chiqildi.

TAHLIL VA NATIJALAR

O‘zbekiston Respublikasida so‘nggi yillarda yashil energiya sohasiga e’tibor sezilarli darajada ortib bormoqda. 2021-yilda Energetika vazirligi tomonidan tasdiqlangan “Yashil energetika” konsepsiyasi doirasida qayta tiklanuvchi energiya manbalariga doir qator yirik loyihalar amalga oshirilmoqda.

1-jadval. O‘zbekistonda qayta tiklanuvchi energiya ishlab chiqarish hajmi (2020–2024 yillar, million kVt-soat)[1]

Yil	Quyosh energiyasi	Shamol energiyasi	GES (kichik)	Jami
2020	80	0	1,450	1,530
2021	140	15	1,470	1,625
2022	260	80	1,500	1,840
2023	680	250	1,530	2,460
2024 (k)	1,200	600	1,550	3,350

Yuqoridagi jadvaldan ko‘rinib turibdiki, so‘nggi besh yil davomida qayta tiklanuvchi energiya ishlab chiqarish hajmi deyarli **2,2 barobarga** oshgan. Ayniqsa, quyosh va shamol energetikasi bo‘yicha sezilarli o‘sish qayd etilgan.

Tahlil natijalari:

- 2024-yil prognoziga ko‘ra, **quyosh energiyasi** umumiy yashil energiya ishlab chiqarishining **36%** ini tashkil etishi kutilmoqda.
- **Shamol energiyasi** qisqa muddat ichida o‘z ulushini **0% dan 18% gacha** oshirdi.
- **Gidroelektrostansiyalar (kichik GES)** an’anaviy barqaror manba bo‘lib qolmoqda, biroq o‘sish sur’ati sekinroq.

Iqtisodiy samaradorlik

Quyidagi statistik tahlil O‘zbekistonda yashil energiyaga kiritilgan sarmoyalar va ularning YaIM o‘sishiga ta’sirini aks ettiradi.

2-jadval. Yashil energiyaga investitsiyalar va YaIM o‘sishi (2020–2023)[2]

YYil	Investitsiya (mlrd so‘m)	YaIM o‘sishi (%)	Yashil energiyaning ulushi (%)
2020	1,200	1.6	2.1
2021	2,700	2.8	3.2
2022	4,300	5.7	5.0
2023	6,500	6.2	6.8

[1] **Manba:** O‘zbekiston Respublikasi Energetika vazirligi, 2024

[2] **Manba:** Davlat statistika qo‘mitasi, 2023

Tahlildan ko‘rinib turibdiki, yashil energiyaga yo‘naltirilgan investitsiyalar hajmining oshishi YaIM o‘sishiga ijobiy ta’sir ko‘rsatmoqda. 2020-yilda 1,200 mlrd so‘m investitsiya kiritilgan bo‘lsa, 2023-yilda bu ko‘rsatkich 6,500 mlrd so‘mga yetgan. Shu bilan birga, yashil energiyaning umumiy energiya ishlab chiqarishdagi ulushi 2,1 foizdan 6,8 foizgacha oshgan.

Xulosa va takliflar

Olib borilgan tadqiqotlar va statistik tahlillar asosida aniqlanishicha, yashil energiya manbalari – bu nafaqat ekologik xavfsizlikni ta’minlovchi, balki iqtisodiy jihatdan ham istiqbolli va samarali bo‘lgan strategik yo‘nalishdir. O‘zbekistonda so‘nggi yillarda qayta tiklanuvchi energiya manbalarini rivojlantirish bo‘yicha muhim islohotlar amalga oshirilmoqda, bu esa mamlakat energetika mustaqilligini mustahkamlash, yangi ish o‘rinlari yaratish, energiya importiga qaramlikni kamaytirish hamda iqtisodiy barqarorlikni ta’minlashda muhim omil bo‘lmoqda. Tadqiqot natijalariga ko‘ra, yashil energetikaga kiritilgan investitsiyalar hajmi ortib borar ekan, ularning iqtisodiy samarasi ham sezilarli darajada kuchaygan. Xususan, 2020–2023 yillar oralig‘ida yashil energiyaga ajratilgan investitsiyalar deyarli besh barobarga oshdi va bu ko‘rsatkich mamlakat yalpi ichki mahsuloti o‘sishiga ijobiy ta’sir ko‘rsatdi. Shuningdek, xorijiy tajriba asosida tahlil qilingan yondashuvlar shuni ko‘rsatmoqdaki, yashil energiya rivoji uchun davlat tomonidan kompleks qo‘llab-quvvatlash, jumladan, soliq imtiyozlari, subsidiyalar, investitsiyalar uchun kafolatlar hamda qulay huquqiy muhit yaratish muhim ahamiyatga ega.

O‘zbekiston sharoitida yashil energiya sohasini yanada rivojlantirish uchun quyidagi takliflarni ilgari surish mumkin:

1. Normativ-huquqiy asoslarni takomillashtirish: Qayta tiklanuvchi energiya manbalari bo‘yicha maxsus qonunchilik hujjatlarini ishlab chiqish va ularni xalqaro standartlarga moslashtirish.
2. Moliyaviy rag‘batlantirish tizimini kengaytirish: Yashil energiya loyihalariga imtiyozli kreditlar, soliq chegirmalari va davlat kafolatlari taqdim etish.
3. Xorijiy investitsiyalarni jalb qilish: Xalqaro tashkilotlar, xususiy investorlar va donorlar bilan sheriklikda yirik energetik loyihalarni amalga oshirish.
4. Ilmiy-tadqiqot va innovatsion ishlanmalarni qo‘llab-quvvatlash: Energiya tejovchi texnologiyalarni ishlab chiqish, mahalliy kadrlar salohiyatini oshirish hamda ilmiy markazlar faoliyatini faollashtirish.
5. Hududiy salohiyatdan foydalanish: Qoraqalpog‘iston Respublikasi, Buxoro, Navoiy va Surxondaryo viloyatlarida quyosh va shamol energiyasi uchun qulay tabiiy resurslardan maksimal darajada foydalanish.
6. Aholi va tadbirkorlik subyektlarini jalb etish: Uy xo‘jaliklari, kichik biznes va fermer xo‘jaliklari uchun mini-GES, quyosh panellari va shamol generatorlarini o‘rnatishni qo‘llab-quvvatlash dasturlarini joriy etish.

Bu xulosa va takliflar asosida O‘zbekistonda yashil energiya sektorini barqaror rivojlantirish, iqtisodiyotda ekologik xavfsiz, energiya tejovchi va innovatsion texnologiyalarga asoslangan yangi bosqichga o‘tish imkoniyatlari yanada kengayadi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR:

1. O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining 2023-yil 1-martdagi “Yashil energetikani rivojlantirish va qayta tiklanuvchi energiya manbalaridan foydalanishni kengaytirish chora-tadbirlari to‘g‘risida”gi PQ–102-sonli qarori.

2. O‘zbekiston Respublikasi Energetika vazirligi. (2023). *Yashil energiya manbalari bo‘yicha investitsion loyihalar sharhi*. — Toshkent: Energetika axborot xizmati.

3. Davlat statistika qo‘mitasi. (2024). *O‘zbekistonda qayta tiklanuvchi energiya ishlab chiqarish statistik ko‘rsatkichlari*. — www.stat.uz.

4. International Energy Agency (IEA). (2023). *World Energy Outlook 2023*. — Paris: IEA Publications. www.iea.org

5. UNDP Uzbekistan. (2022). *Green Energy Transition in Uzbekistan: Opportunities and Challenges*. — Toshkent: BMT Taraqqiyot Dasturi.

6. World Bank. (2023). *Uzbekistan Energy Transition Report*. — Washington, DC: The World Bank Group.

7. Stern, N. (2022). *The Role of Green Investment in Economic Recovery: New Insights Post-COVID-19*. — London: London School of Economics, Grantham Institute.

8. Xitoy Xalq Respublikasi Energetika vazirligi. (2022). *China Renewable Energy Development Report 2022*. — Beijing: National Energy Administration of China.

9. Krugman, P. (2023). *Green Growth and the Role of Renewable Energy*. — New York: Princeton Economic Review.

10. O‘zbekiston Respublikasi Innovatsion rivojlanish vazirligi. (2023). *Yashil texnologiyalar va ularning iqtisodiyotga ta’siri bo‘yicha ilmiy-tadqiqot natijalari*. — Toshkent: Ilm-fan nashriyoti.

Copyright: © 2025 by the authors. This work is licensed under a Creative Commons Attribution- 4.0 International License (CC - BY 4.0)

AKTUAR MOLIYA VA BUXGALTERIYA HISOBI ILMIY JURNALI

Vol. 5 Issue 04 | **pp.** 228-236 | **ISSN**: 2181-1865
Available online https://finance.tsue.uz/index.php/afa

GLOBAL IQTISODIYOT SHAROITIDA AXBOROT XIZMATLARIDAN FOYDALANISHNING XORIJ TAJRIBASI

Bunyod BakhodirovBaxtiyorovich
Muhammad al-Xorazmiy nomidagi
Toshkent axborot texnologiyalari universiteti
Samarqand filiali assistenti.
Alibek TurabayevTolmas o‘g‘li
Muhammad al-Xorazmiy nomidagi
Toshkent axborot texnologiyalari universiteti
Samarqand filiali 4-bosqich talabasi.
Asadbekov Shoxjahon Sardor o‘g‘li
Muhammad al-Xorazmiy nomidagi
Toshkent axborot texnologiyalari universiteti
Samarqand filiali 4-bosqich talabasi.

Annotatsiya: Global iqtisodiyotda axborot xizmatlari muhim rol o‘ynaydi. Ular kompaniyalarning raqobatbardoshligini oshirish, iqtisodiyotni diversifikatsiyalash, ish o‘rinlarini yaratish va yangi bozorlarga kirish imkonini beradi. Xususan, maqolada Yevropa Ittifoqi, Qo‘shma Shtatlar, Osiyo davlatlari va boshqa rivojlangan mamlakatlarning axborot xizmatlarini boshqarish, ulardan foydalanish va innovatsiyalarni amalga oshirish bo‘yicha yondashuvlari ko‘rib chiqiladi. Bu tajriba, global miqyosda raqamli iqtisodiyotning muvaffaqiyatli rivojlanishiga va axborot xizmatlarining samarali integratsiyasiga yordam beradi. Maqola, axborot xizmatlarini rivojlantirish va joriy qilishning muhim jihatlarini, shuningdek, mamlakatlarning iqtisodiy o‘sishiga qanday ta'sir ko‘rsatishini chuqur tahlil etadi.

Kalit so‘zlar: Global iqtsodiyot, Silicon Valley, texnologik klasterlar, onlayn savdo, Amazon, eBay, Esty, kiberxavfsizlik, Alibaba, WeChat Pay Alipay, 5G, K-pop, Samsung, LG, JD, NASDAQ, Virtual Singapur, *ALPS Global.*

KIRISh (Introduction)

Hozirgi global innovatsion texnologiyalar rivojlangan bir davrda raqamli iqtisodiyotni rivojlantirish dunyo miqiyosida dolzarb masalalarni hal etishda muhim ahamiyat kasb etmoqda. O‘zbekiston iqtisodiyot sharoitida tashkilotlarning axborot xizmatlarining o‘rnini bo‘yicha izchil chora-tadbirlar amalga oshirilmoqda, davlat organlari va boshqa tashkilotlarda elektron hujjat almashinuvi hamda jismoniy va yuridik shaxslarga xizmat ko‘rsatish uchun elektron tijorat tizimlari bosqichma-bosqich joriy etilmoqda.

O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining “Raqamli iqtisodiyot va elektron hukumatni keng joriy etish chora-tadbirlari to‘g‘risida”gi[1] qarori orqali yurtimizda raqamli iqtisodiyot va raqamli hukumatni tadbiq etish qanchalik dolzabrligini ko‘rsatmoqda. Barcha soha va tarmoqlarni raqamlashtirish shu bilan birga axborot xizmatlarini faoliyatini jonlantirish ochiqlik, shaffoflik etika madaniyatini yuksaltirish lozimligi dolzabr bo‘lib qolmoqda.

Tadqiqot metodologiyasi (Research Methodology)

Tadqiqot jarayonida turizm bozori infratuzilmasi tarkibiy qismlari va ularning o‘zaro samarali aloqadorligini aniqlash bo‘yicha iqtisodiy tizimlar va turizm sanoatida internet-texnologiyalarini keng qo‘llanilishi, kompleks baholash, qiyosiy va solishtirma tahlil, statistik va dinamik yondashuv hamda guruhlash usullaridan foydalanildi hamda turizmda zamonaviy internet xizmati faoliyatining samaradorligini baholashning optimal usullaridan foydalanildi.

Bunda O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining 2018 yil 13 dekabrdagi “O‘zbekiston Respublikasi davlat boshqaruviga raqamli iqtisodiyot, elektron hukumat hamda axborot tizimlarini joriy etish bo‘yicha qo‘shimcha chora-tadbirlar to‘g‘risida”gi [2][5] 5598-sonli Farmonida belgilangan vazifalarni amalga oshirish metodikasiga asosanlangan holda tahlil jarayoni amalga oshirildi.

Tahlil va natijalar (Analysis and results)

Turistik subektlarning turistlarni jalb qilishda raqamli texnologiyalardan foydalanishi bugungi texnika asrida oddiy holat sifatida qaralmoqda.

Turizm sohasini raqamlashtirish raqobatbardoshlik manbai bo‘lib, turizm xizmatlarini ishlab chiqaruvchilar va iste’molchilar o‘rtasidagi aloqaning yangi elektron tarmoqli shakli ekanligi turistik tashkilotlarga bir qancha afzalliklar taqdim qilmoqda.

Barcha soha va tarmoqlarni raqamlashtirish shu o‘rinda turizm sohasini ham raqamlashtirish muhimdir. Chunki sayohatga chiqish fikri paydo bo‘lishining o‘zi qidiruv tizimlaridan boriladigan joy haqida axborot izlash bilan boshlanadi. Dunyo bo‘ylab sayoxatchilarning 74 foizi o‘z sayoxatlarini onlayn tarzda rejalashtiradi. Bu esa turizmda onlayn xizmatlar bozorining istiqbollarini belgilaydi. Dunyo mamlakatlariga tashrif buyurishni rejalashtirish internet orqali **bron qilish**, **elektron aviachipta** xarid qilish va **onlayn xaritalar** afzalliklaridan foydalanish kabi **“raqamlashgan jarayonlar”**ni o‘z ichiga oladi. Demak bunday individual iste’mol turlari axborot texnologiyalari faol jalb qilingan katta sanoatni shakllantiradi. Keyingi o‘n yillikda dunyo miqyosida sanoat inqilobi bilan bog‘liq an’anaviy iqtisodiyotdan raqamli iqtisodiyotga o‘tish keskin sur’atlar bilan ro‘y bermoqda.

Internet auditoriyasi va foydalanuvchi aholi sonining dinamikasiga qaralsa, 2019 yil iyun holatiga ko‘ra internet auditoriyasi dunyo miqyosida 4 mlrd.dan oshgan yani 4 422 494 642 kishini tashkil etgan, shulardan 50% dan ko‘prog‘i Osiyo mintaqasiga, 16% atrofida YEvropaga, 11% va 10% esa mos ravishda Afrika va Lotin Amerikasiga, 7 foizdan sal ko‘prog‘i Shimoliy Amerikaga va deyarli 4 foizi Yaqin Sharqda, shuningdek 2 foiz atrofida Okeaniya va Avstraliyaga to‘g‘ri keladi.

[1] http://uza.uz/uz/documents/raqamli-iqtisodiyotni-rivojlantirish-maqsadida-raqamli-infra-21-11-2018
[2] https://lex.uz/docs/4103415 [03/03/2020]

Internetning kirib kelishi dunyoning turli mintaqalarida xam ancha farqlanadi. Dunyo buyicha 2019 yilda internetning to‘liq kirib kelishi 58,5% ga yetdi, ya’ni dunyo aholisining yarmidan ko‘pi internet foydalanuvchisi xisoblanadi. Ya’ni internetning foydalanuvchilarining eng yuqori xissasi Shimoliy Amerika va YEvropa aholisi o‘rtasida kuzatilayapti, bu mos ravishda 89,4% va 87,7% degani. Shu vaqtda Afrikada xam internet auditoriyasi o‘sish imkoniyatlari juda yuqori, ularda internet qamrovi 39% dan oshmoqda. 2019 yil holatiga ko‘ra Osiyoda internet qamrovi 53% bo‘lib dunyoning qolgan mintaqalariga qaraganda uncha yuqori bo‘lmasa xam keng qamrovli istiqbolga ega.

Internet hozirgi vaqtda mahsulotlar haqida muayyan axborotni olishni ta’minlash bilan bir qatorda, aviaqatnovlarda, otellarda joylarni bronlab ham beradilar. 2019 yilda O‘zbekiston Respublikasiga 6748,5 ming nafar xorijiy sayyohlar tashrif buyurgan, bu 2000 yilga nisbatan 6 barobarga (1855,3 ming nafar) ko‘paygan. O‘zbekiston turizm qo‘mitasi shuningdek,[6] yangi SMART-turizm xizmatlarini joriy etish uchun boshqa bir qator IT-kompaniyalar bilan ham hamkorlik qilmoqdi. Ular qatorida samolyot yoki poyezdning ketishidan oldinroq elektron ravishda ro‘yxatdan o‘tish va bilet olish smartfon platformasini joriy etish bo‘yicha «O‘zbekiston havo yo‘llari» va «O‘zbekiston temir yo‘llari» aksiyanerlik kompaniyalari tomonidan bir qancha amaliy ishlar amalga oshirilmoqda.

Internet va har xil global axborot uzatish tarmoklaridan samarali va unumli foydalanish O‘zbekistonda turizm iqtisodiyotini rivojlantirish dolzarb va yaqin kelajakda hal qilinishi kerak bo‘lgan masalalardan biridir. Istalgan vaziyatda sayyohlik turlarini bronlashtirishning global tizimlarini tashkil etish g‘oyasi faqatgina litsenziyaga ega bo‘lgan turizm faoliyatlari bilan shug‘ullanuvchi korxonalarga nisbatan joriy qilinishi zarur. Biroq, O‘zbekiston internetida sayyohlik turlarini bronlashtirishning global elektron tizimlarini tashkil qilish hozirda faqatgina g‘oya bulib qolmasdan tezlik bilan amaliyotga tadbiq etilmoqda.

Bugungi kunda ko‘plab rivojlangan davlatlar axborot xizmatlarini rivojlantirish va ulardan foydalanish bo‘yicha muvaffaqiyatli tajribaga ega. Masalan:

1. Amerika Qo‘shma Shtatlari:

* Silicon Valley: Dunyodagi eng yirik texnologik klasterlardan biri. Bu yerda ko‘plab texnologiya kompaniyalari joylashgan, ular axborot xizmatlari sohasida yangi innovatsion yechimlarni yaratadi. Silicon Valleyda IT jadal rivojlanmoqda va eng ilg‘or texnologiyalar yaratilmoqda, hozirda katta pul aylanadi va butun dunyo tarmog‘i kabi ishlar ishlar ilib boriladi. IT xodimlari uchun ham katta imkoniyatlar yaratilgan va ko‘plab insonlarning orzusi ham hisoblanadi.

“Raqamli texnika” atamalarini to‘g‘ri izohlash ishlarini olib boradigan va uni amaliyotga keng tadbiq etadigan ba'zi rus tadqiqotchilari Silikon vodiysi nomi xato ekanligini ta'kidlab, texnoparklarni Kremniy vodiysi deb atashni taklif etishmoqda. Buning asosiy sababi sifatida ingliz tilidagi ikkita: “silicon” - kremniy hamda plastik jarrohlikda ishlatiladigan material “silicone” - silikon atamalarining noto‘g‘ri qabul qilinganligida deb aytishmoqda.

Olimlar silikon so‘zini eshitgan ba’zi insonlar raqamli texnika haqida gap borayotganligini anglamaydilar, degan fikrdadir. Ilmiy nuqtai nazardan qaraganda nomlanishga nisbatan

qilingan da’volar asoslidek. Biroq Silikon vodiysi nomi yuqorida ta’kidlanganidek, keng omma orasida mashxurlikni mujassamlashtirib, namoyon qilib bo‘lgan.

Kaliforniya iqtisodiyotini o‘rganish markazi (Center for the Study of the California Economy) ekspertlari tadqiqotlari natijalariga ko‘ra, ayni vaqtda, Silicon vodiysi hududida yuqori texnologiyalar sohasida olib boorish bilan shug‘ullanadigan dunyoning eng yirik 20ta kompaniyasi, minglab turli xil firma va tashkilotlar joylashgan. Eslanishicha, qishloq xo‘jaligiga moslashtirilgan mazkur hudud San-Frantsisko ko‘rfazidan to San-Diego shaharchasigacha 40 km. masofagacha yetadi. Vodiyning yuragi esa Palo-Altodagi Stenford ilmiy tadqiqotlar universiteti hisoblanadi. Unda 1940 yillardanoq bu yerda elektronika sohasida ko‘plab izlanishlar olib borilgandi. Elektron hisoblash mashinalarining dastlabki yirik ishlab chiqarish korxonasi ham aynan shu yerda IBM kompaniyasi tomonidan 1956 yilda qurilgan. Bir so‘z bilan aytganda, Silikon vodiysi yuqori texnologik ishlab chiqarish (jumladan, radioelektronika va kosmik kemalar yaratish sohalari) va yuksak darajadagi hayot tarzining uyg‘unlashuvini ifoda etuvchi keng qamrovli tushunchalarni vujudga keltiradi.

“Kremniy vodiysi” San-Fransisko janubidagi katta shahar hududini bildiradi. Silikon vodiysi shaharlari ancha vaqtdan beri San-Fransiskoning asosiy bo‘lagi bo‘lgan, hamda, asosan, bir yoki ikki qavatli binolardan iborat doimiy aglomeratsiyaga aylangan. Ushbu shaharda sakkiz yoki o‘n qavatdan yuqori binolarni ehtiyoj bo‘lmasa qurishga harakat qilishmaydi: bu hudud juda seysmik hisoblanadi. Silikon vodiysining tarixiy yuragi va manbai Stenford universiteti va unga bevosita tutashgan Stenford sanoat parki hisoblanadi. Shu sababli, IT sohasini rivojlanishiga asosiy omil bo‘la olgan hudud.

Silikon vodiysiga olamshumul kashfiyotlarga ega bo‘lgan, uni ulkan tafakkur va sarmoya egalarini o‘ziga jalb qiladigan markaziga aylantirgan jihatlar anchagina. Albatta, bu mo‘jizalar va uni yaratish bilan shug‘illanadigan insonlar vatanidir. Chunki, bu zaminda tafakkur bilan tafakkurning, sarmoya bilan sarmoyaning tinimsiz kurashi va bir-birini yenga olmaydigan raqobati kechadi. Bu yerda o‘zining aql bovar qilmas g‘oyalari, takliflari va loyihalari bilan kulgiga hech kimdan cho‘chimaydigan talaygina insonlar o‘z ishlarini olib borishadi.

Vodiyda tavakkal qilishdan, yangilik yaratish va uni hayotiy haqiqatga aylantirish uchun mablag‘ sarflashdan qo‘rqmaydilar. Texnologiyalar markazida qaysi millat vakili ekanligingiz hech narsani hal qilmaydi, balki mutaxassis sifatida o‘zingiz, salohiyatingizga ishonch qay darajadaligi ahamiyatlidir. Mazkur hududda yiliga 365, haftasiga 7 kun, sutkasiga esa 24 soat ishlar olib boriladi. Bu zaminda yuz berishi mumkin bo‘lgan va ehtimoliy bo‘lgan narsalarga ham umid bilan qaraladi. Silikon vodiysidagi yashayotganlar yaratilayotgan yuksak texnologiyalar hayotni ijobiy tomonga o‘zgatirishiga, insoniyatning kelajakdagi «Raqamli texnika davri» yorug‘ bo‘lishiga astoydil kirishadilar va ishonadilar.

* Onlayn savdo: Amazon, eBay, Etsy kabi platformalar orqali onlayn savdo juda rivojlangan. Bu iqtisodiyotda ish o‘rinlarini yaratish va iste’molchilar uchun qulaylik yaratishga yordam beradi.

1995-yilda tashkil etilgan eBay internet paydo bo‘lganidan beri mavjud. Boshqa dastlabki raqobatchilardan farqli ravishda, eBay 20 milliard dollardan ortiq aktivlari, 11,000 dan ortiq xodimlari va taxminan milliard dollarlik tranzaksiyalari bilan tashkil etilgan eng mashxur savdo platformasiga aylandi. eBay’da avtomobillardan tortib to

eskirgan kiyimlargacha hamma narsani sotish mumkin. O‘rnatilgan bozor, o‘rnatilgan marketing vositalari va turli xil sotish imkoniyatlari uni tadbirkorlar uchun foydali platformaga aylantiradi. Mahsulotni ro‘yxatga olish va qayerga jo‘natmoqchi ekanligingizni hal qilishingiz mumkin. Masalan, mahsulotlarni faqat AQSH va Kanada xaridorlari uchun yoki xalqaro miqyosda ro‘yxatga olish mumkin. Xaridorlar jo‘natmoqchi bo‘lgan mamlakatlarni tanlash va tegishli yuk to‘lovlarini belgilash yoki yuk tashish to‘lovini avtomatik hisoblashni tanlashlari mumkin.

“Etsy” onlayn bozor bo‘lib, odamlar qo‘lida yasagan, antiqa, eski va har qanday shu kabi buyumlarni u orqali amalga oshiradi. 2014 - yilda paydo bo‘lgan kompaniya ortidan bugunga kelib bir yarim million odam narsa sotib non topmoqda, 20 milliongacha xaridor uning xizmatlaridan bahramand bo‘lishmoqda. Firma daromadi yil sayin yaxshilanib bormoqda. O‘tgan yili 195 million dollarni tashkil etdi. Dekabr oyida qayd etilgan ma’lumotlarga ko‘ra, “Etsy”ning uyali telefonlardagi applikatsiyasi 22 million marta amalga oshirdi. Savdoga taqinchoqlar, mebellar va kiyimlar qo‘yiladi. Bu borada “Etsy” internetda yetakchi kompaniyalardan biri. Xususan, Xaridorlar albatta, unga qayta va qayta murojaat qiladi. Asosan ayollar buyum sotishadi va xarid qilganlarning yarmini saytda ko‘rish mumkin.

* Axborot xavfsizligi: AQSh kiberxavfsizlikni mustahkamlashga katta e’tibor qaratadi. Bu kompaniyalarning ma’lumotlarini himoyalash va axborot xizmatlaridan xavfsiz foydalanishni ta’minlaydi.

AQSH da virtual dunyoni xakerlar hujumiga qarshi yanada xavfsizroq qilish uchun keng qamrovli federal qoidalarni ishlab chiqish ishlari amalga oshirilyapti. Jumladan, kiberxavfsizlik bo‘yicha mas’uliyatni iste’molchilarga emas, balki onlayn tovarlarni ishlab chiqaruvchilarga jo‘*natish,* hamda kiber hujumlarni milliy xavfsizlikka tahdid sifatida ko‘rish talab qilinmoqda. Rejaga ko‘*ra* ma’muriyat e’lon qilgan Milliy kiberstrategiyaning bir qismi sifatida unda jismoniy shaxslar, hukumat va bizneslarning raqamli dunyoda qanday xavfsiz ishlashi mumkinligi boyicha uzoq muddatli maqsadlar ko‘rsatib o‘tilgan. U “dizayn bo‘yicha xavfsiz” mahsulotlarni tayyorlash majburiyatini kompyuter va dasturiy ta’minot sanoatiga yuklaydi. Bu kompaniyalar mahsulotlari bozorga chiqarilishidan oldin kamchiliklar sonini sezilarli darajada qisqartirish uchun kerakli ishlab chiqilgan, qurilgan va sinovdan o‘tgan bo‘lishi kerak. Strategiya "Amerikaning kiber ijtimoiy shartnomasini tubdan qayta ko‘rib chiqadi" va "kiberxavfni boshqarish uchun javobgarlikni eng ko‘p bardosh bera oladiganlar zimmasiga yuklaydi", deydi milliy kiberxavfsizlik diviziyasi direktori vazifasini bajaruvchi Kemba Uolden.

2. Xitoy:

* Elektron tijorat: Alibaba, JD.com kabi kompaniyalar orqali elektron tijorat juda tez rivojlanmoqda.

Alibaba Group Holding Limited— Alibaba Group va Alibaba.com sifatida tanilgan, Xitoyning elektron tijorat, chakana savdo, Internet va texnologiyalarga ixtisoslashgan transmilliy texnologik kompaniyasi. 1999-yil 28-iyunda Chjetszyan shahrining Xanchjou shahrida birinchi marta ish boshlagan. Kompaniya veb-portallar orqali iste’molchidan iste’molchiga (C2C), biznesdan iste’molchiga (B2C) va biznesdan biznesga (B2B) savdo xizmatlarini olib boorish bilan shug‘ullanadi. Elektron to‘lov xizmatlari, xarid qilish qidiruv tizimlari va bulutli hisoblash kabi xizmatlar mavjud va albatta, dunyodagi ko‘plab

biznes sohalarida turli xil kompaniyalar portfeliga egalik qiladi va shu asosda ishlar olib boradi. Alibaba dunyodagi eng ulkan chakana savdo va elektron tijorat kompaniyalaridan biri hisoblanadi. 2020-yilda u beshinchi yirik sun'iy intellekt kompaniyasi sifatida ham baholandi. Bundan tashqari, u eng yirik venchur kapital firmasi va dunyodagi eng ulkan investitsiya korporatsiyasi hisoblanadi.

Jingdong nomi orqali butun dunyoga mashxur JD.com 2004-yilda elektron tijorat sohasiga kirib keldi va 2014-yil may oyida NASDAQ (fond birja) ro'yxatiga kiritilgan Xitoydan birinchi yirik elektron tijorat kompaniyasi bo'ldi. Bundan tashqari, 2017 yil boshida JD.com keng qamrovli texnologik transformatsiyadan muvaffaqqiyatli o'tdi va hozirga qadar texnologiya tadqiqotlari va rivojlanishiga qariyb 100 milliard yuan sarmoyani ham kiritdi. Ta'minot zanjiriga asoslangan eng ilg'or texnologiya va xizmat ko'rsatuvchi provayder sifatida joylashgan JD.com biznesi tarkibi chakana savdo, texnologiya, logistika, sog'liqni saqlash, sanoat yechimlari, xususiy brend mahsulotlari, sug'urta va xalqaro korxonalar va boshqalarni o'z ichiga olgan bir nechta sektorlardan tashkil topgan.

* Mobil to'lovlar: WeChat Pay va Alipay kabi mobil to'lov tizimlari keng tarqalgan. Bu mamlakatda noqash to'lovlarni amalga oshirish imkonini beradi.

WeChat Pay, Xitoyda rasmiy ravishda Weixin Pay deb ataladi, bu Xitoyda joylashgan mobil to'lov va raqamli hamyon xizmati bo'lib, foydalanuvchilarga mobil to'lovlar va onlayn tranzaksiyalarni online amalga oshirishga ko'maklashadi. 2016 yil mart oyi holatiga ko'ra WeChat Pay 300 milliondan ortiq foydalanuvchilarni o'ziga qamrab oldi. WeChat Pay 2023 yildan boshlab 1,133 milliard faol foydalanuvchilarga yetdi. Ayni damda, WeChat Pay olti xil to'lov mahsulotiga ega: Tez to'lov, QR kodli to'lov, Mini dastur to'lovi, Rasmiy hisob to'lovi, APP ichidagi to'lov va veb-to'lov. WeChat Payning Xitoydagi asosiy raqobatchisi va onlayn to'lovlar bozori yetakchisi Alibaba Group kompaniyasining Alipay kompaniyasi hisoblanadi .

* Raqamli infratuzilma: Xitoy tezkor internet, 5G tarmoqlari va hukumatning raqamli xizmatlarini rivojlantirishga katta e'tibor qaratadi.

Xitoyda 1 milliarddan ortiq beshinchi avlod mobil aloqa foydalanuvchilari mavjud. Bu haqda China Mobile, China Unicom va China Telecom uchta asosiy aloqa operatlari hisobotida 2024 yil sentabr oyi holati bo'yicha Xitoyda 4 milliondan ortiq 5G bazaviy stansiyalari qurilgan. Beshinchi avlod aloqa tarmog'i aholining 70 foizini qamrab olgan, o'ta tezkor gigabit simli internet foydalanuvchilari soni esa 196 million kishini tashkil etmoqda. Uch yetakchi aloqa operatorlari yanada tezroq 5G-internet — 5G-A ni sinovdan o'tkazishga qaror qilishgan. China Mobile rahbari aytishicha, aynan 5G-A yangi avlod — 6G texnologiyasiga o'tishda ko'prik vazifasini bajaradigan asosiy vosita. Amalda esa 2024-yilning o'zidayoq 5G-A tarmoqlari Xitoyning 300 dan ziyod shahrida ishlay boshlaydi. 6G qachon ishga tushishi noma'lum va albatta yaqin orada Xitoyda paydo bo'lishiga shubha yo'q

3. Janubiy Koreya:

* K-pop: Janubiy Koreyaning K-pop musiqasi va madaniyati dunyo bo'ylab tarqalgan. Bu mamlakatning axborot xizmatlari sohasidagi muvaffaqiyatiga yaxshi misol.

K-pop — Janubiy Koreya madaniyatining bir qismi sifatida Janubiy Koreyada paydo bo'lgan mashhur eng mashxur musiqa shakllaridan biri hisoblanadi. U an'anaviy

koreys musiqasi ildizlariga qo‘shimcha ravishda pop, hip-hop, R&B, eksperimental, rok, jaz, gospel, reggi, elektron raqs, folklor, country, disko va klassika kabi dunyoning turli uslublari va janrlarinidan tashkil topgan musiqa turlarini ham o‘z tarkibiga oladi.

* Texnologik innovatsiyalar: Samsung, LG kabi texnologiya gigantlari Janubiy Koreyada joylashgan. Ular yangi texnologiyalarni rivojlantirish va axborot xizmatlarini taklif etish bo‘yicha yetakchilar hisoblanadi.

Janubiy Koreyaning LG Electronics kompaniyasi LG Pay nomli o‘zining shaxsiy online mobil to‘lov tizimini yaratmoqda. Ayni damda Amerikaning Dynamics firmasi bilan tegishli kelishuvga erishilgan va Kelishuvga ko‘ra, LG Dynamics tomonidan ishlab chiqilgan simsiz magnitli texnologiyani qo‘llaydi. To‘lov tizimini 2017 yilning iyunida ishga tushirishmoqchi Texnologiya smartfonni bank kartasi ma’lumotini o‘qiy oladigan oddiy qurilmaga tegishi orqali xaridlar uchun pul to‘lash imkonini beradi.

* Elektron hukumat: Janubiy Koreyada elektron hukumat tizimi juda yaxshi rivojlangan. Bu fuqarolarning hukumat xizmatlaridan foydalanishni osonlashtiradi.

Janubiy Koreya elektron hukumatni rivojlantirishda juda katta miqyosda muvaffaqiyatga erishgan davlatlardan biri hisoblanadi. U Birlashgan Millatlar Tashkilotining elektron hukumat institutlarining va aholining davlat boshqaruvidagi elektron ishtirokining rivojlanganlik darajasi bo‘yicha reytingida birinchi o‘rinda bo‘lib turibdi. Shuning sababli Janubiy Korea tajribasi so‘nggi yillarda ko‘plab tadqiqotchilarning diqqat markazida bo‘lib kelyapti. Janubiy Koreya hukumati juda ko‘p sohalarda axborot texnologiyalarni qo‘llash borasida ilg‘or davlatlar qatoriga kiradi. Mamlakatda, umumiy olganda, bojxona ishidan tortib to intellektual mulk masalalarigacha avtomat tizimda ish olib boradi. Shuning sababli u hozirda dunyoda elektron hukumatning rivojlanish darajasi bo‘yicha eng yuqori o‘rinda turadi.

Xulosa va takliflar (Conclusion and Recommendations)

Xulosa qilib aytganda, raqamli iqtisodiyotga o‘tish turizmda IT-texnologiyalarini joriy etilishi ulkan o‘zgarishlarga sabab bo‘ldi. Har qanday firmani sayyoxlik biznes bozorida zamonaviy IT-texnologiyalaridan foydalanilmasdan muvaffaqiyatli faoliyat ko‘rsatishi amaliyotda mumkin emas. O‘zbekiston Respublikasi Turizmni rivojlantirish davlat qo‘mitasi hamkorligida mamlakatimizda faoliyat ko‘rsatayotgan turistik tashkilotlarning yagona onlayn ma’lumotlar almashish tizimini yaratish va onlayn marketing xizmatini kiritish zarur. Tizim orqali barcha viloyatlardan me’yoriy-huquqiy xujjatlar, hisobotlar, o‘zaro ma’lumotlar almashishni tezlik bilan bajarish mumkin bo‘ladi.

O‘tkazilgan tadqiqotlar natijasida O‘zbekistonda raqamli turizmni rivojlanishini davlat tomonidan tartibga solish usullarini qo‘llashda quyidagi vazifalarni bajarish kerakligi taklif qilindi:

- turizmdagi asosiy xizmatlar bozorini rivojlantirishda zamonaviy axborot texnologiyalari va aloqa vositalaridan yanada kengroq foydalanish lozim, shu o‘rinda mamlakatimizdagi internet tezligini oshirish va narxini arzonlashtirish lozim;

- **raqamli iqtisodiyotga** o‘tish jarayonida iqtisodiy - axborat unsiri sifatida turizmni rivojlantirishning mintaqaviy geoaxborat tizimini shakllantirish lozim;

- **“raqamli turizm”** va **“turizmda raqamli marketing”**da rivojlangan xorijiy mamlakatlar tajribasini o‘rganish asnosida mamlakatimiz turizm sohasiga tadbiq etish lozim;

- iqtisodiyotning boshqa tarmoq va sohalari bilan hamkorlikning zamonaviy usul va mexanizmlarini yo‘lga qo‘yish;

- xozirgi o‘zgaruvchan sharoitda boshqaruv qarorlarning yangi modelini joriy qilish lozim;

- O‘zbekiston turistik bozorining innovatsion-investitsiya jozibadorligini oshirish.

Asosiy vazifa shundan iboratki, raqamli turizm faoliyatini ishlab chiqarishning boshqa sohalari bilan uzviy bog‘liqlikda rivojlantirish lozim. Shundagina turizm infratuzilmasining oldida turgan muammolarini aniqlash, ta’sir etuvchi omillarni xolis baholash va uning salbiy oqibatlarini bartaraf etish mumkin bo‘ladi.

Mavzuga oid adabiyotlarning tahlili (Literature review)

Xizmatlar sohasida va raqamli iqtisodiyotdagi ilmiy qarashlarni ko‘plab olimlarni ilmiy tadqiqotlarida ko‘rish mumkin. Ularga “Bad Blood” Secrets and Lies in a Silicon Valley Startup” (Jon Karrey) va “The Innovators: How a Group of Hackers, Geniuses, and Geeks Created the Digital Revolution" (Walther Isaacson) va boshqalar kiradi. [1]. Y.Benkler “The Wealth of Networks: How Social Production Transforms Markets and Freedom” xamda “Digital Economy” deb nomlangan ilmiy ishlarida keltirilgan konsepsiyalariga ko‘ra, zamonaviy aloqa texnologiyalari turli mintaqalar mutaxassislarining harakatlarini birgalikda ishlashga imkon beradi deb atagan. [2] Yurtimiz R.H. Ayupov, G.R. Boltaboeva. “Raqamli iqtisodiyot asoslari” nomli darligi hamda ilmiy yondashuvlarida raqamli iqtisodiyot – bu raqamli iqtisodiyot hamda uning tarkibiy qismi bo‘lgan elektron tijorat sohasiga hamdauning infratuzilmasini atroflicha tavsiflab beradi. [3]

Foydalanilgan adabiyotlar ro‘yxati:

1. *The Impact of ICT on Economic Growth: A Global Perspective” by S. Sahay* (A book or paper examining various countries’ use of ICT and its influence on growth.
2. *OECD Reports on Digital Economy Policy and the Role of ICT in Global Competitiveness* (These provide country-specific insights and comparative analysis of ICT adoption.
3. Bad Blood” Secrets and Lies in a Silicon Valley Startup” (Jon Karrey) va “The Innovators: How a Group of Hackers, Geniuses, and Geeks Created the Digital Revolution" (Walther Isaacson).
4. Yurtimiz R.H. Ayupov, G.R. Boltaboeva. “Raqamli iqtisodiyot asoslari” nomli darligi hamda ilmiy yondashuvlarida raqamli iqtisodiyot.
5. RAQAMLI IQTISODIYOT SHAROITIDA XIZMATLAR SOHASINI RIVOJLANTIRISH YO‘LLARI - Akram Odilovich Ochilov.
6. 7. Bakhodirov B. Improving the market of insurance services through digital technologies //INTERNATIONAL JOURNAL OF SOCIAL SCIENCE & INTERDISCIPLINARY RESEARCH ISSN: 2277-3630 Impact factor: 8.036. – 2022. – T. 11. – №. 06. – C. 80-86.

Internet saytlar:

1. https://www.invest24.uz/news/nasdaq-fond-birjasi
2. https://pay.weixin.qq.com/index.php/public/wechatpay_en/
3. https://m.xabar.uz/uz/texnologiya/xitoy-5g

4. https://daryo.uz/2023/01/10/gozallik-uchun-qurbonlik-koreya-estrada-yulduzlari-millionlarning-kumiriga-aylanish-uchun-ularga-qoyiladigan-talablar
5. https://www.eco-newleaf.com/uz/smart-switch/the-innovative-smart-switch-transforming-the-samsung-experience

Copyright: © 2025 by the authors. This work is licensed under a Creative Commons Attribution- 4.0 International License (CC - BY 4.0)

AKTUAR MOLIYA VA BUXGALTERIYA HISOBI ILMIY JURNALI

Vol. 5 Issue 04 | **pp.** 237-242 | **ISSN**: 2181-1865
Available online https://finance.tsue.uz/index.php/afa

ЦИФРОВОЕ ГОСУДАРСТВО КАК ВАЖНЫЙ ФАКТОР РАЗВИТИЯ СТРАНЫ: ПОНЯТИЕ И СУЩНОСТЬ

Тлеубергенова Алима Алишеровна
Ассистент кафедры «Цифровая экономика» ТГЭУ
tleubergenova745@gmail.com
Эрмаматова Шохсанам Эрмамат кизи
Ассистент кафедры «Цифровая экономика» ТГЭУ
shoxsanamermamatova04@gmail.com

Аннотация: В данной статье рассматривается понятие цифрового государства, его ключевые характеристики, потребность и роль в государственных управлениях. Анализируется место цифрового государства в развитии экономики страны и рассматривается его преимущества и недостатки. На основе сделанного разбора существующих проблем разработаны следующие предложения по устранению.

Ключевые слова: Цифровое государство, онлайн платформы, цифровая экономика, цифровизация, цифровая трансформация, государственное управление.

Abstract: This article examines the concept of a digital state, its key characteristics, need and role in public administration. The place of the digital state in the development of the country's economy is analyzed and its advantages and disadvantages are considered. Based on the analysis of existing problems, the following proposals for elimination have been developed.

Keywords: Digital state, online platforms, digital economy, digitalization, digital transformation, public administration.

ВСТУПЛЕНИЕ

В современном технологически развитом мире мы наблюдаем возникновение и быстрое развитие цифровых государств. Цифровое государство можно определить как политическое образование, которое эффективно использует цифровые технологии для улучшения своего управления, облегчения общения со своими гражданами и повышения общего качества жизни населения. Оно представляет собой смену парадигмы в том, как правительства работают и взаимодействуют с обществом, революционизируя традиционные бюрократические структуры и превращая их в более гибкие, эффективные и ориентированные на граждан организации.

Одной из ключевых характеристик цифрового государства является оцифровка государственных услуг. Благодаря внедрению цифровых платформ и современных технологий цифровые государства оптимизируют административные процессы, сокращая бюрократию и бумажную волокиту.

Граждане могут получить доступ к различным услугам, таким как подача заявлений на получение идентификационных документов, уплата налогов или

регистрация предприятий, через онлайн-порталы. Это не только экономит время и усилия для граждан, но и устраняет необходимость в обширной физической инфраструктуре и персонале, что приводит к экономии средств для правительства.

АНАЛИЗ ЛИТЕРАТУРЫ ПО ТЕМЕ

Исследования в области цифрового государства охватывают технологии, политику, право и управление. В этой области появилось множество процессов таких, как цифровизация процессов, предоставление государственных услуг в электронном виде, использование больших данных и аналитики, обеспечение кибербезопасности и многое другое.

Некоторые известные учёные и эксперты, работающие в областях государств, такие как Владимир Панов, российский учёный и эксперт в области цифровых трансформаций государственного управления, автор публикаций о цифровизации государственных процессов, делают большой вклад в развитие цифрового государства в целом.

Джордж Гилдер американский учёный, который исследует влияние цифровых технологий на будущее общества и экономики, включая структуру. Также известный американский профессор исследователь в области цифровых преобразований государственного управления. Он изучает, как цифровизация влияет на политическую систему и процесс принятия решений, а также на взаимодействие между национальными государствами и гражданами.

В своих трудах российский учёный Владимир Панов определяет что цифровое государство — это не просто использование технологий для оптимизации работы органов власти, а и глубокая трансформация самого подхода к управлению государственными процессами. Панов акцентирует внимание на том, что цифровое государство предполагает интеграцию современных информационных и коммуникационных технологий в различные сферы государственного управления. Это включает в себя автоматизацию процессов, внедрение электронных сервисов для граждан и бизнеса, а также обеспечение прозрачности работы государственных структур.

Все это становится возможным благодаря развитию информационно-коммуникационных и финансовых технологий, а также доступности инфраструктуры, вместе обеспечивающих возможность полноценного взаимодействия в гибридном мире всех участников экономической деятельности: субъектов и объектов процесса создания, распределения, обмена и потребления товаров и услуг.

МЕТОДОЛОГИЯ ИССЛЕДОВАНИЯ

Методологией исследования данной работы служат законодательные и нормативные правовые акты по развитию процессов цифровизации в стране, среди которых, Указ Президента Республики Узбекистан №УП-5953 «О Государственной программе реализации Стратегии действий по пяти приоритетным направлениям развития Республики Узбекистан на 2021 год в рамках «Года науки, просвещения и цифровой экономики» Узбекистан от 2 марта 2017 года. К тому же, в статье использованы современные статистические методы и методы наблюдения,

используемые при сборе и обработке статистических данных, основанных на экспертной оценке и сравнении.

В процессе исследования выявлено внешние факторы которые влияют на развитие цифрового государства:

1. повышенная конкуренция на международном уровне;
2. масштаб инвестиций и инвестиционные изменения;
3. инновационные технологии;
4. быстрое развитие информационных и коммуникационных технологий.

Очевидно, что данные внешние факторы, влияющие на цифровизацию, включают международную конкурентную среду, масштабы инвестиций и их меняющиеся условия, развитие информационных и коммуникационных технологий, процессы глобализации и новые инновационные технологии.

Внутренние факторы, влияющие на развитие цифрового государства:

1. научные исследования и механизмы их стимулирования;
2. подготовка и переподготовка кадров;
3. интеграция практики и повышения качества образования;
4. потенциальный персонал, умеющий работать в инновационных технологиях.

К основным внутренним факторам, влияющим на развитие цифрового государства страны, относятся развитие и переподготовка кадров для получения новых знаний, качество и отличные стимулы для исследований, развитие интеграции с практикой в повышении качества образования, информационно-коммуникационные технологии и защита информации, механизмы и антивирусное ПО, инновационные технологии, а также потенциальные кадры, которые могут с ними работать. Более того, цифровые государства отдают приоритет инициативам в области открытых данных, делая правительственные данные и информацию легкодоступными для общественности. Продвигая прозрачность и подотчётность, граждане могут получать доступ к соответствующей информации о политике правительства, бюджетах и проектах. Это укрепляет доверие и способствует гражданской активности, поскольку граждане могут активно участвовать в процессах принятия решений и требовать от своих правительств ответственности за свои действия. Цифровые государства также используют технологии для улучшения предоставления государственных услуг. Например, умные города становятся неотъемлемой частью концепции цифрового государства. Эти города используют передовые технологии, такие как Интернет вещей (IoT) и искусственный интеллект, для повышения качества городской жизни. От управления дорожным движением до утилизации отходов, от энергоэффективности до общественной безопасности, умные города оптимизируют ресурсы и предоставляют своим жителям более качественные услуги. Цифровая инфраструктура, включая высокоскоростной доступ в Интернет и всеобъемлющее подключение, гарантирует, что граждане могут воспользоваться этими достижениями и в полной мере участвовать в цифровом государстве. Ещё одним важным аспектом цифровых государств является электронное управление. Благодаря использованию цифровых платформ

правительства могут более эффективно общаться и взаимодействовать со своими гражданами.

Электронное управление способствует вовлечению граждан через онлайн-форумы, опросы и общественные консультации, позволяя правительствам собирать отзывы и принимать обоснованные политические решения. Каналы связи, такие как социальные сети, обеспечивают быстрое распространение информации и облегчают общение в режиме реального времени между гражданами и правительством. Это более тесное сотрудничество между государством и его гражданами укрепляет демократические процессы и увеличивает участие граждан в управлении.

Хотя цифровые государства приносят многочисленные преимущества, крайне важно решать потенциальные проблемы и риски. Проблемы конфиденциальности и безопасности данных должны быть тщательно рассмотрены, чтобы сохранить доверие граждан. Для защиты личной информации и предотвращения утечек данных должны быть реализованы адекватные правила и надёжные меры кибербезопасности. Более того, цифровое неравенство является проблемой, требующей внимания. Обеспечение равного доступа к цифровой инфраструктуре и технологиям имеет решающее значение для предотвращения фрагментации и исключения общества.

ВЫВОДЫ И ПРЕДЛОЖЕНИЯ

Узбекистан — ещё молодая, но очень амбициозная страна в плане цифровизации. Прогресс в республике оценивается даже не шагами, а скорее прыжками. При этом много усилий при создании цифрового общества остаётся «за кадром»**.**

Цифровизация государственного управления в Узбекистане является важной частью стратегии развития страны в последние годы. Президент Республики Узбекистан Шавкат Мирзиёев уделяет особое внимание внедрению цифровых технологий в управление, что отражается в ряде постановлений и указаний, направленных на создание и развитие цифрового государства рассмотреть несколько ключевых документов, которые :

1. Указ Президента № УП-4949 от 13 декабря 2017 года «О мерах по созданию Национальной системы управления правительством». Данное указание стало обязательным этапом на пути к цифровизации государственного управления в Узбекистане. Он определил следующие основные направления: Создание национальной системы управления правительством. Развитие электронной торговли, а также электронных предложений и документов. Определение структуры органов, которые будут заниматься внедрением и развитием электроники.

2. Постановление Президента № ПП-4567 от 5 декабря 2019 года «О дополнительных мерах по совершенствованию управления правительством в Узбекистане». В этом документе прописаны дальнейшие шаги по перспективам совершенствования трудовой деятельности в сфере электроники. Внедрение системы управления электронными услугами на всех уровнях государств.

3. Указ Президента № УП-6109 от 23 сентября 2020 года «О мерах по ускоренному развитию цифровой экономики в Узбекистане». Этот указ включает в

себя комплекс мероприятий по стимулированию цифровизации в различных секторах экономики.

4. Постановление Президента № ПП-5051 от 5 марта 2021 года «О мерах по обеспечению цифровизации государственных и муниципальных услуг». Настоящий документ направлен на развитие и цифровизацию государственных услуг.

5. Закон Республики Узбекистан «О правовом регулировании в области информационных технологий».

6. Постановление № ПП-3839 от 14 октября 2018 года «О мерах по созданию системы управления данными и разработке аналитики в госорганах».

Поэтапное внедрение цифровизации напрямую сказывается на количестве интернет-пользователей. В Узбекистане этот показатель растёт в геометрической прогрессии. По данным компании Ooakla Узбекистан занял 74 место со скоростью 37,5 Мбит/с. после таких стран как Австралия, Оман, Египет, Бруней-Даруссалам. Результаты исследования приведены ниже на рисунке 1. Лидерами по скорости интернета на первом месте является ОАЭ где скорость достигает 302,38 Мбит/с., на втором месте расположился Сингапур где средняя скорость зафиксировалась на 277,57 Мбит/с., третье место занимает Гонконг со скорость 285,23 Мбит/с. Значительный рост показателей скорости Интернета в Узбекистане свидетельствует о стремлении страны к улучшению инфраструктуры связи и повышению качества доступа к сетевым ресурсам.

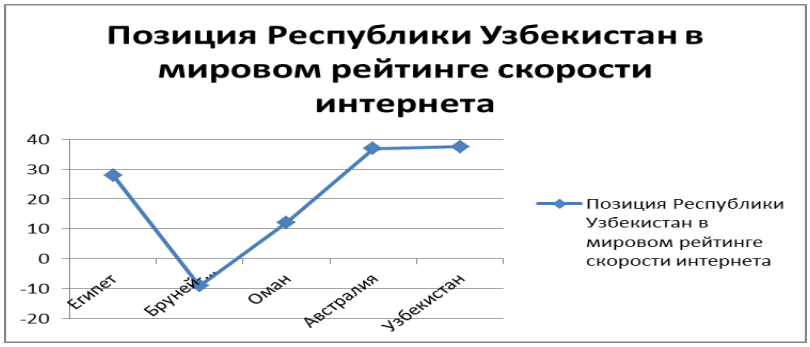

Рис.1. Рейтинг скорости интернета Республики Узбекистан

Также стоит отметить что за последние годы Узбекистан значительно увеличил объем IT услуг, что является ещё одним ключом для улучшения цифровизации государственных услуг страны. В исследовании международного профессионального IT сообщества GLOBAL CIO объем ИТ-услуг Республики Узбекистан за 2021 год составляет 10,2 трлн, в 2022 году составил 22,9 трлн сумов. Результаты исследования приведены ниже на рисунке 2. Глобальные цифровые платформы по сей день принимают меры по привлечению потенциальных конкурентов и усиливают конкурентные позиции за счёт расширения продуктов и IT услуг.

Многие страны придерживаются общей политики, направленной на то чтоб цифровая экономика развивалась, работала и давала свои плоды, это в свою очередь требует большой сплочённой командной работы во всех секторах экономики.

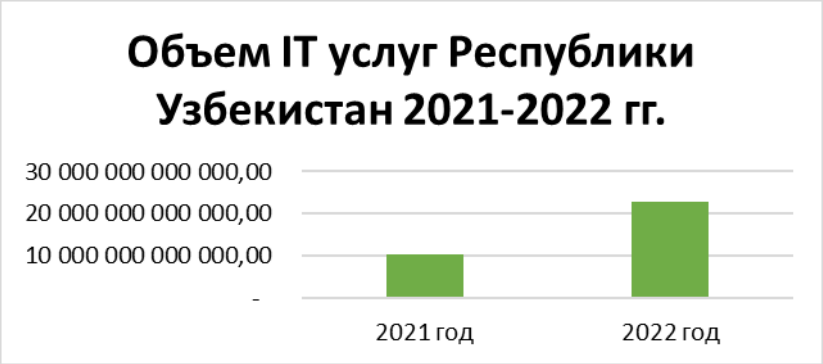

Рис.2. Объем IT услуг Республики Узбекистан 2021-2022 гг

Предложения:

Развитие цифрового государства на сегодняшний день является главной задачей всех стран мира, так как действительно имеет потенциал для дальнейшей модернизации общества и интеграции национальной экономики в глобальные процессы. Изучив материалы предоставленные о цифровизации Узбекистана, можно сделать следующие предложения:

- Изучив стратегию развития передовых цифровых государств стран таких как Корея, Япония, Сингапур создать собственную.
- Создание национальной платформы, улучшающее и оценивающее процесс цифровизации в стране.
- Объединение правительств, гражданских обществ, научных кругов и сообществ для цифровизации всех секторов экономики.

СПИСОК ИСПОЛЬЗОВАННОЙ ЛИТЕРАТУРЫ

1. Указ Президента Республики Узбекистан Ш.М. Мирзиёевым от 5 октября 2020 года № УП– 6079 об утверждении стратегии «ЦИФРОВОЙ УЗБЕКИСТАН-2030».

2. HTTPS://ICTNEWS.UZ/23/09/2024/EGOVERNMENT/

3. https://www.tadviser.ru/index.php/Статья:IT рынок Узбекистана.

4. Abdullayev, A.M.,& Kurpayanidi, K. I. (2020) Analysis of industrial enterprisemanagement systems: essence, methodology and problems. Journal of Critical Reviews, 7(14), 1254-1260. https://dx.doi.org/10.17605/OSF.IO/E6JFS

5. https://ru.wikipedia.org/wiki/Цифровая_экономика

6. Kurpayanidy, K., Ilyosov, A. (2020) Problems of the use of digital technologies inindustry in the context of increasing the export potential of the country// ISJl Theoretical & Applied Science. P.113-117.

7. Исмаилова Н. Определение, понятие и измерение цифровой экономики // БИЗНЕС-ЭКСПЕРТ №11 (143) -2019.

8. Косоруков Артем Андреевич. Цифровое Государственное Управление: Учебное Пособие/.А.А Косоруков.- Москва: МАКС ПРЕСС, 2020.-284 С.

9. Мустафакулов Ш. Цифровая экономика – новый Узбекистан, новая эра развития. Материалы международной научно-практической конференции «Цифровая экономика: новый этап в развитии нового Узбекистана через новые технологии, платформы и бизнес-модели». Часть 1. – Т., 26.02.2020г. www.tadqiqot.uz.

Copyright: © 2025 by the authors. This work is licensed under a Creative Commons Attribution- 4.0 International License (CC - BY 4.0)

AKTUAR MOLIYA VA BUXGALTERIYA HISOBI ILMIY JURNALI

Vol. 5 Issue 04 | **pp.** 243-248 | **ISSN**: 2181-1865
Available online https://finance.tsue.uz/index.php/afa

MINTAQADA OZIQ-OVQAT XAVFSIZLIGINI TA'MINLASHNING USTUVOR YO'NALISHLARI

Xudayberganov M.F
Abu Rayhon Beruniy nomidagi
Urganch davlat universiteti mustaqil izlanuvchisi

Annotatsiya. Ushbu maqolada mintaqada oziq-ovqat xavfsizligini ta'minlash masalalari, mavjud imkoniyatlari va uni amalga oshirish yo'nalishlari yoritilgan.

Аннотация. В статье рассматриваются вопросы обеспечения продовольственной безопасности региона, ее современные возможности и направления реализации.

Abstract. This article discusses the issues of ensuring food security in the region, its current opportunities, and directions for its implementation.

Kalit so'zlar. Oziq-ovqat, xavfsizlik, oziq-ovqat xavfsizligi, oziq-ovqat xavfsizligini ta'minlash, yo'nalish, mintaqa.

Ключевые слова. Продовольствие, безопасность, продовольственная безопасность, продовольственная безопасность, направление, регион.

Key words. Food, security, food safety, food security, direction, region.

Aholini oqilona iste'mol me'yorlarini hisobga olgan holda o'z ishlab chiqarishi orqali arzon oziq-ovqat bilan ta'minlash hukumatning muhim vazifasidir. Mintaqa aholisining oziq-ovqat xavfsizligini baholashda yagona uslubiy yondashuvning yo'qligi ichki oziq-ovqat bozorida aholi manfaatlarini himoya qilishning samarali usullarini ishlab chiqishga imkon bermaydi. Shu sababli, mintaqaning oziq-ovqat ta'minotini har tomonlama baholash, mintaqaning imkoniyatlarini aniqlash va mintaqa yagona mahsulot bozorlarini ijtimoiy-iqtisodiy rivojlantirish dasturlarini ishlab chiqish va sozlashning ustuvor yo'nalishlarini aniqlashga imkon beradigan yondashuvni ishlab chiqish talab etiladi [1]. Mintaqa aholisining oziq-ovqat xavfsizligini baholash uchun quyidagi vazifalar hal qilindi: viloyat aholisining oziq-ovqat ta'minotini baholashga uslubiy yondashuvni ishlab chiqish, ishlab chiqilgan metodologiyani mintaqaning amaliy materiallari bo'yicha sinab ko'rish lozim. Ushbu uslubiy yondashuvni sinab ko'rish, mintaqani ijtimoiy-iqtisodiy rivojlantirish dasturlariga tuzatishlar kiritish uchun oqilona iste'mol standartlari doirasida aholini asosiy oziq-ovqat mahsulotlari bilan ta'minlash (ishonchsizlik) darajasini aniqlashga asoslanadi.

Har bir jamiyatning asosiy maqsadlaridan biri aholining iste'mol tovarlari va maishiy xizmatlarga bo'lgan ehtiyojini to'liq qondirishdir. Mamlakatlarning iqtisodiy rivojlanish darajasiga qarab, ular turli bosqichlarda oziq-ovqat muammolariga yechim topishga intiladi. Hozirgi vaqtda dunyoning ko'plab mamlakatlarida oziq-ovqat

mahsulotlari bilan ta’minlanmaganlik, qashshoqlik, oziq-ovqat resurslarini yetarli darajada shakllantirish, uni yetishtirish, saqlash, qayta ishlash, aholiga sifatli yetkazib berish, oziq-ovqat mahsulotlarini tibbiyot xodimlari tomonidan belgilangan me’yoriy tavsiyalarga moslashtirish kabi muammolar mavjud. Dunyoda oziq-ovqat muammosini to'liq hal qilgan davlat yo'q.

Bizning fikrimizcha, aholining oziq-ovqat resurslariga bo‘lgan ehtiyojini qondirishda dehqon (shaxsiy yordamchi) xo‘jaliklarining o‘rni nihoyatda muhim. Ayni paytda tashkil etilgan bozor orqali, ya’ni chakana savdo shoxobchalari, umumiy ovqatlanish korxonalari, kichik ulgurji korxonalar, tadbirkorlik faoliyati bilan shug‘ullanuvchi subyektlar, dehqon bozorlari orqali xarid qilingan oziq-ovqat mahsulotlarining hisoboti yuritilmoqda [2]. Biroq, xususiy yordamchi xo‘jaliklarda yetishtirilgan va iste’mol qilinadigan mahsulotlar haqida ma’lumot berilmaydi. Albatta, aholiga chorva mollari o‘rnatilgan bozor orqali sotilsa, bu haqda qandaydir hisobot yuritish mumkin. Biroq, oilaviy to‘y marakalarida ishlab chiqariladigan oziq-ovqat mahsulotlarining kundalik ehtiyojda foydalaniladigan miqdorini hisoblash mexanizmi hamon og‘irligicha qolmoqda. Oziq-ovqat xavfsizligini e’tiborga olgan holda oziq-ovqat ta’minotining zarurligi bo‘yicha ham tadqiqotlar olib borilgan. Oziq-ovqat ta’minoti zanjiridagi texnologiya blokcheyn ko‘proq narsani anglatadi va shuning uchun raqobatbardosh ustunlik “qishloq xo‘jaligi-oziq-ovqat” zanjiri bo‘ylab o‘tkazishda mukammal ma’lumot almashinuvini ta’minlaydi [3]. Oziq-ovqat xavfsizligini ta’minlashni loyihalash shaklida amalga oshirish kerak. Birgalikda loyihalash jarayoni turli texnik va konseptual muammolarni ochib berdi, ammo u ushbu muammolarga nisbatan ijodiy javoblarni rag‘batlantirdi [4]. Oziq-ovqat xavfsizligini ta’minlash tijoriy ahamiyatiga ega bo‘lishi lozim. Tijorat iqtisodiy qadriyatlari oziq-ovqatning alohida turlarini qayta taqsimlashda hal qiluvchi rol o‘ynasa-da, oziq-ovqat mahsulotlarini yetkazib berish baholovchilar uchun murakkab va o‘zgaruvchan muhit yaratishga asoslanadi [5].

Bizning fikrimizcha, mintaqada aholini sifatli va yetarli oziq-ovqat resurslari bilan ta’minlash maqsadida quyidagi tadbirlarni amalga oshirish zarur:

1. Oziq-ovqat resurslarini ishlab chiqarishdan to iste’molchigacha bo‘lgan barcha bo‘g‘inlarning strategik ahamiyatiga alohida e’tibor qaratgan holda maqsadli “oziq-ovqat xavfsizligi” dasturini ishlab chiqish;

2. Qishloq xo‘jaligi mahsulotlarini yetishtirishdan tortib, ularni sotib olish, tashish, saqlash, qayta ishlash va iste’molchilarga yetkazib berishgacha bo‘lgan jarayonlarda ishtirok etuvchi subyektlar nafaqat soliqlar mexanizmi, balki subsidiyalar, imtiyozli kreditlar, soliqlarning ayrim turlaridan ozod qilish, rag‘batlantirish kabi keng ko‘lamli mexanizmlar orqali ham ta’minlanadi. foydalanish

3. Har bir tumanning “oziq-ovqat xavfsizligi” reytingini ishlab chiqish. Oziq-ovqat xavfsizligi reytingini ishlab chiqishda asosiy mezon sifatida quyidagi formuladan foydalanish maqsadga muvofiqdir. F (1) bu yerda, F - kerakli oziq-ovqat miqdori;-aholi;-ratsional me’yor; Ushbu ishlab chiqilgan reyting asosida tumanlarda yetarli oziq-ovqat resurslarini shakllantirish maqsadida qo‘shni tumanlar va viloyatlar, shuningdek, xorijiy davlatlar bilan savdo aloqalarini yo‘lga qo‘yish va undan ortiqcha miqdorda sotib olish va sotish zarur. Tumanlarni asosiy oziq-ovqat tovar resurslari bilan ta’minlanish darajasiga qarab “yashil”, “sariq” va “qizil” zonalarga ajratish maqsadga muvofiqdir.

4. Oziq-ovqat tovar resurslarini shakllantirishda klaster usuli bilan bir qatorda uning bo‘g‘inlararo shartnoma munosabatlarini takomillashtirish. Xulosa qilib aytganda, iqtisodiyotni o‘zgartirish sharoitida mamlakatimiz agrar sektorini innovatsion rivojlantirish asosida bozorni sifatli oziq-ovqat mahsulotlari bilan to‘ldirish strategik ahamiyatga ega bo‘lgan vazifalardan biri bo‘lishi kerak.

Xorazm viloyatida 2025-yilda 2 033,8 ming nafar aholining 87,1 ming tonna go‘sht mahsulotlariga, shundan 28,9 ming tonna tovuq go‘shti, 20,2 ming tonna baliq, 475,9 mln. dona tuxum, 235,5 ming tonna sut, 223,9 ming tonna kartoshka, 69,4 ming tonna piyoz, 69,4 ming tonna sabzi, 71,0 ming tonna poliz, 11,6 ming tonna dukkakli mahsulotlar, 145,2 ming tonna meva, 34,8 ming tonna uzum, 23,2 ming tonna guruch, 185,1 ming tonna un, 14,4 ming tonna shakar va 18,9 ming tonna o‘simlik yog‘iga bo‘lgan ehtiyojini kafolatli ta’minlash chora-tadbirlari ishlab chiqildi [6]. Aholining tovuq go‘shtidan tashqari barcha oziq-ovqat mahsulotlariga bo‘lgan talabi viloyatdagi fermer va dehqon xo‘jaliklari tomonidan ishlab chiqarilgan mahsulotlar hisobiga to‘liq ta’minlanadi.

Joriy yil yakuniga qadar 696,5 ming tonna sabzavot mahsulotlari, 160,1 ming tonna kartoshka, 180,5 ming tonna poliz, 215,0 ming tonna (shundan, aholi dala tomorqalarida 55,0 ming tonna) sholi, 184,1 ming tonna meva va 52,8 ming tonna uzum yetishtiriladi. Viloyatda 2024-yil yanvar-dekabr oylarida jami 152,2 ming tonna kartoshka, 672,3 ming tonna sabzavot, 172,7 ming tonna poliz mahsulotlari, 178,1 ming tonna mevalar, 51,5 ming tonna uzum yetishtirildi. Shundan, aholi tomorqalarida 111,9 ming tonna kartoshka, 515,8 ming tonna sabzavot, 73,8 ming tonna poliz, 112,0 ming tonna meva va 37,4 ming tonna uzum yetishtirildi.

Ayniqsa, paxta va g‘alla maydonlaridan 12 ming 609 gektar qisqartirilib, aholiga ochiq tanlov asosida berilganligi kam ta’minlangan aholi qatlamini daromadini oshishiga zamin yaratdi. Ushbu yer maydonlarida 86 ming 789 tonna sabzavot, 48 ming 812 tonna kartoshka, 52 ming tonna poliz, 12 ming 295 tonna g‘alla, 14 ming 360 tonna ozuqa va 13 ming 760 tonna sholi mahsulotlari yetishtirildi. Shuningdek, viloyatda g‘alla va boshqa ekinlardan bo‘shagan maydonlarning 39 ming 800 gektariga takroriy ekinlar ekildi. Jumladan, takroriy maydonlarning 1 ming 780 gektariga sabzavotlar, 3 ming 650 gektariga dukkakli ekinlar, 912 gektariga moyli, 23 ming 977 gektariga sholi, 7 ming 360 gektariga ozuqabop ekinlar va 830 gektariga poliz ekinlari ekildi.

Hisob-kitoblarga ko‘ra, ushbu maydonlardan jami 495,2 ming tonna qishloq xo‘jaligi va oziq-ovqat mahsulotlari, jumladan, 48,1 ming tonna sabzavot, 5,5 ming tonna dukkakli mahsulotlar, 1,5 ming tonna moyli, 42,3 ming tonna sholi va 16 ming tonna poliz mahsulotlari yetishtirilgan. Aholiga paxta va g‘alla maydonlaridan qisqartirilib berilgan yer maydonlaridan qo‘shimcha mahsulotlar yetishtirish maqsadida asosiy ekinlardan bo‘shagan 3650 gektariga takroriy ekinlar ekildi. Ushbu maydonlardan qo‘shimcha 34 ming 200 tonna oziq-ovqat va ozuqa mahsulotlari yetishtirildi. Takroriy ekinlar ekilishi hisobiga viloyatda 23 ming 600 nafar aholi bandligini ta’minlashga erishildi.

Viloyatda 42 ming gektar yer maydonlari 254,5 ming nafar aholiga biriktirib berilgan. Shundan, 22,9 ming gektari tomorqa yeri, 19 ming gektari dala tomorqa maydoniga teng. Ushbu maydonlardan 2-3 marta hosil olish yo‘lga qo‘yilgan bo‘lib, 39,7 ming gektariga erta bahorgi ekinlar, 33,0 ming gektarga takroriy ekinlar ekilib mahsulotlar yetishtirilmoqda. Bu 15,9 ming gektar maydonlarga avgust-sentabr piyozi va sarimsoqpiyoz hamda kuzgi

bug‘doy ekildi. Shuningdek, viloyat bo‘yicha ertaki (bahorgi) ekinlardan 748,2 ming tonna, o‘rtaki ekinlardan 572,1 ming tonna, hamda to‘qsonbosti usulida ekilgan ekinlar va g‘alladan 255,7 ming tonna hosil yig‘ishtirib olindi). “bir mahalla - bir mahsulot” tamoyili asosida 127 ta mahalla sabzavotchilik, 31 ta mahalla kartoshkachilik, 10 ta mahalla polizchilik, 28 ta mahalla mevachilik va bog‘dorchilik, 54 ta mahalla chorvachilik va parrandachilikka ixtisoslashtirildi. Shuningdek, 2024-yilda 5,6 ming ta xonadonlarga 69 gektar ixcham issiqxonalar qurilishi ta’minlandi.

Xorazm viloyati aholisini chorvachilik mahsulotlariga bo‘lgan talabini qondirish maqsadida parrandachilik yo‘nalishida qiymati 28,1 mlrd. so‘m bo‘lgan 18 ta loyihada 129 ming bosh parranda boqishni yo‘lga qo‘yish ishlari amalga oshirilmoqda. Chorvachilik yo‘nalishida esa qiymati 145,7 mlrd. so‘m bo‘lgan 20 ta loyihada 3 000 bosh qoramollar parvarishi yo‘lga qo‘yiladi. Natijada, 2024-yilda jami 32,9 ming tonna baliq, 191,5 ming tonna go‘sht, 1 137 ming tonna sut va 481,9 mln. dona tuxum ishlab chiqarildi. Shundan, aholi tomorqalarida 167,6 ming tonna go‘sht, 1 066 ming tonna sut va 341,0 mln. dona tuxum ishlab chiqarildi.

Bugungi kunda viloyatda 137 ta parrandachilik xo‘jaliklari faoliyat ko‘rsatmoqda, ulardagi parranda bosh soni 1 mln 182 mingtani tashkil etib, shundan 61 ming bosh go‘sht va 1 mln. 122 ming bosh tuxum yo‘nalishida parvarishlanmoqda. Viloyatda 2024-yilda tijorat banklari tomonidan “Oilaviy tadbirkorlikni rivojlantirish” dasturlariga asosan ajratilgan 10 mlrd. 850 mln. so‘m kredit mablag‘lari va homiylik mablag‘lari hisobiga 749 ta dehqon xo‘jaliklari va aholi xonadonlariga kooperatsiya usulida 180,0 ming bosh parranda tarqatildi. Viloyatdagi 655 ta chorvachilik xo‘jaliklarida chorva bosh soni 56 ming 705 boshni tashkil etadi. Viloyatda 6 ta paxta-to‘qimachilik klasterlari tomonidan qiymati 178 mlrd 950 mln.so‘mlik har birining quvvati 500-1000 bosh qoramolga mo‘ljallangan 6 ta qoramolchilik komplekslari tashkil etildi.

Bog‘ot, Gurlan, Urganch, Hazorasp, Xonqa va Xiva tumanlarida paxta-to‘qimachilik klasterlari tomonidan chorvachilik komplekslari ishga tushirilib, bugungi kunga qadar 3 ming 600 bosh qoramol keltirildi. Viloyatda kooperatsiya usulida go‘sht va sut mahsulotlarini yetishtirish hamda qayta ishlashni yo‘lga qo‘yish uchun qiymati 25,7 mlrd. so‘mlik 21 ta oilaviy chorvachilik kooperatsiyalari tashkil etildi. Bugungi kunga qadar ular tomonidan 3 mlrd. 792 mln. so‘m mablag‘lar yo‘naltirilib, 202 nafar a’zo xonadonlarga 169 bosh sut va 66 bosh go‘sht yo‘nalishidagi qoramollar tarqatildi hamda 202 nafar yangi ish o‘rinlari yaratildi. Faoliyat ko‘rsatayotgan 916 ta baliqchilik xo‘jaliklarida jami 12 ming 874 gektar shundan, 7 ming 587 gektar sun’iy suv havzalari va 5 ming 287 gektar tabiiy ko‘llar mavjud. Viloyatda Yangiariq tumanida “Xorazm baliq klaster” va Xiva tumanida “Xorazm baliq sanoatagro” baliqchilik klasteri mavjud bo‘lib, 2024-yilda yana 1 ta (“Xiva oq ko‘l” f\x) baliqchilik klasteri ishga tushirildi.

Viloyatda 2024-yilda 58,2 mlrd. so‘m bo‘lgan 14 ta loyiha amalga oshirilib, 56 gektar sun’iy ko‘l tashkil etildi. Bundan tashqari 274 ta aholi xonadonlariga intensiv usulda baliq yetishtirish maqsadida 10 mlrd. 593 mln. so‘m kredit mablag‘lari ajratilgan. Shulardan kelib chiqib, mintaqada oziq-ovqat xavfsizligini ta’minlashning ustuvor yo‘nalishlarga ega. Bu esa mintaqada oziq-ovqat xavfsizligini ta’minlash, aholining to‘yimli va xavfsiz oziq-ovqatga bo‘lgan ehtiyojini qondirish, qishloq xo‘jaligini rivojlantirish va iqtisodiy o‘sishga hissa qo‘shadi.

Olib borilgan tahlillar asosida Xorazm viloyatida oziq-ovqat xavfsizligini ta’minlashning hozirgi holatini hisobga olgan holda tashkiliy-texnik (birinchi bosqich) va ijtimoiy-iqtisodiy (ikkinchi bosqich) strategiyalarini amalga oshirish lozim (1-rasm).

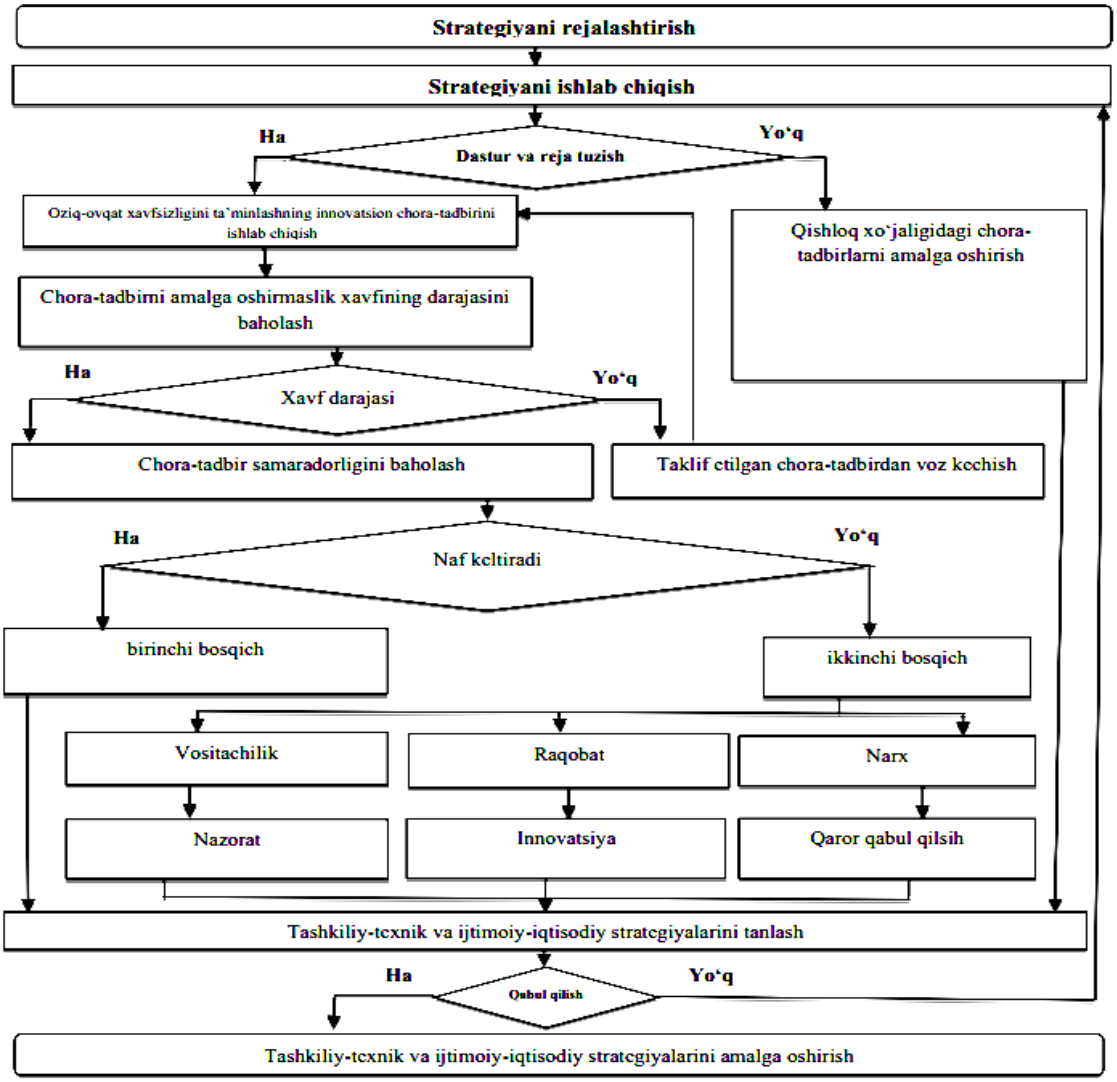

1-rasm. Xorazm viloyatida oziq-ovqat xavfsizligini ta’minlashning tashkiliy-texnik (birinchi bosqich) va ijtimoiy-iqtisodiy (ikkinchi bosqich) strategiyalarini amalga oshirish algoritmi[1]

Natijada, Xorazm viloyatida oziq-ovqat xavfsizligini ta’minlash strategiyasini ishlab chiqish imkonini bergan.

Yuqoridagilardan kelib chiqib, Xorazm viloyatida oziq-ovqat xavfsizligini ta’minlashni mustahkamlash uchun quyidagi chora-tadbirlarni amalga oshirish lozim:

- suv resurslaridan oqilona foydalanish: Sug‘orish texnologiyalarini modernizatsiya qilish, suv tejovchi usullarni joriy etish va suvni tejashga qaratilgan dasturlarni ishlab chiqish zarur.

- iqlim o‘zgarishiga moslashish: Qurg‘oqchilikka chidamli ekinlarni yetishtirish, agrotexnika usullarini takomillashtirish va iqlim o‘zgarishining qishloq xo‘jaligiga ta’sirini kamaytirishga qaratilgan tadbirlarni amalga oshirish lozim.

[1] Muallif ishlanmasi.

- tuproq unumdorligini oshirish: Tuproqni sho‘rlanishdan himoya qilish, organik o‘g‘itlardan foydalanish va almashlab ekish usullarini joriy etish orqali tuproq unumdorligini oshirish kerak.

- zamonaviy texnologiyalarni joriy etish: Dehqon va fermer xo‘jaliklarini zamonaviy texnologiyalar bilan ta’minlash, ularni o‘qitish va texnik ko‘mak berish orqali mahsulot sifatini va hosildorlikni oshirish mumkin.

- bozor infratuzilmasini rivojlantirish: Mahsulotlarni saqlash, qayta ishlash va sotish uchun zamonaviy infratuzilmani yaratish, shuningdek, dehqonlarga bozorga chiqishda yordam berish zarur.

- oziq-ovqat zaxiralarini yaratish: Favqulodda vaziyatlarda aholini oziq-ovqat bilan ta’minlash uchun strategik zaxiralar yaratish lozim.

Xulosa shuki, mintaqada oziq-ovqat xavfsizligini samarali ta’minlash uchun uning ustuvor yo‘nalishlarini aniqlash lozim. Bu yo‘nalish aholini oqilona iste’mol me’yorlarini hisobga olgan holda amalga oshiriladi. Hamda mintaqa aholisining oziq-ovqat xavfsizligini baholash va uning vazifalari hal qilinishi lozim. Ayniqsa, dehqon (shaxsiy yordamchi) xo'jaliklarining o‘rnini oshirish va oziq-ovqat mahsulotlarining kundalik ehtiyojda foydalaniladigan miqdorini hisoblash mexanizmini shakllantirish talab etiladi. Shunga asosan, mintaqada aholini sifatli va yetarli oziq-ovqat resurslari bilan ta’minlash uchun “oziq-ovqat xavfsizligi” dasturini ishlab chiqish, turli yo‘nalishlardagi mexanizmlarni ishlab chiqish, har bir tumanning “oziq-ovqat xavfsizligi” reytingini ishlab chiqish hamda oziq-ovqat tovar resurslarini shakllantirishda klaster usulini keng joriy qilish lozim.

Foydalanilgan adabiyotlar ro‘yxati:

1. Kalinina L., Zelenskaya I., Vlasenko O. (2020). Methodical Approach to the Assessment of Food Security in the Region. In: Solovev D.B., Savaley V.V., Bekker A.T., Petukhov V.I. (eds) Proceeding of the International Science and Technology Conference "FarEastCon 2019". Smart Innovation, Systems and Technologies, vol 172. Springer, Singapore. https://doi.org/10.1007/978-981-15-2244-4_69

2. Nizamov A.N., Yuldashev Sh.K., Babakulov B.M., Alibekova S.L., Sharifov Sh.Sh. Priority areas of ensuring food safety in Uzbekistan. // Journal of Advanced Zoology, Volume44, Special Issue-02, 2023. - p. 1488.

3. Filippo S. The role of blockchain for food safety and market efficiency. // Journal of Agriculture and Food Research 9, (2022). 100326. - p.3

4. Stephen G. Mackenzie, Anna R. Davies. SHARE IT: Co-designing a sustainability impact assessment framework for urban food sharing initiatives. // Environmental Impact Assessment Review (IF 6.122). Pub Date: 2019-11-01, DOI:10.1016/j.eiar.2019.106300. - p.8-20.

5. Marion Weymes, Anna R. Davies. Valuing Surplus: Transitions, technologies and tensions in redistributing prepared food in San Francisco. // Geoforum. Volume 99, February 2019. - p.160-169.

Copyright: © 2025 by the authors. This work is licensed under a Creative Commons Attribution- 4.0 International License (CC - BY 4.0)

AKTUAR MOLIYA VA BUXGALTERIYA HISOBI ILMIY JURNALI

Vol. 5 Issue 04 | **pp.** 249-254 | **ISSN**: 2181-1865
Available online https://finance.tsue.uz/index.php/afa

ТОВАР-МОДДИЙ ЗАХИРАЛАР АУДИТИНИ РЕЖАЛАШТИРИШ ВА ЎТКАЗИШ ЙЎНАЛИШЛАРИ

А.З.Авлокулов
ТДИУ профессори, и.ф.д.
С.Т.Овлаев
ТДИУ ўқитувчиси

Аннотация: Мазкур мақолада товар-моддий захиралар аудитини режалаштириш ва ўтказиш йўналишлари ёритилган. Тадқиқотлар натижасида товар-моддий захиралар аудитини такомиллаштириш бўйича таклифлар ишлаб чиқилган.

Таянч сўзлар: товар-моддий захиралар, таннарх, аудит, аудит умумий режаси, аудит дастури, аудиторлик хулосаси.

Аннотация: В статье описаны направлении планирования и проведения аудита товарно-материальных запасов. В результате исследования разработаны предложения по совершенствованию аудита товарно-материальных запасов.

Ключевые слова: товарно-материальных запасов, себестоимость, аудит, общий план аудита, программа аудита, аудиторское заключение.

Abstract: The article describes the directions of planning and conducting an audit of inventories. As a result of the study, proposals for improving the audit of inventories were developed.

Key words: inventory, cost, audit, general audit plan, audit program, auditor's report.

КИРИШ

Товар-моддий захиралар хўжалик юритувчи субъектларнинг фаолиятига сезиларли таъсир кўрсатадиган активларнинг асосий турларидан биридир. Товар-моддий захираларнинг сифатли ташкил этилган синтетик ва аналитик ҳисоби, шунингдек маҳсулот таннархини аниқ ҳисоблаш бухгалтерия ҳисоби ва солиқ базасини тўғри шакллантириш имконини беради, шунингдек, ушбу захираларнинг сақланишида муҳим роль ўйнайди. Товар-моддий захиралар аудитининг асосий мақсади бухгалтерия ҳисоби ва молиявий ҳисоботда товар-моддий захиралар ҳолати хусусида маълумотларнинг ишончлилигини тасдиқлаш ҳисобланади.

АДАБИЁТЛАР ШАРҲИ

Товар-моддий захиралар ва уларнинг аудитини ташкил этиш борасида кўплаб иқтисодчи олимлар томонидан тадқиқот ишлари олиб борилган. Хусусан,

Д.Пурнамасари, А.Алмира ва Н.Д.Савира фикрича, “товар-моддий захираларни назорат қилиш жуда муҳим бошқарув функциясидир, чунки кўпгина компанияларда товар-моддий захиралар жорий активларнинг энг катта қисмини ташкил этади” [2].

Бошқа иқтисодчи олимлар ҳам шу фикрга таянган ҳолда қуйидагиларни таъкидлайди: “товар-моддий захиралар назорати марказий бошқарув функциясидир. Бу товар-моддий захираларни бошқариш тизимида таъминот занжири бошқаруви ва логистиканинг асосидир. Ташкилий мақсадларга қараб, мижозлар талабларини бажариш учун омборларда доимий равишда захиралар керак бўлиши мумкин. Товар-моддий захираларни назорат қилиш операцион фаолият ва ташкилот самарадорлиги учун жуда муҳимдир» [3].

Н.Санаев ва Р.Нарзиев фикрича, «товар-моддий захиралар сақланишини аудит қилинишининг асосий усули, энг авввало, қайта рўйхатдан ўтказиш ҳисобланади. Кўпчилик камомад ва ўғирликлар қайта рўйхатдан ўтказиш орқали очилади. Ялпи рўйхатдан ўтказиш энг кўп амалий самара беради. Одатда, ҳисобнинг ёмон аҳволда эканлиги сабабли бойликлар ўғирланганлиги ёки камомади, моддий жавобгар шахслар ўзгарганида бойликларни бериш далолатнома билан расмийлаштирилмаганлиги ҳақида маълумотлар мавжуд бўлган тақдирда ўтказилган текширишлар чоғида шундай рўйхат ўтказилади» [4].

Маҳаллий иқтисодчи олимлардан М.И.Хайитбоев товар-моддий захиралар аудити борасида тадқиқот олиб бориб, «товар-моддий захиралар аудитининг мақсади хўжалик юритувчи субъект тасарруфида бўлган товар-моддий захираларнинг ҳақиқий ҳолатига баҳо бериш ҳамда молиявий ҳисоботдан фойдаланувчилар учун ҳисобнинг мазкур объекти бўйича ҳаққоний ахборотни шакллантириш ҳисобланади», деган хулосага келган [5].

Н.А.Алимханова ҳам мазкур мавзуда тадқиқотлар олиб бориб қуйидагиларни таъкидлаб ўтган: “товар-моддий захираларни аудитдан ўтказиш чоғида таҳлилий амалларни қўллаш аудиторлик текширувининг самарадорлигини ошириш учун муҳим аҳамиятга эга. Ушбу аудит амаллари аудиторларга мавжуд муҳим бузиб кўрсатиш рискларини, номувофиқликларни ва бузиб кўрсатишларни аниқлашга ёрдам беради ва шу билан хўжалик юритувчи субъектнинг товар-моддий захираларини бошқариш амалиётини янада тўлиқроқ тушуниш имконини беради” [6].

Юқорида билдирилган фикрлардан кўриниб турибдики, тадқиқотларда асосан товар-моддий захиралар аудитининг аҳамияти ва мақсади ёритилган. Бироқ товар-моддий захиралар аудитини режалаштириш ва ўтказиш йўналишларига атрофлича эътибор қаратилмаган.

ТАДҚИҚОТ МЕТОДОЛОГИЯСИ.

Товар-моддий захиралар аудитини режалаштириш ва ўтказиш йўналишларини ўрганишда монографик кузатиш, таққослаш, гуруҳлаш, тизимли ёндашув, индукция ва дедукция каби усуллардан фойдаланилди.

ТАҲЛИЛ ВА НАТИЖАЛАР

Аудиторлик текширувлари, одатда, уч босқичда ўтказилади, яъни аудит стратегияси ва режасини ишлаб чиқиш, аудиторлик далилларини тўплаш ҳамда аудит натижаларини умумлаштириш.

“Молиявий ҳисоботлар аудитини режалаштириш” номли 300-сон АХСга мувофиқ аудиторлик текширувларини сифатли ўтказиш учун “Товар-моддий захиралар” бўлими учун аудитнинг умумий режаси тузилади (1-жадвал).

1-жадвал

Товар-моддий захиралар аудитининг умумий режаси[1]

№	Текширилган масалалар рўйхати	Амалга ошириш муддати	Ижрочи	Ишчи ҳужжатлар	Изоҳ
1.	Товар-моддий захираларга нисбатан ички назорат тизимининг самарадорлигини баҳолаш	26.03.2025 йил	Алиев Т.		
2.	Товар-моддий захираларнинг мавжудлиги ва сақланиши устидан назоратнинг ҳолатини ўрганиш	26.03.2025 йил	Алиев Т.		
3.	Товар-моддий захиралар ҳаракатининг ҳужжатлаштириш тартибининг тўғрилигини текшириш	27.03.2025 йил	Алиев Т.		
4.	Товар-моддий захираларнинг тўлиқлиги ва ўз вақтида қабул қилинишини текшириш	27.03.2025 йил	Алиев Т.		
5.	Товар-моддий захираларнинг қадрсизланишининг тўғри баҳоланганлигини текшириш	28.03.2025 йил	Юсупов Б.		
6.	Товар-моддий захираларнинг сарфланиши ва ҳисобдан чиқарилишида баҳолашнинг тўғрилигини текшириш	28.03.2025 йил	Юсупов Б.		
7.	Товар-моддий захираларнинг ишлаб чиқариш ва бошқа	29.03.2025 йил	Юсупов Б.		

[1] Муаллифлар ишланмаси.

	мақсадларда фойдаланилиши, шунингдек улар билан боғлиқ солиқ мажбуриятларининг бухгалтерия ҳисобида акс эттиришнинг тўғрилигини текшириш.				
8.	Бухгалтерия ҳисоби ва молиявий ҳисоботда товар-моддий захираларнинг тўғри акс эттирилишини текшириш	29.03.2025 йил	Юсупов Б.		

Товар-моддий захиралар аудитини ўтказишда аудитор ушбу аудит объектига тааллуқли қуйидаги жиҳатларга эътибор қаратиши шарт:

товар-моддий захираларнинг ҳақиқатда мавжудлигини тасдиқлаш;

хўжалик юритувчи субъектнинг товар-моддий захираларга эгалигини тасдиқлаш;

товар-моддий захираларни қабул қилиш ва ҳисобдан чиқаришда, шунингдек улар билан боғлиқ мажбуриятларни баҳолашнинг тўғрилигини текшириш;

товар-моддий захираларни ҳисобга олишда бухгалтерия ҳисоби принципларига риоя этишнинг тўғрилигини текшириш;

товар-моддий захиралар билан боғлиқ операцияларнинг бухгалтерия ҳисобида акс эттирилишининг тўғрилигини текшириш;

товар-моддий захираларнинг қадрсизланишини текшириш.

Товар-моддий захиралар аудити учун муҳим маълумот манбалари қуйидагилардир: бухгалтерия баланси, бухгалтерия ҳисобининг йиғма регистрлари, шунингдек, моддий қийматликлар бўйича ҳисобот, ишлаб чиқариш ҳисоботи ва бошқа таҳлилий ҳисоботлар. Шунингдек, корхонанинг ҳисоб сиёсати ва бошқа тегишли ҳужжатларни ўрганиш муҳимдир.

Аудиторлик текширувларида товар-моддий захираларнинг ҳисобдан чиқарилиши жараёнига алоҳида эътибор қаратиш талаб этилади. Товар-моддий захираларни ҳисобдан чиқаришнинг бир неча сабаблари мавжуд (1-расм).

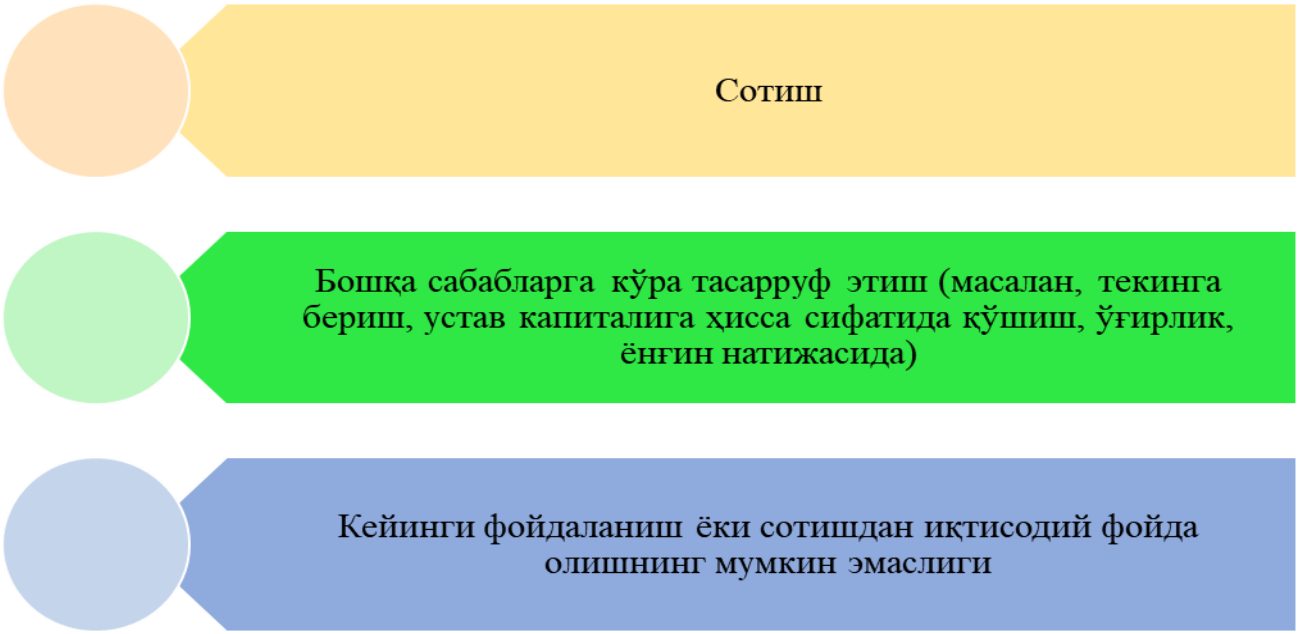

1-расм. Товар-моддий захираларни ҳисобдан чиқариш сабаблари[2]

Аудитор товар-моддий захираларнинг яроқлилиги, ишлаб чиқаришга ўтказилишини ва жўнатилишини баҳолаши керак. «Товар-моддий захиралар» номли 4-сон БҲМСга биноан «Товар-моддий захиралар қолдиқлари ва чиқиб кетаётган (шунингдек ишлаб чиқаришга берилган) товар-моддий захиралар қийматини аниқлаш қуйидаги усуллардан бири орқали амалга оширилади:

а) тегишли бирликнинг идентификацияланган таннархи бўйича;

б) ўртача тортилган қиймат бўйича (AVECO);

в) товар-моддий захиралар харид қилинган вақт бўйича дастлабки захиралар таннархи бўйича (ФИФО)» [1].

Ўртача таннарх усули қўлланилганида товар-моддий захиралар бирлиги таннархини ҳисоблаш ва таҳлил қилиш жараёни текширилади. Бу муайян турдаги товар-моддий захираларнинг умумий қийматини унинг давр бошидаги миқдорига ва текширилган даврда олинган товар-моддий захиралар миқдорига бўлиш демакдир.

ФИФО усули қўлланилганида товар-моддий захираларни қабул қилиш тартибида ишлатилишини текширишга асосланади. Биринчи марта ишлаб чиқариш ёки сотиш учун қабул қилинган товар-моддий бойликлар биринчи марта сотиб олинган пайтдаги таннарх бўйича баҳоланиши керак. Аудитор ҳисобот санасида мавжуд бўлган товар-моддий захираларнинг қийматини кейинроқ олинган товар-моддий захираларнинг қиймати билан солиштиради.

Аудит давомида товар-моддий захираларни ҳисобдан чиқаришнинг етарлилигини баҳолаш зарур. Материалларни ҳисобдан чиқариш мақсадига қараб аудиторлик текширувига қуйидаги асосий ҳужжатлар тақдим этилиши мумкин: консигнация, қабул қилиш далолатномаси, материалларни учинчи шахсга бериш учун счёт-фактура ва бошқалар. Товар-моддий захираларни ҳисобдан чиқариш усули хўжалик юритувчи субъектнинг ҳисоб сиёсатида акс эттирилиши керак.

[2] Муаллифлар ишланмаси.

Инвентаризация пайтида аниқланган ортиқча ва камомад ҳолатларига эътибор қаратиш лозим. Аудитор харажатларнинг бир қисми сифатида табиий камайиш меъёрлари доирасидаги камомадларни ҳисобга олишнинг тўғрилигини текшириши ва меъёрлардан юқори бўлган ортиқчаларни айбдор шахснинг ҳисобига ёки агар меъёрдан ортиқ бўлмаса, ташкилотнинг йўқотишлари ҳисобига киритиши керак.

ХУЛОСА

1. Хўжалик юритувчи субъектлар фаолияти барқарорлиги уларда товар-моддий захиралардан оқилона ва унумли фойдаланишга бевосита боғлиқдир. Зеро товар-моддий захиралар таъминот жараёнининг муҳим таркибий қисми ҳисобланади.

2. Аудиторлик текширувларида товар-моддий захираларни харид қилиш, улардан фойдаланиш ва ҳисобдан чиқариш жараёнларини текшириш муҳим ҳисобланиб, хўжалик юритувчи субъект раҳбариятидан ҳам, аудитордан ҳам алоҳида эътибор талаб қилади. Аудиторлик текшируви натижаларини умумлаштирган ҳолда, аудитор ўз иш ҳужжатларида аудит давомида тўпланган маълумотларни тизимлаштириши керак. Аудит давомида тўпланган товар-моддий захиралар хўжалик юритувчи субъект товар-моддий захираларининг миқдори ва қиймати тўғрисида якуний фикрни шакллантиришга имкон беради.

3. Аудиторлик текширувлари молиявий натижаларни ва шунга мос равишда солиқ мажбуриятларини аниқлашда хатоларни аниқлаш ва тузатиш имконини беради. У товар-моддий захираларни харид қилиш, баҳолаш ва ҳисобга олишнинг амалдаги тизимлари тўғрисида хулоса чиқаришга, шунингдек улардан фойдаланиш самарадорлигини баҳолашга ёрдам беради. Аудиторлик текширувлари товар-моддий захиралардан самарали фойдаланиш бўйича тавсияларни амалга оширишга имкон беради.

Фойдаланилган адабиётлар рўйхати:

1. «Товар-моддий захиралар» номли 4-сон БҲМС. 53-банд. www.lex.uz

2. Dewi Purnamasari, Ayu Almira, Nadia Della Savira. The Accounting for Inventory from a Commercial Point of View. //Research Horizon, Vol. 1, no. 2, (2021), Page 81-85.

3. Munyaka J.B., Yadavalli V.S.S. Inventory management concepts and implementations: a systematic review. //South African Journal of Industrial Engineering Jul 2022 Vol 33(2), pp 15-36

4. Санаев Н., Нарзиев Р. «Аудит», Т.; «Шарқ»-2001. 334 б.

5. Хайитбоев М.И. Дон маҳсулотларини қайта ишловчи корхоналарда товармоддий захиралар ҳисоби ва аудити: назария, методология ва амалиёт. Монография. –Т.: “IQTISOD-MOLIYA”, 2022. 140 б.

6. Алимханова Н.А. Товар-моддий захиралар аудитида таҳлилий амалларни қўллаш. //“Iqtisodiyot va innovatsion texnologiyalar” ilmiy elektron jurnali, 3/2024, may-iyun. 29-38-бетлар.

Copyright: © 2025 by the authors. This work is licensed under a Creative Commons Attribution- 4.0 International License (CC - BY 4.0)

AKTUAR MOLIYA VA BUXGALTERIYA HISOBI ILMIY JURNALI

Vol. 5 Issue 04 | **pp.** 255-260 | **ISSN**: 2181-1865
Available online https://finance.tsue.uz/index.php/afa

ELEKTRON XIZMAT KO‘RSATISHDA ISHONCH VA XAVFSIZLIK: FOYDALANUVCHI XATTI-HARAKATLARI VA HUQUQIY KAFOLATLAR

Maxammadaliyeva Muslimaxon Sherali Qizi
Farg‘ona davlat universiteti
“Mintaqaviy iqtisodiyot” kafedrasi doktoranti
ORCID: 0009-0004-7098-8349

Annotatsiya: Ushbu maqolada O‘zbekistonda elektron xizmatlar ko‘rsatishda foydalanuvchilarning ishonch darajasi va axborot xavfsizligi masalalari yoritiladi. Davlat va xususiy sektorning raqamli xizmatlari tobora kengayib borayotgan bir paytda, xizmatlarning ishonchliligi va ma’lumotlar himoyasi muhim omilga aylanmoqda. Muallif O‘zbekiston qonunchiligidagi mavjud kafolatlarni ko‘rib chiqib, foydalanuvchi xatti-harakatlari va ishonch omillarini tahlil qiladi. Ilmiy yangilik sifatida raqamli xavfsizlik siyosati va real foydalanuvchi tajribasi asosida takliflar ishlab chiqiladi.

Kalit so‘zlar: ishonch omili, axborot xavfsizligi, foydalanuvchi xatti-harakatlari, raqamli xizmatlar, elektron huquqlar, shaxsiy ma’lumotlarni himoya qilish, O‘zbekiston qonunchiligi, raqamli xavfsizlik.

KIRISH

Zamonaviy axborot-kommunikatsiya texnologiyalari (AKT) jadal rivojlanib borayotgan bir davrda, jamiyat hayotining barcha jabhalarida raqamli xizmatlarning ahamiyati keskin oshmoqda. Xususan, davlat boshqaruvi, moliya, ta’lim, sog‘liqni saqlash, transport va savdo sohalarida elektron xizmatlar keng joriy qilinmoqda. O‘zbekistonda ham bu yo‘nalishda izchil islohotlar amalga oshirilmoqda: "Raqamli O‘zbekiston – 2030" strategiyasi doirasida 2023-yil yakuniga qadar 300 dan ortiq davlat xizmatlari elektron shaklga o‘tkazildi [1].

2023-yilda davlat xizmatlarining 83 foizi elektron shaklda taqdim etilgan bo‘lib, bu 2020-yildagi 60 foizlik ko‘rsatkichga nisbatan sezilarli o‘sishni tashkil etadi. My.gov.uz portali orqali yil davomida 24 milliondan ortiq xizmat ko‘rsatildi [1]. Shuningdek, elektron to‘lovlar bozori ham keskin o‘sdi: 2023-yilda elektron to‘lovlar hajmi 154 trillion so‘mga yetdi, bu 2022-yilga nisbatan 35% ga ko‘proqdir [2].

Ammo raqamli xizmatlarning rivojlanishi foydalanuvchi ishonchi va axborot xavfsizligi bilan bog‘liq dolzarb muammolarni ham yuzaga chiqarmoqda. Shaxsiy ma’lumotlarning noqonuniy tarqalishi, internet firibgarliklari, kiberhujumlar va foydalanuvchilarning raqamli savodxonligi pastligi ishonch darajasini pasaytiruvchi omillar hisoblanadi. O‘zbekiston Axborot xavfsizligi markazining ma’lumotlariga ko‘ra, 2023-yilda 1 200 dan ortiq kiberxavfsizlik holatlari qayd etilgan bo‘lib, bu o‘tgan yilga nisbatan 20% ko‘pdir [3].

Ushbu hujjatda foydalanuvchi roziligisiz ma’lumot to‘plash, saqlash va tarqatish taqiqlanadi. 2024-yil 26-dekabr esa O‘zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasining 885-son qarori bilan raqamli mahsulotlar iste’molchilarining huquqlarini himoya qilish va kiberjinoyatchilikka qarshi kurashish bo‘yicha qo‘shimcha choralar belgilandi [4].

Ushbu maqolada O‘zbekistonda elektron xizmatlardan foydalanuvchi shaxslarning axborot xavfsizligi va ishonch omillarini baholash, foydalanuvchi xatti-harakatlarini tahlil qilish hamda mavjud huquqiy kafolatlarni o‘rganish maqsad qilingan.

Tadqiqotning maqsadi – O‘zbekiston sharoitida foydalanuvchilar ishonchi va axborot xavfsizligini ta’minlashga oid muammolarni aniqlash va amaliy yechimlar ishlab chiqishdan iborat. Vazifalari:

1. Raqamli xizmatlardan foydalanishdagi ishonch omillarini aniqlash;
2. Elektron xizmatlar xavfsizligi bo‘yicha qonunchilikni tahlil qilish;
3. Foydalanuvchi xatti-harakatlariga ta’sir etuvchi omillarni baholash;
4. Xalqaro tajriba asosida takliflar ishlab chiqish.

Tadqiqot obyekti – O‘zbekiston hududida faoliyat yurituvchi elektron xizmat ko‘rsatish platformalari. Tadqiqot predmeti – foydalanuvchi ishonchi, axborot xavfsizligi va ularning qonunchilikdagi aks etishi.

Ilmiy yangilik – real foydalanuvchi xatti-harakatlari va qonunchilik bazasi asosida ishonch omillarini tizimli yondashuv orqali o‘rganish. Amaliy ahamiyat – maqolada ilgari surilgan takliflar elektron xizmatlarning sifati va ishonchliligini oshirishda qo‘llanilishi mumkin.

ADABIYOTLAR TAHLILI

O‘zbekiston Respublikasida so‘nggi yillarda raqamli xizmatlar sohasi jadal rivojlanmoqda va bu jarayonda foydalanuvchi ishonchi hamda axborot xavfsizligi masalalari markaziy o‘ringa chiqmoqda. Bu masalalarning huquqiy asoslari “Shaxsga doir ma’lumotlar to‘g‘risida”gi Qonun bilan tartibga solinadi. Ushbu qonun 2019-yil 2-iyulda qabul qilingan bo‘lib, fuqarolarning shaxsiy ma’lumotlarini roziliksiz yig‘ish, saqlash, qayta ishlash va tarqatishni taqiqlaydi. Qonun 2021-yil 15-apreldan boshlab amaliyotda qo‘llanilmoqda va foydalanuvchilarning shaxsiy hayotini himoya qilish orqali ularning raqamli xizmatlarga bo‘lgan ishonchini oshirishga xizmat qiladi [5].

2024-yil 26-dekabr esa O‘zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasining 885-son qarori raqamli xizmatlar foydalanuvchilari huquqlarini himoya qilish, shuningdek, kiberxavfsizlik bo‘yicha qo‘shimcha choralarni belgilab berdi. Qaror davlat va xususiy xizmat ko‘rsatuvchilar zimmasiga axborot xavfsizligini ta’minlash, shaxsiy ma’lumotlar maxfiyligini saqlash va himoyalangan infratuzilma yaratish majburiyatini yuklaydi [4].

Raqamli texnologiyalar vazirligi tomonidan e’lon qilingan 2023-yilgi hisobotga ko‘ra, elektron davlat xizmatlarining qamrovi 83 foizga yetgan va yil davomida 24 milliondan ortiq murojaat qayd etilgan. Bu foydalanuvchilarning raqamli xizmatlarga bo‘lgan ishonchini ifodalasa-da, hisobotda xavfsizlik muammolari, texnik nosozliklar va shikoyatlar mavjudligi ham ochiq ko‘rsatilgan [6].

O‘zbekiston Respublikasi Markaziy banki statistik ma’lumotlariga ko‘ra, 2023-yilda elektron to‘lovlar hajmi 154 trillion so‘mni tashkil etgan. Bu xizmatlarga bo‘lgan yuqori

talab va ulardan keng foydalanilayotganini bildiradi. Biroq bu bilan birga firibgarlik, xakerlik, QR-kodli hujumlar sonining ortib borayotgani ham eslatiladi [7].

UZINFOCOM tomonidan tuzilgan 2023-yilgi axborot xavfsizligi holatiga oid hisobotda yil davomida 1200 dan ortiq kiberhujum holati qayd etilgan. Ularning bir qismi davlat xizmatlari portaliga, bir qismi esa bank tizimlari va ijtimoiy tarmoqlarga qaratilgan. Bu esa raqamli xizmatlar foydalanuvchilarida xavotir uyg‘otayotgan holatlar sirasiga kiradi [8].

Yuqoridagi adabiyotlar shuni ko‘rsatadiki, foydalanuvchi ishonchini ta’minlash faqat qulay interfeys va xizmat tezligigina emas, balki kuchli huquqiy asos, texnik xavfsizlik va foydalanuvchi huquqlarining himoyasi bilan chambarchas bog‘liqdir.

METODOLOGIYA

Ushbu maqolani tayyorlashda tizimli, kompleks yondashuv asosida bir nechta tadqiqot metodlari qo‘llanildi. Asosiy metodlardan biri sifatida huquqiy tahlil usuli tanlandi, chunki foydalanuvchi ishonchi va axborot xavfsizligi masalalari ko‘p jihatdan qonunchilikka bog‘liq. Shu bois, O‘zbekiston Respublikasining raqamli xizmatlar, shaxsiy ma’lumotlar himoyasi va kiberxavfsizlik sohalaridagi amaldagi normativ-huquqiy bazasi chuqur o‘rganildi.

Bundan tashqari, statistik tahlil usuli orqali O‘zbekistonning raqamli xizmatlar sohasi bo‘yicha ochiq rasmiy statistik ko‘rsatkichlari umumlashtirildi. Ushbu ma’lumotlar foydalanuvchilarning xizmatlarga nisbatan munosabati, ishonchi va foydalanish darajasini miqdoriy jihatdan baholash imkonini berdi. Statistik axborotlar yillar kesimida solishtirilib, foydalanuvchi xatti-harakatlaridagi o‘zgarishlar aniqlashtirildi.

Maqolada kontent-tahlil usulidan ham foydalanildi. Bu orqali OAVdagi, hukumat portallaridagi va tarmoqda joylashtirilgan hisobotlardagi foydalanuvchilar fikrlari, sharhlari va muhokamalari o‘rganildi. Bu yondashuv foydalanuvchilarning elektron xizmatlarga bo‘lgan ishonchini shakllantiruvchi omillarni aniqlashda yordam berdi.

Shuningdek, qiyosiy tahlil yondashuvi asosida xalqaro tajriba ham o‘rganildi. Bunda, ayniqsa, Yevropa Ittifoqi davlatlari, Janubiy Koreya va Estoniya kabi ilg‘or raqamli xavfsizlik amaliyotlari bilan O‘zbekiston holati solishtirildi. Ushbu taqqoslash O‘zbekistonning mavjud tizimini baholash va takomillashtirish yo‘nalishlarini aniqlash imkonini berdi.

MUHOKAMA VA NATIJALAR

O‘zbekistonda so‘nggi yillarda elektron xizmatlar sohasi jadal sur’atlarda rivojlanmoqda. Davlat statistika hisobotlariga ko‘ra, 2020-yildan 2024-yilgacha bo‘lgan davrda raqamli xizmatlardan foydalanuvchilar soni va ko‘rsatilgan xizmatlar hajmi sezilarli darajada oshgan. Ushbu o‘sish, bir tomondan, hukumat tomonidan qabul qilingan strategiyalar, qonunchilik bazasining mustahkamlanishi, boshqa tomondan esa aholining raqamli savodxonlik darajasi va texnologik infratuzilmaning rivojlanishi bilan izohlanadi.

2020-yilda aholiga ko‘rsatilgan elektron xizmatlar soni 6,2 millionni tashkil qilgan bo‘lsa, bu ko‘rsatkich 2024-yilda 24,3 millionga yetgan. Quyidagi jadvalda bu o‘sish dinamikasi yillar kesimida ko‘rsatilgan:

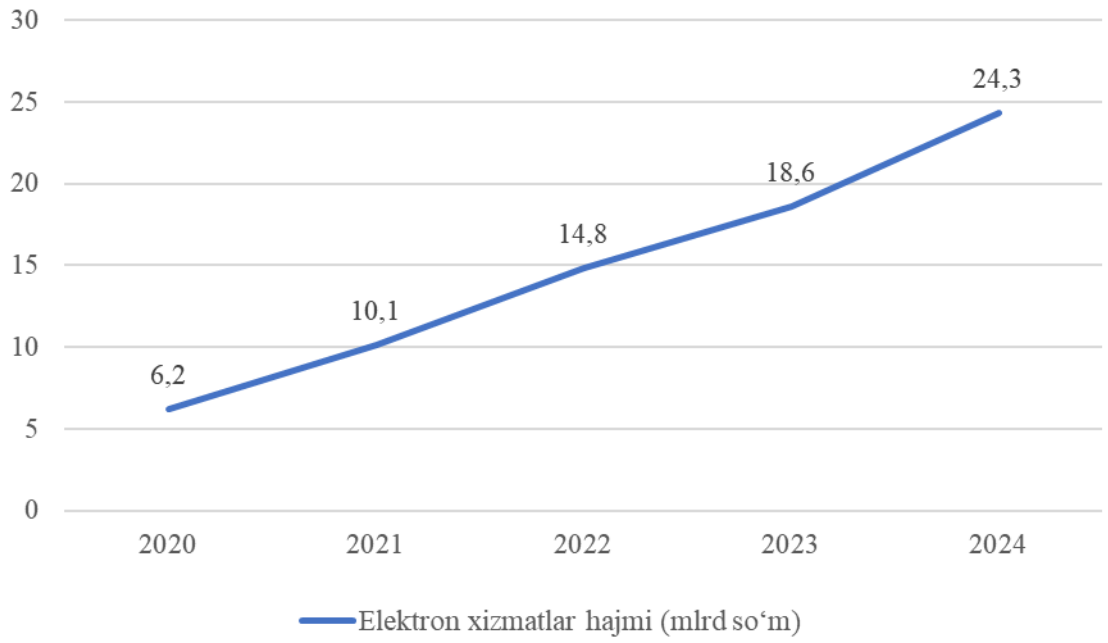

1-rasm. Elektron xizmatlardan foydalanishning yillik dinamikasi (2020–2024) [7] https://cbu.uz/uz/statistics/payments

Mazkur jadvaldan ko‘rinib turibdiki, elektron xizmatlar hajmi 4 yilda deyarli 4 baravar oshgan. Bunga xizmatlarning mobil ilovalar orqali taklif qilinayotgani, interfeyslarning qulayligi, internetga keng kirish imkoniyati va yagona davlat xizmatlari portali (my.gov.uz) orqali ko‘rsatilayotgan xizmatlar sonining ortib borayotgani sabab bo‘lmoqda. Biroq, bu o‘sish bir vaqtning o‘zida axborot xavfsizligi va foydalanuvchi ishonchini saqlash masalalarini ham dolzarb etib qo‘ymoqda.

Raqamli xizmatlarga bo‘lgan ishonch turli omillarga bog‘liq bo‘lib, ularning eng asosiylari – axborot xavfsizligi, shaxsiy ma’lumotlar maxfiyligi, xizmat sifati va tezligi, interfeysning qulayligi va foydalanuvchi huquqlarining qonuniy muhofazasi hisoblanadi. So‘rov asosida olingan quyidagi jadval foydalanuvchi ishonchiga eng ko‘p ta’sir qiluvchi omillarni aks ettiradi:

1-jadval. Foydalanuvchi ishonchiga ta’sir qiluvchi omillar

Omil	**Foydalanuvchilar ulushi (%)**
Axborot xavfsizligi kafolatlari	82
Shaxsiy ma’lumotlar maxfiyligi	76
Xizmat ko‘rsatish tezligi	65
Interfeysning qulayligi	59
Huquqiy muhofaza kafolatlari	47

Ushbu ma’lumotlar shuni ko‘rsatadiki, foydalanuvchilarning aksariyati elektron xizmatlardan foydalanganda avvalo axborot xavfsizligi va shaxsiy ma’lumotlarining maxfiyligiga e’tibor qaratadi. Faqat xizmat tezligi yoki interfeys dizayni emas, balki huquqiy himoya kafolatlari ham ishonch omili sifatida muhim ahamiyatga ega.

Yuqoridagi tahlil asosida xulosa qilish mumkinki, elektron xizmatlar sohasida faqat texnologik yechimlar emas, balki foydalanuvchi psixologiyasi va huquqiy muhit ham hal

qiluvchi rol o‘ynaydi. Shuning uchun xizmatlar nafaqat qulay va tez, balki ishonchli, xavfsiz va foydalanuvchi huquqlarini e’tirof etuvchi tizim asosida taklif qilinishi lozim.

XULOSA VA TAKLIFLAR

O‘zbekiston Respublikasida raqamli xizmatlar sohasi jadal rivojlanib borayotgan bo‘lsa-da, foydalanuvchilarning ushbu xizmatlarga bo‘lgan ishonchi doimiy e’tiborni talab qiladigan muhim omil bo‘lib qolmoqda. Tadqiqot natijalari shuni ko‘rsatdiki, 2020–2024-yillar davomida elektron xizmatlardan foydalanish hajmi to‘rt barobardan ko‘proqqa oshgan. Bu jarayonda texnologik innovatsiyalar, infratuzilma rivoji va xizmatlarning elektron shakllarda ommalashuvi muhim rol o‘ynadi. Shu bilan birga, so‘rov natijalari axborot xavfsizligi, shaxsiy ma’lumotlar maxfiyligi va foydalanuvchi huquqlarining qonuniy himoyasi ishonchni shakllantiruvchi eng asosiy omillar ekanini ko‘rsatdi.

Shuningdek, mavjud qonunchilik, xususan “Shaxsga doir ma’lumotlar to‘g‘risida”gi O‘zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasining 885-son qarori orqali ushbu yo‘nalishdagi huquqiy asoslar yaratilgani holda, ularning samarali amaliyoti bo‘yicha hali hali ham muammolar mavjud. Statistik ma’lumotlarga ko‘ra, axborot xavfsizligi bilan bog‘liq xatarlar soni yildan-yilga ortmoqda, bu esa aholining bir qismi orasida ehtiyotkorlik darajasini pasaytirmaslikka olib kelmoqda.

Yuqoridagi holatlarni hisobga olgan holda quyidagi takliflar ilgari suriladi:

1. Foydalanuvchi ishonchini oshirish uchun elektron xizmat ko‘rsatuvchi platformalarda xavfsizlik siyosatiga oid ochiq, tushunarli va amaliy yo‘riqnomalar ishlab chiqilishi va joylashtirilishi lozim.
2. Shaxsiy ma’lumotlar bilan ishlovchi har qanday davlat yoki xususiy tizimda foydalanuvchi roziligi, foydalanish chegaralari va saqlash muddati ochiq bayon etilishi kerak.
3. Huquqiy savodxonlikni oshirish maqsadida keng omma uchun raqamli huquqlar, internet xavfsizligi va himoya choralariga oid interaktiv onlayn kurslar, webinarlar va ijtimoiy kampaniyalar yo‘lga qo‘yilishi maqsadga muvofiq.
4. Foydalanuvchi ishonch darajasini aniqlab borish uchun yiliga kamida bir marta milliy miqyosda mustaqil so‘rovlar va auditlar tashkil etilishi kerak.
5. Davlat xizmatlari portallari va yirik elektron platformalar uchun “Ishonchli raqamli xizmat” degan maxsus belgi (trust-mark) tizimi ishlab chiqilib, ishonchli, sertifikatlangan tizimlar alohida ajratilishi kerak.

Umuman olganda, foydalanuvchi ishonchi va axborot xavfsizligini ta’minlash masalasi texnikaviy, huquqiy va ijtimoiy komponentlarning uyg‘un ishlashi natijasida hal etilishi mumkin. Shuningdek, foydalanuvchining o‘ziga xos xatti-harakatlari, tajribasi va ehtiyojlarini hisobga olgan xizmat dizayni ishonchni mustahkamlovchi asosiy vosita bo‘lib xizmat qilishi shubhasiz.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO‘YXATI

1. O‘zbekiston Respublikasi Raqamli texnologiyalar vazirligi. 2023-yil yakunlari bo‘yicha raqamli xizmatlar statistikasi. Toshkent, 2024. Elektron manzil: https://my.gov.uz

2. O‘zbekiston Respublikasi Markaziy banki. To‘lov tizimlari faoliyati bo‘yicha axborot (2023). Toshkent, 2024. Elektron manzil: https://cbu.uz/uz/statistics/payments

3. Axborot xavfsizligi markazi (UZINFOCOM). 2023-yil bo‘yicha axborot xavfsizligi holati haqida ma’lumot. Toshkent, 2024. Elektron manzil: https://uzinfocom.uz

4. O‘zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasining 885-son qarori, 2024-yil 26-dekabr “O‘zbekiston Respublikasida elektron tijorat sohasini yanada rivojlantirish chora-tadbirlari to‘g‘risida”. Elektron manzil: https://lex.uz/docs/7284840

5. O‘zbekiston Respublikasi Qonuni “Shaxsga doir ma’lumotlar to‘g‘risida” O‘RQ-547-son, 02.07.2019 yildagi. Elektron manzil: https://lex.uz/docs/-4396419

6. O‘zbekiston Respublikasi Raqamli texnologiyalar vazirligi. *2023-yil yakunlari bo‘yicha raqamli xizmatlar statistik hisobot.* Toshkent, 2024. Elektron manzil: https://my.gov.uz

7. O‘zbekiston Respublikasi Markaziy banki. *To‘lov tizimlari faoliyati bo‘yicha statistik axborot (2023).* Toshkent, 2024. Elektron manzil: https://cbu.uz/uz/statistics/payments

8. UZINFOCOM – Axborot xavfsizligi markazi. *2023-yil bo‘yicha axborot xavfsizligi holati to‘g‘risida ma’lumot.* Toshkent, 2024. Elektron manzil: https://uzinfocom.uz

9. Urazbaeva I.K. “O‘zbekistonda elektron tijoratning rivojlanish bosqichlari va muammolari”. Innovatsion ilmiy tadqiqotlar jurnali, 2024.

10. Urazbaeva I.K. “O‘zbekistonda elektron tijoratning rivojlanish bosqichlari va muammolari”. Innovatsion ilmiy tadqiqotlar jurnali, 2024.

11. KPMG Uzbekistan. O‘zbekistonda elektron tijorat bozorining rivojlanish istiqbollari bo‘yicha tahliliy hisobot. — Toshkent: KPMG, 2023.

12. O‘zbekiston Respublikasi Davlat Statistika qo‘mitasi, 2024-yil yanvar–may holati bo‘yicha xizmatlar sohasi statistikasi

Copyright: © 2025 by the authors. This work is licensed under a Creative Commons Attribution- 4.0 International License (CC - BY 4.0)

AKTUAR MOLIYA VA BUXGALTERIYA HISOBI ILMIY JURNALI

Vol. 5 Issue 04 | **pp.** 261-267 | **ISSN**: 2181-1865
Available online https://finance.tsue.uz/index.php/afa

МАҲАЛЛИЙ БЮДЖЕТЛАР ДАРОМАДИНИНГ ШАКЛЛАНИШИДА БЮДЖЕТЛАРАРО ТРАНСФЕРТЛАРНИНГ АҲАМИЯТИ

Кимсанбоева Мафтуна Баходировна
ТДИУ мустақил тадқиқотчиси

Аннотация: Ушбу мақолада маҳаллий бюджетлар даромадининг шаклланишида бюджетлараро трансфертларнинг мазмуни, объектив зарурлиги, функционал вазифалари, иқтисодий оқибатлари ёритиб берилган.

Калит сўзлар: бюджетлараро трансферт, дотация, субвенция, бюджет ссудаси, кучли донор ҳудудлар, кучсиз донор ҳудудлар, маҳаллий бюджет даромадлари.

Аннотация: В статье рассмотрены содержание, объективная необходимость, функциональные задачи и экономические последствия межбюджетных трансфертов в формировании доходов местных бюджетов.

Ключевые слова: межбюджетный трансферт, субсидия, субвенция, бюджетный кредит, сильные регионы-доноры, слабые регионы-доноры, доходы местных бюджетов.

Abstract: This article describes the content, objective necessity, functional tasks, and economic consequences of interbudgetary transfers in the formation of local budget income.

Key words: inter-budget transfer, grant, subsidy, budget loan, strong donor regions, weak donor regions, local budget revenues.

Кириш

Ўзбекистон Республикасида олиб борилаётган ислоҳотларнинг чуқурлашуви, маҳаллий ҳокимият органларининг ҳудудларни ижтимоийиқтисодий ривожланишидаги ролини янада ошириб, молия-бюджет соҳасидаги ҳуқуқларини кенгайтириш ва уларнинг молиявий базасини мустаҳкамлаш заруратини келтириб чиқаради. Чунки ҳудудларда амалга оширилаётган ижтимоий-иқтисодий ислоҳотларни янада ривожлантириш, ҳудудларнинг мувозанатли ривожланишини давлат томонидан тартибга солишда бюджет тизими ва унинг етакчи бўғини ҳисобланган маҳаллий бюджетларнинг роли юқоридир.

Янги Ўзбекистон шароитида Ўзбекистон Республикасини 2017-2021 йилларда ривожлантириш бўйича Ҳаракатлар стратегиясида кейинги йилларда ҳам “Ҳаражатларнинг ижтимоий йўналтирилганини сақлаб қолган ҳолда давлат бюджетининг барча даражаларида мутаносибликни таъминлаш, маҳаллий бюджетларнинг даромад қисмини мустаҳкамлашга қаратилган бюджетлараро

муносабатларни, уларнинг самарали ижросини таъминлашни такомиллаштириш" муҳим йўналишлардан бири сифатида белгилаб берилди.[1] Маҳаллий бюджетлар даромадининг шаклланишида бюджетлараро трансфертларнинг роли юқоридир, бу ҳолат уларнинг даромад базасини мустаҳкамлаш бўйича ислоҳотларни олиб борилишини тақозо қилади. Бугунги кунда маҳаллий бюджетлар даромад базалари барқарорлигини таъминлашда маҳаллий солиқларнинг роли етакчи бўлмай, умумдавлат солиқларидан ажратмалар, бюджетлараро трансфертлар ҳал қилувчи аҳамиятга эга бўлиб қолмоқда. Бу эса, ўз навбатида, мамлакатимизнинг айрим минтақаларидаги дотация олувчи туманларда боқимандалик кайфиятининг ривожланишига сабаб бўлмоқда. Шунинг учун ҳам бугунги кунда маҳаллий бюджет ресурсларини самарали шакллантириш ва маҳаллий бюджетлар молиявий имкониятларини кенгайтириш масалалари бугунги кундаги долзарб масалалардан бири ҳисобланади.

Ҳозирги кунда давлат молияси соҳасидаги асосий муаммолардан бири давлат бюджети даромадларини турли даражадаги бюджетлар ўртасида қайта тақсимлаш тизими билан ҳам бевосита боғлиқ бўлмоқда. Маҳаллий бюджетлар Ўзбекистон Республикасининг бюджет тизимининг муҳим таркибий қисмини ташкил этади. Улар давлат ҳокимиятининг ҳар бир маҳаллий органи ўз фаолиятини амалга ошириши учун унинг ихтиёрида аниқ молиявий база яратади. Маҳаллий бюджетлар тизими маҳаллий талаб эҳтиёжларини тўлиқроқ ҳисобга олиш ҳамда давлат томонидан марказлашган тартибда амалга оширадиган тадбирлар билан тўғри олиб борилиши муҳим аҳамият касб этади.

Маҳаллий бюджетларнинг мавқеини янада ошириш ҳукуматнинг бюджет сиёсати самарадорлигини оширишга хизмат қиладиган муҳим омил эканлиги муҳим аҳамиятга эга. Бу ерда биринчи Президентимиз И.А.Каримовнинг фикр-мулоҳазалари диққатга сазовордир: "Давлат бюджети даромадларининг катта қисмини жойларга бериш, маҳаллий бюджетларни мустаҳкамлаш зарур. Бу эса минтақалар мустақиллигини ошириш, уларнинг ташаббускорлигини, бюджетнинг ижросидан манфаатдорлиги ва бу борадаги масъулиятини ошириш имконини беради. Бундан ташқари, бу нарса маҳаллий бюджетларга тушумларни янги манбаларини қидириб топишга рағбатлантиради, жойларда бюджет интизомини мустаҳкамлайди"[2].

Мавзуга оид адабиётлар тахлили

Давлат бюджети ва маҳаллий бюджетлар билан боғлиқ масалалар Ўзбекистоннинг бир қатор олимлари томонидан ўрганилган. Хусусан, З.Х.Срожиддинованинг илмий ишида Ўзбекистон Республикаси бюджет тизими унинг таркибий қисмлари ўрганилган. Давлат бюджети билан маҳаллий бюджетлар ўртасидаги ўзаро алоқалар умумий ҳолда қаралган[3]. Т.Маликов ва П. Жалиловларнинг ишларида Давлатнинг бюджет-солиқ сиёсати билан боғлиқ

[1] Ж.Р.Зайналов, С.С.Алиева, Н.Э.Эрназаров, Ш.М.Латипова "Бюджет-солиқ сиёсати" ўқув қўлланма 2023, 5-бет
[2] 1Каримов И.А. Ўзбекистон иқтисодий ислоҳотларни чуқурлаштириш йўлида.-Т.: "Ўзбекистон", 1995, 208-бет
[3] СирожиддиноваЗ.Х. Ўзбекистон Республикаси бюджет тизими: Дарслик. –Тошкент, 2010. – 500 б.

масалаларга асосий эътибор қаратилган[4]. Ш.А.Тошматов, Ш.Р. Ражаббаев, А.Х.Исламкуловларнинг ишларида молиялаштириш ва давлат бюджетига боғлиқ назарий масалалар ўрганилган[5]. А.Х.Исламкулов ўз ишида Давлат бюджети даромадларини прогнозлаштириш масалаларини кўриб чиқган, Давлат бюджети даромадлари билан ҳар хил даражадаги бюджетлар ўртасидаги муносабатлар қисман қаралган холос[6].

Тадқиқот методологияси

Мақолада тадқиқот мавзусига оид назария ва таълимотларни гуруҳлаштириш, илмий тадқиқот бўйича хулосалар чиқаришда моделлаштириш, статистик таҳлил, тизимли ёндашув, прогнозлаш, умумлаштириш усуллари кенг қўлланилди.

Тахлил ва натижалар

Маҳаллий бюджетлар даромалари таркибида бюджетлараро трансфертларнинг ҳам салмоғи аҳамиятли бўлмоқда. Лекин кейинги йиллардаги тенденция ушбу даромадларнинг камайтириш, уларнинг хусусий даромад базасини оширишга қаратилган. Бу ҳолат маҳаллий бюджетларнинг молиявий имкониятларини ошириш билан боғлиқ ислоҳотларни амалга ошириш туфайли таъминланмоқда.

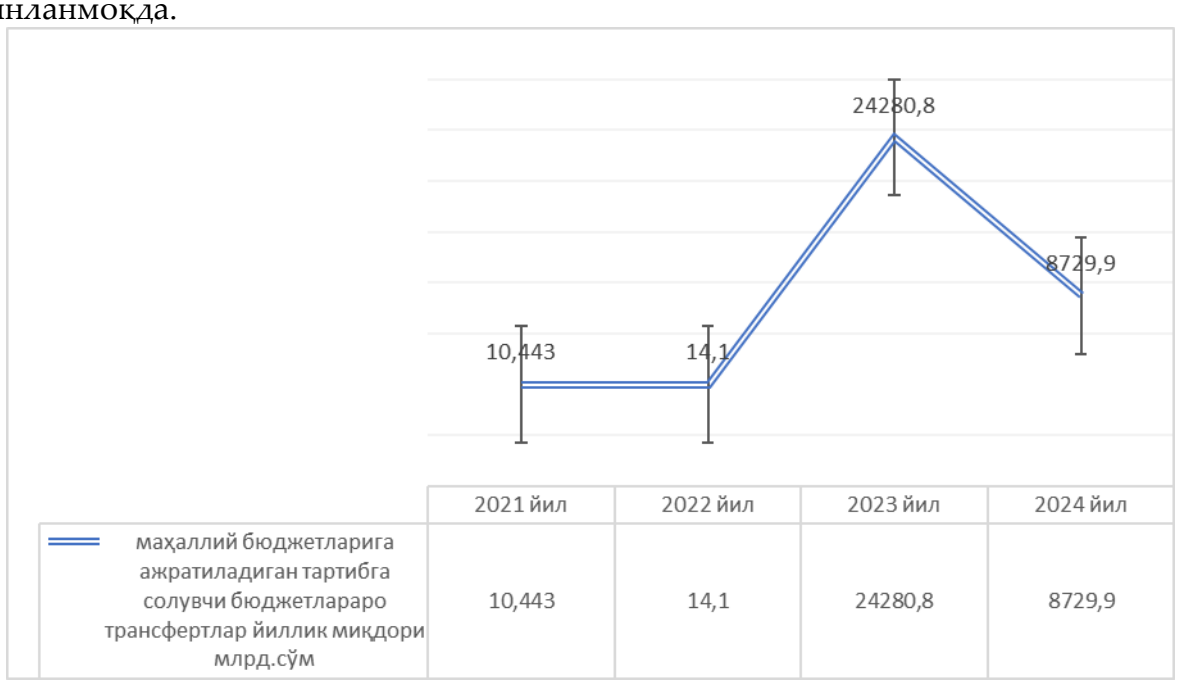

1-расм. Ўзбекистон Республикасининг республика бюджетидан вилоятлар маҳаллий бюджетларига ажратиладиган тартибга солувчи бюджетлараро трансфертлар миқдори[7]

[4] Маликов Т., Жалилов П. Бюджет-солиқ сиёсати. – Т.: “Академнашр”, 2011. – 472 б

[5] Тошматов Ш.А., Ражаббаев Ш.Р., Исламкулов А.Х. Молиялаштиришнинг инновацион усуллари. Монография. – Т.: “Молия” нашриёти, 2015. – 160 б.

[6] Исламкулов А.Х. ва б. Давлат бюджети даромадларини прогнозлаштириш. Монография. – Т.: “Spectrum Media Group” нашриёти, 2015. – 160 б.

[7] Давлат бюджети тўғрисидаги йиллик хисоботлар асосида муаллиф томонидан тайёрланган.

Маҳаллий бюджетларга молиявий ёрдамни аниқлаш услубиётининг мазкур камчиликларини ҳисобга олган ҳолда ҳудудларда бюджетлараро муносабатларни такомиллаштириш учун бюджет ресурсларининг тақсимотида ҳар қайси маҳаллий бюджет субъекти ҳақиқатда эга бўлган «иқтисодий потенциал қиймати» ва «ундан фойдаланиш даражаси» ҳисобга олинмоғи лозим.

Ўзбекистон Республикасида фаол амалга оширилаётган ислоҳотларнинг ҳозирги босқичида иқтисодий ва сиёсий ҳаётнинг барча жабҳаларини эркинлаштириш, мамлакат бюджет тизимида ҳам сезиларли ўзгаришларни амалга оширишни тақозо этади.

Амалга оширилаётган ислоҳотларнинг бош мақсади умумжамият тараққиётининг асосини давлатнинг фаол ислоҳотчилик роли ўрнига келадиган фуқаролик жамияти эгаллашига эришишдан иборат. Бюджетлараро муносабатларни маълум даражада ўзгартириш, кучли давлатчиликдан кучли фуқаролик жамиятига ўтишнинг муҳим омилларидан саналади. Жаҳон тажрибаси шундан далолат берадики, бундай ўтишнинг универсал модели ҳали ишлаб чиқилмаган. Бюджет тизимини ривожлантириш нуқтаи-назаридан эса, юқори бюджетдан қуйи бюджетларга маблағ ажратишдаги ўзгаришлар мамлакатнинг ихтисослашув даражасига ва олдига қўйган мақсадларига мос равишда амалга оширилади.

2021-2024 йилларда Маҳаллий бюджет даромад ва харажатлари ҳамда тартибга солувчи трансфертларнинг кўрсаткичлари[8]

	2021	**2022**	**2023**	**2024 1-ярим йиллик**
Махаллий бюджет даромадлари	35 173 млрд. сўм	47 390,3 млрд сўм	55 538,6 млрд сўм	27 380,1 млрд сўм
Махаллий бюджет харажатлари	65 534 млрд. сўм	88 787,5 млрд сўмн	101 740,6 млрд сўм	39 652,1 млрд сўм
Тартибга солувчи трансфертлар	10 443 млрд. сўм	14,1 трлн сўм	24 280,8 млрд сўм	8 729,9 млрд сўм

Ҳисобот даврида маҳаллий бюджетларнинг даромадлар қисми прогнозга нисбатан 119 фоизга бажарилди ёки 35 173 млрд. сўмни, харажатлар қисми эса режага нисбатан 111 фоизга ижро этилиб, 65 534 млрд. сўмни ташкил этди. Маҳаллий бюджетлар мустақиллигини ошириш бўйича ҳукуматимиз томонидан амалга оширилган амалий чора-тадбирлар натижасида 2021 йил давомида

[8] Давлат бюджети тўғрисидаги йиллик хисоботлар асосида муаллиф томонидан тайёрланган.

маҳаллий бюджетларнинг даромад кўрсаткичи 5 724.9 млрд. сўм ортиғи билан ижро этилди[9].

Ҳисобот даврида маҳаллий бюджетларнинг даромадлар қисми прогнозга нисбатан 111 фоизга бажарилди ёки 47 390,3 млрд сўмни, харажатлар қисми эса режага нисбатан 107 фоизга ижро этилиб, 88 787,5 млрд сўмни ташкил этди. Маҳаллий бюджетлар мустақиллигини ошириш бўйича ҳукуматимиз томонидан амалга оширилган амалий чора-тадбирлар натижасида маҳаллий бюджетларнинг даромад кўрсаткичлари 4,6 трлн сўм ортиғи билан ижро этилди.

2022 йилда Ўзбекистон Республикасининг республика бюджетидан вилоятлар маҳаллий бюджетларига ажратиладиган тартибга солувчи бюджетлараро трансфертлар йиллик миқдори 14,1 трлн сўм белгиланган бўлиб, хисобот даврида маҳаллий бюджетларга тўлиқ ўтказилиши таъминланди[10].

2023 йил давомида кенг кўламли ишлар амалга оширилди. 2023 йилда маҳаллий бюджетларнинг даромадлар қисми прогнозга нисбатан 106,7 фоизга бажарилди ёки 55 538,6 млрд сўмни, харажатлар режага қисми эса нисбатан 103 фоизга ижро этилиб, 101 740,6 млрд сўмни ташкил этди. Маҳаллий бюджетларнинг 2023 йилги харажатларининг ижроси 2022 йилга нисбатан 114,6 фоизга ўсган. 2023 йилда Ўзбекистон Республикасининг республика бюджетидан Қорақалпоғистон Республикаси бюджети, вилоятлар маҳаллий бюджетларига 24 280,8 млрд сўм тартибга солувчи бюджетлараро трансфертлар ажратилди[11].

Маҳаллий давлат ҳокимияти органларининг маҳаллий бюджет маблағларини бошқариш бўйича мустақиллигини ошириш, бюджет ижросини марказга боғлиқлигини камайтириш жараёнларини чуқурлаштириш, ҳудудларни ижтимоий-иқтисодий ривожлантириш Дастурларини кафолатланган молиялаштириш манбалари билан таъминлаш, маҳаллий ҳокимликларни маҳаллий бюджетларни шакллантиришда ва маблағлардан самарали фойдаланишда масъулияти ва жавобгарлигини ошириш бўйича 2024-йил 2-ярим йиллик давомида кенг кўламли ишлар амалга оширилди. 2024-йил йилликда 2-ярим маҳаллий бюджетларнинг даромадлар қисми прогнозга нисбатан 104,6 фоизга бажарилди ёки 27 380,1 млрд сўмни, харажатлар қисми эса режага нисбатан 91,9 фоизга ижро этилиб, 39 652,1 млрд сўмни ташкил этди.

2024-йил 2-ярим йиллигида Ўзбекистон Республикасининг республика бюджетидан Қорақалпоғистон Республикаси бюджети, вилоятлар маҳаллий бюджетларига 8 729,9 млрд сўм миқдорида тартибга солувчи бюджетлараро трансфертлар ажратилди[12].

Хулоса ва таклифлар

Маҳаллий бюджетлар даромадлари таркибида бюджетлараро трансфертлар улушининг мавжудлиги ва унинг нисбатан даромадлар таркибидаги салмоғининг юқорилиги уларнинг юқори бюджетларга молиявий қарамлиги, ўзига хос

[9] 2021 йил Давлат бюджети тўғрисида хисобот
[10] 2022 йил Давлат бюджети тўғрисида хисобот
[11] 2023 йил Давлат бюджети тўғрисида хисобот
[12] 2024 йил 1-ярим йиллик Давлат бюджети тўғрисида хисобот

равишдаги бюджет харажатларини таъминлаш билан боғлиқ жорий харажатларни молиялаштиришда “ликвидлилик” муаммоларини келтириб чиқаради. Шунинг учун ҳам яқин ва ўрта истиқболда маҳаллий бюджетлар даромадлари таркибида бюджетлараро трансфертлар улушини камайтириш бўйича ислоҳотларни чуқурлаштриш долзарб аҳамият касб этади. Маҳаллий бюджетлар даромад базасини мустаҳкамлаш бир пайтнинг ўзига умумиқтисодий ва молиявий омилларга боғлиқдир.

Маҳаллий бюджетлар даромад базасини мустаҳкамлашнинг умумиқтисодий омиллари қаторига қуйидагиларни киритиш мумкин:

- саноат ишлаб чиқариш соҳасида янги корхоналар ва кичик корхоналарни ташкил этиш;
- ҳудуд иқтисодиётининг бошқа тармоқларида кичик бизнес ва хусусий тадбиркорликни ривожлантириш;
- хизмат кўрсатиш ва сервис соҳасини янада ривожлантириш;
- мавжуд корхоналарни соғломлаштириш, модернизация қилиш,қайта қуроллантириш;
- истиқболсиз ишлаб чиқариш корхоналарини янги мулк эгаларига сотиш орқали соғломлаштириш ва бошқалар.

Юқоридаги омиллар ҳудуд иқтисодиётининг барқарорлашувига олиб келади ва бу ўз навбатида маҳаллий бюджетлар даромад базасига ижобий таъсир этади.

Фойдаланган адабиётлар рўйхати

1. Ўзбекистон Республикаси Конституцияси. - Т.: Ўзбекистон, 2023.-32 бет.

2. Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2017 йил 7 февралдаги “Ўзбекистон Республикасини янада ривожлантириш бўйича Ҳаркатлар стратегияси тўғрисида” ПФ-4947-сон фармони.

3.Ўзбекистон Республикасининг Бюджет кодекси. - Тошкент: Ўзбекистон Республикаси қонун ҳужжатлари тўплами, 2013 й.

4. Давлат бюджети тўғрисида хисобот 2021 йил якуни ижроси

5. Давлат бюджети тўғрисида хисобот 2022 йил якуни ижроси

6. Давлат бюджети тўғрисида хисобот 2023 йил якуни ижроси

7. Давлат бюджети тўғрисида хисобот 2024 йил 1-ярим йиллик ижроси

8.СирожиддиноваЗ.Х. Ўзбекистон Республикаси бюджет тизими: Дарслик. – Тошкент, 2010. – 500 б.

9. Маликов Т., Жалилов П. Бюджет-солиқ сиёсати. – Т.: “Академнашр”, 2011. – 472 б.

10.Ж.Р.Зайналов, С.С.Алиева, Н.Э.Эрназаров, Ш.М.Латипова “Бюджет-солиқ сиёсати” ўқув қўлланма 2023, 5-бет

11.Тошматов Ш.А., Ражаббаев Ш.Р., Исламкулов А.Х. Молиялаштиришнинг инновацион усуллари. Монография. – Т.: “Молия”

нашриёти, 2015. – 160 б.

12.Исламкулов А.Х. ва б. Давлат бюджети даромадларини прогнозлаштириш. Монография. – Т.: “Spectrum Media Group” нашриёти, 2015. – 160 б.

13.Тошматов Ш.А., Ражаббаев Ш.Р., Исламкулов А.Х. Управление государственным внешним долгом. Монография. – Т.: “Чўлпон” нашриёти, 2015. – 144 б.

14.Qian Wang The impact of intergovernmental transfers on state and local governments’ tax progressivity and redistributive expenditure policy. http://www.jstor.org.

15. http://www.mf.uz –ЎзР Молия вазирлиги сайти.

Copyright: © 2025 by the authors. This work is licensed under a Creative Commons Attribution- 4.0 International License (CC - BY 4.0)

AKTUAR MOLIYA VA BUXGALTERIYA HISOBI ILMIY JURNALI

Vol. 5 Issue 04 | **pp.** 268-274 | **ISSN**: 2181-1865
Available online https://finance.tsue.uz/index.php/afa

КИЧИК БИЗНЕС СУБЪЕКТЛАРИНИ КРЕДИТЛАШ АМАЛИЁТИДАГИ КРЕДИТ РИСКИНИ БОШҚАРИШ АМАЛИЁТИНИ ТАКОМИЛЛАШТИРИШ

Жалилов Баходир Амиралиевич
Тошкент давлат иқтисодиёт университетининг
мустақил изланувчиси

Аннотация: Илғор хориж тажрибаси кўрсатадики, кичик бизнес субъектларига берилган кредитлар билан боғлиқ бўлган рискларни бошқаришни такомиллаштириш кичик бизнес субъектларини кредитлаш амалиётини такомиллаштиришнинг зарурий шартларидан бири ҳисобланади. Жумладан, кредит рискини бошқаришни такомиллаштириш банклар томонидан кичик бизнес субъектларига берилаётган кредитлардан олинаётган фоизли даромадларнинг барқарорлигини таъминлаш имконини беради. Мақолада кичик бизнес субъектларини кредитлаш амалиётидаги рискларни бошқариш амалиётини такомиллаштиришга қаратилган илмий таклифлар ишлаб чиқилган.

Калит сўзлар: тижорат банки, кичик бизнес, кредит, кредитлаш амалиёти, риск, захира, фоиз ставкаси.

КИРИШ

2020-2025 йилларга мўлжалланган Ўзбекистон Республикасининг банк тизимини ислоҳ қилиш стратегиясида кредит портфели ва таваккалчиликларни бошқариш сифатини яхшилаш, кредитлаш ҳажмларининг мўътадил ўсишига амал қилиш, молиявий таваккалчиликларни баҳолаш учун технологик ечимларни татбиқ этиш мамлакат банк тизимини ислоҳ қилишнинг устувор йўналишлари сифатида белгиланган [2]. Бу эса, банклар фаолиятидаги рискларни, жумладан кредит рискини бошқариш амалиётини такомиллаштириш заруриятини юзага келтиради.

Айни вақтда, республикамиз тижорат банкларида кичик бизнес субъектларини кредитлаш билан боғлиқ бўлган рискларни бошқариш амалиётида бир қатор муаммоларнинг мавжудлиги кузатилмоқда. Жумладан, кредитлардан кўриладиган зарарларни қоплашга мўлжалланган захира ажратмаларининг даражаси ушбу кўрсаткичнинг меъёрий даражасидан (1,0%) сезиларли даражада юқоридир. Бундан ташқари, миллий валютанинг девальвация суръатининг юқори эканлиги кичик бизнес субъектларининг хорижий валютада олган кредитларини тўлаш билан боғлиқ бўлган харажатларини ошиб кетишига олиб келмоқда.

МАВЗУГА ОИД АДАБИЁТЛАР ШАРҲИ.

Бир гуруҳ иқтисодчи олимларнинг фикрига кўра, дефолтни аниқлашда Базель қўмитасининг муддати ўтган кредитлар бўйича пруденциал меъёрларига мос келувчи 90 кун ва ундан муддатдаги муддати ўтган қарздорликни асос сифатида

олиш мақсадга мувофиқ бўлиб, банкротлик дефолтнинг 3-5 йилга кечиккан индикатори ҳисобланади [2].

Ж.Синки банкларда молиявий менежментни такомиллаштириш масаласини тадқиқ қилар экан, кредит риски даражасининг ошишига йўл қўймаслик учун асосий эътиборни кредит олувчи мижознинг пул оқимини таҳлил қилишга қаратиш лозим, деган хулосага келди [3].

Кичик ва ўрта компаниялар учун дефолт бўлиш моделлари бир қатор иқтисодчи олимлар томонидан тавсия қилинган [4].

Е.Литвинов ёзадики, тижорат банклари томонидан чакана кредитлар бўйича фоиз тўловларини ундиришнинг аннуитет усулини қўлланилиши жисмоний шахсларнинг кредит бўйича тўлов юкини ошишига олиб келади. Шу сабабли, кредит олувчи жисмоний шахсларга кредит бўйича тўлов усулларини (табақалашган ёки аннуитет) танлаш имконини берилиши фоиз ставкаларининг рағбатлантирувчанлик мазмунини кучайтириш имконини беради [5].

Л.Ибрагимованинг фикрига кўра, кичик бизнесни шартли равишда икки тоифага ажратиш мумкин: фаолият юритаётган ва энди шаклланаётган. Энди шаклланаётган кичик бизнес жуда юқори рискли ҳисобланади. Ушбу бизнес, одатда, барча турдаги ресурсларни етишмаслиги чуқурлашганда, малакали ходимларни етишмаслигидан бошлаб, то пул маблағларининг етишмаслигигача, бошланади [6].

Д.Вавилов ва А.Курганский ёзадики, кичик ва ўрта бизнесга бериладиган кредитларнинг ҳажмини ошириш йўлидаги жиддий тўсиқ бўлиб, юқори рисклар, қисман кичик бизнеснинг шаффоф эмаслигига ва битимнинг гаров таъминоти билан боғлиқ бўлган муаммоларга асосланган рисклар ҳисобланади [7].

Е.Лысаковскаянинг хулосасига кўра, кичик бизнес субъектларига берилаётган кредитларнинг фоиз ставкалари юқори, муддати қисқа, одатда бир йилгача муддатга берилаяпти. Бундан ташқари, тижорат банки кичик бизнес субъектидан пул оқимини ўзига ўтказишни талаб қилади, шунингдек, таъсисчиларнинг кафиллигини ҳам талаб қилади [8].

И.Алимардоновнинг фикрига кўра, кичик бизнес субъектларини кредитлаш амалиётидаги долзарб муаммолардан бири бўлиб, кичик бизнес субъектларига республикамиз тижорат банклари томонидан хорижий банкларнинг кредит линиялари ҳисобидан берилаётган кредитларнинг фоиз ставкаларини юқори эканлиги ҳисобланади. Халқаро молия институтларининг кредит линиялари ҳисобидан кичик бизнес субъектларига берилаётган кредитларнинг фоиз ставкасини сезиларли даражада юқорилиги кузатилмоқда [9].

ТАДҚИҚОТ МЕТОДОЛОГИЯСИ

Тижорат банкларининг фаолиятидаги кредит рискини баҳолашда Базель қўмитаси томонидан тавсия этилган “Стандартлашган ёндашув” усулидан, “CAMELS” рейтинг тизимидан ва Халқаро тикланиш ва тараққиёт банкининг банк рискларини баҳолаш услубиётларидан кенг фойдаланилади.

Тадқиқотнинг методологияси умуммиллий методлар ва риск-менежмент методларига асосланган.

Тадқиқотнинг ахборот базаси бўлиб, Ўзбекистон Республикаси Марказий банкининг расмий статистик маълумотлари ва ТИФ "Миллийбанк"нинг кредитлаш фаолиятига оид бўлган амалий маълумотлар ҳисобланади.

ТАҲЛИЛ ВА НАТИЖАЛАР

Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2023 йил 14 сентябрдаги ПҚ-306-сонли "Кичик бизнесни ривожлантиришни молиявий ва институционал қўллаб-қувватлаш чора-тадбирлари тўғрисида" ги қарорига мувофиқ, 2023 йил 1 октябрдан бошлаб Дастурда иштирок этувчи кичик тадбиркорлик субъектларини молиявий қўллаб-қувватлаш бўйича қуйидаги чоралар белгиланди:

*тадбиркорлик фаолиятини йўлга қўйиш ёки кенгайтириш учун 2 йилгача имтиёзли давр билан 7 йилгача муддатга ҳамда айланма маблағлар учун револьвер тарзда 3 йилгача муддатга йиллик Марказий банк асосий ставкасидан 4 фоизлик пункт юқори ставкада 1,5 миллиард сўмгача кредитлар ажратиш ва (ёки) асосий воситаларни сотиб олиш учун лизинг бериш. Бунда, 100 миллион сўмгача кредитларни гаровсиз, 150 миллион сўмгача кредитларни гаров талаби 50 фоизгача пасайтирилган ҳолда ажратиш имконияти назарда тутилади;

*қиймати 1,5 миллиард сўмгача бўлган асосий воситаларни 7 йилгача бўлиб-бўлиб тўлаш шарти билан қарзга бериш;

*24 ойдан ортиқ фаолият юритаётган ва охирги 12 ойда айланма маблағлари миқдори 1 миллиард сўмдан 10 миллиард сўмгача бўлган ҳамда камида 10 нафар кишини доимий иш билан таъминлаган кичик тадбиркорлик субъектларининг янги лойиҳаларига ва мавжуд ишлаб чиқаришни кенгайтиришга оид лойиҳаларига бўш турган давлат мулки объектлари ва ер майдонлари, асбоб-ускуналар, бино-иншоотлар ва бошқа кўринишдаги моддий активлар билан 20 фоизгача, бироқ 1 миллиард сўмдан ортиқ бўлмаган қийматда улушдор бўлиб кириш;

*инновацион ишланмаларни тижоратлаштириш, юқори технологик стартап лойиҳаларига давлат илмий дастурлари доирасида 2 миллиард сўмгача грант маблағларини ажратиш [10].

1-жадвал

Ташқи иқтисодий фаолият Миллий банки томонидан кичик бизнес субъектларига берилган кредитларнинг миқдори ва даражаси[1]

Кўрсаткичлар	2019й.	2020й.	2021й.	2022й.	2023й.
Кичик бизнес субъектларига берилган кредитлар, млрд. сўм	5 473	4 036	5 290	5 416	5 974
Кичик бизнес субъектларига берилган кредитларнинг брутто кредитларга нисбатан даражаси, %	9,9	6,2	7,1	6,1	6,0

1-жадвалда келтирилган маълумотлардан кўринадики, Ташқи иқтисодий фаолият Миллий банки томонидан кичик бизнес субъектларига берилган

[1] Жадвал муаллиф томонидан ТИФ Миллий банкининг молиявий ҳисоботлари маълумотлари асосида тузилган.

кредитларнинг миқдори 2019-2023 йилларда беқарор бўлгани ҳолда, мазкур кредитларнинг брутто кредитларга нисбатан даражаси 2021-2023 йилларда пасайиш тенденциясига эга бўлган.

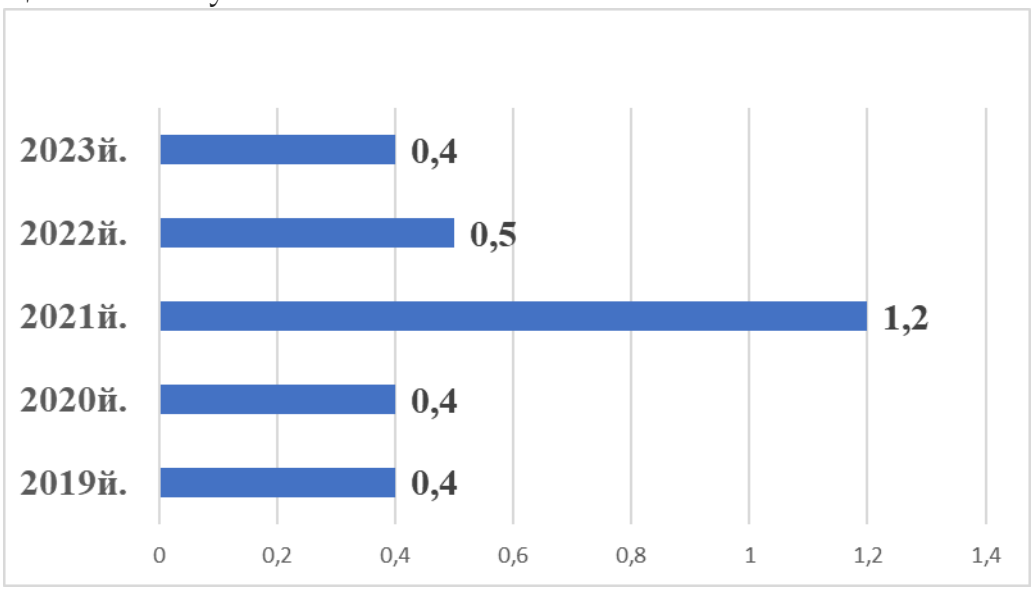

1-расм. Ташқи иқтисодий фаолият Миллий банки томонидан кичик бизнес субъектларига берилган кредитлар бўйича муаммоли қарздорликнинг брутто кредитларга нисбатан даражаси[2], %

1-расм маълумотларидан кўринадики, ТИФ Миллий банкида 2019-2023 йилларда кичик бизнес субъектларига берилган кредитлар бўйича муаммоли қарздорликнинг брутто кредитларга нисбатан даражаси мўътадил бўлган.

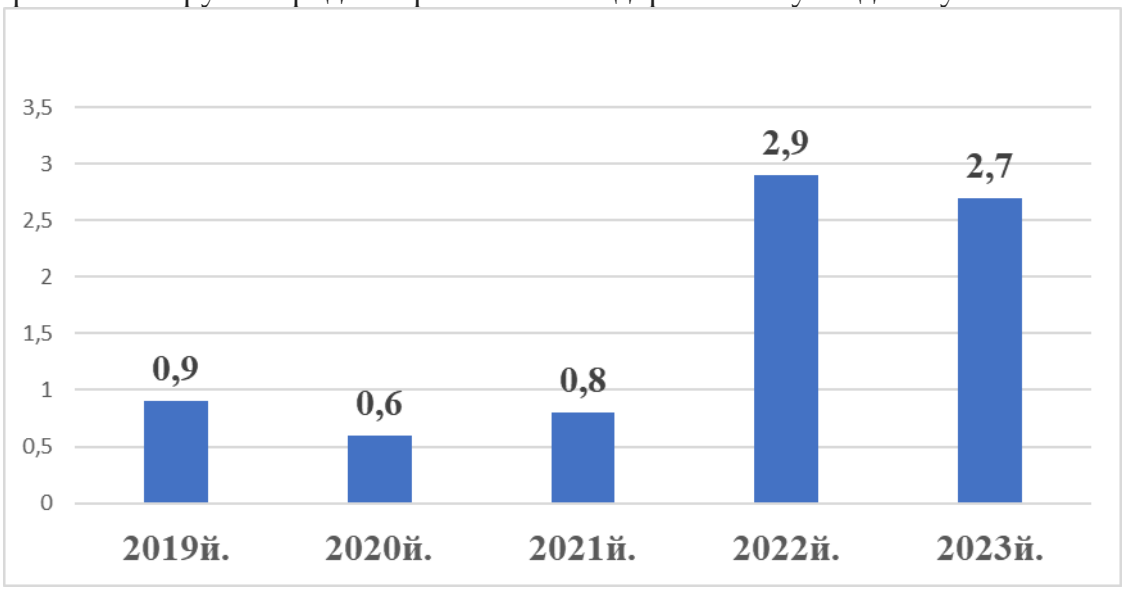

2-расм. Ташқи иқтисодий фаолият Миллий банки томонидан кичик бизнес субъектларига берилган кредитлар бўйича эҳтимолий йўқотишлар захирасининг брутто кредитларга нисбатан даражаси[3], %

2-расм маълумотларидан кўринадики, ТИФ Миллий банкида кичик бизнес субъектларига берилган кредитлар бўйича эҳтимолий йўқотишлар захирасининг брутто кредитларга нисбатан даражаси 2023 йилда 2019 йилга нисбатан сезиларли

[2] Расм муаллиф томонидан ТИФ Миллий банкининг молиявий ҳисоботлари маълумотлари асосида тузилган.
[3] Расм муаллиф томонидан ТИФ Миллий банкининг молиявий ҳисоботлари маълумотлари асосида тузилган.

даражада ошган. Бу эса, ушбу даврда таснифланган кредитлар таркибини ёмонлашганлиги билан изоҳланади.

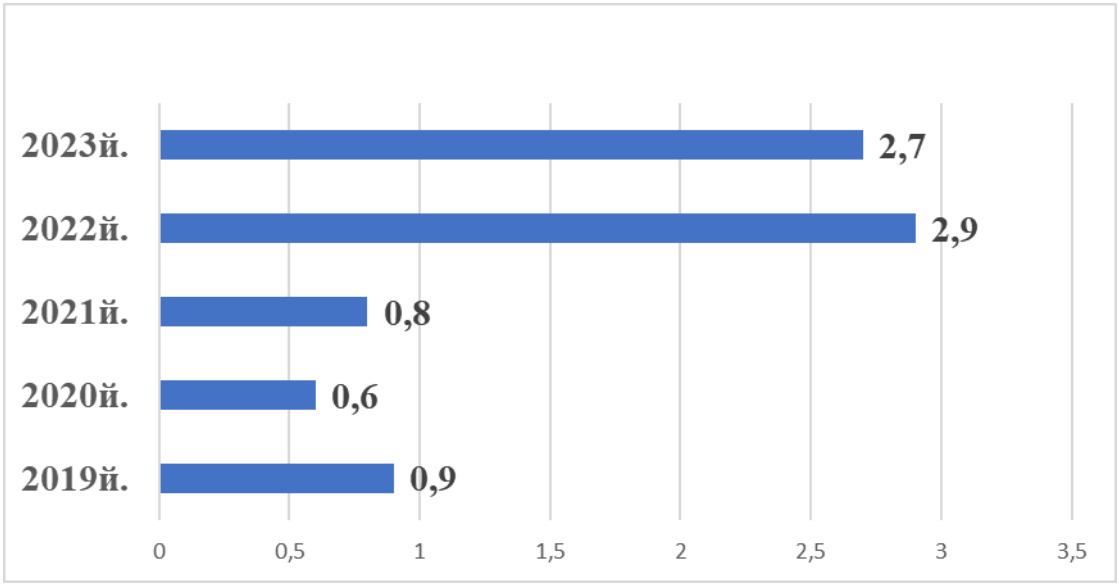

3-расм. Ташқи иқтисодий фаолият Миллий банки томонидан кичик бизнес субъектларига миллий валютада берилган кредитларнинг ўртача йиллик фоиз ставкаси[4]

3-расмда келтирилган маълумотлардан кўринадики, Ташқи иқтисодий фаолият Миллий банки томонидан кичик бизнес субъектларига миллий валютада берилган кредитларнинг ўртача йиллик фоиз ставкаси 2019-2023 йилларда нисбатан юқори бўлган. Бу эса, мазкур даврда инфляция даражасини ва Марказий банкнинг қайта молиялаш ставкасини юқори бўлганлиги билан изоҳланади.

ХУЛОСА ВА ТАКЛИФЛАР

Тадқиқот жараёнида кичик бизнес субъектларини кредитлаш амалиётидаги рискларни бошқариш билан боғлиқ бўлган қуйидаги хулосаларни шакллантирдик:

*халқаро банк амалиётида дефолтни аниқлашда Базель қўмитасининг муддати ўтган кредитлар бўйича пруденциал меъёрларига мос келувчи 90 кун ва ундан муддатдаги муддати ўтган қарздорлик асос сифатида олинади;

* энди шаклланаётган кичик бизнес жуда юқори рискли ҳисобланади. Ушбу бизнес, одатда, барча турдаги ресурсларни етишмаслиги чуқурлашганда, малакали ходимларни етишмаслигидан бошлаб, то пул маблағларининг етишмаслигигача, бошланади;

*кичик бизнес субъектларига берилаётган кредитларнинг фоиз ставкалари юқори, муддати қисқа бўлиб, тижорат банки кичик бизнес субъектидан пул оқимини ўзига ўтказишни талаб қилади, шунингдек, таъсисчиларнинг кафиллигини ҳам талаб қилади;

*Ташқи иқтисодий фаолият Миллий банки томонидан кичик бизнес субъектларига берилган кредитларнинг миқдори 2019-2023 йилларда беқарор бўлгани ҳолда, мазкур кредитларнинг брутто кредитларга нисбатан даражаси 2021-2023 йилларда пасайиш тенденциясига эга бўлган;

[4]Расм муаллиф томонидан ТИФ Миллий банкининг молиявий ҳисоботлари маълумотлари асосида тузилган.

*ТИФ Миллий банкида 2019-2023 йилларда кичик бизнес субъектларига берилган кредитлар бўйича муаммоли қарздорликнинг брутто кредитларга нисбатан даражаси мўътадил бўлган;

*ТИФ Миллий банкида кичик бизнес субъектларига берилган кредитлар бўйича эҳтимолий йўқотишлар захирасининг брутто кредитларга нисбатан даражасини 2023 йилда 2019 йилга нисбатан сезиларли даражада ошганлиги ушбу даврда таснифланган кредитлар таркибини ёмонлашганлиги билан изоҳланади.

Фикримизча, республикамиз банкларининг кичик бизнес субъектларини кредитлаш амалиётидаги кредит рискини бошқаришни такомиллаштириш учун, биринчидан, кредит сиёсатида кичик бизнес субъектларига берилган кредитларнинг диверсификация мезонларини аниқ белгилаб қўйиш керак; иккинчидан, кичик бизнес субъектларига берилган ҳар бир кредит тури бўйича кредитлаш лимитларини белгилаб олиш зарур; учинчидан, кредитлардан кўриладиган зарарларни қоплашга мўлжалланган захира ажратмаларининг меъёрий даражасини таъминлаш учун кредитлар бўйича захира ажратмаларининг ўсиш суръати билан брутто активларнинг ўсиш суръати ўртасидаги мутаносибликни таъминлаш лозим.

ФОЙДАЛАНИЛГАН АДАБИЁТЛАР РЎЙХАТИ

1. Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2020 йил 12 майдаги ПФ-5992-сонли “2020-2025 йилларга мўлжалланган Ўзбекистон Республикасининг банк тизимини ислоҳ қилиш стратегияси тўғрисида”ги фармони//ҚҲММБ:06/205992/0581-сон. 13.05.2020 й.

2. Бурова А., Пеникас Г., Попова С. Применение модели вероятности дефолта для оценки прогнозируемого кредитного риска//Деньги и кредит. – Москва, 2021. – № 3. – С. 49-72.

3. Синки Дж. Финансовый менеджмент в коммерческом банке и в индустрии финансовых услуг. Пер. с англ. – М.:Альпина Паблишер, 2017. – С. 485 - 486.

4. Pompe P., Bilderbeek J. The Prediction of Bankruptcy of Small- and Medium-Sized Industrial Firms//Journal of Business Venturing. – 2005. – Vol. 20(6). – P. 847–868.; Fantazzini D., Figini S. Random Survival Forests Models for SME Credit Risk Measurement//Methodology and Computing in Applied Probability. – 2009. – Vol. 11(1). – P. 29–45.; Vozzella P., Gabbi G. Default and Asset Correlation: An Empirical Study for Italian SMEs. – 2010. URL: https://ssrn.com/abstract=1532222.; Andrikopoulos P., Khorasgani A. Predicting Unlisted SMEs’ Default: Incorporating Market Information on Accounting-Based Models for Improved//British Accounting Review. – 2018. – Vol. 50(5). – P. 559–573.; Gupta J., Barzotto M., Khorasgani A. Does Size Matter in Predicting SMEs Failure?//International Journal of Finance and Economics. – 2018. – Vol. 23(4). – P. 571–605.; Тотьмянина К. Моделирование вероятности дефолта корпоративных заемщиков с учетом макроэкономической конъюнктуры//Корпоративные финансы. – 2014. – Т. 8. – № 1. – С. 18–30.; Surzhko D. Approach for Multi-Period PD Calibration for LDP Portfolios. – 2014. URL: http://vixra.org/pdf/1404.0001v1.pdf.

5. Литвинов Е.О. Кредитное время населения России: вопросы теории и методологии. Монография. – Волгоград, 2012. – С. 14.

6.Ибрагимова Л. Т. Финансирование и кредитование малого бизнеса в России. Правовые аспекты. Информационная система «Консультант плюс»

7. Вавилов Д.Л., Курганский А.А. Кредитование малого и среднего бизнеса: проблемы и тенденции развития//Экономика и управление, 2012. - №4. – С. 29-32.

8. Лысаковская Е.В. Проблемы и перспективы государственной поддержки малого и среднего бизнеса // Право и образование, № 5, 2006, с. 261 – 266.

9. Алимардонов И.М. Кичик бизнес субъектларини кредитлашнинг услубий ва амалий асосларини такомиллаштириш. И.ф.д. илм. дар. ол. уч. тақд.эт. дисс. автореф. – Тошкент, 2018. – 73б.

10. Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2023 йил 14 сентябрдаги ПҚ-306-сонли Қарори. Кичик бизнесни ривожлантиришни молиявий ва институционал қўллаб-қувватлаш чора-тадбирлари тўғрисида//Қонунчилик маълумотлари миллий базаси, 16.09.2023 й., 07/23/306/0706-сон; 16.03.2024 й., 07/24/130/0218-сон; 03.04.2024 й., 07/24/149/0262-сон; 03.04.2024 й., 07/24/146/0266-сон; 30.12.2024 й., 07/24/455/1092-сон.

Copyright: © 2025 by the authors. This work is licensed under a Creative Commons Attribution- 4.0 International License (CC - BY 4.0)

AKTUAR MOLIYA VA BUXGALTERIYA HISOBI ILMIY JURNALI

Vol. 5 Issue 04 | **pp.** 275-279 | **ISSN**: 2181-1865
Available online https://finance.tsue.uz/index.php/afa

O‘ZBEKISTON RESPUBLIKASIDA IJARA MUNOSABATLARINING HUQUQIY VA IQTISODIY TAHLILI: MAVJUD MUAMMOLAR VA ULARNI BARTARAF ETISH STRATEGIYALARI

Yulduz Panjiyevna Khalikulova
Tashkent davlat iqtisodiyot universiteti
ORCID: 0009-0002-5542-5367
y.xoliqulova@tsue.uz

Annotatsiya: mazkur maqola O‘zbekiston Respublikasida ko‘chmas mulk ijara munosabatlarining hozirgi holatini huquqiy va iqtisodiy nuqtai nazardan tahlil qiladi. Maqolada amaldagi qonunchilikdagi mavjud kamchiliklar, ijara shartnomalarini rasmiylashtirishdagi muammolar, ijara to‘lovlari bilan bog‘liq nizolar, mulkning holati va ta’miri masalalari, ijara muddati tugashi bilan bog‘liq kelishmovchiliklar hamda davlat nazoratining yetarli emasligi kabi asosiy muammolar aniqlanadi. Tadqiqot davomida ushbu muammolarni bartaraf etishga qaratilgan analitik yondashuvlar, xususan, huquqiy bazani takomillashtirish, shartnomaviy munosabatlarni tartibga solish, moliyaviy mexanizmlarni optimallashtirish va davlat institutlarining rolini kuchaytirish bo‘yicha strategik takliflar ishlab chiqiladi.

Kalit so‘zlar: ijara munosabatlari, ko‘chmas mulk, huquqiy tartibga solish, shartnoma, ijara to‘lovi, davlat nazorati, iqtisodiy tahlil.

Kirish

O‘zbekiston Respublikasi iqtisodiyotining tezkor o‘sishi va aholi migratsiyasining kuchayishi natijasida ko‘chmas mulkni ijaraga berish bozorida sezilarli darajada faollik kuzatilmoqda. Ijara aloqalari fuqarolarning turar joyga bo‘lgan ortib borayotgan talabini qondirishda muhim ijtimoiy-iqtisodiy omil sifatida namoyon bo‘ladi. Shunga qaramay, ushbu sohadagi bir qator tizimli muammolar aloqalarning barqarorligiga zarar yetkazib, bozor ishtirokchilari o‘rtasida turli xil kelishmovchiliklarni vujudga keltirmoqda. Mazkur tadqiqotning dolzarbligi ijara munosabatlarini huquqiy va iqtisodiy jihatdan chuqur tahlil qilish, mavjud muammolarning kelib chiqish sabablarini aniqlash hamda ularni bartaraf etishga qaratilgan ilmiy asoslangan yechimlarni ishlab chiqish zarurati bilan belgilanadi.

Adabiyotlar tahlili

Turli davlatlarda ko‘chmas mulkni ijaraga berish bilan bog‘liq aloqalar iqtisodiyot va huquq sohalari vakillari tomonidan keng miqyosda tadqiq etilgan. Jumladan, N.H.Normurodov [1] o‘z izlanishlarida ijara tizimining iqtisodiy foydaliligi va uni tartibga solish masalalariga oid ilmiy ishlar olib borgan hamda tahlil qilgan. S.M.Fayzullayev [2] esa ijara bitimlari va ularning samaradorligiga bag‘ishlangan bir nechta maqolalar muallifi hisoblanadi. O‘zbekiston kontekstida ushbu mavzu yuzasidan amalga oshirilgan tadqiqotlar asosan amaldagi qonunchilikni takomillashtirish masalalariga yo‘naltirilgan. Biroq, ijara munosabatlarining har tomonlama huquqiy-iqtisodiy tahlili va mavjud

muammolarni bartaraf etishning ilmiy asoslangan yechimlari yetarli darajada ishlab chiqilmagan.

Tadqiqot metodologiyasi

Ushbu maqola O‘zbekiston Respublikasida ijara munosabatlarining huquqiy va iqtisodiy jihatlarini kompleks o‘rganishga yo‘naltirilgan bo‘lib, mavjud muammolarni aniqlash va ularni bartaraf etish strategiyalarini ishlab chiqishni maqsad qilgan. Ushbu maqsadga erishish uchun qiyosiy tahlil metodologik yondashuvlardan foydalanildi. O‘zbekiston Respublikasidagi ijara bozorining holati, uning dinamikasi, narx shakllanishi, talab va taklif tendensiyalari statistik ma’lumotlar, tahliliy hisobotlar va ekspert baholashlari asosida o‘rganildi. Bu bozorning iqtisodiy mohiyatini, uning rivojlanish tendensiyalarini va mavjud iqtisodiy muammolarni aniqlashga yordam berdi. Qiyosiy tahlil: Xorijiy davlatlarning, xususan, rivojlangan mamlakatlarning ijara munosabatlarini huquqiy va iqtisodiy tartibga solish bo‘yicha tajribasi o‘rganildi. Bu O‘zbekiston sharoitida qo‘llanilishi mumkin bo‘lgan ilg‘or amaliyotlar va samarali mexanizmlarni aniqlash imkonini berdi.

Tadqiqot natijalari va muhokama.

O‘zbekiston Respublikasida ijara munosabatlaridagi asosiy muammolar:

1.Huquqiy tartibga solishdagi kamchiliklar: amaldagi Fuqarolik kodeksining tegishli boblari ijara munosabatlarining ayrim jihatlarini tartibga solsada, ushbu sohani to‘liq qamrab oluvchi maxsus qonunning mavjud emasligi huquqiy noaniqliklarni keltirib chiqarmoqda (O‘zbekiston Respublikasining Fuqarolik kodeksi, 1996). Ijara shartnomasining majburiy shakli va mazmuniga qo‘yiladigan talablarning yetarli darajada belgilanmaganligi taraflarning huquq va majburiyatlarini aniqlashda qiyinchiliklar tug‘diradi.

2. Shartnomaviy munosabatlarni rasmiylashtirish muammolari: Ijara shartnomalarining notarial tasdiqlanishi majburiy emasligi ularning yuridik kuchini susaytiradi va kelgusida dalillarni taqdim etishda muammolar yaratadi [3] . Og‘zaki kelishuvlar yoki oddiy yozma shakldagi shartnomalar nizolarning ko‘payishiga olib keladi.

3. Ijara to‘lovlari va moliya bilan bog‘liq nizolar: ijara haqi miqdorini belgilash, uni o‘zgartirish tartibi, to‘lov muddatlari va usullari bo‘yicha aniq mexanizmlarning yo‘qligi moliyaviy kelishmovchiliklarga sabab bo‘ladi. Ijarachilar tomonidan to‘lovlarning kechiktirilishi yoki to‘lanmasligi holatlari ijaraga beruvchilarning mulkiy manfaatlariga zarar yetkazadi.

4. Mulkning holati va ta’mir masalalari: ijaraga berilayotgan mulkning texnik holati, uni ta’mirlash bo‘yicha taraflarning mas’uliyati aniq belgilanmaganligi nizolarga olib keladi. Mulkni qabul qilish-topshirish jarayonining yetarli darajada hujjatlashtirilmasligi ham muammolarni chuqurlashtiradi.

5. Ijara muddati tugashi va mulkni bo‘shatish tartibi: ijara muddati tugagandan so‘ng mulkni bo‘shatish tartibi, ijarachining mulkni o‘z vaqtida bo‘shatmasligi uchun javobgarlik mexanizmlari yetarli darajada ishlab chiqilmagan. Ijaraga beruvchining asossiz ravishda ijarachini chiqarib yuborishga urinishi ham huquqiy muammolarni keltirib chiqaradi.

6. Davlat nazoratining sustligi va soya iqtisodiyoti: ijara bozori ustidan davlat nazoratining yetarli emasligi noqonuniy ijara faoliyatining kengayishiga va soliq to‘lashdan bo‘yin tovlash holatlariga olib keladi [4]. Bu esa bozorning shaffofligini pasaytiradi va adolatsiz raqobat muhitini yaratadi.

1-diagramma: “2023-2024yilda lizing operatsiyalari bo’yicha tuzilgan shartnomalar”[1]

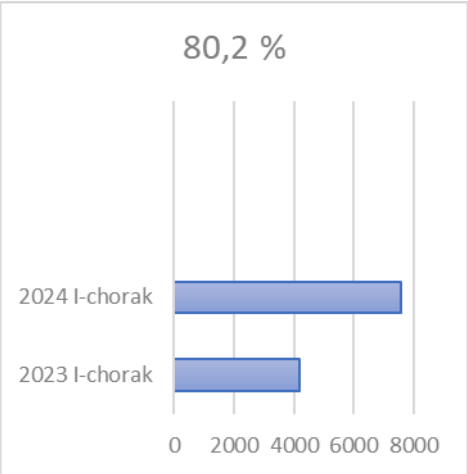

“Yangi lizing operatsiyalari sonining dinamikasi” diagrammasi O'zbekiston Respublikasida yangi lizing bitimlarining 2019-2023 yillar oralig'ida sezilarli o’zgarishlarni boshdan kechirganini ko’rishimiz mumkin. Tahlil qilinayotgan davrning eng yuqori ko'rsatkichi 2019-yilga to'g'ri kelib, yangi lizing operatsiyalarining 27 foizi aynan shu yilda ro'yxatga olingan. Bu holat o'sha paytda korxonalar tomonidan lizing orqali moliyalashtirishga bo'lgan yuqori ehtiyojni yoki lizing bozorining faol o'sish darajasida bo'lganligini ko'rishimiz mumkin. Biroq, 2020-yilda keskin regress kuzatilib, yangi lizing operatsiyalari ulushi bor yo'g'i 14 foizni tashkil etdi. Mazkur qisqarish 2020-yildagi global iqtisodiy notinchliklar, pandemiya bilan bog'liq kiritilgan cheklovlar yoki mamlakat ichidagi iqtisodiy vaziyatning salbiy tomonga o'zgarishi kabi omillar bilan izohlanishi mumkin. Noaniqlik hukm surgan sharoitda korxonalarning investitsiya faolligining susayishi va yangi moliyalashtirish loyihalarini keyinga qoldirishi tabiiy jarayon edi. 2021-yilda vaziyat biroz stabillashib, yangi lizing operatsiyalari hissasi 18 foizga yetdi. Bu 2020-yildagi chuqur pasayishdan so'ng “tiklanish” tendensiyasining ilk bosqichi sifatida qabul qilindi. Iqtisodiyotning asta-sekin o'sishi va korxonalarning ishonchining qayta tiklanishi yangi lizing kelishuvlarining ko'payishiga imkoniyat yaratdi. 2022-yilda esa yangi lizing operatsiyalari hajmi yana sezilarli darajada oshib, 23 foizni tashkil etdi. Bu lizing bozorining jonlanishi, korxonalarning investitsion tashabbuslarni amalga oshirishga bo'lgan intilishining kuchayishi yoki lizing moliyalashtirishning afzalliklaridan kengroq foydalanish tendensiyasining rivojlanishi bilan bog'liq bo'lishi ehtimol. Yakuniy yilda, 2023-yilda yangi lizing operatsiyalari ulushi yana kamayib, 2021-yilgi ko'rsatkich bilan tenglashdi (18 foiz). Bu qisqarish 2022-yildagi o'sishdan keyingi muvozanatlashuv yoki bozor kon'yunkturasidagi o'zgarishlar bilan bog'liq bo'lishi mumkin.

[1] ula.uz

Xulosa o'rnida shuni aytish mumkinki, 2019-yildan 2023-yilgacha bo'lgan intervalda O'zbekiston lizing bozori dinamik va o'zgaruvchan holatni namoyon etdi. 2019-yildagi eng yuqori nuqtadan so'ng, 2020-yilda sezilarli pasayish kuzatildi, keyin esa 2021-2022-yillarda tiklanish va o'sish tendensiyalari qayd etildi. 2023-yilda esa bozor yana barqarorlik bosqichiga qaytgan ko'rinadi. Ushbu o'zgarishlarga global va mahalliy iqtisodiy omillar, shuningdek, lizing bozorini tartibga soluvchi me'yoriy-huquqiy baza va uning ishtirokchilarining faolligi ta'sir ko'rsatgan bo'lishi mumkin. 2024-yilning I choragidagi ko'rsatkich 2023-yilning I choragiga nisbatan sezilarli darajada yuqori. Diagrammada quyidagi ma'lumotlar keltirilgan:

- 2023 I-chorak: Taxminan 4204 ta
- 2024 I-chorak: Taxminan 7575 ta

2024-yilning birinchi choragida 2023-yilning shu davriga nisbatan 2 barobar ko’p shartnoma kuzatilgan. Diagrammadan shuni ko’rishimiz mumkinki, 2024-yilning I choragidagi ko'rsatkich 2023-yilning I choragidagi ko'rsatkichdan 80,2%ga ko'paygan.

Muammolarni bartaraf etish strategiyalari:

Huquqiy bazani takomillashtirish:

-ko‘chmas mulk ijara munosabatlarini kompleks tartibga soluvchi alohida federal qonunni ishlab chiqish va qabul qilish zarur. Ushbu qonunda ijara shartnomasining majburiy elementlari, taraflarning aniq huquq va majburiyatlari, nizolarni hal etish mexanizmlari batafsil belgilanishi lozim.

-ijara shartnomasining namunaviy shaklini ishlab chiqish va uni rasmiy tasdiqlash orqali shartnomaviy munosabatlarning standartlashuviga erishish kerak.

-ijara shartnomalarini notarial tasdiqlash tartibini optimallashtirish va ularning yuridik kuchini oshirish bo‘yicha chora-tadbirlar ishlab chiqish zarur.

Shartnomaviy munosabatlarni tartibga solish:

-ijara shartnomasida mulkning batafsil tavsifi, uning holati, mavjud kamchiliklari va ta’mirlash bo‘yicha taraflarning mas’uliyatini aniq belgilash talabini joriy etish kerak.

-mulkni ijaraga berish va qaytarish jarayonini hujjatlashtirish (dalolatnomalar, fotosuratlar va boshqalar) bo‘yicha qat’iy tartib o‘rnatish zarur.

Moliyaviy mexanizmlarni optimallashtirish:

-ijara to‘lovlari miqdorini belgilash va uni o‘zgartirish tartibini qonuniy asosda tartibga solish, asossiz narx o‘sishining oldini olish mexanizmlarini ishlab chiqish lozim.

-ijara to‘lovlarini amalga oshirishning shaffof va qulay elektron tizimlarini joriy etish tavsiya etiladi.

-ijarachilarning to‘lov intizomini oshirish uchun kafolat depoziti va sug‘urta kabi moliyaviy instrumentlarni kengroq qo‘llash imkoniyatlarini o‘rganish zarur.

Davlat nazoratini kuchaytirish:

-ijara bozori ustidan davlat nazoratini kuchaytirish, noqonuniy ijara faoliyatini aniqlash va unga qarshi kurashish bo‘yicha samarali monitoring va nazorat mexanizmlarini yaratish zarur.

-ijara daromadlarini deklaratsiya qilish va soliq to‘lash tartibini soddalashtirish va rag‘batlantirish orqali soliq yig‘uvchanligini oshirish mumkin.

-ijara munosabatlari bo‘yicha maxsus davlat reyestrini yaratish orqali bozor ishtirokchilari haqidagi ma’lumotlarning shaffofligini ta’minlash lozim.

Axborot maslahat tizimini rivojlantirish:

-jara munosabatlari bo‘yicha aholi va tadbirkorlik subyektlari uchun bepul huquqiy maslahat berish markazlarini tashkil etish zarur.

-ommaviy axborot vositalari orqali ijara munosabatlariga oid qonunchilik va taraflarning huquqiy savodxonligini oshirish bo‘yicha muntazam ravishda tushuntirish ishlarini olib borish lozim.

Xulosa va takliflar

O‘zbekiston Respublikasida ijara munosabatlarining barqaror va samarali rivojlanishi mamlakatning ijtimoiy-iqtisodiy taraqqiyotida muhim ahamiyat kasb etadi. Ushbu sohada mavjud muammolarni kompleks tarzda bartaraf etish uchun huquqiy bazani takomillashtirish, shartnomaviy munosabatlarni tartibga solish, moliyaviy mexanizmlarni optimallashtirish va davlat nazoratini kuchaytirish bo‘yicha ilmiy asoslangan strategiyalarni amalga oshirish zarur. Ushbu tadqiqotda taklif etilgan yondashuvlar ijara bozorining yanada tsivilizatsiyalashgan, shaffof va adolatli bo‘lishiga xizmat qiladi. Kelgusida ushbu mavzuni yanada chuqur o‘rganish, xususan, mintaqaviy xususiyatlarni hisobga olgan holda tadqiqotlar olib borish maqsadga muvofiqdir.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. Mirziyoev, Sh. M. (2022). *Yangi O‘zbekistonning taraqqiyot strategiyasi*. Toshkent: O‘zbekiston.
2. Normurodov, N. H. "Ijara munosabatlarining barqarorligi va rivojlanishi." O‘zbekiston Respublikasi Iqtisodiyot va Statistika Davlat Qo‘mitasi, 2022.
3. Faizullayev, S. M. "Ijara shartnomalarining iqtisodiy ta'siri." Iqtisodiyot va Upravleniya jurnali, 2021.
4. Ruzmetov, T. A. "Ijara tizimi va uning iqtisodiy natijalari." O‘zbekiston iqtisodiyoti va ijtimoiy rivojlanish jurnali, 2017.
5. Abdullaev, A. (2021). *O‘zbekistonda soya iqtisodiyoti: ko‘lami va unga qarshi kurashish yo‘llari*. Toshkent: Iqtisodiyot universiteti nashriyoti.
6. O‘zbekiston Respublikasining Fuqarolik kodeksi. (1996).

Copyright: © 2025 by the authors. This work is licensed under a Creative Commons Attribution- 4.0 International License (CC - BY 4.0)

AKTUAR MOLIYA VA BUXGALTERIYA HISOBI ILMIY JURNALI

Vol. 5 Issue 04 | **pp.** 280-284 | **ISSN**: 2181-1865
Available online https://finance.tsue.uz/index.php/afa

ПРИОРИТЕТНЫЕ НАПРАВЛЕНИЯ ИННОВАЦИОННОГО РАЗВИТИЯ ПРЕДПРИЯТИЙ СФЕРЫ УСЛУГ

Насиров Дилшод Фархадович
Самаркандский институт экономики и сервиса
ассистент кафедры «Инвестиции и инновации»

Аннотация. В статье рассматриваются приоритетные направления инновационного развития предприятий сферы услуг. Особое внимание уделено значению внедрения инноваций в условиях современной экономики, повышению конкурентоспособности, цифровизации, улучшению качества услуг и клиентоориентированному подходу. Проанализирован зарубежный опыт и возможности его адаптации к национальным условиям. Результаты исследования подтверждают важность инновационного подхода в стратегическом развитии предприятий сферы услуг.

Ключевые слова: сфера услуг, инновационное развитие, приоритетные направления, цифровизация, конкурентоспособность, клиентоориентированность, зарубежный опыт, стратегическое управление.

Abstract. The article discusses priority areas of innovative development of service enterprises. Particular attention is paid to the importance of introducing innovations in the modern economy, increasing competitiveness, digitalization, improving the quality of services and a customer-oriented approach. Foreign experience and the possibilities of its adaptation to national conditions are analyzed. The results of the study confirm the importance of an innovative approach in the strategic development of service enterprises.

Keywords: service sector, innovative development, priority areas, digitalization, competitiveness, customer focus, foreign experience, strategic management.

ВВЕДЕНИЕ

В условиях стремительно развивающейся мировой экономики и углубляющейся интеграции на глобальных рынках сфера услуг приобретает стратегическое значение как один из ключевых секторов, формирующих экономический рост, занятость и конкурентоспособность страны. Инновационное развитие предприятий сферы услуг становится важнейшим направлением модернизации национальной экономики, так как именно инновации обеспечивают адаптацию к изменяющимся рыночным условиям, удовлетворение растущих потребностей клиентов и устойчивость бизнеса.

Особенно актуальным становится внедрение цифровых технологий, автоматизация бизнес-процессов, развитие дистанционных и онлайн-сервисов, применение искусственного интеллекта, а также переход к

клиентоориентированным бизнес-моделям. Эти процессы трансформируют традиционные подходы к оказанию услуг и требуют от предприятий гибкости, креативности и постоянного обновления организационно-управленческих механизмов.

Для Узбекистана, активно проводящего структурные реформы в экономике, развитие сферы услуг имеет не только экономическую, но и социальную значимость. Рост доли сектора услуг в ВВП, расширение спектра предоставляемых услуг, рост доли занятых в данной сфере — все это подчеркивает необходимость формирования инновационной инфраструктуры, поддержки малого и среднего бизнеса, стимулирования предпринимательской активности и совершенствования системы подготовки кадров.

Таким образом, исследование приоритетных направлений инновационного развития предприятий сферы услуг является актуальным научным и практическим вопросом. Оно позволяет не только выявить современные тренды и передовой международный опыт, но и предложить эффективные механизмы трансформации отечественных предприятий, направленные на повышение качества, доступности и эффективности предоставляемых услуг.

ОБЗОР ЛИТЕРАТУРЫ

Вопросы инновационного развития предприятий сферы услуг в последние годы привлекают внимание многих отечественных и зарубежных исследователей. В научной литературе подчеркивается, что инновации в услугах носят не только технологический, но и организационно-управленческий, маркетинговый и социальный характер.

Согласно мнению Йозефа Шумпетера, инновации являются главным двигателем экономического развития, и это утверждение в полной мере применимо к современной сфере услуг, где важнейшую роль играют нематериальные активы, знания и клиентские отношения.

Такие исследователи, как В.Л. Иноземцев, А.Н. Костина и И.А. Морозова, рассматривают сферу услуг как динамичную область, требующую постоянного внедрения новых решений, особенно в условиях цифровизации экономики. В их работах подчеркивается необходимость перехода от традиционных моделей обслуживания к более гибким и цифровым форматам, основанным на использовании информационных технологий.

В зарубежной литературе также освещаются различные аспекты инновационного развития сферы услуг. Так, в трудах П. Друкера и М. Портера акцент сделан на важности стратегического управления инновациями, построения ценности для клиента и повышения эффективности бизнеса за счёт внедрения инновационных решений.

Анализ научных источников показывает, что существует широкий спектр подходов к определению приоритетных направлений инновационного развития: от технологической модернизации до трансформации управленческих структур. Однако, несмотря на богатую теоретическую базу, на практике предприятия сферы услуг, особенно в развивающихся странах, сталкиваются с рядом проблем —

нехваткой инвестиций, слабой инновационной культурой, недостаточной квалификацией персонала и ограниченным доступом к современным технологиям.

Таким образом, существующие научные разработки создают теоретико-методологическую основу для дальнейших исследований в области инновационного развития, однако требуют адаптации к специфике национальной экономики и условий функционирования конкретных предприятий сферы услуг.

МЕТОДОЛОГИЯ ИССЛЕДОВАНИЯ

Методологической основой настоящего исследования является системный и комплексный подход к анализу инновационного развития предприятий сферы услуг. В процессе исследования были использованы как общенаучные, так и специальные методы, обеспечивающие всестороннее рассмотрение предмета анализа.

К общенаучным методам относятся: анализ и синтез, индукция и дедукция, абстрагирование и обобщение. Эти методы позволили выявить ключевые тенденции и закономерности в сфере внедрения инноваций, а также структурировать факторы, влияющие на инновационную активность предприятий.

Информационной базой исследования послужили официальные статистические данные Государственного комитета Республики Узбекистан по статистике, нормативно-правовые документы, а также публикации в научных журналах, аналитические отчёты и результаты эмпирических исследований.

Выбор данных методов обусловлен необходимостью не только теоретического осмысления изучаемой проблемы, но и практической направленности исследования, ориентированной на выработку рекомендаций по эффективному инновационному развитию предприятий сферы услуг в условиях национальной экономики.

АНАЛИЗ И РЕЗУЛЬТАТЫ ИССЛЕДОВАНИЯ

В ходе проведённого исследования были изучены текущие тенденции и проблемы инновационного развития предприятий сферы услуг в условиях современной экономики Республики Узбекистан. Анализ показал, что внедрение инноваций происходит неравномерно и зависит от ряда внутренних и внешних факторов, включая уровень цифровой зрелости предприятий, доступ к инвестиционным ресурсам, подготовленность кадров и степень институциональной поддержки со стороны государства.

1. Степень внедрения инноваций в сфере услуг

На основе анализа статистических данных и экспертных опросов выявлено, что наибольшее распространение инновации получили в следующих направлениях:

- цифровизация бизнес-процессов (электронные платежи, CRM-системы, онлайн-обслуживание);
- развитие новых форм клиентского сервиса (мобильные приложения, чат-боты, индивидуализированные предложения);
- автоматизация рутинных операций (электронные очереди, самообслуживание).

Однако значительное число предприятий, особенно малого и среднего бизнеса, всё ещё демонстрируют низкую инновационную активность в связи с ограниченным доступом к технологиям и нехваткой квалифицированных специалистов.

2. Факторы, стимулирующие инновационное развитие

В числе основных факторов, положительно влияющих на инновационную активность, выделяются:

- поддержка со стороны государства через субсидии, налоговые льготы и инновационные кластеры;
- рост конкуренции на рынке услуг, что вынуждает предприятия искать новые решения для повышения качества;
- изменение потребительского поведения и рост спроса на персонализированные и удобные сервисы.

3. Проблемы и барьеры

Среди главных препятствий на пути инновационного развития предприятий сферы услуг можно отметить:

- слабую интеграцию науки и бизнеса;
- недостаточную мотивацию к инновациям на уровне управленческого персонала;
- ограниченность доступа к долгосрочному и льготному финансированию.

4. Сравнительный анализ с зарубежной практикой

Сравнение с зарубежным опытом (например, стран ЕС, Южной Кореи, Сингапура) показывает, что успешные модели развития сферы услуг основаны на тесной связке: "инновации – цифровизация – клиент". Это предполагает наличие стратегического планирования, устойчивой экосистемы инноваций и эффективного взаимодействия между частным сектором, государством и академическими учреждениями.

ВЫВОДЫ

Проведённое исследование позволило установить, что инновационное развитие предприятий сферы услуг в Узбекистане представляет собой стратегически важное направление, способствующее повышению конкурентоспособности, качества обслуживания и устойчивости экономики в целом. Несмотря на положительную динамику роста сектора услуг, уровень внедрения инноваций остаётся недостаточным. Это связано с рядом объективных и субъективных факторов, включая ограниченный доступ к финансовым ресурсам, дефицит квалифицированных кадров, низкий уровень цифровой зрелости предприятий, а также слабое взаимодействие между научными учреждениями и бизнес-средой.

Анализ практики инновационного развития показывает, что наибольший эффект достигается при системном и интегрированном подходе, основанном на цифровизации процессов, активном внедрении информационно-коммуникационных технологий, переходе к клиенториентированным моделям управления и развитии человеческого капитала. Международный опыт свидетельствует о том, что наличие благоприятной инновационной экосистемы, стимулирующей предпринимательство и научные исследования, является важнейшим условием успешной трансформации сферы услуг.

Учитывая выявленные проблемы и барьеры, а также исходя из анализа актуальных тенденций, в целях повышения инновационной активности предприятий сферы услуг рекомендуется активизировать государственную поддержку через создание специализированных программ субсидирования и грантов, способствовать развитию отраслевых инновационных кластеров и центров компетенций, расширять образовательные инициативы, направленные на развитие цифровых и управленческих навыков, а также обеспечивать более тесное сотрудничество между государственными структурами, частным сектором и научными учреждениями. Реализация этих мер позволит ускорить процессы модернизации сферы услуг, повысить её эффективность и адаптивность к современным вызовам, а также усилить вклад сектора в устойчивое социально-экономическое развитие страны.

СПИСОК ИСПОЛЬЗОВАННОЙ ЛИТЕРАТУРЫ

1. Алимов, Р.Х. (2023). *Инновационное развитие сферы услуг: вызовы и перспективы в условиях цифровой экономики*. – Ташкент: Fan va texnologiya, 128 с.

2. Давронов, Ф.А. (2022). *Роль цифровизации в модернизации предприятий сферы услуг Узбекистана*. // Журнал «Экономика и инновационные технологии», №2 (58), с. 35–41.

3. Глобализация и инновации: трансформация услуг в XXI веке / Под ред. С.А. Глазьева. – Москва: Наука, 2023. – 296 с.

4. World Bank (2022). *Digitalization and Innovation in Service Sector Development in Emerging Markets*. Washington, D.C.: The World Bank Group. Retrieved from: https://www.worldbank.org

5. Курбанов, И.Н. (2023). *Инновационные кластеры в сфере услуг: зарубежный опыт и возможности для Узбекистана*. // Журнал «Бизнес и инновации», №4, с. 22–29.

6. Министерство экономики и финансов Республики Узбекистан (2023). *Отчет о развитии сферы услуг и поддержке цифровых инноваций в 2022–2023 гг.* – Ташкент. Retrieved from: https://www.mef.uz

7. European Commission (2022). *Innovation in Services: Policy and Performance in the EU*. Luxembourg: Publications Office of the European Union.

8. Назаров, Б.Ш. (2022). *Стратегические направления инновационной модернизации сферы услуг*. // «Рынок, Деньги и Кредит», №3, с. 12–17.

Copyright: © 2025 by the authors. This work is licensed under a Creative Commons Attribution- 4.0 International License (CC - BY 4.0)

AKTUAR MOLIYA VA BUXGALTERIYA HISOBI ILMIY JURNALI

Vol. 5 Issue 04 | **pp.** 285-290 | **ISSN**: 2181-1865
Available online https://finance.tsue.uz/index.php/afa

МЕТОДЫ КОНСОЛИДАЦИИ ФИНАНСОВОЙ ОТЧЕТНОСТИ И РАСКРЫТИЕ ИНФОРМАЦИИ

Мухаммади Исрапилович Хайитбаев
Доцент кафедры «Аудит», PhD
Ташкентский государственный экономический университет

Абстракт: В данной статье раскрыты вопросы обобщения и раскрытия экономической информации при составлении, предоставлении финансовой отчётности с применением различных методик консолидации, особенностей учета согласно МСФО и US GAAP.

Ключевые слова: консолидация, финансовая отчетность, материнская компания, дочерняя компания, этапы консолидации, отчетный период, пользователи информации.

Материнская компания в большинстве случаев обязана предоставлять консолидированную отчётность акционерам и различным государственным органам. Исключением может быть случай, когда материнская компания сама является дочерним предприятием, находящимся в полной собственности другого предприятия.

В консолидированной финансовой отчётности обычно раскрывается следующая информация:

- характер отношений между материнским и дочерним предприятиями;
- причины, по которым инвестор, имеющий половину или даже большее количество акций компании, в которую была произведена инвестиция, не имеет контроля над ней;
- дата окончания отчётного периода, на которую дочернее предприятие готовит свою финансовую отчётность, если даты составления отчётности не совпадают - причины использования различных дат или периодов;
- характер и степень каких-либо существенных ограничений, касающиеся дочерних предприятий;
- случаи утери контроля над дочерним предприятием.

Методики консолидации предусматривают сбор и обработку большого объёма информации. Выбор методики проведения консолидации зависит от доли владения компанией (дочерняя, ассоциированная, или же в компанию просто вложены инвестиции, не дающие контроля), и от характера группы компаний (между компаниями существуют инвестиционные или договорные отношения, или ими владеет одно лицо или группа лиц). Выбранная методика, в свою очередь, определяет суть, количество и характер консолидационных процедур (см.таблицу 1).

В целом, процедура консолидации финансовых отчётов состоит из следующих этапов:

- составления отчётов всеми предприятиями - участниками группы;
- при необходимости - осуществления соответствующих корректировок в процессе консолидации;
- подготовки и представления консолидированных отчётов.

Метод приобретения - это метод проведения консолидации, при котором подразумевается такая форма объединения компаний, при которой одна из компаний имеет контроль над другими, то есть одна компания по сути является материнской, а другая дочерней. При подготовке консолидированной отчётности этим методом необходимо чётко определить структуру группы и идентифицировать материнскую и дочерние компании; также необходимо, чтобы учётные политики материнской и дочерних предприятий были сходны во всех значимых вопросах.

Таблица 1

Зависимость характеров инвестиций и методов проведения консолидации

	Характер инвестиции		
	Дочерняя компания (50 % и более)	Ассоциированная компания (20 % - 49%)	Прочие инвестиции (менее 20 %)
Метод консолидации	Метод приобретения	Метод долевого участия	Запись операций
Влияние на продажи	Элиминируются внутригрупповые продажи	Отсутствует	Отсутствует
Влияние на прибыль группы	Прибыли дочерних компаний включаются с корректировкой на долю меньшинства	Доля нераспределённых прибылей	Полученные дивиденды
Влияние на баланс группы	Включаются все активы и обязательства	Доля нераспределённых прибылей	Отсутствует
Доля меньшинства	Если владение дочерней компанией меньше 100 %	Отсутствует	Отсутствует

Метод предполагает суммирование данных по одноимённым статьям бухгалтерского баланса и отчёта о финансовых результатах материнской и дочерних предприятий, и полное исключение внутригрупповых операций между ними:

• отображается гудвилл;

• взаимоисключаются балансовая стоимость инвестиции материнского предприятия в каждое дочернее предприятие и принадлежащая материнскому предприятию доля в капитале каждого дочернего предприятия;

• исключаются прочие внутригрупповые остатки, операции, доходы и расходы;

• определяются неконтролирующие доли в финансовых результатах консолидируемых дочерних предприятий за отчётный период.

Метод пропорциональной консолидации. Основная статья: совместное предприятие. Одним из специфических методов проведения консолидации является создание совместных компаний или, что более характерно для современных компаний, заключение договора о совместной деятельности.

Такой метод консолидации применим, если между объединёнными фирмами есть договор, где чётко прописаны права и обязанности каждой из объединённых компаний. Для целей учёта и составления отчётности выделяют следующие три основных вида совместной деятельности:

• совместно контролируемые операции;

• совместно контролируемые активы;

• совместно контролируемые компании.

Такая форма совместной компании возникает в том случае, когда используются активы и прочие ресурсы участников совместной компании без учреждения какой-либо обособленной финансовой структуры. Примером совместно контролируемой операции является соглашение, по которому двое или более участников совместного предпринимательства объединяют свои действия, ресурсы и знания для совместного производства, продвижения на рынке и сбыта продукции. Каждый из участников совместного предпринимательства использует свои собственные основные средства и имеет собственные запасы. Каждый из участников также несёт собственные расходы и принимает на себя обязательства, самостоятельно привлекает финансирование, предполагающее его собственную ответственность.

В отношении своих долей в совместно контролируемых операциях участник совместного предпринимательства должен признавать в своей финансовой отчётности:

• активы, которые он контролирует, и принятые на себя обязательства;

• расходы, которые он несёт, и долю доходов, которую он получает от продажи товаров или услуг, произведённых в рамках совместного предпринимательства.

Поскольку активы, обязательства, доходы и расходы признаются в финансовой отчётности участника совместного предпринимательства, то при представлении им консолидированной финансовой отчётности не требуется никаких корректировок или консолидационных процедур в отношении этих статей.

Некоторые виды совместного предпринимательства предполагают совместный контроль или совместное владение активами в целях совместной деятельности. Такой вид совместного предпринимательства не предполагает учреждения предприятия, отдельного от самих его участников. Каждый участник совместного предпринимательства получает контроль над своей частью будущих экономических выгод через свою долю в совместно контролируемом активе. Каждый из участников

совместного предпринимательства может забрать часть продукции, произведённой с использованием активов, и каждый несёт предусмотренную договорным соглашением долю возникших расходов.

В отношении своей доли участия в совместно контролируемых активах участник совместного предпринимательства должен признать в своей финансовой отчётности:

- свою долю совместно контролируемых активов и долю обязательств;
- свою долю доходов от продаж, а также свою долю понесённых расходов;
- любые расходы, понесённые им в связи с имеющейся у него долей участия в данном совместном предпринимательстве.

Поскольку активы, обязательства, доходы и расходы признаются в финансовой отчётности участника совместного предпринимательства, то при представлении им консолидированной финансовой отчётности не требуется никаких дополнительных корректировок или консолидационных процедур в отношении этих статей.

Совместно контролируемое предприятие — это вид совместного предпринимательства, который предполагает создание корпорации, товарищества или другого предприятия, в котором каждый участник совместного предпринимательства имеет свою долю участия. Такое предприятие работает аналогично другим предприятиям, за исключением того, что договорное соглашение между участниками совместного предпринимательства устанавливает совместный контроль над его хозяйственной деятельностью.

Совместно контролируемое предприятие контролирует свои активы, принимает на себя обязательства, несет расходы и получает прибыль. Оно может от своего имени заключать договоры и привлекать финансирование для нужд совместного предпринимательства. Совместно контролируемое предприятие самостоятельно ведёт учёт и представляет финансовую отчётность. Каждый из участников совместного предпринимательства имеет право на часть прибыли совместно контролируемого предприятия или, как вариант, продукции, произведенной в рамках совместной деятельности.

Типичным примером совместно контролируемого предприятия является случай, когда два предприятия объединяют свои действия в определённой сфере бизнеса посредством передачи в совместно контролируемое предприятие соответствующих активов и обязательств.

Пропорциональная консолидация совместно контролируемого предприятия происходит следующим образом: доля инвестора в активах, обязательствах, доходах и расходах по совместно контролируемой деятельности объединяется построчно с аналогичными статьями в финансовых отчётах предпринимателя, либо показывается отдельными строками в его отчётах. Но с 2011 года Комитет по МСФО отменил пропорциональную консолидацию для совместных предприятий. Для совместных предприятий сейчас следует применять метод «долевого участия», с соответственными консолидирующими процедурами.

Метод долевого участия (*equity method*) — метод составления консолидированной финансовой отчётности, посредством которого доля участия в ассоциированном предприятии первоначально признаётся по фактической

стоимости, а затем корректируется на возникшее после приобретения изменение доли участника совместного предпринимательства в чистых активах совместно контролируемого предприятия. Этот метод применим исключительно для консолидации с ассоциированными компаниями.

Если инвестор является учредителем ассоциированного предприятия тогда гудвилл не рассчитывается, а если акционер вошёл в капитал ассоциированной компании позже - рассчитывается.

Этот метод можно описать следующим примером: первоначальная стоимость инвестиции в ассоциированную компанию была равна 2500,0 тыс.сум, что составляло 20 % участия в капитале, а за отчётный период ассоциированная компания получила прибыль в размере 1000,0 тыс.сум, так что стоимость инвестиции в балансе будет отражена в размере: 2500,0 + 20 % * 1000,0 = 2700,0 тыс.сум, а в отчёте о финансовых результатах будет отражена статья *доход, учтённый методом долевого участия* - 20 % * 1000,0 = 200,0 тыс.сум.

Комбинированная отчётность предполагает создание групповой отчётности любых произвольно сгруппированных компаний, зачастую сгруппированные компании принадлежат одному инвестору или группе инвесторов. На практике распространена ситуация, когда несколько компаний фактически контролируются одним собственником, но юридически они не связаны между собой. Международные стандарты напрямую не позволяют выпустить финансовую отчётность группы, в которой нет четко определённой материнской компании. Как раз решением такой проблемы может стать подготовка комбинированной финансовой отчётности.

На начальном этапе создания комбинированной отчётности формируются пакеты отчётности по каждой компании отдельно, а далее соответствующие показатели подразделений складываются; затем полностью исключаются внутригрупповые операции и остатки, нереализованные внутригрупповые прибыли и убытки. Основным отличием комбинированной отчётности от консолидированной отчётности, составленной по методу приобретения, является то, что в последней показывается капитал только материнской компании, когда в комбинированной капиталы компаний складываются, так как между ними нет отношений «головное - дочернее» и они просто принадлежат одному лицу либо группе лиц.

Методика составления комбинированной отчётности не является предметом регулирования МСФО, так как нет стандарта, который прямо регулировал бы составление такой отчётности. Однако, комбинированная отчётность может вполне удовлетворять требованиям как МСФО, так других концепций и ныне действующих принципов составления финансовой отчетности.

Метод объединения интересов. Такой метод запрещён при подготовке отчётности по МСФО и GAAP. Метод объединения интересов (*pooling of interests*) - метод проведения консолидации, который применялся в случаях когда несколько акционеров или несколько групп акционеров становились владельцами нового юридического лица с одинаковым размером капитала или проводили обмен акциями таким образом, что все стороны обмена имели равные суммы капитала. Таким образом ни одна из компаний не могла быть определена как материнская

компания, и акционеры объединившихся компаний осуществляли общий контроль над их активами и операциями.

Сам метод практически не отличается от метода подготовки комбинированной отчётности, кроме того, что несколько акционеров или несколько групп акционеров, а не один единственный акционер или группа акционеров, создают комбинированную отчётность. С 2005 года, когда вступил в силу новый стандарт МСФО (IFRS) 3 «Объединение бизнеса», произошли изменения, направленные на сближение международных стандартов с GAAP. В новом стандарте метод объединения интересов запрещён. Существует две наиболее распространённые схемы объединения интересов: 1) присоединение к головному предприятию - в этом случае две компании создают новую компанию и становятся её акционерами с равным уровнем участия в капитале; 2) обмен акциями - две или больше компаний обменивают принадлежащие им акции на акции других предприятий таким образом, что уровень участия в капитале становится равным.

Литература:

1. Гадоев Э. и др. Международные стандарты финансовой отчетности. / Учебное пособие. - Т.: Иқтисодиёт ва ҳуқуқ дунёси, 2009г., 208 с.

2. Маршакова И.А., Челмакина Л.А. Трансформация финансовой отчетности в формат МСФО: способы составления, проблемы и варианты ведения. // Научный журнал «Управленческий учет», № 6, 2023.

3. Мусипова Л.К. Порядок составления консолидированной финансовой отчетности. // Вестник Тверского государственного университета. Серия: Экономика и управление. 2021. № 2 (54). С. 217–226

4. Умаров Б.С. Стимулирование инновационной активности предприятий в условиях интеграции в мировую экономику. Монография. Т.: - Халк мероси., 2013г., 241с.

5. Туллаходжаева М.М. Финансовая отчетность в соответствии с МСФО. www.norma.uz.

Copyright: © 2025 by the authors. This work is licensed under a Creative Commons Attribution- 4.0 International License (CC - BY 4.0)

AKTUAR MOLIYA VA BUXGALTERIYA HISOBI ILMIY JURNALI

Vol. 5 Issue 04 | **pp.** 291-298 | **ISSN**: 2181-1865
Available online https://finance.tsue.uz/index.php/afa

БАНК АКТИВЛАРИ САМАРАДОРЛИГИНИ ОШИРИШНИНГ НАЗАРИЙ ВА УСЛУБИЙ АСОСЛАРИ

Абсаматов Анвар Эргашевич
Термиз иқтисодиёт ва сервис университети
и.ф.н., доцент

Аннотация: Ушбу мақолада Ўзбекистон Республикасида банк активлари самарадорлигини оширишнинг назарий ва услубий асослари ҳамда уни ривожлантириш орқали миллий иқтисодиётимизда тижорат банкларининг фаолиятини жадаллаштириш йўллари юзасидан фикр-мулоҳазалар баён этилган. Хусусан, молиявий секторни изчил ислоҳ қилиш давомида қатор чора-тадбирлар амалга оширилмоқда ва натижада илғор банк бизнесини юритиш ҳамда ушбу секторда рақобат муҳитини кучайтириш учун зарур ҳуқуқий шарт-шароитлар яратилмоқда. Шунингдек, мамлакатимизда банк активлари самарадорлигини оширишнинг истиқболларидаги мавжуд муаммолар ҳамда уларни бартараф этиш бўйича муаллиф ёндашувлари ва таклифлари келтирилган.

Калит сўзлар: Тижорат банки, рақамли трансформация, инновацион банк, банк маҳсулотлари, бошқарув тузилмаси, банк стратегияси, активлар, банк активлари, банк пассивлари, маржа, кредит, депозит, фоизли, фоизсиз даромад ва харажатлар.

Аннотация: в данной статье описываются теоретические и методологические основы повышения эффективности использования банковских активов в Республике Узбекистан и пути ускорения деятельности коммерческих банков в нашей национальной экономике путем ее развития. В частности, в ходе последовательного реформирования финансового сектора осуществляется ряд мер и, как следствие, создаются необходимые правовые условия для поддержания передового банковского бизнеса и укрепления конкурентной среды в этом секторе. Также в нашей стране представлены существующие проблемы в перспективах повышения эффективности использования банковских активов, а также авторские подходы и предложения по их устранению.

Ключевые слова: коммерческий банк, цифровая трансформация, инновационный банк, банковские продукты, структура управления, банковская стратегия, активы, пассивы банка, маржа, кредит, депозит, проценты, беспроцентные доходы и расходы.

Abstract: This article discusses the theoretical and practical foundations for improving the efficiency of banking assets in Uzbekistan and ways to enhance the performance of commercial banks in the national economy. Specifically, the article highlights the ongoing reforms in the financial sector and the measures being

implemented to create a legal framework for a robust banking industry and a competitive environment. The paper also identifies challenges in improving banking asset management and proposes solutions to address them.

Keywords: commercial bank, digital transformation, innovation, banking products, management structure, strategy, assets, liabilities, margin, loans, deposits, interest, income, expenses.

Кириш. Жаҳон банклари активлари шаклланишидаги айрим номутаносибликлар халқаро миқёсда банклар тармоғининг инқирозга юз тутиши, халқаро иқтисодий ўсиш кўрсаткичларининг пасайиши хавфини оширади. Шу боис хорижий банклар ва халқаро молия институтлари рақамли банк концепциясини йўлга қўйиш, активларни мақбул соҳаларга жойлаштиришнинг илғор инновацион технологияларга асосланган усулларини ривожлантириш, активларни ҳимоялашнинг мукаммал тизимларини жорий этиш, банк таваккалчиликларини баҳолашнинг замонавий механизмларини ишлаб чиқиш каби жиҳатларга алоҳида эътибор қаратмоқда. Шунингдек, жаҳоннинг етакчи илмий марказлари ва олий таълим муассасалари томонидан глобаллашув шароитида халқаро миқёсда банк тизимининг амал қилиш механизмлари, халқаро банк активларининг шаклланиш ва тақсимланиш тамойилларини тадқиқ этиш каби илмий тенденциялар фаоллашмоқда.

Мамлакат банк тизимини ислоҳ қилиш стратегиясида “...кредит портфели ва таваккалчиликларни бошқариш сифатини яхшилаш, кредитлаш ҳажмларининг мўътадил ўсишига амал қилиш, мувозанатлашган макроиқтисодий сиёсат юритиш, корпоратив бошқарувни такомиллаштириш ва халқаро амалий тажрибага эга бўлган менежерларни жалб қилиш, молиявий таваккалчиликларни баҳолаш учун технологик ечимларни татбиқ этиш орқали банк тизимининг молиявий барқарорлигини таъминлаш” устувор йўналишлардан бири сифатида белгилаб берилган.[1]

Тижорат банклари активлари самарадорлигини ошириш омилларига илмий-услубий ягона ёндашув мавжуд эмас. Айниқса, тижорат банклари активлари сифатини интенсив оширишнинг амалий ва услубий муаммолари, соғлом банк активлари портфели шаклланишининг муҳим мезонлари ва тамойиллари тадқиқи, тижорат банклари тизимида инновацион дастурий таъминот ва махсус платформалар хизматларидан самарали фойдаланиш механизмлари ҳамда тижорат банклари активларини ҳимоялашда рискларни бошқаришнинг амалий ва услубий муаммолари чуқур ўрганилмаган.

Мавзуга оид адабиётлар таҳлили. Сўнгги йилларда молиявий хизматларни етказиб бериш ва истеъмол қилиш борасида шунингдек, технологик ривожланиш натижасида бизнес, банк ва молия тизими муҳитида катта ўзгаришлар рўй бермоқда. Банк хизматлар бозорида ҳам интернет ва мобиль технологияларни қўллаш ҳамда улардан фойдаланиш банкларнинг хизмат кўрсатиш тарихида мисли кўрилмаган ўзгаришларга олиб келмоқда. Кўп сонли электрон каналлар орқали электрон банк хизматларини ривожлантириш мижозларга қўшимча қулайликлар тақдим этиш имконини берди. Бугунги кунда ривожланган давлатлар банк

тизимида кўплаб молиявий хизматларнинг ортиб бориши масофадан банк хизмати кўрсатиш аҳамиятини янада оширди, натижада бутун дунё бўйлаб йирик банклар томонидан банк хизматларининг турли хил вариантлари онлайн режимда тақдим этилмоқда.

Хусусан, А.И.Жуков банк хизматларига қуйидагича таъриф беради: «Тижорат банклари хизматлари – банк фойдасига маълум бир ҳақ олиш эвазига, мижознинг талабига биноан банк операцияларини бажариш».[2]

Бугунги кун банк соҳасининг ривожланиш тенденцияси хизматларни электрон тарзда юритишга ўтишдир. Бу борада илк фундаментал тадқиқот Халқаро ҳисоб-китоблар банки қошида 1974 йили ташкил этилган Банк назорати бўйича Базель қўмитаси томонидан ўтказилди. Мазкур қўмита томонидан электрон банк хизматлари бўйича ишчи гуруҳ ташкил килинди. Банк назоратчилари учун халқаро электрон банк иши масалалари «Cross-Border Electronic Banking Issues for Bank Supervisors» (2000 й.) маърузалари ушбу гуруҳ фаолиятининг натижасига айланди. [3] Мазкур муаммонинг турли жиҳатларига Халқаро валюта жамғармаси (ХВЖ) ва Ўнлик гуруҳининг (G10) тадқиқотларида хам сезиларли даражада эътибор қаратилган. [4]

Ахборот-коммуникацион технологияларни (АКТ) банк фаолиятига жорий этиш ва уларнинг иқтисодиётда қўлланилишини кенгайтириш мамлакатнинг иқтисодий ўсишига катта таъсир кўрсатади. Тадқиқотлар шуни кўрсатадики, ҳозирда иқтисодиётда АКТдан фойдаланишни камайтириш аҳоли жон бошига ҳисобланган даромад ва самарадорликка салбий таъсир қилади. [5]

Шу ўринда, «банк ҳисобварағига масофадан хизмат кўрсатиш» ёки «масофавий банк хизматлари» тушунчаларининг моҳиятига эътибор қаратсак.

Масофавий банк хизматларининг ривожланишида рақамли технологияларнинг таъсири асосий омил бўлмоқда. Дастлаб, 70-йилларда банклар алоқа каналлари сифатида банкоматларни жорий қилган, кейинроқ 1980 йилларда телефон алоқаси, 1990 йилларда интернет-банкинг, 1990-2000 йиллар мобайнида мобил-банкинг хизмати билан банк технологиялари ўзгариб бормоқда. [6] 2000 йилдан турли хилдаги смартфонлар вужудга келди, улар орқали банкка уланиш каналлари ривожлана бошлади. Масофавий банк хизматларининг турлари ортиб борди, улардан миллионлаб банк мижозлари фойдалана бошлади. Ҳозирги кунда ҳам банк хизматлари инновацион банк технологиялари имкониятларидан унумли фойдаланиш эвазига такомиллашиб бормоқда.

Рус иқтисодчи олими В.К.Спильниченконинг фикрича, масофавий банк хизматлари информацион хизматларнинг мажмуи ва мижознинг ҳисобварағи бўйича операцияларни банкка ташриф буюрмасдан бажаришдир. Масофавий банк хизматлари телекоммуникация тизими орқали мижознинг банк маълумотлар базасига мурожаати билан изоҳланади. [7]

Ўз навбатида, саррофлик идоралари ушбу тўпланган пул маблағларини бошқа шахсларга қарзга бериш ва олиш амалиётларини ҳам бошлашди. Аста-секин турли хилдаги ссудаларни бериш ва пул маблағларини жалб қилиш ҳисобидан саррофлик иши кенгайиб, кредитлар берувчи, омонатларни қабул қилувчи ва ҳисоб-китоб операцияларини амалга оширувчи банклар пайдо бўла бошлади. Молиявий

муносабатларнинг бу тартибда ривожланиши ҳозирги банкларнинг актив амалиётларини шаклланишига асос солди. [8]

Умуман олганда, молиявий муносабатларнинг дастлабки иштирокчилари йирик миқдордаги пул маблағларини тўплаш ва уларнинг ҳаракатсиз туриши самарасиз эканлигини тушуниб етган ҳолда маблағларни бошқаларга маълум фоиз эвазига қарзга бериш орқали юқори фойда олишга ҳаракат қилишди. Шу орқали банкларнинг актив амалиётларнинг асосий унсури ҳисобланган кредит муносабатларига фаол киришиши рўй берди. Кредит муносабатларини такомиллашиши пул маблағларидан самарали фойдаланиш мумкинлигини исботлаб берди.

Тадқиқот методологияси.Ушбу мақолани тайёрлашда меъёрий-ҳуқуқий ҳужжатлар, фойдаланилган адабиётлар ва интернет маълумотлари расмийлиги, ундаги иқтисодчи олимларнинг мавзуга оид илмий-назарий қарашларининг қиёсий ва танқидий таҳлил қилинган. Мавзуни ўрганиш давомида умумиқтисодий усуллар билан бир қаторда тизимли таҳлил, умумлаштириш, абстракт-мантиқий фикрлаш, статистик усулларидан фойдаланилган.

Таҳлил ва натижалар. Бугунги кунда банк тизимининг миллий иқтисодиёт равнақини белгиловчи асосий механизмга айланиб бораётганлиги замонавий банк маҳсулотлари қаторида актив амалиётларнинг сифат даражасини оширишни тақозо этмоқда. Бундай шароитда тижорат банклари молиявий ҳолатини яхшилашнинг асосий омиллари қаторида самарадор, соғлом банк активлари портфелини шакллантириш муҳим аҳамиятга эга.

Ўзбекистон банк қонунчилигида “тижорат банклари активлари – кредит, микроқарз, овердрафт, лизинг, факторинг, қимматли қоғозлар, инвестициялар, бошқа банклардаги маблағлар, ҳисобланган фоизсиз даромадлар, банкнинг бошқа хусусий мулклари, бўлиб-бўлиб тўлаш шаклида сотилган мулклар, балансдан ташқари моддалар (чақириб олинмайдиган кредит мажбуриятлари, фойдаланилмаган кредит линиялари, аккредитивлар, кафолатлар) ҳамда ҳисобланган фоизлардан ташқари бошқа барча талабларни ўз ичига олади”, деб қайд этилади. [9] Активларнинг билан боғлиқ муносабатларнинг амал қилиши актив амалиётлар (операциялар)ни юзага келтиради.

Фикримизча, банк активлари самарадорлигини ошириб бориш фақатгина банк тизимининг эмас, балки бутун иқтисодиётни ривожлантириш доирасидаги масаладир. Тижорат банкларида активлар самарадорлигининг пасайиб кетиши қуйидагиларни юзага келтиради:

- вакиллик ҳисоб рақамларида ресурслар етишмовчилиги;
- банкнинг молия бозорида тутган мавқеининг пасайиб кетиши;
- мижозларда банкка нисбатан ишончсизлик ҳамда норозиликнинг кучайиши ва ҳ.к.

Банкларда активларнинг қадрсизланиш даражасини ортиб бориши иқтисодиётнинг турли соҳаларида ишлаб чиқариш суръатларининг пасайишига, бу эса, ўз навбатида, ишсизликни ўсишига олиб келади. Бундан ташқари, жаҳон молиявий-иқтисодий инқирози оқибатларини кўрсатишича, банклар амалиётидаги иқтисодий тангликнинг салбий таъсирлари муайян давлат ёки ҳудуд билан

чекланмасдан, балки бутун жаҳон иқтисодиётида оғир муаммоларни юзага келтирмоқда.

Тижорат банкларида актив амалиётлар самарадорлигини таъминлаш доимо долзарб аҳамият касб этиб келади. Бунга сабаб банк активларини самарадорлигини баҳолаш масаласи банк таъсир доирасидан ташқари ёндашувни ҳам талаб қилади. Ўз навбатида, банк активлари самарадорлигини таъминлашнинг комплекс табиати унинг услубий асосларини амал қилишида ифодаланади.

Банкларнинг дастлабки шаклланиш механизми «саррофлик иши», пулларни ўзаро алмаштиришдан бошланди. Бунга сабаб, ўша даврларда муомалада бўлган тангаларнинг турли шакл ва қийматга эгалиги мазкур тангаларни қиймати бўйича тенглаштириш, алмаштириш борасида маслаҳатлар бера оладиган мутахассислар хизматидан фойдаланиш заруриятини юзага келтирди.

Пулларни қабул қилиш ва алмаштириш билан боғлиқ бу каби амалиётларнинг пайдо бўлиши активларнинг алоҳида йўналиши ҳисобланган касса амалиётларини шаклланишининг илк белгиларидан бири бўлди.

Жаҳон банк амалиёти шаклланиши нуқтаи назаридан узоқ тарихий йўлни босиб ўтди. Банк актив амалиётларининг шаклланиши ҳам бевосита банк тизимини ривожланиш жараёнига боғлиқ. Банк иши тарихига оид адабиётларни тадқиқ этиш асосида банк тизимининг ривожланиш эволюциясини бешта босқичга ажратишимиз мумкин. (1-жадвал)

1-жадвал

Банк тизимининг ривожланиш эволюцияси[1]

№	Ривожланиш босқичлари	Изоҳи
1.	***Биринчи босқич***	антик даврдан 1156 йилгача бўлган даврни ўз ичига олади ва натурал банклар тизимини шаклланишини ифода этади.
2.	***Иккинчи босқич***	1156 йилдан XVII асрнинг ярмигача бўлган даврни қамраб олиб, жиробанклар тизимини фаолият кўрсатиши билан намоён бўлди. Кичик жиробанклар 1605 йилда Амстердамда, 1618 йилда Гамбург, Милан, Нюрнберг ва Генуя шаҳарларида вужудга келган. Бу банклар асосан ўз мижозлари ҳисобланган савдогарларга хизмат қилган, яъни жиробанклар ўзларининг бўш пул маблағларини давлатга ва чет эл савдогарларига ссуда тарзида беришган.
3.	***Учинчи босқич***	XVII асрнинг ярмидан XIX асрнинг ярмигача бўлган даврни қамраб олиб, классик банклар тизимини шаклланишига олиб келди
4.	***Тўртинчи босқич***	XIX асрнинг ярмидан XX асрнинг биринчи ярмигача бўлган даврни ўз ичига олиб, бу пайтда икки поғонали

[1] Муаллиф ишланмаси

		банклар тизими шаклланди
5.	***Бешинчи босқич***	XX асрнинг биринчи ярмидан ҳозирги кунгача бўлган даврни қамраб олиб, замонавий универсал банклар тизимини намоён қилмоқда

Сўнгги йилларда кредит бозорининг ҳолати бўйича хатарлар харитаси14 жисмоний шахсларга ажратилган кредитларнинг депозитга нисбати ва фоизли харажатларни қоплаш коэффициенти кўрсаткичлари заифлашганлигини кўрсатди. Хусусан, 2023 йил 1 июль ҳолатига жисмоний шахсларга ажратилган кредитларнинг депозитга нисбати ўтган йилнинг мос даврига нисбатан 20 фоизга ошган.

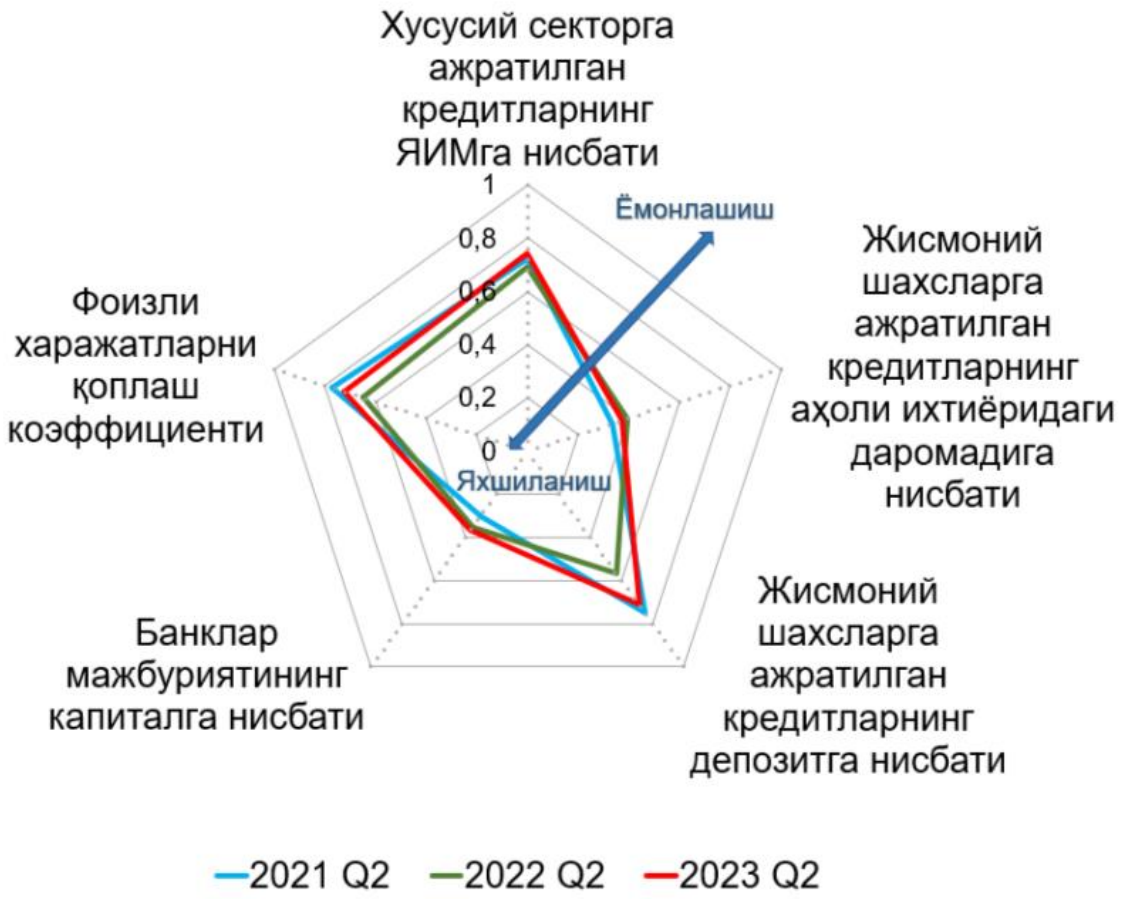

1-расм. Мамлакат кредит бозорининг ҳолати[2]

Фоизли харажатларни қоплаш коэффициенти 2023 йилнинг дастлабки ярим йиллиги якуни ҳолатига ўтган йилнинг мос даврига нисбатан 4 фоиз бандга камайганлиги банклар жалб қилинган қарзлар бўйича фоиз тўловларини банк фойдаси ҳисобидан қоплай олиш имконияти пасайганлигидан далолат беради. Шунингдек, 2023 йилнинг I ярим йиллиги якуни бўйича жисмоний шахсларга ажратилган кредитларнинг аҳоли ихтиёридаги даромадига нисбатида 2022 йилнинг мос даврига нисбатан ижобий ўзгариш кузатилган.

Тижорат банклари активлар рентабеллиги шаклланишида соф фоизли даромадлар ҳиссаси барқарор равишда юқори бўлиб келмоқда. Хусусан, 2023 йил 1

[2] Марказий банки маълумотлари асосида тузилди

июль ҳолатига ушбу кўрсаткичнинг жами активлардаги улуши 4,8 фоизни ташкил этди. Шунингдек, банк активлари рентабеллигининг шаклланишида банкларнинг соф фоизсиз даромадлари 5,4 фоиз бандга оширувчи омил бўлди. Умуман олганда, соф фоизли ва фоизсиз даромадлар ошганлиги, активлар бўйича эҳтимолий йўқотишлар учун яратилган захираларнинг камайганлиги банкларнинг юқори операцион харажатларини қоплашга имкон берди. Натижада, активлар рентабеллиги кўрсаткичи деярли ўзгаришсиз шаклланди. Соф барқарор молиялаштириш меъёри коэффициентида (NSFR) пасайиш кузатилди. 2023 йилнинг 1 июль ҳолатига ушбу кўрсаткич 2022 йилнинг мос даврига нисбатан 6 фоиз бандга камайди ва 110 фоизни ташкил этди. Ушбу ҳолат банк тизимининг узоқ муддатли активларни барқарор манбалар ҳисобидан молиялаштириш имконияти бироз пасайганлигини кўрсатди.

Тижорат банкларида активлар самарадорлигини таъминлаш мураккаб жараён бўлиб, бир қатор аниқ талабларга таянишни талаб этади. Улар ҳуқуқий, ташкилий, иқтисодий ва малакавий талабларни ўз ичига олади.

Ҳуқуқий талаблар банк ички сиёсатларида активлар сифатини ошириб бориш механизмини мукаммал белгиланиши, банк активлари самарадорлигини назорат қилишнинг ҳуқуқий асосларини такомиллаштириб боришни тақозо этади.

Ташкилий талаблар эса тижорат банкларида активларни самарали жойлаштиришга жавобгар тузилмаларнинг мавжуд бўлиши, дастурий тизимлар ва маълумотлар базасининг мустаҳкамлигини ифодалайди.

Иқтисодий талаблар активлар сифатини таснифлаш ва комплекс таҳлил қилиш тизимини мукаммалиги, активларни диверсификациялаш тамойилларига тўлиқ амал қилиниши, активлар сифати бўйича тизимли мониторингни йўлга қўйилганлиги кабилар билан белгиланади.

Малакавий талаблар активлар таваккалчилигини аниқ баҳоланиши, активларни жойлаштириш жараёнида ҳужжатлаштиришнинг тўғрилиги, ходимларнинг малакавий тайёргарлигини узлуксиз ошириб бориш зарурлигини англатади.

Тижорат банкларида кредитлаш тизими бўйича тузиладиган ҳисоботлар активлар самарадорлигининг мавжуд ҳолати тўғрисидаги батафсил ахборотларни ифодалаши лозим.

Хулоса ва таклифлар. Тижорат банкларида активлар портфели самарадорлиги ўзгариши тўғрисидаги ахборотларни ҳаққоний ва ўз вақтида тақдим этиш механизмининг йўлга қўйилмаганлиги банк Бошқарувини мавжуд муаммоларни тезкор бартараф этиш борасида чора-тадбирлар ишлаб чиқишига тўсқинлик қилувчи омиллардан ҳисобланади.

Тижорат банклари активлари самарадорлигини таъминлашда активларни жойлаштириш борасида таркибий тузилмалар фаолиятига талабларни кучайтириш муҳим аҳамиятга эга. Шу мақсадда банклар олдига банк Кенгаши томонидан банк Бошқаруви раиси ва аъзолари, ички аудит бўлими раҳбарларининг банк активлари, кредит ва инвестиция портфеллари, даромадлилик ва ликвидлилик кўрсаткичлари ҳолати бўйича ҳисоботларини мунтазам равишда ҳар чоракда кўриб чиқиш ва таъсирчан чоралар белгилаб амалга ошириш амалиётидан кенг

фойдаланиш вазифаси қўйилди. Бундан ташқари, активларни диверсификация қилиш, кредит портфелини яхшилаш, таваккалчиликларни самарали бошқаришни назорат қилиш мақсадида ҳар бир банкда бевосита банк Кенгашига бўйсунувчи Таваккалчиликларни назорат қилиш Қўмиталари ташкил этилди. Тижорат банкларида активлар самарадорлигини оширишнинг иқтисодий масалалари банк активларини мақбул жойлаштириш ва доимий мониторингини амалга ошириш жараёнига қатъий талабларни белгилашни назарда тутади.

Фойдаланилган адабиётлар рўйхати

1. Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2020 йил 12 майдаги ПФ-5992-сон “2020-2025 йилларга мўлжалланган Ўзбекистон Республикасининг банк тизимини ислоҳ қилиш стратегияси тўғрисида”ги фармони // Қонун ҳужжатлари маълумотлари миллий базаси, 13.05.2020 й., 10.06.2022 й., 06/22/152/0507-сон.

2. Жуков А.И., Банковская система России. М.: Проспект, 2009. с. 186.

3. Electronic Banking Group Initiatives and White Papers. - Basel Committee for Banking Supervision. - Basel, October 2000. - 27 p.

4. http://www.bis.org - сайти маълумотлари асосида тайёрланган.

5. Ramayah, T., (2005). Course website usage among distance learning business students: the role of prior experience. International Journal of Learning 11, 1507–1517.

6. Devlin, J.F. (1995), «Technology and innovation in retail banking distribution», International Journal of Bank Marketing, Vol. 13 No. 4, pp. 19-25.

7. Спильниченко В.К. Трансформация банковских платежных систем в экономике России // Экономический журнал. 2012. № 2 (26).

8. Ташматов Ш.Х. Ўзбекистонда банк тизимининг шаклланиши ва ривожланиши. Докторлик диссертацияси.-Т.: 2006. (16-бет).

9. «Тижорат банкларида активлар сифатини таснифлаш ва активлар бўйича эҳтимолий йўқотишларни қоплаш учун захиралар шакллантириш ҳамда улардан фойдаланиш тартиби тўғрисида»ги Низом. Ўзбекистон Республикаси Адлия вазирлигида 2015 йил 14 июлда 2696-сон билан рўйхатга олинган.–Т.: «Ўзбекистон Республикаси қонун ҳужжатлари тўплами», 2015 йил 20 июль, 28-сон.

Copyright: © 2025 by the authors. This work is licensed under a Creative Commons Attribution- 4.0 International License (CC - BY 4.0)

AKTUAR MOLIYA VA BUXGALTERIYA HISOBI ILMIY JURNALI

Vol. 5 Issue 04 | **pp.** 299-306 | **ISSN**: 2181-1865
Available online https://finance.tsue.uz/index.php/afa

O‘ZBEKISTONDA BIOIQTISODIYOT VA SIRKULYAR IQTISODIYOTNI RIVOJLANTIRISHDA YASHIL INVESTITSIYA VA ZAHIRALARDAN SAMARALI FOYDALANISHNING AHAMIYATI

Usmonov Bunyod Aktam o‘g‘li
PhD, Toshkent Davlat Iqtisodiyot Universiteti
Usmanov.b.a@yandex.ru
Normamatova Zilola Sobirjonovna
Toshkent Davlat Iqtisodiyot Universiteti, Buxgalteriya hisobi fakulteti talabasi
Normamatovazs@gmail.com

Abstract. This article explores the importance of investments and use of resource in enhancing the bioeconomy and circular economy in Uzbekistan. It emphasizes the untapped potential of the country in renewable resources, agricultural innovation, and sustainable practices. With the help of examining the current state of the bioeconomy, the research highlights the essence of strategic investments. The findings underline that effectively leveraging investments and resources is critical for Uzbekistan to transition toward a more sustainable economy, ultimately encouraging economic growth while preventing its rich biodiversity.

Keywords: Bioeconomy, circular economy, sustainable development, environmental safety, rational resource utilization, investment.

Аннотация. В этой статье рассматривается важность инвестиций и использования ресурсов для улучшения биоэкономики и круговой экономики в Узбекистане. В ней подчеркивается неиспользованный потенциал страны в области возобновляемых ресурсов, сельскохозяйственных инноваций и устойчивых методов. С помощью изучения текущего состояния биоэкономики исследование подчеркивает суть стратегических инвестиций. Результаты подчеркивают, что эффективное использование инвестиций и ресурсов имеет решающее значение для Узбекистана для перехода к более устойчивой экономике, в конечном итоге стимулируя экономический рост, одновременно предотвращая его богатое биоразнообразие.

Ключевые слова: Биоэкономика, круговая экономика, устойчивое развитие, экологическая безопасность, рациональное использование ресурсов, инвестиции

Annotatsiya. Ushbu maqola O‘zbekistonda bioiqtisodiyot va aylanma iqtisodiyotni yaxshilashda investitsiyalar va resurslardan foydalanishning ahamiyatini o'rganadi. Bu mamlakatning qayta tiklanadigan resurslar, qishloq xo‘jaligi innovatsiyalari va barqaror amaliyotlar bo‘yicha foydalanilmagan salohiyatiga urg‘u

beradi. Bioiqtisodiyotning hozirgi holatini o'rganish yordamida tadqiqot strategik investitsiyalarning mohiyatini yoritib beradi. Natijalar investitsiyalar va resurslardan samarali foydalanish O‘zbekiston uchun yanada barqaror iqtisodiyotga o‘tish, natijada iqtisodiy o‘sishni rag‘batlantirish va uning boy bioxilma-xilligini oldini olish uchun muhim ahamiyatga ega ekanligini ta’kidlaydi.

Kalit so‘zlar: Bioiqtisodiyot, aylanma iqtisodiyot, barqaror rivojlanish, ekologik xavfsizlik, resurslardan oqilona foydalanish, investitsiyalar

KIRISH

Hozirgi kunda butun jahon bo‘ylab insoniyat e’tibori ekologik xil-xillikni saqlab qolgan va tabiiy zaxiralardan oqilona foydalangan holda iqtisodiyotni rivojlantirishga qaratilmoqda. Bunga tabiatdagi iqlim o’zgarishi, turli sabalarga ko‘ra havo ifloslanishi, uzoq muddat davomida chirimaydigan, misol uchun plastik chiqindilarning ko’payib ketganligi sabab qilib keltirilishi mumkin. Bu muammolarni butun jahon kabi O‘zbekistonda ham turli yechimlari izlanmoqda va bunda bioiqtisodiyot va uning amalda qo‘llanishi muhim ahamiyatga ega.

Bioiqtisodiyot – bu biologik resurslardan foydalanishga asoslangan iqtisodiy model bo‘lib, u qayta tiklanadigan resurslardan foydalanish orqali yangi iqtisodiy imkoniyatlarni yaratishni nazarda tutadi. Mazkur yondashuv tabiat resurslarining kamayib borishi va ekologik izlanishlar jarayonida iqtisodiy samaradorlikni oshirishga qaratilgan.[1]

Sirkulyar iqtisodiyot esa resurslarni qayta ishlash, ularni uzluksiz aylanishda saqlash va chiqindilarni minimallashtirishga asoslangan iqtisodiy modeldir. Sirkulyar iqtisodiyotning asosiy xususiyatlariga resurs aylanishi va qayta tiklash, material va energiya tejamkorligi, iqtisodiy tizimda chiqindilarning minimal darajaga yetkazilishi kabilar kiradi[2]

Bunda yashil investitisiyalarning ham ahamiyati kata bo‘lib, ular nazariy yechimlarni amalda qo‘llashda ko’makchi bo’ladi. Bu borada xususiy investitsiyalarni jalb qilish va iqtisodiy va tabiiy resurslardan foydalanish juda muhimdir.

ADABIYOT TAHLILI

Bioiqtisodiyot va sirkulyar iqtisodiyot masalalari,’’yashil’’ investitsiyalar hozirgi kunda faqat xalqaro miqyosdagi bo‘lib qolmay, balki mahalliy ilmiy doiralarda ham dolzarb mavzuga aylanib bormoqda. Ushbu iqtisodiy modellarning mohiyati, afzalliklari va amaliyotdagi natijalari ko‘plab mahalliy va xorijiy olimlar tomonidan tadqiq etilgan.

Xorijiy olimlar ushbu modelni iqtisodiy barqarorlikni oshirishda muhim deb biladilar. Bioiqtisodiyot esa qayta tiklanadigan bioresurslardan foydalanishni optimallashtirish va iqtisodiyotni “yashil”lashtirishda muhim omil sifatida qaralmoqda. Mahalliy tadqiqotchilar bioiqtisodiyot va sirkulyar iqtisodiyot tamoyillarini O‘zbekiston sharoitida joriy etish zarurligini ta’kidlab, ayniqsa qishloq

[1] Saidova Firuza Kamolovna, Abdimannonov Zikirillo. O‘zbekistonda bioiqtisodiyot va sirkulyar iqtisodiyotni rivojlantirishning ijtimoiy-iqtisodiy mohiyati

[2] Yusupov, R. (2023). Elektron bank xizmatlari va raqamli moliyaviy texnologiyalar. Toshkent: Universitet.
Hamidov, M. (2020). Bank huquqi: Nazariy asoslar va amaliy yechimlar. Toshkent: Adolat.

xo‘jaligi va sanoat sohalariga e’tibor qaratmoqdalar. Bioiqtisodiyot va sirkulyar iqtisodiyotning rivojlanishi O‘zbekiston uchun nafaqat iqtisodiy, balki ekologik muammolarni ham hal qilishga qaratilgan innovatsion yondashuvdir. Xorijiy va mahalliy olimlarning ilmiy tadqiqotlari ushbu yo‘nalishlarni rivojlantirish uchun ilmiy va uslubiy asos yaratadi. O‘zbekistonda ushbu konsepsiyalarni joriy etish orqali barqaror iqtisodiy rivojlanish va resurslardan samarali foydalanish imkoniyatlari kengayadi[3]

METODOLOGIYA

Ilmiy maqolani yozish jarayonida nazariy tahlil, empirik tahlil, solishtirma tahlil, statistik va iqtisodiy tahlil usullari yordamida ma’lumotlar tahlil qilindi.

MUHOKAMA VA NATIJALAR

Quyida keltirilgan 3ta asosiy qismdan iborat 1-tasvirning har bir qismi alohida barqaror ishlab chiqarish va iste’mol, bioiqtisodiyot va sirkulyar iqtisodiyot tushunchalarining tasviriy ko‘rinishidir.

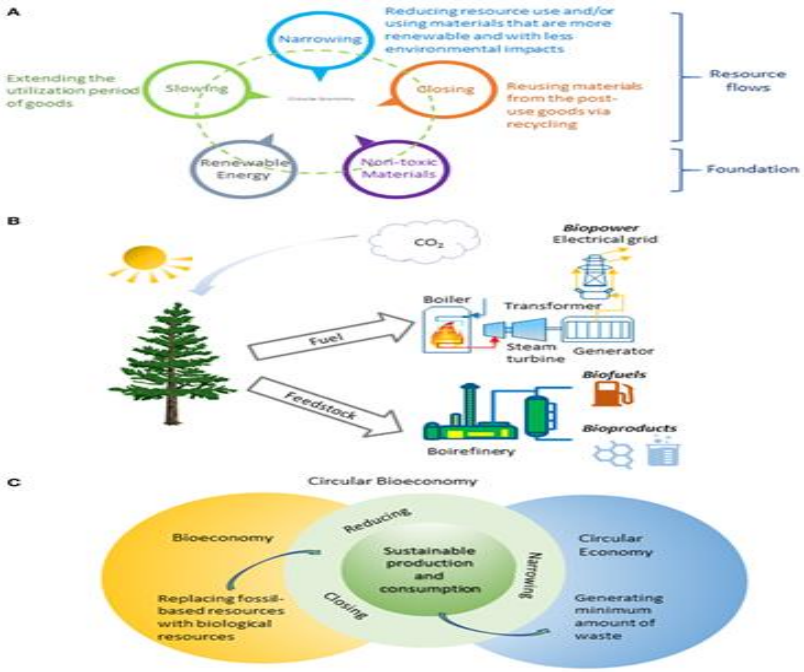

1-rasm. Sirkulyar bioiqtisodiyot tuzilmasi

A) A bo‘lim aylanma iqtisodiyotning asosiy strategiyalarini ya’ni resurs oqimlarini qanday boshqarish orqali barqarorlikka erishish mumkinligi ko‘rsatadi:

Narrowing (toraytirish) – resurslarni kamroq ishlatish, samarali foydalanish.

Slowing (sekinlashtirish) – mahsulotlarning xizmat muddatini uzaytirish.

Closing (yopish) – ishlatilgan mahsulotlarni qayta ishlatish va qayta ishlash orqali resurs aylanishini ta’minlash.

Renewable Energy va Non-toxic Materials – asosiy tayanch sifatida qayta tiklanuvchi energiya va toksik bo‘lmagan materiallardan foydalanish.

B) Aylanma iqtisodiyotga o‘xshab, bioiqtisodiyot ham ko‘plab olimlar tomonidan turlicha ta’riflari va talqinlari ega bo‘lgan rivojlanayotgan sohalardandir.

[3] Usmonov, N. (2022). Xalqaro bank ishi: Asosiy tamoyillar va amaliyotlar. Toshkent: Universitet nashriyoti

Masalan, Yevropa Komissiyasining ma'lumotlariga ko'ra, bioiqtisodiyot oziq-ovqat, materiallar va energiya ishlab chiqarish uchun qayta tiklanadigan biologik resurslardan foydalanadigan iqtisodiyot qismlarini o'z ichiga oladi[4].

Xuddi shunday, Germaniya Bioiqtisodiyot Kengashi bioiqtisodiyotini barcha sanoat va iqtisodiy sohalar, shuningdek ularning bog'liq xizmatlarini, biomassa (biomassa - energiya ishlab chiqarish uchun yoki turli sanoat jarayonlarida bir qator mahsulotlar uchun xom ashyo sifatida o'simlik yoki hayvonot materialini yoqishning qadimiy texnologiyasining zamonaviy nomi) ishlab chiqaruvchi yoki qayta ishlovchi, yoki istalgan shaklda biologik resurslardan foydalanuvchi sifatida ta'riflagan.[5] Ayni paytda, Qo'shma Shtatlarda Biomass tadqiqot va rivojlantirish kengashi o'zining bioiqtisodiyot tashabbusi uchun Golden va Handfield (2014)[6] tomonidan taqdim etilgan bioiqtisodiyot ta'rifidan foydalanadi[7]. Bu ta'rifga ko'ra, bioiqtisodiyot – iqtisodiy, ekologik, ijtimoiy va milliy xavfsizlik sohalari uchun energiya, o'rta va yakuniy mahsulotlar hosil bo'lish jarayonida qayta tiklanadigan suv va quruqlik biomassa resurslaridan barqaror tarzda foydalanishga asoslangan global sanoat transformatsiyasidir. Ushbu ta'riflardan bioiqtisodiyot qayta tiklanadigan biologik resurslardan foydalanishga qaratilgan bo'lib, iqtisodiy, ekologik va ijtimoiy manfaatlar uchun qayta tiklanadigan bioyoqilg'i, biomahsulotlar va bioenergetika ishlab chiqarishni anglatadi.[8]

1-rasmning B qismida biomassadan energiya va mahsulotlar ishlab chiqarish jarayoni tasvirlangan bo'lib, quyosh nuri orqali o'sadigan o'simliklar (masalan, daraxt) asosida quyidagi jarayonlar aks ettirilgan:

1. Daraxt fotosintez orqali CO_2 ni o'zlashtiradi.

2. Yog'och yoqilg'i sifatida qozonga yuboriladi, u yerda bug' hosil qilinadi va bu bug' turbina orqali generatorni harakatga keltiradi – Bioenergiya(biopower) ishlab chiqariladi.

3. Yana o'simlik biomassasi biorafineriya orqali Bioyoqilg'i (biofuels) va Biomahsulotlar (bioproducts) ga aylantiriladi.

C) Bioiqtisodiyot va Aylana iqtisodiyot integratsiyasi – Aylana Bioiqtisodiyot

Bu diagramma uchta konsepsiyaning uyg'unlashishini ko'rsatadi:

Bioiqtisodiyot – fossil resurslar o'rniga biologik manbalardan foydalanish.

Aylana iqtisodiyot – chiqindilarni kamaytirish va materiallarni qayta ishlatish.

Ularning kesishgan joyida – Sustainable production and consumption (barqaror ishlab chiqarish va iste'mol) mavjud.

Ushbu rasm ekologik barqarorlikka erishishda bioiqtisodiyot va sirkulyar iqtisodiyotning birlashgan yondashuvini ko'rsatib, resurslardan oqilona foydalanish, chiqindilarni kamaytirish, qayta tiklanuvchi energiya va qayta ishlash tizimlari orqali

[4] Yevropa komissiyasi tadqiqot innovatsiyasi Bioiqtisodiyot (ECRIB), 2019

[5] Efken, J., Dirksmeyer, W., Kreins, P., and Knecht, M. (2016). Measuring the importance of the bioeconomy in germany: concept and illustration.

[6] Golden, J. S., and Handfield, R. B. (2014). Why Biobased? Opportunities in the Emerging Bioeconomy. Washington, DC: U.S. Department of Agriculture.

[7] Biomass Research Development Board (BRDB), 2018

[8] Eric C. D. Tan, Patric Lamers, "Circular bioeconomy concepts- a perspective" (2021)

barqaror kelajak sari harakat qilish mumkinligini tasvirlaydi. Sirkulyar bioiqtisodiyot maqsadi esa bu yo‘nalishdagi eng ilg‘or strategiyadir.

Butun dunyo bo‘ylab bugungi kunda bioiqtisodiyot va sirkulyar iqtisodiyotni qo‘llash orqali davlatlar o’z iqtisodiyotining yanada gullab yashnashiga erishmoqda.

1-jadval

Bioiqtisodiyotni rivojlantirish: Osiyo va Yevropa davlatlari tajribasi

Mamlakat	Yondashuv	Amaliyotlar	Natijalar va samaradorlik
Yaponiya	Texnologik innovatsiyalar va resurslarni qayta ishlash	Bioenergetika va chiqindilarni qayta ishlash	Chiqindilar hajmining 40% qisqarishi
Janubiy Koreya	Qishloq xo‘jaligida biotexnologiyalarni qo’llash	Bioyoqilg‘i ishlab chiqarish va chiqindi gazlarni qayta ishlash	Bioyoqilg‘idan foydalanish darajasi 35% oshishi
Germaniya	Yashil iqtisodiyot va ekotexnologiyalar	Biomassadan energiya olish va chiqindilarni qayta ishlash	Ishlab chiqarishda chiqindilar hajmining 60% qisqarishi
Daniya	Sirkular ishlab chiqarish tamoyillari	O‘simliklardan biomateriallar yaratish	Energiya tejamkorligi 50% ga ortishi

Bunga yashil iqtisodiyot va ekotexnologiyalarga e’tibor qaratilib, ishlab chiqarishda chiqindilar hajmi 60% ga kamaytirilgan - Germaniya, sirkulyar ishlab chiqarish tamoyillari asosida biomateriallardan foydalanish bilan energiya tejamkorligi 50% ga orttirgan- Daniya misol bo‘lishi mumkin. Birgina bioenergiya va chiqindilarni qayta ishlash orqali, Yaponiya chiqindilar hajmining 40 % miqdori qisqarishiga erishdi. Janubiy Koreya esa qishloq xo‘jaligida biotexnologiyalarni qo‘llash yondashuvi orqali bioyoqilg’idan foydalanish darajasini 35 % ga oshirdi.

Xitoyda sanoat klasterlari va sirkulyar tizimlar texnologik integratsiya asosida ishlatilib, qayta ishlashda innovatsion yondashuvlar ishlab chiqilgan. Shvetsiyada energetik sirkulyar iqtisodiyotning biomassa va qattiq yoqilg‘ilarni qayta ishlash amaliyoti orqali energiya ishlab chiqarishda 90% qayta ishlash darajasiga erishilgan. Singapurda esa suv resurslarini qayta tiklash va chiqindilarni utilizatsiya qilish tizimlari suv iste’molini 30% ga qisqartirish imkonini bergan[9]

Sirkulyar iqtisodiyotni rivojlantirishda xorijiy tajribalarni O‘zbekistonga moslashtirish muhim ahamiyatga ega. Asosiy yo‘nalishlar plastik chiqindilarni qayta ishlash, biomassadan energiya olish va suv resurslarini tiklashdan iborat. Bu jarayonlarni amalga oshirish uchun qayta ishlash zavodlarini qurish, energiya komplekslarini yaratish va sanoat klasterlarini tashkil etish lozim.

[9] Norboyev, O. (2021). Investitsion bank ishi: Moliyaviy tahlil va boshqaruv.Toshkent: Iqtisod-Moliya

2-jadval

Sirkulyar iqtisodiyotni rivojlantirish: Osiyo va Yevropa davlatlari tajribasi

Mamlakat	Asosiy tamoyillar	Amaliyotlar	Natijalar va samaradorlik
Niderlandiya	Chiqindilarni qayta ishlash va qayta foydalanish	Plastik chiqindilarnim qayta ishlash va kompostlash	Chiqindilarni qayta ishlash darajasi 80% ga yetdi
Xitoy	Sanoat klasterlari va sirkular tizimlar	Texnologik integratsiya va chiqindilardan foydalanish	Qayta ishlashda innovatsion texnologiyalar
Shvetsiya	Energetik sirkular iqtisodiyot	Biomass ava qattiq yoqilg'ilarni qayta ishlash	Energiya ishlab chiqarishda 90% qayta ishlash
Singapur	Chiqindilarni boshqarish va sirkulyar model	Suv resurslarini qayta tiklash va chiqindilarni utilizatsiya	Suv iste'molini 30% ga qisqartirish

Natijada plastik chiqindilarni qayta ishlash darajasini 50% ga yetkazish, sanoat suv iste'molini 30% ga qisqartirish va qishloq energetikasini mustaqil holatga keltirish kabi natijalarga erishish kutilmoqda. Bu iqtisodiy barqarorlik va ekologik xavfsizlikni ta'minlashda muhim rol o'ynaydi. Shu bilan birgalikda, bioiqtisodiyotni qo'llab quvvatlashda yashil investitsiyalarning ham ahamiyati juda katta. Negaki, yashil investitsiyalar yaxshiroq va toza texnologiyalarni birlashtirish va ularni ishlab chiqarish va infratuzilmaga qo'llashni ta'minlaydi va bioiqtisodiyot rivojiga hissa qo'shadi.

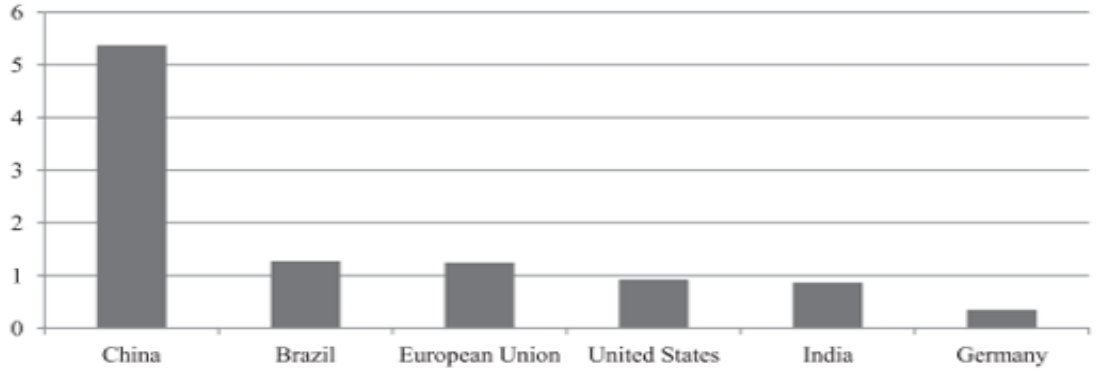

2-rasm. 2022 yilda dunyo bo'ylab qayta tiklanadigan energiya xodimlari soni, (million)

Yashil investitsiyalar Xitoyning yalpi ichki mahsulotiga bevosita ta'sir ko'rsatadi. Jahon bankining ma'lumotlariga ko'ra, gidroelektr, quyosh, shamol, geotermal va biomassa kabi har bir qayta tiklanadigan energiya toifasida 1 foizga o'sish aholi jon boshiga YaIMning 0,14%, 0,39%, 0,12%, 0,03% va 0,029 ga o'sishiga olib keladi. Bundan

tashqari, ushbu omillar qayta tiklanadigan energiya, energiyani saqlash va atrof-muhitni muhofaza qilish sohalarida ish o‘rinlarini yaratishga yordam beradi (2-rasm). Xitoy milliy statistika byurosining ma’lumotlariga ko‘ra, qayta tiklanadigan energiya sohasidagi ishchilar soni 2019 yilda 3.6 millionga, 2020 yilda 4.3 millionga, 2021 yilda 4.7 million va 2022 yilda 5.4 millionga yetdi.[10] Xitoyning ushbu tajribasidan ko‘rinib turibdiku, yashil investitsiyalar bioiqtisodiyot yanada kengroq qo‘llanilishiga va aholi turmush darajasining oshilishiga ham olib kelmoqda.

XULOSA

O‘zbekistonda bioiqtisodiyot va sirkulyar iqtisodiyotning rivojlanishi mamlakatning barqaror iqtisodiy o‘sishi, ekologik xavfsizlik va resurslardan oqilona foydalanish strategiyasi bilan bevosita bog‘liqdir. Bu borada chet el tajribalarini amaliyotga qo‘llab O`zbekiston o`z tabiiy resurslarini kelajak avlodga saqlashga va iqtisodiy o`sishga erishishi mumkin.Yashil investitsiyalar bu borada muhim vosita sifatida namoyon bo‘lib, innovatsion texnologiyalarni joriy etish, chiqindilarni qayta ishlash, qayta tiklanuvchi energiya manbalaridan foydalanish va tabiiy zahiralarning holatini saqlab qolishda muhim rol o‘ynaydi. Xususan, bioiqtisodiyot doirasida qishloq xo‘jaligi chiqindilarini qayta ishlash, biogaz va bioyoqilg‘i ishlab chiqarishni rivojlantirish orqali energiya xavfsizligi mustahkamlanadi va yangi ish o‘rinlari yaratiladi. Sirkulyar iqtisodiyot esa resurslarni maksimal darajada takror ishlatish orqali iqtisodiy samaradorlikni oshirishga xizmat qiladi. Shunday qilib, yashil investitsiyalar va zahiralardan samarali foydalanish nafaqat ekologik, balki ijtimoiy-iqtisodiy barqarorlikni ta’minlashda ham ustuvor ahamiyat kasb etadi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO‘YXATI:

1.Saidova Firuza Kamolovna, Abdimannonov Zikirillo. O‘zbekistonda bioiqtisodiyot va sirkulyar iqtisodiyotni rivojlantirishning ijtimoiy-iqtisodiy mohiyati.

2. Usmonov, N. (2022). Xalqaro bank ishi: Asosiy tamoyillar va amaliyotlar. Toshkent: Universitet nashriyoti

3. Yevropa komissiyasi tadqiqot innovatsiyasi Bioiqtisodiyot (ECRIB), 2019

4. Efken, J., Dirksmeyer, W., Kreins, P., and Knecht, M. (2016). Measuring the importance of the bioeconomy in germany: concept and illustration.

5. Golden, J. S., and Handfield, R. B. (2014). Why Biobased? Opportunities in the Emerging Bioeconomy. Washington, DC: U.S. Department of Agriculture.

6. Biomass Research Development Board (BRDB), 2018

7. Eric C. D. Tan, Patric Lamers, “Circular bioeconomy concepts- a perspective” (2021)

8. Norboyev, O. (2021). Investitsion bank ishi: Moliyaviy tahlil va boshqaruv. Toshkent: Iqtisod-Moliya

9. Pol. J. Environ. Stud. Vol. 32, No. 6 (2023). Green Investment and Sustainable Business Development: Risks and Opportunities for China.

[10] Pol. J. Environ. Stud. Vol. 32, No. 6 (2023). Green Investment and Sustainable Business Development: Risks and Opportunities for China.

10. Yusupov, R. (2023). Elektron bank xizmatlari va raqamli moliyaviy texnologiyalar. Toshkent: Universitet.

11.Hamidov, M. (2020). Bank huquqi: Nazariy asoslar va amaliy yechimlar. Toshkent: Adolat.

12. Usmonov, B. (2023). Theory and practice of evaluation of capital assets in Uzbekistan. YASHIL IQTISODIYOT VA TARAQQIYOT, 1(11-12).

13. Usmonov, B. (2021). WAYS OF EFFECTIVE CAPITAL MANAGEMENT OF JOINT STOCK COMPANY. International Finance and Accounting, 2021(4), 5.

14. Burkhanov, A. U., Tursunov, B. O., Uktamov, K. F., Imomov, J. O., Nosirov, J. T., & Akbarova, B. (2023, December). Ways and Prospects of Rational Use of Production Capacity in Ensuring Financial Security in Textile Enterprises In The Conditions of Digital Economy Transformation. In Proceedings of the 7th International Conference on Future Networks and Distributed Systems (pp. 234-242).

15. Усмонов, Б. (2022). НАУЧНО-ТЕОРЕТИЧЕСКИЕ И ПРАКТИЧЕСКИЕ АСПЕКТЫ ПОВЫШЕНИЯ ЭФФЕКТИВНОСТИ УПРАВЛЕНИЯ КАПИТАЛОМ АКЦИОНЕРНЫХ ОБЩЕСТВ. Iqtisodiyot va ta'lim, 23(1), 85-89.

16. Khalikulova, Y. (2025). ANALYSIS OF THE ROLE OF LEASING AND RENTAL TRANSACTIONS IN THE ACTIVITIES OF ENTERPRISES AND ORGANIZATIONS AND ACROSS REGIONS. Raqamli iqtisodiyot va axborot texnologiyalari, 5(1), 240-245.

17. Burkhanov, A. U., Tursunov, B., Uktamov, K., & Usmonov, B. (2022, December). Econometric analysis of factors affecting economic stability of chemical industry enterprises in digital era: In case of Uzbekistan. In Proceedings of the 6th international conference on future networks & distributed systems (pp. 484-490).

18. Холикулова, Ю. (2023). Iqtisodiyotimizda transport-logistika xizmatlari tashkil etilishi va uning rivojlanishi. Направления развития благоприятной бизнес-среды в условиях цифровизации экономики, 1(02), 122–126. https://doi.org/10.47689/TSUE2022-pp122-126

19. Burkhanov, A., & Tursunov, B. O. (2020). Main indicators of textile enterprises' financial security assessment. Vlakna a Textil, 27(3), 35-40.

Copyright: © 2025 by the authors. This work is licensed under a Creative Commons Attribution- 4.0 International License (CC - BY 4.0)

AKTUAR MOLIYA VA BUXGALTERIYA HISOBI ILMIY JURNALI

Vol. 5 Issue 04 | **pp.** 307-313 | **ISSN**: 2181-1865
Available online https://finance.tsue.uz/index.php/afa

ANALYSIS OF FINANCIAL RESULTS AND PROFITABILITY IN ECONOMIC ENTITIES: A COMPREHENSIVE EVALUATION USING FINANCIAL RATIOS

Usmonov Bunyod
PhD, Tashkent State University of Economics
b.usmonov@tsue.uz
Saydullayeva Ruhshona
Student of Tashkent State University of Economics
ruhshonasaydullayeva8@gmail.com

ABSTRACT. The main goal of this article is to interpret the importance of profitability and analyze the financial results in driving business organizations. By understanding these key metrics, organizations can make informed decisions that enhance their operational efficiency and long-term sustainability. Additionally, a thorough analysis of financial results allows businesses to identify potential areas for growth and improvement. With the help of these indicators, companies may keep a good position with profitable results in a rival market, without them, entities will not survive long-run sustainable development growth. Understanding profitability goes beyond simply knowing if a company is making money. It involves analyzing the relationship between revenues and various expenses to determine how efficiently a company generates profits and to identify areas for improvement and strategic decision-making**.** By using profitability metrics and analyzing trends, stakeholders can gain valuable insights into a company's financial health and future prospects. It outlines the foundational financial statements, key analytical techniques including horizontal, vertical, and ratio analysis, and delves into the critical profitability ratios used to assess an entity's ability to generate earnings. We will discuss them one by one throughout the research.

KEY WORDS: Financial analysis, profitability, financial ratios, economic entities, performance evaluation, ROE, ROTA, income statement, cash flows, balance sheet, stakeholders.

INTRODUCTION

Any economic entity, be it a small business or a multinational corporation, intrinsically links its success and sustainability to its financial performance. The systematic analysis of financial results and profitability provides crucial insights into an entity's operational efficiency and the rate of it in rivalry society, its ability to generate returns on investments, and its overall financial well-being. This information is vital for a diverse range of stakeholders, including investors seeking to maximize returns, creditors assessing creditworthiness, management making strategic decisions, and regulatory bodies ensuring compliance. While financial statements provide raw data, their interpretation through

rigorous analytical techniques transforms them into actionable intelligence. This article aims to provide a comprehensive overview of the methodologies employed in analyzing financial results and profitability within economic entities, underscoring its significance and the factors that influence it.

LITERATURE REVIEW

According to the (Alshehadeh, 2021) [1] opinions: "Organizations strive to secure their longevity by attaining a market share that ensures operational efficiency and effectiveness. A pivotal objective in this pursuit is profitability, a cornerstone that companies diligently seek to enhance their financial standing, foster customer trust, bolster competitive prowess, and attract potential investors". He suggested that companies must attention their profitability cause of that profitability shows all information to external users such stakeholders, investors and creditors. Also, profitability plays vital role to improving overall wellbeing, achieving consumer trust.

V.V. Bocharov [2] offers that the methods of financial analysis in corporations should do this: overall analysis of the financial condition of the entities; analysis of financial stability; cash flow, business and market activities, financial results and profitability analysis of enterprises, financial analysis of effectiveness of investment projects

Yusfiarto (2020) [3] stated about the impacting factors which affect the future growth of corporations:" Corporation's growth prospects may be impacted by a number of factors that will decide its future expansion trajectory. Predicting the company's future position requires conducting fundamental analysis, which includes assessing its financial health, past performance, and current situation".

In 2017 scientist Salman [4] highlighted regarding profitability goal in entities: 'Profitability, a primary goal for profit-centric entities, is imperative for their survival and continued success, serving as a crucial gauge of management efficiency in resource utilization. This metric delineates the correlation between earned profits and the investments that contributed to their generation, measured through profit-to-sales or profit-to-investment ratios''

RESEARCH METHODOLOGY

For this study, as a starting point, I reviewed the specialized literature concerning the analysis of financial results and profitability in business entities.

An essential tool for expressing the relationship between two numbers is *Ratio Analysis*. Ratios are helpful tools or shortcuts for assessing a company's operations and financial status, as well as for comparing them to those of other businesses or to prior years. The interpretation of the ratio value is very crucial. One tool for examining the potential meaning of financial statements is a ratio. Liquidity and profitability ratios are two types of financial ratios. Ratio analysis shows the relationship between financial information, the way it behaves over time, and what risks are implied by the behavior. By comparing profits to sales, profitability ratios assess how profitable a company is.

Data Collection: Financial statements (income statements, balance sheets, and cash flow statements) from publicly available resources were gathered for the past five years.

Horizontal Analysis (Trend Analysis): This method involves comparing financial data across multiple reporting periods (consecutive years or quarters) to identify trends and calculate percentage changes, thereby highlighting areas of growth or decline.

Vertical Analysis (Common-Size Analysis): This technique expresses each line item within a financial statement as a percentage of a base figure (revenue in the income statement, total assets in the balance sheet). This standardization facilitates comparisons across different periods and with entities of varying sizes.

DISCUSSIONS AND RESULTS

Profitability is fundamental to assessing the financial health and success of any business or economic entity. In essence, profitability measures how well a company can generate earnings relative to its revenue, assets, or equity over a specific period. It's not simply about making a profit (an absolute number), but rather about the rate or efficiency at which profit is generated. Without profitability the business will not survive in the long run. So measuring and analyzing current, past profitability and projecting coming period profitability give crucial impact to companies overall wellbeing.

To measuring the profitability of the company, investment analysts primarily examine indicators such as earnings per share, return on total assets, return on equity, operating profit margin, net profit margin, and gross profit margin.

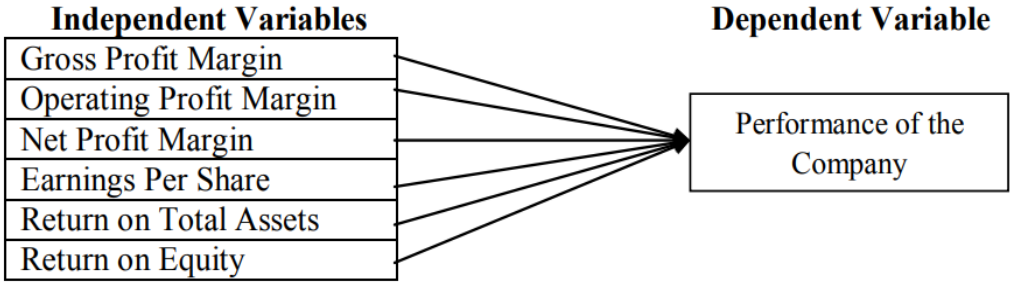

Gross Profit Margin Ratio = Gross Profit / Sales×100

Gross Profit indicator shows that a company's core operations profit before operating expenses are deducted. It impacts production efficiency and pricing strategies.

Operating Profit Margin Ratio = Operating Profit / Sales×100

This indicates the portion of each transaction that is left over after all expenses and costs then interest, taxation, and preferred stock are subtracted. It highlights the pure profits earned on each sales amount. A high operating profit ratio is preferred.

Net Profit Margin Ratio = Earnings After Tax (EAT) / Sales×100

It measures how profitable a company's sales are after all expenses, including taxes on interest and preferred stock dividends, have been subtracted.

Return on Total Assets (ROTA) = Earnings After Tax (EAT) / Total Assets×100

The return on total assets (ROTA), often called return on investment (ROI), measures the overall effectiveness of the management in generating profits with its available assets. The higher the firm's return on total assets, the better efficiency and productivity.

Return on Equity (ROE) = Earnings After Tax (EAT) / Common Equity×100

The return on common equity (ROE) measures the return earned on the common stockholders' investment in a firm. Generally, the higher this return, the better off the owners.

Earnings Per Share (EPS) = Net income / Total Shares of Stocks

Factors Affecting Profitability:

Numerous internal and external factors can influence a company's profitability, including:

- *Revenue:* Sales volume, pricing, product mix, market demand.
- *Costs:* Cost of goods sold, operating expenses, interest expenses, taxes.
- *Efficiency:* How well resources (assets, labor, capital) are utilized.
- *Competition:* Pricing pressures and market share.
- *Economic Conditions:* Inflation, interest rates, consumer spending.
- *Management Decisions:* Strategic choices regarding operations, financing, and investments.

Let's take example calculating these ratios with real numbers in *TOYOTA MOTOR CORPORTION (2024).*

Before calculating ratios, we need to find necessary indicators:

Revenue in (12.31.2024) = 46,746,150,000

Gross Profit in = 9,496,033,000

Net Income in = 5,098,080,000

Operating Profit = 4,792,189,000

Total Asset = 90,114,296,000

Common Equity = 34,220,991,000

Calculating *Gross Profit Margin Ratio* = (9,496,033,000 / 46,746,150,00) *100 ≈ 20,31%

Calculating *Operating Profit Margin Ratio* = (4,792,189,000 / 46,746,150,000) *100 ≈ 10.26%

Calculating *Net Profit Margin Ratio* = **(**5,098,080,000 / 46,746,150,000) *100 ≈ 10.91%

Calculating *Return on Total Assets (ROTA) = (*5,098,080,000 / 90,114,296,000) *100 ≈ 5.66%

Calculating *Return on Equity (ROE)* **=** (5,098,080,000 / 34,220,991,000) *100 ≈ 14.90%

Profitability ratios can provide insight into how successfully a company's management is running the firm. Investors might use these, together with other research, to decide whether a firm is a suitable investment. In general, larger profitability ratios might indicate a company's strengths and advantages, such as the ability to charge more (or less) for products and to maintain lower costs.

A company's profitability ratios are most informative when compared to similar companies, its own performance history, or industry average ratios. Normally, a greater value relative to the first value implies that the organization is performing well.

Balance sheet is one of the main report of the entire economic entity. In turn, Morgenson and Harvey (2002) mentioned about balance sheet which two main categories of balance sheet are assets and liabilities (must to pay). Shareholder equity is also included in a publicly traded company. The assets that a business possesses are displayed on a standard balance sheet. Cash, inventories, accounts receivable, and other pre-paid costs are examples of assets. The company's real estate holdings and any asset depreciation are

also documented on balance sheets. Because it lists assets on one side and liabilities on the other, the balance sheet is a two-sided report. Accounts payable, accrued expenses, taxation, loans, and stockholder equity are examples of liabilities. Any claim that owners of business stock have on a firm's assets is known as shareholders' equity or stockholders' equity. Another name for stockholders' or shareholders' equity is net worth. Liabilities and debt are subtracted from assets to determine shareholders' equity.

Income statement also is next vital report in business entities. Presenting revenues, cost of goods sold, operating expenses, interest, taxes, and ultimately, net income over a specific period. *Income statements* show the profitability of a business. The income statement is for a year and shows the total sales revenue for the year; the cost of goods sold, or the expenses incurred in producing finished goods to sell, is subtracted from the sales revenue; the income statement must also report earnings per share if the company is publicly owned (Tracy, 1999). When examining a company's income statement, profitability isn't just the gross profit; it's also important to look at the ratio of expenses as a percentage of profit; if a company has high profits but also high expenses, it may be mismanaged.

Statement of Cash Flows: A cash flow statement is one of the most important financial statement for a project or business. Reporting the inflows and outflows of cash categorized into operating, investing, and financing activities over a period.

In order to analyze the financial outcomes of an organization's economic activity, V. Savitskaya specifies three interconnected areas.

1. Observing the financial outcomes of the enterprise, which includes:
   - Researching composition, structure and profit dynamics.
   - Influencing factors to profit changes
   - Evaluating the profitability of the business
   - Identifying reserves for boosting profitability and profit.
2. Evaluation of profit and profitability according to international standards.
3. Analysis of the utilization of the enterprise’s profit. The effective allocation of an enterprise's profit is a critical area of financial scrutiny. Internally, the analysis of financial outcomes unfolds in a structured, three-phase process. Initially, the focus lies on dissecting the influence of the enterprise's chosen accounting principles. This involves a thorough evaluation of how these principles shape the valuation of assets, the recognition of revenues and expenses, and the impact of any alterations in accounting policies.

The subsequent phase delves into the underlying drivers of fluctuations in the final financial result. This stage aims to discern the causal factors behind these changes, distinguishing between consistent, predictable influences and those that are more sporadic or unpredictable in nature.

Finally, the third stage involves an in-depth analysis of the financial results, extending beyond standard financial statements. This advanced analysis integrates management accounting data, specifically examining revenues and expenses as they are attributed to individual responsibility centers within the organization. Crucially, this stage also incorporates an assessment of the quality and reliability of the achieved financial outcomes.

CONCLUSION

The analysis of profitability and overall financial performance is critically important for shaping an organization's development strategy, establishing benchmarks for operational efficiency improvements, and evaluating the return on asset investments. A robust financial performance management system significantly impacts an organization's growth potential, future investment attractiveness, creditworthiness, and ultimately, its market value. This indispensable process involves systematically examining financial statements using techniques like horizontal, vertical, and ratio analysis to gain valuable insights into an entity's profit-generating capabilities Profitability ratios, in particular, serve as crucial metrics for evaluating performance, guiding strategic decisions, and assessing investment merit. Recognizing the internal and external factors that influence profitability allows for a more nuanced understanding, enabling the development of targeted improvement strategies and contributing to the long-term sustainability and success of economic entities. Therefore, it is recommended to conduct financial analysis in key areas, including an examination of overall financial results, profitability, and an analysis of the factors driving profitability levels and the effectiveness of asset utilization.

REFERENCES:

1. Rasulova, S. THE ROLE OF PROFITABILITY IN THE FINANCIAL ACTIVITY OF AN ECONOMIC ENTITY. ВЧЕНІ ЗАПИСКИ, 33.
2. Musayevich, B. A. (2024). METHODS OF FINANCIAL ANALYSIS OF THE RESULTS OF THE ACTIVITIES OF ECONOMIC ENTITIES. Western European Journal of Modern Experiments and Scientific Methods, 2(4), 147-156.
3. Alshehadeh, A. R. (2021, July). The Relationship Between Liquidity Risk and Profitability in the Commercial Banks Listed in Amman Stock Exchange. In 2021 International Conference on Information Technology (ICIT) (pp. 257-261). IEEE
4. Alshehadeh, A. R., Elrefae, G. A., Qirem, E., Ali, I., Hatamleh, H. M., & Alkhawaja, H. (2024). Impact of profitability on investment opportunities and its effect on profit sustainability.
5. Reddy, C. V. (2013). An analysis of profitability ratios of Dr Reddy's Laboratories Ltd. International Journal of Applied Financial Management Perspectives, 2(4), 642.
6. Zopounidis, C., & Lemonakis, C. (2024). The company of the future: Integrating sustainability, growth, and profitability in contemporary business models. Development and Sustainability in Economics and Finance, 1, 100003.
7. Khamdamova, G. A. (2024). ECONOMIC ANALYSIS OF THE FINANCIAL RESULTS OF AN ECONOMIC ENTITY IN MODERN CONDITIONS. JOURNAL OF INNOVATIONS IN SCIENTIFIC AND EDUCATIONAL RESEARCH, 7(10), 124-126.
8. Usmonov, B. (2023). Theory and practice of evaluation of capital assets in Uzbekistan. YASHIL IQTISODIYOT VA TARAQQIYOT, 1(11-12).
9. Burkhanov, A., & Tursunov, B. O. (2020). Main indicators of textile enterprises' financial security assessment. Vlakna a Textil, 27(3), 35-40.
10. Financial Statement Analysis https://www.ebsco.com/research-starters/business-and-management/financial-statement-analysis

11. Understanding Profitability https://www.extension.iastate.edu/agdm/wholefarm/html/c3-24.html#:~:text=Profitability%20is%20the%20primary%20goal,measured%20with%20income%20and%20expenses.

12. What is Profitability Analysis & Why is it Important? The Definitive Guide Plus Examples https://www.onestream.com/blog/what-is-profitability-analysis-why-does-it-matter/mples

13. Usmonov, B. (2021). WAYS OF EFFECTIVE CAPITAL MANAGEMENT OF JOINT STOCK COMPANY. International Finance and Accounting, 2021(4), 5.

14. Burkhanov, A. U., Tursunov, B. O., Uktamov, K. F., Imomov, J. O., Nosirov, J. T., & Akbarova, B. (2023, December). Ways and Prospects of Rational Use of Production Capacity in Ensuring Financial Security in Textile Enterprises In The Conditions of Digital Economy Transformation. In Proceedings of the 7th International Conference on Future Networks and Distributed Systems (pp. 234-242).

15. Усмонов, Б. (2022). НАУЧНО-ТЕОРЕТИЧЕСКИЕ И ПРАКТИЧЕСКИЕ АСПЕКТЫ ПОВЫШЕНИЯ ЭФФЕКТИВНОСТИ УПРАВЛЕНИЯ КАПИТАЛОМ АКЦИОНЕРНЫХ ОБЩЕСТВ. Iqtisodiyot va ta'lim, 23(1), 85-89.

16. Khalikulova, Y. (2025). ANALYSIS OF THE ROLE OF LEASING AND RENTAL TRANSACTIONS IN THE ACTIVITIES OF ENTERPRISES AND ORGANIZATIONS AND ACROSS REGIONS. Raqamli iqtisodiyot va axborot texnologiyalari, 5(1), 240-245.

17. Burkhanov, A. U., Tursunov, B., Uktamov, K., & Usmonov, B. (2022, December). Econometric analysis of factors affecting economic stability of chemical industry enterprises in digital era: In case of Uzbekistan. In Proceedings of the 6th international conference on future networks & distributed systems (pp. 484-490).

18. Холикулова, Ю. (2023). Iqtisodiyotimizda transport-logistika xizmatlari tashkil etilishi va uning rivojlanishi. Направления развития благоприятной бизнес-среды в условиях цифровизации экономики, 1(02), 122–126. https://doi.org/10.47689/TSUE2022-pp122-126

Copyright: © 2025 by the authors. This work is licensed under a Creative Commons Attribution- 4.0 International License (CC - BY 4.0)

AKTUAR MOLIYA VA BUXGALTERIYA HISOBI ILMIY JURNALI

Vol. 5 Issue 04 | **pp.** 314-324 | **ISSN**: 2181-1865
Available online https://finance.tsue.uz/index.php/afa

THE PROCESS OF DIGITALIZATION OF AUDITING ACTIVITIES

Khodjayeva Mutabar Khamidulla qizi
Associate Professor Associate Professor of the Department of " Audit",
Tashkent State University of Economics., Uzbekistan
E-mail: mutabar2009@mail.ru , m.xodjayeva@tsue.uz
https://orcid.org/ 0000-0003-0374-1456
Scopus id: 57214597017

Abstract: In modern conditions, audit firms require high-quality software tools that expand their capabilities when applying statistical methods, collecting audit evidence, sampling, building an audit, etc. in a word, allowing to reduce the time for the audit as a whole. The article discusses the main specialized computer programs that increase the speed and quality of the audit. This article discusses the features of the use of information systems in the audit. The advantages of an automated approach to the performance of an audit assignment are primarily related to the automation of the auditor's routine operations, which reduces labor costs, avoids mechanical errors, reduces audit time, and maintains the quality of work performed.

Keywords: audit, computer program, application possibilities, automation of audit processes, information systems in audit, digitalization of audit, information technology in audit activities.

1. INTRODUCTION

Today, any audit organization feels a great need to automate its activities. Modern audit programs allow creating a database and form audit reports of various complexity based on it, as well as help to avoid errors in the audit, save work time and quickly obtain the necessary information. It is better to buy special software products from professional firms that have extensive experience and reputation in automating audits, licenses and quality certificates for the software they sell. When choosing a program, it is necessary to take into account what audit organization and what audit objects it is intended to check, or pay attention to what field it belongs to.

In this regard, it is worth noting that in the decision of the President of the Republic of Uzbekistan dated September 19, 2018 "On measures to further develop auditing activities in the Republic of Uzbekistan" PQ 3946, audit organizations and republican public associations of accountants and auditors the task of developing the "Audit" software complex of the Ministry of Finance of the Republic of Uzbekistan for mutual electronic cooperation with associations, and in accordance with it, the creation of the web service "Personal cabinet of the auditing organization" and "Personal cabinet of the public association of auditors" The "Audit" software complex was developed and put into

practice. This is one of the macro-level measures to ensure the transparency of the activity of audit organizations and the introduction of information and communication technologies in the sphere of their cooperation with state bodies. However, today, it is one of the requirements of international standards to organize and conduct an audit in a fully computerized environment.

In our opinion, auditing in a computer environment is the process of using computer programs in the stages of planning, conducting and completing an audit. Surveys and analyzes conducted today on the use of information systems in auditing activities show that special programs are not used enough in the course of audit inspections.

The procedure for using automated software in auditing is expressed in the following documents of the International Auditing Practice Committee of the International Federation of Accountants:

International Auditing Standards "Auditing in a computer information systems (CIS) environment" (ISA "Auditing in a computer information systems (CIS) environment");

ISA "Risk assessment and internal control (CIS) characteristics and considerations" entitled "Internal control and audit risk assessment taking into account the characteristics of the computer information environment";

"Computer assisted audit techniques" (ISA "Computer assisted audit techniques").

In turn, the above programs used in audit practice include many modules that ensure the automation of inspections. They include the planning support module that ensures the formation of the audit schedule, the audit plan creation and audit tasks, and the audit modules embody the main capabilities of the programs.

In the conditions of further deepening of economic reforms, acceleration and liberalization of the market economy in the Republic of Uzbekistan, ensuring the sustainability of the private business sector, the audit system is of great importance. In recent years, as a result of the improvement of legislative documents in the field of auditing, positive changes have been taking place in the audit services market of our Republic. In particular, as of December 31, 2022, the number of audit organizations increased by 30 (31%) to 126 compared to December 31, 2021, and the number of auditors increased by 230 (35%) to 881. Of these, 27 international audit organizations are members of international companies and associations, 4 of which are subsidiaries of audit companies (Big Four).[1]

2.RESEARCH METHODOLOGY

The study of historical, organizational, economic, and regulatory features of the subject of research is based on the use of dialectic methods. In the monographic study, the methods of grouping, comparison, scientific thinking, economic, statistical, digital and analytical methods were used. Also, constructive methods were widely used in the presentation of the study and the results obtained.

3. RESULTS AND DISCUSSIONS

[1] www.mf.uz/qr/news/category/yangiliklar/post-1009

According to the Digital Spread Report, published by Huawei and the Oxford Research Institute of Economics, the world's digital economy is projected to reach $23 trillion by 2025, and its share of global gross domestic product will increase to 24.3 percent.[2]

The digitalization of audit reflects the trend of companies in an era of change, when traditional business models are radically changing. Auditors are being impacted by the evolution of the operating environment, business cycle disruptions, changes in organizational models and the overall digitalization of processes. The transformation of technology leads to the transformation of the very approach of auditors to perform their work:

- improving networking;
- automation is introduced;
- frees up additional time to analyze areas that require subjective judgment;
- improved quality of audit, analysis and conclusions[3]

Digital audit contributes to the goal set by auditors: "improving business - improving the world" - by increasing confidence and trust, in particular through "blockchain" technologies, facilitating interaction in a complex business world.

The release of additional time due to the digitalization of accounting and audit provides an opportunity for auditors to comply with the requirements imposed by a number of regulations. For example, in 2015, the Decree of the Cabinet of Ministers of the Republic of Uzbekistan approved the “Regulation on the criteria for evaluating the effectiveness of joint-stock companies and other business entities with a state share”, which were set “Key Performance Indicators” (KPI) and “Integral Performance Ratios” (IQI). According to Article 36 of this Regulation, the calculation of KPIs, IPIs and the percentage of their implementation at the end of the year is subject to verification by an audit organization by providing professional consulting services as part of a separate additional subject of the audit agreement at the end of the year.[4]

Currently, automation of processes occupies one of the most important places in every field. The direction of introducing artificial intelligence into the main business processes of many companies in various fields of activity is actively developing, "smart" robot-advisors are appearing, complex artificial neural networks are being used to determine the dynamics of quantitative and qualitative indicators of business. models and others are being created.

While every aspect of the economy is developing, auditing is also undergoing a number of changes. Of course, now it is impossible to entrust the verification of the company's financial reports only to artificial intelligence, many things remain on the shoulders of people, because it is impossible to fully formalize the audit process, the structure and volume of the performed actions. The need to form a professional judgment

[2] . Abdurakhmanov K.A., Academician of the Academy of Sciences of Uzbekistan - “Digital Uzbekistan-2030 will lead out of the laggards” Narodnoe slovo, 04/10/2020, narodnoeslovo.uz, www.xs.uz/ru)

[3] How the digitalization of audit reflects the trend of changing companies in an era of change. Author EY Global. 09/01/2020

[4] Regulations on the criteria for evaluating the effectiveness of activities joint-stock companies and other business entities with a state share" - PKM N 207 of 07/28/2015

regarding each client remains. However, every year, new information technologies are developed and put into practice, which allow to transfer part of the work to machines.

One of these technologies is electronic document circulation with companies whose financial statements need to be audited. There are now cloud services that allow you to store large amounts of data, share them, and maintain strict confidentiality. Major audit firms have staff responsible for the development and support of such services. Cloud storages are reliably protected by modern encryption methods of data transmission, which allows only a certain group of people to see the information and perform any actions with it.

Information technologies that enable optimization of audit procedures are also being introduced to the activities of audit organizations. The implementation of automation processes in the work of the auditor is provided by the technological possibilities presented in the directions in Figure 1.

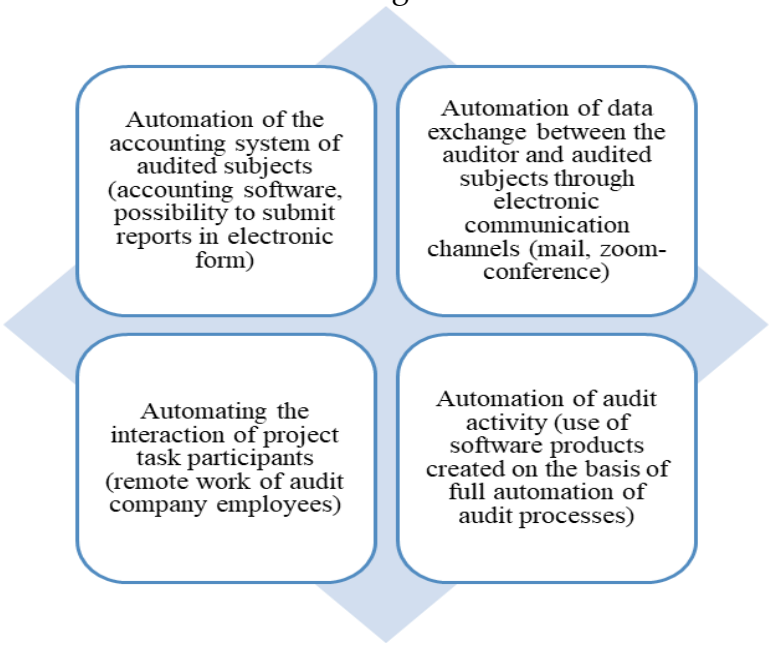

Figure 1. Technological possibilities of introducing automation processes in auditor's work[5]

The technological possibilities of introducing automation processes into the auditor's work, shown in Figure 1, are the high speed of obtaining, exchanging and using the information necessary for conducting audit procedures, including the introduction of electronic document circulation, using cloud storage provides. In addition, the use of information systems at work leads to a decrease in the cost of audit services for the client. The creation of a single cloud information system allows to manage and adjust the audit activities for use by various participants of business processes, and the available tools for obtaining and analyzing data using MS Excel can process large volumes of information and sort them according to the objectives of the audit task allows.[6]

[5] Izvarina N.Yu.and others. Ispolzovanie informatsionnyx sistem v hode provedeniya audita. Economy and Business: Theory and Practice, vol. 7 (89), 2022

[6] Boginskaya, Z.V. Distance audit v sootvetstvii s mejdunarodnymi standardami audita / Z.V. Boginskaya, T. Yu. Gladkova // Ekonomika i predprinimatelstvo. – 2020. – No. 9 (122). - S. 1155-1159.

Communication is particularly important for communication within the audit team. The introduction of computer technologies into the work process helps to speed up communication within the team and thereby increases the effectiveness of cooperation. Video conference communication and group chats eliminate the complexity of remote information exchange, allow the project auditor group to almost completely avoid physical interactions on the territory of the audit organization in the process of preparing for entering the project, in the implementation of planning processes. In such conditions, the speed of performing the audit task can be increased several times, and the transfer (transaction) costs of companies are reduced.[7]

Systematization of information on the sections of audit, regulatory documents and questionnaires allows to automatically create conclusions on the assignment. The qualitative content of such work can be references combined with references to paragraphs of international auditing standards, templates of working documents.

Audit operations that can be carried out with the help of information systems are shown in Figure 2.

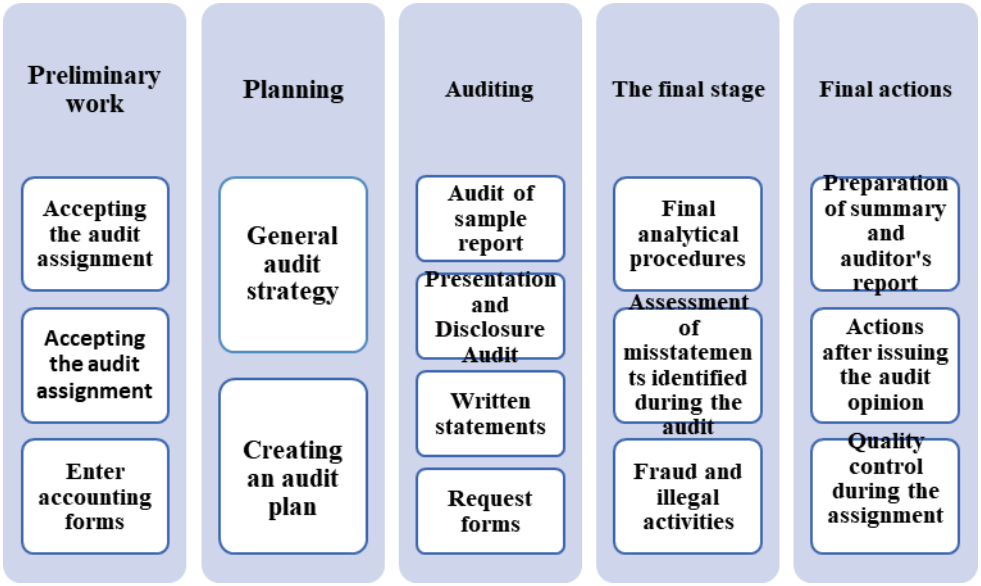

Figure 2. Audit operations that can be carried out with the help of information systems[8]

In automating the audit operations shown in Figure 2, the function of the auditor shifts to control the accuracy of initial data, risk assessment and analytical operations, and software tools allow conducting an audit within the defined parameters. The integration of each audit engagement is limited to a set of standardized audit procedures. The advantages of an automated approach to performing an audit task are summarized in Figure 3.

[7] Kuznetsova, E.V. Automatization audit kak instrument control distansionnoy raboty auditorskoy organizatsii / E.V. Kuznetsova, A.V. Spesivtseva // Innovative economic development: trends and perspectives. - 2020. - T. 1. – S. 264-271.

[8] Ispolzovanie informatsionnyx tekhnologiy v audite / N.Yu. Izvarina, A.A. Lermontova, K.E. Gutnik, S.A. Nikitin // Economics and business: theory and practice. – 2022. – No. 5-2 (87). - S. 23-27.

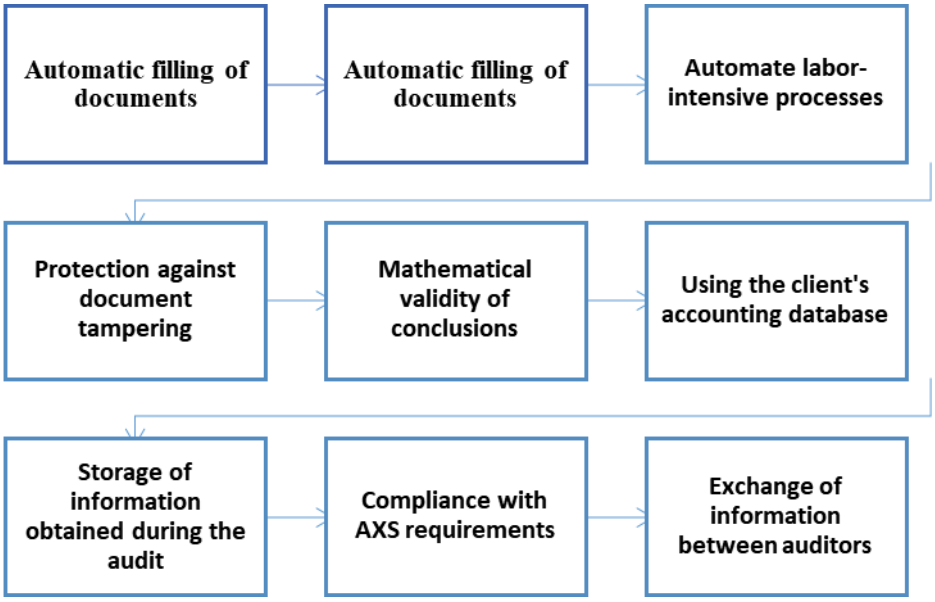

Figure 3. Advantages of an automated approach to auditing

The advantages of the automated approach to the execution of the audit task presented in Figure 3 are primarily related to the automation of the auditor's usual operations, thereby reducing labor costs, avoiding mechanical errors, reducing audit time, and improving the quality of the work performed.

Automation is a natural and necessary process in the audit services market. Due to the decrease in the volume of mandatory audits, increased competition and increased requirements for the number of auditors are forcing the business community to look for new ways of developing and interacting in the market. It is for this reason that modern information technologies and software solutions in the field of auditing based on updatable modules help to increase the efficiency of work in the field.

Table 1

Types of software used in international audit practice[9]

№	Program	Program Purpose	Manufacturer	Publicati
1	AuditNET	Automation of audit activities	"New effective	2009
2	IT AUDIT:	Automation of auditing in a	"Master-soft" LLC	2005
3	AUDIT XP «Complex	Automation of audit activities	«Goldberg-Soft" company	2005
4	"Ekspress audit: PROF	A complex system of auditing automation	"Termika" N.P. Baryshnikov	2004
Types of software created in Uzbekistan				
5	AUDITSOFT	Designed for automation of internal audit services and audit	Chamber of Auditors of Uzbekistan	2007

[9] Meliyev I.I. Improvement of planning and conduct of audit. Doctoral Dissertation Abstract for Doctor of Philosophy (PhD) degree. T.:-2019, 62 pages

6	Audit Sampling	It is intended for the audit of credit activities of commercial banks and	Saxobov O.U., Bubnov A.A.	2008
7	First-Audit	It is intended to conduct internal audits of commercial banks and	Karimov J.F., Karimov X.X.	2010
8	"AUDIT" software	Receiving and transmitting information in electronic form	Economy and Finance of the Republic of	2018

In the current global audit practice, special types of audit software are widely used together with office programs, regulatory and legal information systems, accounting software, and financial analysis software. In our opinion, due to the complexity of the tasks to be solved in the automation of audit activities, the effectiveness of the software application is directly dependent on its introduction and training of users. As a result of the research, it was found that currently in the audit practice of Russia and developed European countries, high-quality audits are carried out on the basis of short periods and procedures using the most professional software tools such as AuditNET, ITAUDIT: Auditor, AUDIT XP "Complex Audit" and "Express audit: PROF".

The "AUDIT" software package of the Ministry of Economy and Finance of the Republic of Uzbekistan is a software package for information interaction with auditing organizations and public associations of auditors, as well as applicants for auditor qualification certificates, 2018 was developed on the basis of the Resolution of the President of the Republic of Uzbekistan dated September 19, 2018 No. PQ-3946 "On measures to further develop audit activity in the Republic of Uzbekistan".

Objectives of the "AUDIT" software package:

Receiving and transmitting information in electronic form between the Ministry of Economy and Finance and audit organizations;

Receiving and transmitting information in electronic form between the Ministry of Economy and Finance and republican public associations of accountants and auditors;

Receiving and transmitting information in electronic form between the Ministry of Economy and Finance and the Agency;

Receiving information in electronic form between the Ministry of Economy and Finance and the State Tax Committee;

Receiving information in electronic form between the Ministry of Economy and Finance and the Ministry of Employment and Labor Relations;

Receiving information in electronic form between the Ministry of Economy and Finance and the Ministry of Higher Education, Science and Innovation;

Display the information entered by the audit organizations in the software package;

Reflecting the information entered by the public associations of accountants and auditors in the software package;

Representation of the information entered by the agency in the software package;

Reflecting the information introduced by the State Tax Committee in the software package;

Display of the information entered into the "Electronic Labor Book" database by the Ministry of Employment and Labor Relations in the software package;

Reflecting the information included in the "On Higher Education" database by the Ministry of Higher Education, Science and Innovation in the software package;

Presentation of the journal of mutual cooperation with the above organizations on the official website of the "AUDIT" software complex.

The tasks of the "AUDIT" software package are: designed for information exchange between the Ministry of Economy and Finance and: auditing organizations; republican public associations of accountants and auditors; Information about commercial organizations for the legality of using the phrase "auditing organization" in the name of the company by business entities to the State Services Agency under the Ministry of Justice of the Republic of Uzbekistan; Information on business entities that are subject to mandatory audits by the State Tax Committee of the Republic of Uzbekistan, as well as on business entities and their officials who have evaded mandatory audits on applicable financial sanctions. Regarding the provision of "Electronic Labor Book" information (as soon as it is ready) from the database of the Ministry of Employment and Labor Relations; Ministry of Higher Education, Science and Innovation to provide information from the database "On Higher Education" (as soon as it is ready).

The list of services provided electronically in the "AUDIT" software package includes:

1. Applying;
2. Applying for a certificate;
3. Information about auditors and audit organizations;
4. Providing information to the agency;
5. Interaction and provision of information.

The main subsystems of the "AUDIT" software package information system:

1. Management;
2. Private cabinet;
3. Journal writing;
4. Database;
5. Access control;
6. Search subsystem.

Each participant of the "AUDIT" software package has its own office, which sends reports and data to the Department of Combating Economic Crimes under the Ministry of Economy and Finance and the General Prosecutor's Office. At the same time, the confidentiality of the data is preserved. Digital technologies, along with increasing the quality of products and services, reducing costs, and ensuring information transparency, are an effective tool in the fight against corruption, which is the most serious problem that the country's leadership is paying great attention to.[10]

4. CONCLUSION AND RECOMMENDATIONS

[10] Minavar Tulakhodjaeva and Mutabar Khodjaeva. 2021. FEATURES OF DIGITALIZATION AND ENSURING TRANSPARENCY OF ACCOUNTING AND AUDIT IN UZBEKISTAN. In The 5th International Conference on Future Networks & Distributed Systems (ICFNDS 2021), December 15, 16, 2021, Dubai, United Arab Emirates. ACM, New York, NY, USA, 4 pages. https://doi.org/10.1145/3508072.3508201

As a result of our research, the following scientific proposals and practical recommendations have been formulated:

-The use of audit programs in the course of audits allows the auditor to perform the following tasks with quality and in a short period of time:

a) checking the balances of transactions and bank account numbers carried out at the client-enterprise through a computer database;

b) the ability to perform analytical operations in the computer database to determine the differences between property and funds in the document and in practice;

c) checking the database of the audited economic entity;

d) the possibility of testing the technical, mathematical and informational software used in the activities of the audited economic entity.

Practical research shows that in most cases, poor quality data is caused by the failure of computer equipment and carelessness and inexperience of operators. In our opinion, the following risks may arise as a result of the use of software in audits:

- technical risks - risks related to technical conditions, accounting data development methods, these risks are directly used in the implementation and use of automated information systems in the organization of accounting and internal control. Low-quality operation of technical tools is explained by the use of unofficial and unlicensed software, differences in the characteristics of technical and software tools, lack of appropriate general maintenance and control;
- risks associated with the accounting information processing system - errors in the development of the system, as well as its small circulation and misuse may be associated. Except for cases of using programs not intended for accounting. In this case, the auditors will have to determine whether the accounting system of the client-enterprise is being used correctly;
- risks associated with internal control when using software at the client-enterprise - insufficient use of the accounting data processing system, lack of clear definition of the level of obligations and responsibilities of the client-enterprise's employees, dissatisfaction with the operation of the internal control system, client-enterprise information occurs as a result of non-availability of the protection system and loss of data due to unauthorized access to the database;
- risks related to the auditor's professional skills - incorrect assessment of accounting and analytical data processing systems, incorrect use of methods such as software testing and questionnaires, and problems related to misinterpretation of audit evidence.

All the above-mentioned factors are necessary for the development of automation as a means of improving the quality of services provided in the field of auditing, and on the other hand, they serve as a subject of controversy between auditors and software developers. It should be noted that no software can replace an auditor. However, in the course of the audit, it is advisable to use the capabilities of specialized audit software to the extent possible.

In our opinion, the following factors influenced the emergence of the need for digitization in the world auditing practice:

high level of software market development;

wide use of software in accounting;

the complexity and time-consuming nature of large volumes of information and audit operations;

standardization of the audit and the development of its methodology;

that it is based on software and mathematical models and that they are used in inspection objects;

the creation of information search systems and the need for their wide use in audit activities;

creation of the legal framework for the creation of a digitized audit activity system.

However, despite many advantages, the following factors prevent the widespread distribution of digital audit programs in the local market:

high purchase price;

cost of training and observation. In this case, taking into account the changes in the legal documents requires additional processing of the programs for a long time (from 2 to 3 months) by the specialists of our representative offices of the developing companies;

long-term - implementation for half a year or more;

requiring adaptation and correction by a professional programmer to the specific needs of the user.

In our opinion, due to the complexity of the task of digitization of auditing activities, the effectiveness of using the software mainly depends on its implementation, training of users, adaptation of the developments and methods of the auditing organization to the new software product.

Today, the specialized software of auditing allows, first of all, to organize the work of all employees of auditing companies in accordance with current legislation, international audit standards and internal standards. In a word, the digitalization of the audit process will reduce the duration of the audit service as much as possible, reduce the costs of the audit service, increase the productivity of the auditor and his assistants, store and analyze client-enterprise data in a complete and accurate volume, audit work documents it allows to form in a simple and understandable content for everyone, without technical and orthographic errors.

The use of digital technologies in audits has greatly facilitated the work, allowed to focus on more important factors in the examination of financial statements of enterprises. Thus, auditors spend less time analyzing each company's risk areas, focusing on detailed analysis of high-risk items in financial statements and business as a whole. Thanks to modern methods of information processing, less time is spent on analyzing the company's financial data. The result of the introduction of information technologies in the audit is to reduce the time of the audit, increase the quality of the services provided, and improve the working conditions of the members of the audit organization.

REFERENCES:

1. Kushnarev A. The problem of audit automation. // Audit today. -2007. - No. 4. - S. 20-22.

2. L.M. Makarova, D.T. Utesheva. Comparison of domestic audit automation programs. https://docplayer.ru

3. Goremykin A. Audit automation // Financial newspaper. 2012. No. 10.

4. Emelin V. N., Veretennikova M. N. Problems of audit practice in conditions of automated data processing // Young scientist. 2014. No. 1. 362 pages

5. Meliyev I.I. Improvement of planning and conduct of audit. Doctoral Dissertation Abstract for Doctor of Philosophy (PhD) degree. T.:-2019, 62 pages

6. Boginskaya, Z.V. Distance audit v sootvetstvii s mejdunarodnymi standardami audita / Z.V. Boginskaya, T. Yu. Gladkova // Ekonomika i predprinimatelstvo. – 2020. – No. 9 (122). - S. 1155-1159.

7. Kuznetsova, E.V. Automatization audit kak instrument control distansionnoy raboty auditorskoy organizatsii / E.V. Kuznetsova, A.V. Spesivtseva // Innovative economic development: trends and perspectives. - 2020. - T. 1. – S. 264-271.

8. Izvarina N. Yu. i second. ISPOLZOVANIE INFORMATSIONNYX SISTEM V HODE PROVEDENIYA AUDITA. Economy and Business: Theory and Practice, vol. 7 (89), 2022

9. Ispolzovanie informatsionnyx tekhnologiy v audite / N.Yu. Izvarina, A.A. Lermontova, K.E. Gutnik, S.A. Nikitin // Economics and business: theory and practice. – 2022. – No. 5-2 (87). - S. 23-27.

10. www.mf.uz/qr/news/category/yangilikar/post-1009

11. Minavar Tulakhodjaeva and Mutabar Khodjaeva. 2021. FEATURES OF DIGITALIZATION AND ENSURING TRANSPARENCY OF ACCOUNTING AND AUDIT IN UZBEKISTAN. In The 5th International Conference on Future Networks & Distributed Systems (ICFNDS 2021), December 15, 16, 2021, Dubai, United Arab Emirates. ACM, New York, NY, USA, 4 pages. https://doi.org/10.1145/3508072.3508201

12. Khodjayeva M., Karimova D.Audit report: National standards of uzbekistan and international practice https://www.scopus.com/inward/record.uri?eid=2-s2.0-85083763835&partnerID=40&md5=4f9fbbe0b04dc3b9bd97b5d62356014d

13. Khodjayeva M., Muqumov Z. Features of obtaining audit evidencein accordance with international audit standards https://www.scopus.com/inward/record.uri?eid=2-s2.0-85078821776&partnerID=40&md5=b47bca1d19e0fd6022eee60101a67c10

14. Meliev I.I. O'zbekistonda auditorlik tekshiruvini o'tkazish amaliyotini takomillashtirish masalalari. Toshkent, "International Finance & Accounting" ilmiy jurnali, 2022 yil, avgust. №4,- 12 bet.

15.Meliyev I.I. A Quantitative approach to existing issues of audit planning in appropriateness and relevance analysis // International Journal of Management Science and Business Administration. 2018. Volume 4. Issue 3. March. P. 15 -18. (№5; Global Impact Factor - 0.652).

16.Meliyev I.I. Auditorlik tekshiruvini rejalashtirish va o'tkazishni takomillashtirish. Falsafa doktori (PhD) ilmiy darajasini olish uchun doktorlik dissertatsiyasi avtoreferati. T.:-2019 y.- 62 bet.

17.To'laxodjayeva M.M., Ilhomov Sh.I. Xodjaeva M.X. va boshqalar. Audit.Darslik.II-jild. T.: "IQTISODIYOT". 2018 y.

18. Axmedjanov K.B., Sattorov A.X. Auditga kirish. Darslik. – T.: «Innovatsion rivojlanish nashriyot-matbaa uyi», 2021y.-448 b.

19.Xodjayeva M.X.Audit nazariyasi va amaliyoti.Darslik – T.: «Innovatsion rivojlanish nashriyot-matbaa uyi», 2022y.-242 b.

20. Qo'ziyev I.N. Auditorlik hisobotlarini tuzish va ularni umumlashtirish: nazariya va metodologik masalalar. Monografiya. -T.: IQTISOD-MOLIYA, 2015y. - 196 bet.

Copyright: © 2025 by the authors. This work is licensed under a Creative Commons Attribution- 4.0 International License (CC - BY 4.0)

AKTUAR MOLIYA VA BUXGALTERIYA HISOBI ILMIY JURNALI

Vol. 5 Issue 04 | **pp.** 325-330 | **ISSN**: 2181-1865
Available online https://finance.tsue.uz/index.php/afa

MINTAQANI IQTISODIY-EKOLOGIK RIVOJLANTIRISHNING ILMIY-USLUBIY JIHATLARI

Sapaev Maxsudbek Karimovich
Urganch davlat universiteti mustaqil tadqiqotchisi
maxsudbek.sapayev@mail.ru

Annotatsiya. Maqolada mamlakatimiz mintaqalarini rivojlantirishning o‘ziga xos xususiyatlari nazariy jihatdan yoritib berilgan. Shuningdek, mintaqni iqtisodiy-ekologik rivojlantirish borasida xorijiy va mahalliy tadqiqotchilarning ilmiy fikrlari tadqiq qilingan. Mintaqa tushunchasiga ilmiy jihatdan ta’riflar keltirib o‘tilgan, qiyosiy tahlillar amalga oshirilgan. Shu bilan birga mintaqani iqtisodiy-ekologik rivojlantirishning ilmiy-uslubiy asoslarini takomillashtirish borasida taklif va tavsiyalar berilgan.

Kalit so‘zlar: mintaqa, hudud, iqtisodiy o‘sish, iqtisodiy-ekologik muammolar, tabiiy-geografik joylashuv, mintaqaviy iqtisodiyot, mintaqaviy siyosat.

Abstract. The article theoretically highlights the specific features of the development of our country's regions. It also studies the scientific views of foreign and domestic researchers on the economic and ecological development of the region. Scientific definitions of the concept of the region are given, comparative analyses are carried out. At the same time, proposals and recommendations are made on improving the scientific and methodological foundations of the economic and ecological development of the region.

Keywords: region, territory, economic growth, economic and ecological problems, natural and geographical location, regional economy, regional policy.

Kirish.

Mamlakatimiz mintaqalarini tubdan rivojlantirishga bo‘lgan e’tibor yildan-yilga ortib bormoqda. O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining 2025-yil 1-apreldagi “Respublika hududlarini jadal kompleks rivojlantirish uchun tanlab olingan tuman (shahar) larda amaliy chora-tadbirlarni amalga oshirish to‘g‘risida” gi PQ-132-sonli qarori qabul qilindi. Ushbu qarorga ko‘ra: respublika hududlarini jadal kompleks rivojlantirishning asosiy maqsadlari belgilandi, hududlarning yuqori iqtisodiy o‘sishga turtki beruvchi ijtimoiy va infratuzilma loyihalarini moliyalashtirish uchun Davlat byudjetidan 1 trl.so‘m ajratish belgilandi, hududlarda aholi uchun qulay shart-sharoitlar yaratish hamda Xorazm viloyatining Hazorasp va Shovot tumanlarini kompleks rivojlantirish belgilab berildi [1].

Ushbu qarorda belgilab berilgan vazifalardan kelib chiqqan holda aytish joizki, respublikamiz hududlarini har tomonlama kompleks rivojlantirish, hududlarning iqtisodiy, ekologik va ijtimoiy inrfatuzilmalarni rivojlantirish masalalariga alohida e’tibor qaratish kabi dolzarb masalalar o‘rin olgan.

Dunyo mamlakatlari oldida turgan dolzarb masalalardan biri mintaqa iqtisodiyotini ustuvor darajada rivojlantirish orqali barqaror iqtisodiyotga erishishni ta’minlashdir. Shu bois, mintaqa iqtisodiyotini iqtisodiy va ekologik rivojlantirish xususiyatlarini tadqiq qilish davr talabiga aylandi. Barqaror rivojlanishni ta’minlashning muhim fundamental jihatlaridan biri sifatida mintaqa iqtisodiyotini ustuvor rivojlantirish hisoblanadi.

Tadqiqot metodologiyasi. Ushbu tadqiqot ishida mintaqalarni iqtisodiy-ekologik jihatdan rivojlantirishning ilmiy-uslubiy asoslari ko‘rib o‘tilgan. Metodologiya sifatida nazariy va uslubiy yondashuvlar ilgari surilgan, mavzuga tegishli adabiyotlar va ilmiy maqolalar tadqiq qilingan holda muammolarni bartaraf etish borasida tavsiyalar ishlab chiqilgan.

Adabiyotlar sharhi.

Dastlab tadqiqotimiz oldiga quyilgan vazifalardan kelib chiqqan holda mintaqaviy iqtisodiyotning iqtisodiy-ekologik xususiyatlarini rivojlantirishning nazariy asoslarini o‘rganishga qaror qildik. Mintaqaviy iqtisodiyot fanini rivojlantirishga hissa qo‘shgan xorijiy va mahalliy olimlar tomonidan amalga oshirgan izlanishlarning nazariy-uslubiy jihatlarini ko‘rib chiqamiz.

Xususan, MDH olimlaridan V.M.Dubel, Yu.A.Olenicheva, O.L.Zakotnyuklar mintaqa iqtisodiyoti va uning rivojlanish xususiyatlarini nazariy jihatdan o‘rgangan bo‘lib, quyidagi fikrlarni ta’kidlab o‘tgan, ya’ni, mintaqaviy iqtisodiyot davlat iqtisodiy tizimining eng muhim tarkibiy qismi bo‘lib, u ijtimoiy-iqtisodiy muammolarni bashorat qiladi va alohida hududlarning rivojlanish tendensiyalarini belgilab beradi. Hududiy iqtisodiy tizimlarni mintaqavaiy darajada o‘rganishning ahamiyati tobora ortib bormoqda, bu esa siyosiy va ijtimoiy-iqtisodiy sohalardagi dinamik o‘zgarishlarni hisobga olgan takomillashtirish zarur [2].

Shuningdek, boshqa tadqiqotchilar tomonidan ham berilgan ta’rifga ko‘ra, mintaqaviy iqtisodiyot ishlab chiqaruvchi kuchlarning shakllanishi va rivojlanishini belgilovchi barcha iqtisodiy, ijtimoiy va ekologik omillar va hodisalarning, muayyan hududlar doirasidagi ijtimoiy-siyosiy jarayonlarning yig‘indisi. Tarkibiy jihatdan mintaqaviy iqtisodiyot mezoiqtisodiyotga tegishli [3].

Mintaqa tushunchasini ilmiy jihatdan izohlash maqsadida turli iqtisodchi olimlar tomonidan berilgan ta’riflarga e’tibor qaratadigan bo‘lsak, asosan har bir hududning o‘ziga xos rivojlanish tarixi va geografik joylashuvi, madaniy merosi, iqtisodiy, ekologik va ijtimoiy rivojlanish dinamikasni tahlil qilish maqsadga muvofiq. Shu jihatdan, hududlarning tabiiy geografik jihatdan joylashuvi hamda tabiiy resurs zahiralariga egaligi mintaqaning iqtisodiy rivojlanishida muhim ahamiyatga ega. Har bir mintaqaning iqtisodiy jihatdan rivojlanish salohiyati bevosita hududning sanoat tarmoqlari va qulay infratuzilma hamda xizmatlar hajmini oshirish sur’atlari bilan baholanadi.

Shuningdek, Yu.K.Perskogo va N.Ya.Kalyujnovalar tomonidan berilgan ta’rifga ko‘ra, mintaqaning iqtisodiy va ekologik jihatdan rivojlanishi bilan birga ijtimoiy rivojlanish xususiyatlarini baholash ham muhim ahamiyatga ega. Ijtimoiy jihatdan rivojlanishi asosan demografik va ta’lim darajasining rivojlanishi mintaqaning rivojlanishiga ta’sir qiladi. Mintaqalar o‘ziga xos tabiiy va madaniy xususiyatlarga ega bo‘lgan hududlardan iborat bo‘lib, ular chegardosh hududlardan ma’lum darajada farq

qiladi, ular bilan chambarchas bog‘liq bo‘lgan milliy hududning ajralmas qismi bo‘lib, o‘z urf-odatlari va qadriyatlari bilan bir-biridan ajralib turadi. Hududlar milliy iqtisodiyotning tarkibiy qismlari sifatida davlat boshqaruvi ta’sirida rivojlanadi [4].

Tahlil va natijalar.

Mintaqa iqtisodiyoti bo‘yicha nashr etilgan ko‘plab ilmiy adabiyotlarda mintaqa tushunchasiga tadqiqotchilarning ilmiy yondashuvlarida turlicha talqin qilingan. Mintaqa iqtisodiyotini rivojlantirishni hududiy nuqtai-nazardan tadqiq qilgan I.Tyunen, A.Veber va V.Kristaller kabi xorijlik olimlar tadqiqotlarida mintaqa tushunchasini iqtisodiy kategoriya sifatida nazariy hamda uslubiy tasavvurlarni shakllanishida o‘z hissalarini qo‘shishgan [5].

Mintaqa iqtisodiyotini davlat boshqaruvi darajasida rivojlantirish borasida o‘z fikrini bayon etgan rossiyalik iqtisodchi olimlar G.G.Fetisov va V.P.Oreshinlar “iqtisodiyotni davlat boshqaruv samaradorligi mintaqani rivojlantirish mintaqaviy iqtisodiyot va mintaqaviy siyosat o‘rtasidagi munosabatlar bilan bog‘liq muammolarni o‘rganishi kerak. Mintaqaviy iqtisodiy majmuining aniq ta’rifi - mintaqaviy iqtisodiyotning mamlakat takror ishlab chiqarish jarayonida tutgan o‘rni, mamlakatning mintaqalararo munosabatlarining xususiyatlari hamda mamlakatning alohida hududlari iqtisodiyotining xususiyatlari bilan baholanadi” deb keltirib o‘tgan [6].

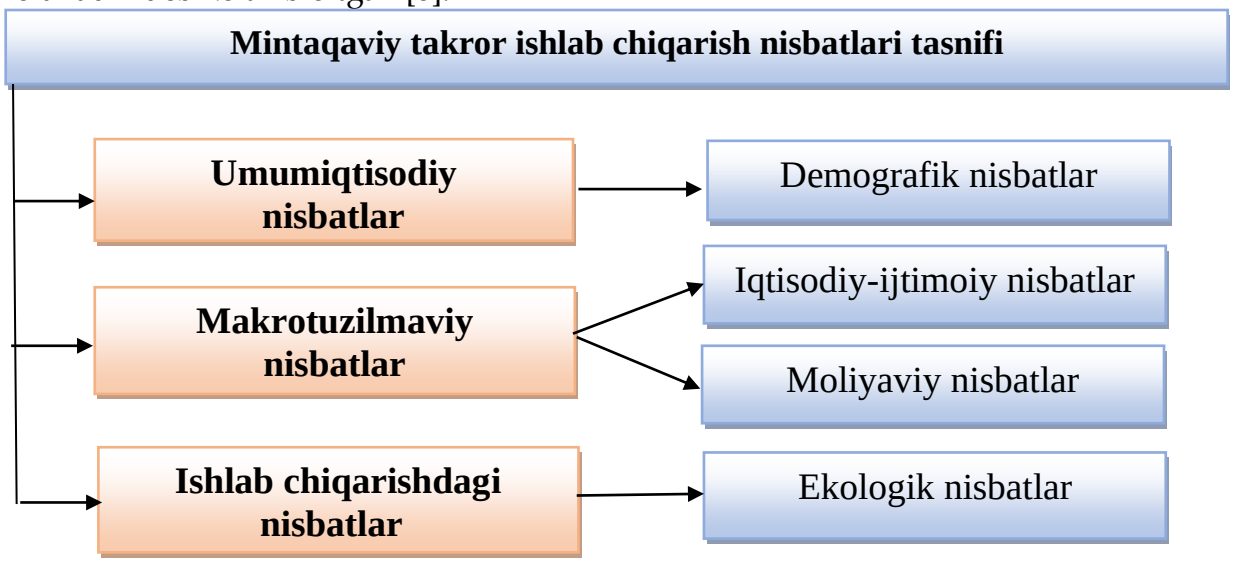

1-rasm. Mintaqaviy takror ishlab chiqarish jarayoni nisbatlarining tasniflanishi[1]

Yuqoridagi tadqiqotchilarning tadqiqotlaridan kelib chiqqan holda aytish joizki, mamlakatda mintaqaviy takror ishlab chiqarish jarayonida boshqaruv tizimining turli tuzilmalari bir-biriga o‘zaro ta’sir qiladi, xususan, korxonalar muayyan mahsulot ishlab chiqarish va ishlab chiqarish ko‘lami to‘g‘risida qaror qabul qilishi, hududiy hokimiyat organlari – umumiy hududiy foydalanishdagi ayrim ob’ektlarni bunyod qilish haqida, aholining ushbu hududda yashashi yoki chiqib ketishi, aholi daromadlarini qanday ishlatishlarni mustaqil hal qiladi. Mintaqaviy takror ishlab chiqarish nisbatlarining tasnifi va ular o‘rtasidagi munosabatlarni oltita guruhga ajratgan holda ko‘rib chiqish maqsadga muvofiq (1-rasm).

[1] Muallif tomonidan ilmiy adabiyotlarni tadqiq qilish asosida tuzilgan.

1-rasmda berilgan mintaqaviy takror ishlab chiqarish jarayoni nisbatlarining tasnifiga to‘xtalib o‘tadigan bo‘lsak, u quyidagilardan iborat:

1. Umumiqtisodiy nisbatlar - mintaqaning o‘ziga xos xususiyatlarini aks ettiruvchi takror ishlab chiqarish, mintaqaning mamlakat iqtisodiyotiga o‘rni yuqori bo‘lib, unga quyidagilar kiradi:

- yalpi hududiy mahsulot;
- YaIM dagi jamg‘arma va iste’mol;
- real va moliyaviy sektorlar;
- yirik ko‘p tarmoqli majmualar.

2. Makrotuzilmaviy nisbatlar bevosita iqtisodiyotning tarmoqlarini o‘zida birlashtirgan korxonalarning alohida guruhlari o‘rtasidagi munosabatlardan iborat bo‘lib, u quyidagilardan iborat:

- hududiy rivojlanishida xizmat ko‘rsatish va yordamchi sanoat korxonalari;
- qazib olish va qayta ishlash sanoati korxonalari;
- moddiy ne’matlar ishlab chiqaruvchi asosiy sanoat korxonalari;
- mahsulotlarni iste’molchilarga yetkazib beruvchi savdo korxonalari;
- investitsiyalarni jalb qiluvchi tarmoqlar;
- qurilish majmuasi korxonalari;
- qishloq xo‘jaligi va qishloq xo‘jaligi mahsulotlari xom ashyosini qayta ishlash tarmoqlarini rivojlantirish;
- transport xizmatlariga bo‘lgan ehtiyoj va turli transport turlari, yo‘llar tarmog‘ining rivojlanishi.

3. Hududlarda ishlab chiqarish nisbatlari - o‘rtasida tavofutlar mavjud bo‘lib, iqtisodiyotning kichik tarmoqlari o‘rtasidagi munosabatlar natijasida bir turdagi resursning boshqasini ishlab chiqarishga sarflanadigan harajatlarini ham o‘z ichiga oladi. Mintaqalarda ishlab chiqarishga ixtisoslashgan va integrallashgan tarmoqlarning butun majmuasini joylashtirish istiqbolli ishlab chiqarish tarmoqlarini rejalashtirish, asosiy ishlab chiqarishni shakllantirishda har bir hududning moddiy-texnika bazasini hisobga olish muhim ahamiyatga ega.

4. Iqtisodiy-ijtimoiy nisbatlar - mintaqa aholisining turmush darajasini belgilovchi qarorlar ta’sirida rivojlanadi. Uning tarkibi quyidagilardan iborat:

- hududlarda xususiy va jamoat iste’moli;
- hududiy bozorlarda iste’mol tovarlari va xizmatlariga bo‘lgan talab va taklif nisbatlari;
- hududlarda aholi soni va uy-joy qurilishi;
- hududlarda uy-joy va komunal xizmatlar ko‘rsatish;
- hududlarda aholi sonining o‘sishi va ijtimoiy sohaning rivojlanish balansi.

5. Demografik nisbatlar - mintaqaviy takror ishlab chiqarish demografik va iqtisodiy jarayonlari o‘rtasidagi munosabatlarni aks ettiradi. Ushbu nisbatlar quyidagilardan iborat:

- hududlarda mehnat resurslarini ko‘payishi va kamayishi;
- hududlarda aholining yoshi, jinsi va ishlab chiqarish tarkibi;
- hududlarda mehnat resurslari va o‘rinlarining mavjudligi;
- hududlarda davlat xizmatlarida band bo‘lganlar ulushi;

- hududlarda shahar va qishloq aholisi sonining tarkibiy tuzilishi;
- hududlarda aholi soni va ijtimoiy infratuzilma ob'ektlarining rivojlanish darajasi;
- hududlarda mehnatga layyoqatli yoshdagi bandlar va ishsizlar darajasi.

Ushbu nisbatlar hududning demografik va iqtisodiy salohiyati o'rtasidagi ma'lum muvozanatni ta'minlash uchun mo'ljallangan va iqtisodiy-ijtimoiy nisbatlar bilan birga mintaqadagi migratsiya jarayoni va uning yo'nalishlarini ham belgilab beradi.

6. Ekologik nisbatlar - hudud tabiiy salohiyatning rivojlanishi bilan mintaqaning iqtisodiy-ijtimoiy rivojlanish darajasi o'rtasidagi bog'liqni tavsiflaydi va ushbu guruh quyidagilarni o'z ichiga oladi:

- hududlarda xom ashyo salohiyati va undan samarali foydalanish uchun ishlab chiqarish imkoniyatlari;
- hududlarda ishlab chiqarishni rivojlantirish va atrof-muhitni muhofaza qilish faoliyati;
- hududlarda resurs salohiyati va ruxsat etilgan ishlab chiqarish hajmi;
- hududlarda tabiiy resurslardan foydalanish va qayta ishlab chiqarish ko'rsatkichlari.

7. Moliyaviy nisbatlar - hududlarda pul resurslarining moliyaviy jihatdan aylanishini ifodalaydi. Ushbu nisbatlar mintaqaviy iqtisodiyotni boshqarish mexanizmining asosini tashkil qiladi. Ushbu guruhga kiruvchi nisbatlarga quyidagilar kiradi:

- hududlarda ishlab chiqarilgan sof mahsulot va foydalanilgan milliy daromadlar;
- hududiy byudet va hududiy hokimiyat organlarining funksiyalarini amalga oshirish uchun zarur bo'lgan mablag'lar;
- hududiy byudjet tomonidan olingan soliqlar va to'langan to'lovlar ulushi;
- hududiy rivojlanishni ta'minlovchi ichki va tashqi moliyaviy manbaalar ulushi.

Moliyaviy-iqtisodiy nisbatlar mintaqaviy takror ishlab chiqarish jarayonini tashkil etuvchi tizimga birlashtirishda katta ahamiyatga ega.

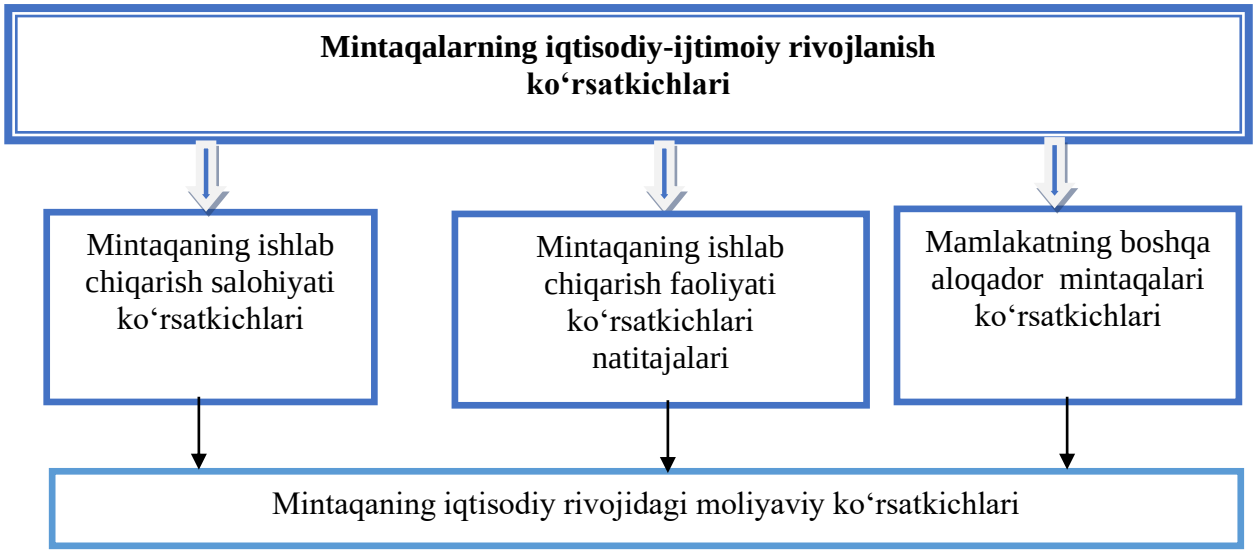

2-rasm. Mintaqaviy rivojlanish ko'rsatkichlari tuzilmasi

Mintaqalarning iqtisodiy-ijtimoiy rivojlanish ko'rsatkichlarini ifodalaydigan omillar qatorida: mintaqaning ishlab chiqarish salohiyati ko'rsatkichlari, mintaqaning ishlab chiqarish faoliyati ko'rsatkichlari natijalari hamda boshqa aloqador mintaqalararo

munosabatlardagi ko‘rsatkichlarni ham o‘z ichiga oladi. Ushbu omillar bevosita mintaqaning iqtisodiy rivojlanishiga o‘z hissasini qo‘shadi (2-rasm).

Xulosa va takliflar

Xulosa qilib aytganda, yuqoridagi iqtisodchi olimlarning fikrlariga qo‘shilgan holda aytish joizki, mintaqa iqtisodiyoti bevosita ijtimoiy va iqtisodiy munosabatlar bilan birga hududning ekologik munosabatlarini ham shakllanishiga bevosita bog‘liq. Shu jihatdan, mintaqada ishlab chiqarish kuchlarini joylashtirishda ekologik vaziyatni hisobga olish va atrof-muhitni muhofaza qilish masalalariga ham alohida e’tibor qaratish lozim.

Darhaqiqat, nazariy jihatdan o‘rganishlar asosida xulosa qiladigan bo‘lsak, mintaqa tushunchasini mamlakat miqyosida ishlatish maqsadga muvofiqligi, respublikaning viloyatlari nuqta-nazaridan o‘rganadigan bo‘lsak, “hudud” atamasini qo‘llash maqsadga muvofiq.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining 01.04.2025-yildagi PQ-132-son “Respublika hududlarini jadal kompleks rivojlantirish uchun tanlab olingan tuman (shahar) larda amaliy chora-tadbirlarni amalga oshirish to‘g‘risida” gi qarori. https://lex.uz/pdfs/7463047.

2. В.М.Дубель, Ю.А.Оленичева, О.Л.Закотнюк. Региональная экономика: учебное пособие / В.М.Дубель, Ю.А.Оленичева, О.Л.Закотнюк. – Донецк: ГОУ ВПО «Дон НУ», 2021, 234 с.

3. А.А.Адаменко. Ресурсы субъектов малого и среднего бизнеса в развитии региональной экономики: условия кризиса модели роста: монография / А.А.Адаменко. – Новосибирск: Из-во ЦРНС, 2016. - 162 с.

4. Н.Я.Калюжнова и др. Конкурентспособность регионов: теоретико-прикладные аспекты. Коллект. моног. / Под ред. Ю.К.Перского ва Н.Я.Калюжновой. – М.: ТЕИС (МГУ), 2003, 472 с.

5. А.Г.Гранберг. Основы региональной экономики. М.: ГУВШЭ, 2000, 489 с.

6. Г.Г.Фетисов, В.П.Орешин. Региональная экономика и управление: Учебник. – М.: ИНФРА-М, 2006. – 416 с.

Copyright: © 2025 by the authors. This work is licensed under a Creative Commons Attribution- 4.0 International License (CC - BY 4.0)

AKTUAR MOLIYA VA BUXGALTERIYA HISOBI ILMIY JURNALI

Vol. 5 Issue 04 | **pp.** 331-341 | **ISSN**: 2181-1865
Available online https://finance.tsue.uz/index.php/afa

BOSHQARUV HISOBIDA BIZNES JARAYONLARIGA TA'SIR ETUVCHI OMILLAR

Abdusalomova Nodira Baxodirovna
TDIU "Buxgalteriya hisobi" kafedrasi mudiri
i.f.d., professor
E-mail: n.abdusalomova@tsue.uz
(ORCID:0000-0001-5958-6964)

Annotatsiya: Ushbu maqola boshqaruv hisobidagi biznes jarayonlariga ta'sir etuvchi asosiy omillarni o'rganilgan. Boshqaruv hisobini biznes-jarayonlari asosida tashkil etishda texnologik o'zgarishlar, me'yoriy-huquqiy jihatlar, iqtisodiy vaziyat, kompaniyaning tashkiliy tuzilmasi, shuningdek, ichki va tashqi axborot oqimlari tahlil qilingan. Boshqaruv hisobini yuritishda korxona strategiyasi, inson omillari, korporativ madaniyat va raqobat muhitining biznes jarayonlari samaradorligiga ta'siriga alohida e'tibor berilgan. Boshqaruv hisobidagi biznes jarayonlarini optimallashtirish ko'plab omillarni hisobga olishni talab qiladi, bu esa tashkilotning moslashuvchanligi, samaradorligi va raqobatbardoshligini oshirishga yordam beradi, shuni inobatga olib omillar ta'siri atroflicha tahlil qilingan.

Kalit so'zlar: boshqaruv hisobi, biznes-jarayonlari, texnologik o'zgarishlar, me'yoriy o'zgarishlar, iqtisodiy vaziyat, tashkiliy tuzilma, kompaniya strategiyasi, moliyaviy barqarorlik, xodimlarning malakasi.

KIRISH

Boshqaruv hisobi tashkilotda asoslangan qarorlar qabul qilish uchun asos bo'lib, uning faoliyatining ko'p jihatlariga ta'sir qiladi. Biroq, boshqaruv hisobidagi biznes jarayonlarining samaradorligiga ko'plab omillar ta'sir qiladi. Tashkilotning tuzilishi, korporativ madaniyati, tashqi iqtisodiy o'zgarishlar va qonunchilik sharoitlar kabi ichki omillar buxgalteriya hisobi jarayonlarining to'g'ri ishlashi uchun ham imkoniyatlar, ham xavflarni yaratadi. Ushbu omillarni o'rganish biznes jarayonlarini optimallashtirish va kompaniyaning umumiy samaradorligini oshirish uchun zarurdir. Tashqi muhitning dinamik o'zgarishlari va texnologiyalarning doimiy takomillashuvi sharoitida ushbu omillarni boshqarish zamonaviy biznesning asosiy vazifalaridan biriga aylanib bormoqda.

O'rganilgan adabiyotlar sharhi. Boshqaruv hisobi tashkilotda qaror qabul qilishning muhim vositasi bo'lib, moliyaviy va operatsion natijalarning aniqligini ta'minlab, o'z vaqtida va shaffof boshqaruv qarorlarini qabul qilishni ta'minlaydi. Boshqaruv hisobidagi biznes jarayonlariga omillarning ta'siri ko'p qirrali mavzu bo'lib, buxgalteriya hisobining samaradorligi va sifatiga sezilarli ta'sir ko'rsatishi mumkin bo'lgan ichki va tashqi jihatlarni o'z ichiga oladi. Adabiyotlarni o'rganish ushbu jarayonlarga ta'sir qiluvchi asosiy omillarni aniqlash imkonini berdi.

Iqtisodchi olim A.V. Varzunovning fikricha moliyaviy koʻrsatkichlar tizimlarini shakllantirishda quyidagilar muhim omillar hisoblanadi[1]:

— biznes jarayoni darajalarining soni;

— jarayon alohida bosqichlarining soni;

— biznes jarayoniga jalb qilingan xodimlar soni;

— bogʻlovchi boʻgʻinlarning soni;

— biznes jarayonlarining qoʻshilish darajasi;

— mahsulot turlarining soni;

— mahsulot tuzilmalarining hajmi.

I.O. Dolganovani ta'kidlashicha biznes-jarayonlariga ta'sir omillarining namoyon boʻlishi besh bosqichli tasniflash shkalasi boʻyicha taqsimlanadi, bunda gʻoyat sust namoyon boʻlishlar chogʻida minimal ball, gʻoyat kuchli namoyon boʻlishlar chogʻida esa maksimal ball beriladi[2].

Biznes jarayonlari dinamikasi ta'sirining yuqorida tavsiflangan omillarining namoyon boʻlishi ham tasniflash shkalasining beshta bosqichi boʻyicha taqsimlanadi va ta'sir etish alohida omillarining tegishli salmoqdorligida umumiy sonli koʻrsatkich aniqlanadi. Oʻrtacha umumiy sonli koʻrsatkich yordamida biznes jarayonidagi joriy dinamikaning kattaligiga nisbatan taqqoslanishni aniqlash mumkin[3].

Bizning fikrimizcha, mavjud tadqiqotlarni koʻrib chiqish shuni koʻrsatadiki, boshqaruv hisobidagi xoʻjalik jarayonlariga ta'sir etuvchi omillar koʻp va xilma-xildir. Tashkiliy tuzilma va korporativ madaniyat kabi ichki omillar boshqaruv hisobida biznes jarayonlarining moslashuvchanligini belgilaydi, iqtisodiy vaziyat va qonunchilikdagi o'zgarishlar kabi tashqi omillar esa kompaniyalardan buxgalteriya hisobi amaliyotini doimiy ravishda moslashtirish va qayta ko'rib chiqishni talab qiladi. Texnologiyalar va axborot tizimlari buxgalteriya hisobi samaradorligini oshirishda asosiy rol o'ynaydi, lekin ularni muvaffaqiyatli amalga oshirish ko'plab omillarga, jumladan, xodimlarni tayyorlash va tegishli infratuzilmaning mavjudligiga bog'liq. Oxir oqibat, yuqori sifatli boshqaruv hisobini ta'minlash uchun tashkilot ushbu omillarning barchasini hisobga olishi va ularni samarali boshqaruv strategiyasiga kiritishga intilishi kerak.

Tadqiqot metodologiyasi. Boshqaruv hisobidagi biznes jarayonlariga ta'sir etuvchi omillarni tahlil qilish uchun adabiyotlarni nazariy tahlil qilish va empirik tadqiqotlarni o'z ichiga olgan kompleks usuldan foydalanildi. Boshqaruv hisobida turli omillar va xoʻjalik jarayonlari natijalari oʻrtasidagi munosabatlarni aniqlash uchun qiyosiy tahlil usullari, statistik tahlil usullari qoʻllanildi. Tadqiqot davomida buxgalteriya hisobi va moliya mutaxassislari o'rtasida so'rovlar o'tkazilib, biznes jarayonlariga turli omillar ta'sirining amaliy jihatlarini aniqlash uchun real biznes holatlarini tahlil qildi.

Tahlil va natijalar. Biznes jarayonlarining shakl va tuzilmadagi oʻxshashliklarni aniqlaydigan ayrim turlarini oʻxshash raqamli tavsiflar bilan oʻlchash mumkin.

---

[1] Варзунов А. В., Торосян Е. К., Сажнева Л. П., Анализ и управление бизнеспроцессами // Учебное пособие. – СПб: Университет ИТМО, 2016. –112 с.

[2] *Долганова, О. И.* Моделирование бизнес-процессов : учебник и практикум для вузов / О. И. Долганова, Е. В. Виноградова, А. М. Лобанова ; под редакцией О. И. Долгановой. — 2-е изд., перераб. и доп. — Москва : Издательство Юрайт, 2025. — 322 с. — (Высшее образование). — ISBN 978-5-534-17914-9.

[3] Н. Р. Кельчевская, С. А. Сироткин, И. С. Пелымская [и др.]; [под общей редакцией Н. Р. Кельчевской] Бизнес-процессы промышленного предприятия : учебное пособие /; Министерство образования и науки Российской Федерации, Уральский федеральный университет. — Екатеринбург : Издательство Уральского университета, 2016. — 339,[1] с. — ISBN 978-5-7996-1824-7.

Biznes jarayonlarining tuzilmasi ozmi-koʻpmi murakkab shakllarga ega boʻlishi mumkin. Shu munosabat bilan, masalan, mijozlarga yoʻnaltirilganlikning ortib borishi, globallashuv, bozorning segmentlanishi, intensiv raqobat kabi tashqi omillar sabab boʻlishi mumkin. Lekin biznes jarayonlarining korxonalarining faoliyati samaradorligini baholash koʻrsatkichlari tizimining shakllanishiga toʻgʻridan-toʻgʻri taʼsir koʻrsatadigan ichki kompleksligi eng katta ahamiyatga ega.

Biznes jarayonlarining kompleksligi asosan ularning turlari va quyi jarayonlarning oʻzaro hamkorlik qila olishi bilan tavsiflanadi. Ayni vaqtda turlar jarayondagi elementlarning soni va turiga talluqli boʻlib, elementlarning xilma-xilligini tavsiflaydi, oʻzaro hamkorlik qila olish esa jarayon elementlari oʻrtasidagi bogʻliqlikning soni va turlarini belgilab beradi. Bir biznes jarayonidagi elementlar soni va ushbu elementlar oʻrtasidagi bogʻliqliklar qanchalik koʻp boʻlsa, biznes jarayonining kompleksligi shunchalik yuqori boʻladi. Biznes jarayoni tuzilmasining kompleksligi tegishli korxona tomonidan ishlab chiqarilgan mahsulotlarga bogʻliq, chunki ular jarayon elementlarining tarkibi va oʻzaro bogʻliqligiga bevosita taʼsir koʻrsatadi. Binobarin, har bir biznes jarayoni komplekslik jihatidan turli shakllarga ega boʻlishi mumkin. Gʻoyat yuqori darajadagi komplekslik biznes jarayoniga qulayligini va uni tahlil qilishni qiyinlashtiradi hamda oddiyroq tuzilmaga ega biznes jarayonlarini baholash koʻrsatkichlaridan farq qiladigan boshqa usul bilan shakllanadigan boshqa sonlar bilan oʻlchashni talab qiladi.

Biznes jarayonining darajalari soni aniqlashtirilish darajasi bilan belgilanadi, bu esa komplekslikni oshiradi. Aniqlashtirishning toʻrt pagʻonali darajasidan eng yuqorisiga koʻpincha korxonaning ishlab chiqarish faoliyatini toʻliq namoyon etuvchi asosiy biznes jarayonlari duchor boʻladi. Biznes jarayonlarining aniqlashtirilishiga qarab, tegishli asosiy jarayonning vazifalari aniqlashtiriladi. Jarayonning ikkinchi darajasida jarayonlarning alohida davrlarini, uchinchi darajasida esa jarayonlarning alohida operatsiyalarini tasavvur qilish mumkin. Jarayonning eng past toʻrtinchi darajasida faoliyatning alohida turlari mavjud.

Biznes jarayonlari darajalarining soniga korxonadagi ierarxiya pagʻonalari mos keladi. Jarayonning asosiy darajasi korxonaning yuqoriroq darajalari bilan bogʻliq, jarayon alohida davrlarining darajalari boʻlimlarning oʻrtacha darajasiga taalluqli, jarayonning alohida bosqichlari ish joylaridagi daraja bilan, faoliyat darajasida esa ish joyidagi alohida operatsiyalar bilan bogʻliq. Korxonaning oʻsishi bilan jarayonlar tez-tez amalga oshiriladi, tashkiliy aloqalar va maʼlumotlar hajmi qoʻshiladi. Shunday qilib, koʻrsatkichlar soni biznes jarayonining darajasiga bogʻliq.

Jarayon alohida davrlarining soni biznes jarayonining kompleksligi bilan belgilanadigan navbatdagi omil hisoblanadi. Jarayon alohida davrlarining koʻproq soni biznes jarayonining yuqori kompleksliligiga olib keladi va shu bilan birga jarayonning alohida davrini va jarayonning alohida davrlari orasidagi kirish va chiqishning mavjud nisbatini tahlil qilishni murakkablashtiradi (1-rasm). Jarayonning alohida davrlarini oʻlchash dastlabki bosqichda maʼlumot toʻplash va jarayon davomida xatolarni bartaraf etish uchun zarur.

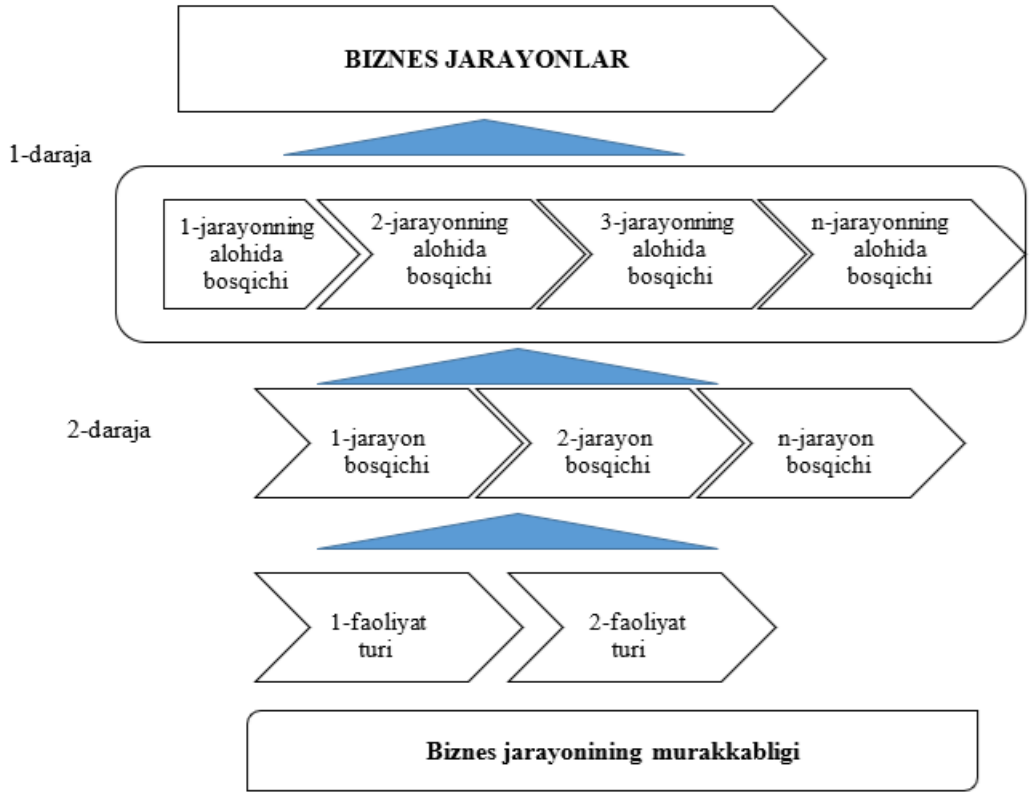

1-rasm. Biznes jarayonlarining darajalari ta'sir omillari sifatida[4]

Biznes jarayoniga jalb qilingan xodimlar soni biznes jarayonlari ko'rsatkichlar tizimlarini shakllantirishga ta'sir ko'rsatishning navbatdagi omili hisoblanadi. Agar bir biznes jarayoniga faqat ayrim xodimlargina jalb qilingan bo'lsa, u holda ularning har biri keng ko'lamli vazifalarni bajaradi. Agar unga, aksincha, ko'plab xodimlar jalb qilingan bo'lsa, ular alohida maxsus soha vazifalarini o'z zimmasiga oladilar. Alohida xodimlarning ixtisoslashuvi bilan bog'liq malaka va bilimlarning yetishmasligi bo'limlar va biznes birliklarning ishiga ta'sir ko'rsatadi, shuning uchun turli kasbiy ko'nikmalarga ega jalb qilingan xodimlar shtat birligi biznes jarayonining samaradorligiga katta ta'sir ko'rsatishi mumkin. Xodimlar qancha ko'p jalb qilinsa, biznes jarayonlarining komplekslik darajasi va samaradorlikning pasayishi xavfi shunchalik yuqori bo'ladi.

Bundan tashqari, biznes jarayoniga jalb qilingan xodimlarning bir qismi korxona faoliyatining yo'nalishi bo'yicha o'zaro bog'liqlikda bo'ladi. Agar xodimlarning katta qismi boshqaruv va xizmat ko'rsatish jarayoniga jalb qilingan bo'lsa, u holda gap xizmat ko'rsatishga yo'naltirilgan korxona haqida borayapti. Agar, aksincha, jamoaning katta qismi ishlab chiqarish jarayoniga jalb qilingan bo'lsa, u holda korxona yuqori texnologik yo'nalishga ega deb taxmin qilinadi.

Biznes jarayonlarining kompleksligiga ta'sir ko'rsatuvchi navbatdagi omil – bu biznes jarayonlaridagi mavjud o'zaro hamkorlik qilish imkoniyatini belgilab beruvchi bog'lovchi bo'g'inlar soni. Bog'lovchi bo'g'inlar o'rtasidagi murakkab o'zaro bog'liqliklar muvofiqlashtirish bo'yicha katta sa'y-harakatlarga sabab bo'ladi. Biznes jarayonlarining komplekslik darajasi jarayonning alohida darajasi ichidagi bog'lovchi bo'g'inlar

[4] Muallif ishlanmasi

yordamida ham, boshqa biznes jarayonlari bilan idoralararo bog‘lovchi bo‘g‘inlar yordamida ham aniqlanadi. Bog‘lovchi bo‘g‘inlarning murakkablik darajasi, umuman olganda, biznes jarayoniga jalb qilingan xodimlar sonining ko‘payishi bilan, shuningdek, bundan kelib chiqadigan mijozlar va yetkazib beruvchilar o‘rtasidagi o‘zaro hamkorliklar soni va turi bilan oshadi. Agar mijozlar va yetkazib beruvchilar o‘rtasida o‘zaro hamkorliklar soni kam bo‘lsa va ular bir xil bo‘lsa, demak bog‘lovchi bo‘g‘inlarning murakkablik darajasi ham past bo‘ladi. Agar, aksincha, turli ehtiyojlarga ega bo‘lgan ko‘p sonli turli mijozlar mavjud bo‘lsa, u holda bu bog‘lovchi bo‘g‘inlarning murakkablik darajasiga ta’sir ko‘rsatadi. Ko‘rsatkich tizimlarining shakllanishiga kelsak, bog‘lovchi bo‘g‘inlar soni, birinchi navbatda, biznes jarayonlaridagi sonlarni o‘lchash nuqtasini aniqlab beradi.

Biznes jarayonlarining qo‘shilish darajasi biznes jarayonini qo‘llashning tashkiliy sohasi yordamida ifodalanadi. Shuningdek, bog‘lovchi bo‘g‘inlar soni va ularning turlari kabi, u o‘zaro hamkorlik qilish imkoniyati bilan bog‘liq bo‘lgan biznes jarayonlarining komplekslik darajasiga ta’sir qiluvchi omil hisoblanadi. Ba’zi biznes jarayonlari faqat korxonaning ichida kechadi va ularning kirishi va chiqishi bir korxona ichida bo‘ladi, boshqalari esa korxonadan tashqariga chiqadi. Korxonadan tashqariga chiqadigan biznes jarayonlari korxonadan tashqariga chiqadigan kirish va chiqish bilan farq qiladi. Bunday biznes jarayonlari asosan korxonadan tashqariga chiqadigan biznes jarayonlarini shakllantirish, amalga oshirish, boshqarish va muvofiqlashtirish bilan shug‘ullanadigan tarmoq infratuzilmasiga ulangan. Butun korxona bo‘ylab yoyilib ketgan, muvofiqlashtirish uchun katta xarajatlarni keltirib chiqaradigan biznes jarayonini amalga oshirish faqat mahalliy resurslardan foydalanadigan mahalliy biznes jarayoniga qaraganda qiyinroq. U korxonadan tashqariga qanchalik ko‘p chiqsa, qo‘shilish darajasi va shu bilan birga biznes jarayonining kompleksligi darajasi shunchalik katta bo‘ladi.

Bundan tashqari, biznes jarayonlarining kompleksligi tovarlar assortimenti yoki xizmatlar doirasini o‘zida namoyon etuvchi ishlab chiqarilgan mahsulotlar soni bilan belgilanadi. Assortiment asosiy mahsulotlarning turlari va ularni ishlab chiqarish turli shakllarining sonidan kelib chiqib aniqlanadi. Juda katta assortiment ishlab chiqish va bozorga chiqarish uchun xodimlarning ko‘p qirrali bilimlari va ishlab chiqarishning turli omillari talab etiladigan mahsulotning har turli xillarini qamrab oladi. Bir biznes jarayonida qanchalik ko‘p mahsulot turlari ko‘rib chiqilsa, biznes jarayoni shunchalik murakkab bo‘ladi. Odatda, murakkab mahsulotlarni ishlab chiqarish jarayonida korxonaning bir nechta tashkiliy birliklari ishtirok etadi. Buning uchun turli xodimlar jalb etilib, odatda, jarayon ko‘p sonli bosqichlar va bog‘lovchi bo‘g‘inlarni qamrab oladi.

Murakkab tuzilishga ega bo‘lgan mahsulot ko‘p sonli tarkibiy qismlar bilan tavsiflanadi, ishlab chiqarish uchun turli materiallar va texnologiyalardan foydalanish esa komplekslik darajasiga ta’sirni oshiradi hamda katta rejalashtirish va muvofiqlashtirish uchun katta xarajatlarni talab qiladi. Bu ko‘p sonli qismlarni sotib olish jarayoni uchun ham, ishlab chiqarish jarayonlari uchun ham qo‘llaniladi.

Alohida ta’sir omillari bir xil ahamiyatga ega bo‘lgan taqdirda turli xil biznes jarayonlari uchun umumiy sonli ko‘rsatkich aniqlanadi. Shu sababli, komplekslikning taqqoslanishini o‘rtacha umumiy sonli ko‘rsatkich orqali aniqlash mumkin.

Biznes jarayonlari nazorat koʻrsatkichlari tizimining shakllanishiga tashqi muhit sharoitlari ham ta’sir koʻrsatadi. Dinamik oʻzgarishlar tufayli korxonalar oʻzgarishlarga moslashish uchun koʻrsatkichlar tizimlarini shakllantirish variantlarini tuzishga majbur. Nazorat koʻrsatkichlari tizimi biznes jarayonlarining turli koʻrsatkichlarda oʻzgarishi mumkin boʻlgan dinamikasiga bevosita bogʻliq boʻlib, lekin, umuman olganda, ularni barqaror va dinamik turlarga boʻlish mumkin. Barqaror biznes jarayonlari chogʻida elementlar va jarayonlarning borishi koʻproq doimiy va prognoz qilinadigan boʻladi. Dinamik biznes jarayonlari, aksincha, oʻzgaruvchan va jarayonlarning borishini prognoz qilishning qiyinligi bilan tavsiflanadi. Biznes jarayonlari dinamikasiga ta’sir koʻrsatuvchi muhim omillar quyidagilardan iborat:

- oʻzgarishlar chastotasi;
- oʻzgarishlarning intensivligi;
- biznes jarayonlaridagi oʻzgarishlarning oldindan aytib boʻlinmasligi;
- noyoblik darajasi;
- tarkiblanmaganlik darajasi;
- qoʻl mehnatining ulushi;
- biznes jarayonlarining yangilik darajasi.

Muayyan vaqt ichida elementlar oʻzgarishlarining chastotasi haqiqiy vaziyatni aks ettirish uchun biznes jarayonidagi oʻzgarishlar juda tez-tez sodir boʻlib turish-turmasligini yoki juda kam, faqat ayrim hollarda uchrashini koʻrsatadi.

Muayyan vaqt ichida elementlar oʻzgarishlarining intensivligi turli koʻlamlarga ega boʻlishi mumkin. Agar yuqori intensivlik mavjud boʻlsa, u holda oʻzgarishlar biznes jarayoniga kuchli ta’sir koʻrsatadi. Aksincha, agar intensivlik past boʻlsa, u holda oʻzgarishlar biznes jarayoni uchun kam ahamiyatga ega. Agar biznes jarayonlari oʻzgarishlarning yuqori intensivligiga duchor boʻlsa, u holda koʻrsatkichlarni ham yangidan ishlab chiqish va tasdiqlash zarur.

Oʻzgarishlarni prognoz qilib boʻlmaslik. Biznes jarayonlaridagi oʻzgarishlarning prognoz qilinishi biznes jarayonlari dinamikasi ta’sirining navbatdagi omili hisoblanadi. U jarayondagi oʻzgarishlarning prognoz qilinish-qilinmasligini va ularni rejalashtirish mumkin-mumkinmasligini yoki ular kutilmaganda va toʻsatdan sodir boʻlish-boʻlmasligini tavsiflaydi. Agar biznes jarayonlaridagi oʻzgarishlar yaxshi prognoz qilinsa, rejalashtirish yaxshiroq amalga oshirilishi mumkin, chunki kelajakdagi rivojlanish strategiyasini aniq baholash mumkin. Oʻz navbatida, koʻrsatkichlar tizimi elementlarining joriy etilishini yaxshiroq oldindan koʻrish va rejalashtirish ham mumkin.

Prognoz qilish imkoniyatining ortishi bilan biznes jarayonining dinamikasi pasayadi, prognoz qilolmaslik imkoniyati oshgan taqdirda esa, biznes jarayonining dinamikasi ham mos ravishda ortadi. Oʻzgarishlarni prognoz qilolmaslik darajasi qanchalik yuqori boʻlsa, biznes jarayoniga jalb qilingan xodimlar oʻzgarishlarning yoʻnalishini, chastotasini va intensivligini shunchalik kamroq oldindan koʻra oladilar va biznes jarayonining dinamikasi shunchalik yuqori boʻladi.

Noyoblik darajasi. Takrorlanish darajasi muayyan vaqt oralig‘ida biznes jarayonining takrorlanish sonini tavsiflaydi. Agar biznes jarayoni tez-tez takrorlansa va deyarli bir xil oʻtsa, u takrorlanishning yuqori darajasi bilan ajralib turadi. Agar, aksincha, u onda-sonda takrorlansa yoki bir marta sodir boʻlsa, bu noyoblikni namoyon etadi.

Noyoblik darajasi yuqori bo‘lgan biznes jarayonlari oyda bir marta yoki yil davomida kamroq marta sodir bo‘lsa, noyoblik darajasi past bo‘lgan biznes jarayonlari haftada bir necha marta yoki hatto kuniga bir necha marta deyarli bir xil tarzda sodir bo‘lishi mumkin. Binobarin, noyoblik darajasi yuqori bo‘lgan biznes jarayonlari noyoblik darajasi past bo‘lgan biznes jarayonlariga qaraganda dinamikaning yuqoriroq darajasini namoyon etadi.

Tarkiblanmaganlik darajasi. Tarkiblanganlik biznes jarayonini amalga oshirishdagi erkinlik darajasini tavsiflaydi. Biznes jarayoni mazmunan, mantiqan va vaqt jihatidan qanchalik aniq belgilansa, uning tarkiblanganlik darajasi shunchalik yuqori bo‘ladi. Agar biznes jarayonlari yuqori darajada tarkiblangan bo‘lsa, jarayonning barcha detallari, ya’ni qaysi operatsiyalar, qanaqa izchillikda va qaysi muddatda amalga oshirilishi kerakligi oldindan aniq belgilanadi. Natijada biznes jarayonlari dinamikasi past darajada saqlanib qoladi. O‘z navbatida, biznes jarayonining tarkiblanmaganlik darajasi qanchalik yuqori bo‘lsa, uning yo‘nalishi shunchalik noaniq va noto‘la belgilanadi va dinamikasi shunchalik yuqori bo‘ladi. Biznes jarayonlari past darajadagi tarkiblanganlikni va past darajadagi noyoblikni namoyon etganda standartlashtirish uchun qulay sharoitlar ta’minlanadi.

Qo‘l mehnatining ulushi. Biznes jarayonlarida avtomatlashtirish darajasi qanchalik yuqori bo‘lsa, jalb qilingan xodimlarning uning borishiga aralashish ehtimoli shunchalik kichik bo‘ladi. Demak, avtomatlashtirish darajasi yuqori bo‘lgan biznes jarayonlari nisbatan barqaror va o‘z navbatida past dinamikaga ega. Aksincha, kam avtomatlashtirilgan biznes jarayonlari yuqori o‘zgaruvchanlik bilan tavsiflanadi, chunki bir qator ishlar qo‘lda bajariladi, bu esa biznes jarayonining borishini o‘zgartirish uchun ko‘proq vakolatlarni ta’minlaydi. Qo‘l mehnatining ulushi qanchalik katta bo‘lsa, biznes jarayonlarining dinamikasi shunchalik katta bo‘ladi.

Yangilik darajasi. Yangi biznes jarayonlari barqaror yo‘nalishga ega bo‘lib, sonli tavsiflarning samaradorligini oshira olishi uchun ularga biroz vaqt kerak bo‘lgan bir paytda, barqaror biznes jarayonlari belgilangan yo‘nalishda va bog‘lovchi bo‘g‘inlar bilan ajralib turadi. Yangilik darajasi yuqori bo‘lgan biznes jarayonlariga, masalan, rivojlanish jarayonlari kiradi, ishlab chiqarish jarayonlari esa, aksincha, asosan kam o‘ziga xos jihatlarga ega. Shunday qilib, biznes jarayonlarining kompleksligi quyidagilarga bog‘liq: biznes jarayoni darajalarining soni, jarayon alohida davrlarining soni, biznes jarayoniga jalb qilingan xodimlarning soni, bog‘lovchi bo‘g‘inlarning soni, biznes jarayonlarining qo‘shilganlik darajasi, mahsulot turlarining soni va mahsulot tuzilmasining hajmi. Biznes jarayonlarining dinamikasi quyidagilarga bog‘liq: biznes jarayonlaridagi o‘zgarishlar chastotasi, intensivligi va ularni prognoz qilishning imkonsizligi, shuningdek noyoblik darajasi, tarkiblanmaganlik darajasi, qo‘l mehnatining ulushi va biznes jarayonlarining yangilik darajasi.

Asosiy omillar tegishli biznes jarayonining o‘ziga xos xususiyatlarini belgilab beradi va biznes jarayonlari kontrollingi ko‘rsatkichlari tizimining shakllanishiga ta’sir ko‘rsatadi. Korxonaga xos bo‘lgan ba’zi xususiyatlarga qaramay, turli xildagi biznes jarayonlari o‘xshash xususiyatlarga ega. Komplekslik va dinamikaning alohida namoyon bo‘lishlariga ko‘ra biznes jarayonlarining 4 ta turi ajratilib, har bir tur uchun ko‘rsatkichlarning sonli tavsiflari tizimlarini shakllantirish aynan ularga asoslanadi.

Demak, biznes jarayonlarining ayrim turlari uchun ta’sir etish omillarining namoyon bo‘lishiga qarab, nazorat ko‘rsatkichlari tizimi ishlab chiqiladi.

Biznes jarayonlarining kompleksligi va dinamikasi qiymatlari yordamida 4 ta turning har biri uchun nazorat ko‘rsatkichlari tizimlarini shakllantirish uchun belgilarni tavsiflash mumkin (2-rasm).

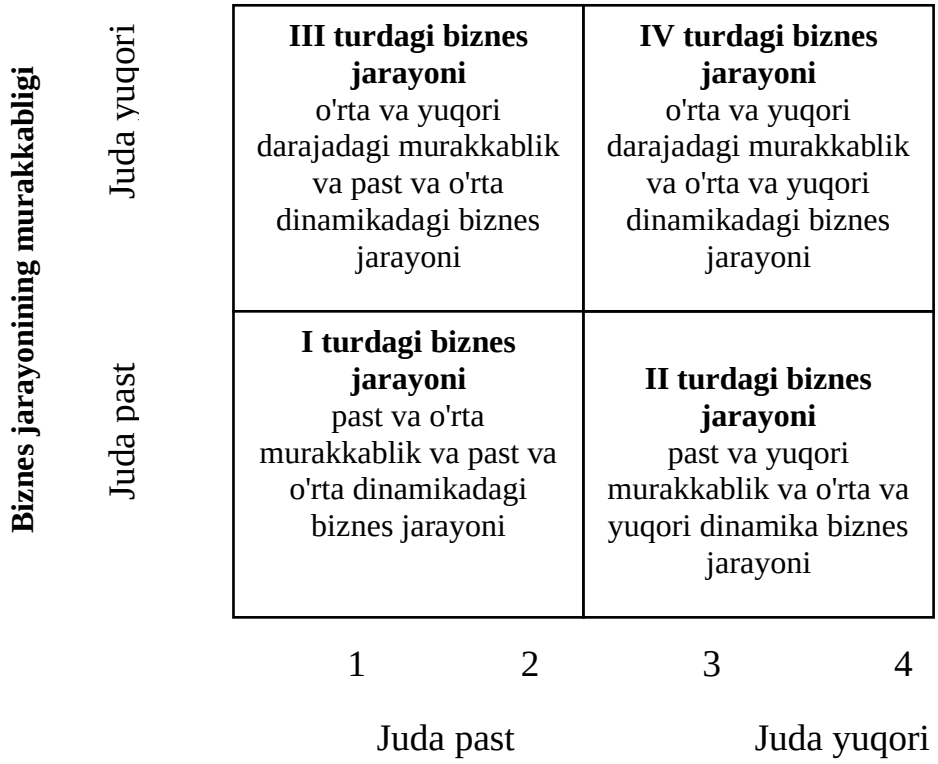

2-rasm - Biznes jarayonlarining to'rt turi[5]

Biznes jarayonlarining I turi komplekslikning juda past darajasidan to o‘rtacha darajadasigacha va biznes jarayonlarining juda past dinamikasidan to o‘rta dinamikasigacha bo‘lgan diapazon bilan ajralib turadi. Bu yerda, gap asosan biznes jarayonlarining past darajalarini, jarayonlarning alohida davrlarini va bog‘lovchi bo‘g‘inlarni qamrab oluvchi, faqat ayrim xodimlar va bo‘limlar ishtirok etadigan va faqat mahalliy yo‘nalishda namoyon bo‘ladigan shunchaki tashkil etilgan biznes jarayonlari haqida borayapti.

Ushbu biznes jarayonlaridagi o‘zgarishlarning soni va hajmi nisbatan past, o‘zgarishlar yaxshi prognoz qilinishi mumkin. Qo‘l mehnatining ulushi va darajasi past, shuning uchun biznes jarayonlari odatda ozmi-ko‘pmi tarkiblangan va barqaror kechadi. Jarayonlarning takrorlanib borishi tufayli ushbu turdagi biznes jarayoni yangilikning past darajasi bilan tavsiflanadi. Shu bilan birga, mazkur tur odatda shunchaki tarkiblangan va past murakkablikdagi mahsulotlarni qamrab oluvchi mahsulot turlarining nisbatan kam soni bilan bog‘liq. Bundan, ko‘rsatkichlar tizimlarini shakllantirish doirasida mavjud

[5] Muallif ishlanmasi

ma’lumotlarni o‘z vaqtida aks ettiruvchi va ularni yaxshilash yo‘nalishini ko‘rsatuvchi ko‘rsatkichlarni tanlab olish muhim ahamiyat kasb etadi.

Biznes jarayonlarining II turi biznes jarayonlarining I turiga o‘xshash komplekslikka ega, ammo yuqoriroq dinamika bilan ajralib turadi. Buning natijasida yuqoriroq chastota va biznes jarayonlaridagi oldindan ko‘rish qiyin bo‘lgan o‘zgarishlarning katta hajmi bilan tavsiflanadi.

Shu bilan birga, biznes jarayonlarining noyoblik darajasi yuqori, avtomatlashtirish darajasi esa pastroq, bu esa qo‘lda amalga oshiriladigan har xil faoliyat turlari ulushining oshishiga olib kelishi kerak. O‘z navbatida, biznes jarayonlari tarkiblanmaganlikning yuqori darajasiga ega. Yangilik darajasi ancha yuqori, chunki yuqori beqarorlikni hisobga olishga to‘g‘ri keladi. Shunday qilib, biznes jarayonlarining II turi jarayon bilan bog‘liq turli sharoitlar tufayli yuzaga kelishi mumkin bo‘lgan yuqoriroq dinamika bilan ajralib turadi. Ushbu turdagi biznes jarayonlari uchun ko‘rsatkichlar tizimlari yuqori dinamikani qondirish uchun o‘ta moslashuvchan tarzda ishlab chiqiladi.

Biznes jarayonlarining III turi biznes jarayonlarining I turi kabi past dinamikaga ega. Ammo III tur biznes jarayonlarining o‘rtacha darajadan yuqori darajagacha komplekslikka ega, bu esa biznes jarayonlari tuzilmasining yuqori darajadagi murakkabligiga va jarayon elementlari o‘rtasidagi o‘zaro hamkorliklarga olib kelishi lozim. Biznes jarayonlarining ushbu turida murakkablik darajasining oshishi jarayon darajalarining soniga, jarayonning alohida davrlariga va bog‘lovchi bo‘g‘inlarga, shuningdek, jarayonda qatnashuvchi ko‘p sonli xodimlar va bo‘limlarga ta’sir ko‘rsatishi mumkin. Shuningdek, ko‘rib chiqilayotgan mahsulot tarkibining hozirgi katta assortimenti va murakkabligi biznes jarayonining komplekslik darajasini ham oshiradi.

Aksincha, o‘zgarishlar chastotasi va ko‘lami katta emas va g‘oyat ishonchli prognoz qilish mumkin. Jarayonlar tarkiblangan va barqaror bo‘lib, kam sonli yangi elementlar bilan ajralib turadi. Shunday qilib, biznes jarayonlarining III turi past dinamikaga va nisbatan yuqori komplekslikka ega. Ko‘rsatkichlar tizimlarini shakllantirishda usullar va sonli tavsiflarning qo‘llanishini yanada intensiv tashkil etgan holda murakkablikning yuqoriroq darajasi ko‘rsatkichlarini tanlash zarur.

Biznes jarayonlarining IV turi komplekslikning o‘rtacha va yuqori darajasi bilan, shuningdek, belgilari II va III turlarda tavsiflangan o‘rtacha va yuqori dinamika bilan tavsiflanadi. Ushbu turdagi biznes jarayonlarining ishini baholash ko‘rsatkichlari tizimining shakllanishiga katta xavf mavjud, chunki yuqori komplekslik va kuchli dinamika texnik sonli tavsiflar va usullarni shakllantirish va joriy etish uchun katta xarajatlarni keltirib chiqaradi.

Bizning fikrimizcha, ushbu tarkiblanish zamonaviy iqtisodiy sharoitda moslashuvchanlikni saqlab qolgan holda, nazorat ko‘rsatkichlari tizimini eng samarali tarzda shakllantirish va standartlashtirish imkonini beradi. Shunday qilib, biznes jarayonining har bir turi o‘z ko‘rsatkichlar tizimidan foydalanishni nazarda tutadi, uning to‘liqligi esa ushbu biznes jarayonining qaysi turga tegishli ekanligiga bevosita bog‘liq. Shu bilan birga, biznes jarayoniga kirish, biznes jarayonining transformatsion kechishi va biznes jarayonining natijasi ko‘rsatkichlari mutlaqo barcha biznes jarayonlari uchun ko‘rsatkichlar tizimiga asos qilib olinishi kerak.

«Biznes jarayoniga kirish» ko‘rsatkichlari ma’lumot, xom ashyo va materiallar, yetkazib beruvchilar bilan hamkorlikni baholovchi qiymatlar guruhini o‘z ichiga oladi. «Biznes jarayonining transformatsion kechishi» ko‘rsatkichlari biznes jarayoni ichidagi transformatsion faoliyat haqida ma’lumot beruvchi, intensivlik, usullar tizimi va vaqt jihatlari bilan bog‘liq barcha qiymatlarni o‘z ichiga oladi. Ko‘rsatkichlarning vaqt indikatorlari soat, daqiqa yoki soniyada ifodalanishi mumkin.

O‘z navbatida, «biznes jarayonining natijasi» ko‘rsatkichlari biznes jarayoni natijasida ishlab chiqariladigan ma’lumotlar va materiallarni, shuningdek, mijozlarning qoniqqanligini baholovchi qiymatlar bilan ishlaydi. Jarayon natijalariga taalluqli bo‘lgan ko‘rsatkichlar «Kompaniyaning bozordagi imidji» va «Xodimlar» kabi qo‘shimcha tavsiflar bilan kengaytirilishi mumkin. Tashqi bozordagi imidj ham mijozlarning qoniqqanligini aks ettiradi, kompaniya xodimlarining fazilatlari esa biznes jarayonida yuqori natijalarga erishish uchun muhim omil hisoblanadi. Bunday yondashuv biznes jarayonlarining ko‘p tomonlama baholanishini ta’minlaydi va 1990 yilda R.Kaplan va D.Norton (Kaplan/Norton) tomonidan ishlab chiqilgan samaradorlikni o‘lchash kontekstida bugungi kundagi eng mashhur yondashuv bilan integratsiyalashadi[6].

Ular tomonidan ishlab chiqilgan Mutanosib ko‘rsatkichlar tizimi to‘rt xil istiqbolga bo‘linadi: moliyaviy, mijoz, xodimlarni o‘qitish va rivojlantirish, ichki biznes jarayonlari. Ushbu istiqbollar bir-biri bilan o‘zaro hamkorlik qiladi va kompaniya faoliyatining umumiy tavsifini strategik maqsadlar, ko‘rsatkichlar, vazifalar va ko‘rilgan choralarni yaqqol namoyon etukvchi o‘lchanadigan ko‘rsatkichlarda tuzish imkonini beradi. Kompaniyani to‘rtta istiqbol bo‘yicha tarkiblash boshqaruv tizimining shaffofligini ta’minlashga imkon beradi.

Ishlab chiqilgan ko‘rsatkichlar tizimi quyidagi asosiy talablarga javob berishi kerak:

Ko‘rsatkichlar tizimi shaklga solingan bo‘lishi kerak:

- nazorat ko‘rsatkichlarining shaklga solingan ro‘yxatlari, shuningdek ularni aniqlash va tasdiqlash reglamentlari mavjud bo‘lishi zarur.

Maqsadlar va nazorat ko‘rsatkichlar tizimi bir-biriga mos kelishi lozim:

- nazorat ko‘rsatkichlari xoldingning maqsadlariga bevosita mos kelishi kerak;
- rahbariyat o‘z maqsad va vazifalarini aniq tushunishi lozim;
- maqsadlar va nazorat ko‘rsatkichlari tizimi o‘zaro bog‘liq bo‘lishi kerak (past darajadagi maqsadlar va nazorat ko‘rsatkichlari yuqori darajadagi maqsadlar va nazorat ko‘rsatkichlarini dekompozitsiyalash natijasi bo‘lishi zarur).

Maqsadlar va nazorat ko‘rsatkichlari tizimi strategiyaga mos kelishi lozim:

- rahbariyatning maqsadlari va nazorat ko‘rsatkichlari korxonaning maqsadlariga mos kelishi kerak;
- rahbariyatning javobgarlik doirasidan tashqariga chiqadigan maqsadlar va rahbariyat ta’sir ko‘rsatmaydigan yoki kam ta’sir ko‘rsatadigan nazorat ko‘rsatkichlari bo‘lmasligi kerak.

Shunday qilib, ko‘rsatkichlar korxonaning korporativ va texnologik maqsadlariga mos kelishi lozim. Muvaffaqiyat omillari, maqsadlar va ko‘rsatkichlar o‘rtasidagi ushbu

[6] Kaplan, R.S. and Norton, D.P. (1996) Strategic Learning: The Balanced Scorecard. Strategy & Leadership, 24, 18-24. https://doi.org/10.1108/eb054566

bog‘liqlik sanoat korxonalari biznes jarayonlarining moliyaviy kontrollingi tizimlarini shakllantirishdagi asosiy element hisoblanadi.

Xulosa.

Boshqaruv hisobi strategik va operativ qarorlar qabul qilishning muhim vositasidir. U kompaniyaning tashqi va ichki muhitidagi o'zgarishlarga moslashishi kerak. Biznes jarayonlariga ta’sir etuvchi barcha omillardan samarali foydalanish korxonalarga o‘z maqsadlariga erishish, moliyaviy barqarorlikni ta’minlash va raqobatbardoshlikni oshirishga yordam beradi.

Foydalanilgan adabiyotlar ro’yhati

1. Варзунов А. В., Торосян Е. К., Сажнева Л. П., Анализ и управление бизнеспроцессами // Учебное пособие. – СПб: Университет ИТМО, 2016. –112 с.

2. *Долганова, О. И.* Моделирование бизнес-процессов : учебник и практикум для вузов / О. И. Долганова, Е. В. Виноградова, А. М. Лобанова ; под редакцией О. И. Долгановой. — 2-е изд., перераб. и доп. — Москва : Издательство Юрайт, 2025. — 322 с. — (Высшее образование). — ISBN 978-5-534-17914-9.

3. Н. Р. Кельчевская, С. А. Сироткин, И. С. Пелымская [и др.]; [под общей редакцией Н. Р. Кельчевской] Бизнес-процессы промышленного предприятия : учебное пособие /; Министерство образования и науки Российской Федерации, Уральский федеральный университет. — Екатеринбург : Издательство Уральского университета, 2016. — 339,[1] с. — ISBN 978-5-7996-1824-7.

4. Kaplan, R.S. and Norton, D.P. (1996) Strategic Learning: The Balanced Scorecard. Strategy & Leadership, 24, 18-24. https://doi.org/10.1108/eb054566.

Copyright: © 2025 by the authors. This work is licensed under a Creative Commons Attribution- 4.0 International License (CC - BY 4.0)

AKTUAR MOLIYA VA BUXGALTERIYA HISOBI ILMIY JURNALI

Vol. 5 Issue 04 | **pp.** 342-346 | **ISSN**: 2181-1865
Available online https://finance.tsue.uz/index.php/afa

УПРАВЛЕНИЕ РИСКАМИ И ПРИВЛЕЧЕНИЕ ИНВЕСТИЦИЙ В УСЛОВИЯХ ЦИФРОВИЗАЦИИ БУХГАЛТЕРСКОГО УЧЁТА И АУДИТА В УЗБЕКИСТАНЕ

Тулаходжаева Миновар Махкамовна
Председатель Совета
Национальной ассоциации
бухгалтеров и аудиторов Узбекистана
д.э.н., профессор
minovar@naaa.uz
Ходжаева Муътабар Хамидулла кызы
доцент кафедры «Аудит» ТГЭУ
m.xodjayeva@tsue.uz

Аннотация. В настоящее время бухгалтерская и аудиторская деятельность находятся на стадии постепенного освоения и внедрения новых цифровых технологий. С цифровизацией процессов бухгалтерской деятельности большинство компаний пытается оптимизировать всю экономическую деятельность. Цифровизация экономики выявляет возможности для создания национальной системы бухгалтерского учета, где будут собраны показатели, характеризующие состояние внутренних социально-экономических процессов предприятия. В статье рассматривается нормативное регулирование и влияние цифровизации экономики на бухгалтерский учет, аудит, сертификацию аудиторов в Узбекистане, что в свою очередь с помощью технологии «блокчейн» помогает управлению рисками и привлечению инвестиций.

Ключевые слова: цифровизация экономики, архитектура системы "электронное правительство", цифровизация бухгалтерского учета, программные продукты по бухгалтерскому учёту, цифровизация аудита, «блокчейн», ключевые показатели эффективности, устойчивого развития компании и привлечения инвестиций, финансовые риски.

В целях последовательной реализации осуществляемых широкомасштабных реформ подготовлена Государственная программа по реализации Стратегии действий по пяти приоритетным направлениям развития Республики Узбекистан в 2017-2021 годах [Стратегия действий.2017]. На основе всестороннего обсуждения с участием широкой общественности 2020 год назван "Год развития науки, просвещения и цифровой экономики" [Мирзиёев Ш.2020].

Цифровизация экономики ориентирована прежде всего на повышение ее эффективности и конкурентоспособности. По оценке международных экспертов, благодаря цифровизации:

снижаются расходы

- на обслуживание производства продукции на 10—40 процентов,

сокращаются

- время простоя оборудования на 30— 50 процентов,
- сроки вывода на рынок товаров и услуг — на 20—50 процентов,
- затраты на обеспечение качества продукции и рекламу — на 10—20 процентов,
- затраты на хранение запасов — на 20—50 процентов.

Дополнительными задачами дальнейшего развития цифровой экономики и электронного правительства определены:

ускоренное формирование цифровой экономики и увеличение ее доли в валовом внутреннем продукте страны к 2023 году в 2 раза;

внедрение комплекса информационных систем в управление производством, широкое использование программных продуктов при ведении учёта и отчётности в финансово-хозяйственной деятельности, а также автоматизации технологических процессов;

за счёт цифровизации учёта и аудита достигается получение возможности более тщательного анализа ключевых показателей эффективности деятельности компаний, повышения доверия к достоверности информации.

Наиболее распространенным в Узбекистане, как во многих странах СНГ программным продуктом по бухгалтерскому учёту с 1995 года является «1-С Бухгалтерия», предназначенный для автоматизации бухгалтерского и управленческого учёта (включая начисление заработной платы, налогообложение и управление кадрами), экономической и организационной деятельности предприятия. С учётом особенностей законодательства по бухгалтерскому учёту, налогообложению и правовому регулированию Узбекистана начиная с 2000 года были созданы такие программные продукты, как «1- UZ Бухгалтерия», БЭМ-«Бухгалтерга Электрон Мадад», «Е- ОМБОР» - Онлайн склад и др.

ЦИФРОВАЯ ТРАНСФОРМАЦИЯ АУДИТА – ОДНА ИЗ ГЛАВНЫХ ТЕНДЕНЦИЙ ЭПОХИ ПЕРЕМЕН

Цифровизация аудита отражает тенденцию изменения компаний в эпоху перемен, когда радикально меняются традиционные бизнес-модели. Аудиторы на себе ощущают влияние эволюции операционной среды, сбоев в цикле деловой активности, изменений в организационных моделях и общей цифровизации процессов. Трансформация технологий приводит к трансформированию самого подхода аудиторов к выполнению своей работы:

- совершенствуется сетевое взаимодействие;
- внедряется автоматизация;
- высвобождается дополнительное время на анализ областей, требующих субъективного суждения;
- повышается качество аудита, анализа и выводов. [EY Global.2020].

Цифровой аудит способствует достижению поставленной аудиторами цели: «совершенствуя бизнес - улучшать мир» – за счет повышения уверенности и доверия, в частности за счёт технологии «блокчейн», облегчающих взаимодействие в сложном деловом мире.

Согласно статье 36 этого Положения расчёт значений КПЭ, ИКЭ и процентов их выполнения по итогам года подлежит проверке аудиторской организацией путем оказания профессиональных консалтинговых услуг в рамках отдельного дополнительного предмета договора о проведении аудита по итогам года. [ПКМ N 207. 2015]

При этом «Отчет аудиторской организации об оказании профессиональных консалтинговых услуг по проверке расчётов значений КПЭ, ИКЭ и процентов их выполнения» рассматривается вместе с результатами деятельности организации за отчётный год (на годовом общем собрании акционеров (участников) общества или учредителя государственного предприятия).

При этом, кроме аудита, обзора и проверок перспективной финансовой отчётности, аудиторская организация согласно Закону РУз «Об аудиторской деятельности» может оказывать следующие сопутствующие услуги:

постановка, восстановление, ведение бухгалтерского учёта и составление финансовой отчётности, включая составление финансовой отчетности по международным стандартам финансовой отчётности;

осуществление функций ревизионной комиссии (ревизора) юридического лица, доверительного управляющего инвестиционными активами;

консультирование по вопросам ведения бухгалтерского учёта и составления финансовой отчётности;

консультирование по применению налогового законодательства, составлению расчётов, деклараций по налогам и сборам при наличии в штате аудиторской организации налогового консультанта либо с его привлечением на договорных условиях;

анализ финансово-хозяйственной деятельности и финансовое планирование, включая подготовку бизнес-планов, экономическое, финансовое и управленческое консультирование;

проведение семинаров, конференций по бухгалтерскому учёту, аудиту и составлению финансовой отчётности, налогообложению, анализу финансово-хозяйственной деятельности и финансового планирования;

разработка рекомендаций по автоматизации ведения бухгалтерского учёта и составлению финансовой отчётности, информационной безопасности финансовой информации;

иные сопутствующие услуги, предусмотренные стандартами аудиторской деятельности.

Однако согласно ст.34 «Ограничения при проведении аудиторской проверки» Закона РУз «Об аудиторской деятельности» аудиторским организациям, которые проводили следующие сопутствующие услуги, запрещается проведение аудита, обзора и проверки перспективной финансовой отчётности:

- постановка, восстановление, ведение бухгалтерского учёта
- составление финансовой отчётности, включая составление финансовой отчётности по международным стандартам финансовой отчётности (компиляция);

- осуществление функций ревизионной комиссии (ревизора) юридического лица, доверительного управляющего инвестиционными активами;

ЦИФРОВАЯ ТРАНСФОРМАЦИЯ СЕРТИФИКАЦИИ АУДИТОРОВ

В соответствии с Постановлением Президента Республики Узбекистан «О дополнительных мерах по совершенствованию системы сертификации аудиторов» от 04.08.2021 года №ПП-5210 (далее - Постановление) с 15 августа 2021 года общественным объединениям переданы функции Министерства финансов по:

проведению квалификационных экзаменов на получение квалификационного сертификата аудитора (далее – квалификационные экзамены);

выдаче, переоформлению, продлению и прекращению срока действия квалификационного сертификата аудитора;

утверждению программы повышения квалификации аудиторов. [Мирзиёев Ш. 2021]

Установлено, что порядок, регламент проведения квалификационного экзамена, выдачи, переоформления, продления и прекращения срока действия квалификационного сертификата аудитора, программа повышения квалификации аудиторов утверждаются общественными объединениями аудиторов по согласованию с Министерством финансов.

Базы данных о претендентах, принявших участие в квалификационных экзаменах, и выданных квалификационных сертификатах аудитора, ведутся общественными объединениями аудиторов.

Постановление направлено на дальнейшее совершенствование нормативно-правовой базы аудиторской деятельности и внедрение передовых методов подготовки квалифицированных специалистов в сфере аудита во всех регионах республики.

Квалификационные экзамены, начиная с 2020 года, проводились, и общественные объединения с 15.08.2021года продолжают их проводить в формате компьютерного тестирования в режиме реального времени. Со временем предполагается проведение консультаций для подготовки к квалификационным экзаменам и компьютерного тестирования в онлайн формате с участием претендентов в специализированных областных центрах республики.

Претендентам, успешно прошедшим квалификационный экзамен, квалификационный сертификат аудитора выдаётся в электронном формате с QR-кодами, отражающими данные сайта, где размещены реестры аудиторов: Ф.И.О. аудитора, порядковый номер аудитора в реестре, порядковый номер сертификата и дата выдачи сертификата.

Такой порядок ведения дел по сертификации аудиторов стал возможным благодаря цифровым технологиям.

ВЫВОДЫ

Цифровые технологии не только повышают качество продукции и услуг, снижают расходы, обеспечивают прозрачность информации, но и являются эффективным инструментом в борьбе с коррупцией—самой серьезной проблемой, решению которой руководство страны уделяет большое внимание.

ПЛАНЫ НА БУДУЩЕЕ

С учетом глобальных тенденций в цифровой экономике в нашей стране будут активно осваиваться новые направления информационно- коммуникационных технологий, такие как «Big Data» («Большие данные»), «облачные» вычисления, робототехника и искусственный интеллект.

ЛИТЕРАТУРА

1. Указ Президента Республики Узбекистан «О государственной программе по реализации стратегии "Узбекистан - 2030"в "год охраны окружающей среды и "зеленой экономики"» от 30.01.2025 г., N УП-16;
2. Указ Президента Республики Узбекистан «О стратегии "Узбекистан - 2030" от 11.09.2023, N УП-158;
3. Стратегия действий по пяти приоритетным направлениям развития Республики Узбекистан в 2017-2021 годах (Приложение N 1 к Указу Президента РУз от 07.02.2017 г. N УП-4947);
4. О государственной программе по реализации стратегии действий по пяти приоритетным направлениям развития республики узбекистан в 2017-2021 годах в "Год развития науки, просвещения и цифровой экономики" - Указ П р е з и д е н т а Республики Узбекистан от 02.03.2020 г. № УП-5953;
5. Положение о критериях оценки эффективности деятельности акционерных обществ и других хозяйствующих субъектов с долей государства» - ПКМ N 207 от 28.07.2015 г.;
6. Абдурахманов К.А., академик Академии наук Узбекистана - «Цифровой Узбекистан-2030 выведет из отстающих» Народное слово, 10.04.2020, narodnoeslovo.uz, www.xs.uz/ru);
7. Антипина Ж.П., Селезнёва М.П., Кочеткова А.С, Самарский государственный экономический университет (Россия, г. Самара). ВЛИЯНИЕ ЦИФРОВИЗАЦИИ НА БУХГАЛТЕРСКИЙ УЧЕТ: *Экономические науки -International Journal of Humanities and Natural Sciences, vol.12-3 (39), 2019 DOI: 10.24411/2500-1000-2019-11952;*
8. Как цифровизация аудита отражает тенденцию изменения компаний в эпоху перемен. Автор EY Global. 01.09.2020;
9. Постановление Президента Республики Узбекистан «О дополнительных мерах по совершенствованию системы сертификации аудиторов» от 04.08.2021 года №ПП-5210.

Copyright: © 2025 by the authors. This work is licensed under a Creative Commons Attribution- 4.0 International License (CC - BY 4.0)

AKTUAR MOLIYA VA BUXGALTERIYA HISOBI ILMIY JURNALI

Vol. 5 Issue 04 | **pp.** 347-353 | **ISSN**: 2181-1865
Available online https://finance.tsue.uz/index.php/afa

BARQAROR RIVOJLANISH VA TRANSPORTDA QAYTA TIKLANADIGAN ENERGIYA MANBALARIDAN FOYDALANISH

Qo‘chqorova Muxlisaxon Ulug’bek qizi
International School of Finance Technology and Science Instituti
“Menejment” kafedrasi o‘qituvchisi
mukhlisakhon.kuchkorova@gmail.com

Annotatsiya. Mazkur maqolada transport tizimida qayta tiklanadigan energiya manbalaridan foydalanishning ahamiyati va barqaror rivojlanish jarayonidagi o‘rni yoritilgan. Qayta tiklanuvchi energiya manbalari – quyosh, shamol, biomassa, geotermal va gidroenergiya asosida ishlaydigan texnologiyalar transport sohasida yoqilg‘i sarfini kamaytirish, atmosferani ifloslanishdan himoya qilish va iqlim o‘zgarishiga qarshi kurashish imkonini beradi. Maqolada xalqaro amaliyot, ilg‘or texnologiyalar, O‘zbekiston tajribasi va istiqbolli yo‘nalishlar tahlil qilingan. Shuningdek, ekologik transport vositalarini rivojlantirish orqali iqtisodiy samaradorlik va ekologik xavfsizlikni ta'minlashga alohida e'tibor qaratilgan.

Kalit so‘zlar: Barqaror rivojlanish, transport, qayta tiklanadigan energiya, quyosh energiyasi, elektromobil, ekologik xavfsizlik, yashil texnologiyalar, iqlim o‘zgarishi, energiya samaradorligi, vodorod yoqilg‘isi, elektr transport vositalari.

Kirish

Bugungi kunda global miqyosda yuzaga kelayotgan ekologik muammolar, iqlim o‘zgarishlari, atmosferaning ifloslanishi va tabiiy resurslarning cheklanganligi insoniyatni barqaror rivojlanish konsepsiyasini amaliyotga tatbiq etishga undamoqda. XXI asrda jadal rivojlanayotgan urbanizatsiya, sanoatlashuv jarayonlari va aholining transport vositalariga bo‘lgan talabining ortishi ekologik muvozanatga jiddiy ta’sir ko‘rsatmoqda. Ayniqsa, transport tizimi global miqyosda issiqxona gazlari chiqindilarining muhim manbalaridan biri hisoblanadi. Bu esa, transport infratuzilmasini barqaror rivojlantirish, energiya samaradorligini oshirish va ekologik xavfsizlikni ta’minlash zaruratini yuzaga keltirmoqda.

Barqaror rivojlanish kontseptsiyasi transport sohasida innovatsion yondashuvlarni, xususan, qayta tiklanadigan energiya manbalariga asoslangan transport texnologiyalarini joriy etishni taqozo etadi. Quyosh, shamol, biomassa va vodorod kabi toza energiya manbalaridan foydalanish orqali transport vositalarining ekologik ta’sirini kamaytirish, yoqilg‘i resurslariga bo‘lgan qaramlikni pasaytirish hamda uglerod izini qisqartirish mumkin.

So‘nggi yillarda elektr transport vositalari, vodorod yoqilg‘isida ishlovchi avtomobillar va elektrobuslar kabi “yashil” transport yechimlari dunyo miqyosida keng

tarqalmoqda. Rivojlangan davlatlar bu borada salmoqli natijalarga erishgan bo‘lsa, rivojlanayotgan davlatlar, jumladan, O‘zbekiston ham bu yo‘nalishda muhim strategik qadamlarga kirishmoqda. Transport tizimini modernizatsiya qilish, ekologik toza energiya manbalarini joriy etish bo‘yicha milliy dasturlar va xalqaro hamkorlik loyihalari amalga oshirilmoqda.

Ushbu maqolada barqaror rivojlanish jarayonida transport sohasida qayta tiklanadigan energiya manbalaridan foydalanishning ilmiy-nazariy asoslari, amaliy tajribalari, muammolari va istiqbolli rivojlanish yo‘nalishlari atroflicha tahlil qilinadi.

Mavzuga oid adabiyotlar tahlili.

Transport tizimida qayta tiklanadigan energiya manbalaridan foydalanish masalasi so‘nggi yillarda jahon ilmiy hamjamiyatining dolzarb tadqiqot yo‘nalishlaridan biriga aylangan. Turli ilmiy manbalarda ushbu muammo ekologik xavfsizlik, barqaror rivojlanish, iqlim o‘zgarishiga moslashuv, shahar infratuzilmasini modernizatsiya qilish kabi jihatlar bilan chambarchas bog‘liq holda o‘rganilgan.

Xalqaro Energetika Agentligi (IEA)ning 2023-yildagi hisobotiga ko‘ra, transport sohasida issiqxona gazlari chiqindilarining qisqarishini ta’minlash uchun elektromobillar ulushi 2040-yilga borib global bozorda 60 foizdan oshishi kutilmoqda. Shu bilan birga, qayta tiklanadigan energiya manbalari asosida ishlovchi transport vositalarining rivojlanishi energiya xavfsizligi va iqtisodiy barqarorlikka ham xizmat qilishi ta’kidlanadi [IEA, 2023].[1]

Geels (2012) o‘z tadqiqotida ekologik toza transport tizimiga o‘tishni texnologik tranzitsiya modeli asosida tahlil qiladi. Uning fikricha, qayta tiklanuvchi energiyaga asoslangan transport tizimlarini rivojlantirishda davlat siyosati, iste’molchilarning xulq-atvori va texnologik innovatsiyalar o‘rtasida uyg‘unlik bo‘lishi muhim [Geels, 2012].[2]

O‘zbekiston olimlari ham ushbu yo‘nalishda ilmiy izlanishlar olib bormoqda. Jumladan, Tursunov (2021) [3]o‘z tadqiqotida mamlakatda qayta tiklanuvchi energiya manbalarini transport infratuzilmasiga integratsiya qilish bo‘yicha mavjud muammolar va imkoniyatlarni tahlil qilgan. Muallif O‘zbekiston sharoitida quyosh energiyasi asosida ishlovchi elektrobuslar va elektromobillar uchun texnik-iqtisodiy asoslar ishlab chiqishni tavsiya qiladi.

Shuningdek, Boshqaruv va transport texnologiyalari instituti tomonidan tayyorlangan hisobotlarda transport tizimining barqarorligini ta’minlashda “yashil”

[1] International Energy Agency (IEA). (2023). *Global EV Outlook 2023: Catching up with climate ambitions*. Paris: IEA. Retrieved from https://www.iea.org/reports/global-ev-outlook-2023

[2] Geels, F. W. (2012). A socio-technical analysis of low-carbon transitions: introducing the multi-level perspective into transport studies. *Journal of Transport Geography*, 24, 471–482. https://doi.org/10.1016/j.jtrangeo.2012.01.021

[3] Tursunov, B. K. (2021). Barqaror transport tizimida qayta tiklanuvchi energiya manbalaridan foydalanish istiqbollari. *Ilmiy-amaliy konferensiya materiallari*, 2(4), 115–121.

logistika, energiya samaradorligi va ekologik me'yorlarga rioya qilishning dolzarbligi alohida ko'rsatib o'tilgan.[4]

Umuman olganda, adabiyotlar tahlili shuni ko'rsatmoqdaki, transportda qayta tiklanadigan energiya manbalaridan foydalanish masalasi ko'p qirrali bo'lib, uni hal qilishda tizimli yondashuv, siyosiy irodaning mavjudligi, innovatsion texnologiyalarni joriy etish va jamiyatda ekologik ongni shakllantirish muhim omillar sifatida e'tirof etilmoqda.

Tadqiqot metodologiyasi.

Mazkur tadqiqotda transport tizimida qayta tiklanadigan energiya manbalaridan foydalanishning barqaror rivojlanishga ta'sirini tahlil qilish maqsad qilingan. Tadqiqot jarayonida kompleks yondashuv asosida nazariy, amaliy va statistik tahlil metodlari qo'llanildi.

Transport tizimini energiya iste'moli, ekologik xavfsizlik, texnologik yangilanish va ijtimoiy-iqtisodiy barqarorlik bilan o'zaro bog'liq tizim sifatida baholash imkonini berdi.

Xalqaro tajriba, xususan, rivojlangan davlatlarda qayta tiklanuvchi energiya asosidagi transport vositalarining joriy etilishi bilan O'zbekiston sharoitida olib borilayotgan islohotlar taqqoslab o'rganildi.

O'zbekiston Respublikasining energetika va transport sohasidagi davlat strategiyalari, qonun hujjatlari, xalqaro konvensiyalar va ilmiy-adabiy manbalar o'rganildi.

Tadqiqot metodologiyasi mavzuning murakkabligidan kelib chiqib, turli fanlar – energetika, ekologiya, iqtisodiyot va boshqaruv nazariyasi bilan integratsiyalashgan yondashuvni taqozo etdi. Shu boisdan tanlangan metodlar ilmiy asoslangan, amaliy ahamiyatga ega va tahliliy xulosalar chiqarish imkonini berdi.

Tahlil va natijalar

Transport tizimida qayta tiklanadigan energiya manbalaridan foydalanish zamonaviy barqaror rivojlanish strategiyalarining ajralmas qismiga aylangan. Ushbu tadqiqot davomida olib borilgan tahlillar quyidagi asosiy yo'nalishlarda amalga oshirildi:

So'nggi o'n yillikda dunyo miqyosida elektromobillar, vodorod yoqilg'isida ishlovchi avtomobillar, elektrobuslar va shunga o'xshash ekologik toza transport vositalari jadal sur'atlarda rivojlanmoqda. Xalqaro Energetika Agentligi (IEA) ma'lumotlariga ko'ra, 2023-yilda elektromobillar global avtomobil bozorining 14% ini tashkil qilgan bo'lsa, bu ko'rsatkich 2030-yilga borib 35–40% ga yetishi kutilmoqda. Bu esa yoqilg'i resurslariga qaramlikni kamaytirish va uglerod chiqindilarini sezilarli darajada pasaytirishga xizmat qiladi.

O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2022-yil 9-dekabrdagi PQ–447-sonli qaroriga muvofiq, mamlakatda elektromobillarni rivojlantirish va qayta tiklanadigan energiya manbalaridan foydalanish bo'yicha tizimli ishlar olib borilmoqda. 2023-yil yakuniga qadar yurtimizda 2500 dan ortiq elektromobillar ro'yxatdan o'tgan bo'lib, ularning asosiy qismi Toshkent, Samarqand va Farg'ona viloyatlarida to'plangan.

[4] Boshqaruv va transport texnologiyalari instituti. (2022). *O'zbekiston transport tizimida ekologik barqarorlikni ta'minlash yo'nalishlari bo'yicha tahliliy hisobot*. Toshkent.

Shuningdek, yirik transport kompaniyalari tomonidan elektrobuslar xarid qilinmoqda, bir qator davlat muassasalari esa xizmat avtomobillarini ekologik toza texnologiyalar asosida almashtirishni boshlagan.

Tadqiqot davomida aniqlanishicha, elektromobillar va boshqa qayta tiklanadigan energiyadan foydalanadigan transport vositalari:

- 25–30% gacha past ekspluatatsion xarajatlarni ta’minlaydi;
- SO_2, CO_2 kabi chiqindilarni 50% dan ortiq kamaytiradi;
- mahalliy energiya manbalaridan foydalanish orqali tashqi resurslarga bo‘lgan qaramlikni pasaytiradi;
- aholining ekologik ongini shakllantirishga yordam beradi.

Tahlil natijalariga ko‘ra, O‘zbekiston transport tizimida qayta tiklanadigan energiyadan foydalanishda quyidagi holatlar mavjud:

- **Kuchli jihatlar**: Quyosh energiyasi salohiyatining yuqoriligi, davlat tomonidan qo‘llab-quvvatlash, xalqaro moliyalashtirish loyihalarining mavjudligi.
- **Zaif jihatlar**: infratuzilmaning yetarli emasligi (zaryadlash stansiyalari), texnologik bilimlar va kadrlar yetishmasligi.
- **Imkoniyatlar**: xorijiy investitsiyalar, xalqaro grantlar, yashil iqtisodiyotga o‘tish rejasi.
- **Tahdidlar**: import texnologiyalariga yuqori qaramlik, elektr energiyasi tarmog‘ining barqarorligi bilan bog‘liq muammolar.

Ko‘rsatkichlar	Elektr transport vositalari (EV)	Boshqa qayta tiklanadigan energiya manbalari (quyosh, shamol)	An’anaviy yoqilg‘ilar (benzin, dizel)
Ekologik ta’sir	Kam uglerod chiqindilari (CO2)	Kam ifloslanish, yashil energiya manbalaridan foydalanish	Yuqori CO2 chiqindilari, havo ifloslanishi
Ekspluatatsion xarajatlar	25–30% past	25–30% past	Yuqori xarajatlar, resurslar sarfi
Energiyani tejash (kWh/100 km)	10–15 kWh/100 km	12–18 kWh/100 km	20–25 kWh/100 km
Iqtisodiy foyda	Tashqi energiya resurslariga bo‘lgan qaramlikni kamaytiradi	Mahalliy energiya manbalaridan foydalanish orqali barqarorlikni oshiradi	Import yoqilg‘isiga qaramlik
Mahalliy ishlab chiqarish	Yangi texnologiyalar va innovatsiyalarni	Innovatsion texnologiyalarni rivojlantirish uchun imkoniyatlar	Mahalliy ishlab chiqarish cheklangan

	ishlab chiqish imkoniyatlari		
Hujjatlar	IEA, 2023; Tursunov, 2021	Geels, 2012; Boshqaruv va transport texnologiyalari instituti, 2022	IEA, 2023

Jadval 1. Transportda qayta tiklanadigan energiya manbalaridan foydalanishning ekologik va iqtisodiy samaradorligi[5]

Elektr transport vositalari va qayta tiklanadigan energiya manbalaridan foydalanish ekologik jihatdan an'anaviy yoqilg'ilar bilan ishlovchi transport vositalariga nisbatan sezilarli afzalliklarga ega. Bular nafaqat uglerod chiqindilarini kamaytirishga, balki havo ifloslanishini kamaytirishga ham yordam beradi. (IEA, 2023)

Elektromobillar va qayta tiklanadigan energiya manbalaridan foydalanish orqali yoqilg'i xarajatlari kamayadi. Elektr transport vositalari xarajatlarni 25–30% ga, quyosh va shamol energiyasidan foydalanuvchi tizimlar esa 20–25% ga kamaytiradi. (Tursunov, 2021)

Energiyani tejash (kWh/100 km): Elektr transport vositalari energiyani an'anaviy yoqilg'ilar bilan ishlovchi avtomobillarga qaraganda ancha samarali tejaydi. Bu, ayniqsa, energiya resurslarini tejash va barqaror energiya ta'minoti masalalarida muhim o'rin tutadi. (Geels, 2012)

Qayta tiklanadigan energiya manbalaridan foydalanish, transportda tashqi energiya resurslariga bo'lgan qaramlikni kamaytirish orqali mamlakatlar iqtisodiyotining mustahkamlanishiga yordam beradi. Bu, ayniqsa, energiya xavfsizligini oshirishi va barqaror energiya ta'minotini yaratishi mumkin. (Boshqaruv va transport texnologiyalari instituti, 2022)

Elektromobillar va qayta tiklanadigan energiya tizimlari, mahalliy ishlab chiqarish imkoniyatlarini rivojlantirishga, yangi texnologiyalarni ishlab chiqish va ijtimoiy-iqtisodiy taraqqiyotga xizmat qiladi. (Tursunov, 2021)

Tahlil natijalari shuni ko'rsatadiki, transportda qayta tiklanadigan energiya manbalaridan foydalanish nafaqat ekologik, balki iqtisodiy jihatdan ham muhim ustunliklarni ta'minlaydi. Biroq, bu jarayonda infratuzilmani rivojlantirish, texnologik mustaqillikni oshirish va aholining ekologik madaniyatini yuksaltirish muhim omillardan biri sifatida e'tirof etilishi lozim.

Xulosa va takliflar

Barqaror rivojlanish – bu zamonaviy iqtisodiyotning ajralmas qismi bo'lib, ekologik barqarorlik, iqtisodiy samaradorlik va ijtimoiy farovonlikni ta'minlashni maqsad qilgan tizimli yondoshuvni anglatadi. Transport sohasida qayta tiklanadigan energiya manbalaridan foydalanish, atrof-muhitga bo'lgan ta'sirni kamaytirish va energiya sarfini optimallashtirish orqali barqaror rivojlanishga erishishda muhim rol o'ynaydi. Quyosh, shamol va biomassa kabi qayta tiklanadigan energiya manbalari, transport tizimlarining ekologik izini kamaytirib, energiya resurslarining tejab ishlatilishiga xizmat qiladi. Bu

[5] Muallif tomonidan ishlab chiqilgan

yondashuv nafaqat atrof-muhitni saqlashga, balki iqtisodiy barqarorlikka ham hissa qo‘shadi.

Shu bilan birga, qayta tiklanadigan energiya manbalaridan foydalanishning texnologik va moliyaviy to‘siqlari mavjud bo‘lib, ularga qarshi kurashish uchun davlat siyosati, xususiy sektor va xalqaro hamkorlikning muhim roli bor. Shunday qilib, transportda qayta tiklanadigan energiya manbalaridan foydalanishning samarali amalga oshirilishi uchun innovatsion yondoshuvlar, texnologik yangiliklar va strategik rejalashtirish talab etiladi.

- Transport tizimlarida qayta tiklanadigan energiya manbalarini kengroq ishlatish uchun yangi texnologiyalarni rivojlantirish va joriy etish zarur. Bu, ayniqsa, elektr transport vositalarining samaradorligini oshirish va energiya tejamkorligini ta'minlashga yordam beradi.
- Davlat tomonidan qayta tiklanadigan energiya manbalaridan foydalanishni rag‘batlantirish uchun subsidiyalar va imtiyozlarni joriy etish zarur. Shu bilan birga, ekologik zarar keltiradigan transport vositalariga soliqni oshirish va qayta tiklanadigan energiya manbalarini ishlatishni rag‘batlantirish siyosatini amalga oshirish muhimdir.
- Boshqa davlatlar bilan xalqaro hamkorlikni rivojlantirish, qayta tiklanadigan energiya manbalarining texnologiyalarini almashish va integratsiya qilish jarayonini tezlashtiradi. Transportda energiya samaradorligini oshirish va atrof-muhitni himoya qilishda global o‘rtoqlikni kuchaytirish muhimdir.
- Yangi energiya texnologiyalarini ishlab chiqish va tadqiqotlarni qo‘llab-quvvatlash uchun ilmiy markazlarni kuchaytirish va bu sohada ilmiy-texnikaviy ishlarni rag‘batlantirish zarur.
- Jamiyatda qayta tiklanadigan energiya manbalarini qo‘llashning afzalliklari haqida ommaviy axborot vositalari va ta'lim orqali keng tushunchalar shakllantirish, barqaror rivojlanishning ahamiyatini targ‘ib qilish muhimdir.

Foydalanilgan manba va adabiyotlar

1. Xalqaro Energetika Agentligi (IEA), 2023 - Transport sohasida qayta tiklanadigan energiya manbalaridan foydalanish va elektromobillar ulushining o‘sishi bo‘yicha hisobot.

2. Geels, F. W. (2012) - Ekologik toza transport tizimiga o‘tishni texnologik tranzitsiya modeli asosida tahlil.

3. Tursunov, T. (2021) - O‘zbekistonda qayta tiklanadigan energiya manbalarini transport infratuzilmasiga integratsiya qilish masalalari.

4. Boshqaruv va transport texnologiyalari instituti, 2022 - Transport tizimining barqarorligini ta’minlashda "yashil" logistika va energiya samaradorligi masalalari.

5. Stern, N. (2007) - Iqlim o‘zgarishiga qarshi kurashish va "yashil" iqtisodiyotga o‘tish bo‘yicha iqtisodiy yondashuvlar.

6. Givoni, M., Banister, D., & Palm, A. (2013) - Transportda barqaror rivojlanishni ta’minlash: transport infratuzilmasi va qayta tiklanadigan energiya.

7. UNFCCC (Birlashgan Millatlar Tashkiloti Iqlim o‘zgarishi bo‘yicha konvensiya), 2020 - Transport sohasida iqlimni himoya qilish va qayta tiklanadigan energiya manbalaridan foydalanish bo‘yicha hisobot.

8. Kach, A., & Jovanovic, M. (2020) - Barqaror transportni rivojlantirishda xalqaro tajriba va O‘zbekiston sharoitidagi integratsiya.

9. Ehrhardt, J., & Jacob, B. (2018) - Transportda energiya samaradorligi va iqlim o‘zgarishiga qarshi kurashish: texnologiyalar va siyosatlar.

10. Deutsche Bank (2019) - Yashil energiya va transport sohasidagi investitsiyalar: istiqbollar va xatarlar.

Copyright: © 2025 by the authors. This work is licensed under a Creative Commons Attribution- 4.0 International License (CC - BY 4.0)

AKTUAR MOLIYA VA BUXGALTERIYA HISOBI ILMIY JURNALI

Vol. 5 Issue 04 | **pp.** 354-360 | **ISSN**: 2181-1865
Available online https://finance.tsue.uz/index.php/afa

BOZOR IQTISODIYOTI SHAROITIDA MILLIY SUG‘URTA BOZORIDA RAQOBATNI RIVOJLANTIRISH ISTIQBOLLARI

N.R.Murtazayev,
dotsent v.b., Qarshi davlat texnika universiteti

Annotatsiya. Ushbu maqolada O‘zbekiston sug‘urta bozoridagi raqobatning 2018–2024 yillar holati HHI indeksi, SWOT-tahlili va sug‘urta kompaniyalari rahbarlari bilan suhbatlar asosida o‘rganildi. Natijalar bozorga yirik kompaniyalar hukmronligi, normativ to‘siqlar va raqamli infratuzilmaning zaifligini ko‘rsatdi. Qozog‘iston va Turkiya tajribasiga tayangan holda qonunchilikni soddalashtirish, digital platformalarni kengaytirish hamda davlat-xususiy sheriklikni rivojlantirish taklif etiladi. Tadqiqot O‘zbekiston sug‘urta bozorini raqobatbardosh va barqaror tizimga aylantirish uchun yo‘l xaritasini belgilaydi.

Kalit so‘zlar: sug‘urta bozori, raqobat, bozor iqtisodiyoti, raqamli transformatsiya, normativ-huquqiy muhit, davlat-xususiy sheriklik, O‘zbekiston, Herfindahl-Hirschman indeksi, moliyaviy barqarorlik, iste’molchilar ishonchi.

Abstract: This article analyzes competition in Uzbekistan’s insurance market, evaluating its current state and future prospects. Drawing on 2018–2024 statistical data, the Herfindahl-Hirschman Index (HHI), SWOT analysis, and interviews with insurance company heads, it reveals high market concentration, legal and regulatory barriers, and underdeveloped digital infrastructure. Based on Kazakhstan’s and Turkey’s experiences, it highlights the need for digital transformation and public–private partnerships. The paper proposes simplifying legislation, expanding digital platforms, and strengthening public trust to build a more competitive and sustainable insurance sector.

Key words: insurance market, competition, market economy, digital transformation, regulatory environment, public-private partnership, Uzbekistan, Herfindahl-Hirschman index, financial stability, consumer confidence.

Аннотация: Данная статья посвящена анализу текущего состояния и перспектив развития конкуренции на страховом рынке Узбекистана. В исследовании изучались уровень концентрации рынка, конкурентные проблемы и возможности развития на основе статистических данных за 2018–2024 годы, индекса Херфиндаля-Хиршмана (HHI), SWOT-анализа и интервью с руководителями страховых компаний. Подчеркнута важность цифровой трансформации и государственно-частного партнерства с учетом международного опыта, в частности, примеров Казахстана и Турции.

Ключевые слова: страховой рынок, конкуренция, рыночная экономика, цифровая трансформация, нормативно-правовая среда, государственно-частное

партнерство, Узбекистан, индекс Херфиндаля-Хиршмана, финансовая устойчивость, доверие потребителей.

Kirish. Bozor iqtisodiyoti sharoitida milliy sug‘urta bozori iqtisodiy tizimning muhim tarkibiy qismi sifatida moliyaviy xavfsizlikni ta’minlash, xavf-xatarlarni boshqarish va iqtisodiy o‘sishni rag‘batlantirishda strategik ahamiyatga ega. O‘zbekiston kabi o‘tish iqtisodiyotiga ega davlatlarda sug‘urta bozori nafaqat ichki moliyaviy barqarorlikni mustahkamlash, balki xalqaro kapital bozorlariga integratsiyalashuvni ta’minlashda muhim vosita hisoblanadi. So‘nggi yillarda O‘zbekiston bozor iqtisodiyoti tamoyillariga o‘tish jarayonida sug‘urta sohasida sezilarli islohotlar amalga oshirildi, ammo raqobat muhitini shakllantirish hali ham bir qator muammolar bilan kechmoqda. Raqobatning rivojlanishi sug‘urta xizmatlarining sifati va xilma-xilligini oshirish, iste’molchilar uchun narxlarni optimallashtirish, shuningdek, aholining sug‘urta mahsulotlariga bo‘lgan ishonchi va talabini kuchaytirish imkonini beradi.

Hozirgi kunda O‘zbekiston sug‘urta bozori bir qator tizimli to‘siqlarga duch kelmoqda, jumladan, bozorning yuqori darajada konsentratsiyalanganligi, normativ-huquqiy bazaning yetarlicha moslashuvchan emasligi, raqamli texnologiyalarning sekin joriy etilishi va aholining sug‘urta xizmatlari haqidagi xabardorlik darajasining pastligi. Masalan, bozorda bir nechta yirik kompaniyalar hukmronlik qilmoqda, bu esa kichik va o‘rta sug‘urta tashkilotlari uchun jiddiy raqobat muammolarini keltirib chiqarmoqda. Shu bilan birga, global tajriba shuni ko‘rsatadiki, raqobatbardosh sug‘urta bozori iqtisodiy rivojlanishning muhim omili bo‘lib, u nafaqat xizmatlar sifatini oshiradi, balki innovatsiyalarni joriy etish va bozor qamrovini kengaytirishga xizmat qiladi. Masalan, Turkiya va Qozog‘iston kabi davlatlarda davlat tomonidan qo‘llab-quvvatlanadigan raqobat choraları va raqamli transformatsiya sug‘urta bozorining dinamik rivojlanishiga olib keldi.

Ushbu tadqiqot O‘zbekiston sug‘urta bozorida raqobatni rivojlantirishning hozirgi holatini har tomonlama tahlil qilish, mavjud muammolarni aniqlash va ularni bartaraf etish bo‘yicha ilmiy asoslangan strategiyalar ishlab chiqishga qaratilgan. Tadqiqotning asosiy maqsadi – milliy sug‘urta bozorida raqobatni rag‘batlantirishning samarali mexanizmlarini aniqlash va ushbu mexanizmlarni amalda qo‘llash bo‘yicha aniq takliflar berishdir. Shu bilan birga, tadqiqotda xalqaro tajribani O‘zbekiston sharoitlariga moslashtirish imkoniyatlari, shuningdek, raqamli texnologiyalar va davlat-xususiy sheriklik kabi zamonaviy yondashuvlarning bozor rivojlanishiga ta’siri alohida e’tibor markazida bo‘ladi. Ushbu ish orqali nafaqat ilmiy jamoatchilik uchun muhim xulosalar taqdim etish, balki amaliyotda qo‘llaniladigan tavsiyalar ishlab chiqish rejalashtirilmoqda.

Mavzuga oid adabiyotlar sharhi. Xudayberganov S. ilmiy maqolasida O‘zbekiston sug‘urta bozorining umumiy sug‘urta tarmog‘ining hozirgi holati va rivojlanish tendentsiyalari tahlil qilingan. Muallif sug‘urta bozorining asosiy ko‘rsatkichlari (sug‘urta mukofotlari hajmi, sug‘urta to‘lovlari, bozor ulushi va hokazo)ni statistik ma’lumotlar asosida ko‘rib chiqadi. O‘zbekistonda umumiy sug‘urta tarmog‘ining rivojlanishi iqtisodiy o‘sish, qonuniy bazaning takomillashuvi va aholining ongining oshishi bilan bog‘liq. Sug‘urta bozorida raqobatning kuchayishi, yangi mahsulotlarning paydo bo‘lishi va xalqaro tajribaning joriy etilishi muhim omillar sifatida ta’kidlangan. Muallif sug‘urta

kompaniyalarining risklarni boshqarish, mijozlarga yondashuv va innovatsion texnologiyalarni qo‘llash zarurligini alohida ta’kidlaydi [1].

Muallif N.A. Yusupova O‘zbekiston Respublikasining sug‘urta bozori holatini kompleks o‘rganadi va uning rivojlanish istiqbollarini tahlil qiladi. Muallif ta’kidlashicha, mamlakatda so‘nggi yillarda moliyaviy tizimni diversifikatsiyalash hamda fuqarolarning moliyaviy himoyasini kuchaytirishga qaratilgan islohotlar doirasida sug‘urta sohasining o‘rni ortib bormoqda. Muallif 2018–2021 yillar mobaynida sug‘urta tashkilotlari soni, ularning kapitallashuvi, yig‘ilgan sug‘urta mukofotlari va to‘langan kompensatsiyalar statistik ma’lumotlarini tahlil qiladi. Ma’lumotlarga ko‘ra, sohada o‘sish sur’atlari kuzatilmoqda, biroq jahon miqyosidagi ko‘rsatkichlarga nisbatan hali past darajada qolmoqda. Muallif sug‘urta xizmatlarining raqamlashtirilishi, aholining moliyaviy savodxonligini oshirish, yangi sug‘urta turlarini joriy qilish (masalan, ekologik, sog‘liqni saqlash, qishloq xo‘jaligi sug‘urtasi) orqali bozorni yanada rivojlantirish mumkinligini taklif etadi [2].

Ivanova T. va Petrov S. muallifligidagi maqolada xalqaro sug‘urta bozorlaridagi raqobat muhitini o‘rganib, uning O‘zbekiston sug‘urta tizimi uchun dolzarb saboqlarini ochib beradi. Asosiy e’tibor rivojlangan mamlakatlarda shakllangan samarali sug‘urta tizimlari, tartibga soluvchi mexanizmlar va innovatsion yondashuvlarga qaratilgan. Xalqaro tajribaning tahlili: Mualliflar AQSh, Germaniya, Yaponiya va Fransiya kabi sug‘urta bozori rivojlangan мамлакатлар мисолида, raqobat muhiti qanday shakllanishi, davlatning tartibga soluvchi roli ва xizmatlar диверсификацияси каби масалаларни таҳлил қиладилар. Masalan, Germaniyada fuqarolarning barqaror daromadlariga mos ravishda sug‘urta xizmatlari farqlantiriladi, Yaponiyada esa raqobat jarayonini xususiy va davlat kompaniyalari birgalikda ta’minlaydi [3].

M. Rakhimov O‘zbekiston sug‘urta bozorida raqamli transformatsiya jarayonlarini chuqur tahlil qiladi. U raqamli texnologiyalarni joriy etish bo‘yicha olib borilayotgan amaliy ishlar, mavjud to‘siqlar va istiqbolli yechimlarni yoritadi. Muallif sug‘urta faoliyatini avtomatlashtirish, onlayn platformalar orqali xizmat ko‘rsatish, sun’iy intellekt, “blockchain”, “insurtech” texnologiyalarini joriy etishning dolzarbligini asoslaydi. Unga ko‘ra, bu texnologiyalar mijozlarga xizmat ko‘rsatish sifatini oshiradi, xarajatlarni kamaytiradi va ishonchlilikni kuchaytiradi. Maqolada raqamlashtirish jarayoni hali boshlang‘ich bosqichda ekani, aksariyat sug‘urta kompaniyalari faqat telefon orqali xizmat ko‘rsatish yoki oddiy veb-saytlar bilan cheklanishini ko‘rsatadi. Integratsiyalashgan tizimlar, real vaqt rejimida ishlaydigan ilovalar, mijozlar ma’lumotlarini to‘plash va tahlil qilish tizimlari hali keng joriy etilmagan [4].

Muallif Grigoryeva E. V. O‘zbekiston va Qozog‘iston sug‘urta bozorlarining raqamlashtirish davridagi davlat tomonidan tartibga solinishiga doir tajribalarni solishtiradi. Tadqiqotda raqamli texnologiyalarning sug‘urta faoliyatiga kirib kelishi jarayonida hukumat siyosati va institutsional mexanizmlarning o‘rni tahlil qilingan. Muallif har ikki davlatda sug‘urta sohasini tartibga solish agentliklari faoliyatini tahlil qilib, ular tomonidan ishlab chiqilgan strategiyalar, qonunchilikdagi o‘zgarishlar va raqamli xizmatlarga doir normativ bazani solishtiradi. Qozog‘iston sug‘urta sohasida “fintech” va “insurtech” startaplarni qo‘llab-quvvatlashga doir muayyan dasturlarni joriy etgan, O‘zbekistonda esa so‘nggi yillarda elektron polis va onlayn sug‘urtalash tizimi

yo‘lga qo‘yilgan. Ushbu maqola O‘zbekiston va Qozog‘iston sug‘urta bozorlarining raqamlashtirish sharoitida qanday tartibga solinayotgani, qanday yondashuvlar qo‘llanilayotgani, qanday muammolar mavjudligi va ular qanday hal qilinayotganini solishtirma tahlil asosida ochib beradi. Muallif tomonidan keltirilgan tavsiyalar O‘zbekiston uchun xalqaro tajribani o‘zlashtirishda amaliy yordam bo‘lishi mumkin [5].

Muallif X. To‘xtamurodov sug‘urta xizmatlarining milliy iqtisodiyotdagi o‘rnini tahlil qilib, ularning raqobatbardoshligini oshirish yo‘llarini aniqlashga harakat qiladi. Maqola nazariy, amaliy va strategik yondashuvlarni o‘zida mujassamlashtirgan bo‘lib, iqtisodiyotning turli tarmoqlarida sug‘urtaning ko‘p qirrali ahamiyatini ochib beradi. Sug‘urta xizmatlarining iqtisodiy ahamiyati. sug‘urta tizimi iqtisodiy barqarorlikning kafolati, investitsiya muhitining xavfsizligi, aholi va korxonalar moliyaviy himoyasini ta’minlovchi vosita hisoblanadi. Sug‘urta xizmatlari moliyaviy bozorlar va real sektor o‘rtasidagi ko‘prik rolini o‘ynaydi [6].

Metodologiya. Ushbu tadqiqot O‘zbekiston sug‘urta bozorida raqobatni rivojlantirishning hozirgi holatini va kelajak istiqbollarini tahlil qilishga qaratilgan bo‘lib, kompleks metodologik yondashuvdan foydalanildi. Tadqiqotda 2018–2024 yillarga oid O‘zbekiston sug‘urta bozori statistik ma’lumotlari asosiy manba sifatida ishlatildi. Ma’lumotlarni yig‘ish uchun O‘zbekiston Respublikasi Iqtisodiyot va moliya vazirligining rasmiy hisobotlari, Markaziy bankning moliyaviy bozor tahlillari, shuningdek, milliy sug‘urta kompaniyalarining yillik moliyaviy hisobotlari tahlil qilindi. Xalqaro tajribani o‘rganish maqsadida Turkiya, Qozog‘iston va Malayziya kabi davlatlarning sug‘urta bozorlariga oid ochiq manbalardagi ma’lumotlar, shu jumladan, ularning sug‘urta assotsiatsiyalari va moliyaviy tartibga soluvchi organlarining nashrlari ko‘rib chiqildi.

Tadqiqotda bir qator ilmiy usullar qo‘llanildi. Birinchidan, sug‘urta bozoridagi raqobat darajasini baholash uchun Herfindahl-Hirschman indeksi (HHI) hisoblandi. Ushbu indeks bozor konsentratsiyasini aniqlashda keng qo‘llaniladi va bozordagi kompaniyalar ulushlarining kvadratlari yig‘indisiga asoslanadi.

Tahlil va natijalar. O‘zbekiston sug‘urta bozorining 2018–2024 yillardagi faoliyati va raqobat muhitini tahlil qilish natijasida bir qator muhim topilmalar aniqlandi. Herfindahl-Hirschman indeksi (HHI) hisob-kitoblari bo‘yicha, 2024 yil holatiga ko‘ra, bozor konsentratsiyasi o‘rtacha yuqori darajada bo‘lib, HHI 0.27 ni tashkil etdi. Bu ko‘rsatkich bozorda bir nechta yirik kompaniyalarning hukmronligini va kichikroq tashkilotlar uchun raqobat imkoniyatlarining cheklanganligini ko‘rsatadi. Bozordagi ulushlar taqsimoti quyidagi jadvalda keltirilgan:

1-jadval

O‘zbekiston sug‘urta bozoridagi kompaniyalar ulushlari (2024-yil)

Kompaniya turi	Bozor ulushi (%)	HHI ulushi
Top-5 yirik kompaniyalar	68%	0.1849
O‘rta kompaniyalar (6–15)	25%	0.0625
Kichik kompaniyalar (16+)	7%	0.0049

Umumiy HHI	-	0.27

Statistik ma'lumotlarga ko'ra, sug'urta bozorining umumiy hajmi 2024 yilda 1.8 trillion so'mga yetdi, bu 2018 yilga nisbatan 45% o'sishni anglatadi. Sug'urta xizmatlari turlari bo'yicha taqsimotda avtomobil sug'urtasi (34%), mulkiy sug'urta (28%) va tibbiy sug'urta (19%) yetakchilik qildi. Quyidagi jadvalda sug'urta turlari bo'yicha bozor ulushlari keltirilgan:

2-jadval

Sug'urta turlari bo'yicha bozor ulushlari (2024-yil)

Sug'urta turi	Bozor ulushi	O'sish sur'ati (2018–2024)
Avtomobil sug'urtasi	34%	50%
Mulk sug'urtasi	28%	42%
Tibbiy sug'urta	19%	60%
Hayot sug'urtasi	12%	35%
Boshqa sug'urta turlari	7%	30%

Yarim tuzilmali intervyular natijalari shuni ko'rsatdiki, sug'urta kompaniyalari rahbarlari bozordagi raqobatni cheklovchi asosiy omillar sifatida quyidagilarni ta'kidladilar: normativ-huquqiy bazaning murakkabligi (83% respondentlar), raqamli infratuzilmaning yetarli darajada rivojlanmaganligi (75%) va aholining sug'urta xizmatlariga ishonchi pastligi (67%). Regressiya tahlili natijalariga ko'ra, kompaniyalarning bozor ulushiga eng katta ta'sir ko'rsatuvchi omillar orasida reklama xarajatlari (β=0.42, $p<0.05$) va raqamli xizmatlar qamrovi (β=0.38, $p<0.01$) alohida ajralib turdi.

SWOT tahlili natijasida aniqlangan asosiy topilmalar quyidagicha: bozorning kuchli tomonlari sifatida davlat tomonidan islohotlarni qo'llab-quvvatlash va iqtisodiy o'sish tendentsiyalari, zaif tomonlari sifatida esa kichik kompaniyalarning moliyaviy resurslarining cheklanganligi va raqobat muhitining etarlicha rivojlanmaganligi qayd etildi. Imkoniyatlar sifatida raqamli transformatsiya va xalqaro hamkorlik, xavf-xatarlar sifatida esa bozor konsentratsiyasining ortishi va global iqtisodiy noaniqliklar belgilandi.

Muhokama. Tadqiqot natijalari O'zbekiston sug'urta bozorida raqobatni rivojlantirishning hozirgi holati va kelajakdagi imkoniyatlari haqida muhim xulosalar chiqarish imkonini berdi. Herfindahl-Hirschman indeksi (HHI=0.27) bozorning o'rtacha konsentratsiyalanganligini ko'rsatdi, bu bir tomondan yirik kompaniyalarning barqarorligini ta'minlasa, boshqa tomondan kichik va o'rta kompaniyalar uchun raqobat muhitini qiyinlashtirmoqda. Top-5 kompaniyaning bozor ulushining 68% ni egallashi monopolistik tendentsiyalarning mavjudligini ko'rsatadi, bu esa xizmatlar narxlarining moslashuvchanligini pasaytirishi va iste'molchilar uchun imkoniyatlarni cheklashi mumkin. Ushbu holat xalqaro tajribada, masalan, Qozog'istonda 2010-yillarning

boshlarida kuzatilgan bo‘lib, u yerda davlat tomonidan kichik kompaniyalarni qo‘llab-quvvatlash choralari (soliq imtiyozlari va grantlar) bozor konsentratsiyasini 15% ga kamaytirgan edi.

Bozor hajmining 1.8 trillion so‘mga yetgani va 2018–2024 yillarda 45% o‘sish qayd etilgani iqtisodiy rivojlanishning ijobiy ko‘rsatkichidir. Biroq, sug‘urta turlari bo‘yicha tahlil shuni ko‘rsatdiki, avtomobil va mulkiy sug‘urta bozorda yetakchilik qilmoqda, tibbiy sug‘urta esa yuqori o‘sish sur’atiga (60%) ega bo‘lsa-da, umumiy ulushi hali ham past (19%). Bu aholining tibbiy sug‘urtaga bo‘lgan talabi oshayotganini, ammo infratuzilma va xabardorlikning yetarli emasligini anglatadi. Xalqaro tajriba, masalan, Turkiya misolida, davlat-xususiy sheriklik orqali tibbiy sug‘urta qamrovini kengaytirish bozorning umumiy raqobatbardoshligini oshirganini ko‘rsatmoqda. O‘zbekistonda shunga o‘xshash yondashuvni qo‘llash orVedatilgan sug‘urta turlari bo‘yicha raqobatni diversifikatsiya qilish imkonini beradi.

Intervyu natijalari normativ-huquqiy muhitning murakkabligi va raqamli infratuzilmaning rivojlanmaganligini raqobatni cheklovchi asosiy omillar sifatida ko‘rsatdi. Regressiya tahlili reklama xarajatlari va raqamli xizmatlar qamrovining bozor ulushiga sezilarli ta’sirini tasdiqladi (β=0.42 va β=0.38). Bu raqamli transformatsiyaning muhim ahamiyatini ta’kidlaydi. Masalan, Qozog‘istonda mobil ilovalar orqali sug‘urta xizmatlarini joriy etish bozor ulushini 12% ga oshirgan. O‘zbekistonda raqamli platformalarni kengaytirish, ayniqsa, qishloq hududlarida sug‘urta xizmatlarining qamrovini oshirishi mumkin. Biroq, raqamlashtirishning sekin sur’atlari va infratuzilma muammolari ushbu imkoniyatlardan to‘liq foydalanishga to‘sqinlik qilmoqda.

SWOT tahlili bozorning imkoniyatlari sifatida raqamli transformatsiya va xalqaro hamkorlikni ta’kidladi, ammo xavf-xatarlar orasida global iqtisodiy noaniqlik va bozor konsentratsiyasining ortishi muhim o‘rin tutadi. Tadqiqotning cheklovlari sifatida intervyu respondentlarining cheklangan soni va kichik kompaniyalarga yetarlicha e’tibor qaratilmaganligini aytish mumkin. Kelgusida raqamli platformalarning uzoq muddatli ta’siri va kichik kompaniyalarning o‘sish potentsialiga qaratilgan tadqiqotlar zarur.

Ushbu natijalar O‘zbekiston sug‘urta bozorida raqobatni rivojlantirish uchun kompleks yondashuv zarurligini ko‘rsatadi. Normativ-huquqiy islohotlar, raqamlashtirishni tezlashtirish va aholining sug‘urtaga ishonchini oshirish bo‘yicha ommaviy axborot kampaniyalari bozorning raqobatbardoshligini sezilarli darajada yaxshilashi mumkin.

Xulosa. O‘zbekiston sug‘urta bozorida raqobatni rivojlantirish bozor iqtisodiyoti sharoitida iqtisodiy barqarorlik va moliyaviy xavfsizlikni ta’minlashning muhim omili sifatida qaralmokda. Tadqiqot natijalari shuni ko‘rsatdiki, bozor o‘rtacha konsentratsiyalangan bo‘lib, yirik kompaniyalar hukmronlik qilmoqda, bu kichik va o‘rta kompaniyalar uchun raqobat imkoniyatlarini cheklamoqda. Shu bilan birga, bozorning umumiy hajmi 2018–2024 yillarda sezilarli o‘sishni qayd etdi, ammo raqobatni rivojlantirish yo‘lida normativ-huquqiy muhitning murakkabligi, raqamli infratuzilmaning yetarli darajada rivojlanmaganligi va aholining sug‘urta xizmatlariga ishonchi pastligi kabi to‘siqlar saqlanib qolmoqda.

Raqobatni kuchaytirish uchun normativ-huquqiy bazani soddalashtirish, raqamli texnologiyalarni keng joriy etish va aholining sug‘urtaga bo‘lgan xabardorligini oshirishga

qaratilgan kompleks choralar zarur. Xalqaro tajriba, xususan, Qozog‘iston va Turkiya misollari davlat-xususiy sheriklik va raqamlashtirish orqali bozor dinamikasini oshirish mumkinligini ko‘rsatmoqda. Kelgusida davlat va xususiy sektor o‘rtasidagi hamkorlikni mustahkamlash, shuningdek, kichik kompaniyalarni qo‘llab-quvvatlashga qaratilgan moliyaviy rag‘batlantirish choralari milliy sug‘urta bozorini yanada raqobatbardosh va barqaror tizimga aylantirishi mumkin. Keyingi tadqiqotlar raqamli transformatsiyaning uzoq muddatli ta’sirini va kichik sug‘urta kompaniyalarining bozor integratsiyasi imkoniyatlarini chuqurroq o‘rganishga yo‘naltirilishi lozim.

Foydalanilgan adabiyotlar ro‘yxati

1. Xudayberganov, S. (2024). O‘zbekiston sug‘urta bozorining umumiy sug‘urta tarmog‘i bo‘yicha hozirgi holati va uning rivojlanish tendentsiyalari. Iqtisodiy taraqqiyot va tahlil, 2024(6), 45–60. DOI: 10.5281/zenodo.12567890.
2. Yusupova, N. A. (2022). Страховой рынок Узбекистана: современное состояние и перспективы развития. Экономика Центральной Азии, 6(2), 89–104.
3. Ivanova, T. V., & Petrov, A. S. (2021). Конкурентная среда на страховом рынке: международный опыт и уроки для Узбекистана. Финансы и кредит, 27(4), 789–805.
4. Rakhimov, M. (2022). O‘zbekiston sug‘urta bozorida raqamli texnologiyalarni joriy etish: muammolar va yechimlar. Iqtisodiyot va innovatsion texnologiyalar, 2022(5), 78–92.
5. Grigoryeva, E. V. (2023). Регулирование страхового рынка в условиях цифровизации: опыт Узбекистана и Казахстана. Страховое дело, 2023(6), 56–70.
6. To‘xtamurodov, X. (2023). O‘zbekiston iqtisodiyotidagi sug‘urta xizmatlarining roli va raqobatbardoshlikni oshirish yo‘llari. Iqtisod va moliya, 46(1), 23–38.

Copyright: © 2025 by the authors. This work is licensed under a Creative Commons Attribution- 4.0 International License (CC - BY 4.0)

AKTUAR MOLIYA VA BUXGALTERIYA HISOBI ILMIY JURNALI

Vol. 5 Issue 04 | **pp.** 361-367 | **ISSN**: 2181-1865
Available online https://finance.tsue.uz/index.php/afa

MINTAQA EKSPORT SALOHIYATIDAN SAMARALI FOYDALANISHNING TASHKILIY-IQTISODIY MEXANIZMLARI

Raximov T.J.
Abu Rayhon Beruniy nomidagi
Urganch davlat universiteti mustaqil izlanuvchisi, PhD, dotsent

Annotatsiya. Ushbu maqolada mintaqa eksport salohiyatidan samarali foydalanish asoslari, o‘ziga xos xususiyatlari va uni amalga oshirishning tashkiliy-iqtisodiy mexanizmlari bayon etilgan.

Аннотация. В данной статье описаны принципы эффективного использования экспортного потенциала региона, его особенности, а также организационно-экономические механизмы его реализации.

Abstract. This article describes the basics of effective use of the region's export potential, its specific features and organizational and economic mechanisms for its implementation.

Kalit so‘zlar. Eksport, eksport salohiyati, mexanizm, bozor, korxona.

Ключевые слова. Экспорт, экспортный потенциал, механизм, рынок, предприятие.

Key words. Export, export potential, mechanism, market, enterprise.

Bugungi kunda mintaqa iqtisodiyotini barqaror rivojlantirishda eksport salohiyatini samaradorligini oshirish strategiyasi ko’p qirrali yondashuvni talab etadi. Bu holatda jahon xo‘jaligining o‘zgarishi, o‘rnatilgan integratsiya tufayli geografik joylashuv o‘zgaruvchanligi, iqtisodiy o‘sish yangi markazlarining shakllanishi O‘zbekiston iqtisodiyoti rivojlanishining aniq yo‘nalishini belgilaydi [1]. Bu xom ashyo yo‘nalishidan innovatsion va texnologik rivojlanishga o‘tish asosi sifatida iqtisodiyot tarmoqlarini samarali texnologik rivojlantirish asosida modernizatsiya qilish strategiyasi bo‘lishi kerak. Iqtisodiy o‘sishning ustuvor yo‘nalishlari qatorida mamlakatimiz hududlarida raqobatbardosh sanoatni shakllantirishga alohida e’tibor qaratish lozim.

Tashqi savdoni samarali amalga oshirish uchun eksport sohasida tashkiliy va iqtisodiy mexanizmlarni joriy qilish kerak. Tadqiqotning tashkiliy-iqtisodiy tomonini ochib berish uchun mahmulot ishlab chiqarish korxonalaridagi jarayonlarni tartibga solish shakllari, usullari va vositalaridan foydalanilgan. Ulardan foydalanish boshqaruvning tashkiliy-iqtisodiy tarkibiy qismlariga bevosita ta’sir qiladi. Biroq, ba’zi manbalar tahlili natijalariga ko‘ra, O‘zbekiston Respublikasida faoliyat yuritayotgan kichik biznes va xususiy tadbirkorlik sub’ektlari tomonidan ishlab chiqarilgan mahsulot va xizmatlar eksporti hajmlari hamda prognoz ko‘rsatkichlari belgilandi. Buni ekonometrik baholash

Kobb-Duglas ishlab chiqarish funksiyasi, Jak-Bera, St'yudent, Fisher va Darbin-Uatson mezonlari yordamida ishlab chiqiladi [2].

Eksportni diversifikatsiya qilish eksport qilinadigan tovarlar sonining ko'payishiga olib keladigan iqtisodiy jarayon bo'lib hisoblanadi. Yakka tartibdagi eksport korxonasi va davlat darajasida iqtisodiy faoliyatni rivojlantirish uchun diversifikatsiya zarur bo'ladi. Diversifikatsiya - biznesni kengaytirishning yangi usullarini izlash, eksport qilish, ya'ni tovarlar turlari yoki ularning miqdorini ko'paytirish va yangi eksport qiluvchi kompaniyalar bozoriga kirishdir [3].

Zamonaviy iqtisodiyotda eksportni diversifikatsiya qilish tovarlar assortimentini yangilashni nazarda tutadi. Shu bilan birga, kichik korxonalarni yirik korxonalarning qo'shilgan qiymat zanjirida ko'rib chiqish mumkin va bu esa diversifikatsiyaga yordam beradi [4]. Eksport mamlakatda ishlab chiqarilgan mahsulotlarning xalqaro chegaralar bo'ylab harakatlanishini aks ettiradi [5]. Bu esa bir mamlakatda ishlab chiqarilgan tovarlar va xizmatlarning boshqasiga sotishni o'z ichiga oladi. Shunday ekan, eksport salohiyatini oshirish algoritmi korxonalar va tarmoqlar raqobatbardoshligini oshirishga qaratilgan bo'lib, import o'rnini bosuvchi mahsulotlar ishlab chiqarishga qaratiladi [6].

Iqtisodiy komponentni tavsiflashda tashqi iqtisodiy faoliyatni muvaffaqiyatli tashkil etish uchun hal qiluvchi ahamiyatga ega bo'lgan iqtisodiy salohiyatga asoslanadi. Tashkiliy qism tashqi va ichki muhitga ta'sir ko'rsatadigan va ma'lumotlarga kirishda namoyon bo'ladigan, sheriklarni tanlashni osonlashtiradigan va raqobat muhitini yaratadigan tashkiliy mexanizmni anglatadi. Ushbu mexanizm texnologiyalar, resurslar, hisob-kitoblar, taqsimlash tizimlari, menejment va marketing hamda eksport uchun mahsulotlarni shakllantirishga asoslanadi (1-rasm).

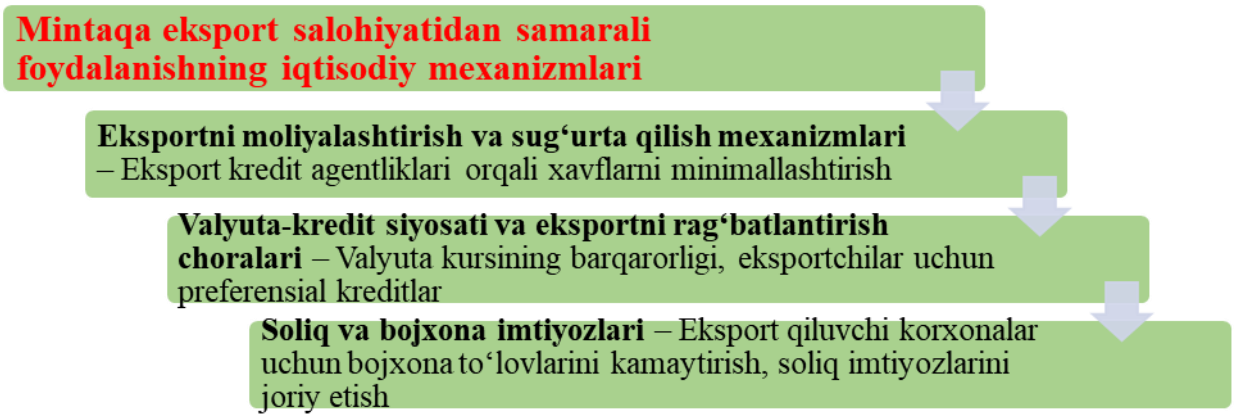

1-rasm. Mintaqa eksport salohiyatidan samarali foydalanishning iqtisodiy mexanizmlari

Iqtisodiy potensial mavjud va safarbar qilinishi mumkin bo'lgan, asosiy manbalar, mamlakat vositalari, yaxlit iqtisodiy tizim potensiali unsurlari, iqtisodiy o'sish va ijtimoiy-iqtisodiy rivojlanish uchun foydalaniladigan va ishlatilishi mumkin bo'lganlar majmui sifatida qaraladi. Tashqi savdo faoliyatining iqtisodiy salohiyatining mohiyatini ochib berish uchun korxonalar eksport va import imkoniyatlariga, shuningdek, xalqaro hamkorligiga e'tibor qaratish lozim. Eksport salohiyatini ro'yobga chiqarish muammolari jahonning ko'pgina mamlakatlarida iqtisodiy rivojlanishning turli bosqichlarida yuzaga keladi. Bu tashqi iqtisodiy siyosatini amalga oshirish davlatning iqtisodiy va siyosiy o'z-

o‘zini belgilashining eng muhim shartiga aylangan iqtisodiyoti transformatsion mamlakatlarga tegishli bo‘ladi (2-rasm).

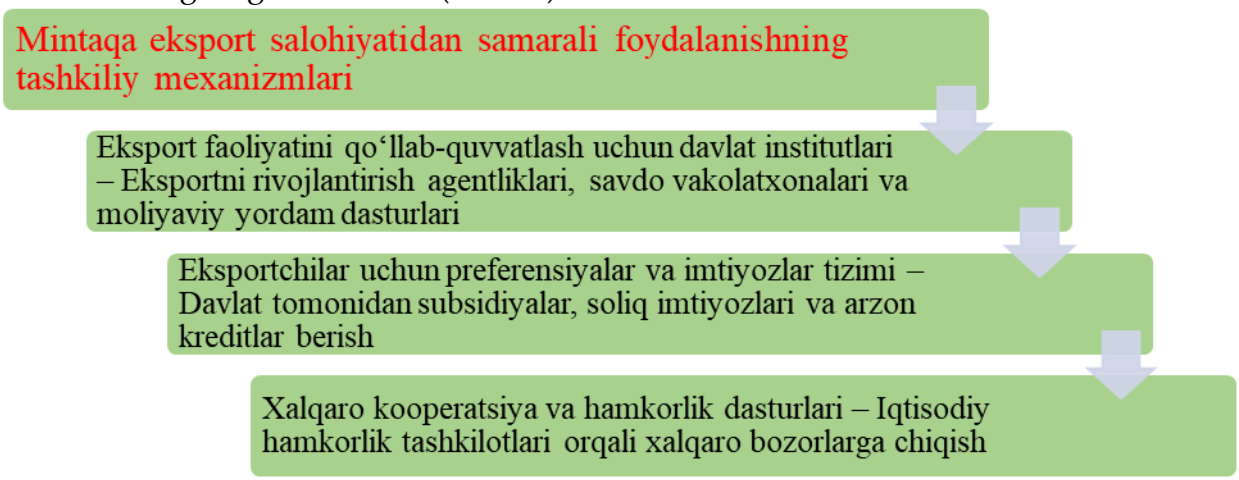

2-rasm. Mintaqa eksport salohiyatidan samarali foydalanishning tashkiliy mexanizmlari

Bozor asosidagi qayta qurish sharoitida bozor munosabatlariga o‘tish davrida ishlab chiqilgan tashqi savdoni boshqarishni tashkil etishning ko‘pgina yondashuvlari iqtisodiyotdagi o‘zgarishlarni hisobga olgan holda tuzatishni talab qiladi. Tashqi bozorlarga chiqish korxonaning barqaror ishlashi va bozorlarni kengaytirishning kafolati bo‘lib qolmay, balki boshqaruv samaradorligining yetarli darajasini ta’minlashga asoslanadi. Unga tegishli darajadagi ochiq tashqi iqtisodiy faoliyat tizimi mavjud bo‘lganda erishiladi. Bu borada milliy korxonalar tashqi savdoni tashkil etishda quyidagi usuldan foydalandilar:

- tashqi bozorga chiqish o‘zining tashqi savdo kompaniyalari yoki savdo bo‘limi orqali amalga oshiriladi;

- vositachilar orqali tashqi bozorga chiqish.

Korxonaning o‘z tashqi savdo bo‘limlarini yaratish samarali asoslanishi mumkin. Bu esa tovar aylanmasida eksport ulushi katta bo‘lsa tashqi savdo operatsiyalari muntazam bo‘ladi. Ya’ni, raqobatbardoshligi yuqori bo‘lgan mahsulotlarni ishlab chiqarish yoki o‘z xususiyatlariga ko‘ra noyob bo‘lgan mahsulotlarni ishlab chiqarishga asoslanadi. Jahon bozorining tegishli segmentida past raqobat sharoitida mahsulotlar xorijiy foydalanish shartlarini o‘zgartirishni talab qilmaydi. Korxonada tashqi savdo faoliyati bo‘yicha kerakli miqdordagi mutaxassislar mavjud bo‘ladi. Bu borada tashqi savdo operatsiyalari samaradorligini oshirishga imkon beradigan quyidagi milliy, xorijiy yoki xalqaro vositachilardan foydalanish maqsadga muvofiq:

- bozorni yaxshiroq bilish;
- doimiy mijozlarni mavjudligi;
- yirik hajmdagi operatsiyalar uchun xarajatlarni kamaytirish;
- yetkazib berish va hujjatlarni qayta ishlash muddatlarini qisqartirish;
- sotishdan oldingi va sotishdan keyingi xizmatlarni ko‘rsatish.

Integratsiya jarayonlari mamlakatlar o‘rtasidagi o‘zaro bog‘liqlikning kuchayishi, yirik iqtisodiy makonlarning paydo bo‘lishi va ilmiy-texnikaviy taraqqiyotning tezlashishi hisoblanadi. Bu omillar noaniqlik komponentining paydo bo‘lishiga imkon beradi. Shu bois, biznes o‘zgaruvchan iqtisodiy sharoitlarga doimiy moslashish va kelajakda samarali

kompaniya yaratish usuli sifatida strategik rejalashtirishni talab qiladi. Strategik rejalashtirish samarali tashqi savdo uchun asos bo‘lib xizmat qiladi. Chunki, kompaniya jahon bozorida rejalashtirish faoliyatining asosiy parametrlarining optimalligini tekshirishi mumkin. Bu esa uning faoliyatiga sezilarli ta’sir ko‘rsatadi. Bu borada xalqaro strategiyani ishlab chiqish quyidagilarga imkon beradi:

- e’tiborni tashqi iqtisodiy faoliyatning eng muhim masalalariga qaratish;
- korxonaning tashqi iqtisodiy faoliyat sohasidagi vazifasi va asosiy maqsadlarini belgilash va amalga oshirishni muvofiqlashtirish;
- korxonani yangi holatga o‘tkazish va zarur resurslardan foydalangan holda o‘tkazishning optimal usullarini aniqlash.

Shuningdek, xalqaro iqtisodiy faoliyat strategiyasini shakllantirishda turli mexanizmlar hisobga olinishi kerak. Bu esa korxonalar salohiyatini shakllantiradi va strategiyaning asosini tashkil qiladi. Ushbu mexanizmlar tashkiliy boshqaruv, tashqi iqtisodiy faoliyatni axborot bilan ta’minlash, mahsulot eksportini rejalashtirish, eksport yetkazib berishni hisobga olish va tahlil qilish va xodimlarni boshqarish kabilarga asoslanadi. Bu holatlar quyidagi muhim yo’nalishlar va mexanizmlarga asoslanadi:

- diversifikatsiya va mahsulot sifati. Diversifikatsiya bitta turdagi mahsulotga bog’liq bo’lmaslik va mahsulotlar turlarini kengaytirishni anglatadi.
- mahalliy kompaniyalarni qo’llab-quvvatlash. Mahalliy ishlab chiqaruvchilarni eksport qilish uchun tayyorlashda davlat katta o’rin egallaydi katta.
- logistika va infratuzilmani rivojlantirish. Samarali logistika tizimi mintaqaning eksport salohiyatini oshirishning muhim qismiga aylangan.
- raqamli texnologiyalar va onlayn platformalardan foydalanish. Elektron tijorat platformalari orqali mahalliy ishlab chiqaruvchilarga xalqaro bozorlarga kirishni osonlashtirish mumkin.
- erkin savdo hududlari va bozor integratsiyasi. Erkin savdo hududlari yoki iqtisodiy ittifoqlar mintaqaga yangi investitsiyalarni jalb qilishga va savdo aloqalarini kengaytirishga xizmat qiladi.
- ilmiy tadqiqotlar va innovatsiyalarni rivojlantirish. Ilmiy tadqiqot va innovatsiyalar mintaqaning eksport salohiyatini oshirishda muhim rol o’ynaydi.
- ijtimoiy-iqtisodiy barqarorlik va kadrlar tayyorlash. Barqaror eksport salohiyatini ta’minlash uchun mintaqadagi ijtimoiy-iqtisodiy barqarorlik muhim omil hisoblanadi.
- ekologik barqarorlikni ta’minlash. Yashil iqtisodiyot va ekologik toza mahsulotlarni rivojlantirish xalqaro bozorlarda talab yuqori bo’lgan segmentga aylanmoqda.

Mazkur mexanizmlarni amalga oshirish mintaqaning iqtisodiy barqarorligini ta’minlashda eksport salohiyatini oshirishning muhim omillaridan biri bo’lib, u uzoq muddatli rivojlanishni kafolatlaydi.

Mintaqa eksport salohiyatidan samarali foydalanish hududiy eksportni oshirish borasida quyidagi yo’nalishlardagi tashkiliy-iqtisodiy mexanizmlarga asoslanadi.

- mavjud eksport salohiyatini oshirish va yangi bozorlarni izlab topish. Unga asosan, 2017-2021-yillar mobaynida viloyatdagi korxonalar tomonidan amalga oshirilayotgan mahsulotlar eksportining hajmi son va sifat jixatdan sezilarli darajada ortib bormoqda. 2017-2021-yillarda jami 736 mln. dollarlik mahsulot eksporti amalga oshirilgan bo’lib, 2016-yilga nisbatan ushbu ko’rsatkichlar 2 barobarga oshdi. Jumladan, sanoat

mahsulotlari 523 mln. dollarlik yoki 2016-yilga nisbatan 1,6 barobarga va meva-sabzavot mahsulotlari 213 mln. dollarlik yoki 2016-yilga nisbatan 6 barobarga oshdi. Xususan. Urganch, Xonqa, Hazorasp, Xiva va Shovot tumanlari va Urganch shahrida eksport hajmi 2 barobarga oshgan. Eksport faoliyati bilan shug'ullanuvchi korxonalar soni 51 tadan 214 taga yoki 4 barobarga oshdi. Xorijiy eksport davlatlar soni 16 tadan 32 taga yetib, eksport geografiyasi 12 tadan (AQSh, Germaniya, Xitoy, BAA, Iroq, Turkiya, Bangladesh, Koreya, Xindiston, Vetnam, Yaponiya va Avstriya) ortiq yangi davlatlar o'zlashtirilishi hisobiga kengaygan (3-rasm).

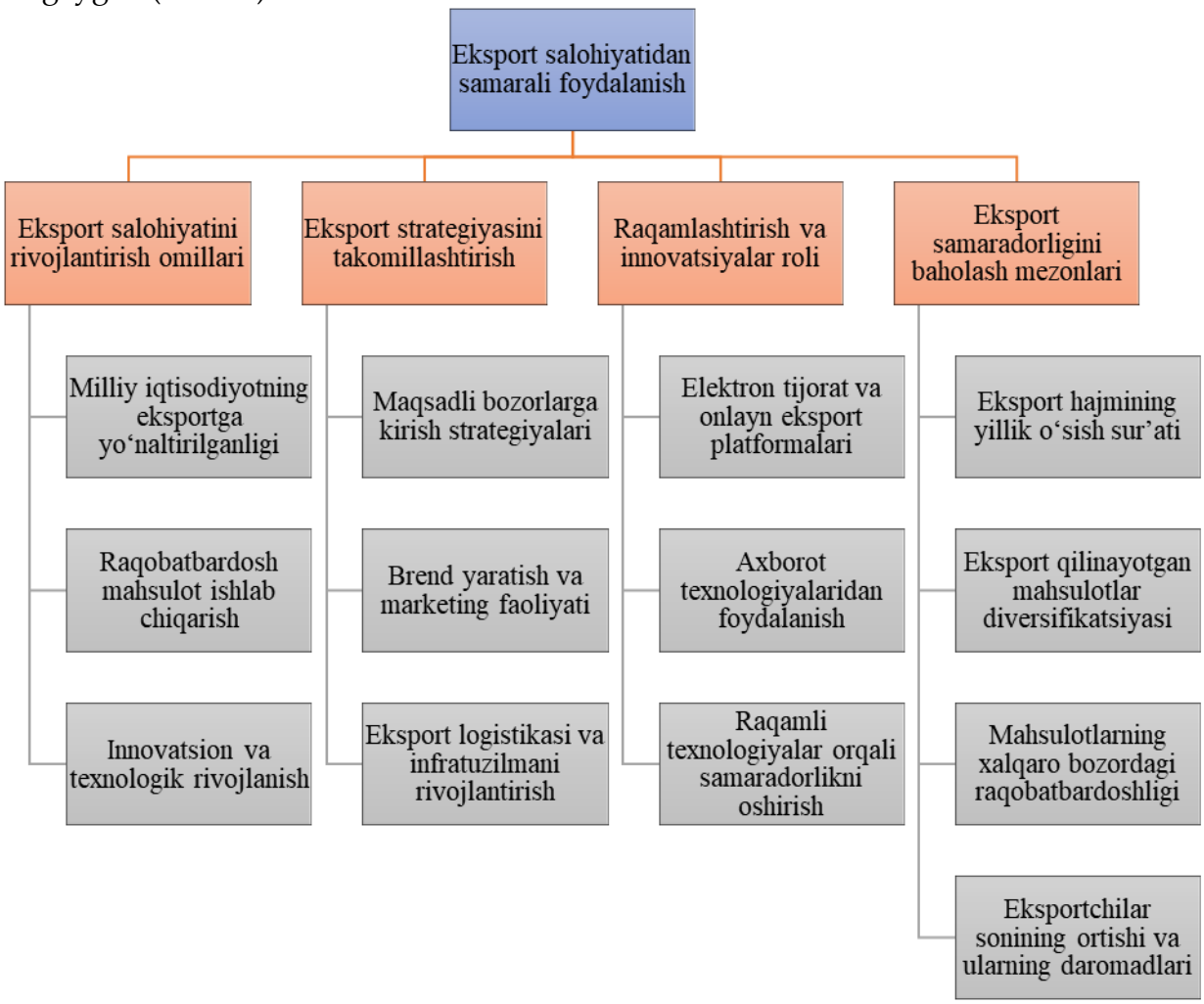

3-rasm. Eksport salohiyatidan samarali foydalanish

Eksportga ortilgan tovarlar va mahsulotlar turlari 65 tadan oshib 30 tadan ortiq yangi (tayyor to'kimachilik mahsulotlari, gulkog'oz, meva-sabzavot sharbatlari, oyna, qurilish mollari, tibbiyot qo'lkoplari, margarin, baliq konservalari, qizilmiya ekstrakti va quritilgan meva-sabzavotlar) mahsulot turlari eksporti amalga oshirildi. Eksportbop meva-sabzavot mahsulotlari yetishtiriladigan zamonaviy issiqxonalar maydoni 8 gektardan 285 gektarga yetkazildi. Natijada, mazkur yillar davomida 15 mln. dollardan ortiq mahsulotlar eksporti amalga oshirilgan. To'qimachilik sanoatida ishlab chiqarish quvvatlarini oshirish va yangi loyihalarni ishga tushirish hisobiga 2021-yil yakuni bilan 2,2 trln. so'mlik (2017-yilga nisbatan o'sish 2,1 barobar) sanoat mahsulotlari ishlab chiqarishga erishildi va buning natijasida eksport hajmi 122,2 mln. dollarga yetkazildi.

Investitsiyalar va tashqi savdo vazirligi huzuridagi eksportni rag'batlantirish agentligi tomonidan eksportyor korxonalarga ko'rsatilgan jami 6 mlrd. moliyaviy yordam natijasida qo'shimcha 35 mln. dollar eksport ta'minlandi. Ma'lumot uchun 8 ta korxonalarga eksport qilishda transport xarajatlarining bir qismini kompensatsiya qilish uchun 926 mln. so'mlik mablag' ajratildi, 6 ta eksport qiluvchi tashkilotlarga xalqaro standartlash va sertifikatlash tizimlarini joriy etish bo'yicha 826 mln. so'mlik mablag' to'lab berildi, 8 ta korxonaga ko'rgazma va yarmarkalarda ishtiroki bilan bog'liq xarajatlarini qoplab berish uchun 153,4 mln. so'm xarajatlari qoplab berildi, eksport amaliyotida zarur bo'ladigan 2381 ta ruxsatnoma va sertifikatlarni rasmiylashtirish uchun 429,5 mln. so'm to'lab berildi hamda 11 ta korxona tomonidan aylanma mablag'larini to'ldirish uchun olingan 15 mlrd. so'mlik kreditlarining foiz xarajatlarini 877 mln. so'm hamda 1 ta korxonaga 5,5 mlrd. so'm kredit olish uchun 2,8 mlrd. so'mlik kafillik taqdim etildi.

Eksport hajmlarining o'sishi yuqori qo'shilgan qiymatli sanoat mahsulotlari eksportini oshirish hisobiga erishildi. Jumladan, paxta tolasi eksportini keskin kamaytirgan holda uni qayta ishlash darajasini oshirilishi evaziga tikuv-trikotaj mahsulotlari eksporti 2 barobarga yoki 60 mln. dollarga o'sdi, meva-sabzavot mahsulotlari 4 barobarga yoki 44 mln. dollarga hamda qurilish materiallari 6,6 barobarga yoki 3 mln. dollarga o'sishi ta'minlandi.

- yangi mahsulotlarni o'zlashtirish va ularni tashqi bozorlarga olib chiqish. Eksportchi korxonalar faoliyatini moliyaviy-iqtisodiy, tashkiliy-huquqiy tomondan qo'llab-quvvatlash choralari faol davom ettirilishi natijasida 2026-yilda viloyat eksportini tayyor to'qimachilik mahsulotlari, ipak, qurilish mollari, qayta ishlangan va xo'l meva-sabzavotlarni eksportga ortish hisobiga 500 mln. dollarga yetishi yoki 2021-yil ko'rsatkichiga nisbatan 2,6 barobarga va 2017-yilga nisbatan 4 barobarga o'sdi. Buning natijasida eksport faoliyatiga 200 dan ortiq yangi korxonalar jalb etilib, ularning soni 400 dan oshirildi, 16 dan ortiq yangi bozorlarga viloyatda ishlab chiqarilgan mahsulotlar bilan kirib borgan holda 65 dan ortiq davlatlar bozori o'zlashtirildi.

Meva-sabzavot mahsulotlari ishlab chiqaruvchi korxonalarning xorijiy mamlakatlarda tashkil etiladigan xalqaro ko'rgazma va yarmarkalarda ishtirok etishi keng tashkillashtirildi. Mahalliy meva-sabzavot mahsulotlarini xorijiy mamlakatlarga to'siqsiz va muammosiz eksportini amalga oshirish maqsadida, mahsulot yetishtiruvchilarga xalqaro sertifikat va standartlar joriy etildi. Gulkaram (brokkoli), salat latuk, kulupnay va artishok kabi sabzavot mahsulotlarini yetishtirishni ta'minlash natijasida noana'naviy turdagi meva-sabzavot mahsulotlarini eksportga yo'naltirish orqali eksport hajmlari keskin oshirildi. Qishloq xo'jaligi ekinlarini joylashtirish tizimini tubdan takomillashtirish natijasida jahon bozorlarida yuqori talabga ega mahsulotlarni yetishtirish va eksport qilish tashkillishtirildi.

Bugungi kunda viloyatdagi eksportyor va importyor korxonalar Turkmaniston Respublikasi hamda O'zbekistonning janubiy qismida joylashgan davlatlarga Buxoro viloyatining Olot tumanidagi chegara posti orqali yuk tashish transportlarida mahsulotlar olib kirish va chiqishlari amalga oshirilmoqda. Bu esa o'z navbatida tadbirkorlarga ortiqcha transport xarajatlarni va ortiqcha vaqt sarflanishiga sabab bo'lmoqda. Shovot tumanida esa chegara-o'tkazuv punkti faoliyatini yo'lga qo'yish orqali to'g'ridan-to'g'ri

Ashxobot shahrigacha boradigan masofani 400 km.ga qisqartirishga erishiladi. Natijada, transport xarajatlari kamayib, eksporterlar korxonalar uchun qulaylik yaratiladi hamda viloyatning eksport salohiyati 10 mln. dollarga oshiriladi.

Foydalanilgan adabiyotlar ro‘yxati:

1. Nazarov N. Increasing export potential with special economic zones in Uzbekistan. // Economics and Innovative Technologies. Vol. 2019, No. 6, November-December. – p. 87.

2. Tukhtabaev, J.S., Samiyeva, G.T., Kushbakov, A.N., Goziyeva, A.A., Razakova, B.S., Aktamov, O.A.U. (2023). Econometric Assessment of the Dynamics of Development of the Export Potential of Small Businesses and Private Entrepreneurship Subjects in the Conditions of the Digital Economy. In: Koucheryavy, Y., Aziz, A. (eds) Internet of Things, Smart Spaces, and Next Generation Networks and Systems. NEW2AN 2022. Lecture Notes in Computer Science, vol 13772. Springer, Cham. https://doi.org/10.1007/978-3-031-30258-9_39

3. https://utmagazine.ru/posts/10928-diversifikaciya-eksporta

4. https://customwritings.co/the-importance-of-export-diversification/

5. https://www.wallstreetmojo.com/export/

6. Потиенко Л.И. О привлечении инвестиций в повышение экспортного потенциала страны. // Вестник ФА, 4, 2006. - с. 130.

Copyright: © 2025 by the authors. This work is licensed under a Creative Commons Attribution- 4.0 International License (CC - BY 4.0)

AKTUAR MOLIYA VA BUXGALTERIYA HISOBI ILMIY JURNALI

Vol. 5 Issue 04 | **pp.** 368-371 | **ISSN**: 2181-1865
Available online https://finance.tsue.uz/index.php/afa

MINTAQADA XUSUSIY TIBBIYOT MUASSASALARI INFRATUZILMASINI RIVOJLANTIRISH YO‘NALISHLARI

Qobulov Ozodbek O‘ktamboy o‘g‘li,
Abu Rayhon Beruniy nomidagi
Urganch davlat universiteti “Biznes va boshqaruv”
kafedrasi stajor-o‘qituvchisi, mustaqil izlanuvchi

Annotatsiya. Ushbu maqolada mintaqada xususiy tibbiyot muassasalari infratuzilmasini rivojlantirish xususiyatlari, o‘ziga xos xususiyatlari, mavjud imkoniyatlari va amalga oshirish yo‘nalishlari yoritilgan.

Аннотация. В статье рассматриваются особенности, специфические особенности, существующие возможности и направления реализации развития инфраструктуры частных медицинских учреждений в регионе.

Abstract. This article discusses the features, specific features, existing opportunities and directions of implementation of the infrastructure development of private medical institutions in the region.

Kalit so‘zlar. Mintaqa, infratuzilma, tibbiyot muassasalari infratuzilmasi, yo‘nalish, xizmat.

Ключевые слова. Регион, инфраструктура, инфраструктура медицинского учреждения, направление, услуга.

Key words. Region, infrastructure, infrastructure of medical institutions, direction, service.

Jahon mamlakatlarida tibbiyot muassasalari faoliyatini rivojlantirishga alohida e’tibor qaratilmoqda. Chunki, bugungi kunda barcha asosiy sog‘liqni saqlash tizimlari aholining barcha ijtimoiy qatlamlari uchun maqbul darajada bajara olmaydi. Bu borada xususiy tibbiyot muassasalarini tashkil etish ustuvor yo‘nalish bo‘lib hisoblanadi. Ushbu muassasalar xizmati aholiga xususiy mulkchilik shaklida muassasa va shifoxonalar tomonidan taqdim etilib, ularni moliyalashtirish pullik tibbiy xizmat amalga oshirilmoqda. Shu sababli, ushbu borada ijtimoiy va iqtisodiy rivojlanishga erishgan Markaziy, G‘arbiy, Shimoliy va Janubiy Yevropa, Shimoliy Amerika, Yaponiya va Avstraliya kabi mamlakatlar xususiy sog‘liqni saqlashning ko‘p tizimlarini yaratish yo‘lidan bormoqdalar.

Jahonning rivojlangan mamlakatlarida, xususan AQShda sog‘liqni saqlash tizimi eng rivojlangan sohalardan biridir. So‘nggi 10 yil ichida mamlakatda ushbu sohaning YaIMdagi ulushi o‘rtacha 17,5 foizni tashkil etdi. Kelgusi yillarda, ya’ni 2024-yildan 2029-yilgacha bo‘lgan muddatlarda mamlakatda sog‘liqni saqlash sohasi YaIMni 20 foizini tashkil etishi kutilmoqda. Raqamli tibbiyot sohasi ham tez rivojlanayotgan soha

bo‘lib, 2026-yil oxirigacha uning yiliga 28,5 foizga o‘sishi prognoz qilinmoqda [1]. Ushbu chora-tadbirlarning amalga oshirilishi bevosita xuususiy tibbiyot muassasalari faoliyatini jadal isloh qilish va ular infratuzilmasini rivojlantirishga bog‘liq bo‘ladi.

Yangi O‘zbekiston taraqqiyot strategiyasining 61-maqsadida mamlakatimiz mintaqalarida xususiy tibbiyot muassasalarini tashkil etish masalasining muhimligiga alohida quyidagicha to‘xtalib o‘tilgan: “**Tibbiy xizmatlardagi xususiy sektorning ulushini 25 foizga yetkazish, x**ususiy tibbiyotni yanada rivojlantirish va qo‘llab-quvvatlash**” [2]. Shunday ekan, mamlakatimizda** xususiy tibbiyot muassasalari faoliyatini qo‘llab-quvvatlash ustuvor vazifa bo‘lib qolmoqda. Bu borada tibbiyot infratuzilma tarmoqlari faoliyatiga ta’sir qiluvchi omillar va uning xorij tajribasini ilmiy-nazariy tadqiq qilish, O‘zbekiston mintaqalarida xususiy tibbiyot muassasalari rivojlanish holatini tadqiq qilish, uning infratuzilma salohiyatini baholash va rivojlantirish strategiyasini ishlab chiqishni taqozo qiladi.

Tibbiyot infratuzilma tarmoqlari infratuzilma tarmoqlarining muhim tarkibiy qismidir. Tibbiyot infratuzilmasi faoliyat ko‘rsatayotgan tibbiyot tizimining asosini tashkil etadi. Ushbu infratuzilma sifatli tibbiy xizmatlardan foydalanishni ta’minlash va aholi salomatligini mustahkamlashda muhim rol o‘ynaydi. Tibbiyot sohasi muammolari davlat va xususiy sektorda tibbiyot xizmatlarini ko‘rsatish va xavflarni birlashtirish tuzilmasini o‘zgartirish zaruratini keltirib chiqardi [3]. Tibbiyot infratuzilma tarmoqlari bir qator unsurlarga ega bo‘ladi. Kasalxonalar va muassasalardan axborot texnologiyalari tizimlari va tibbiy ta’minot zanjirlarigacha tibbiyot infratuzilmasi kishilar va jamoalarga yordam ko‘rsatish uchun birgalikda ishlaydigan qator unsurlarni o‘z ichiga oladi [4]. Tibbiyot infratuzilma tarmoqlarini taraqqiy qildirish raqamli texnologilar samaradorligiga bog‘liq. Xususan, raqamli texnologiyalar, ulanish va ma’lumotlar integratsiyasi bilan tavsiflangan sog‘liqni saqlash - 4.0 tizimining paydo bo‘lishi sog‘liqni saqlash sanoatida operatsion samaradorlikni oshirish uchun imkoniyatlarga ega bo‘ldi [5].

Bugungi kunda tibbiyot muassasalarining rivojlanishi va raqobatbardoshliligi bevosita xilma xil tibbiyot muassasalarining samarali faoliyat ko‘rsatishi bilan belgilanadi. Ularni tarkibida xususiy tibbiyot muassasalari alohida o‘ringa ega bo‘lib, ularning infratuzilmasi zamonaviy standartlar asosida taraqqiy qilib bormoqda. Bu borada ushbu xususiy tibbiy muassasalar infratuzilma salohiyatini baholash muhim ahamiyat kasb etadi. Bu esa tibbiy, sanitariya-profilaktika, tibbiy-reabilitatsiya va farmatsevtika sohalarida tijorat va notijorat faoliyat turlarini chuqur tahlil qilish va chuqur anglab yetishni talab qiladi. Bunda tibbiyot sohasi turli tashkiliy-huquqiy tuzilmalari tibbiy-ijtimoiy kompleks bo‘linmalari xizmatlari faoliyatining o‘ziga xos xususiyatlaridan kelib chiqadi. Xususiy tibbiyot muassasalari infratuzilmasi salohiyatini baholashda ko‘rsatiladigan tibbiy xizmatlar sifati alohida e’tiborga olinadi. Tibbiy xizmat jarayonlari aholi turmush tarzi va ijtimoiy ko‘payish sharoitlarini belgilaydigan o‘zaro ta’sir harakatlarining to‘plamidan iborat bo‘ladi. Ushbu o‘zaro bog‘liq bo‘lgan quyidagi maqsadlarga xizmat qilish uchun mo‘ljallanadi:

- ilgari to‘plangan inson salohiyatini saqlab qolish;
- kelajak avlodlarni ijtimoiy takror ishlab chiqarish uchun yangi institutsional shart-sharoitlar yaratish.

Darhaqiqat, tibbiyot infratuzilmasi tibbiyot xizmatlarini ko‘rsatishni birgalikda qo‘llab-quvvatlaydigan jismoniy va tashkiliy tuzilmalar, obektlar va tizimlarni anglatadi. U tibbiy muassasalar va jihozlari, shuningdek axborot texnologiyalari, tibbiyot ishchi kuchi va tizimlarigacha bo‘lgan barcha narsani o‘z ichiga oladi. Bu mamlakat tibbiyot tizimining tarkibiy qismidir. Mintaqada xususiy tibbiyot muassasalari infratuzilmasini rivojlantirish yo‘nalishlari quyidagilarni o‘z ichiga oladi:

1) Davlat-xususiy sheriklikni qo‘llab-quvvatlash:

- qonuniy bazani takomillashtirish: Davlat-xususiy sheriklik loyihalarini osonlashtirish va investitsiyalarni jalb qilish uchun aniq va shaffof qonunchilikni yaratish.

- moliyaviy rag‘batlar: Xususiy tibbiyot muassasalari uchun kreditlar, subsidiyalar, soliq imtiyozlari va kafolatlar kabi moliyaviy rag‘batlarni taklif qilish.

- byurokratik to‘siqlarni kamaytirish: Loyihalarni tasdiqlash, yer olish va ruxsat olish jarayonlarini soddalashtirish.

- infratuzilma loyihalarini qo‘llab-quvvatlash: Davlat xususiy tibbiyot muassasalari uchun zarur bo‘lgan infratuzilma (yo‘llar, kommunikatsiyalar, elektr ta’minoti va h.) loyihalarini moliyalashtirishi yoki qisman moliyalashtirishi mumkin.

2) Investitsiyalarni jalb qilish:

- ivestitsiyaviy muhitni yaxshilash: Siyosiy va iqtisodiy barqarorlikni ta’minlash, korrupsiyaga qarshi kurashish va huquqiy himoyani kuchaytirish.

- investorlar uchun ma’lumotlarni taqdim etish: Mintaqadagi tibbiy xizmatlarga bo‘lgan ehtiyoj, demografik tendensiyalar, raqobat muhiti va boshqa muhim ma’lumotlarni taqdim etish.

- investitsiya forumlari va tadbirlarini tashkil etish: Investorlarni, tibbiyot muassasalari va davlat organlarini bir joyga to‘plash uchun platforma yaratish.

- xorijiy investitsiyalarni jalb qilish: Xalqaro investorlarni jalb qilish uchun maqsadli marketing tadbirlarini o‘tkazish.

3) Infratuzilmani rivojlantirish:

- zamonaviy tibbiy uskunalar bilan ta’minlash: Xususiy tibbiyot muassasalarini zamonaviy diagnostika va davolash uskunalari bilan ta’minlash uchun lizing dasturlarini yoki boshqa moliyaviy mexanizmlarni ishlab chiqish.

- tarmoqlarni rivojlantirish: Xususiy klinikalar, diagnostika markazlari va dorixonalar o‘rtasidagi hamkorlikni rag‘batlantirish.

- telemeditsinani rivojlantirish: Telemeditsina xizmatlarini ko‘rsatish uchun zarur bo‘lgan infratuzilmani yaratish va qo‘llab-quvvatlash.

- elektron sog‘liqni saqlash tizimlarini joriy etish: Elektron tibbiy kartalar, onlayn tizimlar va boshqa raqamli yechimlarni joriy etish.

4) Kadrlar tayyorlash va malakasini oshirish:

- tibbiyot xodimlarini tayyorlash: Xususiy tibbiyot muassasalari uchun zarur bo‘lgan malakali tibbiyot xodimlarini tayyorlash uchun ta’lim muassasalari bilan hamkorlik qilish.

- malaka oshirish kurslarini tashkil etish: Xususiy tibbiyot muassasalari xodimlari uchun zamonaviy tibbiy texnologiyalar va usullar bo‘yicha malaka oshirish kurslarini tashkil etish.

- chet el tajribasini o‘rganish: Xorijiy tibbiyot muassasalarida stajirovka o‘tash imkoniyatlarini yaratish.

5) Sifatni nazorat qilish va standartlashtirish:

- tibbiy xizmatlar sifatini nazorat qilish tizimini joriy etish: Xususiy tibbiyot muassasalari tomonidan ko‘rsatilayotgan tibbiy xizmatlar sifatini nazorat qilish uchun aniq mezonlar va standartlarni ishlab chiqish.

- akkreditatsiya va sertifikatlash: Xususiy tibbiyot muassasalarini akkreditatsiyalash va sertifikatlash jarayonlarini joriy etish.

- jamoatchilik nazoratini kuchaytirish: Tibbiy xizmatlar sifati bo‘yicha shikoyatlarni ko‘rib chiqish va hal qilish mexanizmlarini yaratish.

Bundan tashqari, xususiy tibbiyot muassasalari infratuzilmasini rivojlantirishda mahalliy xususiyatlarni, demografik va epidemiologik vaziyatni hisobga olish zarur.

Xulosa shuki, tibbiyotda infratuzilma sohasi xizmat sifatini oshirish kabilarga bog‘liq bo‘ladi. Tibbiyot infratuzilma tarmoqlari tarkibida texnologiyalar, modellari va landshaft tushunchalari ham shakllanadi. Tibbiyot infratuzilmasi tarkibida hanuzgacha tibbiyotning nomutanosibligi, resurslarni taqsimlashning notekisligi, tibbiyot xodimlarining yetishmasligi, texnologik an’anaviy integratsiya va pandemiya muammolari saqlanib qolmoqda. Ushbu muammoni hal qilish borasida strategiyalar ishlab chiqilishi va tashabbuslar qo‘llab-quvvatlanishi lozim. Ushbu chora-tadbirlar yo‘nalishiga ishchi kuchini rivojlantirish, tibbiyot ma’lumotlari almashinuvi, telemeditsinaning kengayishi, favqulodda vaziyatlarga tayyorlik va tibbiyot sohasidagi tenglik kabilar xos bo‘ladi.

Foydalanilgan adabiyotlar ro‘yxati:

1. https://ru.investing.com/analysis/article-200276121

2. Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2022 йил 28 январдаги “2022-2026 йилларга мўлжалланган Янги Ўзбекистоннинг тараққиёт стратегияси тўғрисида”ги ПФ-60-сон Фармони. Manba: https://lex.uz/docs/5841063

3. Rathina K. Health care infrastructure in India – operation and challenges. // Conference: International conference on development economics, February 2023. - p. 4.

4. https://enterprisewired.com/meaning-of-healthcare-infrastructure/

5. Prashnatita Pal, Bikash Chandra Sahana, Jayanta Poray. Secure Electronics Medical Infrastructure for Healthcare 4.0: A Voice Identity Management-Based Approach. // International Conference on Machine Learning and Data Engineering (ICMLDE 2023). - p. 468.

Copyright: © 2025 by the authors. This work is licensed under a Creative Commons Attribution- 4.0 International License (CC - BY 4.0)

AKTUAR MOLIYA VA BUXGALTERIYA HISOBI ILMIY JURNALI

Vol. 5 Issue 04 | **pp.** 372-383 | **ISSN**: 2181-1865
Available online https://finance.tsue.uz/index.php/afa

TASHQI IQTISODIY ALOQALARDA EKSPORTNI RIVOJLANTIRISH OMILLARI

G‘oyibnazarov Muxammad Xamidbekovich
"BIZNES NARVON EKSPERTS" MCHJ ilmiy hodimi

Annotatsiya: Mazkur maqolada Xorazm viloyatining tashqi iqtisodiy aloqalar doirasida eksport salohiyatini oshirishga ta’sir etuvchi asosiy omillar tahlil qilingan. Jumladan, ishlab chiqarish salohiyati, transport va logistika infratuzilmasi, geosiyosiy va tashqi iqtisodiy aloqalar, davlat tomonidan ko‘rsatilayotgan qo‘llab-quvvatlash choralarining samarasi hamda tashqi bozorlarning talabi asosiy tahlil ob’ektlari sifatida ko‘rib chiqilgan. Tadqiqotda iqtisodiy-statistik va mantiqiy tahlil usullari asosida mintaqaviy eksportni rivojlantirish bo‘yicha ilmiy xulosalar keltirilgan hamda amaliy tavsiyalar berilgan. Shuningdek, maqolada eksport faoliyatini modellashtirish va siyosiy qarorlar qabul qilishda uning ahamiyati yoritilgan.

Kalit so‘zlar: Eksport, tashqi iqtisodiy aloqalar, ishlab chiqarish salohiyati, transport-logistika, xorijiy investitsiyalar, davlat qo‘llab-quvvatlovi, transchegaraviy hamkorlik, eksport strategiyasi, modellashtirish.

Annotation: This article analyzes the main factors affecting the growth of export potential in the framework of Foreign Economic Relations of the Khorezm region. In particular, the production potential, transport and logistics infrastructure, geopolitical and foreign economic relations, the effectiveness of state support measures and the demand of foreign markets were considered as the main objects of analysis. The study provides scientific conclusions on the development of regional exports based on methods of economic-statistical and logical analysis and provides practical recommendations. The article also highlights its importance in modeling export activities and making political decisions.

Keywords: Export, Foreign Economic Relations, production potential, transport-Logistics, foreign investment, state support, cross-border cooperation, export strategy, modeling.

Аннотация: В данной статье анализируются основные факторы, влияющие на рост экспортного потенциала в рамках внешнеэкономических связей Хорезмской области. В частности, в качестве основных объектов анализа рассматривались производственный потенциал, транспортно-логистическая инфраструктура, геополитические и внешнеэкономические связи, эффективность мер

государственной поддержки и востребованность на внешних рынках. В исследовании представлены научные выводы о развитии регионального экспорта на основе методов экономико-статистического и логического анализа и даны практические рекомендации. В статье также подчеркивается его важность для моделирования экспортной деятельности и принятия политических решений.

Ключевые слова: Экспорт, внешнеэкономические связи, производственный потенциал, транспортно-логистический комплекс, иностранные инвестиции, государственная поддержка, трансграничное сотрудничество, экспортная стратегия, моделирование.

Kirish

Jahon iqtisodiyoti globalizatsiya jarayonida rivojlanib borayotgani sababli, har bir mamlakat va mintaqa o‘zining iqtisodiy o‘sishini ta'minlash maqsadida tashqi savdoni rivojlantirishga e'tibor qaratmoqda. Xorazm viloyati eksport salohiyatiga ega bo‘lgan bir qator mahsulotlar ishlab chiqarishga qodir. Bu maqolada Xorazm viloyatining eksport imkoniyatlari va bu jarayonda faoliyat yuritayotgan omillar tahlil qilinadi.

Bugungi globallashuv jarayonida tashqi iqtisodiy aloqalar har bir mamlakatning iqtisodiy rivojlanishida muhim omil hisoblanadi. Dunyo iqtisodiyotining tobora o‘zaro bog‘liqligi, resurslar, kapital, tovarlar va xizmatlarning erkin harakati tashqi iqtisodiy aloqalarni yanada dolzarb masalaga aylantirmoqda. Har bir davlat o‘zining iqtisodiy salohiyatini to‘liq namoyon etish va xalqaro bozorlarda raqobatbardoshligini ta’minlash uchun tashqi iqtisodiy aloqalarni samarali rivojlantirishga intilmoqda.

Tashqi iqtisodiy aloqalar tashqi savdo, xalqaro investitsiyalar, xalqaro moliyaviy hamkorlik, texnologiyalar transferi, xalqaro kooperatsiya va integratsiya jarayonlaridir. Bu aloqalar orqali mamlakatlar o‘zlarida mavjud bo‘lmagan resurslarni chetdan olib kiradi, ortiqcha mahsulotlarni tashqi bozorlarda sotadi, zamonaviy texnologiyalar va boshqaruv uslublarini o‘zlashtiradi. Tashqi iqtisodiy aloqalar iqtisodiy o‘sishni jadallashtirish, yangi ish o‘rinlari yaratish, ishlab chiqarish samaradorligini oshirish va ichki bozorni muvozanatlashtirishda muhim rol o‘ynaydi. Eksport hajmining ortishi orqali davlatga valyuta tushumlari ko‘payadi, bu esa byudjet barqarorligini ta’minlashga xizmat qiladi. Shu bilan birga, import orqali mamlakat o‘z ehtiyojlariga muvofiq tovar va xizmatlarni olib kirib, ichki iste’mol bozorini boyitadi. Xalqaro iqtisodiy hamkorlik xorijiy investitsiyalarni jalb qilish imkonini yaratadi. Chet ellik investorlar mamlakatga zamonaviy texnologiyalar, ilg‘or boshqaruv tajribasi, yangi ishlab chiqarish quvvatlarini olib kiradi. Bu esa nafaqat iqtisodiy o‘sishga, balki kadrlar salohiyatini oshirishga, ilmiy-texnik taraqqiyotga ham olib keladi. Xorijiy investitsiyalar ishtirokida amalga oshirilgan yirik infratuzilma loyihalari mamlakatning transport-logistika salohiyatini mustahkamlab, uni mintaqaviy va global iqtisodiy tizimlarga yanada yaqinlashtiradi.[1]

Tashqi iqtisodiy aloqalar shuningdek, xalqaro tashkilotlar, moliyaviy institutlar, rivojlangan davlatlar bilan o‘zaro manfaatli aloqalarni mustahkamlashda ham katta

[1] Халқаро иқтисодий муносабатлар: Ўқув қўлланма / Т.Жўраев ва бошқалар

ahamiyat kasb etadi. Jahon banki, Xalqaro valuta jamg‘armasi, Osiyo taraqqiyot banki kabi yirik institutlar bilan moliyaviy hamkorlik iqtisodiy islohotlarni qo‘llab-quvvatlash, infratuzilmani rivojlantirish va ijtimoiy loyihalarni amalga oshirishda katta imkoniyatlar yaratadi.

So‘nggi yillarda tashqi iqtisodiy aloqalarni rivojlantirish davlat siyosatining ustuvor yo‘nalishlaridan biriga aylangan. Tashqi savdo aylanmasi hajmining ortishi, eksport geografiyasining kengayishi, strategik hamkor davlatlar bilan iqtisodiy aloqalarning chuqurlashuvi mamlakatning iqtisodiy barqarorligini mustahkamlashga xizmat qilmoqda. Xususan, transport-kommunikatsiya infratuzilmasining yaxshilanishi, bojxona tartib-taomillarining soddalashtirilishi va investorlar uchun qulay muhit yaratilishi tashqi iqtisodiy aloqalarning rivojlanishiga zamin yaratmoqda.Tashqi iqtisodiy aloqalar mamlakat iqtisodiy taraqqiyotining asosiy omillaridan biri bo‘lib, u nafaqat iqtisodiy ko‘rsatkichlarning yaxshilanishiga, balki mamlakatning xalqaro maydondagi nufuzining ortishiga, aholining turmush darajasining yuksalishiga ham xizmat qiladi. Har bir davlat tashqi iqtisodiy aloqalarni rivojlantirish orqali o‘zining strategik manfaatlarini ilgari surish, iqtisodiy xavfsizligini ta’minlash va barqaror taraqqiyotga erishish imkoniyatiga ega bo‘ladi.[2]

Zamonaviy iqtisodiy taraqqiyot sharoitida mintaqalar o‘z iqtisodiy salohiyatini to‘liq namoyon etishi uchun tashqi savdo, investitsiya jalb qilish va transchegaraviy hamkorlikni rivojlantirishga alohida e’tibor qaratmoqda. Bu omillar mintaqaviy iqtisodiy o‘sishni ta’minlash, yangi ish o‘rinlari yaratish, infratuzilmani yaxshilash hamda hududlarning global iqtisodiyotga integratsiyalashuvi uchun muhim vosita bo‘lib xizmat qiladi.[3]

Tashqi savdo – mintaqaviy ishlab chiqaruvchilar uchun yangi bozorlarga chiqish, mahsulot eksportini kengaytirish, raqobatbardoshlikni oshirish imkonini beradi. Ayniqsa, eksport salohiyatiga ega sohalarni qo‘llab-quvvatlash orqali hududda valyuta tushumlari ortadi, bu esa mahalliy ishlab chiqarishni moliyalashtirishga xizmat qiladi. Shu bilan birga, import orqali mintaqa zamonaviy texnologiyalar, mashina-uskunalar, ilmiy-texnik bilimlar bilan ta’minlanadi. Masalan, O‘zbekistonning chegaradosh mintaqalari – Xorazm, Farg‘ona vodiysi, Surxondaryo viloyatlari qo‘shni davlatlar bilan faol tashqi savdo aloqalari olib bormoqda. Chegaraoldi savdo zonalarining faoliyati bu jarayonda muhim o‘rin tutmoqda.

Xorijiy investitsiyalarni jalb qilish mintaqaning iqtisodiy infratuzilmasini yaxshilash, sanoatni modernizatsiya qilish va yangi loyihalarni amalga oshirishda asosiy vositadir. Investitsiyalar mahalliy mehnat bozorini jonlantiradi, eksportbop mahsulotlar ishlab chiqarish imkonini yaratadi va innovatsion faoliyatni qo‘llab-quvvatlaydi. So‘nggi yillarda O‘zbekistonda mintaqaviy investitsion muhitni yaxshilashga qaratilgan bir qator islohotlar amalga oshirilmoqda. Erkin iqtisodiy zonalar (EIZ), kichik sanoat zonalari (KSZ)

[2] O‘zbekiston Respublikasi Investitsiyalar, sanoat va savdo vazirligi (MIFT) axborotlari
[3] "O‘zbekiston Respublikasida hududiy iqtisodiy rivojlanishning zamonaviy tendensiyalari" (Toshkent, 2021)

va xorijiy investorlar uchun soliq imtiyozlari mintaqalarni investitsiya markaziga aylantirishda muhim vosita bo‘lmoqda. Jumladan, Xorazm viloyatida tashkil etilgan "Urganch" EIZ doirasida bir nechta xorijiy sarmoya ishtirokidagi loyihalar amalga oshirilmoqda.

Transchegaraviy hamkorlik – mintaqalarning qo‘shni davlatlar hududlari bilan o‘zaro savdo, infratuzilma, transport-logistika, ekologiya, turizm va boshqa yo‘nalishlarda birgalikda harakat qilishidir. Bu hamkorlik o‘zaro ishonch, barqarorlik va iqtisodiy integratsiyaning asosi hisoblanadi. Ayniqsa, suv, energetika va transport infratuzilmasiga doir qo‘shma loyihalar mintaqalararo barqaror taraqqiyotga xizmat qiladi. O‘zbekistonning Qozog‘iston, Tojikiston, Turkmaniston va Afg‘oniston bilan qo‘shni mintaqalari ayni yo‘nalishda ijobiy tajribaga ega. Jumladan, “Tirmiz – Xayraton” temir yo‘li orqali Afg‘oniston bilan yuk almashinuvi yo‘lga qo‘yilgan, bu esa Surxondaryo viloyati iqtisodiyotiga ijobiy ta’sir ko‘rsatmoqda.

Mintaqalar iqtisodiyotini rivojlantirishda tashqi savdo, investitsiyalar va transchegaraviy hamkorlik ajralmas tarkibiy qismlar hisoblanadi. Bu omillar orqali mintaqalar iqtisodiy mustaqillikka erishadi, zamonaviy texnologiyalarni o‘zlashtiradi, global iqtisodiy maydonda o‘z o‘rnini mustahkamlaydi. Shu sababli har bir mintaqaviy boshqaruv organi bu yo‘nalishlarda tizimli yondashuv asosida siyosat yuritishi zarur.

Zamonaviy iqtisodiyotni boshqarishda va davlat siyosatini ishlab chiqishda ilmiy asoslangan qarorlar qabul qilish tobora muhim ahamiyat kasb etmoqda. Bunda iqtisodiy modellashtirish samarali siyosat yuritishning asosiy vositalaridan biri hisoblanadi. Modellashtirish murakkab iqtisodiy jarayonlarni matematik, statistik va kompyuter texnologiyalari asosida tahlil qilish imkonini beradi. Bu esa siyosatchilar va iqtisodiy qaror qabul qiluvchilar uchun aniq prognozlar, muqobil ssenariylar va optimallashtirilgan yo‘nalishlarni belgilashda katta yordam beradi.[4]

Modellashtirishning asosiy afzalligi shundaki, u real iqtisodiy sharoitlarni abstrakt shaklda ifodalab, ularni matematik formulalar, tenglamalar, grafiklar yoki algoritmlar orqali ifodalaydi. Bu uslub siyosat yuritishda “taxminan” yoki “tajriba asosida” emas, balki aniq raqamlar, trendlar va ko‘rsatkichlarga tayangan holda harakat qilish imkonini yaratadi. Masalan, aholining o‘sish sur’atlarini modellashtirish orqali kelajakda ta’lim, sog‘liqni saqlash, uy-joy, mehnat bozoriga bo‘lgan ehtiyojni prognoz qilish mumkin. Shu asosda zarur infratuzilma va xizmatlar oldindan rejalashtiriladi. Xuddi shuningdek, investitsiya oqimlari, tashqi savdo balansi, inflatsiya darajasi, eksport-import hajmlari kabi ko‘rsatkichlar bo‘yicha yaratilgan modellar siyosat yurituvchilarga o‘z vaqtida to‘g‘ri chora-tadbirlarni ko‘rishga yordam beradi. Modellashtirish uslublari turli darajadagi siyosiy qarorlarni qamrab oladi: makroiqtisodiy siyosatdan tortib, mintaqaviy rejalashtirishgacha, demografik prognozlardan to sektoral strategiyalarni ishlab

[4] Gujarati, D.N. “Basic Econometrics” (2004)

chiqishgacha. Ayniqsa, iqtisodiy xavflarni oldindan baholash, beqarorlikni kamaytirish va barqaror rivojlanishga erishish yo‘lida modellashtirishning o‘rni beqiyosdir.[5]

Bugungi kunda ko‘plab rivojlangan va rivojlanayotgan davlatlar, xususan O‘zbekiston ham, iqtisodiy siyosatni ishlab chiqishda modellashtirish yondashuviga tobora ko‘proq e’tibor qaratmoqda. O‘zbekiston Respublikasi Prezidenti huzuridagi Iqtisodiy tadqiqotlar va islohotlar markazi, Davlat statistika qo‘mitasi, Markaziy bank kabi muassasalar tomonidan zamonaviy model va prognozlar ishlab chiqilmoqda. Bu esa respublikada iqtisodiy islohotlar samaradorligini oshirishga xizmat qilmoqda. Modellashtirish bu nafaqat ilmiy tahlil vositasi, balki strategik boshqaruvning ajralmas qismi hisoblanadi. Aniqlik, ishonchlilik va tahliliy chuqurlik siyosiy qarorlar qabul qilish jarayonini sifat jihatdan yangi bosqichga olib chiqadi. Shuning uchun, iqtisodiy siyosatni puxta rejalashtirish va samarali amalga oshirish uchun modellashtirish vositalaridan keng foydalanish zarur.[6]

Mavzuga oid adabiyotlar sharhi

Tashqi iqtisodiy aloqalarni kengaytirish va eksport salohiyatini oshirish bugungi kunda har bir davlatning ustuvor yo‘nalishlaridan biri hisoblanadi. So‘nggi yillarda eksportni rivojlantirish bo‘yicha olib borilgan tadqiqotlar va ilmiy ishlanmalar ushbu jarayonni chuqur o‘rganishga xizmat qilmoqda. Xususan, eksportni rag‘batlantirish mexanizmlari, institutsional muhit, tashqi bozorlar bilan integratsiyalashuv, logistika infratuzilmasi va davlat tomonidan ko‘rsatiladigan qo‘llab-quvvatlov choralariga oid tadqiqotlar alohida ahamiyat kasb etadi.

Xalqaro miqyosda Krugman P. va Obstfeld M. (2009) tomonidan ishlab chiqilgan xalqaro savdo nazariyalari eksportning shakllanishiga ta’sir qiluvchi omillarni aniqlashda muhim metodologik asos bo‘lib xizmat qiladi. Ularga ko‘ra, mamlakatlar orasidagi farqlanish (komparativ ustunlik), ishlab chiqarish xarajatlari, transport logistikasining holati va valyuta kursi eksport salohiyatiga bevosita ta’sir ko‘rsatadi.

Shuningdek, Porter M. (1990) o‘zining “Milliy raqobatbardoshlik nazariyasi”da eksport faoliyatida mamlakat ichki muhitining ahamiyatiga alohida urg‘u beradi. Uning fikriga ko‘ra, eksport qiluvchi firmalarning muvaffaqiyati mamlakat ichidagi raqobat muhiti, innovatsion faoliyat, infratuzilma sifati va hukumat siyosatiga bog‘liq.

MDH davlatlari tajribasi tahlili shuni ko‘rsatadiki, eksport hajmining oshishi ko‘p jihatdan iqtisodiy islohotlar, biznes muhitining liberallashuvi, valyuta kursining moslashuvchanligi va tashqi bozorlar bilan savdo-iqtisodiy bitimlarga kirish darajasiga bog‘liq. Masalan, Qozog‘iston Respublikasida eksportni rivojlantirish uchun “Qozog‘iston eksport” agentligi orqali kreditlar, sug‘urta va kafolatlar shaklida qo‘llab-quvvatlash mexanizmlari ishlab chiqilgan.

[5] "O‘zbekiston Respublikasida hududiy iqtisodiy rivojlanishning zamonaviy tendensiyalari" (Toshkent, 2021)
[6] Strategy.uz va CER – siyosiy qarorlarni modellashtirish yondashuvlari

O‘zbekiston misolida esa, so‘nggi yillarda amalga oshirilgan iqtisodiy liberallashuv, eksportchilarga soliq va bojxona imtiyozlari berilishi, tashqi savdo faoliyatini soddalashtirishga qaratilgan normativ-huquqiy hujjatlar eksport hajmining o‘sishiga xizmat qilmoqda. Jumladan, O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining 2019-yil 7-maydagi PQ–4308-sonli qarori bilan “Eksport faoliyatini rag‘batlantirish jamg‘armasi” tashkil etildi. Bu jamg‘arma eksport qiluvchilarga moliyaviy yordam ko‘rsatish, ular uchun xorijiy bozorlarni o‘rganishda maslahatlar berish va marketing faoliyatini amalga oshirishga ko‘maklashish imkonini yaratdi.

Akademik doiralarda Mirzayev Sh. (2020), Karimov N. (2021), Abdug‘aniyev A. (2022) kabi olimlar tomonidan olib borilgan ilmiy izlanishlarda eksport faoliyatini rivojlantirishda ishlab chiqarish bazasi, raqobatbardosh mahsulot yetishtirish, sertifikatlashtirish va logistika xizmatlarining rivojlanganligi asosiy omillar sifatida ta’kidlangan.

Hududiy kontekstdan kelib chiqib olib borilgan tadqiqotlar ham eksportni rivojlantirishda lokal omillarning ta’sirini yoritadi. Masalan, Xorazm viloyatida eksportning tarkibi va hajmiga agroiqtisodiy salohiyat, mahsulotni qayta ishlash darajasi, transport yo‘laklariga yaqinlik hamda xorijiy investitsiyalar oqimi muhim ta’sir ko‘rsatadi (Jo‘rayev Sh., 2023).

Mavjud ilmiy adabiyotlar eksportni rivojlantirishda makroiqtisodiy barqarorlik, davlat siyosati, infratuzilma, biznes muhit, innovatsiyalar va tashqi bozorlar bilan o‘zaro hamkorlik aloqalari hal qiluvchi omillar ekanligini ko‘rsatmoqda. Shu bilan birga, har bir hududda bu omillarning roli va ularning o‘zaro ta’sirini chuqur tahlil qilish eksport siyosatini takomillashtirishda muhim ahamiyatga ega.

Tadqiqot metodologiyasi

Ushbu tadqiqot ishlarini amalga oshirishda ilmiy tadqiqot metodologiyasida keng qo‘llaniladigan usullardan foydalanildi. Tashqi iqtisodiy aloqalarda eksportni rivojlantirish omillarini o‘rganishda umumiylikdan individuallikka va aksincha tartibda deduksion yoki induksion usullardan foydalanish samara bersa, abstrakt-mantiqiy fikrlash usuli esa jarayonni tizimli tahlil qilishda ahamiyatlidir. Ilmiy tahlil jarayonida ana shu ilmiy tadqiqot usullaridan, xususan, ilmiy abstraksiya, induksiya va deduksiya, tizimli va qiyosiy tahlil, ekspert baholash va iqtisodiy-statistik , tahlil qilishda esa sintez va tahlil usullarini keng foydalanildi.

Tahlil va natijalar

Mazkur bo‘limda Xorazm viloyatida eksportni rivojlantirishga ta’sir ko‘rsatuvchi asosiy omillar iqtisodiy tahlil asosida o‘rganildi. Ushbu omillar alohida guruhlarga ajratilib, ularning eksport jarayonlariga bevosita yoki bilvosita ta’siri baholandi. Har bir omilning ahamiyati va rolini aniqlash orqali, hududiy eksport salohiyatini oshirishga xizmat qiluvchi ustuvor yo‘nalishlar aniqlab berildi.

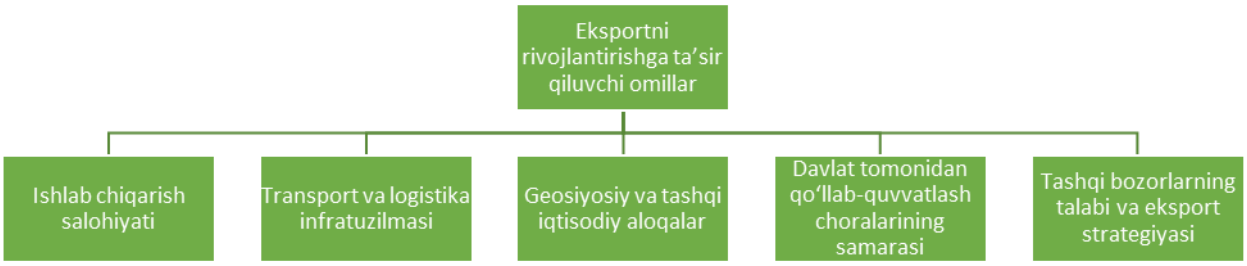

1-rasm. Eksportni rivojlantirishga ta'sir qiluvchi omillar [7]

➢ **Ishlab chiqarish salohiyati.** Eksport hajmining ortishi, asosan, mamlakatning ishlab chiqarish salohiyatiga bog'liq. Xorazm viloyatining eksport salohiyati, ayniqsa, qishloq xo'jaligi mahsulotlari va yengil sanoat tarmoqlarining rivojlanishi bilan to'g'ridan-to'g'ri bog'liqdir. Ushbu omil eksportni kengaytirish uchun muhim ahamiyatga ega, chunki sifatli va raqobatbardosh mahsulotlar ishlab chiqarish, bozorning o'zgaruvchan talablariga moslashish imkonini beradi. Xorazm viloyatida sanoat sektori, ayniqsa, oziq-ovqat sanoati, paxta va yengil sanoatning ulushi katta bo'lib, bu tarmoqlarni eksportga yo'naltirish uchun yaxshi imkoniyatlar yaratadi. Viloyatning iqtisodiy o'sishini va eksport salohiyatini oshirish uchun quyidagi omillar muhim:

Sanoat tarmog'ining diversifikatsiyasi, Viloyatda ishlab chiqarish tarmoqlarini kengaytirish, yangi texnologiyalarni joriy etish, va yuqori qo'shimcha qiymatli mahsulotlar ishlab chiqarishga alohida e'tibor qaratish zarur. Misol uchun, tekstil sanoatini rivojlantirish va yuqori sifatli mahsulotlarni eksport qilish, shu jumladan ekologik toza va organik mahsulotlarni ishlab chiqarish imkoniyatlarini kengaytirish zarur.

Mahsulotlar assortimenti, Mahsulotlar assortimenti ham eksport salohiyatiga ta'sir qiluvchi muhim omildir. Viloyatning o'ziga xos iqlimi va tabiiy resurslari mavjud mahsulotlarning eksportini oshirish imkoniyatlarini yaratadi. Xususan, qishloq xo'jaligi mahsulotlari (gilos, mevalar, sabzavotlar), oziq-ovqat sanoati (sharbatlar, konservalar) va paxtadan tayyorlangan matolarni eksport qilishda katta imkoniyatlar mavjud.

Mahsulot sifatining yaxshilanishi, Mahsulotlar sifatini oshirish, eksport qilish uchun zarur sertifikatlarga ega bo'lish, ekologik xavfsizlik va raqobatbardoshlikni ta'minlash eksportning samaradorligini oshiradi. Yaxshi ishlab chiqarilgan va sertifikatlangan mahsulotlar yuqori talablarga javob beradigan tashqi bozorga kirish imkonini beradi.

➢ **Transport va logistika infratuzilmasi.** Eksportni rivojlantirishda transport va logistika infratuzilmasining muhim roli bor. Mamlakatning yoki viloyatning eksport salohiyati faqatgina mahsulot ishlab chiqarish salohiyati bilan cheklanmaydi, balki

[7] Muallif ishlanmasi

mahsulotlarni tashqi bozorlarga samarali va arzon yetkazib berish imkoniyatlari bilan ham bog‘liqdir. Xorazm viloyati, geografik joylashuvi tufayli, eksport qilishda transport tarmoqlari va logistika infratuzilmasining ahamiyati juda katta. Bu, ayniqsa, ichki va tashqi bozorga ulanishning eng qulay va samarali yo‘llarini tanlashda namoyon bo‘ladi.

Transport tarmoqlari, Xorazm viloyatining transport infratuzilmasi asosiy ikki turdagi yo‘nalishlarga bog‘liqdir: avtomobil yo‘llari va temiryo‘l tarmog‘i. Ushbu tarmoqlar orqali viloyatning eksport salohiyati kengaytirilishi mumkin. Mahsulotlarni eksport qilishda eng qulay transport vositasi bo‘lib, ularning tezligi va xavfsizligi jihatidan muhim ahamiyatga ega. Xorazm viloyati, asosan, ichki va tashqi bozorlar uchun avtomobil yo‘llaridan keng foydalanadi. Ammo ba’zi hududlarda yo‘llarning holati va transport vositalarining yetarli emasligi eksportni sekinlashtirishi mumkin. Temiryo‘l orqali yuk tashish transportning samarali va arzon usuli bo‘lib, Xorazm viloyatidan keyingi bozorga eksport qilishda muhim rol o‘ynaydi. Temiryo‘l tarmog‘ining rivojlanishi viloyatning o‘zini tashqi bozorga chiqarish imkoniyatini oshiradi.

Yaqin portlar va tranzit nuqtalarining roli, Xorazm viloyatidan eksport qilinadigan mahsulotlarning bir qismi portlar orqali tashiladi. Xususan, Xiva va Urganch kabi shaharlar orqali o‘tgan transport yo‘llari va tranzit nuqtalari, masalan, Turkmaniston yoki Qozog‘iston portlari orqali eksport yo‘nalishlari tashkil etilishi mumkin. Xorazm viloyatining tranzit imkoniyatlari boshqa davlatlar bilan bo‘lgan transport tarmog‘ini yaxshilashga yordam beradi va yangi bozorlarni zabt etishda yordam beradi.

Logistika markazlari va sovutgichli omborlar, Eksportni qo‘llab-quvvatlovchi logistika markazlari, ayniqsa, sovutgichli omborlar eksportni rivojlantirishda muhim rol o‘ynaydi. Qishloq xo‘jaligi mahsulotlari, xususan, meva-sabzavotlar va oziq-ovqat mahsulotlarini eksport qilishda sovutgichli transport va omborlar orqali ularning sifati saqlanadi. Logistika markazlarining tashkil etilishi va modernizatsiyasi eksportni samarali boshqarish uchun zarur.

Raqobatbardosh narxlar va logistika jarayonlarining samaradorligi, Logistika jarayonlarining samaradorligi va narxlarning raqobatbardoshligi eksportni rivojlantirishda muhim ahamiyatga ega. Har bir transport yo‘nalishining xarajatlari va vaqtni tejash imkoniyatlari bo‘yicha tahlil o‘tkazish zarur. Xorazm viloyati uchun transport va logistika tizimlarini modernizatsiya qilish va samarali boshqarish, eksportga yo‘naltirilgan mahsulotlarni tashishda muvaffaqiyatni ta'minlashi mumkin.

- Geosiyosiy va tashqi iqtisodiy aloqalar. Geosiyosiy holat va tashqi iqtisodiy aloqalar eksportni rivojlantirishda bevosita ta’sir ko‘rsatadi. Tashqi bozorlar bilan o‘zaro savdo va diplomatik munosabatlar yaxshi bo‘lsa, mamlakat yoki mintaqaning eksport salohiyati oshadi. Xorazm viloyatining geografik joylashuvi, iqtisodiy hamkorlik, savdo bitimlari va erkin savdo zonalarining mavjudligi ushbu jarayonni qo‘llab-quvvatlashda muhim ahamiyatga ega.

Geografik joylashuv va qo‘shni davlatlar bilan aloqalar, Xorazm viloyati O‘zbekistonning g‘arbiy qismida joylashgan bo‘lib, Turkmaniston, Qozog‘iston va Qirg‘iziston kabi qo‘shni davlatlar bilan chegaradosh. Ushbu hududda o‘zaro savdo va transport yo‘llarining rivojlanishi, shuningdek, qo‘shni davlatlar bilan hamkorlik

eksportni ko‘paytirishga imkon yaratadi. Xususan, Xorazm viloyatining geografik joylashuvi unga Markaziy Osiyo va boshqa davlatlarga mahsulotlarni eksport qilishda qulay imkoniyatlar taqdim etadi.

Savdo bitimlari va erkin savdo zonalari, Xorazm viloyatining tashqi iqtisodiy aloqalari davlatlar o‘rtasidagi savdo bitimlari va erkin savdo zonalari orqali kengaytiriladi. O‘zbekistonning erkin savdo zonalari va tashqi savdo kelishuvlari, ayniqsa, Xorazm viloyati kabi transport yo‘llari va tranzit nuqtalari orqali eksport qilishni osonlashtiradi. O‘zbekistonning “Evroosiyo” iqtisodiy hamjamiyati, ya'ni EAEU (Yevrosiyo Iqtisodiy Ittifoqi) bilan imzolagan bitimlari orqali ham Xorazm viloyatining eksport imkoniyatlari kengayadi.

Geosiyosiy barqarorlik va eksportga ta’siri, Geosiyosiy holatning barqarorligi eksportga to‘g‘ridan-to‘g‘ri ta’sir qiladi. Tashqi siyosatdagi beqarorlik va tashqi iqtisodiy sanksiyalar eksport jarayonlarini sekinlashtirishi mumkin. Shuning uchun, davlat va mintaqa darajasida geosiyosiy barqarorlikni ta’minlash, mamlakatning eksport salohiyatini oshirishda katta ahamiyatga ega.

Diplomatik aloqalar va iqtisodiy hamkorlik, Xorazm viloyati uchun, tashqi iqtisodiy aloqalar mustahkam diplomatik munosabatlarga tayanadi. Xorazm va qo‘shni davlatlar o‘rtasidagi iqtisodiy hamkorlikni kuchaytirish orqali eksport imkoniyatlarini kengaytirish mumkin. Shu bilan birga, tashqi bozorlarga eksport qilish uchun davlatlar o‘rtasida oson ruxsatnomalar va ko‘makchi mexanizmlar yaratish eksport jarayonlarini tezlashtiradi.

- **Davlat tomonidan qo‘llab-quvvatlash choralarining samarasi.** Davlatning eksportni qo‘llab-quvvatlashdagi roli juda katta. Mamlakatda mavjud bo‘lgan turli iqtisodiy siyosatlar, subsidiyalar, kreditlar va imtiyozlar eksport qiluvchi korxonalarning samarali ishlashiga yordam beradi. Davlat tomonidan qo‘llab-quvvatlash choralari eksportni rag‘batlantiradi, yangi bozorlarni zabt etishga ko‘maklashadi, va mahalliy ishlab chiqaruvchilarning raqobatbardoshlik darajasini oshiradi. Xorazm viloyatida ham bu chora-tadbirlarning samarasi seziladi.

Eksportni moliyalashtirish va kreditlar, Davlat tomonidan eksport qiluvchilarga taqdim etiladigan imtiyozli kreditlar va subsidiyalar, ayniqsa, kichik va o‘rta biznes uchun juda muhimdir. Shuningdek, eksport qiluvchi korxonalarga valyutaviy imtiyozlar va kreditlar orqali yordam berish, ularning tashqi bozorga chiqish imkoniyatlarini oshiradi. Xorazm viloyatidagi eksport qiluvchi kichik va o‘rta biznes korxonalari uchun davlat tomonidan taqdim etiladigan moliyaviy yordamlar, masalan, foiz stavkalarining kamaytirilishi va imtiyozli kreditlar orqali eksportni kengaytirish mumkin.

“Made in Uzbekistan” brendi va marketing, Davlat tomonidan “Made in Uzbekistan” brendi ostida mahsulotlarni targ‘ib qilish ham eksportni qo‘llab-quvvatlovchi muhim chora-tadbir hisoblanadi. Ushbu brend orqali o‘zbekistonlik mahsulotlar dunyo bozorlarida tanitiladi. Xorazm viloyatidagi ishlab chiqaruvchilar uchun ham bu brendni rivojlantirish va eksportga yo‘naltirilgan mahsulotlarni markalashda yordam beradi.

Marketing faoliyatlarini kuchaytirish, xalqaro ko‘rgazmalar va savdo yarmarkalarida ishtirok etish orqali Xorazm viloyatidagi mahsulotlar global bozorda tanitiladi.

Davlat tomonidan tashkil etiladigan savdo missiyalari va ko‘rgazmalar, Xorazm viloyatidagi eksportni rivojlantirish uchun davlat tomonidan tashkillashtirilgan savdo missiyalari va ko‘rgazmalar muhim vositalardan biridir. Ushbu tadbirlar orqali viloyatning eksport salohiyati yuqori bo‘lgan mahsulotlari (masalan, qishloq xo‘jaligi mahsulotlari, tekstil) targ‘ib qilinadi. Ko‘rgazmalar va savdo forumlari yangi tashqi bozorlar ochish, eksportni diversifikatsiya qilish va xorijiy investitsiyalarni jalb qilish imkonini yaratadi.

Eksportni sug‘urtalash, Davlat tomonidan eksport qiluvchilarga taqdim etiladigan sug‘urta mexanizmlari ham muhim qo‘llab-quvvatlash chorasidir. Sug‘urta xizmatlari, ayniqsa, noaniq yoki yuqori xavfli bozorlar bilan ishlayotgan korxonalar uchun xavfsizlikni ta’minlaydi. Xorazm viloyatidagi ishlab chiqaruvchilar uchun eksportni sug‘urtalash orqali risklarni kamaytirish va barqaror eksport oqimlarini yaratish mumkin.

Tashqi bozorlarning talabi va eksport strategiyasi. Tashqi bozorlarning talabi va eksport strategiyasi eksportni rivojlantirishda muhim omillar hisoblanadi. Bozor talabining o‘zgarishi va iste’molchilar afzalliklari, shuningdek, raqobatchilarning mavjudligi, eksport strategiyasining samaradorligini oshirish yoki kamaytirish imkoniyatiga ega. Tashqi bozorlarni o‘rganish va ularning talablariga javob berish orqali mamlakat yoki viloyat mahsulotlarini eksport qilishning samaradorligi oshadi. Xorazm viloyatida ham eksportni muvaffaqiyatli rivojlantirish uchun tashqi bozorlarning talabini yaxshi o‘rganish va strategik yondoshuvlar ishlab chiqish zarur.

Tashqi bozorda talabning o‘zgarishi, Eksport qiluvchi mamlakat yoki viloyat tashqi bozorlardagi talabni doimiy ravishda kuzatib borishi kerak. Tashqi bozorlarning talabini o‘rganish, yangi bozorlarni zabt etish va mavjud bozorlar bilan aloqalarni mustahkamlashda yordam beradi. Xorazm viloyatining qishloq xo‘jaligi mahsulotlari (masalan, gilos, mevalar, sabzavotlar) va yengil sanoat mahsulotlari (tekstil, trikotaj, paxta) tashqi bozorlarda yaxshi talablarga ega. Bundan tashqari, bozorda sifatli va raqobatbardosh mahsulotlarga talabning ortishi viloyatning eksport salohiyatini oshiradi. Xorazm viloyatidagi eksport qiluvchilar, mahsulot sifatini oshirish va ekologik xavfsizlikni ta’minlash orqali tashqi bozorlarda yuqori talabga javob bera olishlari mumkin.

Xulosa va takliflar

Xorazm viloyatida eksportni rivojlantirish ko‘plab o‘zaro bog‘liq omillarga tayanadi. Viloyatning tabiiy resurslari, ishlab chiqarish salohiyati va geografik joylashuvi uni tashqi bozorlarda raqobatbardosh ishtirokchiga aylantirishi mumkin. Biroq, bu salohiyatni to‘liq amalga oshirish uchun zamonaviy transport-logistika infratuzilmasi, raqobatbardosh mahsulotlar assortimenti va davlat tomonidan qo‘llab-quvvatlash mexanizmlarining tizimli yo‘lga qo‘yilishi zarur. Tashqi bozorlar bilan uzviy aloqalar va xalqaro talabga mos mahsulot ishlab chiqarish eksport strategiyasining muhim qismini

tashkil etadi. Shuningdek, eksportni modellashtirish orqali samarali iqtisodiy siyosat yuritish imkoniyati mavjud.

Xorazm viloyatida eksportni rivojlantirish uchun eng avvalo ishlab chiqarilayotgan mahsulotlarning sifatini oshirish va ularni xorijiy bozorlarga moslashtirish zarur. Buning uchun ekologik toza, sertifikatlangan va xalqaro talablarga javob beradigan mahsulotlar ishlab chiqarishga e'tibor qaratish lozim. Shu bilan birga, eksport qilinadigan mahsulotlarning soni va turlarini ko'paytirish, ya'ni mahsulot assortimentini kengaytirish orqali yangi bozorlarni egallash imkoniyati paydo bo'ladi. Mahsulotlarni tashqi bozorga o'z vaqtida va arzon narxlarda yetkazib berish uchun transport va logistika tizimini rivojlantirish juda muhim. Yo'llar, temiryo'l tarmoqlari, sovutgichli omborlar va zamonaviy logistika markazlari barpo etilishi eksport jarayonini tez va samarali qilishga yordam beradi. Bundan tashqari, eksport qiluvchi tadbirkorlarga moliyaviy ko'mak berish – imtiyozli kreditlar ajratish, soliq yengilliklari yaratish va eksportni sug'urtalash xizmatlarini kengaytirish kerak. Ayniqsa, kichik va o'rta korxonalar uchun bu katta yordam bo'ladi. Eksportni faol targ'ib qilish ham muhim ahamiyatga ega. Xorazmda ishlab chiqarilgan mahsulotlarni xorijda tanitish uchun "Made in Uzbekistan" brendi ostida reklama ishlari olib borilishi, xalqaro ko'rgazmalarda ishtirok etish va marketing kampaniyalarini kuchaytirish lozim. Eng asosiysi, qaysi davlatda qanday mahsulotga talab yuqori ekanini doimiy o'rganib borish va eksport strategiyasini shu asosda tuzish kerak. Shuningdek, eksport siyosatini ilmiy asosda rejalashtirish uchun zamonaviy modellashtirish uslublaridan foydalanish foydali bo'ladi. Bu uslub yordamida bozor ehtiyojlari, xavflar va imkoniyatlar oldindan aniqlanadi va to'g'ri qarorlar qabul qilinadi.

Foydalanilgan adabiyotlar ro'yxati

1. Krugman P., Obstfeld M. (2009). *International Economics: Theory and Policy*. Pearson Education.
2. Porter M. E. (1990). *The Competitive Advantage of Nations*. Free Press.
3. Mirzayev Sh. (2020). O'zbekistonda eksport faoliyatini rivojlantirishning zamonaviy yo'nalishlari. *Iqtisodiyot va innovatsion texnologiyalar* jurnali, №1.
4. Karimov N. (2021). Mahalliy ishlab chiqaruvchilar eksport faoliyatida raqobat ustunligini shakllantirish omillari. *Iqtisodiy tadqiqotlar* jurnali, №2.
5. Abdug'aniyev A. (2022). Eksport strategiyasini ishlab chiqishda infratuzilma va logistikaning o'rni. *Taraqqiyot strategiyasi* ilmiy-amaliy jurnali, №3.
6. Jo'rayev Sh. (2023). Xorazm viloyatining eksport salohiyatini oshirish omillari. *Hududiy iqtisodiy rivojlanish* jurnali, №4.
7. O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2019-yil 7-maydagi PQ–4308-sonli qarori. "Eksport faoliyatini rag'batlantirish jamg'armasini tashkil etish to'g'risida".
8. O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2017-yil 5-oktabrdagi PQ–3300-sonli qarori. "Eksportni qo'llab-quvvatlash tizimini yanada takomillashtirish chora-tadbirlari to'g'risida".
9. O'zbekiston Respublikasi Davlat statistika qo'mitasi (2023). *Rasmiy statistik axborotlar*. www.stat.uz

10. Investitsiyalar, sanoat va savdo vazirligi (2023). *Eksport faoliyati bo‘yicha tahliliy ma’lumotlar*. www.mift.uz

11. Jahon banki (2020). *Global Economic Prospects*. Washington, D.C.

12. IMF (International Monetary Fund) (2022). *World Economic Outlook Report*.

13. Asian Development Bank (2021). *ADB Economic Outlook for Central Asia*.

14. Qozog‘iston Respublikasi “Qozog‘iston eksport” agentligi rasmiy sayti. www.export.gov.kz

15. Rustamov B. (2022). Tashqi iqtisodiy aloqalarni rivojlantirishda davlat siyosatining o‘rni. *Iqtisodiy tahlil* jurnali, №2.

16. Nurmetov A. (2021). Eksport faoliyatida marketing strategiyalarining roli. *Marketing va boshqaruv* jurnali, №3.

17. Turaev M. (2020). Transchegaraviy hamkorlik va mintaqaviy iqtisodiy integratsiya. *Mintaqaviy tadqiqotlar* jurnali, №2.

18. O‘zbekiston Respublikasi Tashqi savdo statistik hisobotlari (2022). Davlat bojxona qo‘mitasi.

Copyright: © 2025 by the authors. This work is licensed under a Creative Commons Attribution- 4.0 International License (CC - BY 4.0)

AKTUAR MOLIYA VA BUXGALTERIYA HISOBI ILMIY JURNALI

Vol. 5 Issue 04 | **pp.** 384-389 | **ISSN**: 2181-1865
Available online https://finance.tsue.uz/index.php/afa

ХУСУСИЙ КАПИТАЛНИНГ БУХГАЛТЕРИЯ ҲИСОБИНИ ТАКОМИЛЛАШТИРИШ

Муратов Азиз Акбарович,
Фарғона давлат техника университети, таянч докторанти,
e-mail: azizmuratov24@gmail.com.

Аннотация. Мазкур мақолада хусусий капиталнинг бухгалтерия ҳисоби молиявий ҳисоботнинг халқаро стандартлари асосида такомиллаштириш масалалари ёритилган. Устав капиталининг ҳисоби амалиётдан олинган маълумотлар асосида счётларда акс эттирилган.

Калит сўзлар: бухгалтерия ҳисоби, молиявий ҳисобот, МҲХС, хусусий капитал, устав капитал.

Аннотация. В данной статье освещены вопросы совершенствования учета собственного капитала на основе международных стандартов финансовой отчетности. Учет уставного капитала отражается в счетах на основании информации, полученной из практики.

Ключевые слова: бухгалтерский учет, финансовая отчетность, МСФО, собственный капитал, уставный капитал.

Abstract. This article highlights issues of improving equity accounting based on international financial reporting standards. Accounting for authorized capital is reflected in the accounts on the basis of information obtained from practice.

Keywords: accounting, financial reporting, IFRS, equity capital, authorized capital.

Кириш қисми. Хусусий капиталнинг бухгалтерия ҳисоби Ўзбекистон Республикасининг “Бухгалтерия ҳисоби тўғрисида”ги [1] 2016 йил 13 апрелдаги қонуни ва “Акциядорлик жамиятлари ва акциядорларнинг ҳуқуқларини ҳимоя қилиш тўғрисида”ги [2] 2014 йил 6 майдаги қонунлари билан тартибга солинади. “Хусусий капитал” тушунчасини тўғри иқтисодий жиҳатдан талқин қилиш бухгалтерия ҳисоби методологиясини такомиллаштиришга олиб келади. Ҳозирги вақтда хусусий капиталнинг бухгалтерия ҳисобини Молиявий ҳисоботнинг халқаро стандартлари (МҲХС) талаби асосида ташкил этиш ва такомиллаштириш долзарб масалалардан ҳисобланади [3-5].

Мавзуга оид адабиётлар таҳлили. Хусусий капитал ва унинг бухгалтерия ҳисоби борадаги иқтисодчиларнинг фикрларини келтириб ўтамиз.

А.А. Каримов, Ф.Р. Исломов. А.З. Авлоқуловларнинг “Бухгалтерия ҳисоби” дарслигида, “Устав капитали – ҳуқуқлар ва имтиёзлар олиш учун корхона муассислари томонидан таъсис ҳужжатларига мувофиқ қўшилган (тўланган) ҳамда корхонанинг хўжалик фаолиятини амалга ошириш учун зарур бўлган моддий

бойликлар, пул маблағлари ва харажатлар мажмуидир" [6], – деб таъриф берилган. Бу таърифни беришда олимлар акциядорлик жамиятларида устав капиталини шакллантириш хусусиятларини инобатга олган. Чунки акциядорлик жамиятларида сотиб олинган акциянинг турларига кўра таъсисчилар турли ҳуқуқ ва имтиёзларга эга бўлади.

Е.Ф. Гадоев (2010) томонидан чоп эттирилган бухгалтерлар учун амалий қўлланмада, "Устав капитали – корхонани ташкил этиш чоғида муассисларнинг асосий воситалар, номоддий активлар, пул, мулкий ҳуқуқлар, акциялар ва бошқа турдаги мол-мулк кўринишидаги улушлари" [7] -деб таъриф берилган.

Ф.Ғ. Ғуломова ва У.Т. Файзиевалар томонидан бухгалтерия ҳисобини мустақил ўрганиш учун чоп этилган қўлланмада "Устав капитали – корхонани ташкил қилиш вақтида унинг таъсис ҳужжатларида белгиланган миқдорда фаолият кўрсатишини таъминлаш учун қатнашчилар (мулкдорлар) мол-мулкдаги улушининг (пул бирлигидаги) йиғиндисини ифодалайди" [8] , – деб таъриф берилган. Мазкур таърифда "мулкдорлар мол-мулкдаги улушининг" деб эмас, балки "корхона мол-мулкидаги пул бирлигида ифодаланган мулкдорлар улушининг йиғиндисидир",- деб таъриф берилганда мақсадга мувофиқ бўлар эди.

В.В. Сопко (2004) хусусий капиталга бухгалтерия ҳисобининг объекти сифатида қараб қуйидагича таъриф беради: "Хусусий капитал бухгалтерия ҳисобининг объекти сифатида – бу корхона мулкининг манбаи бўлиб, улар қайтарилиш муддати белгиланмаган ҳолда, таъсисчилар-жисмоний ёки юридик шахслар томонидан киритилган ёки улар (таъсисчилар) томонидан фойда солиғи тўлангандан кейин корхонада қолдирилган маблағлардир" [9].

Н.А. Сафроновнинг (2016) ёзишича, "Хусусий капитал – бу корхона қарамоғида бўлган ўз маблағларининг тўлиқ ҳажмдаги қийматидир. Хусусий капитал суммаси бухгалтерия балансидаги жами активлардан компаниянинг шу дарвга тегишли бўлган ҳамма мажбуриятларини айириш йўли билан аниқланади" [10].

А.С. Агафонованинг (2020) фикрича, корхонанинг капитали ўзининг ва қарзга олинган капиталга бўлинади. "Хусусий капитал – бу барча мажбуриятларни айириб ташлангандан кейин қолган корхонанинг активларининг бир қисмидир" [11].

В.Ф. Палийнинг фикрича: (2013) "Хусусий капитал – бу мажбуриятларнинг оғирлиги бўлмаган активларнинг қийматидир" [12]. Бунда иқтисодчи активлардан мажбуриятларни айириб ташлагандан кейинги активларнинг қиймати тўғрисида фикр юритган.

Н.А. Лытневанинг (2006) фикрича: "Хусусий капитал деганда, корхонанинг фаолияти давомида инвестиция қилинган ва шаклланган маблағларидан мажбуриятларни қоплагандан кейин унинг ихтиёрида қолган соф активлар тушунилади" [13].

Г.И. Хамидуллинанинг (2011) илмий ишларида хусусий капитал қуйидагича талқин қилинган: "Хусусий капитал, иқтисодий нуқтаи назардан қараганимизда, корхона фаолияти жараёнида иқтисодий наф келтирадиган иқтисодий ресурслар йиғиндисидир" [14].

Удалова, Салтанова, Тарасовлар (2018) хусусий капитални бухгалтерия ҳисоби тизими нуқтаи назардан тадқиқ этиб, қуйидаги фикрни билдиришган: “Хусусий капитал – бу ўз ичига устав, қўшилган, резерв капиталлари ва тақсимланмаган фойдани олиб, келажакда фойда келтирадиган корхонага тегишли бўлган, қуйилган ва жамғарилган, мажбуриятларни чиқариб ташлагандан кейинги активларнинг умумий қийматини акс эттирувчи иқтисодий ресурслардир” [15].

Тадқиқот методологияси. Хусусий капитал ва хусусий капиталнинг ҳисоби бўйича иқтисодчилар томонидан берилган таъриф ва фикрлар умумлаштирилган. Мавзуни ёритишда адабиётлар шарҳи, маълумотларни гуруҳлаш ва таққослаш методларидан фойдаланилган.

Таҳлил ва натижалар. Ўзбекистон Республикасида ташкилий ҳуқуқий мулк шакллари ичида акциядорлик жамияти шаклидаги жамиятларнинг иқтисодиётда ўрни беқиёсдир. Акциядорлик жамиятларининг сони йилдан йилга ошиб бормоқда (1-жадвал).

1-жадвал

Ўзбекистон Республикасида 2020-2025 йилларда фаолият юритган акциядорлик жамиятлари сони тўғрисида МАЪЛУМОТ [16].

№	Элементлар	2021	2022	2023	2024	2025
1	Акциядорлик жамиятлар сони	599	607	618	625	688
2	АЖ устав капиталида давлатнинг иштироки (%, да)	88,2	86,7	80,7	86,7	79,9

Мамлакатимизда акциядорлик жамиятларининг сони 2021 йил 1 январ ҳолатига 599 та бўлган бўлса, 2022 йил 1 январ ҳолатига 607 та, 2023 йил 1 январ ҳолатига 618 та, 2024 йил 1 январ ҳолатига 625 та ва 2025 йил 1 январ ҳолатига 688 та акциядорлик жамияти шаклидаги хўжалик юритувчи субъектлар фаолият юритмоқда. Шуни алоҳида қайд этиш лозимки, таҳлил қилинаётган даврда акциядорлик жамиятлари устав капиталида давлатнинг улуши йилдан йилга қисқариб бораётганлигини кўришимиз мумкин. Жумладан 2021 йилда акциядорлик жамиятлари устав капиталида давлатнинг улуши 88,2 фоизни ташкил этган бўлса, 2025 йил 1 январ ҳолатига ушбу кўрсаткич 79,9 фоизни ташкил этган.

Мақолада “QO‘QON BIOKIMYO” AJнинг 2022-2024 йиллардаги ҳисобот маълумотларидан фойдаланган ҳолда, хусусий капитал таркиби таҳлили 2-жадвалда келтирилди.

2-жадвал

“QO'QON BIOKIMYO” AJ хусусий капитали таркиби улушининг таҳлили (минг сўмда) [17]

№	Элементлар	31.12.2022	31.12.2023	31.12.2024
1	Устав капитали	71 508 991	71 508 991	71 508 991

2	Қўшилган капитал	-	-	-
3	Резерв капитали	39 014 320	39 217 369	40 469 632
4	Сотиб олинган хусусий	-	279 174	-
5	Тақсимланмаган фойда	19 481 130	29 238 806	4 979 353
6	Мақсадли тушумлар	772 091	772 091	-
	Ўз маблағлари	130 776 532	140 458 083	116 957 976

2-жадвал маълумотларининг таҳлили шуни кўрсатмоқдаки, ушбу “QO'QON BIOKIMYO” АЖнинг хусусий капитали 2022 йил 31декабрьҳолатга 130 776 532 мингсўмни ташкил этган бўлса, 2023 йил 31 декабрь ҳолатига 140 458 083 минг сўмни ва 2024 йил охирига эса аввалги йилга нисбатан 16.7 фоизга камайиб, 116 957 976 минг сўмни ташкил этган. Устав капитали 2024 йил 31 декабрь ҳолатига 71 508 991 минг сўмни ташкил этган.

Жамиятнинг хусусий капитали элементларига эътибор қаратадиган бўлсак, “QO'QON BIOKIMYO” АЖнинг устав капитали суммаси сўнгги уч йилда ўзгармаганлигини кўришимиз мумкин. Резерв капитали суммаси эса сўнгги уч йил давомида 39 014 320 минг сўмдан 40 469 632 минг сўмгача ошган. Жамият томонидан сотиб олинган хусусий акциялари 2023 йилда 279 174 минг сўмни ташкил этган. Тақсимланмаган фойда сатрида ҳам сезиларли ўзгаришлар юз берган. 2023 йилда жамиятнинг тақсимланмаган фойдаси 29 238 806 минг сўмни ташкил этиб, 2022 йилга нисбатан 9 757 676 минг сўмга ошган. Лекин 2024 йилда якуни бўйича тузилган молиявий ҳисоботга асосан жамиятнинг тақсимланмаган фойдаси 4 979 353 минг сўмни ташкил этган ва ўтган 2023 йилга нисбатан 24 259 453 минг сўмга камайган. Бу ҳолатга жамият 2024 йилни катта зарар билан якунлаганлиги сабаб қилишимиз мумкин. Мақсадли тушумлар сатрида 2022 йил ва 2023 йилларда 772 091 минг сўмлик маблағлар мавжуд бўлган бўлса, 2024 йил якуни тузилган ҳисоботда ушбу маблағлар мавжуд эмаслигиги кўришимиз мумкин.

Демак, “QO'QON BIOKIMYO” АЖнинг хусусий капиталининг аввалги йилларга нисбатан камайишида энг асосий улуши тақсимланмаган фойда сатрининг аввалги йилга нисбатан (82,97 фоизга) камайганлиги ҳисобига тўғри келаётганлигини кўришимиз мумкин.

“QO‘QON BIOKIMYO" aksiyadorlik jamiyati акциядорларининг 2024 йил 28 июндаги умумий йиғилиш қарори билан тасдиқланган янги таҳрирдаги уставидаустав капиталининг миқдори 71 508 990 672 сўм этиб белгиланган. Устав капиталининг шаклланиш жараёни бухгалтерия ҳисобида тегишли счётларда БҲМС-21 стандартига асосан акс эттирилади:

Дт 4610 “Устав капиталига таъсисчиларнинг улушлари бўйича қарзи» счети 71 508 990 672 сўм

Кт 8300 “Устав капиталини ҳисобга олувчи счетлар” счетлари 71 508 990 672 сўм.

Халқаро амалиётида хусусий капиталнинг ҳисоби молиявий ҳисоботнинг халқаро стандартларининг бир қанча стандартларда ўз аксини топган. Буларга МҲХС (IAS) -1 “Молиявий ҳисоботни тақдим этиш”, МҲХС (IAS) - 8 “Ҳисоб сиёсати,

ҳисоб баҳолашлардаги ўзгаришлар ва хатолар", МҲХС (IAS) -12 "Фойдадан солиқлар", МҲХС (IAS) - 32 "Молиявий инструментлар, ахборотларни тақдим этиш", МҲХС (IAS) - 33 "Акцияга фойда", МҲХС(IAS) -37 "Захиралар,шартли мажбуриятлар ва шартли активлар" ва бошқа стандартларни мисол келтириш мумкин.

Хулоса ва таклифлар. Акциядорлик жамиятининг барқарор бизнес ривожланишини таъминлаш учун ўз капиталининг самарали ҳисобини ташкил этиш муҳим аҳамиятга эга ҳисобланади. Бухгалтерия ҳисобини самарали ташкиллаш эса қуйидагиларга бевосита боғлиқ:

Аввало, корхонанинг устав капитали, қўшимча тўланган капитал, захира капитали ва тақсимланмаган фойда миқдорини тўғри ҳисобга олиш бўйича керакли тадбирларни кўриш зарур. Чунки, бухгалтерия ҳисобининг бошланиши ва кейинга бажарадиган барча вазифалари айнан ушбу моддаларни бирламчи кирим қилиш ва ҳисобини тўғри ташкил этилишига тўғридан-тўғри боғлиқ ҳисобланади.

Ўз капиталини шакллантириш, тақсимлаш ва ишлатиш бўйича операцияларни ҳисобга олиш ва ўз вақтида бухгалтерия ҳисобида акс эттириш зарур.

Хусусий капитал ҳисобини МҲХС асосида ташкил этишда ҳисоб методологияси асосида долзарб назарий масала бўлиб ҳисобланади.

Хусусий капитал ҳисобини такомиллаштириш мақсадидаМҲХС(IAS) 1 - «Молиявий ҳисоботни тақдим этиш», МҲХС (IAS) 8 - «Ҳисоб сиёсати, ҳисоб баҳолашлардаги ўзгаришлар ва хатолар», МҲХС (IAS) 12 - «Фойда солиғи», МҲХС (IAS) 32 - «Молиявий инструментлар, ахборотларни тақдим этиш», МҲХС (IAS) 33 - «Акцияга фойда», МҲХС (IAS) 37 - «Захиралар, шартли мажбуриятлар ва шартли активлар» ва бошқа молиявий ҳисоботнинг халқаро стандартларидан фойдаланиш бўйича ўзининг ҳисоб сиёсатига киритиш ва хусусий капитал ҳисобини юритишда фойдаланиш мақсадга мувофиқдир.

Ўз навбатида хусусий капиталнинг ҳисобини молиявий ҳисоботнинг халқаро стандартлари асосида ташкил этиш мамлакатимиз бухгалтерия ҳисобини жаҳон амалиётига яқинлаштиради.

Фойдаланилган адабиётлар рўйхати:

1. Ўзбекистон Республикасининг "Бухгалтерия ҳисоби тўғрисида"ги (янги таҳрири) Қонуни, 13.04.2016 йилдаги ЎРҚ-404-сон. https://lex.uz/docs/2931253.
2. Ўзбекистон Республикасининг "Акциядорлик жамиятлари ва акциядорларнинг ҳуқуқларини ҳимоя қилиш тўғрисида" ги (янги таҳрири) Қонуни, 06.05.2014 йилдаги ЎРҚ-370-сон. https://lex.uz/docs/2382409
3. Tohirovich, Q. N. (2021). International financial accounting standards in Uzbekistan. Academicia: An international multidisciplinary research journal, 11(4), 328-333.
4. Mexmonaliyev, U. B. E. O. G. (2024). ICHKI AUDITNI RIVOJLANTIRISHNING DOLZARB MASALALARI. Oriental renaissance: Innovative, educational, natural and social sciences, 4(7), 15-21

5. Исманов, И. Н., & Савинова, Г. А. (2021). Сопоставление некоторых аспектов Национальных стандартов бухгалтерского учета и МСФО. Central Asian Journal Of Innovations On Tourism Management And Finance, 2(11), 14-19.

6. Каримов, А.А, ва бошқ. Бухгалтерия ҳисоби: Олий ўқув юрти талабалари учун дарслик/Муаллифлар: А.А. Каримов, Ф.Р. Исломов. А.З. Авлоқулов. — Т.: “Шарқ”, 2004-йил.

7. Бухгалтерлар учун амалий қўлланма: икки жилдлик/Э.Ф.Гадоев (ва бошқ.).-Тошкент: “НОРМА”, 2010 — 344 б.

8. Ғуломова Ф.Ғ., Файзиева У.Т. Бухгалтерия ҳисобини мустақил ўрганиш учун қўлланма. – Тошкент: “Норма”, 2012. – 528 б.

9. Сопко В.В., Завгородній В.П. (2004) Організація бухгалтерського обліку, економічного контролю та аналізу: Підручник. – К.: КНЕУ, – 412 с

10. Сафронов Н.А. (2016) Экономика организации (предприятия): учебник для ср. спец. учеб. заведений. -2-е изд., с изм. / Н. А. Сафронов.— М.: Магистр: ИНФРА-М, -256 с

11. Агафонова А.С. (2020) Методика анализа структуры капитала. https://cyberleninka.ru/article/n/metodika-analiza-struktury-kapitala 30.09.2020

12. Палий, В.Ф. (2013) Международные стандарты учета и финансовой отчетности: учебник /В.Ф. Палий - 6-е изд., испр. и доп. - М.: ИНФРА-М, - 506с

13. Лытнева Н.А. (2006) Методология концепции учета, анализа и аудита собственного капитала 08.00.12 – Бухгалтерский учет, статистика АВТОРЕФЕРАТ диссертации на соискание ученой степени доктора экономических наук Москва. 2006. 13 с

14. Хамидуллина Г.И. (2011) Формирование финансовой отчетности в условиях развития бухгалтерского учета собственного капитала акционерных обществ. Автореферат дисс. к.э.н. Казань. 9 с.

15. Удалова З.В., Салтанова А.Г., Тарасов А.Н. (2018) Развитие учетно-аналитического обеспечения управления собственным капиталом в сельскохозяйственных организациях: монография – Ростов н/Д ФГБНУ ВНИИЭиН; Изд-во ООО «Азов Принт», – 180 с

16. https://uzcsd.uz/ - Сайти маълумотлари.

17. www.openinfo.uz - Сайти маълумотлари.

Copyright: © 2025 by the authors. This work is licensed under a Creative Commons Attribution- 4.0 International License (CC - BY 4.0)

AKTUAR MOLIYA VA BUXGALTERIYA HISOBI ILMIY JURNALI

Vol. 5 Issue 04 | **pp.** 390-394 | **ISSN**: 2181-1865
Available online https://finance.tsue.uz/index.php/afa

KICHIK BIZNES VA XUSUSIY TADBIRKORLIKNING BARQAROR RIVOJLANISHINI ISHONCHLI VA SAMARALI BAHOLASH

Norboyev Sarvar Azodovich
Abu Rayhon Beruniy nomidagi
Urganch davlat universiteti mustaqil tadqiqotchisi

Annotatsiya. Mazkur tadqiqotda Xorazm viloyatida kichik biznes va xususiy tadbirkorlikning barqaror rivojlanish holati tahlil qilingan, so‘rovnoma va statistik tahlil usullari asosida mintaqaviy darajadagi iqtisodiy infratuzilma, moliyaviy kirish imkoniyatlari va normativ muhit baholangan. Shuningdek, soliq imtiyozlari va kredit yengilliklari biznes rivojini qo‘llab-quvvatlasa-da, byurokratik to‘siqlar va kadrlar tanqisligi kabi salbiy ta’sir ko‘rsatishi asoslangan hamda shu orqali kichik biznes va xususiy tadbirkorlikning barqaror rivojlanishning hududiy xususiyatlarini inobatga olgan holda tizimli qo‘llab-quvvatlash zarurligi asoslab berilgan.

Аннотация. В данном исследовании был проведен анализ устойчивого развития малого бизнеса и частного предпринимательства в Хорезмской области, а также дана оценка экономической инфраструктуры, доступа к финансированию и нормативно-правовой среды на региональном уровне на основе анкетирования и методов статистического анализа. Также утверждается, что, хотя налоговые льготы и кредитные линии способствуют развитию бизнеса, они также имеют негативные последствия, такие как бюрократические препоны и нехватка кадров, что обосновывает необходимость систематической поддержки малого бизнеса и частного предпринимательства с учетом региональных особенностей устойчивого развития.

Abstract. This study analyzes the sustainable development of small business and private entrepreneurship in the Khorezm region, assesses the economic infrastructure, financial access, and regulatory environment at the regional level based on questionnaires and statistical analysis methods. It also establishes that tax incentives and credit facilities support business development, but have negative effects such as bureaucratic obstacles and staff shortages, and thus justifies the need for systematic support for small business and private entrepreneurship, taking into account the regional characteristics of sustainable development.

Kalit so‘zlar. Kichik biznes, xususiy tadbirkorlik, barqaror rivojlanish, mintaqaviy siyosat, moliyaviy kirish imkoniyati, byurokratik to‘siqlar.

Ключевые слова. Малый бизнес, частное предпринимательство, устойчивое развитие, региональная политика, финансовый доступ, бюрократические препятствия.

Key words. Small business, private entrepreneurship, sustainable development, regional policy, financial access, bureaucratic obstacles.

Kirish. Kichik biznes va xususiy tadbirkorlik iqtisodiyotning muhim tarkibiy qismlaridan biri sifatida qaraladi. Bu bo‘yicha mamlakatimizga tegishli me’yoriy-huquqiy hujjatlar qabul qilingan. Xususan, O‘zbekiston sharoitida kichik biznesni rivojlantirish masalasi qabul qilingan strategik hujjatlarda o‘z ifodasini topgan. Jumladan, O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining 2022-yil 28-yanvardagi “2022-2026 yillarga mo‘ljallangan Yangi O‘zbekistonning taraqqiyot strategiyasi to‘g‘risida”gi PF-60-sonli farmonida [1] kichik tadbirkorlikni qo‘llab-quvvatlash, ularning moliyaviy resurslarga bo‘lgan kirishini kengaytirish, soliq yengilliklari va kredit siyosatini liberallashtirish asosiy vazifalardan biri sifatida belgilangan. Shuningdek, O‘zbekistonning boshqa hududlarida ham tadbirkorlik muhitini baholash va strategik qarorlar qabul qilishda qo‘llanilishi mumkin bo‘lgan universal uslub va yondashuvlarni ilgari suradi. Shu bois, mintaqaviy iqtisodiy siyosatni shakllantirishda ilmiy asoslangan, tizimli yondashuvni ta’minlash muhim ahamiyat kasb etadi. Bu borada kichik biznes subyektlariga nisbatan amalga oshirilayotgan siyosiy chora-tadbirlar natijadorligini doimiy monitoring qilish, tahlil asosida mintaqaviy farqlarni aniqlash va moslashtirilgan strategiyalar ishlab chiqish zarur. Bu jarayonlar tegishli vazirliklar, ilmiy-tadqiqot muassasalari hamda mahalliy hokimliklar hamkorligida olib borilishi kerak. Ularni samarali amalga oshirish uchun esa samarali va ishonchli baholash maqsadga muvofiq.

Adabiyotlar tahlili. Mintaqalarda kichik biznes va xususiy tadbirkorlikning barqaror rivojlanishi hamda uning institutsional, iqtisodiy va ijtimoiy jihatlarini tahlil qilishga qaratilgan ilmiy izlanishlar ko‘pgina manbalarda yoritilgan.

A.Shapero va L.Sokol kabi olimlar xorijda kichik biznes va xususiy tadbirkorlikning barqaror rivojanishini mintaqaviy xususiyatlarini tadqiq qilish bilan bog‘liq nazariy-uslubiy masalalarni o‘rganganlar [2],

Ushbu sohaning taraqqiyoti va samarali tadqiqi boshqa sohalarning tadaqiqotiga ham bog‘liq bo‘ladi. Xususan, MDH olimlaridan esa V.Belenkiy kichik biznes va xususiy tadbirkorlikni rivojlantirishda boshqaruv masalalarini ilgari surgan [3].

Mamlakatimizda esa M.Muxammedov va Y.Urunboyeva kabi olimlar kichik biznes va xususiy tadbirkorlikning barqaror rivojanishini aholi bandligini ta’minlash orqali hal qilish imkonityalarini o‘rganganlar [4].

Shuningdek, iqtisodchi-olimlardan A.Vahobov tadqiqotda kichik tadbirkorlikni tartibga soluvchi mexanizmlar, normativ-huquqiy baza va mintaqaviy siyosatlarni takomillashtirish masalalari atroflicha tahlil etilgan [5]. Ayniqsa, ularning izlanishlarida mintaqalararo farqlarni hisobga olgan holda mahalliy xususiyatlarga moslashtirilgan siyosat ishlab chiqish zarurligi e’tirof etilgan.

Tahlil va natijalar. Davlat statistika qo‘mitasining 2024-yilgi ma’lumotlariga ko‘ra, O‘zbekistonda kichik biznes subyektlarining yalpi ichki mahsulotdagi ulushi 54,3 foizni, Xorazm viloyatida kichik biznes subyektlarining yalpi ichki mahsulotdagi ulushi esa 72,3 foizni tashkil etgan bo‘lib, 2030-yilgacha O‘zbekistonda kichik biznes subyektlarining yalpi ichki mahsulotdagi ulushini 60 foizga, Xorazm viloyatida kichik biznes subyektlarining yalpi ichki mahsulotdagi ulushini esa 75,9 foizga yetkazish kabi

maqsadlar qo‘yilgani bevosita ushbu soha bandlikni ta’minlash va hududiy iqtisodiy faollikni oshirishda asosiy rol o‘ynaydi.

Tadqiqot doirasida ishonchli va amaliy ahamiyatga ega bo‘lgan birlamchi empirik ma’lumotlar to‘plash uchun sotsiologik so‘rovnoma usulidan foydalanildi. So‘rovnoma Xorazm viloyatining Urganch shahri, Xiva, Gurlan, Bog‘ot va boshqa tumanlarida faoliyat olib borayotgan kichik biznes subyektlari vakillari o‘rtasida o‘tkazildi. Respondentlar qulay tanlov (convenience sampling) usuli asosida tanlandi. Chunki, bu usul mintaqaviy sharoitlarda samarali va amaliy usul bo‘lib hisoblanadi.

Umumiy hisobda 230 nafar respondentga so‘rovnoma tarqatildi, shundan 208 tasi to‘g‘ri to‘ldirilgan va tahlil uchun yaroqli, deb topildi. So‘rovnoma savollari kichik biznes faoliyatiga ta’sir etuvchi asosiy omillar qatoriga moliyaviy resurslarga kirish, soliq yengilliklari, infratuzilma mavjudligi, davlat tomonidan ko‘rsatilayotgan institutsional qo‘llab-quvvatlash darajasi va byurokratik to‘siqlar kabilar kiritildi.

Yig‘ilgan ma’lumotlar statistik jihatdan tavsifiy (descriptive statistics) hamda xulosaviy tahlil (inferential statistics) asosida qayta ishlangan. Tavsifiy tahlil doirasida respondentlarning taqsimoti, javob chastotalari va foiz ifodalari hisoblab chiqildi. So‘rov natijalari asosida kichik biznesga ta’sir ko‘rsatuvchi omillar orasidagi bog‘liqlikni aniqlash uchun Pearsonning momentlar ko‘paytmasi korrelyatsiya koeffitsienti (r) va determinatsiya koeffitsienti (r^2) qo‘llanildi.

Korrelyatsion tahlil yordamida quyidagi bog‘liqliklar baholandi:

- moliyaviy kirish imkoniyati va biznes o‘sishi o‘rtasidagi bog‘liqlik;
- normativ imtiyozlar va innovatsion faollik o‘rtasidagi aloqadorlik;
- byurokratik to‘siqlar va tadbirkorlik faoliyati barqarorligi o‘rtasidagi salbiy korrelyatsiyalar.

Statistik tahlil SPSS (Statistical Package for the Social Sciences) dasturiy vositasi yordamida amalga oshirildi. Tahlil natijalari asosida mustaqil o‘zgaruvchilar (hukumat siyosati, infratuzilma va moliyalashtirish sharoitlari) va bog‘liq o‘zgaruvchi (kichik biznesning rivojlanish darajasi) o‘rtasida sezilarli statistik munosabat aniqlandi.

Mazkur tadqiqot Xorazm viloyatidagi kichik biznes subyektlarining rivojlanishiga ta’sir qiluvchi asosiy omillarni aniqlash va ularning statistik o‘zaro bog‘liqligini baholashga qaratildi. So‘rovnoma va statistik tahlil asosida quyidagi natijalar kuzatildi (1-jadval):

1-jadval

Xorazm viloyatidagi kichik biznes subyektlarining rivojlanishiga ta’sir qiluvchi asosiy omillarning bog‘liqligi natijalari

Omil nomi	Korrelyatsiya koeffitsienti (r)	Determinatsiya koeffitsienti (r^2)	Bog‘liqlik turi
Moliyaviy kirish imkoniyati	0.72	0.52	Kuchli ijobiy bog‘liqlik
Soliq va normativ yengilliklar	0.66	0.43	O‘rtacha ijobiy bog‘liqlik
Byurokratik to‘siqlar	-0.58	0.34	O‘rtacha salbiy

Omil nomi	Korrelyatsiya koeffitsienti (r)	Determinatsiya koeffitsienti (r^2)	Bog‘liqlik turi
			bog‘liqlik

Ushbu 1-jadvaldan ko‘rinadiki, kichik biznes subyektlarining rivojlanishiga eng kuchli ta’sir ko‘rsatuvchi omil bo‘lib moliyalashtirish imkoniyati sanaladi. Korrelyatsiya koeffitsienti r=0.72 bo‘lib, bu kuchli ijobiy bog‘liqlikni anglatadi. Boshqacha aytganda, moliyaviy resurslarga qulay kirish imkoniyati mavjud bo‘lgan hududlarda tadbirkorlik sezilarli darajada faolroq rivojlanmoqda. Soliq yengilliklari va normativ soddalashtirish choralarining ta’siri ham yetarlicha ijobiy bo‘lib, r=0.66 qiymatini tashkil etdi. Bu kichik biznes uchun qulay muhit yaratilsa, ularning faolligi ortishini ko‘rsatadi.

Shuningdek, byurokratik to‘siqlar va biznes rivoji o‘rtasida salbiy bog‘liqlik mavjudligi aniqlangan r=-0.58. Bu esa tartib-taomillarning murakkabligi, ruxsat olishdagi kechikishlar va ortiqcha hujjatchilik kichik tadbirkorlikning kengayishiga to‘sqinlik qilayotganini ko‘rsatadi. Mazkur natijalar mintaqaviy iqtisodiy siyosatni takomillashtirishda amaliy ahamiyat kasb etadi. Xususan, moliyaviy qo‘llab-quvvatlash mexanizmlarining kuchaytirilishi, soliq va ruxsat berish tizimidagi soddalashtirishlarning kengaytirilishi, shuningdek, byurokratik to‘siqlarni kamaytirish bo‘yicha aniq takliflar ishlab chiqishga zamin yaratadi.

Ushbu tadqiqot natijalari Xorazm viloyatida kichik biznes subyektlarining rivojlanishiga ta’sir ko‘rsatuvchi omillarni aniqlashga qaratilgan bo‘lib, ularning ilmiy asoslanganligini quyidagi jihatlar orqali asoslash mumkin.

birinchidan, moliyaviy resurslarga kirish imkoniyati va biznes rivoji o‘rtasidagi kuchli ijobiy bog‘liqlik (r = 0.72) kichik tadbirkorlik uchun kapitalga ega bo‘lish imkoniyatining o‘ta muhimligini tasdiqlaydi. Ushbu topilma Shumpeter va Becker tomonidan ilgari surilgan innovatsiya va inson kapitali nazariyalarini amaliy ravishda tasdiqlaydi. Tadqiqot natijalari moliyaviy imkoniyat mavjud bo‘lgan hududlarda kichik biznesning kengayish sur’atlari yuqoriligi bilan birga borishini ko‘rsatmoqda.

ikkinchidan, soliq va normativ yengilliklar bilan biznes faolligi o‘rtasidagi sezilarli bog‘liqlik (r = 0.66) davlat siyosatining me’yoriy-moliyaviy jihatlar orqali kichik tadbirkorlikni qo‘llab-quvvatlashdagi rolini tasdiqlaydi. Bu holat Birlashgan Millatlar Tashkilotining Taraqqiyot Dasturi (OECD) ning 2022-yilgi va Jahon Banki (World Bank) ning 2020-yilgi hisobotlarida keltirilgan xalqaro tajribalar bilan hamohangdir. Xususan, bu kabi siyosatlar tadbirkorlikni rasmiylashtirish, investitsiya xavfsizligini ta’minlash va ichki bozorga integratsiyalashuvga xizmat qiladi.

uchinchidan, byurokratik to‘siqlar va biznesning barqaror rivoji o‘rtasidagi salbiy bog‘liqlik (r = -0.58) mintaqaviy iqtisodiy muhitda huquqiy va institutsional to‘siqlarning mavjudligi kichik biznes faoliyatiga salbiy ta’sir ko‘rsatayotganini ko‘rsatadi. Bu kuzatuvlar Amerikalik olim North tomonidan taklif qilingan institutsional nazariya bilan mos keladi, u qonunchilikdagi soddalik, hujjat aylanishi va sud himoyasi mavjudligini rivojlanish sharti deb baholagan.

Xulosa. Olib borilgan tadqiqot natijalari asosida Xorazm viloyatida kichik biznes va xususiy tadbirkorlikning barqaror rivojlanishiga ta’sir etuvchi asosiy omillar aniqlanib, ularning o‘zaro bog‘liqligi empirik va statistik asosda tahlil qilindi. Unga asosan,

moliyaviy resurslarga kirish imkoniyatining mavjudligi kichik tadbirkorlikning rivojlanishida hal qiluvchi omil bo‘lib hisoblanadi. Ana shulardan kelib chiqib, kichik biznes va xususiy tadbirkorlikning barqaror rivojlanishini ishonchli va samarali baholash borasida quyidagi chora-tadbirlarni amalga oshirish lozim:

- moliyaviy resurslarga kirish imkoniyatini kengaytirish;
- normativ-huquqiy muhitni liberallashtirish va soddalashtirish;
- byurokratik to‘siqlarni kamaytirishga yo‘naltirilgan islohotlarni chuqurlashtirish;
- ilmiy-amaliy monitoring va tahlil tizimini yo‘lga qo‘yish.

Foydalanilgan adabiyotlar ro‘yxati:

1. O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining 2022-yil 28-yanvardagi “2022-2026-yillarga mo‘ljallangan Yangi O‘zbekistonning taraqqiyot strategiyasi to‘g‘risida”gi PF-60-son Farmoni. Manba: https://lex.uz/docs/5841063

2. Shapero A., Sokol L. The Social Dimensions of Entrepreneurship. Encycl. Entrep. 1982, - p. 72-90.

3. Беленький В.Х. Предпринимательство и менеджмент: вопросы соотношения и подготовки кадров. // Международная научно-практическая конференция «Модернизация подготовки управленческих кадров России в контексте мировой системы образования», сборник материалов [Электронный ресурс]. - Красноярск: Сибирский федеральный ун-т, 2012.

4. Muxammedov M.M., Urunboyeva Y.P. Kichik tadbirkorlik va qishloq aholisi bandligi. Monografiya. - Samarqand: Zarafshon, 2014. - 22-23 b.,

5. Vahobov A.V. Kichik biznesni rivojlantirishning tashkiliy-iqtisodiy asoslari. – T.: Iqtisodiyot, 2020. – 124 b.

Copyright: © 2025 by the authors. This work is licensed under a Creative Commons Attribution- 4.0 International License (CC - BY 4.0)

AKTUAR MOLIYA VA BUXGALTERIYA HISOBI ILMIY JURNALI

Vol. 5 Issue 04 | **pp.** 395-401 | **ISSN**: 2181-1865
Available online https://finance.tsue.uz/index.php/afa

KIMYO TOLALARI ASOSIDA TO‘QIMACHILIK SANOATINING DIVERSIFIKATSIYA STRATEGIYASIDAN FOYDALANISHNING IQTISODIY SAMARASI

Raximov Furqat Jalalovich
O‘zto‘qimachiliksanoat uyushmasi rais maslahatchisi
TDIU tadqiqotchisi, PhD

Annotatsiya: Ushbu maqolada kimyo tolalari asosida to‘qimachilik sanoatini diversifikatsiyalashning xalqaro tajribalarga asoslangan strategik yondashuvlari va innovatsion texnologiyalari tahlil qilinadi. Sintetik va sun’iy tolalarning texnologik moslashuvchanligi, ishlab chiqarish tejamkorligi va ekologik afzalliklari diversifikatsiya samaradorligini oshirishda muhim omil bo‘layotgani asoslab berilgan. Tadqiqotda tasnifiy modellardan, statistik ma’lumotlardan va xalqaro adabiyotlar tahlilidan foydalanildi. Raqamli pasport, qayta ishlangan materiallar va aylanma iqtisodiyot modeli asosida yuqori qo‘shilgan qiymatli mahsulotlar yaratish imkoniyati ko‘rsatib berildi. Maqolada ishlab chiqilgan diversifikatsiya darajalarini baholash mezonlari milliy korxonalar uchun amaliy ahamiyat kasb etadi.

Kalit so‘zlar: kimyo tolalari, to‘qimachilik sanoati, diversifikatsiya, innovatsion strategiya, raqamli pasport, ekologik barqarorlik, qayta ishlov, sintetik materiallar

Аннотация: В статье анализируются стратегические подходы к диверсификации текстильной промышленности на основе химических волокон с учётом международного опыта и инновационных решений. Подчёркивается, что синтетические и искусственные волокна благодаря технологической гибкости, экономичности и экологичности играют ключевую роль в повышении эффективности диверсификации. В исследовании использованы методы классификационного анализа, статистические данные и обзор зарубежной литературы. Показаны возможности создания продукции с высокой добавленной стоимостью на основе цифровых паспортов, переработанных материалов и модели циркулярной экономики. Разработанные в статье критерии оценки уровней диверсификации обладают практическим значением для национальных текстильных предприятий.

Ключевые слова: химические волокна, текстильная промышленность, диверсификация, инновационная стратегия, цифровой паспорт, экологическая устойчивость, переработка, синтетические материалы

Abstract

This article analyzes strategic approaches to diversifying the textile industry based on chemical fibers, drawing on international experience and innovative technologies. The study highlights the role of synthetic and artificial fibers in enhancing diversification efficiency due to their technological flexibility, cost-effectiveness, and environmental

advantages. Classification models, statistical trends, and scholarly literature reviews were applied. Opportunities for creating high value-added products through digital passports, recycled materials, and circular economy models are presented. The proposed diversification assessment criteria offer practical guidance for national textile enterprises.

Keywords: chemical fibers, textile industry, diversification, innovation strategy, digital passport, environmental sustainability, recycling, synthetic materials

KIRISH

Zamonaviy iqtisodiyotda sanoat tarmoqlarining innovatsiyaga asoslangan holda diversifikatsiyalashuvi barqarorlik va raqobatbardoshlikni ta’minlashning asosiy vositasiga aylanmoqda. Ayniqsa, jadal rivojlanayotgan global to‘qimachilik sanoati turli xil tolalarga bo‘lgan ehtiyoj ortib borayotgan bir vaqtda, mahsulot assortimentini kengaytirish, ishlab chiqarish jarayonlarini ekologik talablarga moslashtirish va yangi bozor segmentlariga kirib borish ehtiyojini kuchaytirmoqda.

Bu jarayonda kimyo tolalari – sun’iy va sintetik materiallar – texnologik moslashuvchanligi, ishlab chiqarishdagi tejamkorligi va xossalarni modifikatsiyalash imkoniyati bilan alohida o‘rin egallaydi. Ular nafaqat an’anaviy to‘qimachilik mahsulotlarida, balki sport kiyimlari, tibbiy materiallar va aqlli tekstil kabi yuqori innovatsion sohalarda keng qo‘llanilmoqda. Bunday holat, kimyo tolalari asosida to‘qimachilik sanoatini strategik diversifikatsiyalash masalasini ilmiy tahlil qilishni talab etadi.

So‘nggi yillarda dunyo bozorida “yashil iqtisodiyot”, “aylanma ishlab chiqarish” va “raqamli izlenish” kabi yondashuvlar faol ilgari surilmoqda. Ushbu konsepsiyalarni to‘qimachilik sanoatiga tatbiq qilishda kimyo tolalari asosida ishlab chiqilgan innovatsion yechimlar – xususan, qayta ishlangan xom ashyolar, raqamli pasport tizimlari va ekologik sertifikatlarga ega mahsulotlar – ustuvorlik kasb etmoqda. Shu jihatdan, kimyo tolalari faqat xom ashyo emas, balki innovatsion strategiya va barqaror rivojlanishning muhim tarkibiy qismidir.

Mazkur maqola kimyo tolalari asosida to‘qimachilik sanoatini diversifikatsiyalash bo‘yicha xalqaro tajriba, ilmiy yondashuvlar va innovatsion texnologiyalarni chuqur tahlil qilishga bag‘ishlangan. Maqsad – kimyo tolalarining funksional imkoniyatlari, ularning diversifikatsiyadagi iqtisodiy va ekologik roli, hamda strategik rivojlanishdagi salohiyatini ilmiy asosda ochib berishdir.

ADABIYOTLAR SHARHI

To‘qimachilik sanoatida raqobat kuchayib borayotgan global iqtisodiy sharoitda diversifikatsiya strategiyalarining ilmiy asoslari va amaliy natijalari ko‘plab tadqiqotlar markazida bo‘lgan. Xususan, bu jarayonda kimyo tolalarining texnologik moslashuvchanligi, ishlab chiqarishdagi samaradorligi va ekologik transformatsiyadagi roli tobora muhim ahamiyat kasb etmoqda.

Colpan [1] yirik biznes guruhlarida strategik diversifikatsiya faoliyatining moliyaviy samaradorlikka ta’sirini tahlil qilib, mahsulot va texnologik diversifikatsiya orqali kompaniyalar o‘z raqobatbardoshligini oshirishini ta’kidlaydi. Zhang [2] esa Xitoy to‘qimachilik sanoati misolida mahsulot assortimentini kengaytirish va yangi bozorlarga chiqish diversifikatsiyaning asosiy samara beruvchi yo‘nalishlari ekanini empirik asosda ko‘rsatib bergan.

Ansoff [9] tomonidan ishlab chiqilgan klassik diversifikatsiya matriksida kompaniya o‘sishi uchun yangi mahsulot va yangi bozor kombinatsiyalarining strategik afzalliklari yoritilgan. Bu yondashuv to‘qimachilik sanoatida ham mahsulotlar turini yangilash va eksport geografiyasini kengaytirish orqali o‘sish mumkinligini bildiradi.

Kimyo tolalari va ularning sanoatdagi o‘rni haqida Aishwariya va Jaisri [5] tomonidan olib borilgan tadqiqotda ularning tabiiy tolalarga nisbatan texnologik, iqtisodiy va ekologik afzalliklari aniqlangan. Jumladan, poliester, viskoza va naylon tolalari chidamlilik, qayta ishlanishi, energiyatejamkorlik va xossalarni modifikatsiya qilish imkoniyatlariga ega ekani ta’kidlanadi.

Bundan tashqari, OECD [10] va Data Bridge Market Research [6] tomonidan e’lon qilingan so‘nggi sektor tahlillarida global to‘qimachilik kimyosi bozorining yillik 5% dan ortiq o‘sishi prognoz qilinmoqda. Bu o‘sish ekologik standartlar asosida ishlab chiqariladigan sintetik tolalarga bo‘lgan talab bilan izohlanadi.

Innovatsion yondashuvlar, jumladan raqamli pasport, qayta ishlangan tolalar va aqlli tekstil texnologiyalari, Hurmekoski va Lovric [7] hamda Samanta va Mukhopadhyay [8] tomonidan ekologik barqarorlik va mahsulot izlenishligi tamoyillariga asoslangan holda tahlil qilingan. Bu innovatsiyalar mahsulotni nafaqat texnik jihatdan takomillashtiradi, balki yuqori qo‘shilgan qiymatli tovarlarga aylantiradi.

Ghemawat [3] diversifikatsiya jarayonida geografik, madaniy va iqtisodiy “masofa” faktorlarining strategik qarorlar qabul qilishdagi rolini ochib bergan. Bu yondashuv xalqaro savdo yo‘nalishida faoliyat yuritayotgan to‘qimachilik korxonalari uchun ayni dolzarb hisoblanadi.

Nihoyat, Fromhold-Eisebith [4] tomonidan ishlab chiqilgan “innovatsion muhit” kontseptsiyasi to‘qimachilik sanoatining texnologik klasterlar asosida barqaror rivojlanishiga xizmat qilishi mumkinligini ko‘rsatadi. Bu holat maqolada tavsiya etilgan diversifikatsiya darajalarini regional ixtisoslashuv orqali baholash zarurligini taqozo etadi.

Shunday qilib, xalqaro adabiyotlar diversifikatsiya strategiyasining muvaffaqiyatli amalga oshirilishi uchun iqtisodiy model, texnologik tayyorgarlik, innovatsion integratsiya va ekologik mas’uliyatning muhimligini asoslab beradi. Ular yordamida maqolada taklif etilgan baholash mezonlari, strategik yondashuvlar va natijaviy tahlillar puxta asoslangan.

METODOLOGIYA

Ushbu tadqiqotda to‘qimachilik sanoatida kimyo tolalari asosida amalga oshirilayotgan diversifikatsiya strategiyalarining iqtisodiy samaradorligi, ekologik barqarorlik va innovatsion integratsiya nuqtai nazaridan xalqaro tajriba asosida tahlil qilindi.

- Tadqiqotda kombinatsiyalashgan metodologik yondashuv qo‘llanildi: nazariy manbalar tahlili, statistik trendlar, tasnifiy chizmalar, amaliy model misollari va kontent-sintez asosida mantiqiy xulosalar shakllantirildi. Colpan [1], Zhang [2], Ansoff [9] kabi mualliflarning diversifikatsiyaga oid strategik modellaridan nazariy asos sifatida foydalanildi. Ghemawat [3] konsepsiyasi esa geografik diversifikatsiyaning bozor strategiyasiga ta’sirini ochib berdi.
- Sekundar ma’lumotlar Data Bridge Market Research [6], OECD [10] va boshqa xalqaro manbalardan olindi. Kimyo tolalari bozoridagi o‘sish dinamikasi, ekologik

transformatsiya yo‘nalishlari hamda ishlab chiqarish samaradorligi ko‘rsatkichlari asosiy tahlil ob'ekti bo‘ldi. Raqamli pasport, qayta ishlangan tolalar va “aqlli tekstil” texnologiyalarining iqtisodiy-ekologik afzalliklari tematik bloklarga ajratilib o‘rganildi [5][7][8].

- Tasnifiy chizmalar yordamida kimyo tolalari turlari, ularning funksional imkoniyatlari va diversifikatsiyadagi roli tizimli tahlil qilindi (1-rasm). Shuningdek, dissertatsiyada ishlab chiqilgan diversifikatsiya darajalari mezonlari asosida baholash jadvallari (1-jadval) analitik asosda ishlatildi. Natijalarning uzviyligi va muvofiqligi sintez orqali mustahkamlandi.

TAHLIL VA NATIJALAR

Ushbu bo‘limda kimyo tolalari asosida amalga oshirilayotgan diversifikatsiya strategiyalarining samaradorligi, ularning to‘qimachilik sanoatidagi amaliy roli va xalqaro innovatsion tendensiyalar asosida olingan natijalar tahlil qilinadi. Tahlil natijalari quyidagi asosiy yo‘nalishlarda jamlangan:

Global to‘qimachilik sanoatida kimyoviy tolalarning ulushi sezilarli darajada ortib bormoqda. Data Bridge Market Research [6] hisobotiga ko‘ra, 2022-yilda 27,88 milliard dollarga teng bo‘lgan bozor hajmi 2030-yilga kelib 41,82 milliard dollarga yetishi prognoz qilinmoqda. Ushbu o‘sish asosan poliester, viskoza va naylon kabi sintetik tolalarning keng qo‘llanishi, ishlab chiqarishdagi tejamkorlik va funksional imkoniyatlarning kengligi bilan bog‘liq [5].

Tasnifiy jihatdan to‘qimachilikda foydalaniladigan tolalar tabiiy, sun’iy va sintetik guruhlarga ajratiladi. Quyidagi tasnifiy model ularning har biri qanday texnologik va funksional yo‘nalishlarda ishlatilishini ko‘rsatadi:

1-rasm. To‘qimachilik tolalarining umumiy tasnifi[1]

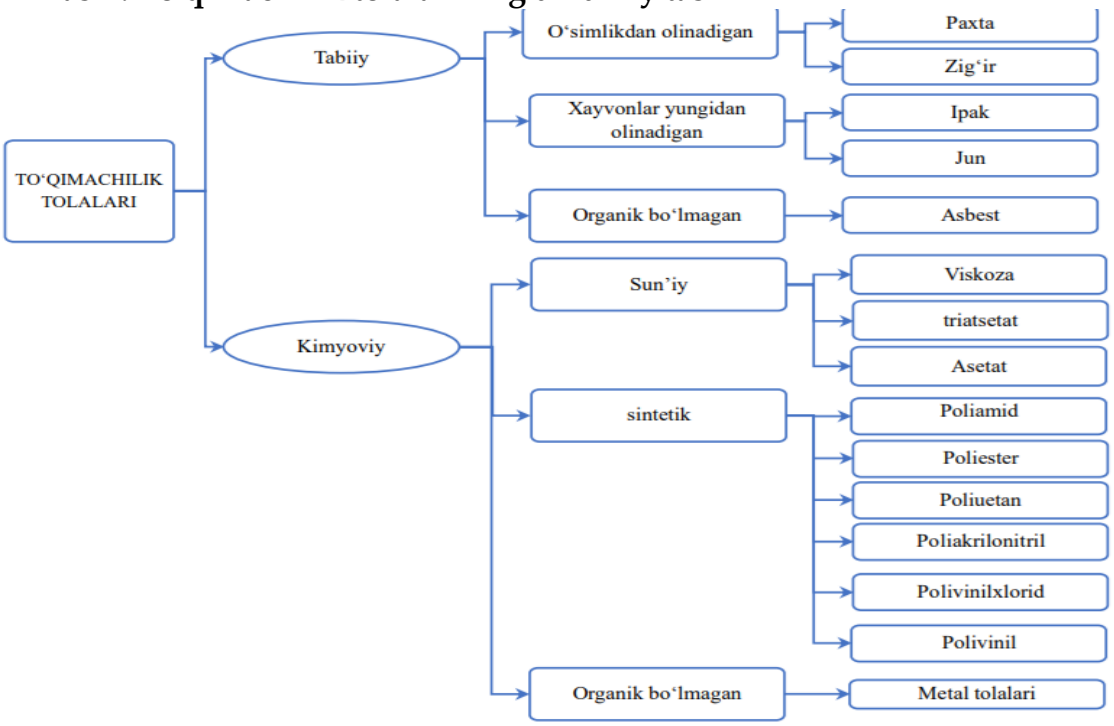

[1] Muallif ishlanmasi

Bu tasnif mahsulotlar shakllanishidagi xom ashyo manbalarini aniq belgilashga yordam beradi. Kimyo tolalari aynan ushbu kontekstda — yuqori qayta ishlov koeffitsienti, chidamlilik, past gigroskopiklik va tez ishlab chiqarish imkoniyati kabi jihatlari bilan ajralib turadi [5][8]. Ular nafaqat an'anaviy kiyim-kechak sanoatida, balki sport, tibbiyot va texnik tekstil sohalarida ham keng qo'llaniladi.

Shu tasnifiy asoslar to'qimachilik korxonalarida qanday darajada diversifikatsiya amalga oshirilayotganini tahlil qilish uchun mezonlarni shakllantirishga xizmat qiladi. Quyidagi jadvalda diversifikatsiya darajalari mahsulot soni, eksport salohiyati va qayta ishlov darajasi bo'yicha baholanadi:

1-jadval.

Diversifikatsiya darajalari bo'yicha baholash mezonlari[2]

Diversifikatsiya darajasi	**Mahsulot turlari soni**	**Eksport ulushi**	**Qayta ishlov darajasi (%)**
Yuqori	>10	>60%	>80%
O'rta	5–10	30–60%	50–80%
Past	<5	<30%	<50%

Mazkur model yordamida korxonalar real faoliyati asosida baholanadi va strategik yo'nalishlar belgilanadi. Ayniqsa, "O'zto'qimachiliksanoat" uyushmasiga qarashli klasterlar uchun bu mezonlar amaliy ahamiyat kasb etadi.

Xitoy to'qimachilik sanoatida Zhang [2] tomonidan olib borilgan tadqiqot natijalariga ko'ra:

- Diversifikatsiyaga o'tgan firmalarda savdo hajmi 12–18% ga oshgan;
- Mahsulot assortimenti 1,7 baravarga ko'paygan;
- Innovatsion mahsulotlar ulushi sezilarli oshgan.

Yaponiya misolida esa Colpan [1] va Ansoff [9] modellariga asoslangan diversifikatsiya yondashuvlari riskni kamaytirish, barqaror daromad oqimini shakllantirish va bozorda ustunlikni saqlab qolishga xizmat qilgan. Bu yondashuvlar O'zbekiston uchun ham moslashtirilgan holda tatbiq qilinishi mumkin.

To'qimachilik mahsulotlarining ekologik izlanuvchanligini oshirishda innovatsion yondashuvlar — raqamli pasport tizimi, qayta ishlangan kimyo tolalari va aqlli tekstil texnologiyalari — hal qiluvchi omil bo'lib xizmat qilmoqda [7][8]. Bu yechimlar mahsulotni izlash, sifati va kelib chiqishini aniqlash imkonini beradi.

[2] Muallif ishlanmasi

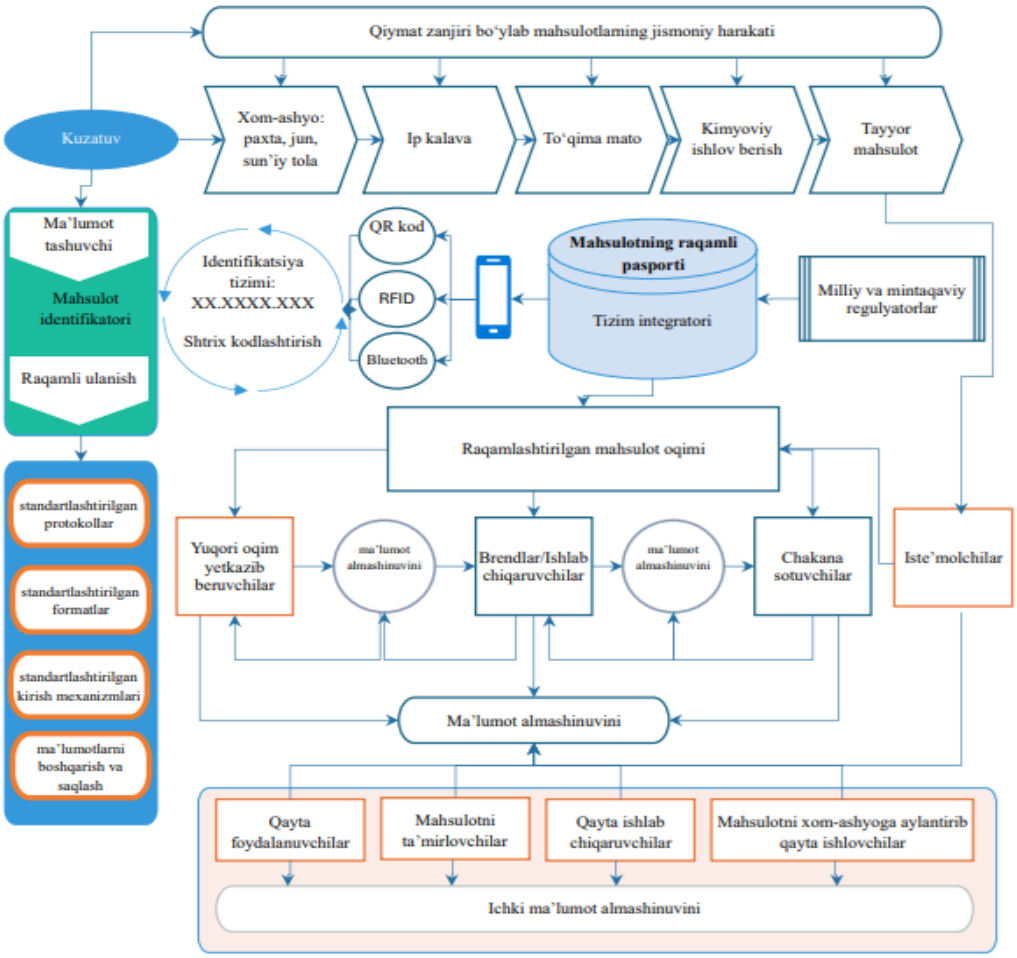

2-rasm. Aylanma iqtisodiyot modeli va mahsulot raqamli pasport tizimi[3]

OECD [10] hisobotlariga ko‘ra, aylanma iqtisodiyot elementlarini joriy etgan to‘qimachilik korxonalari mahsulotini 20–25% qimmatroq narxda bozorga chiqara oladi. Bu esa ekologik yondashuvning nafaqat atrof-muhit, balki marketing va daromad nuqtai nazaridan ham foydali ekanligini ko‘rsatadi.

XULOSA VA TAKLIFLAR

Tadqiqot natijalari kimyo tolalarining to‘qimachilik sanoatida diversifikatsiyalashuv jarayonlarida yuqori iqtisodiy va funksional salohiyatga ega ekanligini ko‘rsatdi. Mazkur tolalar keng assortimentdagi mahsulotlar ishlab chiqarish, bozor ehtiyojlariga mos texnologik yechimlar yaratish va ekologik talablarni hisobga olgan holda ishlab chiqarishni modernizatsiya qilishda muhim manba bo‘lib xizmat qilmoqda. Ayniqsa, sintetik va sun’iy tolalarning qayta ishlanishi, ekologik barqarorligi va ishlab chiqarish tannarxining pastligi ularning sanoatda qo‘llanish doirasini kengaytirmoqda.

Diversifikatsiya darajasini baholovchi mezonlar asosida to‘qimachilik korxonalarining mahsulot turlari, eksport ulushi va ishlab chiqarish bosqichlari bo‘yicha holati tahlil qilinib, ular uchun amaliy rivojlanish yo‘nalishlarini shakllantirish imkoniyati yaratildi. Bu yondashuv tarmoqdagi resurslardan samarali foydalanish, klasterlashuv darajasini oshirish hamda texnologik uzluksizlikni ta’minlashga zamin yaratadi.

[3] Muallif ishlanmasi

Innovatsion texnologiyalar – jumladan, raqamli pasport tizimi, qayta ishlangan xom ashyolar asosida yaratilgan mahsulotlar va funksional tekstil ishlanmalari – mahsulotga yuqori qo‘shilgan qiymat qo‘shibgina qolmay, uni xalqaro bozorlarda raqobatbardosh qilishga xizmat qilmoqda. Aylanma iqtisodiyotga asoslangan ishlab chiqarish modeli esa ekologik izlenish, iste’molchi ishonchi va brend qiymatining ortishiga xizmat qilmoqda.

Natijaviy tahlillar asosida quyidagilar ustuvor yo‘nalishlar sifatida ajralib chiqadi:

- kimyo tolalarini mahalliy ishlab chiqarishda chuqur qayta ishlashni yo‘lga qo‘yish;
- raqamli va ekologik izlenish tizimlarini amaliyotga joriy etish;
- ishlab chiqarish jarayonlariga zamonaviy texnologiyalarni integratsiya qilish;
- eksportga yo‘naltirilgan diversifikatsiyani davlat tomonidan qo‘llab-quvvatlash mexanizmlarini kuchaytirish.

Mazkur strategik yondashuvlar orqali to‘qimachilik sanoatini uzoq muddatli barqaror o‘sishga olib chiqish imkoniyati sezilarli darajada kengayadi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO‘YXATI

1. Colpan, A. M. (2010). Business groups in Japan: Financial performance and strategic diversification. Academy of Management Perspectives, 24(2), 110–123. https://doi.org/10.5465/amp.24.2.110

2. Zhang, Q. (2012). Firm diversification and performance in the Chinese textile industry: Evidence from panel data. Journal of Asian Economics, 23(1), 54–65. https://doi.org/10.1016/j.asieco.2011.09.002

3. Ghemawat, P. (2001). Distance still matters: The hard reality of global expansion. Harvard Business Review, 79(8), 137–147.

4. Fromhold-Eisebith, M. (2004). Innovative Milieu and Social Capital: A Case Study of a Regional Innovation Network. European Planning Studies, 12(5), 561–568. https://doi.org/10.1080/0965431042000219602

5. Aishwariya, S., & Jaisri, M. J. (2021). Synthetic Fibers: Technological Trends and Global Market Dynamics. Textile Research Journal, 91(13–14), 1680–1694. https://doi.org/10.1177/0040517520975410

6. Data Bridge Market Research. (2022). Global textile chemicals market – Industry trends and forecast to 2030. Retrieved from https://www.databridgemarketresearch.com

7. Hurmekoski, E., & Lovric, B. (2020). Sustainability and circular economy in textile innovation. Journal of Cleaner Production, 253, 119914. https://doi.org/10.1016/j.jclepro.2019.119914

8. Samanta, A. K., & Mukhopadhyay, S. (2020). Functional finishing of textiles using nanotechnology. Woodhead Publishing.

9. Ansoff, H. I. (1989). Corporate strategy (Rev. ed.). McGraw-Hill.

10. OECD. (2021). Greening the textile sector: Circular economy insights. OECD Policy Paper No. 32. Retrieved from https://www.oecd.org/environment/

Copyright: © 2025 by the authors. This work is licensed under a Creative Commons Attribution- 4.0 International License (CC - BY 4.0)

AKTUAR MOLIYA VA BUXGALTERIYA HISOBI ILMIY JURNALI

Vol. 5 Issue 04 | **pp.** 402-408 | **ISSN**: 2181-1865
Available online https://finance.tsue.uz/index.php/afa

OZIQ-OVQAT SANOATI KORXONALARING BARQARORLIGINI TA'MINLASHDA STRATEGIK BOSHQARUVNING XORIJIY TAJRIBALARI

Nuraliyev Temurjon Erkinjon o'g'li
Farg'ona davlat texnika universiteti tadqiqotchisi
E-mail: tima4184@gmail.com

Annotatsiya. Mazkur maqolada oziq-ovqat sanoati korxonalarining iqtisodiy barqarorligini oshirish, oziq-ovqat sanoati korxonalarining iqtisodiy barqarorligini ta'minlashning ilg'or mamlakatlar tajribasi asosida barqaror rivojlanish muammolarini hal qilish hamda oziq-ovqat sanoat korxonalari iqtisodiy barqarorligini baholashga nazariy yondoshuvlar asosida oziq-ovqat sanoati korxonalarining iqtisodiy barqarorligining hozirgi holati, barqarorlik ko'rsatkichlariga ta'sir etuvchi ichki va tashqi omillar, shuningdek, oziq-ovqat sanoati korxonalari iqtisodiy barqaror faoliyatini ta'minlashning tashkiliy-iqtisodiy mexanizmlari yoritilgan.

Kalit so'zlar: oziq-ovqat sanoati, barqarorlik, iqtisodiy barqarorlik, oziq-ovqat xavfsizligi, strategik rivojlanish, raqobat, tashqi muhit, strategiya, boshqaruv.

Annotatsiya. В данной статье рассматривается текущее состояние экономической устойчивости предприятий пищевой промышленности на основе опыта передовых стран по повышению экономической устойчивости предприятий пищевой промышленности, решению проблем устойчивого развития на основе теоретических подходов к оценке экономической устойчивости предприятий пищевой промышленности, внутренних и внешних факторов, влияющих на показатели устойчивости, а также, освещены организационно-экономические механизмы обеспечения экономически устойчивой деятельности предприятий пищевой промышленности.

Ключевые слова: пищевая промышленность, устойчивость, экономическая устойчивость, продовольственная безопасность, стратегическое развитие, конкуренция, внешняя среда, стратегия, управление

Abstract. This article examines the current state of economic sustainability of food industry enterprises based on the experience of advanced countries in improving the economic sustainability of food industry enterprises, solving sustainable development problems based on theoretical approaches to assessing the economic sustainability of food industry enterprises, internal and external factors affecting sustainability indicators, and highlights organizational and economic mechanisms for ensuring economic sustainable activities of food industry enterprises.

Keywords: food industry, sustainability, economic sustainability, food security, strategic development, competition, external environment, strategy, management

Kirish. Yangi O‘zbekiston sharoitida sanoat korxonalarining mavjud iqtisodiy salohiyatidan foydalanish, ularni iqtisodiyo barqarorligini ta’minlash, shu asosida sanoat korxonalarining raqobatbardoshligini ta’minlash, mahsulotlar bozorini kengaytirish uchun maqsadli chora-tadbirlar amalga oshiriloqda.

O‘zbekistonda oziq-ovqat sanoati korxonalarining iqtisodiy barqarorligini ta’minlash bu borada katta muvaffaqiyatga erishgan rivojlangan va rivojlanayotgan mamlakatlar tajribasini o‘rganish hamda qo‘llash muhim ahamiyatga ega. Jahondagi mamlakatlarda yuqori iqtisodiy o‘sishni ta’minlash sharoitida asosiy strategik masalalar yeshimini hal qilishda oziq-ovqat sanoati korxonalari faoliyatini samarali boshqarish muhim ahamiyat kasb etmoqda. So‘nggi bir necha yil ichida dunyoda ochlik va to‘yib ovqatlanmaslikni bartaraf etish yo‘lidagi taraqqiyot rivojlanishi sekinlashdi, natijada esa ko‘plab odamlar ovqatlanish uchun yetarli oziq-ovqatsiz qola boshladi. Jahon oziq-ovqat dasturining hisob-kitoblariga ko‘ra, 79 mamlakatda 349 million kishi oziq-ovqat xavfsizligiga duch kelmoqda. Oziqovqat mahsulotlarini ishlab chiqaruvchi korxonalar faoliyatini takomillashtirish nafaqat iqtisodiy, balki ijtimoiy ahamiyatga ega bo‘lgan soha sifatida rivojlantirish dolzarb masala xisoblanadi.

O‘zbekistonda oziq-ovqat xavfsizligini ta’minlash, oziq-ovqat mahsulotlarini ko‘paytirish va sifatini oshirish bo‘yisha keng qamrovli iqtisodiy islohotlar olib borilmoqda. Oziq-ovqat sanoati korxonalari faoliyatini yanada rivojlantirishda Yangi O‘zbekiston taraqqiyot strategiyasi “Oziq-ovqat va nooziq ovqat mahsulotlari bozorlarida taklifni oshirish va mavsumiy taqchilliklarni bartaraf etish, ichki bozorni oziq-ovqat mahsulotlari bilan to‘ldirish va narxlar barqarorligini ta’minlash, 2026-yilga borib oziq-ovqat mahsulotlari hajmini 7,4 mln tonnaga, qayta ishlash darajasini sut bo‘yicha 32 foiz, go‘sht - 25 foiz, mevasabzavot - 28 foizga yetkazish, oziq-ovqat mahsulotlari zaxirasini yaratish va ichki bozorda intervensiya qilish hajmlari ko‘rsatkichlari, hududiy hokimliklarning ichki bozorda narxlar barqarorligini ta’minlash borasidagi vazifalarini aniq belgilash, asosiy turdagi oziq-ovqat mahsulotlari narxlarini barqarorlashtirish zaxiralarni shakllantirish va ulardan foydalanish qoidalarini ishlab chiqish bo‘yicha choralarni nazarda tutish” alohida vazifalar belgilangan.

Mavzuga oid adabiyotlarning tahlili. Oziq-ovqat sanoati korxonalari faoliyatini rivojlantirishning nazariy asoslari hamda ularning boshqaruv mexanizmini takomillashtirish masalalari xorijiy mamlakatlarda N.A.Volkova, D.V.Yaskovoylarning “Oziq-ovqat korxonalarining raqobatbardoshligini tahlil qilish” nomli maqolasida oziq-ovqat sanoati tarmoqlarini tahlil qilishning yangi mehanizmlari yoritib berilgan.

A.N.Shatalova hamda M.V.Taradinalarning “Oziq-ovqat sanoati korxonalarini barqaror rivojlantirish strategiyasini shakllantirish xususiyatlari” nomli ilmiy tadqiqot ishlarida oziq-ovqat sanoati tarmoqlarini boshqaruv mexanizmlari bo‘yicha yondashuvlari keltirilgan. Ushbu oziq-ovqat sanoati tarmoqlari boshqaruvining rivojlanishi sohasida Yevropa Ittifoqining ko‘pgina mamlakatlarida, shu jumladan, uning liderlaridan biri bo‘lgan Germaniyada oziq-ovqat xavfsizligini ta’minlashda asosan iste’molchilar

huquqlarini himoya qilish, oziq-ovqat mahsulotlarining ekologik xavfsizligini ta'minlash, tashqi tabiiy muhitni asrash muhim vazifalar hisoblanadi.

V.G. Bulavko, P.G. Nikitenko va boshqalarning bergan ta'rifga ko'ra oziq-ovqat xavfsizligini talab qilinadigan sifat va assortimentda mahsulotlarni zarur va yetarli miqdorda ishlab chiqarishni va iste'mol bozorining milliy mahsulotlarga bo'lgan talab va taklif muvozanatini ta'minlashga davlatning imkoniyatlari va qishloq xo'jaligi korxonalari, yetkazib beruvchilar, qayta ishlash va sotish sohalarining qodirligi deb tushunish lozim. V.I. Nazarenko oziq-ovqat xavfsizligi tushunchasiga tizim sifatida yondashib, bu tushuncha tarkibi oziq-ovqat mustaqilligi, ya'ni mamlakatning ichki oziq-ovqat ehtiyojlarini ichki manbalar asosida qondirishga qodirligi, ijtimoiy barqarorlik, demografik barqarorlik, oziq-ovqat ishlab chiqarish sohasi kabilardan iborat deb ta'riflaydi.

Tadqiqot metodologiyasi. Istiqbolda global iqlimning o'zgarishi sharoitida oziq-ovqat mahsulotlariga bo'lgan talabning keskin darajada o'sishi va cheklangan tabiiy resurslar uchun raqobat kurashining avj olishi oziq-ovqat mahsulotlarini ishlab chiqaruvchi korxonalar boshqaruv tizimini mazkur o'zgarishlariga moslashishini talab etmoqda. Mamlakatda oziq-ovqat mahsulotlarini ishlab chiqarishni rivojlantirishning boshqaruv mexanizmlari va uslubiy jihatlarini takomillashtirish, ushbu tarmoq istiqbollarini belgilash bo'yicha ilmiy tadqiqotlar ustuvor yo'nalishlar sifatida qaralishi hamda mazkur tarmoqning barqarorligini ta'minlashda strategik boshqaruvning xorijiy tajribalari asosida boshqaruv mexanizmlarini ishlar chiqish tadqiqot ishining asosiy metodologiyasi hisoblanadi.

Tahlil va natijalar. Oziq-ovqat snoati korxonalaring barqarorligini ta'minlashda strategik boshqaruvning ahamiyatini yanada yaxshilash hamda Oziq-ovqat sanoatini korxonalarining strategiyasini ishlab chiqishda klassik va innovatsion ishlanmalarni uyg'unlashtirish, olimlarning tadqiqotlari va amaliyotchilar tajribasiga tayanish muhimdir. Zamonaviy ilmiy ishlanmalardagi strategiyalarning xilma-xilligi asosida rivojlanishi, investitsiya, menejment va marketing hamda mijozlar bilan o'zaro aloqalar strategiyalarini birlashtirish va tasniflash uchun o'zgaruvchan qarashlar va ilmiy yondashuvlarni aks ettirishini nazarda tutish mumkin. Shu asosida oziq-ovqat sanoati korxonalari faoliyati darajasiga ko'ra korporativ, biznes va funktsional strategiyalar ajratiladi.

Oziq-ovqat sanoti korxonalarini iqtisodiy barqarorligini ta'minlashda xorijiy davlatlarning iqtisodiy mexanizmlarini ko'rib chiqamiz:

Germaniyada oziq-ovqat qonunchiligi 200 dan ortiq qarorlar, qonunlarni o'z ichiga oladi. Ularning barchasi yuqorida keltirilgan maqsadlarga erishishga yo'naltirilgandir . Aytish lozimki, Yevropa Ittifoqi mamlakatlarida ekologik sof mahsulotlar ishlab chiqarishga katta ahamiyat berilmoqda. Shuning uchun ekologik sof mahsulotlar ishlab chiqaruvchi eko-korxonalar soni yildan-yilga ko'payib bormoqda.

Yaponiyada oziq-ovqat xavfsizligi muammosi jahon iqtisodiyotida 1974 yilda xomashyo va energiya tashuvchilar narxlarining tez ko'tarilishi bilan bog'liq ravishda sodir bo'lgan inqirozdan keyin dolzarb ahamiyat kasb etdi. Mamlakatning oziq-ovqat bilan o'zini o'zi ta'minlash darajasining 1960 yildagi 93 foizdan 1975 yilda 79 foizga kamayishi hamda boshqa davlatlar va xalqaro tashkilotlar (GATT)ning oziq-ovqat bozorlarini erkinlashtirish to'g'risidagi talablarining kuchayishi natijasida qabul qilingan

“1980-yillarga agrar siyosatning asosiy kursi” nomli xujjatga oziq-ovqat xavfsizligi tushunchasi birinchi marta kiritilgan. Yaponiyada guruch, mevalar, sabzavot, dengiz mahsulotlari bilan o‘zini o‘zi yetarli darajada ta’minlaydi. Ammo makkajo‘xori, don, dukkakli ekinlar mahsulotlar importiga kuchli bog‘liqdir.

Keyingi yillarda guruch iste’moli kamayib, uning o‘rniga import tovarlarini iste’mol qilish ortib bormoqda. Hozirgi vaqtda Yaponiyaga tovarlarni eksport qiluvchi asosiy hamkori AQSh hisoblanadi. Endilikda importdagi AQShning yetakchilik rolini kamaytirish uchun boshqa mamlakatlar bilan oziq-ovqat mahsulotlarini yetkazib berish bo‘yicha uzoqli muddatli shartnomalar tuzishga intilmoqda.

Bu borada ayniqsa Amerika qo‘shma shtatlarining oziq-ovqat xavfsizligini ta’minlash mexanizmi va tajribasi diqqatga sazovardir. AQShda “Oziq-ovqat xavfsizligi to‘g‘risida”gi qonuni qabul qilingan. Bunga binoan qishloq xo‘jaligi iqtisodiyotning strategik muhim tarmog‘i deb belgilandi. Qishloq xo‘jaligi resurslaridan oqilona foydalanish oziq-ovqat xavfsizligini ta’minlashning muhim vazifasi, deb belgilandi. Mazkur qonunda tuproq erroziyasiga qarshi kurashishning aniq dasturi tavsiya etilgan. Keyingi vaqtlarda AQShda oilaviy fermer xo‘jaliklarini subsidiyalash jamiyatda ijtimoiy barqarorlikni saqlash maqsadida amalga oshiriladi. Buning oqibatida fermalarning o‘rtacha yer maydonlari 200 gektarga yaqinni, yirik o‘simchilik fermer xo‘jaliklariniki esa bir necha ming gektarni tashkil etmoqda. Umumiy qishloq xo‘jaligi tashkilotlarining atiga 8 foizni tashkil etuvchi yirik xo‘jaliklari hisobiga, qishloq xo‘jaligi mahsulotlari ishlab chiqarishning 65 foiz to‘g‘ri kelmoqda .

AQShda qishloq xo‘jaligining eksportga yo‘naltirilganligini jadal rivojlantirish, buning uchun qishloq xo‘jaligi mahsulotlarini eksport qilishni hamda qishloq xo‘jaligi mahsulotlari ishlab chiqaruvchilarini subsidiyalashtirish tadbirlari amalga oshirilmoqda. Mamlakat jahon savdosida oziq-ovqat va ozuqabop ekinlar, shu jumladan, bug‘doy, makkajo‘xori, soya va mevalar eksportidagi ulushi ancha kattadir. AQShda oziq-ovqat xavfsizligini ta’minlash maqsadida kam ta’minlangan aholini, bolalar, pensionerlarni oziq-ovqatlar bilan ta’minlashga qaratilgan ijtimoiy dasturlar hamda oqilona ratsional ovqatlanish va sog‘lom hayot tarzi dasturlari amalgaoshiriladi. Mamlakatda har yili 35-40 mlrd dollar mablag‘ aholiga oziq-ovqat yordami dasturlarini amalga oshirishga yo‘naltiriladi.

Mamlakatda asosiy turdagi oziq-ovqat mahsulotlari bilan o‘zini o‘zi ta’minlashga erishish maqsadida qishloq xo‘jaligida unumdorlikni oshirish siyosati amalga oshirilmoqda. Unga ko‘ra oziq-ovqat bilan ichki resurslar hisobiga kafolatli ta’minlash uchun favqulotda vaziyatlarda guruch, bug‘doy, arpa va boshqa don mahsulotlari, kartoshka va boshqa mahsulotlar ishlab chiqarishni tez va yetarli darajada oshirib borishni ta’minlashga qodir bo‘lgan qishloq xo‘jaligi salohiyatini (ishchi kuchi, qishloq xo‘jaligi ekinlari urug‘lari, ishlov beriladigan yer maydonlarini) shakllantirish vazifasi belgilangan. Shuningdek, oziq-ovqat xavfsizligini ta’minlash uchun oziq-ovqat zahiralarini vujudga keltirish, oziq-ovqat bilan o‘zini o‘zi mustaqil ta’minlash darajasini oshirish, xo‘jaliklarni mustahkamlash yo‘li bilan mahsulotlar tannarxini pasaytirish vazifalari ham quyilgan. Umuman Yaponiyaning davlatning oziq-ovqat xavfsizligi sohasidagi siyosati importga yo‘naltirilgan bo‘lib, birinchi navbatda oziq-ovqat yetkazib beruvchilar bozorini

kengaytirish va asosiy importerlarning import umumiy hajmidagi ulushini kamaytirishga yo‘naltirilgandir.

Xitoy Xalq Respublikasi Den Syao Pin rahbarligida amalga oshirgan islohotlar natijasida dunyo ekin maydonlarining 7 foizga ega bo‘lgan holda dunyo aholisining 22 foizni tashkil etuvchi aholisini oziq-ovqat bilan ta’minlab, bu borada xavfsizlikka erishgan. Xitoyning bu tajribasi ko‘plab mamlakatlar, shu jumladan, O‘zbekiston uchun ham katta ahamiyatga egadir. XXR 1995 yildan boshlab iqtisodiy va ijtimoiy rivojlanishda jadal yuqori o‘sish sur’atlarini ta’minlashga, qisqa davr ichida don mahsulotlari, shu jumladan, bug‘doy ishlab chiqarish bo‘yicha jahonda lider mamlakatga aylanib, aholi iste’molini yuqori darajaga ko‘tarilishiga erishgan. Makkajo‘xori yetishtirish hajmini XX asrning oxiriga kelib, 1980 yilga nisbatan 2 martaga oshirib, AQShdan keyin 2-o‘ringa chiqdi. Xitoy bug‘doy va guruch yetishtirish bo‘yicha dunyoda 1-o‘rinni, egallagan.

XXRda oziq-ovqat bilan o‘zini o‘zi yuqori darajada ta’minlash siyosatini amalga oshirib kelmoqda. 1999 yildan boshlab esa harid narxlari pasaytirilib, sifat standartlari joriy etilgan. Mamlakat iqtisodiyotining rivojlanishi, aholini oziq-ovqat mahsulotlari bilan ta’minlanishida davlatning tartibga solish roli muhim ahamiyatga ega bo‘ldi. Dastlab iqtisodiyotni davlat tomonidan tartibga solish yuqori iqtisodiy o‘sishni, shuningdek, bug‘doy, guruch. makkajo‘xori, soya va boshqa qishloq xo‘jaligi oziq-ovqat mahsulotlari ishlab chiqarish hajmlarini va o‘sish sur’atlarini ta’minlash maqsadidagi chora-tadbirlar amalga oshirildi. Qishloq xo‘jaligi ishlab chiqarishida keng ko‘lamda ilg‘or agrotexnologiyalar joriy etildi. Bunda rivojlangan mamlakatlarning ilmiy yutuqlaridan va mahalliy olimlarning tadqiqot ishlaridan samarali foydalanildi. Mamlakatda agrar fan va ishlab chiqarishga ilmiy texnika taraqqiyoti yutuqlarini joriy etishni davlat tomonidan moliyalashtirish o‘sib bordi .

Xitoyda iqtisodiyotni rivojlantirish bilan bir qatorda ta’lim va sog‘liqni saqlashga, ayniqsa, qoloq qishloq tumanlarida juda katta miqdorda mablag‘lar sarflandi. Buning natijasida bilim tajarasi oshgan sog‘lig‘i mustahkamlangan qishloq aholisi qishloq xo‘jaligini rivojlantirishda katta yutuqlarga erishdi.

Ta’kidlash joizki, don mahsulotlari ishlab chiqarishda taklif va talabni muvozanatga keltirish maqsadidan kelib chiqib, Sharqiy dengiz bo‘yi hududlarida, yirik va o‘rtacha shaharlar atrofidagi tumanlarda yuqori qo‘shilgan qiymatli texnik ekinlar va eksportga yo‘naltirilgan qishloq xo‘jaligi mahsulotlarini ishlab chiqarish; mamlakatning markaziy qismidagi hududlarda yuqori sifatli oziq-ovqat va ozuqabop mahsulotlar ishlab chiqarishga ustuvorlik berish; g‘arbiy hududlarda sobiq haydaladigan yerlarda va yaylovlarda o‘rmonlarni tiklash vazifalarini amalga oshirishga kirishdilar.

Hozirgi davrda Xitoy xorijdan 7 foiz atrofida oziq-ovqat mahsulotlarini import qiladi. Xitoy oziq-ovqat importining 80 foizi YeI, ASEAN mamlakatlari, Yangi Zelandiya, AQSh, Avstraliya, Braziliya, Kanada va Rossiyaga to‘g‘ri keladi. Ular asosan, o‘simlik moyi va turli yog‘lar, sut, dengiz mahsulotlari va go‘shtdan iborat. 2020 yillarga kelib, Xitoyning don mahsulotlari iste’moliga bo‘lgan ehtiyoji 700 mln tonnaga yetadi va ulardan 100 mln tonnasi import qilinishi mo‘ljallanmoqda .

Rossiyada oziq-ovqat xavfsizligini ta’minlashni davlat tomonidan nazorat qilish yo‘lga quyilgan bo‘lib, uni hukumat, RF subyektlarining davlat organlari, shuningdek,davlat xizmatlari va inspektsiyalar o‘z vakolatlari doirasida amalga

oshiradilar. Oziq-ovqat mahsulotlarini ishlab chiqarish, saqlash va sotishni davlat tomonidan nazorat qilish mulk shakli va tashkiliy-huquqiy shaklidan qatʼiy nazar barcha tashkilotlarda amalga oshiriladi. Milliy, shu jumladan, oziq-ovqat xavfsizligini taʼminlash tizimini rivojlantirish boʻyicha asosiy xujjat "Rossiya Federatsiyasining 2020 yilgacha milliy xavfsizlik strategiyasi" hisoblanadi. Shu bilan birgalikda "Rossiya Federatsiyasining Oziq-ovqat xavfsizligi toʻgʻrisida"gi qonuni va unga asoslangan oziq-ovqat xavfsizligi sohasida davlat siyosati konsepsiyasi qabul qilingan. Qonun davlatning oziq-ovqat xavfsizligini taʼminlash sohasidagi siyosatining asosiy yoʻnalishlarini belgilab beradi.

Qozogʻiston Respublikasida oziq-ovqat xavfsizligiga Rossiyaga qoʻllanilayotgan sanktsiyalar taʼsir koʻrsatmoqda. Qozogʻiston hozirgi paytda asosiy turdagi oziq-ovqat mahsulotlarini import qiladi. Parranda goʻshtlari Rossiyadan, sabzavot va mevalar Oʻzbekiston va Qirgʻizistondan, olmalar esa Polshadan keltirilmoqda. Oziq-ovqat importining ulushini kamaytirish, oziq-ovqat xavfsizligini taʼminlash uchun qishloq xoʻjaligini rivojlantirish davlat dasturlari qabul qilingan. Bu sohada mamlakatda milliy xoldinglar, fondlar tashkil etilgan. "Agrobiznes-2020" dasturining amalga oshirilishi natijasida oilaviy sut-tovar fermalari va katta olma bogʻlari tashkil etilmoqda. Shuningdek, mamlakatda qishloq xoʻjaligi xoʻjaliklarini yiriklashtirish va ixtisoslashtirish;eng yangi texnologiyalarni ishlab chiqarishga joriy etish, agrarsanoat majmuasi tarmoqlarini modernizatsiya qilish; klasterlar tashkil etish asosida ishlab chiqarish kooperatsiyasini shakllantirish; oziq-ovqat bozorlarini tartibga solishda yangicha yondashuvlardan foydalanish, infratuzilmalarni va axborot-marketing taʼminoti tizimini rivojlantirish, mamlakatning Jahon savdo tashkilotiga kirishi sharoitlarida xoʻjalik yurituvchi subyektlar va ishlab chiqarilayotgan mahsulotlarning jahon va ichki bozorlardagi raqobatbardoshligini oshirish chora-tadbirlari amalga oshirilmoqda.

Xulosa. Tadqiqot natijasida shunday xulosaga kelish mumkinki, xorijiy mamlakatlar tajribasi tahlili shuni koʻrsatmoqdaki, har bir davlat agrar sohasida xoʻjalik yuritish shakllari, xoʻjalik hajmi, yer munosabatlari, turmush darajasi va boshqa koʻrsatkichlar turli-tumanligi bilan bir-biridan ajralib turadi. Bular hammasi, pirovardida, agrar munosabatlarni rivojlantirish, uning negizi hisoblangan yer munosabatlarini takomillashtirishga qaratilgan.

Mamlakatimizda ham xorijiy mamlakatlar tajriba va yutuqlaridan foydalanib agrar munosabatlari rivojlanishi oʻziga xos modeliga ega boʻlib, qishloq xoʻjalik ishlab chiqaruvchilarini samarali faoliyat koʻrsatish, asosiy ishlab chiqarish vositasi – yerdan unumli foydalanish va uning sifatini oshirish, natijada esa yuqori daromad olishga zamin yaratib bermoqda.

Foydalanilgan adabiyotlar roʻyhati

1. Oʻzbekiston Respublikasi Prezidentining 09.09.2020 yildagi "Respublika oziq-ovqat sanoatini jadal rivojlantirish hamda aholini sifatli oziq-ovqat mahsulotlari bilan toʻlaqonli taʼminlashga doir chora-tadbirlar toʻgʻrisida"gi PQ-4821-son Qarori.

2. Волкова Н.А., Яцковой Д.В. Анализ конкурентоспособности пищевых предприятий. УДК: 338.45:664.6(477) http://orcid.org/0000-0001-6401-5584.

3. ШаталоваА.Н. “Особенности формирования стратегии устойчивого развития предприятий пищевой промышленности”. Научный журнал НИУ ИТМО. Серия Экономика и экологический менеджмент № 2, 2020.

4. Тарадина М.В. “Формированиемеханизма управления процессами развития предприятий пищевой промышленности” Стр.13-20

5. Щетинина И.В., Калугина З.И., Фадеева О.П., Чупин Р.И. Продовольственная безопасность России в условиях глобализации и международных граничений. - Новосибирск: ИЭОПП СО РАН, 2019. - 15 с.

6. Алехина О.Ф., Воронов Н.А., Удалов Ф.Е. Оперативное и стратегического управление производством на промышленных предприятиях: Монография. Нижний Новгород: Изд-во ННГУ им. Н.И. Лобачевского, 2013. 295 с.

7. Дырдонова А.Н. Управление устойчивым развитием промышленных кластеров / Автореферат диссертации...доктора экономических наук. Курск. 2019. 48 с.

8. Соломенников А.Е., Сигаев С.И. Влияние факторов неопределенности внешней среды и технологических особенностей производства колбасных изделий на устойчивое развитие предприятий мясоперерабатывающей промышленности России // Сельское хозяйство. 2020. № 1. С. 1-14.

9. Backer, G. A. (2003). Strategic planning and financial performance in the food processing sector. Review of Agricultural Economics, 25(2), 470-482.

10. https://alison.com/topic/learn/71725/history-of-food-safety-management-systems

Copyright: © 2025 by the authors. This work is licensed under a Creative Commons Attribution- 4.0 International License (CC - BY 4.0)

AKTUAR MOLIYA VA BUXGALTERIYA HISOBI ILMIY JURNALI

Vol. 5 Issue 04 | **pp.** 409-415 | **ISSN**: 2181-1865
Available online https://finance.tsue.uz/index.php/afa

ASSESSMENT OF THE CAPITAL ASSETS OF «NAVOIYAZOT» JSC

PhD, Bunyod Usmonov Aktam ugli
Tashkent State University of Economics
E-mail: b.usmonov@tsue.uz

Abstract. This article provides a comprehensive analysis of the technical and theoretical components involved in determining the capital value of a joint stock company through the discounted cash flow (DCF) approach. Special emphasis is placed on explaining the fundamental principles of the DCF method, including the forecasting of cash flows, the determination of an appropriate discount rate, and the estimation of terminal value. To illustrate the practical application of the methodology, the capital value of JSC "NAVOIYAZOT" is evaluated using the DCF approach based on actual financial data and projections. Furthermore, the article highlights several current challenges encountered when applying the DCF method in the valuation of joint stock companies, such as the difficulty of accurately forecasting future cash flows, the volatility of discount rates, and the impact of external economic uncertainties. In response to these challenges, the study proposes a set of recommendations aimed at improving the accuracy and reliability of DCF-based valuations. These include the use of scenario analysis, periodic updating of assumptions, and the integration of sensitivity analysis into the valuation process. Overall, the article seeks to contribute to a deeper understanding of the strengths and limitations of the DCF approach in the context of corporate valuation.

Key words: Cost of equity, discount cash flow, risk free rate, debt, weight average cost of capital.

INTRODUCTION

Today, standard valuation procedures and methods are widely used in industrialized countries to determine the capital value of enterprises. These practices are also applied to assess the value of property owned by various entities, following the guiding principles set out in international valuation standards. Typically, capital valuation in these countries relies on three main approaches: the income approach, the comparative approach, and the cost approach.

However, improving the valuation system remains one of the most pressing challenges in our country. Despite efforts to align with best international practices, the adoption of a unified valuation standard — along with the consistent use of internationally recognized methods and approaches — has not been fully realized. As a result, valuation activities often fall short of meeting the principles outlined in

international standards. Moreover, the continued reliance on methods such as the net asset value and liquidity value approaches highlights persistent weaknesses in the current valuation process.

Therefore, there is a pressing need to develop a unified national valuation standard that aligns with international best practices for assessing the capital value of companies. Currently, in our country, capital is often valued at unrealistically inflated figures [1]. Additionally, the lack of progress in valuation practices and the absence of methodologies that meet global standards have limited the effective use of techniques such as capitalization, discounted cash flows, capital market analysis, and multiplier coefficients in evaluating company capital.

In light of these challenges, the state program for implementing the Strategy of Actions across five priority areas of development in the Republic of Uzbekistan [2] emphasizes the importance of modernizing valuation practices. In response to this national agenda, this article is dedicated to exploring the use of capitalization and discounted cash flow methods, particularly within the framework of the income approach, to determine the capital value of companies in our country.

LITERATURE REVIEW

The origins of capital valuation methods can be traced back to the 1930s, particularly with the publication of Security Analysis by Benjamin Graham and David Dodd. Their work emphasized the importance of asset-based valuation techniques. They argued that the intrinsic value of a company's investment should closely reflect its underlying capital value, especially when grounded in careful analysis. As financial markets evolved over the decades, particularly in terms of liquidity and market efficiency, it became increasingly important to consider the market value of securities when evaluating company assets. Graham and Dodd highlighted the importance of valuing a company's shares in relation to the market value of its tangible assets [3].

Later, John Burr Williams advanced the field by introducing the discounted cash flow (DCF) method in his influential work The Theory of Investment Value. Williams laid the foundation for modern valuation theory by formalizing the idea that the value of a company is based on the present value of its future cash flows. He identified three core models that underpin the DCF approach: the dividend discount model (DDM), the free cash flow to firm (FCFF) model, and the residual income model. While the calculations for each model differ, they all aim to estimate the same underlying value — the present worth of expected future financial returns generated by the company's capital [4].

Merton Miller and Franco Modigliani made significant contributions to refining the dividend discount model (DDM) in their foundational research. According to their theory, investors take into account two key types of cash flows when purchasing a company's securities. The first is the stream of dividends expected to be received during the period they hold the shares. The second is the anticipated market value of the shares at the end of the holding period, particularly when the company announces its dividends. Miller and Modigliani argued that the market value of a company's

securities is fundamentally linked to the expected dividends that investors believe they will receive [5].

Further advancement of the dividend discount model came from Myron J. Gordon, who introduced what is now widely known as the Gordon Growth Model. His work focused on valuing a company's shares based on the assumption of steadily growing dividends. According to Gordon's theory, if a company maintains a stable dividend policy and consistently pays dividends to its common shareholders, the model can be effectively used to estimate the value of its shares. The model calculates the present value of expected future dividends under the assumption that these payments will grow at a constant rate over time [6]. Stephen Penman's research focuses on the discount dividend model, where the future market value of a stock is not determined based on dividends. He noted that today there are difficulties in applying this model, as the large number of securities traded and the high volatility of their market value do not allow the use of this model [7].

Agreeing to a think about by Grullon and Michael, within the 1980s, huge companies started to repurchase their offers in expansive amounts. As a result, the transformation of stores in companies into investors' reserves did not permit the profit model's application. After that, most analysts started to utilize the free markdown cash stream demonstrate. However, due to changes within the conjuncture of budgetary markets, the company started to utilize relative valuation strategy in surveying the esteem of capital. In turn, the esteem of the capital was decided utilizing multiplier coefficients [8].

In scientific research, Stowe et al. have argued that it is appropriate to use three relative valuation methods in estimating a company's capital value. In particular, the method of estimating relative income: P / E (Price-earnings ratio) and PEG (price/earnings to growth ratio) coefficients, the method of estimating relative cash flows: P/EBIT, P/EBITDA, P/CFO, EV/EBITDA coefficients.Relative asset valuation method: P/B or B/M ratios [9]. According to Barker's research, professional investors and financial managers have noted the P / E multiplier ratios widespread use in practice [10]. Besides, a study by renowned economists Demirakos, Strong, and Wokera concluded that 89% of companies perform capital valuations using the relative income valuation method [11].

In our view, when investors consider purchasing shares of companies that are not actively traded on the stock market, they tend to focus primarily on the expected dividends from those shares. The anticipated income stream becomes a key factor in their investment decision. However, in the case of companies whose securities are regularly traded and enjoy continuous market circulation, investors typically base their decisions on various multiplier ratios—such as the price-to-earnings (P/E) ratio or enterprise value-to-EBITDA—commonly used by financial analysts and managers. This suggests that the capital value of such enterprises is closely linked to the relative income valuation approach, where a company's worth is assessed in comparison to similar firms using standardized financial ratios.

RESEARCH METHOD

This study employs a methodology focused on assessing the capital value of companies through the use of free cash flow analysis. Specifically, the capital value is determined by projecting the company's free cash flows, while carefully accounting for factors such as capital expenditures, depreciation expenses, and changes in working capital. The final valuation of the company's capital is then derived by discounting these projected cash flows at an appropriate discount rate, reflecting the time value of money and investment risk. The taking after indicators were calculated and analyzed within the evaluation of the company's capital value:

$$\textit{The capital value of the company} = \sum_{t=1}^{t=n} \frac{\textit{Free cash flows from capital}_t}{(1+K_e)^t}$$

Where,

Free cash flow from capital – expected crop cash flow from capital in period *t*;

K_e – capital value

Expected free cash flow from capital = Net profit + depreciation-change in working capital- cost of capital + interest expense (tax rate 1).

The research object was the joint stock companies of the developed countries of the world, based on the data of which, using the methods of grouping, comparative analysis, the capital value of the joint stock company and the weighted average value of capital were determined.

ANALYSIS AND RESULTS

These days, there are more than 600 joint-stock companies in Uzbekistan. The shares of NAVOIYAZOT JSC were sold in the form of SPO. Our study used the discounted cash flow method to estimate the value of a corporation's capital. Revenues from the sale of products of NAVOIYAZOT are shown in the following in table 1. However, NOPLAT margin will grow slowly over the forecast period (table 1).

Table 1

Capital assets calculations of JSC « NAVOIYAZOT »

Forecasting period, bln., UZS	**2021**	**2022**	**2023**	**2024**	**2025 F**
revenue growth rate,%	6,4%	9,7%	12,9%	14,2%	5,5%
(+) Revenue	**49,5**	**52,8**	**48,5**	**52,8**	**55,7**
(x) Operating margin	7,4%	11,1 %	14,8%	16,3%	7%
(=) EBIT	**3,61**	**5,78**	**7,21**	**8,60**	**3,8**
Tax rate	12%	12%	12%	12%	12%
(−) Tax on EBIT	0,4	0,7	0,9	1,0	0,5
(=) NOPLAT	**3,2**	**5,2**	**6,3**	**7,6**	**3,4**

(−)net reinvestment	9	14	26	26,5	0,5
CapEx	2,7	3,4	4,2	5,2	0
(+) changes in WC	10,5	14,7	26,3	25,9	0
(−) DD&A	4,0	3,8	4,2	4,6	0
(=) FCFF	**(6)**	**(9)**	**(20)**	**(19)**	**3**
(x) discount factor	0,73x	0,60x	0,50x	0,42x	0,50 x
PV FCF	**(4)**	**(6)**	**(10)**	**(8)**	**1**
Implied model variables	**2021**	**2022**	**2023**	**2024**	**2025**
Revenue /capital, x	0,49x	0,47x	0,45x	0,44x	
Invested capital, billion UZS	100	114	140	167	
Net reinvestment, %	291%	275%	414%	351%	15%
ROIC, %	3%	5%	5%	5%	5%
Margin NOPLAT, %	7%	10%	13%	14%	6%

Capital valuation, bln., UZS	
(=) Cost in the forecast period	20
(+) Cost in the mature period	8,305
(=) EV	**28**
(−) Debt	0,0
(+) Cash	0,6
(=) cost of equity	**29**
Market capitalization	25

Table 1 shows that in 2019, the net loss amounted to 7.56 billion UZS as a result of a sharp decrease in revenue (from 80.37 billion UZS in 2018 to 31.58 billion UZS in 2019), which resulted in low gross profit that did not cover operating expenses (although they decreased in twice). The company's assets decreased by 6.6%, and equity by 27.8%. Cash flows in 2024 was drawn up based on its new business plan. Thus, the company plans to get a net profit of 2.5 billion UZS in 2020, and by 2024 bring the net profit to 3.19 billion UZS. However, the company's business plan includes an EBIT margin of 45.5%, which we considered overly optimistic, and made our forecast for an EBIT margin of 20.5% by 2024 (average margin for 2015-2017) and movement margin to average in 2020-2023, which is much more a conservative forecast than the forecast of the company itself. The cost of equity capital is calculated based on the Central Bank of Uzbekistan refinancing rate of 14% per annum plus a risk premium on equity investments of 4.63 with a beta of 1.1x.

The final estimate is 29 billion UZS by DCF. Based on the above assumptions, the cost of JSC « NAVOIYAZOT « in the forecast period will amount to 20 billion UZS and 8,3 billion UZS in the terminal period. We get an estimate of the equity capital of JSC « NAVOIYAZOT » at 29 billion UZS, which is equivalent to 1296 UZS per 1

common share. The analysis result given this target price, the fundamental upside potential towards the lower end of the range is 44%.

CONCLUSION

Overall, from the analysis we can say that almost the company does not use the method of discounted cash flows in estimating the value of capital. The primary reason behind these challenges lies in the underdevelopment of the stock market in our country. This has created several barriers to effectively applying the discounted cash flow (DCF) method in assessing the capital value of joint-stock companies. First, the market capitalization of most joint-stock companies remains quite low. This is largely due to the high proportion of state ownership in many enterprises, which leaves only a small portion of shares available to private investors. As a result, the market for these securities lacks depth and liquidity.

Second, the overall investment climate in the country is perceived as relatively high-risk, which leads to a higher expected rate of return on capital. This, in turn, significantly reduces the attractiveness of joint-stock companies to potential investors, making it more difficult to raise funds through the issuance of securities.

Third, the investment appeal of joint-stock company shares remains notably low. In most cases, joint-stock companies distribute dividends equal to 50% of the nominal value of shares only during the first two years after issuance. In the years that follow, dividends are typically not paid at all, as companies often choose to allocate their net profits toward increasing their charter capital. While this reinvestment may support internal growth, it diminishes the short-term returns expected by investors and ultimately reduces the attractiveness of these stocks in the eyes of both domestic and foreign shareholders.

REFERENCES

1. Decision of the President of the Republic of Uzbekistan №PQ-4381 "On further improvement of evaluation activities and measures to simplify the mechanisms of sale of low-profit and non-operating state-owned enterprises" dated July 1, 2019.

2. Decree of the President of the Republic of Uzbekistan № PF-5953, March 2, 2020, on the implementation of the state program in the "Year of Science, Enlightenment and Digital Economy Development".

3. Graham and Dodd (1934). Security Analysis. First Edition. –pp.725.

4. Williams, J. (1938). The theory of investment value. – Cambridge, MA, Harvard University Press. –pp.613

5. Miller, M.H. and F. Modigliani (1961). Dividend policy, growth, and the valuation of shares. Journal of Business. -No. 4. – pp. 411-433.

6. Myron J. Gordon (1962). The investment financing and valuation of the corporation. R.D. Irwin edition. -pp-270.

7. Stephen H. Penman (1992). Return to fundamentals. Journal of Accounting research, 45 (2). – pp.427-467.

8. Grullon, G., and R. Michaely (2002). Dividends, share repurchases, and the substitution hypothesis. Journal of Finance, 57. – pp.1649-1684.

9. Stowe, John, D., Thomas R. Robinson, Jerald E. Pinto and Dennis W. McLeavey (2002). Analysis of equity investments: Valuation. -AIMR.

10. Barker, R. (1999). The role of dividends in valuation models used by analysts and fund managers. The European Accounting Review, 8 (2). –pp. 195-218.

11. Demirakos, Efthimios G., Norman Strong, and Martin Walker (2002). The valuation methodologies of financial analysts. Working paper, University of Manchester.

12. Bunyod Usmonov. (2023). Analysis of equity and its efficiency in joint stock companies of uzbekistan. World Economics and Finance Bulletin, 20, 167-171. Retrieved from https://www.scholarexpress.net/index.php/wefb/article/view/2480.

13. Usmonov, B., Tojiboeva, S., Tashbaev, B., Omanov, S. (2023). Evaluation of Capital Efficiency of Companies in the Analysis of Financial Potential (In the Case of Uzbekistan). In: Popkova, E.G., Sergi, B.S. (eds) ESG Management of the Development of the Green Economy in Central Asia. Environmental Footprints and Eco-design of Products and Processes. Springer, Cham. https://doi.org/10.1007/978-3-031-46525-3_48.

14. Usmonov, B. (2023). Theory and practice of evaluation of capital assets in Uzbekistan. YASHIL IQTISODIYOT VA TARAQQIYOT, 1(11-12).

15. Usmonov, B. (2021). WAYS OF EFFECTIVE CAPITAL MANAGEMENT OF JOINT STOCK COMPANY. International Finance and Accounting, 2021(4), 5.

16. Burkhanov, A. U., Tursunov, B. O., Uktamov, K. F., Imomov, J. O., Nosirov, J. T., & Akbarova, B. (2023, December). Ways and Prospects of Rational Use of Production Capacity in Ensuring Financial Security in Textile Enterprises In The Conditions of Digital Economy Transformation. In Proceedings of the 7th International Conference on Future Networks and Distributed Systems (pp. 234-242).

17. Усмонов, Б. (2022). НАУЧНО-ТЕОРЕТИЧЕСКИЕ И ПРАКТИЧЕСКИЕ АСПЕКТЫ ПОВЫШЕНИЯ ЭФФЕКТИВНОСТИ УПРАВЛЕНИЯ КАПИТАЛОМ АКЦИОНЕРНЫХ ОБЩЕСТВ. Iqtisodiyot va ta'lim, 23(1), 85-89.

18. Khalikulova, Y. (2025). ANALYSIS OF THE ROLE OF LEASING AND RENTAL TRANSACTIONS IN THE ACTIVITIES OF ENTERPRISES AND ORGANIZATIONS AND ACROSS REGIONS. Raqamli iqtisodiyot va axborot texnologiyalari, 5(1), 240-245.

19. Burkhanov, A. U., Tursunov, B., Uktamov, K., & Usmonov, B. (2022, December). Econometric analysis of factors affecting economic stability of chemical industry enterprises in digital era: In case of Uzbekistan. In Proceedings of the 6th international conference on future networks & distributed systems (pp. 484-490).

Copyright : © 2025 by the authors. This work is licensed under a Creative Commons Attribution- 4.0 International License (CC - BY 4.0)

AKTUAR MOLIYA VA BUXGALTERIYA HISOBI ILMIY JURNALI

Vol. 5 Issue 04 | **pp.** 416-424 | **ISSN**: 2181-1865
Available online https://finance.tsue.uz/index.php/afa

LEVERAGING INNOVATION FOR WATER MANAGEMENT: REMEDIES TO WATER SCARCITY DIFFICULTIES IN UZBEKISTAN.

PhD Usmonov Bunyod
Tashkent State University of Economics.
Usmanov.b.a@yandex.ru
Abduqodirova Mohinur Anvar qizi
Tashkent State University of Economics.
Accounting faculty student.
mohinurabduqodirova21@gmail.com

Abstract. This research investigates how leveraged solutions like innovation and cutting-edge technologies can address Uzbekistan's increasing water crisis, especially in agricultural regions with high reliance on ordinary water use. As a global case study of Singapore using projects like NEWater, it demonstrates how advanced water recycling technologies can assist Uzbekistan in transitioning to a more robust and environmentally friendly water system if it is supported by strategic investment. The article discusses context-specific solutions, compares research, and evaluates sectoral water use. Water pollution is increasing due to population growth, urbanization, and economic development, leading to more wastewater generation and pollution. Industry and agriculture are significant contributors, using chemical fertilizers, pesticides, and discharging untreated waste into water sources.

Key words. Green economy, water scarcity, water management, irrigation efficiency, agricultural and industrial water use, water pollution, international cooperation, drinking water access.

Introduction.

Unlike the traditional economy, which focuses primarily on expanding "output", gross domestic product (GDP) or gross national income (GNI), the green economy promotes a triple bottom line of sustaining and advancing economic, environmental, and social well-being. A green economy can also serve as a powerful vehicle for achieving the Sustainable Development Goals.[1]

Water scarcity is one of the pressing issues that Uzbekistan may encounter in some years and is already one of the 25 nations that are most vulnerable to water stress, and climate change can cause worse conditions. Experts confidently say that water deficit is estimated to reach 7 billion cubic meters by 2030, additionally it may double by 2050. It is obvious from the facts that this is one of the unavoidable problems that necessitates urgent and effective remedies. Inefficient water usage and poor farming methods are the key contributors to low productivity and substantial land degradation in the Aral Sea region

[1]https://www.undp.org/sites/g/files/zskgke326/files/migration/uz/Uzb_GRGE_PolicyBrief_ExSum_v1_20210303_DESIGNED.pdf

due to soil salinization, which poses a hazard of hazardous dust storms. The field of wastewater management is severely underdeveloped and requires considerable funding. Wastewater treatment efficiency is poor at 55%, and total water usage in agriculture accounts for about 90%. While 73% of people are provided with access to clean drinking water overall, there are notable regional differences in water and sanitation accessibility. The Amudarya and Syrdarya rivers are the major water sources, and due to old types of irrigation methods, Khorezm and Karakalpakstan are impacted. Khorezm is the main region where that large amount of water is used for the cotton crop, especially due to inefficient flood irrigation systems that waste up to 50% of water through evaporation and leakage. This worrying situation might threaten agricultural productivity as well as worsen the ecological crisis. To tackle this problem government is initiating reforms to enhance water management and modernize facilities, and these indicators of technologies show 1 million hectares in 2018, representing 27 % of the total irrigated lands. Uzbekistan is committed to water conservation and its efficient use at the highest level of government. Several water-saving irrigation technologies have already shown their positive outcomes, such as lessening water consumption, mineral fertilizers, fuel-lubricants, and labor costs. Modernizing irrigation systems and adopting smart water-saving technologies are demanding steps towards ensuring sustainable agricultural development in Uzbekistan. This article mainly explores the critical problems correlated to water scarcity, are government's efforts to solve these issues, as well as recommending successful green technologies to accelerate the green economy.

Literature review.

On every continent, water constraints are an expanding concern, and impoverished nations are severely harmed. By the year 2050, resistance against desertification and Drought has been warned by the organization of United Nations and informing that drought will negatively impact 75% population globally.[2] To develop tolerance against environmental warming and to accommodate an increasing humanity, an integrated and comprehensive attitude must be applied to maintaining this finite resource. As a result of growing demand and decreasing supply, water scarcity is becoming a growing issue and affecting the availability of water. Integrated management is restricted by a lack of data and inadequate water monitoring systems, which have a detrimental effect on societies and the economy, especially when there are droughts.

More than 25% of the global population already has no access to safely managed drinking water, as defined by the World Health Organization and UNICEF. Think about that percentage for a second – that's one in every four people.

There are given below some concerning facts contributed by water scarcity globally:

- By the year 2050, it is projected that 75% of the global population may experience the effects of drought. Presently, the annual financial burden of drought exceeds $307 billion. UNU-INWEH, 2024)
- The number of individuals who live in agricultural areas with very high water shortages or scarcity accounts for 3.2 and approximately one-six of the world's

[2] Water conservation and efficiency in Uzbekistan: an inspiring example for the African continent

population stood at 1.2 million residents lives in severely water-constrained agricultural sectors. (FAO, 2020)

- Nowadays, 450 million children from 1.42 billion individuals live in extremely high water-vulnerable areas (UNICEF, 2021).
- Almost 60 % of the global population, roughly 4 billion people, face serious water scarcity at least one month annually. (Mekonnen and Hoekstra, 2016)
- The agriculture sector is the main area for water constraints, which contributes 72%, municipalities for households represent 16%, and industries 12%. (UN-Water, 2021).

To accelerate sustainable development, access to clean water and sanitation is essential, as well as ensuring the rights, health, and well-being of society. As water is limited natural resource and it is crucial to well manage its cycle for the integrity of the natural environment and human society.

How serious is the water shortage in Uzbekistan?

One of the chairpersons, Tanzila Norboyeva, is concerned with the daily purposeless use of water that people are wasting and are not sufficiently aware upcoming challenges that we and our generation may face with high doubt. A comprehensive measure aimed at the rational usage of water is not seen by people.

Water supply company "Uzsuvtaminot" has implemented new tariffs on drinking water and wastewater service in the Kashkadarya, Surkhandarya, and Tashkent regions of Uzbekistan. From 2023, while tariffs for budget organizations and wholesale consumers account for 1,850 UZS, citizens will start paying 1,700 UZS per 1 m^3 of water. Residents will be charged 850 UZS per 1 m^3 for wastewater services; in contrast, 1,850 UZS amount of money will be paid by budget organizations and wholesale consumers. Now it is obvious from the research done by experts, extending the amount of water tariffs will lessen water waste, as the lowest tariffs are applied for water use and consumption in Uzbekistan. One Uzbek economist compared the Germans' consumption of drinking water and the Turkish farmer's use of water to Uzbekistan by saying. Economist Otabek Bakirov compared the Germans' consumption of drinking water to the Turkish farmer's use of water, stating that Uzbek citizens should value water and invest in irrigation technologies. "If the Germans buy a bucket of drinking water for 1,400 sums, they will start filling their swimming pool with drinking water, watering their garden, washing their cars, carpets, and tiles. What is 400 liters a day? he uses a thousand liters. Germans are good, Uzbeks are not bad. Such is the human mentality and nature. If a Turkish farmer pays a tax of 65 sums for the use of water, he will never invest in drip or sprinkler irrigation technologies, canals, and drains.

Result and Discussion

Lack of drinking water may have various forms of fraught outcomes on society's health: deterioration of living conditions and the development of diseases, up to dehydration and death. Polluted water may cause the most hazardous diseases as it contains pathogenic microorganisms. Nowadays, the likelihood of dangerous infection has become clear to residents, not only experts. Around the world, especially in impoverished

countries, thousands of children are dying from waterborne diseases, as they have no access to clean water.

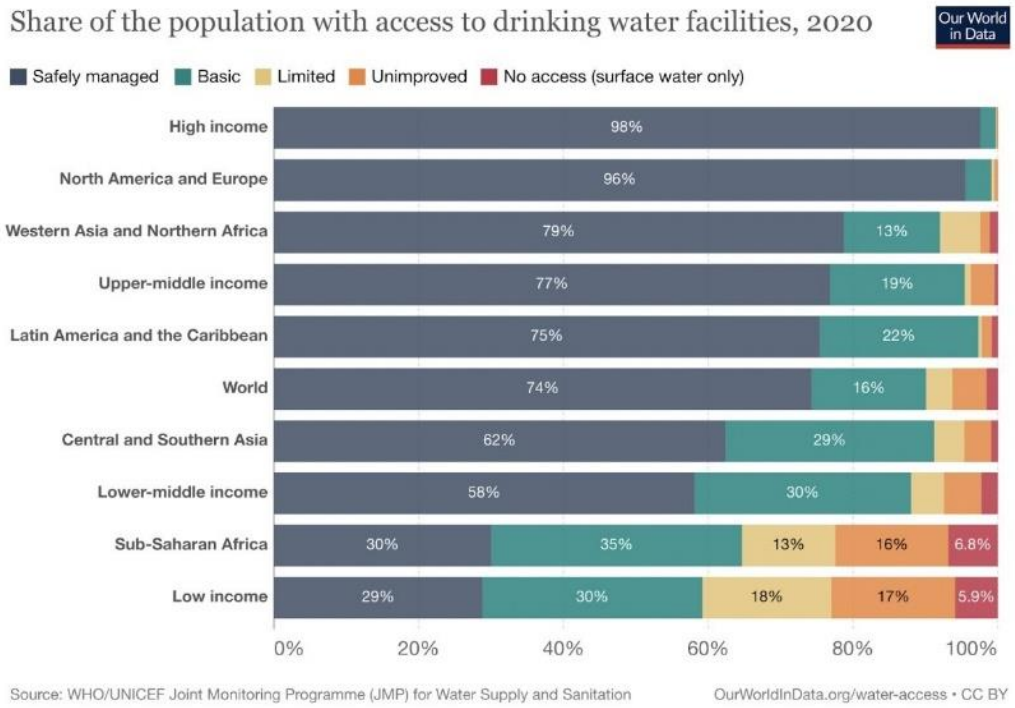

Figure 1 Globally share of the population with access to drinking water facilities, 2020

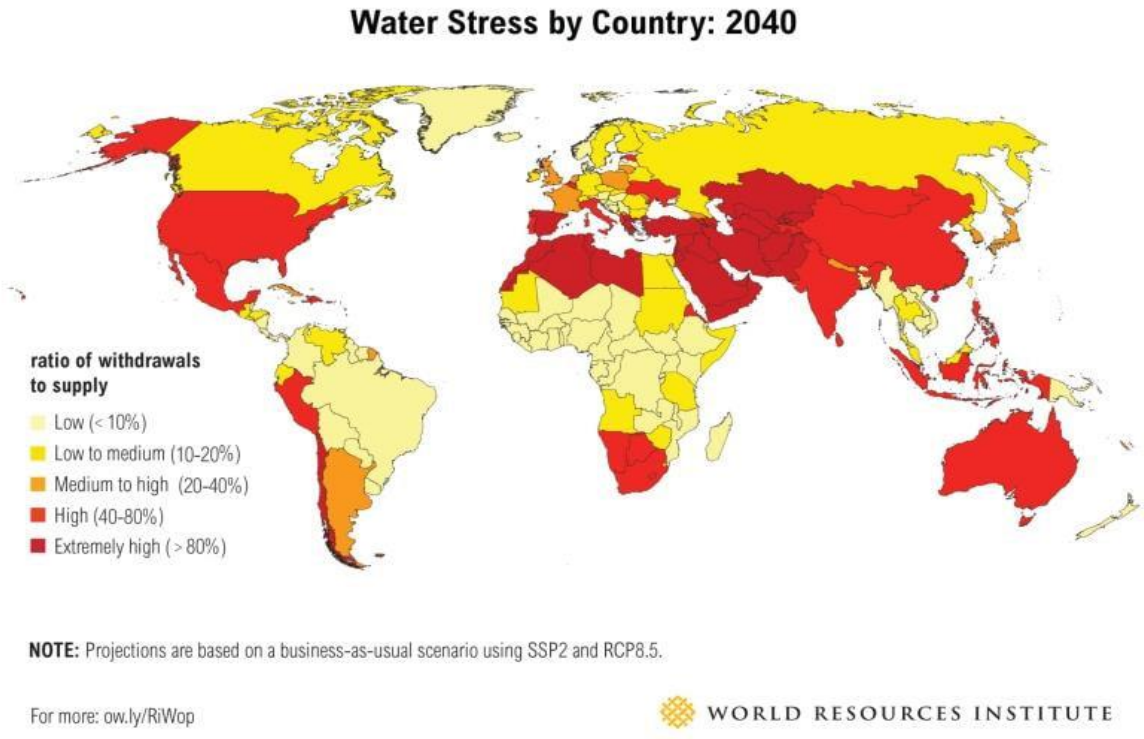

Photo 2: Map showing world water stress by country, shows Uzbekistan as "extremely high"

(Photo 2)This map underscores the uneven distribution of water stress around the globe. The map tells the difference among vulnerable countries by noticeable colors from serious ones like dark red and less intense ones with light yellow.

Uzbekistan is the 25th most water-stressed country globally, facing considerable challenges as a result of burgeoning population, urbanization, and economic development, leading to more wastewater generation and pollution. Population is expected to grow about 40 million by 2030 which aggravates available issues, resulting in agricultural, industrial, and domestic sectors with increasing competition for water usage. Consequently, sustainable water management practices must be prioritized to ensure the well-being of future generations in this resource-constrained nation.[3]

Uzbekistan is experiencing a water shortage, with pipes and drinking water sources not functioning as before. Climate scientist Erkin Abdulahatov warns that the situation is worsening, and the window on the water economy is closing. Forecasts indicate a real danger is imminent and will not wait for years.

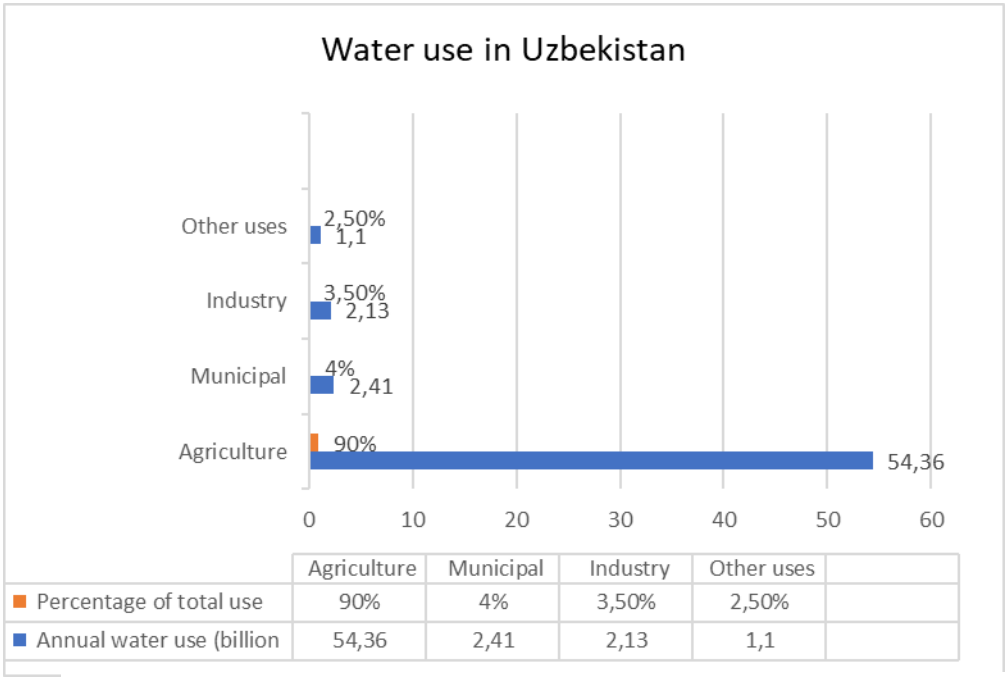

Figure 3. Agricultural, Municipal, and Industrial water withdrawal (billion of cubic meters)

The graph provides an overview of annual water distribution by major sectors in Uzbekistan (Figure 3). The highest point was recorded in the agriculture sector, accounting for 90 % of the total water withdrawal in most years. The low values represent in municipal and industrial sectors. In a water-scarce nation like [4]

[3] https://daryo.uz/en/2023/07/27/uzbekistan-faces-escalating-water-crisis-impacts-on-agriculture-and-industries-loom-as-water-tariffs-nearly-double

[4] https://www.worldometers.info/water/uzbekistan-water/

Uzbekistan this reliance on water-intensive agricultural methods emphasizes how crucial it is to use effective irrigation technologies and creative water-saving initiatives that promote sustainable resource management.

Methodology

This article employs qualitative research through the analysis of secondary data. Data was also gathered from the World Bank's and Worldometer's official reports, alongside Uzbekistan's national statistics and international case studies of water innovations like Singapore's NEWater. Excel was used to visualize the trends of water usage by sector in Uzbekistan and other countries, alongside various graphical aids, which were turned into graphs and tables.

The study assesses the successful case technologies from abroad and their finances, eco-efficiency, and applicability scope relative to the agriculture and urban domains of Uzbekistan. It also aims to understand the opportunities water solutions innovations pose for Uzbekistan. Analysis is based on innovations and green financing as ways to highly effectively enable water management.

International technologies and solutions.

Water scarcity has been successfully addressed by public-private partnerships (PPPs) in nations like Israel and Singapore. A high-tech recycled water system called NEWater was developed in Singapore by the government in collaboration with private companies. Israel expanded drip irrigation across the country in collaboration with private agriculture technology firms. Through these collaborations, governments were able to speed up implementation, attract innovation, and share financial risk. By asking private investors to co-fund cutting-edge irrigation, smart meters, or treatment plants, Uzbekistan might adopt this strategy and achieve both economic growth and sustainability.

How Singapore is turning sewage into ultra-clean water?

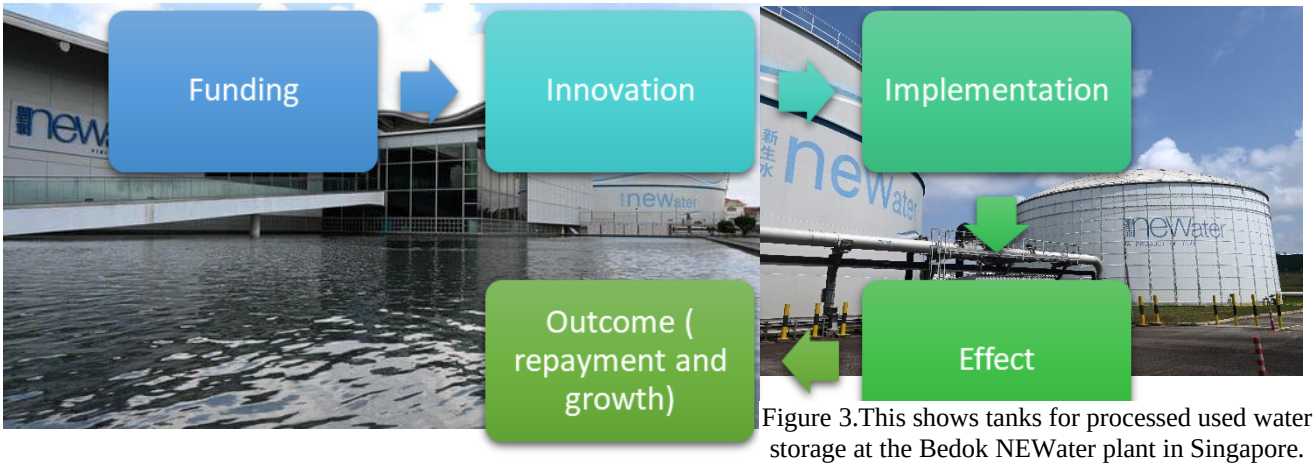

Figure 3.This shows tanks for processed used water storage at the Bedok NEWater plant in Singapore.

Figure 4A tank for processed used water storage in Singapore (AFP)

Singapore is taking the "waste" out of its wastewater by turning sewage into safe, clean drinking water using an advanced filtration and treatment system.[5]

The tiny island nation has little in the way of natural water sources dense population has long had to rely principally on water imports from Malaysia. Moreover, this reliance constituted considerable risks, and these two countries had an agreement that is still active till 2061. This made Singapore begin looking forward ways to produce clean water itself, which led to the creation of NEWater. Singapore encountered pressing water security concerns with difficulties such as land scarcity, variable rainfall, and climate change. This innovation was launched by Singapore's Public Utilities Board (PUB) in 2003 as a solution for these problems. NEWater is a high-tech solution that converts treated wastewater into ultra-clean, drinkable, and high-grade reclaimed water, thus expanding the nation's water sources and diminishing dependence on foreign supplies.

This production consists of three main purification steps:

1. Microfiltration/Ultrafiltration: Removes suspended solids, bacteria, and some viruses.
2. Reverse Osmosis: Eliminates dissolved salts, organic compounds, and other contaminants.
3. Ultraviolent Disinfection: Establishes the inactivation of any remaining microorganisms.

Eventually, the outcome is to outperform the drinkable water standards of the World Health Organization.

Currently, 40 % of Singapore's total water demand is met by recycled wastewater. With the help of NEWater, the country's water agency estimating figures will be satisfied at 55% by 2060. Singapore's investment for NEWater involves public-private partnerships, including the Design-Build-Own-Operate (DBOO) model, utilized for the Changi NEWater plant. As a result of these collaborations have optimized resource usage and operational efficiency.

A strategic opportunity of applicability to Uzbekistan.

As seen above, Uzbekistan is also encountering severe water scarcity, which is expected to rise significantly in recent years. Especially agriculture sector is the main consumer of water which accounting for 90 %. Innovations play a transformative role in tackling this urgent issue. Technologies that have succeeded in some countries like Singapore, with NEWater, are also applicable to Uzbekistan, as well as offering several benefits.

- Water security: Diversifies water sources, reducing reliance on traditional supplies.
- Agricultural efficiency: ensures a sustainable water source for irrigation, enhancing food security.
- Economic improvement: Supports industrial activities requiring high-quality water.

When implementing this technology initial process should consider: educating and accepting citizens about the benefits of reclaimed water, with ensuring. Advanced water treatment facilities should be established with leverage, as a high amount of foreign investment is involved in green technologies in Uzbekistan. Leveraging international

[5] https://www.weforum.org/stories/2022/11/singapore-wastewater-recycling-water-stressed/

green funds by financing this kind of technology may reduce its dependency on drinkable natural and foreign water imports while promoting circular water utilization.

Conclusion.

In conclusion, Uzbekistan should first emphasize public education and awareness campaigns, which remain crucial to handling Uzbekistan's water crisis, even though cutting-edge technologies are effective. Sustainable positive impact can be achieved by fostering innovation at a youth level, teaching the younger generation water and resource conservation, encouraging public-private partnerships, and integrating water-saving measures in schools. Guarding water as a national treasure is essential to building an informed society. Launching scalable, context-appropriate solutions will be helpful; however, to reach long-term sustainability well-informed public society committed to protecting water as a national resource plays a crucial role. At the end, global examples like Singapore's NEWater show that innovative technologies can transform water shortage into sustainability when supported by smart financing and government policy. Uzbekistan should prioritize water reforms, invest in recycling and efficient irrigation systems, and well as national and international resources to foster a green economy. In the future government's water situation may be strengthened by implementing the right strategy and innovations.

References

1. https://www.undp.org/sites/g/files/zskgke326/files/migration/uz/Uzb_GRGE_PolicyBrief_ExSum_v1_20210303_DESIGNED.pdf

2. Water conservation and efficiency in Uzbekistan: an inspiring example for the African continent

3. https://daryo.uz/en/2023/07/27/uzbekistan-faces-escalating-water-crisis-impacts-on-agriculture-and-industries-loom-as-water-tariffs-nearly-double

4. Statista – Water Withdrawals by Sector in Uzbekistan: https://www.worldometers.info/water/uzbekistan-water/

5. https://www.weforum.org/stories/2022/11/singapore-wastewater-recycling-water-stressed/

6. UNDP Uzbekistan – Green Economy and Water Projects

7. UNESCO World Water Development Report 2023

8. World Bank – "Water in Central Asia"

9. The Use of Innovative Technologies In Water Use In Conditions Of A Shortage of Water Resources. Mukhamadkhan Khamidov

10. Water Scarcity in Central Asia: Case of Uzbekistan and Neighboring Countries Young-Jin Ahn and Zuhriddin Juraev

11. THE SHORTAGE OF WATER IN UZBEKISTAN M. O. Axmatova

12. The Importance of Regulation-Induced Innovation for Sustainable Development Nicholas A. Ashford.

13. Usmonov, B. (2023). Theory and practice of evaluation of capital assets in Uzbekistan. YASHIL IQTISODIYOT VA TARAQQIYOT, 1(11-12).

14. Usmonov, B. (2021). WAYS OF EFFECTIVE CAPITAL MANAGEMENT OF JOINT STOCK COMPANY. International Finance and Accounting, 2021(4), 5.

15. Burkhanov, A. U., Tursunov, B. O., Uktamov, K. F., Imomov, J. O., Nosirov, J. T., & Akbarova, B. (2023, December). Ways and Prospects of Rational Use of Production Capacity in Ensuring Financial Security in Textile Enterprises In The Conditions of Digital Economy Transformation. In Proceedings of the 7th International Conference on Future Networks and Distributed Systems (pp. 234-242).

16. Усмонов, Б. (2022). НАУЧНО-ТЕОРЕТИЧЕСКИЕ И ПРАКТИЧЕСКИЕ АСПЕКТЫ ПОВЫШЕНИЯ ЭФФЕКТИВНОСТИ УПРАВЛЕНИЯ КАПИТАЛОМ АКЦИОНЕРНЫХ ОБЩЕСТВ. Iqtisodiyot va ta'lim, 23(1), 85-89.

17. Khalikulova, Y. (2025). ANALYSIS OF THE ROLE OF LEASING AND RENTAL TRANSACTIONS IN THE ACTIVITIES OF ENTERPRISES AND ORGANIZATIONS AND ACROSS REGIONS. Raqamli iqtisodiyot va axborot texnologiyalari, 5(1), 240-245.

18. Burkhanov, A. U., Tursunov, B., Uktamov, K., & Usmonov, B. (2022, December). Econometric analysis of factors affecting economic stability of chemical industry enterprises in digital era: In case of Uzbekistan. In Proceedings of the 6th international conference on future networks & distributed systems (pp. 484-490).

19. Холикулова, Ю. (2023). Iqtisodiyotimizda transport-logistika xizmatlari tashkil etilishi va uning rivojlanishi. Направления развития благоприятной бизнес-среды в условиях цифровизации экономики, 1(02), 122–126. https://doi.org/10.47689/TSUE2022-pp122-126

20. Burkhanov, A., & Tursunov, B. O. (2020). Main indicators of textile enterprises' financial security assessment. Vlakna a Textil, 27(3), 35-40.

Copyright : © 2025 by the authors. This work is licensed under a Creative Commons Attribution- 4.0 International License (CC - BY 4.0)

AKTUAR MOLIYA VA BUXGALTERIYA HISOBI ILMIY JURNALI

Vol. 5 Issue 04 | **pp.** 425-434 | **ISSN**: 2181-1865
Available online https://finance.tsue.uz/index.php/afa

ТОШКЕНТ МЕТРОПОЛИТЕНИ МОЛИЯЛАШТИРИШ АМАЛИЁТИ ВА УНИНГ ИСТИҚБОЛЛИ ЙЎНАЛИШЛАРИ

Хамраев Джамшид Панжиевич
Иқтисодиёт фанлари бўйича фалсафа доктори (PhD)
“Тошкент метрополитени” ДУК
“Иқтисод, молия ва меҳнатни ташкил қилиш” хизмат бошлиғи ўринбосари
Email: nft@tashmetro.uz

Аннотация. Тадқиқот жараёнида “Тошкент метрополитени” ДУК молиялаштириш амалиёти таҳлил қилинган ҳамда истиқболли йўналишлар бўйича амалга ошириш режалаштирилган ишлар ҳусусида тўхталинган. Тошкент метрополитени молиялаштириш йўналишлари очиб берилган ҳамда истиқболли йўналишни молиялаштиришни шакллантириш манбаларини ёритилган.

Калит сўзлар: бюджет харажати, маҳаллий бюджет, молиялаштириш, реконструкция (модернизация), янги қурилиш, субсидия, Инвестиция дастури, трансформация,.

Кириш. Ўзбекистон Республикаси Президентининг “Тошкент метрополитени фаолиятининг самарадорлигини ошириш чора-тадбирлари тўғрисида” 2021 йил 16 октябрдаги ПҚ-5260-сонли қарорига асосан Тошкент метрополитеннинг фаолияти самарадорлигини оширишнинг асосий йўналишлари этиб қуйидагилар белгиланган. Илғор хорижий тажриба асосида замонавий бошқарув механизмларини жорий этиш, инфратузилмани модернизация қилиш ҳамда ҳаракат таркибини босқичма-босқич янгилаш, замонавий ахборот технологияларини қўллаган ҳолда жараёнларни рақамли бошқариш тизимини жорий этиш, метрополитенда хавфсизлик тизимини такомиллаштириш орқали йўловчилар ва ҳаракат хавфсизлиги даражасини ошириш, метрополитен оммабоплигини ошириш мақсадида ер усти йўловчилар ташиш транспорти йўналишлари тармоғини метрополитен тармоғи билан интеграция қилиш, хавфсизлик, шаҳарсозлик фаолиятини техник жиҳатдан тартибга солувчи норматив ҳужжатлар талаблари доирасида метрополитен ҳудудида хизмат кўрсатиш, савдо ва реклама фаолияти тизимини жорий этиш. замонавий билимга эга профессионал кадрлар тайёрлаш тизимини жорий этиш орқали соҳани малакали кадрлар билан таъминлаш. [1]

Мавзуга оид адабиётлар таҳлили. Сўнгги йилларда Тошкент метрополитени инфратузилмасини ривожлантириш мақсадида қўшимча ер ости ва ер усти метро йўналишлари ҳамда метрополитен бекатлари барпо этиб келинмоқда.

Юнусобод йўналишида узунлиги 2,9 км бўлган ер ости метрополитен линияси ҳамда «Юнусобод» ва «Туркистон» бекатлари барпо этилди, ер усти ҳалқа

метрополитен линиясининг I-босқич - 11,7 км узунликдаги 7 та бекатдан иборат бўлган қисми ҳамда 6,2 км узунликдаги Сергели ер усти метрополитен линиясининг 5 та бекати фойдаланишга топширилди.

Тошкент метрополитени ер усти ҳалқа метрополитен линиясининг II-босқич-11,85 км узунликдаги 7 та бекатдан иборат "Қўйлиқ – Қурувчилар" учаскасининг – 7,4 км узунликдаги 5 та бекатидан иборат бўлган қисми 2023 йилнинг апрель ойида ҳамда «Қўйлиқ-Қипчоқ» участкасининг- 4,45 км узунликдаги 2 та бекатидан иборат бўлган қисми 2024 йилнинг март ойида фойдаланишга топширилди. 2016-2024 йилларда амалга оширилган ишлар натижасида метрополитен линиясининг умумий узунлиги 38 км дан 70,8 км га, бекатлар сони 29 та дан 50 тага етказилди. Бугунги кунда Тошкент шаҳри бўйича Тошкент метрополитен йўналишларида бир кунда 930 мингга яқин, йил давомида 172 миллиондан ортиқ йўловчиларга хизмат кўрсатилмоқда. Жорий йилнинг 9 ойи мобайнида Тошкент метрополитен йўналишларида 191,3 миллион нафар йўловчи ташилиб, 244,1 миллиард сўмлик хизмат кўрсатилган.

Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамасининг "Умумий фойдаланиладиган транспортда йўловчи ташувчилар фаолиятини ҳамда уларни молиялаштириш тартибини такомиллаштириш тўғрисида" 2012 йил 17 сентябрдаги 273-сонли қарорига мувофиқ "Тошкент метрополитени" ДУК томонидан бепул юрувчи ва имтиёзли йўловчиларни ташиши муносабати билан олинмай қолинган даромадларни, шунингдек чекланган тарифлар бўйича хизмат кўрсатишдан кўриладиган зарарларни бюджет маблағлари ҳисобидан қоплаш белгиланган [4].

Ушбу қарорга мувофиқ Тошкент метрополитенида тўлиқ фаолият кўрсатиши вақти давомида пенсия олувчилар ва имтиёзли йщловчиларга бепул хизматларни кўрсатиш эвазига олинмай қолган даромадлар ва бепул юриш ҳуқуқини берадиган ягона гувоҳномалар бўйича ҳисобга олинадиган йўловчиларни ташиш натижасида олинмай қолинган даромадларни қоплаш, чекланган тарифлар бўйича йўловчилар ташиш ҳисобидан юзага келган зарарлар ҳамда Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2021 йил 16 октябрдаги ПҚ-5260-сонли мувофиқ харажатлар учун маҳаллий (Тошкент шаҳар) бюджет маблағлари ҳисобидан маблағлар ажратилган (1-расм).

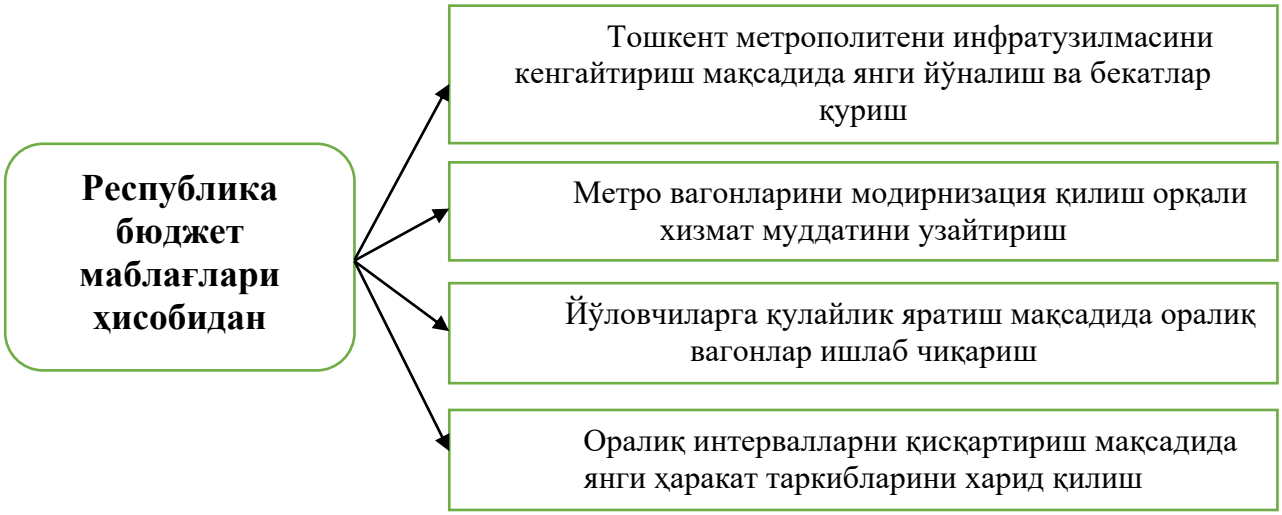

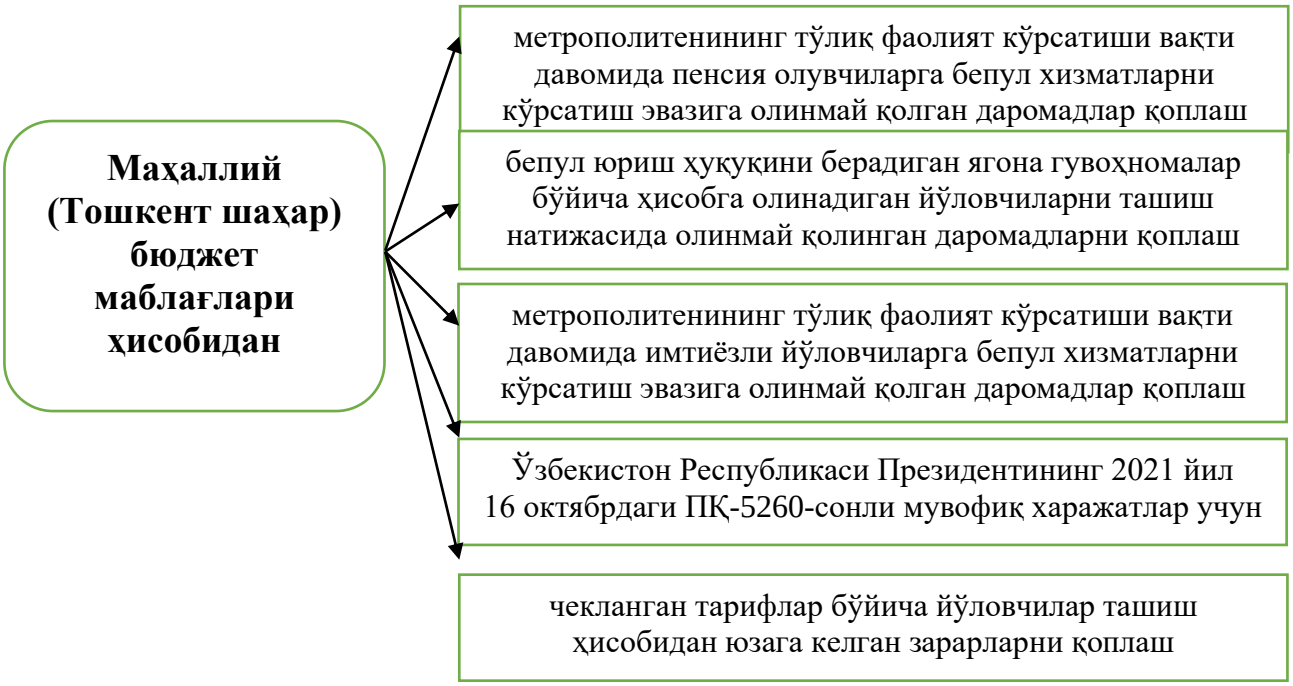

1-расм. “Тошкент метрополитени” ДУКни молиялаштиришга сабаб бўлувчи омиллар [3]

“Тошкент метрополитени” ДУК чекланган тарифда йўловчиларга хизмат кўрсатувчи, молиявий зарарда ишловчи жамоат корхонаси бўлганлиги сабабли, корхонанинг истиқболлий лойиҳаларини Республика ва маҳаллий бюджет маблағлари ҳисобидан молиялаштириб борилади.

Тадқиқот методологияси.Ушбу мақолани тайёрлашда меъёрий-ҳуқуқий ҳужжатлар, фойдаланилган адабиётлар ва интернет маълумотлари расмийлиги, ундаги иқтисодчи олимларнинг мавзуга оид илмий-назарий қарашларининг қиёсий ва танқидий таҳлил қилинган. Мавзуни ўрганиш давомида умумиқтисодий усуллар билан бир қаторда тизимли таҳлил, умумлаштириш, абстракт-мантиқий фикрлаш, статистик усулларидан фойдаланилган.

Таҳлил ва натижалар.Ўзбекистон Республикаси Президентининг ижтимоий ва ишлаб чиқариш инфратузилмасини ривожлантириш чора-тадбирлари дастурига мувофиқ Республика бюдети маблағлари ҳисобидан Тошкент метрополитени инфратузилмасини кенгайтириш мақсадида янги йўналиш ва бекатлар қуриш, Метро вагонларини модирнизация қилиш орқали хизмат муддатини узайтириш, Йўловчиларга қулайлик яратиш мақсадида оралиқ вагонлар ишлаб чиқариш ва янги ҳаракат таркибларини харид қилиш бўйича лойиҳалар амалга оширилади.

Халқ депутатлари Тошкент шаҳар кенгаши қарорига мувофиқ маҳаллий бюдети маблағлари ҳисобидан метрополитенининг тўлиқ фаолият кўрсатиши вақти давомида пенсия олувчиларга бепул хизматларни кўрсатиш эвазига олинмай қолган даромадлар қоплаш, бепул юриш ҳуқуқини берадиган ягона гувоҳномалар бўйича ҳисобга олинадиган йўловчиларни ташиш натижасида олинмай қолинган даромадларни қоплаш, метрополитенининг тўлиқ фаолият кўрсатиши вақти давомида имтиёзли йўловчиларга бепул хизматларни кўрсатиш эвазига олинмай қолган даромадлар қоплаш, Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2021 йил 16

октябрдаги ПҚ-5260-сонли мувофиқ харажатлар ҳамда чекланган тарифлар бўйича йўловчилар ташиш ҳисобидан юзага келган зарарларни қоплаш учун молиялаштириш ишлари амалга оширилади. [2]

Бугунги кунда "Тошкент метрополитени" ДУК молиялаштириш амалиётини таҳлил қилинганда барча харажатлар метрополитен асосий фаолиятидан ҳамда бошқа даромадлар ҳамда Республика ва маҳаллий бюджет маблағлари ҳисобидан амалга оширшни кўришимиз мумкин. Тошкент метрополитени молиялаштириш амалиёти бўйича маблағлар Реконструкция (модернизация), янги қурилиш, субсидия ҳамда инвестиция дастури йўналишларга йўналтирилади (2-расм).

Реконструкция (модернизация) – Тошкент метрополитени зарурияттa кўра, бугунги кунда ҳизмат муддати ўтаб бўлган метро вагонларини модернизация қилиш орқали уларнинг хизмат маддатини узайтириш учун Ўзбекистон Республикаси Президентининг ижтимоий ва ишлаб чиқариш инфратузилмасини ривожлантириш чора-тадбирлари дастурига мувофиқ Республика бюдети маблағлари ҳисобидан молиялаштирилади.

янги қурилиш – Тошкент шаҳри аҳолиси ва меҳмонларига жамоат транспортини борасида қулайлик яратиш ва метрополитен йўналишлари ва бекатларини кенгайтиш борасида ишларни жадаллаштириш мақсади метрополитен инфратузилмасини ривожлантириш борасида лойиҳаларни ишлаб чиқиш тегишли вазирликлардан келишган ҳолда тасдиқланган истиқболлий лойиҳаларни Ўзбекистон Республикаси Президенти ва Хукумат қарорларига мувофиқ Республика бюджет маблағлари ҳисобидан молиялаштирилади.

Субсидия - Тошкент метрополитенида тўлиқ фаолият кўрсатиши вақти давомида пенсия олувчилар ва имтиёзли йщловчиларга бепул хизматларни кўрсатиш эвазига ва бепул юриш ҳуқуқини берадиган ягона гувоҳномалар бўйича ҳисобга олинадиган йўловчиларни ташиш натижасида олинмай қолинган даромадларни қоплаш, чекланган тарифлар бўйича йўловчилар ташиш ҳисобидан юзага келган зарарлар учун маҳаллий (Тошкент шаҳар) бюджет маблағлари ҳисобидан молиялаштирилади.

Инвестиция дастури – Тошкент метрополитенида йўловчиларга қулайлик яратиш мақсади куннинг тиғиз вақтиларида (кундизги ва кечки вақтларда) ҳаракат таркиблари оралиқ интерваллларини қисқартиш учун янги ҳаракат таркибларини харид қилиш бўйича лойиҳаларни Ўзбекистон Республикаси Президенти ва Хукумат қарорларига мувофиқ Республика бюджет маблағлари ҳисобидан молиялаштирилади.

"Тошкент метрополитени" ДУК асосий фаолиятидан тушадиган даромадлари QR билет сотувидан, транспорт карталардан, Xumo, Uzcard, Paynet карталардан ва ойлик йўл чипталаридан тушумлар ҳисобидан шакллантирилади. Корхонанинг асосий фаолиятдан тушган даромадларидан шаклланган маблағлар асосан корхона ходимларининг ойлик иш ҳақи ҳамда электр энергия харажатларга сарфланади(3-расм).

2-расм. Тошкент метрополитени молиялаштириш йўналишлари [4]

Таҳлилий маълумотларга кўра, Тошкент метрополитени асосий фаолиятдан олинган даромадлар миқдори 2023 йилда 243,8 млрд. сўм даромад олинган бўлса, ушбу кўрсаткич 2024 йил 9 ойлигида 244,1 млрд. сўмни, ўтган йилнинг мос даврига нисбатан 145,5 фоизга (*167,6 млрд.сўм*) ўсишга эришилди. **[5]**

“Тошкент метрополитени” ДУК бошқа фаолиятидан тушадиган даромадлари Реклама ва банкоматлардан, Қўшимча хўжалик фаолияти ва хизматлардан ҳамда

Молиявий фаолиятдан тушумлар ҳисобидан шакллантирилади. Корхонанинг асосий фаолиятдан тушган даромадларидан шаклланган маблағлар асосан корхона экспулатацион жароёнига зарур бўлган эҳтиёт қисмларни харид қилиш харажатларга сарфланган.

Тошкент метрополитенида олиб борилаётган изчил ислоҳотлар натижасида корхонанинг бошқа даромадлар миқдорини оширишмоқда. Метрополитенда олиб борилган ишлар натижасида корхонанинг бошқа даромадлар миқдори 2023 йилда 17,6 млрд. сўм даромад олинган бўлса, ушбу кўрсаткич 2024 йил 9 ойлигида 19,6 млн.сўмни, ўткан йилнинг мос даврига нисбатан 139,6 фоизга (14 055,0 млн.сўм) ўсишга эришилган [5].

Тошкент шаҳар ҳокимининг “Тошкент шаҳридаги жамоат транспорти тизимида янги, қўшимча ва рағбатлантирувчи тарифларни жорий қилиш тўғрисида” 2023 йил 31 октябрдаги 666-14-0-Q/23-сон қарорига асосан 2023 йил 1 ноябрдан Тошкент шаҳрининг жамоат транспорти йўналишларида (автобус ва метрополитен) қатновларни амалга ошириш учун йўлкира ҳақининг қуйидаги чекланган тариф миқдорлари ошиши натижасида Тошкент метрополитени асосий фаолиятидан тушадиган даромадлари миқдори 20 фоизга ўсишга эришилди. Корхона даромадларини ортиши қўшимча эҳтиёт қисмларни харид қилиш имкони яратилди.

Бугунги кунда Тошкент метрополитенини ривожлантириш, янги йўналишлар ва бекатлар қуриш, ҳаракат таркибини янгилаш бўйича тизимли чора-тадбирлар амалга оширилмоқда.

Шунингдек, мамлакатимизда қулай инвестициявий муҳитни яратиш, хусусий мулк эгаларининг ҳуқуқлари ва қонуний манфаатларини ҳимоя қилиш юзасидан изчил ислоҳотлар амалга оширилмоқда.

Давлат иштирокидаги корхоналарда истеъмолчига йўналтирилган замонавий бошқарув усуллари, очиқлик, шаффофлик ва бозор тамойилларини жадал жорий этиш, таннархни пасайтириш орқали даромадларни ошириш, ислоҳотлар жараёнида хусусий капитал иштироки учун кенгроқ имкониятлар яратиш, иқтисодиётда давлат иштирокини қисқартириш ва рақобат муҳитини янада яхшилаш борасида тизимли чора-тадбирлар амалга ошириб келинмоқда.

Ушбу жараёнларни жадаллаштириш ҳамда “Тошкент метрополитени” давлат унитар корхонасини трансформатсия қилиш ва замонавий бошқарув механизмларини жорий этиш зарурияти юзага келмоқда.

“Тошкент метрополитени” давлат унитар корхонасини трансформатсия қилиш, 2025-2040-йилларда янги метро линияларини қуриш ҳамда метро тизимини янада ривожлантириш чора-тадбирлари тўғрисида Ўзбекистон Республикаси Президентининг Қарор лойиҳаси ишлаб чиқилмоқда.

3-расм. Тошкент метрополитени молиялаштириш манбаларини шаклланиш механизмининг хозирги холати

Ушбу Қарор лойиҳасида Тошкент метрополитенида 2025-2040-йилларга мўлжалланган янги метро линияларини қуриш ҳамда метро тизимини янада ривожлантириш бўйича қуйидаги чора-тадбирларини амалга ошириш режалаштирилган ҳамда Тошкент метрополитенини молиялаштиришнинг истиқболли йўналишлари:

Тошкент шаҳри йирик мегаполис шаҳар сифатида барқарор ривожланишини ҳисобга олиб, пойтахт метрополитени тизимини стратегик ривожлантириш бўйича 2025-2040-йилларга мўлжалланган дастур лойиҳасини ишлаб чиқиш;

Тошкент метрополитени Юнусобод йўналишининг Абдулла Қодирий бекати устидаги бўш ер майдонига хавфсизликни таъминлаган ҳолда савдо шахобчалари ва хизмат кўрсатиш фаолиятини ташкил этиш.

Имконияти чекланган йўловчилар ҳаракатланиши учун метро бекатларида автоматлаштирилган махсус платформали пандуслар харид қилиш.

Тошкент метрополитени ходимларини уй-жой билан таъминлаш учун Яшнобод тумани, Кўприкли кўчаси, “Аҳмад Яссавий” МФЙдаги собиқ омборхонани ҳудудида бўш турган 0,7 га ер майдонида кўп қаватли турар жой бинoларини қуриш учун давлат-хусусий шериклик шартлари асосида битим тузиш.

Тошкент метрополитени тасарруфидаги “Вагонларни таъмирлаш ва эҳтиёт қисмларни ишлаб чиқариш депоси”да муддати ўтган вагонларни модернизация қилиш йўли билан метро вагонларининг хизмат муддатини узайтириш.

Тошкент шаҳрини йирик мегаполис шаҳар сифатида барқарор ривожланишини таъминлаш ҳамда пойтахт аҳолисига ва меҳмонларига қулай йўловчи хизматини кўрсатиш учун метрополитен тизимини доимий равишда ривожлантириш мақсадга мувофиқ.

Бунинг учун Тошкент метрополитени томонидан Осиё инфратузилма инвестициялари банки (АБИИ), Осиё тараққиёт банки (АБР) ва Франция тараққиёт агентлиги билан, ушбу лойиҳа ижтимоий лойиҳа бўлганлигини ҳисобга олиб, 40 йил муддатга, йиллик 3 фоиз бўлган кредит маблағлари ажратилиши бўйича музокаралар олиб борилмоқда.

Умумман олганда, келгусида йилларда Тошкент метрополитени истиқболлий лойиҳаларни молиялаштиришда халқаро молия институт маблағларини жалб қилиш амалиётини кенг тарғиб этиш ҳамда чекланган тарифлар бўйича даромадларни такомиллаштириб боришда дифференциал тўловларни жорий қилиш орқали корхона асосий фаолиятидан тушадиган даромадларни оширишдан иборат.

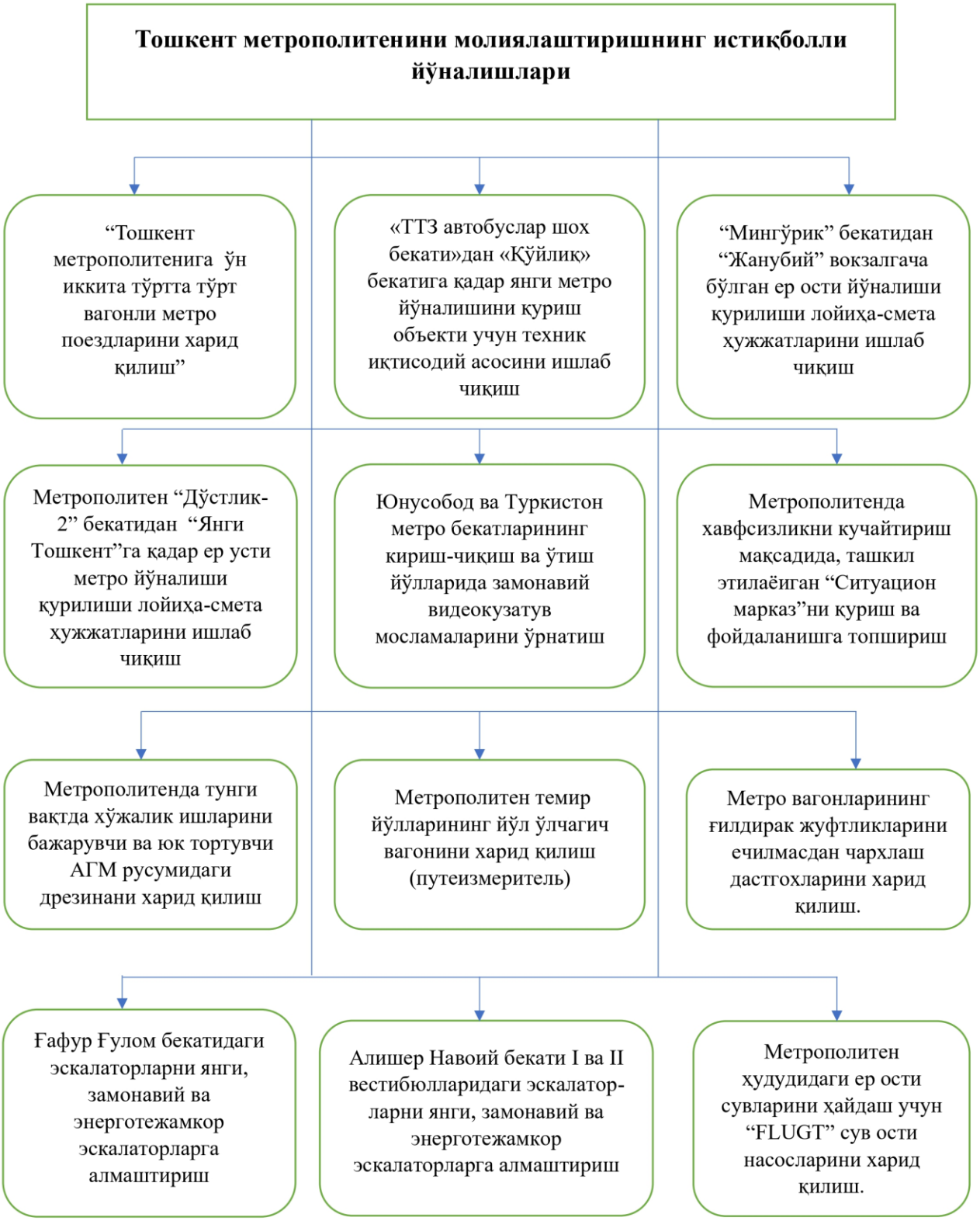

4-расм. Тошкент метрополитени молиялаштиришнинг истиқболли йўналишлари

Хулоса ва таклифлар. Тошкент метрополитенида маҳаллийлаштиришни молиялаштириш механизмини такомиллаштириш мақсадида қуйидаги илмий хулосалар шакллантирилди.

Метрополитен асосий фаолиятидан тушадиган даромадларни ошириш учун дифференсиал тариф жорий қилиш мақсадга мувофиқ. Бу ўз навбатида корхона ишчи-ходимларини рағбатлантириш ҳамда метрополитенда зарур бўлган еҳтиёт қисмларни харид қилиш имконини беради.

Тошкент метрополитенида електрон тўловларни кенг қамровли жорий қилиш евазига харажатларни қисқартириш. Тошкент метрополитенидан фойдаланувчи кунлик 500-550 минг йўловчиларни тўлиқ електрон тўловларга ўтказиш мақсадида барча бекатларда електрон банкоматлар жойлаштириш бунинг учун хусусий корхоналарни жалб қилиш лозим. Бунинг натижасида ҳозирги кунда метрополитенда ишлаётган 30 фоиз ишчи кучи ўрнини оптимизация қилишга еришилади.

Тошкент метрополитени бўш турган ҳудудларидан самарали фойдаланган ҳолда корхона бошқа даромадларини орттириш. Бутун Тошкент шаҳри бўйлаб йенгаётган метрополитеннинг бошқа даромадлар миқдорини орттириш имкони мавжуд. Тошкент метрополитенининг йер ости ва йер усти бекатлари жами сони 48 тани ташкил етиб, ушбу бекатларда реклама, бонкамат ва бошқа турли хизматларни ташкил етиш орқали даромадларни 1 млрд.сўмга ортиришга имконини беради.

Тошкент метрополитенида рақамли теҳнологияларни кенг жорий қилиш евазига корхонада ишловчи-ходимларни трансформация қилиш. Бунинг учун метрополитенда мавжуд барча хизматларга рақамли технологияларни кенг тарғиб қилиш орқали ходимларни трансформация қилиш лозим. Бу ислоҳотлар корхонага 20-25 фоиз самара беради ва шунча маблағларни тежаш ва ишчан ходимларни рағбатлантириш имконияти яратилади;

Адабиётлар/Литература/References:

1. Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2022 йил 28 февралдаги «2022-2026 йилларга мўлжалланган Янги Ўзбекистоннинг тараққиёт стратегияси тўғрисида»ги ПФ–60-сонли фармони. // www.lex.uz.

2. Ўзбекистон Республикаси Президентининг “Тошкент метрополитени фаолиятининг самарадорлигини ошириш чора-тадбирлари тўғрисида” 2021 йил 16 октябрдаги ПҚ-5260-сон қарори / http://www.lex.uz.

3. Ўзбекистон Республикаси Президентининг “2024-2026 йилларда Ўзбекистон Республикасининг ижтимоий ва ишлаб чиқариш инфратузилмасини ривожлантириш чора-тадбирлари тўғрисида” 2023 йил 25 декабрдаги ПҚ-404-сон қарори / http://www.lex.uz.

4. Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамасининг «Умумий фойдаланиладиган транспортда йўловчи ташувчилар фаолиятини ҳамда уларни молиялаштириш тартибини такомиллаштириш тўғрисида» 2012 йил 17 сентябрдаги 273-сон қарори / http://www.lex.uz.

5. Ўзбекистон Республикаси статистика қўмитаси расмий сайти маълумотлари / http://www.stat.uz.

Copyright : © 2025 by the authors. This work is licensed under a Creative Commons Attribution- 4.0 International License (CC - BY 4.0)

AKTUAR MOLIYA VA BUXGALTERIYA HISOBI ILMIY JURNALI

Vol. 5 Issue 04 | **pp.** 435-440 | **ISSN**: 2181-1865
Available online https://finance.tsue.uz/index.php/afa

O‘ZBEKISTON TIJORAT BANKALARIDA ISLOMIY BANK MAHSULOTLARINI JORIY QILISH TAHLILI.

Absamatov Asqar Ergashovich
Termiz iqtisodiyot va servis universiteti
Moliya va turizm kafedrasi, o‘qituvchisi

Annotatsiya: Ushbu maqolada tijorat banklari faoliyatida islomiy bank xizmatlarini rivojlantirish yo‘llari hamda mavjud muammolar tahlili va rivojlantirish istiqbollarini takomillashtirish haqida so‘z boradi. Shuningdek, maqolada islomiy bank xizmatlaridan foydalanish istiqbollarini O‘zbekiston Respublikasi tijorat banklari faoliyatida foydalanishni rivojlantirish istiqbollaridagi mavjud muammolar hamda ularni bartaraf etish bo‘yicha muallif yondashuvlari va takliflari keltirilgan.

Kalit so‘zlar: Tijorat banklari, islom moliyasi, mushoraka, sukuk, mudoraba, murobaha, moliyalashtirish, islom banklari, islom darchalari, islomiy bank xizmatlari.

Аннотация: В данной статье рассматриваются пути развития исламских банковских услуг в коммерческих банках, включая анализ существующих проблем и улучшение перспектив развития. В статье также отражено существующие проблемы в перспективах развития использования исламских банковских услуг в деятельности коммерческих банков Республики Узбекистан, а также авторские подходы и предложения по их устранению.

Ключевые слова: Коммерческие банки, исламские финансы, мушорака, сукук, мудораба, муробаха, финансирование, исламские банки, услуги исламских банков.

Abstract: This article discusses ways to develop Islamic banking services in commercial banks, including analyzing existing problems and improving development prospects. The article also reflects existing problems in the prospects for the development of the use of Islamic banking services in the activities of commercial banks of the Republic of Uzbekistan, as well as the author’s approaches and proposals for eliminating them.

Keywords: Commercial banks, Islamic finance, musharaka, sukuk, mudaraba, murabaha, financing, Islamic banking, Islamic banking services.

Kirish. Bugungi kunda dunyo mamlakatlari islom moliya tizimini rivojlantirish yo‘lida ulkan ishlar amalga oshirilmoqda. Bunda iqtisodiy o‘sishni ekologik barqarorlik bilan uyg‘unlashtirish muhim ahamiyat kasb etadi. O‘z navbatida, islom moliyasi tamoyillari asosida yashil loyihalarni moliyalashtirish usullarini o‘rganish O‘zbekiston va boshqa davlatlar uchun yangi imkoniyatlar yaratadi. Demak, islom moliyasini chuqurroq o‘rgansak va uni iqtisodiyotimizga tatbiq qilsak biz yuqori natijalarga erishishimiz mumkin ekan [1]. Xo‘sh islom moliyasi nima o‘zi: Islomiy moliya — bu aksiyalarga asoslangan, aktivlarga asoslangan, axloqiy, barqaror, ekologik va ijtimoiy jihatdan

mas'uliyatli moliya hisoblanadi[1]. SHuningdek, islom moliyasi risklarni taqsimlashni rag'batlantiradi, moliya sektorini real iqtisodiyot bilan bog'laydi hamda moliyaviy inklyuzivlik va ijtimoiy farovonlikka urg'u beradi. Islom moliyasi axloqiy tamoyillar, jumladan, moliyaviy inklyuziya va ijtimoiy farovonlik asosida qurilgan bo'lib, aktivlar bilan ta'minlangan moliyaviy vositalar va muassasalar to'plamini anglatadi. Bunda foyda va zararlarni taqsimlash va moliya sektori bilan real iqtisodiyot o'rtasidagi integratsiyaga e'tibor qaratiladi. Aksincha, zararli yoki axloqqa zid faoliyatlar (Harom) – foiz (Ribo) olish, qimor o'ynash (Maisir), spekulyatsiya va noaniqlik (G'arar) kabi harakatlar qat'iy man etiladi. Islom moliyasi shuni taqozo etadiki, investitsiyalar faqat Islom qonun-qoidalariga yoki SHariatga mos keladigan aktivlarni qamrab olishi, har bir tranzaksiya esa haqiqiy iqtisodiy faoliyatga bog'liq bo'lishi kerak. Islom moliyasining ushbu asosiy tamoyillari yashil va barqaror moliya tamoyillari bilan yaqin aloqada hisoblanadi [2].

Mavzuga oid adabiyotlar tahlili. Mamlakatimizda 2003 yil sentyabrda islom taraqqiyot bankining a'zoligiga a'zo bo'ldi. Buning natijasida, O'zbekistonda ilk bora islomiy moliyalashtirishga asosan loyihalarni amalga oshirildi. Shuningdek, 2004 yilda Islom taraqqiyot banki (ITB) tomonidan energetika va sog'liqni saqlash sohasidagi loyihalarni moliyalashtirish uchun "ijara" va "murobaha" shartnomalaridan foydalanilgan. Biroq, O'zbekistonda Islom taraqqiyot banki (ITB) faoliyatini mustaqillikning dastlabki yillaridan boshlagan, lekin ushbu tashkilotga a'zo bo'lmagan davlatlarning musulmon jamoalarini qo'llab-quvvatlash dasturi orqali grant loyihalarni amalga oshirishda namoyon bo'lgan [3].

Shuningdek, 2023 yil yakunlari bo'yicha jahon bo'yicha islom moliya aktivlari 4,0 trillion AQSH dollariga etdi. Dunyo bo'ylab islom moliya tizimini huquqiy jihatdan qo'llab-quvvatlash uchun 47 mamlakatda huquqiy asoslar yaratilgan bo'lib, ushbu davlatlarda 1600 ga yaqin moliya muassasasi keng ko'lamli moliyaviy xizmatlar ko'rsatmoqda. Islomiy moliya sanoati 80 dan ortiq mamlakatlarni qamrab olgan bo'lsa-da, asosiy qismi o'sishni rag'batlantiradigan, standartlarni o'rnatadigan va innovatsiyalarni rag'batlantiradigan bir nechta mamlakatlarda to'plangan. Shariatga mos keladigan aktivlarning deyarli 95 foizi o'nta davlatga to'g'ri keladi va ularning barchasi Yaqin Sharqda va Janubiy-Sharqiy Osiyoda joylashgan [4].

Tadqiqot metodologiyasi. Ushbu maqolani tayyorlashda me'yoriy-huquqiy xujjatlar, foydalanilgan adabiyotlar va internet ma'lumotlari rasmiyligi, undagi iqtisodchi olimlarning mavzuga oid ilmiy-nazariy qarashlarining qiyosiy va tanqidiy tahlil qilingan. Mavzuni o'rganish davomida umumiqtisodiy usullar bilan bir qatorda tizimli tahlil, umumlashtirish, abstrakt-mantiqiy fikrlash, statistik usullaridan foydalanilgan.

Tahlil va natijalar.

[1] World Bank Group. Global Islamic Finance Development Center. https://www.worldbank.org/en/programs/global-islamic-finance-development-center.

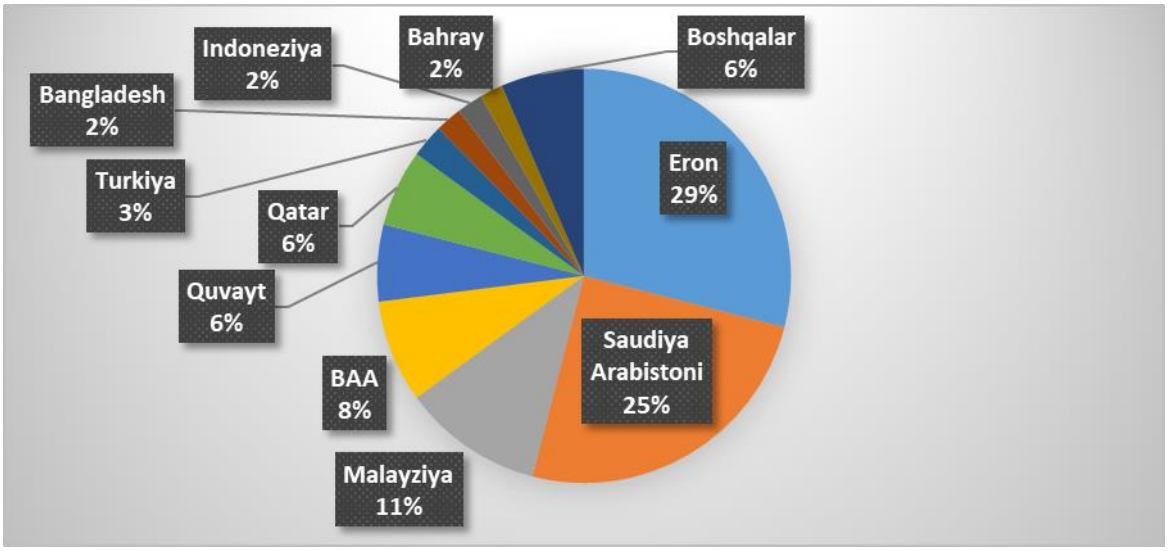

1-rasm. Shariatga mos keladigan aktivlar joylashgan mamlakatlar[2].

Eron dunyodagi jami islom moliyasini aktivlarning 29% bilan eng yirik o‘yinchi bo‘lib turibdi, undan keyin Saudiya Arabistoni 25% bilan ikkinchi o‘rinni egallaydi. Shuningdek, Malayziya (11%), BAA (8%), Quvayt (6%), Qatar (6%), Turkiya (2,6%), Bangladesh (2,1%), Indoneziya (2%) va Bahrayn (1,8%) hisoblanadi.

Xususan, aholi jon boshiga yuqori daromadlar, katta moliyaviy resurslar va kuchli tartibga soluvchi yordamni hisobga olgan holda, Fors ko‘rfazi mamlakatlari yanada yetuk islomiy moliya bozoriga ega hisoblanadi. 2022-yilda Fors ko‘rfazi hamkorlik kengashi (GCC) davlatlari, birinchi navbatda Saudiya Arabistoni va Quvayt islom banklari aktivlaridagi o‘sishning 92 foizi ulushiga to‘g‘ri keladi. Pokiston bankiga ko‘ra, Pokistonda bor-yo‘g‘i 22 ta islomiy bank muassasasi mavjuddir. Mamlakatning kichik, ammo o‘sib borayotgan 53 milliard AQSH dollari miqdoridagi islomiy moliya sektoriga qaramasdan, barqaror rivojlanish maqsadlariga moslashishni kuzatish va tabiatni muhofaza qilishning shariat qadriyatlarini qo‘llab-quvvatlash uchun etalon vositalari bir xil ahamiyatga ega [8].

Jumladan, Islom moliyasi shariat tamoyillari bilan ish olib boruvchi aktivlar bilan ta’minlanadigan moliyalashtirishning turi hisoblanadi. An’anaviy moliyada tashkilotlar pul va qimmatli qog‘ozlar bilan ishlashadi, shariat esa ba’zi holatlardan tashqari pulni bitim obyekti sifatida tan olmaydi. CHunki pul qiymatga ega bo‘lmagan holda, faqatgina ayirboshlash vazifasini bajaradi.

2018 yildan boshlab O‘zbekistonda islom moliyasini amaliyotga tatbiq etish bo‘yicha sa’y-harakatlar boshlandi. Dastlabki qadamlar moliyaviy xizmatlar bozorida islom moliyasi tomonidan taklif etiladigan xizmatlarni keng tatbiq etishga qaratilgan normativ-huquqiy hujjatlarni ishlab chiqishdan boshlandi.

2021 yil 13 aprelda O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining “Kapital bozorini yanada rivojlantirish chora-tadbirlari to‘g‘risida”gi PF-6207 sonli Qarori bilan Moliya vazirligiga islom moliyalashtirish tamoyillari asosida qimmatli qog‘ozlar bozoriga oid oid qonunchilik bazasini shakllantirish vazifasi yuklandi.

[2] Khawar Khan, (2024)., Accounting and Business. https://abmagazine.accaglobal.com/global/articles/2024/may/business/growth-in-green-islamic-finance.html

2022 yil 21 aprelda “Nobank kredit tashkilotlari va mikromoliyalashtirish faoliyati to‘g‘risida”gi O‘zbekiston Respublikasining O‘RQ-765 sonli Qonuni qabul qilindi. Ushbu hujjatda islomiy moliyalashtirishga oid xizmatlarga tarif bergan holda, nobank kredit tashkilotlari tomonidan bunday xizmatlarni ko‘rsatishga ruxsat berildi.

2024 yil 26 iyulda O‘zbekiston Respublikasi Markaziy banki boshqaruvining “Mikromoliya tashkilotlari tomonidan islomiy moliyalashtirishga oid xizmatlarni ko‘rsatish tartibi to‘g‘risidagi nizomni tasdiqlash haqida”gi qarori (3536 raqam bilan ro‘yxatga olingan) qabul qilindi. Mazkur qarorda quyidagi islomiy moliya xizmatlarini ko‘rsatish tartibi belgilab qo‘yilgan:

– Nasiya savdoga asoslangan moliyalashtirish (murobaha) xizmatini ko‘rsatish;

– Islomiy ijara xizmatlarini ko‘rsatish;

– Ijara obyektini keyinchalik sotib olish sharti asosida (ijara muntahiyya bittamlik) islomiy ijara xizmatini ko‘rsatish;

– Foydani taqsimlashga asoslangan moliyalashtirish (muzoraba) xizmatini ko‘rsatish;

– Sherikchilik – foyda va zararlarni taqsimlashga asoslangan moliyalashtirish (mushoraka) xizmatini ko‘rsatish.

Shariat bo‘yicha moliyalashtirishning eng mukammal instrumentlari mushoraka va muzoraba hisoblanadi. Investorlarning ikkala moliyaviy instrument orqali kiritgan investitsiyalari tijorat faoliyati davomida real aktivlarga aylanadi. Foyda esa yaratilgan real aktivlar realizatsiyasidan ishlab topiladi.

Islom moliyasi bo‘yicha tadqiqotchi-ekspert J.Imomnazarov tomonidan o‘tkazilgan tadqiqot natijalarini ko‘rib chiqadigan bo‘lsak, O‘zbekistonda biznes vakillarining 38 foizi, hamda jismoniy shaxslarning 55 foizi diniy qarashlari sababli an’anaviy kreditlardan foydalanmasliklarini aytishgan. Aholisining 93 foizini musulmonlar tashkil etadigan mamlakatimizda islom moliyasiga talab oshib bormoqda.

Lekin, normativ-huquqiy hujjatlar bazasining yetishmovchiligi, islom moliyasi asosida qurilgan biznes jarayonlarni soliqqa tortish mexanizmi va boshqaruv infratuzilmasi ishlab chiqilmaganligi hamda moliyaviy xizmatlarni taklif etuvchi tashkilotlarni sertifikatlash tizimining yo‘qligi ushbu bozorning rivojlanishiga to‘sqinlik qilmoqda.

Misol uchun, Global Islamic Fintech yillik hisobotiga ko‘ra O‘zbekistondan faqatgina IMAN Invest tashkiloti moliyaviy xizmatlar sohasida faoliyat yurituvchi tashkilot sifatida ro‘yxatga olingan [5].

Sohani rivojlantirish va amaliyotda keng qo‘llash maqsadida quyidagilar taklif etiladi:

– Islom moliyasi tashkilotlari buxgalteriya hisobini tartibga soluvchi AAOIFI standartlari asosida qurilgan hisob yuritishning milliy standartlarini ishlab chiqish;

– Islom moliyasi mahsulotlarini sertifikatlash hamda ushbu sohada faoliyat ko‘rsatuvchi tashkilotlar faoliyatini nazorat qilish tizimini yaratish;

– Aholi va biznes vakillariga islom moliyasining ahamiyatini tushuntirish bo‘yicha seminar va treninglar tashkil qilish.

Sohani rivojlantirish yo‘lida amalga oshiriladigan sa’y-harakatlar aholi va biznes vakillari hisobida bo‘sh turgan mablag‘larni iqtisodiy jarayonlarga jalb qilgan holda yangi

loyihalarni ishga tushirgan holda qo‘shimcha qiymat yaratishga hamda aholi bandligini ta’minlashga xizmat ko‘rsatadi [7].

Mamlakatimizda 2020-yilda 27 ta tijorat banklarida o‘tkazilgan so‘rovnoma doirasida banklarga islomiy bank xizmatlarini joriy etish bo‘yicha savol berilgan va barcha banklar bir ovozdan ushbu islomiy bank xizmatlarini o‘qo‘llab-quvvatlashini ta’kidlaganlar. Ba’zi banklar mamlakatda islom banklari ochilishini qo‘llab-quvvatlashlarini O‘zbekiston aholisining taxminan 90 foizi musulmonlar ekanligi va bunday moliya mahsulotlariga biznes tarafidan talab yuqori ekanligi bilan izohlashgan. Xususan, 67% banklarda islom bank xizmatlarining joriy erishilishi juda ham kerak, sababi ushbu islomiy bank xizmatlarini an’anaviy bank xizmatlari o‘rtasida raqobatni kuchaytiradi, sog‘lom xizmatlar bozori rivojlanadi, islom davlatlaridan yirik miqdordagi investitsiya oqimining kirib kelishiga sabab bo‘ladi. So‘rovnomada 26% banklar islom moliyasi bank mahsulotlari tadbirkorlar uchun ham, aholi uchun ham yaxshi bo‘ladi, sababi ularning yangi moliya mahsulotlari va xizmatlariga ehtiyoji borligini ko‘rsatadi [6]. So‘rovnoma natijalariga ko‘ra, 44,44% bank vakillarida tijorat banklarining islomiy bank xizmatlarini joriy qilish istagi bor, lekin bunga ularning imkoniyatlari yetarli emas deb, 44,44 foizi esa banklar islom moliyasining asosiy tamoyillarini bilishadi xolos, bu esa qisqa muddatda islom moliya tizimini joriy qilish uchun yetarli emas deb hisoblashlari ma’lum bo‘ldi (2.1-jadval).

2.1-jadval

O‘zbekistonda islom bank tizimini tatbiq qilish imkoniyatlari[3]

Islom bank xizmatlarini qisqa muddatlarda joriy qilish uchun tijorat banklarida imkoniyatlar yetarlimi?	**Soni**	**Foizi**
Ha, ushbu sohada faoliyatimizni boshlash uchun bilimli mutaxassislarimiz yetarli	3	11,12%
Imkoniyatlar yetarli deb bo‘lmaydi, ammo biz ushbu sohani rivojlantirishga tayyormiz	12	44,44%
Biz bu tizimning asosiy tamoyillarinigina bilamiz, lekin ushbu yo‘nalishda faoliyat boshlash uchun bu yetarli emas	12	44,44%
Bu sohada kerakli bilimlarga ega mutaxassislarimiz umuman yo‘q	0	0,00%
Jami	**27**	**100%**

«Islom taraqqiyot banki» guruhi tarkibiga kiruvchi «Xususiy tarmoqni rivojlantirish Islom korporatsiyasi» (ISD) O‘O‘zbekistonning bir necha tijorat banklarida islom moliya mahsulotlari va xizmatlarini taqdim etuvchi darchalarni («islom darchalari») ochish yuzasidan keng ko‘lamli ishlar olib bormoqda.

Xulosa va takliflar. Islom moliyasi islom huquqshunosligi doirasida barcha islom banklari faoliyatini tartibga soluvchi asosiy soha bo‘lib, uning o‘tgan o‘n yillik ichidagi

[3] https://www.undp.org/sites/g/files/zskgke326/files/migration/uz/UZB_Landscaping-IF-in-Uzbekistan_final.pdf

o‘sish sur’ati dunyo bo‘ylab bu sohada bilim olish va ilmiy izlanishlar ustida ishlashga bo‘lgan qiziqishning keskin oshishiga sabab bo‘ldi.

Islom darchalari faoliyatini tushunish uchun birinchi navbatda islom bankiligini an’anaviy bankchilikdan qanday farqlari borligi hamda taklif qilinayotgan xizmatlar va mahsulotlar turlarini bilib olish maqsadga muvofiq.

Xulosa qilib shuni aytish joizki, qisqa muddatlarda islom bankchiligi va moliyasi O‘zbekistonda tatbiq qilinishi uchun tegishli qonunlar qabul qilinishi va mavjud qonunlarga qo‘shimcha va o‘zgartirishlar kiritilishi zarur lozim, sababi islom bank xizmatlarini to‘liq ishlab ketishiga mamlakatimizda instutsional asoslari mavjud emas hisoblanadi Shuningdek, islom bankchiligi yaxshi rivojlangan davlatlar bilan hamkorlik aloqalarini kuchaytirish orqali ularning tajribasini o‘rganish ko‘p xatolarni oldini olishga yordam beradi va boshidanoq sohani mustahkam poydevor ustiga qurish imkoniyatini beradi.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. O‘zbekiston Respublikasi Prezidenti Shavkat Mirziyoyevning Oliy Majlisga Murojaatnomasi. 2020-yil 29-dekabr. https://president.uz/uz/lists/view/4057
2. Hassan K.M., Lewis M.K. Handbook of Islamic Banking. 2007. 433 p.
3. https://www.undp.org/sites/g/files/zskgke326/files/migration/uz/UZB_Landscaping-IF-in-Uzbekistan_final.pdf
4. Kharon S., Nursofiza V., Azmi V. Islamskaya finansovaya i bankovskaya sistema: Filosofiya, printsipy i praktika. Kazan': Linova-Media, 2012. 536 p.
5. Khan M.F. Money and Banking in Islam. Institute of Policy Studies, 2013.
6. Al-Zuhaili W. Financial Transactions in Islamic Jurisprudence. Vol. 1. Beirut (Lebanon): Dar al-Fikr, 2003.
7. https://uz.kursiv.media/2023-10-08/islamskij-banking-v-mirovoj-finansovoj-sisteme-vyvody/
8. World Bank Group. Global Islamic Finance Development Center. https://www.worldbank.org/en/programs/global-islamic-finance-development-center.

Copyright : © 2025 by the authors. This work is licensed under a Creative Commons Attribution- 4.0 International License (CC - BY 4.0)

AKTUAR MOLIYA VA BUXGALTERIYA HISOBI ILMIY JURNALI

Vol. 5 Issue 04 | **pp.** 441-448 | **ISSN**: 2181-1865
Available online https://finance.tsue.uz/index.php/afa

AKSIYADORLIK JAMIYATLARIDA MOLIYAVIY RISKARNI BOSHQARISHNING ZARURLIGI HAMDA NAZARIY ASOSLARI

Shamsiev Diyor
Toshkent davlat iqtisodiyot universiteti
Tadqiqotchisi

Annotatsiya: Ushbu maqolada aksiyadorlik jamiyatlarida moliyaviy riskarni boshqarishning zarurligi hamda uning nazariy asoslari, afzalliklari va tahlili hamda rivojlantirish istiqbollarini takomillashtirish yo'llari bayon etiladi. Shuningdek, moliyaviy risklarni boshqarishning xorij tajribasini mamlakatimizdagi aksiyadorlik jamiyatlarida qo'llash hamda moliyaviy riskarni boshqarishni rivojlantirish istiqbollaridagi mavjud muammolarni bartaraf etish bo'yicha muallif yondashuvlari va takliflari keltirilgan.

Kalit so'zlar: aksiyadorlik jamiyatlari, risklar, tadbirkorlik, moliyaviy risklar, biznes, kredit risklari, riskni minimallashtirish, diversifikatsiya

Kirish. Bugungi kunda moliyaviy risklarni boshqarish aksiyadorlik jamiyatlari uchun katta iqtisodiy ahamiyatga ega, chunki u aksiyalar narxlarining o'zgarishi, valyuta kursi risklari, foiz stavkalari va boshqa moliyaviy o'zgaruvchilar bilan bog'liq potentsial yo'qotishlarni minimallashtirishga imkon beradi. Moliyaviy risklarni samarali boshqarish noaniqlikni kamaytirishga va jamiyatning daromadliligini bashorat qilishni oshirishga yordam beradi, bu esa o'z navbatida investorlarning ishonchini oshirishga va kapitalni yanada qulay sharoitlarda jalb qilish sharoitlarini yaxshilashga olib keladi. Xususan, moliyaviy risklarni boshqarish jamiyatning moliyaviy holatini va uning bozordagi raqobatbardoshligini yaxshilashga yordam beradi.

Shu o'rinda aksiyadorlik jamiyatlarining mohiyatiga to'xtalib o'tishni joiz deb hisoblaymiz, aksiyadorlik jamiyatlari ustav kapitali ma'lum miqdordagi aksiyalarga bo'lingan yuridik shaxslardir. Ushbu aksiyalarning egalari, ya'ni aksiyadorlar, jamiyat kapitalidagi ulushlariga muvofiq ma'lum huquq va majburiyatlarga ega. Aksiyadorlik jamiyatlari jamiyatning biznesini boshqarishni amalga oshiradigan direktorlar kengashi va bosh direktor tomonidan boshqariladi. Aksiyadorlik jamiyatlari aktsiyalarni ochiq bozorda sotish yoki xususiy joylashtirish orqali katta investitsiyalarni jalb qilish imkoniyatiga ega.

Moliyaviy risklarni boshqarishning maqsadi ushbu risk bilan bog'liq yo'qotishlarni minimallashtirishdir. Yo'qotishlar pul ko'rinishida baholanishi mumkin. Ularning oldini olish choralari ham baholanadi. Moliyaviy menejer ushbu ikkita bahoni muvozanatlashi va riskni minimallashtirish nuqtai nazaridan bitimni qanday qilib eng yaxshi tarzda amalga oshirishni rejalashtirishi kerak.

Moliyaviy risklarni boshqarish aktsiyadorlik jamiyatlarining korporativ boshqaruvining muhim tarkibiy qismidir, chunki u jamiyatning barqarorligiga, shuningdek uning aksiyadorlari manfaatlariga ta'sir qilishi mumkin.

Mavzuga doir adabiyotlar tahlili. Bugungi kunda “Moliyaviy risklar” tushunchasining iqtisodiy mohiyati bilan bog’liq asarlarning tadqiqi va qiyosiy o’rganishi asosida unga nisbatan iqtisodchi olimlar va mutaxassislarning yagona yondashuvi mavjud emas. Olimlar o'zlarining ixtisosligi va tadqiqot tajribasiga qarab moliyaviy risklar to'g'risida turli xil fikrlarga ega. Ba'zi olimlarning fikriga ko'ra, moliyaviy risklar har qanday iqtisodiyot va tadbirkorlikning muqarrar qismidir va ushbu risklarni mohirona boshqarish muvaffaqiyatli biznes uchun muhimdir. Boshqa olimlar mumkin bo'lgan salbiy ta'sirlarni minimallashtirish uchun moliyaviy vositalar va bozorlarni qat'iy tartibga solish zarurligini ta'kidlashlari mumkin.

D.A.Bendarskiyning ta'kidlashicha, «Har bir aksiyadorlik jamiyati faoliyatining o'ziga xos xususiyatlari - uning operatsion, investitsiya va moliyaviy faoliyati, sohaga mansubligi, mintaqaviy joylashuvi tufayli moliyaviy risklarni tasniflashning xilma-xilligi risklarni boshqarish tizimiga hal qiluvchi ta'sir ko'rsatadi» [1].

Bu borada xorijlik iqtisodchi olimlar G. S.Oldfield va A. M.Santomerolarning fikricha, «Moliyaviy risk-bu moliyaviy qism bilan bog'liq bo'lgan risk turi bo'lib, moliyaviy o'zgaruvchilar tufayli yuzaga kelishi mumkin bo'lgan yo'qotishlarni anglatadi» [2]. Bu foiz stavkasini o'zgartirish riski, valyuta riski, kredit riski yoki likvidlik va kapital riski kabi ichki biznes kabi moliyaviy bozor riski bo'lishi mumkin. Moliya institutlari ma'lum turdagi risklarga duch kelishi mumkin: to'g'ri tashkil etilgan biznes bilan bartaraf etilishi mumkin bo'lgan risklar, ba'zi moliyaviy vositalardan foydalangan holda boshqalarga o'tkazilishi mumkin bo'lgan risklar va jamiyat tomonidan boshqarilishi mumkin bo'lgan risklar.

M.Shamoninaning fikricha «Risklarni tahlil qilish usullari va ularni minimallashtirish bo'yicha chora-tadbirlarni ishlab chiqish risklarni boshqarish tizimini takomillashtirishga imkon beradi, bu esa dastlabki bosqichda jamiyatni kutilmagan yo'qotishlardan himoya qilish uchun “risksizlik yostiqchalari” bilan ta'minlaydi» [3].

F.Nayt riskga quyidagicha ta’rif beradi: «Risk va noaniqlilik kategoriyasi iqtisodiy munosabatlarda katta rol o’ynaydi. Xo’jalik faoliyatining ajralmas qismi bo’lgan noaniqlilik barcha murakkab va muhim iqtisodiy hodisalarning asosida yotadi. Noaniqlilik mohiyati riskda namoyon bo’ladi» [4].

P.S.Rouz moliyaviy risklarning eng keng tarqalgan turlaridan biri bank risklariga kengroq to’xtalib o’tgan bo’lib, u «Bank riski oltita asosiy turdagi risk – kredit riski, foyda ololmaslik riski, likvidlik riski, bozor riski, foiz riski, to’lay olmaslik riskidan tashkil topgan bo’lib, bu risklar bank faoliyatida juda muhim, xal qiluvchi risklar hisoblanadi [5], deydi.

Mahalliy iqtisodchi olimlaridan prof.T.Malikovning risk to’g’risidagi qarashlari diqqatga sazovordir. Uning fikricha, «Risk atamasi o’zbek tilidagi ayrim manbalarda risk, risk-risk, tahlika, qaltislik va g’ov ma’nolarida tarjima qilinayotgan bo’lsa-da, ularning hech biri risk atamasining asl ma’nosini bildirmaydi. Zararlarni vujudga kelishi yoki daromadlarning ko’zda tutilgan darajadan kamroq olinishi ehtimoliga risk deyiladi» [6] deb ushbu olim ta’rif beradi.

M.I.Tkachukning fikricha «Moliyaviy risklarini boshqarish-bu har xil turdagi moliyaviy risklarni har tomonlama baholashni va ularning mumkin bo'lgan salbiy moliyaviy oqibatlarini kamaytirishni ta'minlaydigan riskli moliyaviy qarorlarni ishlab chiqish va amalga oshirish printsiplari va usullari tizimidir» [7].

F. Brigxem Yudjinning qarashlaricha «Prognoz qilingan moliyaviy risk-iqtisodiyotning tsiklik rivojlanishi, moliyaviy bozor kon'yunkturasi bosqichlarining o'zgarishi, raqobatning predikativ rivojlanishi va boshqalar bilan bog'liq bo'lgan risk turlarini tavsiflaydi. prognoz qilingan moliyaviy risklarga inflyatsiya riski, foiz stavkasi riski va ularning boshqa turlari misol bo'la oladi» [8].

Aksiyadorlik jamiyatlarining moliyaviy risklarini boshqarish usullari tizimida asosiy rol ularni kamaytirishning ichki mexanizmlariga tegishlidir. Moliyaviy risklarni kamaytirishning ichki mexanizmlari jamiyat doirasida saylanadigan va amalga oshiriladigan salbiy oqibatlarini minimallashtirish usullari tizimidir. Ichki kamaytirish mexanizmlaridan foydalanishning asosiy ob'ekti, qoida tariqasida, ruxsat etilgan moliyaviy risklarning barcha turlaridir.

Xususan, moliyaviy risklarga berilgan ta’riflarning turli makon va zamonda yaratilganligidir. Shularni inobatga olib, moliyaviy risklarini boshqarish mexanizmining mazmuni va xususiyatini ifodalovchi quyidagi takomillashgan mualliflik ta’rifni shakllantirdik: «Moliyaviy risklarni boshqarish mexanizmi – bu jamiyat tomonidan uning maqsadlari va natijalariga ta'sir qilishi mumkin bo'lgan risklarni aniqlash, baholash, boshqarish va monitoring qilish uchun foydalaniladigan jarayonlar, strategiyalar va usullar tizimidir». Ushbu mexanizm risklarni tahlil qilish, sug'urta, aktivlar portfelini diversifikatsiya qilish, nazorat jarayonlari va risklarni yumshatish to'g'risida qaror qabul qilish kabi turli xil vositalarni o'z ichiga oladi.

Tadqiqot metodologiyasi. Tadqiqotda ilmiy abstraktsiyalash, guruhlash, qiyoslash, retrospektiv va istiqbolli, empirik tahlil va boshqa uslublardan foydalanildi. Maqolada qiyosiy taqqoslash usulida jahon amaliyotida va taraqqiy etgan aksiyadorlik jamiyatlarida moliyaviy riskarni boshqarishni qo’llab-quvvatlashning afzalliklari hamda tashkiliy-huquqiy asoslarini mamlakatimizdagi mavjud asoslar bilan taqqoslab, tegishli xulosalar shakllantirildi.

Tahlil va natijalar. Aksiyadorlik jamiyatlarida moliyaviy risklarni boshqarish turli mezonlarga ko'ra tasniflanishi mumkin. Shuningdek, moliyaviy risklarni boshqarish tasnifi katta iqtisodiy ahamiyatga ega, chunki u risklarni boshqarishni optimallashtirishga imkon beradi, bu esa o'z navbatida jamiyatning moliyaviy faoliyati samaradorligini oshirishga yordam beradi. Tasniflash moliyaviy risklarning har xil turlarini ajratib ko'rsatish va ularga tegishli boshqaruv usullarini qo'llash imkonini beradi, bu esa potentsial yo'qotishlarni kamaytirishga va jamiyatning moliyaviy ahvoli barqarorligini oshirishga yordam beradi.

Shuningdek, aksiyadorlik jamiyatlarida moliyaviy risklarni boshqarish tasnifi investorlar va kreditorlarga ko'proq ma'lumotli investitsiya qarorlarini qabul qilishga yordam beradigan risklarni aniqroq tahlil qilish va baholashga yordam beradi. Bu, o'z navbatida, investorlar va sheriklar tomonidan jamiyatga bo'lgan ishonchni oshirishga yordam beradi, shuningdek, jamiyatning bozorda raqobatbardoshligini oshirishga zamin yaratadi.

Aksiyadorlik jamiyatlarida moliyaviy risklarni boshqarish tizimining iqtisodiy mohiyati shundaki, u potentsial yo'qotishlarni minimallashtirish va jamiyatning moliyaviy ahvoli barqarorligini ta'minlashga qaratilgan. Uning asosiy maqsadi jamiyat faoliyati bilan bog'liq moliyaviy risklarni aniqlash va baholash, shuningdek ularni boshqarish strategiyasi va usullarini ishlab chiqishni anglatadi. Moliyaviy risklarni nazorat qilish mexanizmlarini ishlab chiqish, shu jumladan moliyaviy muhitdagi o'zgarishlarni kuzatish va tahlil qilishga yordam beradi. Moliyaviy risklarni kamaytirish bo'yicha qarorlar qabul qilish, shu jumladan xedjrlash vositalarini tanlash (yo'qotishdan himoya qilish) hamda axborot shaffofligini ta'minlash va boshqaruv qarorlarini qabul qilish uchun moliyaviy risklar to'g'risida o'z vaqtida ma'lumot berishda muhim ahamiyat kasb etadi.

Shunday qilib, risklarni boshqarish tizimi – bu risklarni aniqlash, baholash, risklarga javob berish, shuningdek ularning darajasini monitoring qilish va nazorat qilish bo'yicha qoidalar, hujjatlar va tadbirlar majmuidir.

Aksiyadorlik jamiyatlarida moliyaviy risklarni boshqarish tizimining asosiy maqsadi jamiyatning asosiy faoliyati ishonchli ishlashini ta'minlash, ularning barqaror rivojlanishini qo'llab-quvvatlash, aksiyadorlar, mijozlar, regulyator va boshqa manfaatdor tomonlar oldidagi majburiyatlarning bajarilishini kafolatlashdir. Moliyaviy risklarni boshqarish tizimi aktsiyadorlik jamiyatlari uchun muhim iqtisodiy ahamiyatga ega, chunki bu ularning raqobatbardoshligi, barqarorligi va investorlar uchun jozibadorligini oshirishga hamda moliyaviy risklarini samarali boshqarish va o'z faoliyatining barqarorligini ta'minlashga yordam beradi.

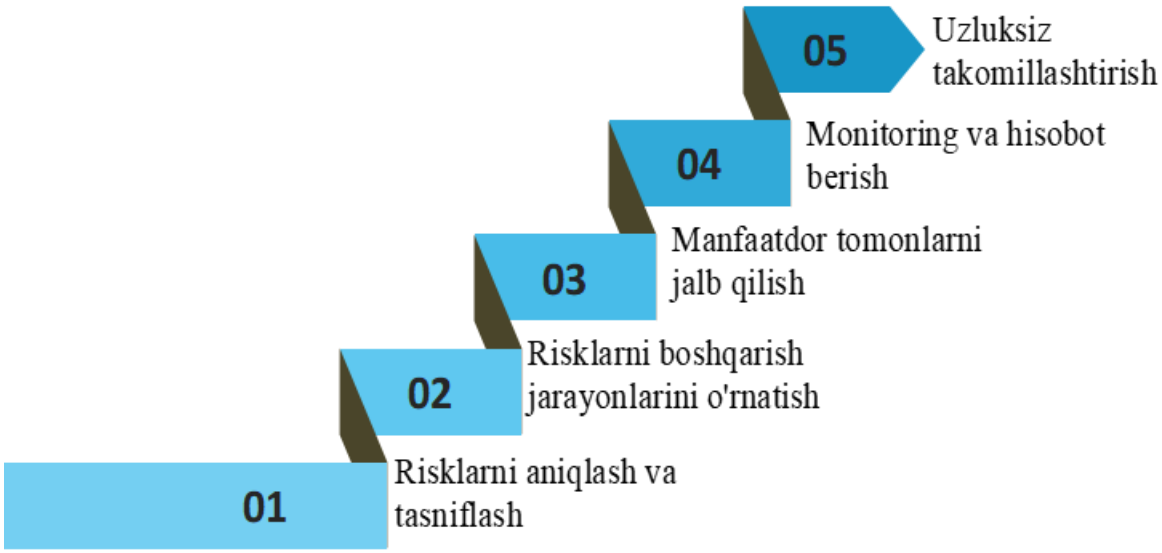

1-rasm. Aksiyadorlik jamiyatlarida moliyaviy risklarni boshqarish tizimi tamoyillari[1]

Risklarni boshqarish tizimining tamoyillari quyidagilarni o'z ichiga oladi:

1. Risklarni aniqlash va tasniflash tamoyilida jamiyat o'z faoliyatini tahlil qilishi, yuzaga kelishi mumkin bo'lgan risklarni aniqlashi va ularni biznesga ta'sir darajasiga qarab tasniflashi lozim.

[1] Muallif ishlanmasi

2. Risklarni boshqarish jarayonlarni o'rnatish tamoyilida risklarni o'z vaqtida aniqlash, baholash, nazorat qilish va kamaytirishga imkon beradigan aniq risklarni boshqarish jarayonlari va siyosatini ishlab chiqish.

3. Manfaatdor tomonlarni jalb qilish tamoyilida risklarni boshqarish tizimi risklarni boshqarish choralarini to'liq tushunish va qo'llab-quvvatlash uchun barcha manfaatdor tomonlarning hamkorligiga asoslangan bo'lishi zarur.

4. Monitoring va hisobot berish tamoyilida jamiyat atrof-muhitdagi o'zgarishlarni doimiy ravishda kuzatib borishi, shuningdek, risklarni boshqarish choralari samaradorligini tahlil qilishi va aksiyadorlar va boshqa manfaatdor tomonlarga tegishli hisobotlarni taqdim etishi maqsadga muvofiq.

5. Uzluksiz takomillashtirish tamoyilida risklarni boshqarish tizimi tajriba, atrof-muhit o'zgarishi va risklarni tahlil qilishning yangi usullari asosida doimiy ravishda takomillashtirilishi lozim.

Aksiyadorlik jamiyatlarida moliyaviy risklarni boshqarish bosqichlari muhim iqtisodiy ahamiyatga ega bo’lib, ular salbiy moliyaviy oqibatlarga olib kelishi ehtimolini kamaytiradi va jamiyatning moliyaviy barqarorligini yaxshilaydi.

Moliyaviy risklarni boshqarishning ajratilgan bosqichlarini amalga oshirish ma'lum bir tashkilot uchun iqtisodiy asoslangan tavsiyalar va tadbirlarni ishlab chiqishga imkon beradi, ular riskning boshlang'ich darajasini maqbul darajaga tushirishga, moliyaviy ahvolning yomonlashishi riskni kamaytirishga va uzoq muddatli istiqbolda muvaffaqiyatli faoliyat imkoniyatlarini oshirishga qaratilgan. Ushbu tamoyillarni amalga oshirish moliyaviy risklarni boshqarish mexanizmini asoslashga imkon beradi, uning samaradorligi o'zaro bog'liq bosqichlarni amalga oshirish ketma-ketligiga bog'liq.

Aksiyadorlik jamiyatlarida moliyaviy risklar holatini tahlil qilish – bu kelajakda yuzaga kelishi mumkin bo'lgan risk va tahdidlarni hisobga olgan holda jamiyatning hozirgi moliyaviy holatini baholash va tahlil qilish jarayoni. Ushbu tahlilning maqsadi moliyaviy zaifliklarni aniqlash va ularni boshqarish strategiyasini ishlab chiqishdir.

Aksiyadorlik jamiyatlarida muammoni aniqlash – bu maqsadlarga erishishga xalaqit beradigan yoki tashkilot, loyiha yoki jarayonning ishlashiga to'sqinlik qiladigan ma'lum bir kamchilik, qarama-qarshilik, tushunmovchilik va boshqa omilni aniqlash jarayoni bo’lib ushbu bosqich jamiyat yoki jamiyat qanday risk turlariga duch kelayotganini aniqlash va muammoning asosiy sabablarini bartaraf etishda muhim rol o’ynaydi.

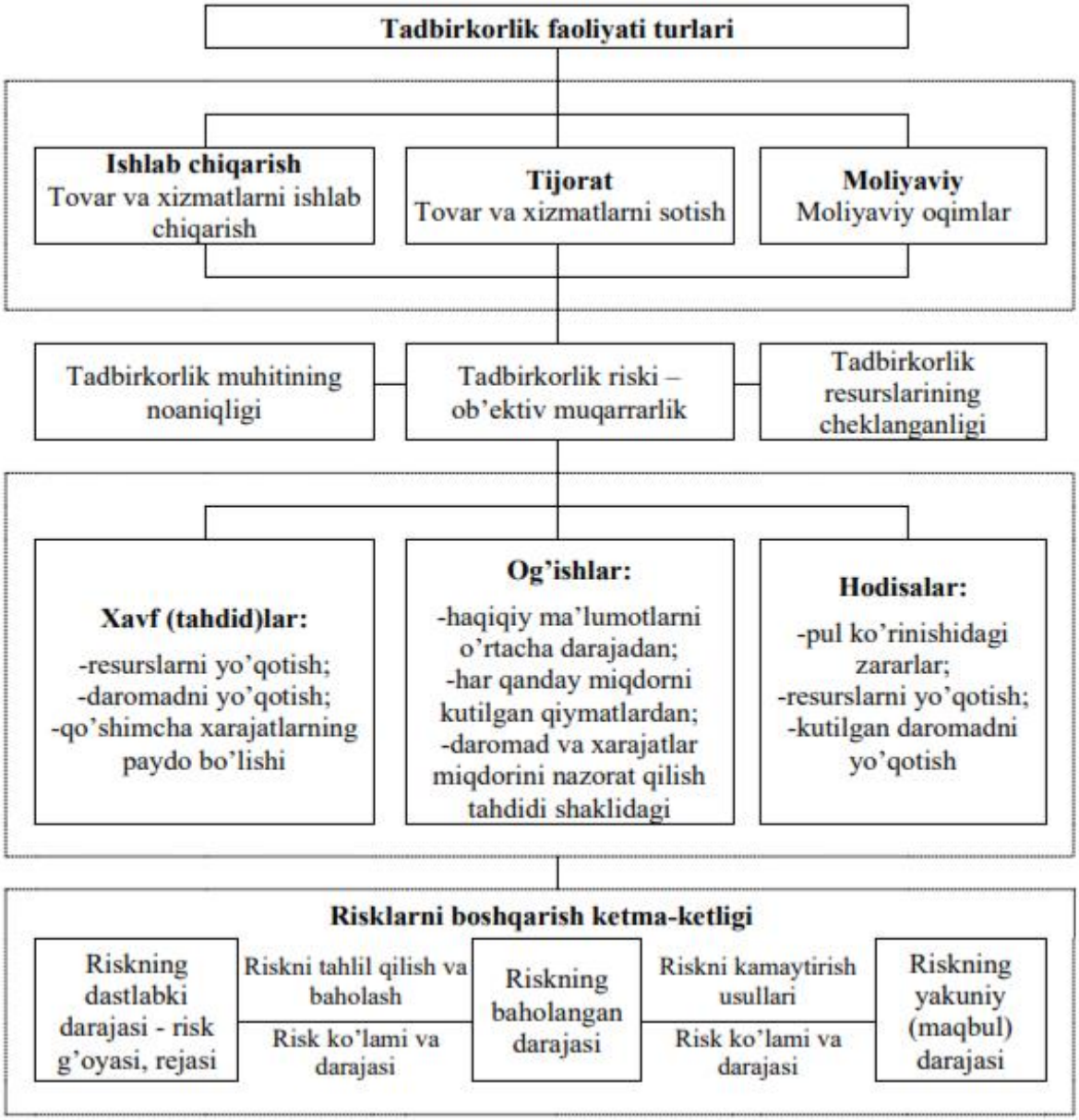

2-rasm. Aksiyadorlik jamiyatlarida tadbirkorlik risklari konsepsiyasi[2]

Risk manbalari va turlarini aniqlash qanday tahdidlar paydo bo'lishi va u qanday oqibatlarga olib kelishi mumkinligini tushunish uchun muhimdir. Bu esa risklarni boshqarish strategiyasini ishlab chiqish, salbiy ta'sirlarni minimallashtirish va maqsadlarga muvaffaqiyatli erishish ehtimolini oshirish imkonini beradi. Risklarni boshqarish risklarni baholash, ularni boshqarish rejalarini ishlab chiqish, loyiha yoki faoliyatni amalga oshirish jarayonida risklarni kuzatish va tahlil qilishni o'z ichiga oladi.

Rivojlangan xorijiy amaliyotda, shuningdek, har bir moliyaviy risk qarori asosli bahoga ega bo'lishi kerakligini hisobga olgan holda, baholash va monitoring quyi tizimlari ajralib turadi. Baholash quyi tizimi miqdoriy va sifat jihatidan baholashning bir-birini to'ldiruvchi usullarini o'z ichiga oladi.

Sifatli baholash – uning omillari bilan belgilanadigan risk manbalari va potentsial sohalarini baholash, ularning aniq tanlanishi har bir tur uchun o'ziga xosligini ko'rsatadi. Miqdoriy baholash risk darajasini raqamli ravishda rasmiylashtiradi, miqdoriy shkalalar

[2] Muallif ishlanmasi

bo'yicha iqtisodiy va statistik usullar bilan, sifatli baholash – kardinal shkalalar bo'yicha, reyting va ekspert usullaridan foydalangan holda amalga oshiriladi. Riskni sifatli baholashning yakuniy natijalari miqdoriy baholash uchun dastlabki ma'lumotdir.

Aksiyadorlik jamiyatlari uchun har xil turdagi moliyaviy risklarni baholashning individual dasturini ishlab chiqish maqsadga muvofiqdir. Risklarni monitoring qilish quyi tizimida bir qator proaktiv protseduralar amalga oshiriladi, shu jumladan asosiy risklarni tartibga solishning zamonaviy usullari va ko'rsatkichlarini qayta ko'rib chiqish, chegaralar, biznes-jarayonlar va operatsiyalar chegaralari (risklarning ayrim turlari uchun maxsus sug'urta, limit dasturlari qo'llanilishi mumkin), asosiy risk omillarini muntazam ravishda hisobga olish va qayta baholash, aniqlangan va amalga oshirilgan moliyaviy risklar to'g'risida batafsil hisobotlarni talab etadi. Monitoring natijalari jamiyatning moliyaviy risklarini tartibga solishning muqobil usullari hamda vositalarini tanlash bo'yicha boshqaruv moliyaviy risk qarorlarini ishlab chiqish asosibo’lib hisoblanadi.

Aksiyadorlik jamiyatlarilarining moliyaviy risklarini tartibga solish sub'ekti va ob'ektining tizimli tavsifi tizimning keyinchalik farqlanmaydigan qismi o'rnatilgunga qadar amalga oshiriladigan parchalanish printsipi orqali ifodalanadi. Rivojlanishning o'ziga xos xususiyatlarini hisobga olgan holda, barcha aksiyadorlik jamiyatlarilari qabul qilingan usullar, tartibga solish va baholash vositalarini o'z ichiga olgan moliyaviy risklarni tartibga solish tizimini yaratishi zarur.

Umuman olganda aksiyadorlik jamiyatlarilarining moliyaviy risklarini tartibga solish tizimi risk va risk spektrini shakllantirish, tartibga solish organlari tomonidan amalga oshirilayotgan korporativ strategiyaga muvofiq tartibga solishning muqobil usullari hamda vositalarini tanlash va asoslash bilan bog'liq moliyaviy risk qarorlarini qabul qilish jarayonining ajralmas qismidir. Shuningdek, tavakkalchilik va rentabellikning maqbul darajasini saqlab, biznesning strategik va operatsion barqarorligini ta'minlash moliyaviy risklarni boshqarishda muhim ahamiyat kasb etadi.

Xulosa. Aksiyadorlik jamiyatlarida risklarni iqtisodiy tahlil qilish ko'proq ma'lumotli investitsiya qarorlarini qabul qilishga imkon beradi. Bundan tashqari, u jamiyatlarga moliyaviy barqarorligini baholashda va investorlarni jalb qilish uchun risklarni kamaytirish strategiyasini ishlab chiqishda yordam beradi.

Shuningdek, aksiyadorlik jamiyatlarida moliyaviy riskni baholashning yana bir necha usullari mavjud, jumladan:

1. Moliyaviy ko'rsatkichlarni tahlil qilish usuli jamiyatning moliyaviy holatini va qarzlarni to'lash qobiliyatini baholash uchun uning moliyaviy hisobotlarini tahlil qiladi.

2. Statistik modellashtirish usullari ushbu yondashuv tarixiy ma'lumotlarga asoslangan moliyaviy risklarni bashorat qilish uchun statistik modellardan foydalanishni o'z ichiga oladi.

3. Stsenariy tahlili usuli turli xil stsenariylarning mumkin bo'lgan oqibatlarini ko'rishga imkon beradigan turli xil stsenariylarga asoslangan moliyaviy riskni baholaydi.

4. Stoxastik modellashtirish usulli ushbu yondashuv turli xil moliyaviy hodisalarning yuzaga kelish ehtimolini va ularning jamiyatga ta'sirini modellashtirish uchun stoxastik jarayonlardan foydalanadi.

5. Kredit skoringgi usuli qarz oluvchilarning kreditga layoqatini ular to'g'risidagi ma'lumotlarni statistik qayta ishlash asosida baholash uchun ishlatiladi.

Ushbu usullarning har biri o'zining afzalliklari va kamchiliklariga ega hamda ko'pincha moliyaviy riskni to'liqroq baholash uchun birgalikda qo'llaniladi. Shuningdek, hozirgi vaqtda jamiyatning moliyaviy risklarini boshqarishning o'ziga xos qulay vositalarini ishlab chiqish muammosi muhim ahamiyat kasb etadi.

Riskni baholash qobiliyati ma'lum bir jamiyat nuqtai nazaridan risklarni boshqarishning muhim tarkibiy qismi hisoblanadi.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. Бендарский Д.А. Сущность и классификация рисков для научно-производственного предприятия атомной отрасли // Экономический анализ: теория и практика. № 2014. 26. С. 54–66

2. Oldfield, G. S., & Santomero, A. M. (1995). The place of risk management in financial institutions. Wharton School, University of Pennsylvania.

3. Шамонина М. Международные стандарты управления рисками: проблемы адаптации. URL: http://mof. ru/article 134.html.

4. Найт Ф. Риск, неопределенность и прибыль / пер. с англ. - М.: Дело, 2003

5. Роуз П.С. —Банковский менеджмент‖. - М.: —Дело‖, 1995.

6. Маликов Т. Молиявий қарор қабул қилиш асослари. – Т.: —Шарқ‖ нашриѐт-матбаа концернининг Бош таҳририяти, 1996. 24-бет.

7. Ткачук М. И.Основы финансового менеджмента : учеб. посо-бие / М. И. Тка чук, Е. Ф. Киреева. – Минск : Интерпрессервис, 2006. – 416 с.

8. Бригхэм Юджин Ф. Финансовый менеджмент / Бригхэм Юд-жин Ф., Майкл С. Эрхардт. – СПб. : Питер, 2007. – 960 с.

Copyright : © 2025 by the authors. This work is licensed under a Creative Commons Attribution- 4.0 International License (CC - BY 4.0)

AKTUAR MOLIYA VA BUXGALTERIYA HISOBI ILMIY JURNALI

Vol. 5 **Issue** 04 | **ISSN**: 2181-1865
Available online https://finance.tsue.uz/index.php/afa

Ўзбекистон Республикаси Президенти Администрацияси ҳузуридаги Ахборот ва оммавий коммуникациялар агентлигининг гувоҳномаси билан ОАВ сифатида давлат рўйхатидан ўтказилган.

Ўзбекистон Республикаси Олий таълим, Фан ва инновациялар вазирлиги ҳузуридаги Олий Аттестация комиссияси (https://oak.uz/)

Раёсатининг қарори билан **иқтисодиёт фанлари** бўйича докторлик диссертациялари асосий илмий натижаларини чоп этиш тавсия этилган илмий нашрлар рўйхатига киритилган. **Асос: Раёсатнинг 2024 йил 31 январдаги 350/10-сон қарори.**

© Материаллар кўчириб босилганда "**Актуар молия ва бухгалтерия ҳисоби** " журнали манба сифатида кўрсатилиши шарт. Журналда босилган материал ва рекламалардаги далилларнинг аниқлигига муаллифлар шахсан масъул. Таҳририят фикри ҳар вақт ҳам муаллифлар фикрига мос келамаслиги мумкин. Таҳририятга юборилган материаллар қайтарилмайди.

Copyright: © 2025 by the authors. This work is licensed under a Creative Commons Attribution- 4.0 International License (CC - BY 4.0)